

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ ДАВЛАТ
ТИЛИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ДЕПАРТАМЕНТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

**“ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ВА ТАЪЛИМИЙ
КОРПУСЛАРИНИ ЯРАТИШНИНГ НАЗАРИЙ
ВА АМАЛИЙ МАСАЛАЛАРИ”**

**мавзусидаги
халқаро илмий-амалий конференция
материаллари
(2021 йил 7 май)**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ ДАВЛАТ
ТИЛИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ДЕПАРТАМЕНТИ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ ВАЗИРЛИГИ

**АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

**“ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ВА ТАЪЛИМИЙ
КОРПУСЛАРИНИ ЯРАТИШНИНГ НАЗАРИЙ
ҲАМДА АМАЛИЙ МАСАЛАЛАРИ”**

**мавзусидаги
халқаро илмий-амалий конференция
материаллари
(2021 йил 7 май)**

UO‘K: 004.8+81’33
KVK: 81.1

Ўзбек миллий ва таълимий корпусларини яратишнинг назарий ва амалий масалалари /
Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. 2021 йил 7 май. Электрон нашр / ebook. –
Тошкент: ТошДЎТАУ, 2021. – 330 б.

Ушбу тўпلامдан Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университетида бажарилиши 2020-2021 йилларга мўлжалланган АМ-FZ-201908172 рақамли
“Ўзбек тили таълимий корпусини яратиш” мавзусидаги амалий лойиҳа доирасида ташкил этилган
“Ўзбек миллий ва таълимий корпусларини яратишнинг назарий ҳамда амалий масалалари”
мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари жой олган.

Масъул муҳаррир:

Б.Р.Менглиев, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети профессори, филология
фанлари доктори

Такризчилар:

Ш.Х.Шаҳобиддинова, Андижон давлат университети профессори, филология фанлари доктори
Ж.Ш.Жумабаева, Ўзбекистон Миллий университети профессори, филология фанлари доктори

Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар:

Ш.М.Хамроева, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети докторанти, филология
фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Ш.К.Гулямова, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети докторанти, филология
фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ТАШКИЛИЙ ҚЎМИТА

Тошқулов Абдуқодир Ҳамидович (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги)
Абдурахмонов Иброҳим Юлчиевич (Инновацион ривожланиш вазирлиги)
Шерматов Шерзод Хотамович (Халқ таълими вазирлиги)
Сирожиддинов Шухрат Самариддинович (Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети)
Қирғизбоев Абдуғаффор Каримжонович (ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг Маънавият ва давлат тилини ривожлантириш масалалари департаменти)
Султонов Исажон Абдураимович (Инновацион ривожланиш вазирлиги)
Сатторов Шухрат Шавкатович (Республика таълим маркази)
Мамараимова Насиба Ядгаровна (Халқ таълими вазирлиги)
Жамалиддинова Одинахон Рустамовна (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги)
Менглиев Бахтиёр Ражабович (Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети)
Раупова Лайло Рахимовна (Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети)
Шахабитдинова Шоҳида Ҳашимовна (Андижон давлат университети)
Абдирашидов Зайнабидин Шарабидинович (Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети)
Элов Ботир Болтаевич (Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети)
Ҳамроев Ғофир Ҳасанович (ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг Маънавият ва давлат тилини ривожлантириш масалалари департаменти)
Жўракўзиев Нодир Имомқўзиевич (Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети)
Ҳамроева Шахло Мирджоновна (Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети)
Абжалова Манзура Абдурешетовна (Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети)
Гулямова Шахноза Кахрамоновна (Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети)

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Менглиев Бахтиёр Ражабович
Раупова Лайло Рахимовна
Шахабитдинова Шоҳида Ҳашимовна
Ҳамроева Шахло Мирджоновна
Абжалова Манзура Абдурешетовна
Гулямова Шахноза Кахрамоновна
Абдурахманова Нилуфар Зайнобиддин қизи

СЎЗ БОШИ

Ассалому алайкум, ҳурматли устозлар, компьютер лингвистлари ва корпус лингвистикаси соҳасида фаолият юритаётган тадқиқотчилар!

Маълумки, азалдан миллий тил кадри, давлат тили равнақи, уни жаҳон тиллари қаторида истеъмолда бўлишини таъминлаш масалалари кўриб келинмоқда. Кейинги йилларда бу сиёсат даражасига кўтарилиши тилимизга давлат миқёсида эътиборнинг нечоғли юксак эканлигидан далолат беради.

Республикамиз Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2020 йил 20 октябрдаги “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони билан тасдиқланган “2020-2030 йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш Концепцияси”да белгиланган давлат тилининг замонавий ахборот технологиялари ва коммуникацияларига фаол интеграциялашувини таъминлаш устувор йўналишидаги ўзбек тилига оид барча илмий, назарий ва амалий маълумотларни ўзида жамлаган электрон кўринишдаги ўзбек тили миллий корпусини яратиш ва ўзбек тилини Интернет жаҳон ахборот тармоғида оммалаштириш, унда муносиб ўрин эгаллашини таъминлаш вазифаларининг кўрсатиб берилиши сиз азиз мутахассисларга катта масъулият бўлди. Шу ўринда фахр ила таъкидлаш жоизки, ўзбек тили таълимий корпуси, айниқса, ўзбек тили Миллий корпусининг айнан ўзбек тили ва адабиёти даргоҳида яратилиши бошқа тур тил корпуслари муштараклигини таъминлаш, бу борада фаолият юритаётган мутахассисларни жипслаштиришга замин яратади.

Айнан шу мақсадда ташкил этилган **“Ўзбек миллий ва таълимий корпусларини яратишнинг назарий ҳамда амалий масалалари”** мавзусидаги мазкур халқаро илмий-амалий конференция давомида юқорида тилга олинган масалалар ечимларининг топилиши, уларнинг бажарилишида муҳокама даврасига айланиши, миллий тилимизни рақамли технология орқали ривожлантиришга шайланган тадқиқотчилар учун тажриба олиш, малакаларини ошириш майдонига айланиши муқаррар ва бу келажакда қўллаб ўзбек тилининг фаол қўлланилишига омил бўлувчи компьютер дастурларининг яратилишига замин бўлади.

Кўп йиллик талаб ва эҳтиёж асосида, она тилимизни авайлаб-асраш, бойитиш, ундан амалий фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўлида сизларга шижоат, ташаббускорлик, уммондан ҳам қамрови кенг илм ҳамроҳ бўлсин.

**Сирожиiddинов Шухрат Самариддинович,
Алишер Навоий номидаги
Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ректори,
филология фанлари доктори, профессор**

ҚУТЛОВ

КОРПУС – МИЛЛИЙ ТИЛ ХАЗИНАСИ

Абдуғаффор Қирғизбоев¹

Ассалому алайкум, ҳурматли анжуман иштирокчилари! Аввало, ўзбек тилининг нуфузини ошириш борасида мамлакатимизда кейинги йилларда олиб борилаётган ислохотлар бирин-кетин ўз самарасини кўрсатмоқда. Тил ўзини луғатларда намоён қилади. Шу маънода, департамент ташаббуси билан ўзбек тилини ривожлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобидан 20 дан ортиқ умумий ва соҳавий луғатлар яратилди. Галдаги асосий масаламиз – Миллий тил корпусини яратишдир. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги 6084-сонли фармонининг 6-бандида Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги олий таълим муассасаларининг филология таълим йўналишларида «Компьютер лингвистикаси», «Амалий филология» йўналишларини ташкил қилиш, ўзбек тилига оид барча илмий, назарий ва амалий маълумотларни ўзида жамлаган электрон кўринишдаги ўзбек тили миллий корпусини яратиш вазифалари қўйилган эди. Бунинг амалий натижаси сифатида жамғарма томонидан ўзбек тили миллий корпусини яратиш бўйича амалий лойиҳалар эълон қилинди. Бундан ташқари Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети олимлари томонидан кенг миқёсда миллий тил корпусини ишлаб чиқиш ишлари олиб борилмоқда. Олимларнинг бундай ташаббускорлигини биз, албатта, қўллаб-қувватлаймиз!

Корпус катта ҳажмли луғатларни тузиш учун манба вазифасини ўтайди. Вақт ўтиши билан корпус турли лингвистик йўналишлар учун аҳамиятли бўлиши билан кучли информацион ресурсга айланди. Корпус асосида компьютер ёрдамида луғатлар аввалгига нисбатан тезлик билан тузилади ва қайта ишланади. Шу йўл билан иш бошланишидан тугаш жараёнигача (нашргача) тилни акс эттириб туради, луғат мақоласи “эскириш”га улгурмайди. Тилнинг замонавий ҳолатини акс эттирувчи корпус турли даврларда яшаб ижод этган ижодкорларнинг муаллифлик корпуслари учун асос бўлиб хизмат қилади.

Корпуснинг сўзшунослик соҳасидаги аҳамияти шундаки, сўзнинг қўлланиш даври ва частотасини аниқлашда ҳеч қандай восита корпусга тенглаша олмайди. Корпус лингвистикасининг кейинги тараққиёт босқичида статистик тадқиқ методи компьютер таржимаси, нутқни синтезлаш ва таниш, аниқлаш, орфографик текширув каби лингвистик амалларни бажаришда қўл кела бошлади. Яқин орада тил ўрганаётган ўқувчи ёки унинг бирор жиҳатини тадқиқ этаётган кишининг бугунги кунда луғатга бўлган эҳтиёжи корпусга қўчиши шубҳасиз.

¹ Вазирлар Маҳкамасининг Давлат тилини ривожлантириш департаменти мудир

МИЛЛИЙ КОРПУС – ЎЗБЕК ТИЛИНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВ

Исажон Султонов²

Ассалому алайкум азиз конференция иштирокчилари! Миллий корпус миллий тил хазинаси демакдир. Ундан лингвист, лексикограф, компьютер лингвисти, дастурчи, муҳаррир, таржимон, журналист, ношир, олим, ўқитувчи, таълим олувчи ва бошқа ҳар қандай соҳа мутахассиси кенг фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Фойдаланишда деярли касбий табақаланишга йўл қўймайдиган тил корпуслари барча фан соҳаси вакиллари бирдай қизиқтириш табиий. Айниқса, она тили ва чет тилларини ўқитиш ва ўрганиш борасида корпусларнинг аҳамияти бекиёс. Бугунги кунда дунё миқёсида тил ўргатиш тизими корпусларга йўналтирилаётганлиги ҳам – фикримизнинг далили. Шунинг учун таълим корпуслари, шева матнлари корпуслари, поэтик матнлар корпуси, оғзаки, илмий, расмий матнлар корпуси каби қатор микрокорпусларнинг тузилаётганлиги аҳамиятли. Ўзбек тили корпусини яратишга ҳануз қўл урилмаётганлиги ачинарли ҳолат. Тил корпусига эҳтиёж сезадиган мутахассислардан яна бири – кундалик иш жараёнида ёзма ва оғзаки нутқ жозибасига тез-тез мурожаат этувчилар: газета ва журнал муҳаррири, журналист, радио ва телевидение ходимлари. Чунки бу мутахассислар маълум бир сўз, ибора ёки гапнинг қўлланиш ҳолати, даражаси, ким, қачон илк марта бу гапни қўллаганлиги, қандай услуб учун хосланишини билишга грамматика билан шуғулланувчи олимдан кўра кўпроқ эҳтиёж сезади. Корпусдан ташқари ҳеч қандай ахборот банки бу каби саволларга зудлик билан жавоб бериши мумкин эмас. Шунинг учун корпус лингвистикаси тадқиқотчилари корпуслар журналист, мухбир, муҳаррир, ўқитувчи ҳамда дастурчи учун махсус яратила бошланган, деган хулосага ҳам келишади. Биз бугунгача дарслик, илмий грамматика ва луғатга қандай таянган бўлсак, замонавий соҳа вакиллари корпусга шу қадар эҳтиёж сезишади, ундан фойдаланишади.

Ўзбек тили дунёнинг ривожланган тиллари қаторида туради. Афсуски, тилимизнинг ички имкониятлари ахборот технологиялари тизимида етарли даражада ишга солинмаяпти. Юртимизда ўзбек тили корпуслари яратиш ишларини қонқарли деб бўлмайди. Бу она тилимизнинг ахборот технологиялари тили сифатида, шунингдек, миллий корпус шаклида глобал корпуслар тўрига уланиб, жаҳонга юз тутишига монелик қияпти.

Бу соҳада олиб борилаётган илмий тадқиқот ишлари ўзбек корпус лингвистикасининг назарий асосларини ишлаб чиқиш, намуна сифатида бир-икки корпус лавҳаси яратиш жараёни босқичида турибди, холос. Ўзбекистонда амалий тилшуносликнинг бир йўналиши саналган ўзбек корпус лингвистикани ривожлантириш уни илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ этиш, компьютер ва корпус лингвистикаси маркази ёки лабораториясини ташкил этиш ҳамда унга мутахассисларни бирлаштириш орқали амалга ошиши мумкин. Бу борада университет олимлари томонидан олиб борилаётган тизимли ишлар таҳсинга сазовор. Жамоанинг ишларига омадлар тилаймиз!

² Инновацион ривожланиш вазири маслаҳатчиси, Ёзувчилар уюшмаси аъзоси

МИЛЛИЙ ТИЛ КОРПУСИ – ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ ТАЯНЧИ

Насиба Маҳмараймова³

Ассалому алайкум, кадрли конференция иштирокчилари! Авваламбор, барчангизни мана шундай нуфузли анжуман билан табриклайман. Ўзбекистонда таълим тизимини, хусусан, халқ таълимини янги босқичга кўтариш замонавий ёндашувларни талаб қилади. Биз бугун ўқувчининг қизиқиш ва эҳтиёжларини, ўқитувчиларнинг имкониятларини ҳисобга олиб истиқбол режалар тузишимиз лозим. Бугунги ўқувчи 20 йил олдинги ўқувчидан анча фарқ қилади. Глобаллашув туфайли ахборот алмашинуви шу қадар тезлашдики, энди ўқитувчи сергакроқ бўлмаса, ўқувчидан орқада қолиб кетиши мумкин. Илгари ўқувчилар дарслик ва ўқитувчи берган маълумотлар билан қифояланар эди, бугун бу маълумотлар етарли бўлмай қолди. Шу маънода, яратилаётган миллий тил корпуси, хусусан, таълимий корпус мамлакатда таълим тизимини янада ривожлантириш учун катта қулайликдир.

Ўқитувчи учун корпус тенгсиз хазина, ундан ҳар бир ўқув машғулоти учун серкирра ва мазмунли ўқув материали тайёрлаш мумкин бўлади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, корпусда хилма-хил матнлар жамланиб, ундан ўқитувчи исталган шаклда фойдалана олади. Масалан, ўқитувчи топшириқни тайёрлаш учун фақат бадиий адабиёт парчасидан (ёки нобадиий матндан: спорт, автобиография ёки шунчаки маълум ижодкор ижоди билан чегараланмоқчи) фойдаланмоқчи. Унда “Менинг корпусим” иловаси орқали ўзига керакли матнни ажратиб олиш имкони мавжуд, яъни мисоллар сирасини чегаралайди. Корпус турли жанр ва услубдаги матнларни қамраб олганлиги сабабли ҳар қандай талабни қондириш имконига эга. Мисол учун, журналистика факультети талабалари учун ёзилган дарсликда публицистик матнлар анча эскирган. Ҳар кун бойитилиб борадиган корпусдан янги мисолларни олиш, уни талабага тақдим этиш ёки талабага ҳам шундай топшириқ бериш, албатта, таълимни бугунги ҳаётга яқинлаштиради. Кўпинча қайта-қайта нашр этилган дарсликда мисоллар эскилигича қолиб кетади ва ахборот билан шиддатли янгилашиб бораётган бугунги кун учун мавзу эскиради, талаба билимни давр билан ҳамоҳанг ўзлаштирмайди. Улар таълим жараёнида сўзнинг нозик қиррасини ўрганиш, уни нутқида қўллаш кўникмасини шакллантиришда нимага таянади? XX аср боши ёки ўртасида ёзилган асар билан ишлаш жараёни унга ҳозирги адабий тил услубини шакллантириш учун етарли эмас. Бугун филолог ёки журналист бўлиб етишаётган мутахассис тилимизнинг барча нозик қирраларини ҳис этиши учун фақат эски – 20-30 йил олдинги матн намунаси етарли эмас, бугун ёзилган барча соҳа, услуб ва жанрдаги асарлар билан ишлаши лозим, шундагина таълим ижтимоий буюртмани бажарган ҳисобланади. Қайси фанлар, унинг айнан қайси бўлимида корпусдан қандай фойдаланиш мумкинлигини аниқ мисолларда кўриб ўтамиз.

Тил корпусидан ўқитувчи ва мактаб ўқувчиси ҳам анча унумли фойдаланиши мумкин. Чунки фақат корпус орқали жуда осонлик билан кам ишлатиладиган сўз, ибора ва бирикмани топиш, қўлланиши ва ёзилиши (орфографияси)ни ўрганиш мумкин. Таъкидлаш жоизки, тил корпусида тил грамматика ва дарслик муаллифи тавсифланганидек эмас, балки жамиятда қандай яшаса ва ишласа, шундай акс этади. Бу эса ўқувчини ўзини ўраб турган муҳит – умумхалқ тили ва адабий тилни ўрганишда энг сермахсул восита бўлиб хизмат қилади.

³ Халқ таълими вазири маслаҳатчиси

YALPI YIG‘ILISH MA’RUZALARI

DERLEM

Eşref Adalı*

Öz: Dil bilimciler, bir dilin özelliğini çıkarmak, sözcüklerin dile giriş ve unutulmuş zamanları ortaya çıkarmak, farklı özellikte sözlükle hazır ve yazarların özelliklerini ortaya çıkarmak için derlem kullanırlar. Doğal Dil İşleme alanında çalışan bilişimciler, dil modelini çıkarmak, biçim bilimsel ve söz dizimsel çalışmalar yapmak ve diller arası çeviri için derlemlerden yararlanırlar. Bu açıklamalardan anlaşılacağı gibi derlemlerin kullanım amacına uygun olarak hazırlanması gerekir. Bu bildiride dengeli ve dengesiz derlemlerin nasıl hazırlanacağı ve ölçütlerin neler olması gerektiği anlatılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Derlem, Dengeli Derlem, Dengesiz Derleme, Güncel Derlem, Zamanlı Derlem, Brown Derlemi.

Abstract: Linguists use corpus to reveal the characteristics of a language, to reveal the times when words are faded in and faded out, and to reveal the characteristics of the authors and made special dictionaries. Computer scientists working in the field of Natural Language Processing use corpus for language modeling, morphological and syntactic studies, and translation between languages. As can be seen from these explanations, the corpus should be prepared in accordance with the intended use. This paper explains how to prepare balanced and unbalanced corpus and what the criteria should be.

Keywords: Corpus, Balanced Corpus, Unbalanced Corpus, Current Corpus, Timed Corpus, Brown Corpus.

Bilişim dünyasındaki gelişmeler doğal olarak dil bilimi çalışmalarını da etkilemiştir. Bir dilin yapısını, özelliklerini, zaman içindeki değişimini incelemek ve değerlendirmek üzere bilgi sistemlerinin olanaklarından yararlanılabileceği görülmüştür. Bu alanda yapılan temel çalışmalardan biri ilgili dilde yazılmış veya söylenmiş olanların belli kurallara uyularak derlenmesi ve bir araya getirilmesi ve bunların bilişim ortamında araştırmacılara sunulmasıdır. Bir dilde yazılmış ve söylenmiş olanları içeren sözcük kümesine derlem adı verilmektedir. Derlem için verdiğimiz bu tanım çok geneldir ve derlemi değişik biçimde tanımlayanlar da vardır. Örneğin:

1. “Derlem, bir dil hakkında varsayım oluşturmak veya dilin dil bilimsel tanımına başlamak için kullanılan, yazılı metin veya kayıtlı konuşmalardan oluşabilen dil bilimsel bilgi topluluğudur” [Crystal, 1991].
2. “Bir ülkenin karakteristik özelliğini ve dilin çeşitliliğini göstermesi için seçilen, doğal olarak oluşan metin dağarcığıdır” [Sinclair, 1991].

Derlem Doğal Dil İşleme (DDİ) alanında kullanılabilen ve sözcükler üzerinde işlemlerin hızlı ve doğru şekilde yapılmasını sağlayabilen, metinlerden oluşan özel bir sözcük dağarcığı olarak da tanımlanabilmektedir.

Dil bilimciler derlemi dildeki gelişmeleri ve değişimleri incelemek için isterler. Buna karşın bilişimciler dilin modelini çıkarmak, biçim bilimi ve söz dizimi çalışmalarında yararlanmak için derlem hazırlarlar. Dolayısıyla güncel dil üzerinde çalışırlar. Diller arası çeviri ile ilgilenenler, iki dili de kapsayacak ikili derlemler üzerinde çalışırlar.

Doğal dillerin özelliklerinin ortaya çıkarılması amacıyla farklı araştırmacılar tarafından 1940’lardan beri çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Bilgisayar teknolojisi 1940 ve 50’li yıllarda yeterli olmadığından bu amaca uygun miktarda veri toplanamamış ve işlenememiştir. Yakın geçmişte bilgisayar teknolojisindeki gelişmeler geniş ölçekli veri toplanmasına ve bu verilerin işlenmesine olanak verdiğinden, doğal dillerin özelliklerinin belirlenmesi konusunda önemli katkılar sağlamıştır.

Bir doğal dilin özelliklerinin ortaya çıkarılması, dil eğitimi, sözlüklerini hazırlama, dili çözümleme, anlam çıkarma, konuşma tanıma [Nadas, 1984: 859-861], optik karakter okuma [Kukich, 1992: 377-439], diller arası çeviri, veri şifreleme ve çözme, heceleme [Church, 1991: 93-103], engellilere yardımcı olma gibi konularda temel yapıyı oluşturmaktadır. Dilin özellikleri bilindiğinde harfler arası ilişkiler, sözcükler arası bağıntılar ve bir metnin dili belirlenebilmektedir.

*İstanbul Teknik Üniversitesi. Bilgisayar ve Bilişim Fakültesi. İstanbul – Türkiye. adali@itu.edu.tr

Doğal dillerin özellikleri genel olarak yapısal ve olasılık olmak üzere iki yöntemle incelenmektedir [Shannon, 1951: 50-64]. Yapısal incelemeler sözcük türleri (eylem, ad, ilgeç, önad gibi), kök, gövdeler ve ekler üzerinde yapılmaktadır. Olasılık temelli incelemeler ise harf ve sözcükler üzerinde iki ayrı şekilde sürdürülmektedir: Harf incelemelerinde harflerin n-li ($n=1,2,3...$) ardalanma sıklıkları, bir harfin diğerine göre durumu gibi harfler arasındaki ilişkiler, ünlü ve ünsüz harfler incelenmektedir. Sözcük incelemesinde ise bir sözcükteki harf sayısı, sözcükteki harflerin ardalanma durumları, sözcüklerin n-li ardalanma sıklıkları, tümcedeki sözcük dizilimleri incelenmektedir [Jurafsky, 2000: 193-199].

1. Derlem Türleri

Derlemleri değişik bakış açılarından sınıflandırabiliriz. Amacına göre şöyle sınıflandırabiliriz:

- Dil bilimi çalışmalarına yönelik derlemler. Kısaca Dil Bilimi Derlemi olarak adlandırabiliriz.
- DDİ çalışmalarına yönelik derlemler. Kısaca DDİ Derlemi olarak adlandırabiliriz. İkili derlemleri de bu sınıf içinde düşünebiliriz.

Yapıları açısından değerlendirdiğimizde derlemleri dengeli ve dengesiz derlemler olarak iki kümeye ayırabiliriz:

- Dengesiz derlem çok sayıda metin içerir ve bu metinlerin kaynağına ilişkin bilgi içermesi beklenmez. Önemli olan derlemin büyük dolayısıyla kapsamlı olmasıdır.
- Dengeli derlem ise o dildeki tüm alanlardan eşit boylarda metin alınarak oluşturulmaktadır.

Dengesiz derlem daha fazla metin içerdiği için daha değişik alanlarda kullanılabilir. Amaç harf analizi yapmak ise küçük boyutta bir derlem yeterlidir ancak sözcük analizi yapılacak ise çok büyük boyutta derlem gereklidir. Ayrıca bazı sıra dışı sözcükler için dengesiz derlemler daha kullanışlıdır.

Derlem güncel yazılı dilden oluşturulabileceği gibi eski kitap veya belgelerden veya sözlü dili temsil eden konuşmalardan da oluşabilir [Church, 1993: 1-24]. Bir dilde, sözlü anlatımda kullanılan sözcük sayısı, yazılı anlatımda kullanılan sözcük sayısından daha az olmakta ayrıca sözlü anlatımdaki sözcük yapısı, lehçe farklılıkları ya da başka nedenlerle yazılı anlatımlara göre değişiklikler gösterebilmektedir [Jurafsky, 2000: 193-199].

Yazılı derlemden farklı olarak, sözlü derlem çoğunlukla noktalama işaretleri içermemekle beraber sözcük olarak işlenip işlenemeyeceği belirsiz olan sözcükler de içerebilmektedir. Sözcükler yarım kalabilmekte, yazılı derlemde olmayan sözlü (hı, hım gibi) ve sözsüz (sessizlik) duraksama ifadeleri bulunabilmektedir. Ayrıca bu ifadelerin her birinin kendisine özgü bir anlamı da bulunmaktadır. Bu anlamların da araştırılması ve bu sözcüklerin o dile özgü ve derlemde yer alabilecek sözcükler olup olmadıkları belirlenmelidir.

Derlemin oluşturulması sırasında birleşik sözcükler, çoğul sözcükler gibi aynı kökten türeyen ancak fakat farklı anlamlar içerebilen sözcüklerin de ne şekilde değerlendirileceği belirlenmelidir. Birleşik sözcüklerin veya çoğul sözcüklerin derlem içinde ayrı sözcükler olarak değerlendirilmesi derlemi oluşturan sözcük sayısını etkileyecektir. Ayrıca çözümleme algoritmalarının çeşitli değişikliklere uğramasını veya tüm olasılıkları da dikkate alan algoritmaların geliştirilmesini gerektirecektir.

1.1 Dengeli Derlem

Dengeli bir derlem hazırlanırken ilk olarak derlemin dili ve kapsayacağı zamana karar vermek gerekir. Hazırlanacak bir derlem, dil bilimciler için geniş bir zamanı içermesi gerekirken bilişimciler için güncel dilde olması yeterlidir. Örneğin dil bilimciler için yeni Türk harflerinin kabul edildiği ve dil devriminin başlangıç tarihi uygun bir başlangıç olabilir. Böylece Türkçenin zaman içindeki gelişmesi incelenebilir. Yukarıda açıklandığı gibi dengeli derlem ağırlıklı olarak dil bilimcilerin kullanmak isteyecekleri derlem türüdür. Dil bilimciler derlemi aşağıda sıralanan çalışmalar için kullanmak isterler:

- Dilin söz varlığının ortaya çıkarılması buna bağlı olarak sözlük hazırlamak.
- Bir sözcüğün doğduğu zamanı belirlemek ve zaman içindeki kullanım sıklığını incelemek.
- Bir sözcüğün zamanla unutulmasını izlemek.
- Dildeki yerli ve yabancı sözcüklerin oranı ve oranlardaki değişimler, yabancı dillerin etkisini değerlendirmek.
- Sıklık sözlüğünün hazırlanması.
- Bir yazarın kullandığı sözcükleri belirlemek.

Dengeli bir derlem seçilmiş dilde, belirlenmiş zaman aralığında yayımlanmış metinlerden belli boyda örnekler alınarak oluşturulur. Amaç dili en kapsamlı biçimde temsil edecek derlemin hazırlanmasıdır. İlk aşamada metinlerin seçileceği konular, yazarlar ve örnek metin boyları belirlenir. Metinler değişik alanlardan seçilerek dilin değişik alanlardaki kullanımı örneklenir. Örneğin günlük

haberler, eʼgitim kitaplari, gʻuncel bilgi kaynaklari, kurmaca yazılardan metinler derlenir. Her konu başlığı altında alt başlıklar oluşturulur. Tüm bu çalışmalara başlanmadan önce her bir konu ve alt konunun dili temsilindeki ağırlığı hesaplanır. Bir konunun dili temsilindeki ağırlığı, toplumun bu konuya verdiği öneme bağlıdır. Bir anlamda bu konuda yayımlanmış olan metinleri okuma sıklığı, konunun ağırlık katsayısını belirtmektedir. Seçilecek örneklerin boyları ve sayısı hazırlanması hedeflenen derlemin boyu ile ilişkilidir. Dengeli derlem için derlem boyutunun 2.500.000 sözcük, örnek metin boyunun 5000 sözcük olması beklenir. Bu sayılara göre örnek metin sayısı hesaplanır. Çizelge-1'de Türkçe derlemi için önerebileceğimiz konular, konuların ağırlığı ve metin sayıları verilmiştir. Önerdiğimiz derlemde toplam metin sayısı 500'dür. Dolayısıyla:

$$\text{Derlem boyu} = 2.500.000 = 500 \cdot 5000 \text{ sözcük}$$

Derleme katılan her bir metin için yapılacak işlemler şöyledir:

- Belirlenen zaman dilimi içinde dili temsil edecek 500 eser belirlenmelidir.
- Belirlenen eserlerden rastgele 5000 sözcükten oluşan bir kısım seçilmelidir.
- Seçilen her bir metin için künye hazırlanmalıdır. Künyede eser adı, yazarı ve zaman bilgisi yer almalıdır.

Çizelge-1: Dengeli Türkçe Derlemi için Öneri Değerler

Metin türü	Etki oranı (%)	Metin sayısı	Etki oranı (%)
Basında yer alan yazılar			18
<i>Haberler</i>	9,4	47	
• Siyasi	2	10	
• Spor	2	10	
• Toplumsal	2,4	12	
• Günlük	1	5	
• Mali / Ekonomi	1	5	
• Kültürel	1	5	
<i>Köşe yazıları</i>	4,4	22	
• Köşe yazıları	2,4	12	
• Günlük yorumlar	1	5	
• Başyazı	1	5	
<i>Yorumlar</i>	4,2	21	
• Tiyatro	1	5	
• Kitap	1,2	6	
• Müzik	1	5	
• Sanat	1	5	
Eğitsel yayınlar			37
<i>Bilimsel yayınlar</i>	30	150	
• Fen bilimleri	5	25	
• Matematik	2	10	
• Teknik ve mühendislik	4	20	
• Sosyal bilimler	9	45	
• Tıp	2	10	
• Siyasal bilimler, hukuk	4	20	
• Eğitim	4	20	
<i>Dini yayınlar</i>	4	20	
<i>Beceri ve uğraşı üzerine yayınlar</i>	3	15	
Güncel bilgi yayınları		40	8
<i>Bilgilendirme yayınları</i>	3	15	
<i>Meclis tutanakları</i>	2	10	
<i>Kurumsal (resmî ve özel) duyurular</i>	2	10	
<i>Üniversite tezleri</i>	1	5	
Kurmaca yazılar		140	28

Roman (genel)	78	40	
Hikâyeler	5	25	
Polisiye	5	25	
Bilim kurgu	5	25	
Macera	5	25	
Gerçek yazılar		30	6
Hatıra	2	10	
Gezi yazıları	2	10	
Özel mektup	1	5	
Deneme	1	5	
Mizah	3	15	3
Toplam metin sayısı		500	

Yukarıda belirtilen temel ilkelere uygun olarak derlemin boyutu büyütülebilir. Örneğin metin sayısı 5000'e çıkarılır ise derlemin boyutu 25 milyon sözcük olur. Böyle bir derlem bir dilin incelenmesi için oldukça yetkin sayılabilir. Doğal olarak bu boyutta dengeli bir derlemin hazırlanması zordur. Geçmiş dönemlerde basılmış yayınlar bilişim ortamında olmadıklarından yayınlarda seçilen bölümlerin optik okuyucularla taranarak bilişim ortamına aktarılması gerekir. Tarama işlemi sonunda metinlerin yanlışsız biçimde karakterlere dönüştürüldüğü söylenemez. Basım ve kâğıt kalitesine bağlı olarak tarama işleminin başarımının %80-90 arası olacağı söylenebilir. Dolayısıyla yanlışların insan tarafından ya da DDİ yöntemleri ile düzeltilmesi gerekir. Bir kitap sayfasının ortalama 350 sözcük barındırdığı varsayımı ile 5000 sözcükten oluşan bir metnin yaklaşık 14 sayfa olduğu söylenebilir. 5000 metinli bir derlem için 85.000 sayfa metnin taranması gerekir. Bu basit hesaplama da anlaşılacağı gibi dengelenmiş derlemin hazırlanması emek yoğun bir çalışma gerektirir.

1.2 Dengesiz Derlem

Dengesiz derlem daha çok bilişimcilerin kullanacağı derlem türüdür. Daha önce açıklandığı gibi bu derlemin güncel metin örnekleri ile oluşturulması yeterlidir. DDİ çalışmaları için gerekli olacak bu tür derlemin olabildiğince büyük olması çalışmalar için gereklidir. Derleme katılacak olan metinlerin değişik alanlardan seçilmesi uygundur ancak dengelenmeleri çok önemli değildir. DDİ alanında çalışanlar derlemi aşağıda sıralanan çalışmalar için kullanmak isterler.

- Dilin ses özelliklerinin ortaya çıkarılması.
- Dilin biçim bilim özelliklerinin ortaya çıkarılması.
- Sözcüklerin niteliklerinin belirlenmesi.
- Yazım ilkelerinin belirlenmesi, buna bağlı olarak yazım yanlışlarının bulunması.
- Sözcük anlamlarının belirlenmesi.
- Dilin söz dizimsel özelliklerinin ortaya çıkarılması.
- Dilin modelinin çıkarılması.

Yukarıda belirtilen amaçlara alt yapı oluşturacak olan derlemin hazırlanmasında Genelağ üzerindeki yayınlardan ve bilişim ortamında hazırlanmış kitap ve belgelerden yararlanılabilir. Değişik kaynaklardan toplanacak metinler ile 100.000.000 sözcüğü aşabilecek derlemler oluşturulabilir.

DDİ araştırmaları için gerekli olan derlem,

1. Künye bilgileri olmayan metinlerden oluşabilir.
2. Derlemde bulunan sözcükler nitelikleri ile etiketlenmiş olabilir.
3. Sözcüklerin kökleri, nitelikleri, aralarındaki bağlar ve anlamları belirtilmiş olabilir.

Çalışmanın hedefine bağlı olarak yukarıdaki derlemlerden birisi seçilebilir. En kapsamlı ve yetenekli üçüncü derlemi hazırlayabilmek için insan emeğinin yetmeyeceği söylenebilir. 100 milyon sözcüğü tek tek kök, nitelik, bağ ve anlam olarak etiketlemek son derece zordur. Ama böyle nitelikli derlemler DDİ çalışmaları için gerekebilmektedir. Daha küçük boyutta olanların geçmiş yıllarda insanlar tarafından hazırlandığı görülmüştür. 1967 yılında Kucera ve Francis tarafından Brown üniversitesinde böyle bir çalışma gerçekleştirilmiştir [9]. Brown Derlemi olarak anılan bu derleme ilişkin özellikler şöyledir:

- Seçilen dil: Amerikan İngilizcesi
- Metin sayısı: 500

- Metin boyu: 2000 sözcük
- Sözcük sayısı: Yaklaşık 1.000.000

Brown derleminin ilk hazırlandığındaki içeriği Çizelge-2'de gösterilmiştir. Tümüyle insanlar tarafından hazırlanan bu derlemde sözcükler niteliklerine göre etiketlenmiştir. Çizelge-3'te kullanılan etiketler (Part-of-speech tags: POS tag) ve açıklamaları verilmiştir. Açıklama kısmında örnekler İngilizce verilmiştir. Günümüzde sözcüklerin etiketlenmesinde kural temelli, olasılık temelli ve öğrenmeye dayalı yöntemler kullanılmaktadır. Böylece DDİ alanında çalışanlar, DDİ'nin sağladığı olanakları kullanarak kendileri için yararlı bir aracı geliştirmektedir.

Çizelge-2: Brown Derlemindeki Konular

Metin türü	Metin sayısı	Oran %	Metin türü	Metin sayısı	Oran %
<i>Haberler</i>	44	8,8	<i>Güncel töre</i>	48	9,6
• Siyasi			• Kitap		
• Spor			• Dergi		
• Toplumsal			<i>Anı</i>	75	15
• Spor haberleri			• Kitap		
• Ekonomi			• Dergi		
• Kültürel			<i>Çeşitli</i>	30	6
<i>Köşe yazıları</i>	27	5,4	• Kamu belgeleri		
• Köşe yazıları			• Kurumsal raporlar		
• Günlük yorumlar			• Sanayi raporları		
• Başyazı			• Üniversite kataloglar		
<i>Yorumlar</i>	17	3,4	• Sanayi yayınları		
• Tiyatro			<i>Eğitim</i>	80	16
• Kitap			• Doğa bilimleri		
• Müzik			• Eczacılık		
• Dans			• Matematik		
<i>Dini yayınlar</i>	17	3,4	• Sosyal bilimler		
• Kitaplar			• Siyasal bilgiler		
• Dergiler			• Uygarlık		
• Risaleler			• Teknoloji		
<i>Beceri ve uğraşlar</i>	36	7,2	<i>Kurgu</i>	29	5,6
• Kitaplar			• Roman		
• Dergiler			• Hikâye		

Amerikan İngilizcesi için sözel derlem de 1990'da hazırlanmıştır. Bu derlem telefon santrali üzerinde geçen telefon konuşmalarından derlenmiştir. Santral derlemi olarak adlandırılan bu derlemde altışar dakikalık 2430 konuşmanın kaydı yer almaktadır. Kaba bir hesaplama ile 243 saatlik ses kaydının yazılı biçimidir. Bu tür derlemler dilin sözel incelemeleri için gerekli olduğu kadar konuşmayı yazıya aktarma çalışmaları için de gerekli olmaktadır.

Brown derleminde kullanılan etiketleme yöntemine bakıldığında çok ayrıntıya inildiği görülmektedir. Hazırlanacak her derlemin bu ayrıntıda olması gerekmemektedir. Bazı derlemlerde yalnızca sözcüklerin temel niteliklerinin etiket olarak verildiği görülmektedir. Bunun DDİ çalışmaları için yeterli olduğu savunulmaktadır. Brown derlemi Amerikan İngilizcesi için hazırlanmıştır dolayısıyla bu dilin gerektirdiği bazı özellikleri derleme yansıtmak gerekmiştir. Türkçe için hazırlanacak bir derlemde bu derlemde yer alan her etiketin kullanılması gerekmemektedir. Diğer bir deyişle her dil için hazırlanacak derlemde kullanılacak etiketlerin o dil için gerekli olması gerekir.

Çizelge-3: Brown Derleminde Kullanılan Etiketler

Etiket	Açıklama	Etiket	Açıklama
.	Tümce sonu (. ; ?)	MD	Kiplik yardımcı (can, should, will)
(	sol ayraç	NC	Alıntı sözcük
)	sağ ayraç	NN	Tekil veya cins ad
*	olumsuzluk eki, (not, n't)	NN\$	İyelik tekil ad
--	çizgi	NNS	Çoğul ad
,	virgül	NNS\$	İyelik çoğul ad
:	iki nokta	NP	Özel ad veya an öbeği
ABL	Ön niteleyici (quite, rather)	NP\$	İyelik özel ad
ABN	Ön niceleyici (half, all)	NPS\$	İyelik tekil veya çoğul ad
ABX	Ön niceleyici (both)	NR	Belirteç ad (home, today, west)
AP	Son belirteç (many, several, next)	OD	Sıralı sayılar (first, 2nd)
AT	Tanımlık (a, the, no)	PN	Ad kökenli adıl
BE	be	PN\$	İyelik ad kökenli adıl
BED	were	PP\$	İyelik adıl (my, our)
BEDZ	was	PP\$	İkincil iyelik adıl (mine, ours)
BEG	being	PPL	Dönüşlü tekil kişi iyeliği (myself)
BEM	am	PPLS	Dönüşlü çoğul kişi iyeliği (ourselves)
BEN	been	PPO	Nesne kişi adılı (me, him, it, them)
BER	are, art	PPS	3. tekil kişi adılı (he, she, it, one)
BEZ	is	PPSS	Diğer kişi adıları (I, we, they, you)
CC	Bağlaç (and, or)	QL	Niteleyici (very, fairly)
CD	Doğal sayılar	QLP	Son niteleyici (enough, indeed)
CS	Yan tümce bağlacı (if, although)	RB	Belirteç
DO	do	RBR	Karşılaştırma belirteci
DOD	did	RBT	Üstünleme belirteci
DOZ	does	RN	Temel belirteç (here, then, indoors)
DT	Tekil belirteç (this, that)	RP	Belirteç parçası (about, off, up)
DTI	Tekil veya çoğul belirteç (some, any)	TO	Master işaretçisi (to)
DTS	Çoğul belirteç (these, those)	UH	Ünlem
DTX	İkili bağlaç (either)	VB	Eylem, temel biçimi
EX	Var olan (there)	VBD	Eylem, geçmiş zaman
FW	Yabancı sözcük	VBG	Eylem, şimdiki zaman ortacı
HW	have	VCN	Eylem, geçmiş zaman ortacı
HVD	had (geçmiş zaman)	VBZ	Eylem, 3. kişi şimdiki zaman
HVG	having	WDT	wh- belirteci (what, which)
HVN	had (geçmiş zaman ortacı)	WP\$	İyelik wh- adıl (whose)
IN	İlgeç	WPO	Nesne wh- adıl (whom, which, that)
JJ	Önad	WPS	Yalın wh- adıl (who, which, that)
JJR	Karşılaştırma önadı	WQL	wh- niteleyici (how)
JJS	Mantıksal üstünleme önadı (chief, top)	WRB	wh- belirteç (how, where, when)
JJT	Biçim bilimsel üstünleme önadı (biggest)		

KAYNAKÇA

1. Crystal, D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics, Blackwell, 3rd Edition. (1991)
2. Sinclair, J. Corpus Concordance, Collocation". OUP. (1991).
3. Nadas, A. "Estimation of Probabilities in the Language Model of the IBM speech recognition system". IEEE Transactions on Acoustics, Speech, and Signal Processing, 32:4, pp. 859-861, (1984).
4. Kukich K. "Technique for Automatically Correcting Words in Text". Periodical Issue Article of ACM Press, pp.377-439. (1992).

5. Church, K. & Gale, W. “Probability Scoring for Spelling Correction”. Statistics and Computing, pp. 93-103. (1991).
6. Shannon, C.E. “Prediction and Entropy of Printed English”. The Bell System Technical Journal, 30:1, pp. 50-64. (1951).
7. Jurafsky, D. & Martin, J.H. “Speech and Language Processing”, Prentice Hall, pp. 193-199. (2000).
8. Church, K. & Mercer, R. Introduction to the Special Issue on Computational Linguistics Using Large Corpora. Computational Linguistics, 19:1, pp. 1-24. (1993).
9. Francis W.N., Kucera H., Brown Corpus Manual, Brown Univ. 1964,1971, 1979

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОРПУСОВ В ИЗУЧЕНИИ И ПРЕПОДАВАНИИ ЯЗЫКА В РОССИИ: ДОСТИЖЕНИЯ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ

THE USE OF BODIES IN STUDYING AND TEACHING A LANGUAGE IN RUSSIA: ACHIEVEMENTS, PROBLEMS, PROSPECTS

В.П.Захаров*
М.С.Коган*

Annotation. Доклад представляет собой анализ состояния дел с использованием методов и технологий корпусной лингвистики (КЛ) в изучении языков в России. Акцент делается на собственно учебный процесс в школе или в вузе. Анализ показывает, что имеется значительное число работ, содержащих рекомендации по использованию КЛ в обучении различным аспектам русского и иностранных языков с использованием крупных корпусов общего назначения, которые находятся в свободном доступе в режиме онлайн. Однако лишь в небольшом числе исследований представлены результаты педагогических экспериментов. Все это позволяет оценить степень использования корпусов в изучении и преподавании языков, влияние подходов КЛ на образование, включая достижения, проблемы, возможные пути их решения и перспективы. Предлагаются способы расширения методов КЛ в обучении языкам.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, обучение иностранным языкам, влияние КЛ на обучение, библиометрические базы данных, корпусная грамотность, повышение квалификации преподавателей

Annotation. The paper analyzes using corpus linguistics (CL) approaches in language teaching in Russia focusing on the academic process at high schools and institutions of higher education. The analysis has revealed that quite a few papers contain recommendations on teaching different aspects of both foreign languages and the Russian language using CL approaches and large general purpose corpora freely available online. At the same time very few studies present the results of pedagogical experiments. The attempt has been made to assess influence of CL approaches on the sphere of education including achievements, problems, possible ways of their solution and prospects of more extensive use.

Keywords: corpus linguistics, foreign language teaching, impact of corpus linguistics on teaching, bibliometric databases, corpus literacy, in-service teachers' training

1. Введение

Корпусная лингвистика – это новое направление в лингвистике, существующее чуть более полувека и занимающееся созданием и использованием корпусов для решения разнообразных лингвистических задач. В число этих задач естественным образом входит и задача изучения языка, родного или иностранного.

Особую роль при этом играют национальные корпуса. Такие проекты получают поддержку на национальном уровне, в их создании принимают участие ведущие корпусные лингвисты страны, и это обычно способствует их высокому качеству и популярности. Корпуса позволяют быстро и эффективно проверить особенности употребления незнакомого слова, сочетаемость слов или грамматику на большом и живом языковом материале.

Корпусная лингвистика оказывала прямое воздействие на обучение родному и иностранным языкам с момента появления больших онлайн-корпусов. В 1998 г. профессор Бирмингемского университета Тим Джонс ввел понятие Data Driven Learning (DDL) и был горячим сторонником использования корпусов учащимися для проверки своих гипотез о сочетаемости слов, грамматических конструкциях, контекстах употребления и т.п., объясняя это тем, что “Research is too important to be left to the researchers”. [Johns, 1991]. Своеобразный итог сделанному в этом

* кандидат филологических наук, доцент, Санкт-Петербургский государственный университет, vz1311@yandex.ru

* кандидат технических наук, доцент, Санкт-Петербургский политехнический университет Петра Великого, m_kogan@inbox.ru

направлении, подвели Болтон и Кобб, проведя метаанализ работ, посвященных использованию корпусов в изучении иностранных языков [Boulton, Cobb, 2017], хотя они не включали в него исследования, опубликованные не на английском языке и материалы разных конференций. На основе проведенного анализа авторы сделали вывод, что DDL является эффективным методом изучения иностранного языка в разных условиях обучения, с разными категориями обучающихся при решении разных учебных задач. Однако, в поле зрения авторов обзорных статей по влиянию КЛ на обучение ИЯ не попадали статьи исследователей из России.

2. Методика и материал исследования.

Мы решили восполнить этот пробел и провести анализ влияния КЛ на процессы обучения языкам в системе высшего образования в России. Мы считаем, что критериям оценки влияния КЛ на высшее образование в России являются следующие показатели: 1) общее количество и динамика публикаций по данной теме, написанных исследователями/при участии исследователей из России, зарегистрированных в признанных базах данных; 2) количество и территориальное распределение российских университетов, проводящих исследования в этой области; 3) количество изданий разного типа, публикующих интересующие нас материалы; 4) цитирование публикаций по данной тематике; 5) цели применения подходов корпусной лингвистики в учебном процессе.

Материалом исследования послужили библиометрические базы данных (Scopus, Web of Science и прежде всего eLIBRARY.RU), последняя – это ведущая электронная библиотека научной периодики на русском языке в мире, содержащая базу «Российский индекс научного цитирования» (далее РИНЦ). Это национальная информационно-аналитическая система, аккумулирующая более 11 миллионов публикаций российских авторов, а также информацию о цитировании этих публикаций из более 6000 российских журналов.

Расширенный поиск в базе данных предлагает возможность поиска информации по типу публикации, ключевым словам, аннотации, названию, автору, тематике, журналу. Мы искали публикации, содержащие комбинации выражений/словосочетаний, типичные для данной темы на русском языке (категория Что искать), со следующими настройками/фильтрами поиска (категория Где искать): в названии, в аннотации, в ключевых словах, в полном тексте публикации. Поиск проводился по следующим типам публикаций: статьи в журналах, книги, материалы конференций, диссертации (категория Тип публикации). При поиске присутствует функция очень важная для флективных языков, каким является русский язык – учет морфологии. Всего для анализа были отобраны 152 публикации за 2011-2019гг.

3. Результаты исследования и их обсуждение

Собранные статьи были классифицированы и проанализированы с использованием качественных и количественных методов. Результаты исследования представлены в работе [Kogan et al., 2020].

Остановимся подробнее на вопросе о целях исследования, которые преследовали авторы проанализированных публикаций, в которых описывалось использование подходов КЛ для обучения английскому, немецкому и русскому языку.

Анализ публикаций показал, что основные аспекты, в обучении которым авторы использовали подходы КЛ, следующие: лексика/vocabulary, грамматика, лексико-грамматика (lexicogrammar), перевод. Приведем данные по распределению тематики в статьях по изучению английского языка:

13 посвящены обучению лексике и идиоматике с помощью корпусов 14.3%

14 рассматривают дидактику обучения с помощью корпусов-15.4%

15 статей – применение корпусов для обучения переводчиков, в том числе две об обучении фонетике студентов языковых факультетов – 16.4%

16 статей рассматривают использование корпусов для обучения ESP студентов- 17.6%

3 посвящены обучению дискурсу с помощью корпусов – 3.3%

5 рассматривают когнитивные аспекты обучения с помощью корпусов 5.5% [Kuznetsova, 2021].

Отдельные работы посвящены обучению письменному дискурсу, фонетике, дополнению/upgrading учебников по иностранному языку, разработке тестовых и контрольных/экзаменационных материалов, использованию подходов КЛ в своей работе. Ряд

статей ставит целью познакомить читателей с корпусными ресурсами, показать возможные применения.

Большинство авторов рассматривают возможности применения КЛ при изучении иностранных языков в вузах: в курсе Английский для специальных целей /Профессионально-ориентированный курс английского языка (17,6%), для обучения студентов лингвистических направлений подготовки (45,8%), в курсах ИЯ для аспирантов (3,2%). Это соответствует общемировым тенденциям, т.к. большинство исследований по использованию подходов КЛ в обучении выполнено в университетской среде (university settings). Однако, авторы 4 работ (2 в преподавании немецкого, 2 – в преподавании русского) обсуждают возможности применения подходов КЛ в средней школе. Интерес к внедрению Data-driven learning в среднюю школу (for younger learners/ pre-tertiary learners) для изучения иностранного и родного языка проявляется в разных странах мира, о чем свидетельствует недавно опубликованная коллективная монография [Crosthwaite, 2020]. Ее авторы считают использование DDL в школе очень перспективным, отмечая что нынешние школьники хорошо знают компьютеры и с удовольствием применяют их для освоения новых учебных ресурсов, какими являются для них лингвистические корпусы.

Большинство авторов сосредотачивается на обсуждении дидактических преимуществ использования КЛ в обучении определенным аспектам ИЯ или переводу, развитию целого ряда компетенций, предусмотренных образовательными стандартами (ИКТ компетенция, компьютерная грамотность, информационная культура, исследовательская компетенция), знакомят читателей с имеющимися корпусными ресурсами, предлагают ряд релевантных примеров из собственной педагогической практики, ответы на которые помог найти корпус, анализируют возможные алгоритмы («сценарии» [Дикарева, 2017]) обучения с помощью корпуса, дает примеры использования корпусов в проектной деятельности учащихся (corpus-based research projects), рекомендации по организации самостоятельной работы студентов с корпусами, ведущей к повышению их автономности и мотивации, развитию когнитивных и метакогнитивных навыков и стратегий.

Авторы только 10 статей подробно описали проведение эксперимента, с описанием характеристик студентов экспериментальной группы. Во всех случаях были достигнуты положительные результаты, показано положительное отношение студентов к новым для них способам изучения иностранного языка. В некоторых работах отмечается, что до начала эксперимента многие студенты не знали о корпусах и не использовали их до начала экспериментального обучения. Вопрос о том, насколько устойчивым оказывается интерес к корпусам у студентов неязыковых специальностей после экспериментального обучения, практически не затрагивается в отечественной литературе и требует отдельного исследования/изучения. Также специального изучения требует вопрос о том, используют ли на практике молодые преподаватели иностранных языков подходы корпусной лингвистики, с которыми они познакомились в процессе собственного обучения.

Низкая «корпусная грамотность» [Дикарева, 2011] преподавателей иностранного и русского языка препятствует широкому использованию корпусов в учебном процессе. Это относится и к преподаванию русского языка с использованием НКРЯ.

У этой проблемы, на наш взгляд, существует несколько путей решения. Вот их перечень.

1. Вводить специальные дисциплины или разделы дисциплин по использованию подходов КЛ в программу обучения будущих преподавателей языков. Подобный опыт на примере подготовки преподавателей иностранных языков в Варшавском университете проанализирован в статьях А. Ленко-Шиманской [Leńko-Szymańska, 2014, 2017].
2. Дополнять разные дисциплины подготовки преподавателей иностранных языков с углубленным изучением компьютерных технологий (в СПбПУ Петра Великого такая подготовка осуществляется в рамках программы «Компьютерная лингводидактика») заданиями по обращению к корпусам и анализу корпусных данных. Роль и место подходов Корпусной лингвистики в подготовке специалистов по программе «Компьютерная лингводидактика» описаны в работах А.В. Дмитриева с соавторами [Дмитриев, Коган, 2019, Дмитриев и др., 2020].
3. Включать специальные модули по корпусной лингвистике и применению подходов КЛ в обучении и изучении языка в программы повышения квалификации и переподготовки

преподавателей, организуемых в разных форматах, включая доступные массовые открытые онлайн курсы (MOOK) по данной теме. Примерами таких MOOK курсов являются the *Corpus Linguistics: Method, Analysis and Interpretation course on the FutureLearn platform*, разработанный преподавателями Ланкатерского университета под руководством Т. МакЭнери, *Введение в корпусную лингвистику* на национальной платформе *Открытое образование*, разработанный преподавателем НИУ ВШЭ А.Н. Левинзон или *Improving writing through corpora: Data-driven learning*⁷ на платформе EdX, разработанный П. Кроссвейтом из австралийского университета Queensland. В определенной степени это поможет преодолеть разрыв между достижениями исследователей в области корпусной лингвистики и преподавателями языков [Farr, O’Keeffe, 2019, Chambers, 2019] и сократит путь корпусов в учебный класс [O’Keeffe et al., 2007].

4. Проблемы и достижения использования подходов КЛ в обучении ИЯ должны стать предметом обсуждения на научно-методических конференциях.
5. Корпусные лингвисты должны повернуться лицом к проблемам преподавания ИЯ и совместно с преподавателями применить подходы КЛ к выявлению проблем и разработке учебных материалов для изучения определенных аспектов языка. Среди положительных примеров такого рода является создание учебных материалов по курсу *The Civil Engineering Writing*, направленного на помощь будущим инженерам-строителям в освоении особенностей письменной профессиональной коммуникации на родном языке, известным корпусным лингвистом С. Конрад [Conrad, 2017] и разработка курса английского языка для специальных академических целей для будущих стоматологов [Crosthwaite, Cheung, 2019].

4. Заключение

Использование подходов КЛ при обучении ИЯ, родному языку, переводу в России как и в других странах относится к числу инновационных методов в лингводидактике, но не относится к основным методам обучения этим дисциплинам и даже является маргинальным. Основное внимание исследователи уделяют развитию лингвистической компетенции учащихся с помощью корпусов, публикации содержат большое количество рекомендаций и примеров использования корпусов для развития лингвистической компетенции. Только 15% работ содержат описание результатов экспериментального обучения.

Очевидно, что критерии оценивания подходов КЛ в развитии многих из указанных компетенций еще предстоит разработать. Так как в большинстве работ отсутствует описание проведенного эксперимента, остается невыясненным вопрос о степени осведомленности студентов о корпусах и способах их применения в изучении иностранного и родного языка.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Johns T. “Should You Be Persuaded”: Two Samples of Data-driven Learning Materials // ELR Journal. 1991. M. 4, P. 1-16.
2. Boulton A., Cobb T. Corpus use in language learning: a meta-analysis // Language Learning. 2017. V. 67, No 2. P. 348–393.
3. Kogan M., Zakharov V., Popova N., Almazova N. The Impact of Corpus Linguistics on Language Teaching in Russia’s Educational Context: Systematic Literature Review // Learning and Collaboration Technologies. Designing, Developing and Deploying Learning Experiences (P. Zaphiris and A. Ioannou – Eds.). HCII 2020. Lecture Notes in Computer Science. V. 12205. Switzerland: Springer, Cham. 2020. pp. 339–355. https://doi.org/10.1007/978-3-030-50513-4_26
4. Kuznetsova I. The comparison of self-reported and real effects of using corpora exercises in ESP course to improve students’ language skills. CompLing-2021 (in print)
5. Crosthwaite P. (ed.) Data-driven learning for the next generation: Corpora and DDL for pre-tertiary learners. London: Routledge. 2019. 254p. <https://doi.org/10.4324/9780429425899>

6. Дмитриев А.В., Коган М.С. Потенциал корпусной лингвистики в подготовке специалистов в области компьютерной лингводидактики // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки. 2019. Т. 10, № 4. С. 69-85.
7. Дмитриев А.В., Коган М.С., Вдовина Е.К. Теоретико-прикладное значение корпусов в компьютерной лингводидактике // Litera. 2020. №1. С.200-216. DOI: 10.25136/2409-8698.2020.1.32219.
8. Leńko-Szymańska A. (2014). Is this enough? A qualitative evaluation of the effectiveness of a teacher-training course on the use of corpora in language education// ReCALL. 2014. V.26, No 2. P. 260–278. doi: 10.1017/S095834401400010X
9. Leńko-Szymańska A. Training teachers in data-driven learning: Tackling the challenge// Language Learning & Technology. 2017. V. 21, No 3. P. 217–41. DOI: 10125/44628
10. Дикарева С.С. Корпусные технологии в режиме диалога «преподаватель — студент-исследователь» // Труды международной конференции «Корпусная лингвистика – 2011», 27 – 29 июня 2011 г. СПб.: С.-Петербургский гос. университет. Филологический факультет. 2011. С. 157–162.
11. Дикарева С.С. Сценарии корпусно-ориентированного образования современного филолога// Диалог культур: лингвокультурологическая база гуманитарного образования. сборник научных статей V международной научно-практической конференции. 2017. С. 139-142.
12. Farr F., O’Keeffe A. Using corpus approaches in English language teacher education // Routledge Handbook of English Language Teacher Education (S. Walsh and S. Mann – Eds). London: Routledge. 2019. pp.268-282.
13. Chambers A. Towards the corpus revolution? Bridging the research–practice gap // Language Teaching. 2019. V. 52. P. 460–475 doi:10.1017/S0261444819000089
14. O’Keeffe A., McCarthy M. J., Carter R. From corpus to classroom: Language use and language teaching. Cambridge: Cambridge University Press. 2007. 315p. doi.org/10.1017/CBO9780511497650
15. Conrad S. 2017 From a plate of spaghetti to a cable-stayed bridge: increasing the impact of corpus linguistics in disciplinary education// Corpus linguistics. international conference. 25-28 July 2017, University of Birmingham. Video recordings of keynote speakers. URL: <https://www.birmingham.ac.uk/research/activity/corpus/events/2017/cl2017/index.aspx> (дата обращения 02.05.2021)
16. Crosthwaite P., Cheung L. Learning the Language of Dentistry: Disciplinary corpora in the teaching of Dentistry for Specific Academic Purposes. 2019. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 222p. doi.org/10.1075/scl.93

**O‘ZBEK TILINING MILLIY KORPUSUNI YARATISHDA
TRANSKRIPSIYA VA IMLO MASALASI
IN THE CREATION OF THE NATIONAL CORPORATION OF THE UZBEK LANGUAGE
THE PROBLEM OF DESCRIPTION AND SPECIFICATION**

Temur Xo‘jao‘g‘li*

Annotatsiya: Ushbu maqola o‘zbek tili borasidagi ilmiy ishlarda ishlatiladigan ilmiy transkripsiya alifbosi umumturkologiyaga hamda o‘zbek tilining maxsus xususiyatlariga mos bo‘lishi kerakligiga bag‘ishlangan. Muallif tomonidan o‘zbek tili ilmiy transkripsiyasi bo‘yicha ko‘rsatmalar berilgan.

Kalit so‘zlar: alifbo, transkripsiya, harf, tovush, lotin yozuvi.

Annotation: This article is devoted to the fact that the alphabet of scientific transcription used in scientific works on the Uzbek language should correspond to the general Turkology and the peculiarities of the Uzbek language. The author gives instructions on the scientific transcription of the Uzbek language.

Keywords: alphabet, transcription, letter, sound, Latin script.

O‘zbek tili borasidagi ilmiy ishlarda ishlatiladigan ilmiy transkripsiya alifbosi ham umumturkologiyaga hamda o‘zbek tilining maxsus xususiyatlariga mos bo‘lishi kerakdir.

O‘zbek yozuv tilida 1923-yildan bugungacha ko‘p sonli yirik alifbo o‘zgarishlar yuz berdi. Bu yirik alifbo o‘zgarishlari o‘zbek tili talaffuzi hamda imlosida turli ijobiy va salbiy o‘zgarishlarga ham sabab bo‘ldi. Bu o‘zgarishlarning mohiyatini izoh qilish orqali nima uchun o‘zbek tili va adabiyoti uchun maxsus bir transkripsiya alifbosi kerakligi aniqlanadi.

11-asrdan 20-asr boshlarigacha Islomiy davr Turkiy adabiy asarlarida uzoq muddat arab alifbosi ishlatilgan: Qoroxoniy va Chig‘atoy adabiyotida Turkiy tildagi 9 ta unli tovushni bu an‘anaviy arab alifbosida yozish mumkin emas edi. Shu sababdan 1923-1928-yillar orasida isloh etilgan «Yangalif» nomli yangi bir arab alifbasi va undan keyin 1928-1934-orasidagi o‘zbek lotin alifbosida o‘zbek tilidagi 9 ta unli tovush uchun 9 ta harf kiritilgan edi. Lekin, 1934-yilda o‘sha lotin alifbosidan 4 ta harf, ular ichida yo‘g‘on ı (b), ingichka ö (Θ), ingichka ü (Y) kabi uchta unli tovushga tegishli uchta harf olib tashlandi. 1940-yilda o‘zbek kirilitsa alifbosiga o‘tilganida ham bu uchta unli tovush uchun harf kiritilmadi. Keyin 1995-yilda ma‘qullangan o‘zbek lotin alifbosida ham bu 3 ta unli tovush uchun 3 ta harf qo‘shilmadi. Kelajakdagi o‘zbek lotin alifbosi qanday bo‘lib chiqishidan qat‘iy nazar, o‘zbek tili korpusi uchun bitta ilmiy transkripsiya alifbosi ustida kelishish kerak, u ham lotin yozuviga asoslangan bir alifbo bo‘lishi zarur.

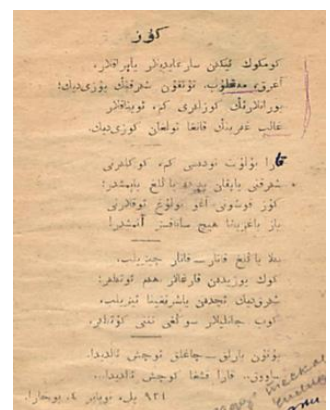
O‘zbek tili ilmiy transkripsiyasida ayniqsa 9 ta unli tovush uchun 9 ta harf bo‘lishi zarurdir: *Yo‘g‘on unli tavushlar uchun shu 4 ta harf kerak:* a - o - u - ı. *Ingichka unli tavushlar shu 5 ta harf kerak:* ä - ö - ü - i - e. *Unsiz (undosh) tavushlar uchun shu harflar:* b, c, ç, j, d, f, g, ğ, h, x, k, q, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, v, y, z.

Misol: Cho‘lponing 1922-yilda arab yozuvidagi «Küz» she‘rini bu ilmiy transkripsiya bilan shunday yozish mumkin:
KÜZ / Kömkök ekän sarğaydılar yapraqlar / Ağrıq, mağlub tutqun şarqniñ
yüzidek; / Boranların közləri kim, oynaqlar / Ğalib ğarbniñ qanğa tolğan
közidek.

Qara bulut tödäsi kim köklärni / Şarqni yapqan pərdä yañlıĝ
yapmışdır; / Küz qoşunı aĝu toluĝ oqlarnı / Yaz bağrıĝa heç sanaqsız
atmışdır!

Bäla yañlıĝ qatar-qatar çizilib, / Kök yüzidän qarğalar häm ötälär; / Şarqdek içdän yaşırınıĝınä
ezilib, / Köb canlılar soñĝı tinni kütälär.

Bütün barlıq – çaĝlıq öçiş aldıda / Savuq qara qışĝa köçiş aldıda / 1921 yıl, noyabr 4, Buxara

* Michigan State University, professor, doktor

O‘ZBEK TILINI CHET TILI SIFATIDA O‘QITISH USULLARI METHODS OF TEACHING UZBEK LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE

Fatma Açık *

Abstract: *Teaching Uzbek as a foreign language has become important and widespread only in the last twenty years. There are various activities in Uzbekistan and abroad to teach the Uzbek language to foreigners. However, there is little activity on the level of effectiveness of the practices, how the methods and approaches are used, and how teachers are trained as Uzbek as a foreign language. What are the problems of teachers, students and institutions in teaching Uzbek as a foreign language? To answer the question, this report provides information on the methods and techniques of teaching a foreign language.*

Keywords: *Uzbek language, foreign language teaching*

Chig‘atoy Turkchasining davomi bo‘lgan o‘zbek yozma tili taxminan 30 million kishining ona tili hisoblanadi. Ayniqsa, 1990-yillarda Osiyo, Evropa va Amerikada, xususan Turkiya Respublikalarida ilmiy, madaniy va siyosiy o‘zgarishlar asosida chet tili sifatida o‘rganilganligi sababli, undan foydalanish keng tarqaldi. Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek tilini chet tili sifatida o‘rganish / o‘qitish bo‘yicha jiddiy ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

O‘zbek tilini o‘qitish Turkiyada Turkiy lahjalar va adabiyotlari bilan Turk tili va adabiyoti bo‘limlarida, boshqa mamlakatlarda esa Turkologiya kafedralarida olib borilmoqda. Aspirantura va magistrada tezislari tuzildi, maqolalar yozildi va maruzalar taqdim etildi. Biroq o‘zbek tilini chet tili sifatida o‘qitish sohasida hali qilinadigan va izlanadigan ishlar ko‘p. Ushbu sohaning usullarini o‘rganish va ulardan foydalanish, tajribali o‘qituvchilarni tayyorlash, materiallar va o‘quv dasturlarini tayyorlash kabi ehtiyojlar hali kerakli darajaga etgani yo‘q.

O‘zbek tili, o‘zbek tili va adabiyoti kafedralarida O‘zbekistondagi filologiya fakultetlari va pedagogika institutlarida o‘qitiladi, ushbu muassasalarni bitiruvchilar boshlang‘ich, o‘rta va oliy maktab darajalarida O‘zbek tilini ona tili yoki ikkinchi til sifatida o‘qitadilar va chet elliklarga ushbu shaxslar o‘zbek tilini o‘rgatadilar.

Soha ehtiyojlarini qondirish uchun O‘zbekistonda o‘zbek tilini o‘qitish markazlariga ehtiyoj bor. Ushbu markazlarda O‘zbek tilini chet tili sifatida yangi yondashuv bilan o‘qitish uchun o‘quv dasturlarni tayyorlash, ya‘ni Evropaning Tillarga oid umumiy arizasi (CEFR) asosida, kitoblar yozish va ushbu dasturga mos materiallar ishlab chiqarish zarur.

Chet til sifatida o‘zbek tilini o‘rgatish paytida hal qilinishi kerak bo‘lgan muhim masalalardan biri ushbu tilni o‘rgatish paytida qo‘llaniladigan yondashuv, usul, uslub va strategiyalardir. Ushbu maruzada qisqacha tillarni o‘qitish uslublari, usullari va strategiyalari keltirilgan.

Chet tillarni o‘qitishda keng qo‘llaniladigan yondashuv va ushbu yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan usullar quyidagicha:

Xulq-atvorni o‘qitish uslublari va usullari:

1. *An‘anaviy yondashuv va usullar*

- Grammatik yondashuv (Grammar Method)
- So‘zlarga yondashish (Lexicon approach)
- Madaniy yondashuv (Cultural approach)
- Grammatik-tarjima usuli (Grammar-Translation Method)
- Tabiiy usul (Natural Method)
- To‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘qitish usuli (Direct Method)
- Faol usul (Active Method)

2. *Xulq-atvor yondashuvi va usullari:*

- Eshitish-og‘zaki (tinglash-gapirish) usuli (Audiovisual Method)
- Audio-vizual usul (Audio-Lingual Method)

3. *Kognitiv tillarni o‘qitish uslublari va usullari*

- Kommunikativ yondashuv (Communicative Method)
- Kontseptual-funksional yondashuvlar (Cognitive-Code Method)

4. *Tilni konstruktiv o‘qitish uslublari va usullari*

⁹ Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü fatmaacik1@gazi.edu.tr

- a) Malakalarning yondashuvi (Skill Approach)
- b) Samaradorlikka yondashish (Efficiency Approach)

Chet tilini o'qitishda maqsadli tilni eng yaxshi usulda o'rgatish uchun ishlatiladigan usul bitta emas. Ushbu usullarning alternativalarini doimiy ravishda ishlab chiqishi, ularning noyob va mukammal usul bo'lmaganligini ko'rsatadi. Usullarning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun, foydalanish xususiyatlaridan tashqari, maqsadli auditoriyaning shaxsiy ehtiyojlarini o'ylash kerak. Ta'lim olinadigan muhitda gaplashadigan til, iqtisodiy va ijtimoiy vaziyat va boshqalar kabi omillarni hisobga olgan holda usuldan foydalanish xususiyatlarini moslashtirish va ishlab chiqish majburiydir.

Chet tili dasturlarini amalga oshirishda o'quv-o'qitish jarayonlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan usullarni esa quyidagicha sanab o'tish mumkin:

Hikoya qilish texnikasi: O'qitishda og'zaki ifoda etishga ahamiyat berganligi sababli darslarda "izohlash", "tushuntirish" va "tavsiflovchi" xususiyatlardan ijobiy foydalanadi. Muhokama qilish texnikasi: O'qituvchi va talabaning o'zaro ta'siri kuzatiladi. Talabalar mavzu bo'yicha o'z fikrlarini aytib izoh berishlari mumkin. Avval mavzu kichik guruhlarda, so'ngra sinfda jamoaviy ravishda muhokama qilinadi. Muhokamadan olingan xulosa umumlashtirildi.

Misollarla o'rganish texnikasi: Talaba markazida. Sinfga amaliy ish olib borilishi kerak. Ushbu misol ishida muammo topilishi kerak. Hodisa maqsadlar, munosabatlar va qadriyatlar nuqtai nazaridan baholanishi kerak. Muhokama oxirida konsensus bo'yicha tavsiyalar yozib olinishi va ushbu natijalardan qanday foyda olishni ta'kidlash kerak.

Namoyish qilish usuli va uni bajarish: Namoyish paytida orttiriladigan ko'nikmalarni o'qituvchilar, bajarish jarayonini esa talabalarning ishlab chiqarishi kerak. Ushbu usulda o'qituvchi ko'nikmalarni ketma-ket va bosqichma-bosqich o'rgatishi kerak. To'liq o'rganish amalga oshirilishidan oldin keyingi mahoratga o'tmaslik kerak. Amalga oshiriladigan ishlarni jadvalda / sxemada ko'rsatish mumkin.

Muammoni hal qilish texnikasi: Bu maqsadga erishishda eng samarali usuldir. Bu talabalarga doimiy belgi bilan o'rganishga imkon beradi. Ushbu jarayonda muammolarni hal qilish bosqichlariga rioya qilish kerak. O'z navbatida, ular muammoni tan olishlari, uni aniqlashlari va uning cheklanishlarini aniqlashlari, reytinglarni shakllantirishlari, ma'lumotlarni to'plashlari va ularni izohlashlari, asta-sekin sinab ko'rishlari, qabul qilishlari yoki rad etishlari va olingan natijalar asosida takliflar berishlarini kutishlari kerak.

Shaxsiy o'qitish texnikasi: Bu talaba tomonidan amalga oshirilgan va boshdan kechirgan holda o'rganadigan o'quvchiga yo'naltirilgan o'qitish usuli. Talaba o'quv holatini uning qiziqishlari, qobiliyatlari va ehtiyojlariga qarab o'zgartiradi. Ushbu usul talaba tomonidan o'zi o'qishni xohlaganda qo'llaniladi. Rejalashtirish yaxshi bajarilishi va yakka tartibda o'rganish usulidan foydalanishda vaqtdan unumli foydalanish kerak. Talaba eslatma yozish va xulosa qilish orqali ishlashi mumkin.

Guruh o'qitish metodikasi: Bular; namoyish, savol-javob, dramatik-ijodiy dramaturgiya, simulyatsiya, guruhda ishlash, ta'lim o'yinlari.

Shaxsiy o'qitish usullari: Bular; shaxsiy ko'rsatma, kundalik aylanma ish, malakani rivojlantirish tadqiqotlari, rejalashtirilgan guruh ishi, darajani rivojlantirish tadqiqotlari

Sinfdan tashqari o'qitish usullari: Bular; sayohat, kuzatish, suhbat, ko'rgazma, loyiha, uyga vazifa.

Tilni o'rganish strategiyasi yaxshi til o'rganuvchilar uchun etakchi tadqiqotlar nuqtai nazaridan juda muhimdir. Tilni o'rganish strategiyasi talaba bilim olish uchun foydalanishi mumkin bo'lgan texnika yoki vositalar sifatida belgilanadi. Oxford (1990) strategiyalarni "talabalar til o'rganishni yanada muvaffaqiyatli, o'z-o'zini boshqarish va mashg'ulotni yoqimli qilish uchun foydalanadigan xatti-harakatlar yoki harakatlar" deb ta'riflashadi. Agar talaba muvaffaqiyat qozonishni istasa, u o'zining o'quv jarayoni uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi va tilni o'rganish strategiyasidan foydalanadi.

Strategiyalar ta'limni osonroq, yoqimli, tezroq, samaraliroq, o'z-o'zini boshqarishga va yangi vaziyatlarga o'tkazishga imkon beradigan aniq harakatlardir. Oxford (1990) tilni o'rganish strategiyasini ikki sarlavha ostida muhokama qiladi: tilni to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita ishlatilishiga qarab to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita tilni o'rganish strategiyalari.

1-jadval: Oxfordning tillarni o'rganish strategiyasining tasnifi (1990)

To'g'ridan-to'g'ri strategiyalar: Bular maqsad til bilan bevosita bog'liq bo'lgan va aqliy operatsiyalarni talab qiladigan strategiyalardir.

Eslash strategiyalari: Aqliy obrazlar, gapda yangi so'zlardan foydalanish – bu yangi ma'lumotlarni uzoq muddatli xotiraga joylashtirish va olib kirishga yordam beradigan strategiyalardir.

Kognitiv strategiyalar: Bular tilni turli xil usullarda tushunishga va ishlatishga yordam beradigan strategiyalar, masalan, gaplarni takrorlash, tahlil qilish, tarjima qilish, xulosa qilish, eslatmalarni olish, tagiga chizish.

Kompensatsiya strategiyalari: Bular o‘quvchiga tilni tushunishda va undan foydalanishda yordam beradigan strategiyalar, ayniqsa sinonimlarni taxmin qilish va ulardan foydalanish kabi so‘z boyligi va grammatika nuqtai nazaridan muhimdir.

Bilvosita strategiyalar: Bular til o‘rganishga bilvosita ta’sir ko‘rsatadigan strategiyalar.

Kognitiv strategiyalar: Bular o‘quvchining idrokini boshqarishga imkon beradigan, o‘rganishga e’tiborni qaratadigan, o‘quv holatiga e’tibor beradigan va uning ta’limini rejalashtirish va baholash, materialni qayta ko‘rib chiqish, avvalgi bilimlar bilan bog‘lash, maqsadlarni aniqlash, o‘z-o‘zini nazorat qilish va o‘zini baholashga yordam beradi.

Affektiv strategiyalar: Bular tashvishlarni kamaytirish, o‘z-o‘zini rag‘batlantirish va hissiy holatni hisobga olish kabi strategiyalardir.

Ijtimoiy strategiyalar: Savol berish, hamkorlik qilish, hamdard bo‘lish kabi strategiyalardir.

Globallashayotgan dunyoda mamlakatlar o‘rtasidagi yaqin o‘zaro ta’sirning tabiiy natijasi sifatida chet el tilni o‘rgatish ko‘proq ahamiyatga ega bo‘ldi. Har bir til boshqa madaniyatga kirish eshigi, ayniqsa, tsivilizatsiyalar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar boshqa madaniyatlar bilan tanishishning zaruriyati bo‘ldi. Bugungi kunda ko‘plab mamlakatlar xalqaro savdo, sayyohlik va ilg‘or texnologiyalarning ta’sirida til o‘rganishi vazifa deb bilgan. Axir globallashgan ko‘p madaniyatli jamiyat ham ko‘p tili jamiyat bo‘lishi kerak (Putatunda, 2010).

Xullos, O‘zbek tilini chet tili sifatida o‘qitish faqat bo‘lishi mumkin so‘nggi yigirma yil ichida ahamiyat kasb etdi va keng tarqaldi. O‘zbekistonda va chet ellarda, chet elliklarga O‘zbek tilini o‘rgatish bilan bog‘liq turli tadbirlar faoliyatlar mavjud. Biroq, amaliyotlarning samaradorligi darajasi usul va yondashuvlardan qanday foydalanilganligi va O‘zbek tilini chet tili sifatida o‘qituvchilar qanday qilib tayyorlanishi haqida foaliyatlar juda kem. Chet tili sifatida O‘zbek tili o‘qitishda o‘qituvchi, talaba va muassasalardan qanday muammolar kelib chiqadi? sualining cavobi uchun normativ hujjatlarni aniqlash va yoritib berish kerak. O‘zbek tilini chet tili sifatida o‘qitish uzoq tarixga ega bo‘lmaganligi sababli, dastur ishlab chiqish va talabalar ehtiyojlari mavzu bo‘yicha tadqiqotlar shu til bilan shugullangan xamma o‘qituvchilarning vazifasi bo‘lgan.

ADABIYOTLAR:

1. Açık, Fatma (2019). “*Dil Eğitiminde Temel Kavramlar*”. Türkçe Öğrenme ve Öğretim Yaklaşımları. Editörler: Bulut, Kenan- Kardaş, Mehmet Nuri. Ankara: Pegem Akademi.
2. Başkan, Özcan (2006). Yabancı Dil Öğretimi İlkeler ve Çözümler İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
3. BROWN, H. D. (1994). Principles of Language Learning and Teaching. Prentice Hall Regents, N.J.
4. Oxford, L. R. (1990). *Language Learning Strategies*. Boston: Heinle .
5. Putatunda, Rita. <http://www.buzzle.com/articles/the-importance-and-advantages-of-learning-a-second-language.html> (29.04.2021).
6. <http://www.ingilish.com/CEF>.

CORPUS-BASED TRANSLATION STUDIES

Ergasheva Guli Ismoil kizi*
Axmedova Anorxon Nasivali kizi*

Annotation. *The aim of this paper is to present the steps of developing Corpus-Based Translation Studies, the steps of building bilingual aligned parallel corpus of simile created to analyse literary translations from English into Uzbek and vs. The study presents the concepts central to Descriptive Translation Studies (DTS) and Corpus-based Translation Studies (CTS), and an overview of the methodological possibilities provided by corpus linguistics. The study claims that compiling literary texts in Corpus creates new facilities to the researcher to identify the aspects of DTS.*

Keywords: *descriptive translation studies, corpus linguistics and translation studies, parallel corpora*

The term “Descriptive Translation Studies” was first put forward by James Holmes, a Holland scholar. He made a scientific division of translatology and argued that “translatology is divided into two branches: pure translation studies and applied translation studies; pure translation studies can be subdivided into Descriptive Translation Studies and theoretical translation study”. Descriptive Translation Studies includes “(1) product-oriented study; (2) process-oriented study; (3) function-oriented study”. James Holmes’ division of translatology has been widely recognized by translation scholars and exerted great influence on the celebrated translation scholars such as Even-Zohar, Gideon Toury in Israel and Andre Lefevere in America, all of whom set about making a new theoretical exploration under James Holmes’ framework. [Hong Lou Meng, 2007]

In the development of Translation Studies, the move from prescriptive to descriptive approaches was of great significance. Moreover, the interdisciplinary nature and flexibility of Translation Studies allowed novel research methods and perspectives to be proposed, making it possible to analyze data which were inaccessible or impossible to process not such a long time ago. The 1970s marked the appearance of a new perspective in Translation Studies, which emphasized the importance of empirical evidence in translation research. The key focus of the new branch became the description of existing translations, their functions, and the process of translation itself. According to Gideon Toury, empirical investigations should enable us to formulate generalizations which would not be limited to individual texts, but could be applied to large bodies of translated works. Such empirical findings and their formulations could be developed into theories which would contribute to the achievement of the major goal of the discipline: “the cumulative findings of descriptive studies should make it possible to formulate a series of coherent laws which would state the inherent relations between all the variables found to be relevant to translation” [Toury, 1995: 16].

The intersection of Descriptive Translation Studies and corpus linguistics gave rise to a new discipline: Corpus-Based Translation Studies (CTS). Corpus linguistics, a branch of linguistics which explores language with the help of a collection of texts in electronic format, emerged as a result of huge technological advances in computers and computational techniques [Olohan, 2003: 1].

Mona Baker has seen the great potential of applying the analytical tools of corpus linguistics to study the products and processes of translation. In her seminal article “Corpus Linguistics and Translation Studies: Implications and Applications” (1993), she proposed that the methods of corpus linguistics could contribute greatly to the search for the typical features of translated language, the so-called universals of translation, i.e., linguistic features typical of translated texts. The quest for the nature and the universalities of translated texts became the major focus of Corpus-Based Translation Studies (CTS). CTS at the same time marks a turn away from prescriptive approaches to translation toward descriptive approaches... focusing on both the process of translation and the product of translation... and takes into account the smallest details of the text chosen by the individual translator, as well as the largest cultural patterns both internal and external to the text [Tymoczko 1998: 652].

* Ergasheva Guli Ismoil kizi, Doctor of philological sciences, Associate professor of Uzbekistan World Languages University

* Axmedova Anorxon Nasivali kizi, Independent researcher of Uzbekistan World Languages University

The corpus-based approach offers a wide range of methodological possibilities in researching both the universal and the specific features of translated texts.

Baker was the first scholar to propose applying the methods of corpus linguistics to the study of translated texts by comparing translations with non-translations in the same language. While acknowledging the advantages of parallel corpora as a means for “exploring norms of translating in specific socio-cultural and historic contexts” [Baker 1995: 231], Baker’s research originally focused on comparable rather than parallel corpora. By comparable corpora Baker meant a substantial collection of, for example, original English texts and translated English texts matching in genre, chronology and other variables.

Parallel corpora are of great help in contrastive studies and in the comparison of languages since they provide us with “a unique opportunity of showing how the same meaning is conveyed in different languages” (Johansson & Hofland 1994: 26). Moreover, they give new insight into the languages compared – insights that are likely to be unnoticed in studies of monolingual corpora; they can be used for a range of comparative purposes and increase our knowledge of language-specific, typological and cultural differences, as well as of universal features; Patterns in Contrast – they illuminate differences between source texts and translations, and between native and non-native texts; they can be used for a number of practical applications, e.g. in lexicography, language teaching and translation. (Aijmer and Altenberg 1996: 12)

The perspective of the following approach is seen in performing a detailed study of simile frames in an English-Uzbek contrastive perspective. Assuming that the starting point of the research is two English similes: like a/an N [noun] and as ADJ [adjective] as N [noun], the study will approach the following questions:

What are the most frequent translation correspondences of the English like a/an N and as ADJ as N in the Uzbek language? 2. Are the English like a/an N and as ADJ as N the most frequent translation correspondences for their Uzbek counterparts? 3. How high is the mutual correspondence between the most frequent translation correspondences of the two similes in English and Uzbek? 4. What is the distribution of main groups of noun vehicles in the like a/an N simile and how does it correspond with the distribution for its Uzbek counterpart? 5. What is the distribution of main groups of noun and adjective vehicles in the as ADJ as N simile and how does it correspond with the distribution for its Uzbek counterpart?

Bobur mirzoning hayoti va faoliyatiga oid mavzular ummonday cheksiz. Bu ummonda o‘nlab, yuzlab adabiy kemalar suzishi mumkin. <i>P.Qodirov. Yulduzli tunlar</i>	Babur Mirza’s life and activities are endless like an ocean. Dozens of literary ships have sailed at it. <i>Starry nights Babur</i> <i>I.Tukhtasinov</i>
«Yulduzli tunlar» ana shu majoziy kemalardan biri tarzida yuzaga keldi. Uni 1972-yilda ilk bor yozib nashrga topshirganimda tog‘day bir yuk yelkamdan tushganday bo‘lgan edi. <i>P.Qodirov. Yulduzli tunlar</i>	“Starry Nights, Babur” was created as one of those fanciful ships. It seemed as if a heavy load on his shoulders fell off when Pirmqul Qodirov wrote it for the first time in 1972. <i>Starry nights Babur</i> <i>I.Tukhtasinov</i>

Obtaining answers to the above mentioned questions should enable to test the following hypothesis: on the structural side English and Uzbek will display a lot of differences in constructing a simile; since, being different language systems, they will operate with different groups of vehicles.

It is worth mentioning that this study will work with the first type of parallel corpora where both source language and target language are contained. However, scholars in translation studies use translation corpora to explore an ideal translation which can minimise the inevitable distortion of the original text in the sense of information (message), spirit and elegance of the original language. They are interested in whether two expressions are equivalent in meaning or not, and to what extent.

The study will not consider how the texts have been translated. The translated texts are regarded as already good enough input for the analysis according to the translation criteria. The most obvious advantage is that we do not have to worry much about the problem of translation mistakes.

Conclusion

CTS guarantees that Translation Studies will move forward and fit the rapid progress of the information age. CTS can help to reveal general, specific, theoretical as well as practical questions of culture, ideology, literary or linguistic criticism.

The advantage of parallel corpora is that they are specialised parallel documents which are full of standardised bilingual terminology. The collocations extracted from the corpus are, to a large extent, terminological items. Therefore, there is a highly consistent relationship between translation unit and translation equivalents. This makes it easier to analyse the corpus.

REFERENCES:

1. Altenberg, B. and K. Aijmer., ‘The English-Swedish parallel corpus: A resource for contrastive research and translation studies’: Paper presented at ICAME XX in Freiburg, Germany, May 1999.
2. Baker, Mona., In Other Words: A Coursebook on Translation, London and New York: – Routledge. 1992.
3. Baker Mona., ‘Corpora in Translation Studies: An Overview and Some Suggestions for Future Research’, Target 7(2): 1995. pp. 223-243
4. Johansson, Stig & Hofland, Knut. 1994. Towards an English-Norwegian Parallel Corpus. In Creating and Using English Language Corpora: Papers from the Fourteenth International Conference on English Language Research on Computerized Corpora, Zurich 1993, Udo Fries, Gunnel Tottie & Peter Schneider (eds), pp. 25-37. Amsterdam: Rodopi.
5. Hong Lou Meng, Descriptive Translation Studies’ Accountability for Translation Phenomena: A Case Study of Canadian Social Science Vol.3 No.4 August 2007. pp. 73-76.
6. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
7. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
8. Toury, Gideon., Descriptive translation studies and beyond. Amsterdam: John Benjamins. 1995.
9. Olohan, Maeve. How frequent are the contractions? A study of contracted form in the translational English corpus. Target 15. 2003. pp. 59-89.
10. Tymoczko, Maria ‘Computerized corpora and the future of translation studies’, in Sara Laviosa (ed) 1998. pp. 652-659.

“ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ МИЛЛИЙ КОРПУСИ”НИ ЯРАТИШ: ЮТУҚЛАР, МУАММОЛАР ВА ВАЗИФАЛАР

Бахтиёр Менглиев*

Аннотация: Ушбу мақолада миллий корпусни яратиш эҳтиёжи, Ўзбекистонда миллий корпус яратиш тенденцияси хусусида сўз юритилади. Корпус яратиш босқичлари, корпуснинг турлари ва йўналишларининг Ўзбекистон ОТМлари орасида тўғри тақсимланиши муваффақиятнинг гарови эканлиги далилланади.

Калим сўзлар: миллий корпус, миллий тил, корпус лингвистикаси

Annotation: This article discusses the need to create a national corps, the trend of creating a national corps in Uzbekistan. The stages of building the corps, the correct distribution of the types and directions of the corps among the universities of Uzbekistan prove that success is the key.

Keywords: national corpus, national language, corpus linguistics

Миллий тил корпуси – миллий тил бирликларининг хусусиятларини аниқлаш мақсадида электрон кидирув имконияти мавжуд тизим, табиий тилнинг рақамлашган ёзма ва оғзаки матнлари жамланмасы. Миллий корпус – тилни тадқиқ этиш (тил бирлигининг ўзгариши, эскириши, янгиларининг пайдо бўлиши, маъносининг кенгайиши ва торайиши; янги ибораларнинг пайдо бўлишини кузатиш), ўрганиш, анъанавий ва замонавий луғатлар тузишда кенг имкониятли дастурлаштирилган тизим. Шу боис Миллий корпус миллий тил хазинаси демакдир. Янги даврда миллий корпусга лингвистлар, лексикографлар, компьютер лингвистлари, дастурчилар, муҳаррирлар, таржимонлар, журналистлар, ноширлар, олимлар, ўқитувчилар, таълим олувчилар ва бошқа ҳар қандай соҳа мутахассиси кучли эҳтиёж сезади. Асримизда корпуссиз на назарий ва на амалий филология тараққий этади.

Ўзбек тилшунослигида Ўзбек тилининг Миллий корпусини яратиш ҳаракатлари 2010 йилларда бошланди. Зеро, 2000 йилларда “Рус миллий корпуси”ни яратишга киришилганлиги ва 2005 йилда унинг илк кўриниши оммага ҳавола этилиши ўзбек тилшунослигида ҳам сайъ-ҳаракатларнинг бошланишига сабаб бўлди. Дастлаб дунё тилшунослигида корпус лингвистикасининг шаклланиши, манбалари, методологик ва технологик асослари чуқур ўрганилди, ўзбек илмий жамоатчилиги тафаккурида корпус ва уни яратиш зарурати ҳақидаги тасаввурлар шаклланди. Биринчи босқичда тил корпуси ижтимоий эҳтиёж ва давр талаби эканлиги ҳақидаги фикрлар оммалашди. Иккинчи босқичда тил корпусининг лингвистик таъминотини яратиш, корпус яратиш билан шуғулланадиган компетентли мутахассисларни тайёрлашга киришилди. Ўн йилликнинг охирига келиб Ўзбекистонда корпус базаси учун 20 га яқин махсус луғатлар, морфолексикон, халқ шевалари базаси, морфологик шакллар луғатлари ишлаб чиқилди, корпуснинг дастурий таъминоти яратилди, шунингдек, бевосита корпус лингвистикаси бўйича 10 га яқин мутахассис тайёрланди. 2018 йилда “Ўзбек тилининг миллий корпуси”ни яратиш концепцияси ишлаб чиқилди ва “Маърифат” газетасида эълон қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 октябрдаги “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони билан тасдиқланган “2020-2030 йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш Концепцияси”да белгиланган ўзбек тили миллий корпусини яратиш ва ўзбек тилини Интернетда оммалаштириш, унда муносиб ўрин эгаллашини таъминлаш вазифаларининг кўрсатиб берилиши бу борадаги ишларни давлат буюртмасига айлантирди ва бу мутахассисларга катта масъулият юкледи. Бугунги кунда ушбу масъулиятли ва сермашаққат жараёнда ТошДЎТАУ, БухДУ, ҚарДУ, ТерДУ, НавДПИ каби олий таълим муассасаларидаги 100 га яқин мутахассиснинг бирдам, фидокорона ва ҳолисона меҳнат қилаётганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Бу борада раҳбарияти сайъ-ҳаракати билан мутахассислар ТошДЎТАУ атрофида бирлашди.

*Филология фанлари доктори, профессор, Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университети

Ўзбек тилининг Миллий корпуси – улкан мажмуа ва таркибий қисмлардан иборат яхлит система. Жорий босқичда ТошДЎТАУ унинг таълимий корпус, адабий тил корпуси турлари устида иш олиб бормоқда. Миллий корпус таркибий қисмларининг ҳар бири ўзига хос база ва қидирув тизимига эга. Масалан, таълимий корпус яратишнинг мактаб дарсликларини, ўзбек адабий тили лексемаларини, ўқув луғатларини базага киритиш, морфолексиконни, феъл туркумининг морфологик шакллар луғатини яратиш каби ишлар амалга оширилди. У илк корпус бўлганлиги сабабли Миллий корпус учун пойдевор вазифасини ўтамоқда.

Миллий корпус – тўла маънода миллий бойлик. Уни яратиш бир университет ёки тадқиқот марказининг иши эмас. Бунинг учун катта лингвистлар ва дастурчилар жамоаси зарур. Шунинг учун келажакда бажарилажак ишларнинг стратегиясини аниқ белгилаш, мамлакат илмий салоҳиятидан унумли ва самарали фойдаланиш учун кучларни тўғри тақсимлаш, уларни молиялаштириш ишларини оптималлаштириш долзарб вазифа бўлиб турибди. Фурсатдан фойдаланиб ЎзР Вазирлар Маҳкамаси Давлат тилини ривожлантириш департаменти, ЎзР ОЎМТВ, ЎзР ИРВ, ЎзР ХТВ га қуйидаги тақлифлар билан мурожаат қилишни лозим топдик:

1. ўзаро ҳамкорликда Ўзбек тилининг миллий корпусини 2024 йилгача яратиш дастури ва йўл харитасини ишлаб чиқиш лозим;

2. Миллий корпуснинг таркибий қисмлари бўлган “Ўзбек тилининг таълимий корпуси”, “Ўзбек халқ шевалари корпуси”, “Ўзбек тилининг бадиий матнлари корпуси”, “Ўзбек тилининг расмий матнлари корпуси”, “Ўзбек тилининг илмий матнлари корпуси”, “Ўзбек тилининг газета корпуси”, “Мумтоз матнлар корпуси”, муаллифлик корпуслари, “Ўзбек жаҳид асарлари корпуслари”, ўзбек тилининг параллел корпусларини яратишни мамлакат ОЎЮ ва илмий тадқиқот марказларига тақсимлаш, Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУни бу борадаги фаолиятни мувофиқлаштирувчи муассаса сифатида белгилаш зарур;

3. Ўзбек тилининг миллий корпуси яратилишини унинг тегишли таркибий қисмлари муаммоларидан келиб чиққан ҳолда Давлат тилини ривожлантириш департаменти маблағлари ҳисобидан молиялаштириш тизимини шакллантириш ва йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ;

4. ЎзР ВМнинг Давлат тилини ривожлантириш департаменти шафелигида Ўзбек тили Миллий корпусининг яратилиши ва такомиллаштириб борилиши муаммоларини узлуксиз ва тизимли муҳокама қилиб, тегишли тавсияларни бериб борадиган “Ўзбек тилининг Миллий корпуси Доимий анжумани”ни ташкил этиш жуда ҳам зарур;

5. аниқ стратегия (мўлжал) ва самарали тактика асосида кучларни тўғри йўналтириш учун мамлакат маданий тараққиётида улкан воқелик бўладиган Ўзбек тили миллий корпусини яратиш ва уни муттасил такомиллаштириб бориш учун махсус илмий-тадқиқот маркази (институти)ни ташкил этиш лозим.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Ўзбек тилининг миллий корпуси ривожланаётган ўзбек тилининг ойнаси сифатида тилдаги эскиришни секинлаштирадиган ва янгиланишни тезкор таъминлаб борадиган, глобаллашув ва миллий тиллар ҳалокатга юз тутаётган шиддатли давримизда она тилимизнинг яшаб қолишига кафолат вазифасини ўтайди. Бу билан муқаддас она тилимизни яқин келажакда рақамлашмаган ва корпуси яратилмаган тиллар дучор бўладиган ўлим хавфидан омон сақлаб қолишга ўз ҳиссамизни қўшамиз. Зотан, миллий тилсиз миллат йўқолишга маҳкум.

ЎЗБЕК ТИЛИ МИЛЛИЙ КОРПУСНИ ЯРАТИШ МУАММОЛАРИ ҲАҚИДА

Суюн Каримов¹³

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ташаббуси билан қисқа муддат ичида ўзбек тили миллий корпусини яратишга бағишлаб ташкил этилган иккита конференция миллий тил корпусини яратиш йўлидаги жиддий қадам бўлди деб ҳисоблайман.

Назаримда, бу конференциялар икки муҳим масалани бажара олди: **Биринчидан**, ўзбек миллий тил корпуси масаласини расман кун тартибига қўйди. **Иккинчидан**, шу соҳага қизиқиши бор бўлган ўзбек тилшунослари ва дастурчиларини маълум қилди. **Бунинг устига**, барчамиз лингвистик ва дастурий таъминотсиз бу вазифани амалга ошириш мутлақо мумкин эмаслигини англаб етдик. **Хуллас**, бу борадаги ишлар эндигина бошланди.

Аммо ҳар қандай ишнинг муваффақиятли бўлиши учун қатъий тартиб, мантиқли режа ва уни амалга оширадиган билимли ва масъулиятни сезиб ишлайдиган ўз мутахассислари бўлиши керак. Бу масаланинг бир томони. Иккинчидан, ҳар қандай бошланган иш моддий жиҳатдан қўллаб-қувватланиши зарур.

Бизда бундай имкониятлар бор, деб ўйлайман ва аввалги конференцияда айтган фикрларимнинг давоми сифатида қуйидаги таклифларимни айтмоқчиман:

1. Республикада миллий тил корпусини яратиш борасидаги ишлар ва илмий тадқиқотлар мувофиқлаштирилиши зарур. Бунинг учун Мувофиқлаштирувчи кенгаш тузилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Бу Кенгаш Ўзбек тилини ривожлантириш Департаменти қошида ёки Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузурида – буни мутасаддилар ҳал этишади.

2. Мувофиқлаштирувчи кенгаш Низоми ишлаб чиқилиши ва Департамент томонидан тасдиқланиши, шунингдек Кенгаш фаолияти назорат қилиб борилиши зарур.

3. Кенгашнинг иш режасини:

- миллий корпусни шакллантириш тамойиллари ва йўналишларини ишлаб чиқиш;
- тузилажак корпусларнинг лингвистик таъминотида матнлар жанри ва ҳажмини белгилаш.
- ихтиёрий олинган ҳар қандай матннинг корпусга киритилиши олдини олиш;
- матнларни разметкалашнинг дастурий таъминотидаги муаммоларни ҳал этишда ҳамкорликни йўлга қўйиш.
- лингвистик электрон базалар, хусусан энг зарур луғатлар яратиш масаласини ҳал этиш;
- ҳар икки босқичдаги диссертациялар мавзуларини тавсия этиш;
- соҳага қизиқадиган ва илмий кузатишлар олиб боришга рағбати бўлган тилшунос ва информатик тадқиқотчилар корпусини шакллантириш;
- мавзуга бағишланган конференциялар ва илмий семинарлар ўтказишни тизим ҳолатига келтириш. Унинг сайёр йиғилишларини навбати билан Самарқанд, Бухоро ва Фарғона шаҳарларидаги етакчи олий ўқув юртлари негизида ташкил этиш;
- соҳа тадқиқотчилари эришган натижалар чоп этиладиган илмий журнал таъсис этиш, конференция материаллари ёки тезисларини чоп этишни йўлга қўйиш;
- Республикада соҳага оид нашр этилган ишлар библиографиясини тузиш ва давомийлигини ташкил этиш;
- айрим тадқиқотларни рағбатлантиришни Давлат тилини ривожлантириш департаменти эълон қилган грантлар ва Ўзбек тилини ривожлантириш жамғармаси кўмагида амалга ошириш тарзида тасаввур қиламан.

Сўзимнинг охирида бу Кенгаш ишини фаолиятимизнинг ҳозирги босқичида фақат профессор Бахтиёр Ражабович Менглиев йўлга қўя олади, деган қатъий фикрдаман.

¹³ Самарқанд давлат университети профессори, филология фанлари доктори

TA'LIMIY KORPUS: TATBIQIY, AMALIY ELEKTRON RESURS VOSITASI SIFATIDA

EDUCATIONAL BUILDING: AS A PRACTICAL, PRACTICAL ELECTRONIC RESOURCE

Laylo Raupova*
Nafosat Zaripboyeva*

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'limiy korpusning ahamiyati, uning tadbqiqiy, amaliy elektron resurs vositasi sifatidagi o'rni va vazifasi yoritilgan. Ta'limiy korpus intensiv didaktik vositalardan biri sifatida milliy korpusning asosiy bo'g'inini tashkil etuvchi qimmatli ahamiyatga egaligi ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: korpus lingvistikasi, Milliy korpus, ta'limiy korpus, elektron kutubxona, lug'at, representativlik

Annotation: This article describes the importance of the educational corps, its role and function as an applied, practical electronic resource. It is scientifically proven that the educational corps, as one of the intensive didactic tools, has a valuable role as a key component of the national corps.

Keywords: corpus linguistics, national corpus, educational corpus, electronic library, dictionary, representative

Jahon tilshunosligida o'tgan asrning 60-yillarida lisoniy korpuslarni yaratish va ularning tatbiqi bilan shug'ullanuvchi – korpus lingvistikasining kompyuter texnologiyalari bilan o'zaro aloqasi jadallashganligi sezilarli darajada rivojlanmoqda. Ilmiy manbalarda XIX asrning boshlarida tilshunoslik sohasi korpus lingvistikasining nazariy tamoyillari shakllanishi natijasida ilk namuna – Brovni korpusi yaratilganligi qayd etiladi. Bu esa, insoniyatning intellektual boyligini elektron korpus asosida avtomatik raqamlashtirish zamonaviy tilshunoslikning bugungi kundagi dolzarb vazifalari sirasiga kiritilishini kun tartibiga qo'ydi. Shu sababli til yoki tilning muayyan qismini o'zida ifoda etgan, yozma va og'zaki matnlarni umumlashtirgan elektron lisoniy baza – korpus tahlil metodlarining amaliy ifodasi bo'lgan milliy korpuslar til rivoji, leksik qatlam boyishi va uning bugungi kuni xususidagi statistik tahlilini aniq sonlarda takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Darhaqiqat, dunyoda lisoniy tadqiqotlar sifati statistik tahlillarga asoslanar ekan, sohada til korpuslarini yaratish amaliyotining samarali natijasi matn tahlili jarayonida sarflanadigan vaqtning tejalishiga imkon yaratadi. Lingvistik birliklarning xususiyatlari, ularning nutq tarkibidagi xossalarga oid minglab misollarning konkordansda aniqlanishi korpusning birlamchi xususiyati sanaladi. Dunyo tilshunosligida cun'iy intellektning avtomatik tarjima, kompyuter tahlili, tahriri, tezaurus, elektron lug'at singari imkoniyatlari kengaydi, ilmiy-nazariy asoslari yaratildi, amaliyotda qo'llash mumkin bo'lgan ilk namunalari qo'llanila boshladi. Fandagi bu yangilanishlar axborot texnologiyalarini tilshunoslik va ta'limga tatbiq etishni kun tartibiga qo'ydi. Jahon pedagogika va lingvodidaktikasi til, adabiyot, ijtimoiy fanlar, xorijiy tillarni o'qitishning yangi-yangi usul va vositalari ishlab chiqilmoqda.

Shu jihatdan XXI asrning uchinchi o'n yilligiga qadam qo'yayotgan ilm-fan kompyuterlarni amaliyotda qo'llash zaruratini qo'yar ekan, korpus lingvistikasining ilmiy-nazariy tadqiqi barcha sohalarida dolzarblik kasb etadi. Mamlakatimizda bugungi kunda keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilib, davlatimizning dunyo hamjamiyatiga integratsiyalashuvi chet tillarni mukammal egallagan mutaxassis kadrlarni tayyorlash kabi muhim vazifalarni belgilamoqda. “Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo'lidan borish imkoniyatini beradi. Zero, bugun dunyoda barcha sohalariga axborot texnologiyalari chuqur kirib bormoqda” [Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси]. Shunday ekan tadqiqot olib borilayotgan soha zamonaviy ilm-fan rivoji sifatida qaralgani bois, uni mamlakatimiz taraqqiyoti yo'lida salmoqli o'zlashtirish bugungi kun talabini ifoda etadi. Bunda korpus lingvistikasining tarixiy rivojlanish evolyusiyasi, korpus, uni tasniflash, qo'llash prinsiplari tahlili asosida ularning o'zbek tilining milliy va qator korpuslarini nazariy tadqiqini ishlab chiqish kabi muhim vazifalar sohamizda o'z yechimini kutmoqda. Hozirda tilshunoslikda korpuslar yaratish, ularning nazariy asoslarini ishlab chiqish bo'yicha yetarlicha

* ToshDO'TAU O'zbek tili va adabiyotini o'qitish fakulteti dekani, filologiya fanlari doktori, professor

* ToshDO'TAU Tarjima nazariyasi va amaliyoti fakulteti 2-kurs talabasi

tajriba to'plandi. Jahon tilshunosligida kompyuter va korpus lingvistikasi muammolarini o'rganish XX asrning 40-yillarida boshlanib, bu sohada dastlabki ilmiy farazlar aytili. Xususan, o'tgan asrning 60-yillarida mazkur jarayon jadallashdi, XXI asr boshlarida o'zida millionlab so'zlarni aks ettiruvchi yuzlab til korpuslar paydo bo'ldi. Sun'iy intellektning avtomatik tarjima, kompyuter tahlili, tahriri, tezaurus, elektron lug'at singari imkoniyatlari kengaydi, ilmiy-nazariy asoslari yaratildi, amaliyotda qo'llash mumkin bo'lgan ilk namunalari qo'llanila boshladi. Fandagi bu yangilanishlar axborot texnologiyalarini tilshunoslikka tatbiq etish bilan bog'liq istiqbolli ilmiy yo'nalishlar paydo bo'lishiga yo'l ochdi. Bu esa korpus, korpus lingvistikasi, uning shakllanishi, taraqqiyoti, bugungi holati va korpus tuzishning umumiy tamoyillarini o'rganish zaruratini hamda loyihaning mavzusi dolzarbligini belgilaydi. Takomillashib borayotgan kompyuter lingvistikasi yo'nalishida avtomatik tarjima sifatini yaxshilash, tilni lingvistik modellashtirish, har bir tilga oid so'zlarni lemmalash nazariyasi, algoritmini yaratish hamda muayyan tilning ko'p asrlik milliy-madaniy merosdan foydalanish imkonini oshirish maqsadida ularni elektronlashtirish jahon tilshunosligida dolzarb masalaga aylandi. Jahon tilshunosligida G.Lich birinchilardan bo'lib korpus lingvistikasining paydo bo'lishi, taraqqiyoti haqida ilmiy izlanish olib bordi [Leech: 105–122]. Zamonaviy korpus lingvistikasi shakllanishiga doir tadqiqotlar S. Hyuston, D. Biber, S. Grays, M.Halliday va V.Teubert kabi ingliz olimlari tomonidan amalga oshirilgan [Hunston: 234]. Rus olimlari V.Baranov va V.Zaxarov ishlarida korpus lingvistikasi spetsifikasiga, N.Vladimov, S.Vadyaev, O.Gorkina, V.Mamontova va A.Magametova kabi olimlar «korpus lingvistikasi», «lisoniy korpus» tushunchasi va uni tasniflash muammolariga atroflicha yondashganlar [Баранов: 320]. Tojikistonlik olimi D.Dja'farova tadqiqotida korpus lingvistikasining kompyuter lingvistikasi va boshqa o'zaro o'xshash sohalalar bilan qiyosiy tahlili amalga oshirilgan [Джаъфарова: 151]. Korpus tahlillaridan lug'atshunoslikda foydalanish borasidagi ishlar A. Kilgarriif, K. Iztok, F. Karlson va I. Sojenin tadqiqotlarida kuzatilgan bo'lsa, V. Rukov, A. Romanov va V. Plungyan kabi olimlar «korpus» tushunchasini matn tahlillarida qo'llash metodini ishlab chiqishgan [Kilgarriif, Kosem, 2012: 37].

Tilshunoslikda, xususan, kompyuter lingvistikasi sohasida korpus yaratish, mavjud korpuslar hajmini kengaytirish, matnni avtomatik qayta ishlaydigan dasturlarni ishlab chiqish kabilar yechimini kutayotgan muhim masalalardan biri bo'lib turibdi. Shubhasiz, mana shunday zaruratdan kelib chiqib o'zbek tilining ta'limiy korpusi, uning o'ziga xos xususiyati, ijtimoiy, leksikologik, ta'limiy va boshqa sohalardagi ahamiyati, korpus lingvistikasi tarixi, korpus turlari, ta'limiy korpusining lingvistik qimmatini o'rganish, o'zbek tili ta'limiy korpusini yaratishning lingvistik asoslarini ishlab chiqish kechiktirib bo'lmaydigan muammolardan biridir.

Ta'limiy korpus shunday intensiv didaktik vositalardan biri sanaladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risidagi Farmoni"da: "... ona tilimizning Internet jahon axborot tarmog'ida munosib o'rin egallashini ta'minlash, uning kompyuter uslubini, o'zbek tili va dunyodagi yetakchi xorijiy tillar asosida tarjima dasturlari va lug'atlar, elektron darsliklar yaratish bilan bog'liq ilmiy-metodik ishlanmalar, amaliy tavsiyalar tayyorlash va bu borada erishilgan natijalarni amaliyotga keng tatbiq etish" vazifasi alohida qayd etilgan. O'zbek tilining ta'limiy korpusini yaratilishi mazkur Farmonda ko'rsatilgan ilmiy muammolarni hal etishga, o'zbek tili ta'limining informatsion vositalari: korpus, uning sayti va ilovasini yaratish, shu orqali ona tili yoki xorijliklar uchun o'zbek tilini o'rganishning yangi imkoniyatini yaratadi. O'zbek tilining ta'limiy korpusi ona tili ta'limida zarur bo'ladigan lug'at, audio, video hamda didaktik materiallarni o'z ichiga olgan axborot-ta'limiy baza bo'la oladi. Ushbu korpus ona tilining imkoniyatlarini yanada kengroq ochish, go'zal va betakror tilimizni o'rganishga yordam beradi.

O'zbek tilining ta'limiy korpusi axborot manbayi sifatida quyidagi qulayliklarni yaratadi:

- 1) ta'limiy korpusda yaratilgan og'zaki, yozma yodgorliklar, milliy, madaniy meros namunalari elektron ko'rinishda internet tarmog'idan joy oladi;
- 2) o'zbek tilining ta'limiy korpusi tabiiy (real) tilning elektron shakldagi, qidiruv dasturiga joylashtirilgan matnlar yig'indisi; bir marta tuzilib, mukammal teglangan korpus lingvistik tadqiqotlar samaradorligini ta'minlashda barqaror lingvistik baza vazifasini bajaradi;
- 3) ta'limiy korpus elektron kutubxona, lug'at, grammatikalar yaratishga asos bo'ladi. U keng ko'lamli bo'lganligi uchun ma'lumotning o'ziga xosligini kafolatlab, til hodisalarining barcha qirralarini to'liq namoyish etishni ta'minlaydi;

4) turli ma'lumotlar tilning ta'limiy korpusida o'zining tabiiy kontekstual shaklida joylashadi, bu esa ularni har tomonlama, chuqur, ob'ektiv o'rganishga asos bo'ladi;

5) ta'limiy korpus – tilni tadqiq etish (so'zning o'zgarishi, istorizm, neologizmlarning vujudga kelishi, ma'no kengayishi, torayishi, yangi frazeologizmlarning paydo bo'lishini kuzatish), til o'rganish, lug'at tuzishda eng zamonaviy, keng imkoniyatli dasturlashtirishga xizmat qiladi.

O'zbek tilining ta'limiy korpusini yaratish xorijiy tajribalardan kelib chiqib, bosqichma-bosqich ma'lumotlar shakllantirilishiga qaratilgan va o'zbek adabiy tilining bugungi so'zligini qamrab olgan elektron darslik, ko'p tilli so'zlashgichlar va o'zbek tilining boshqa tillarda ekvivalenti bo'lmagan, tarjima qilinmaydigan leksik birliklari – milliy-madaniy so'zlarning izohi berilgan glossariy, o'zbekcha to'g'ri talaffuz ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan audio va videomateriallar hamda mobil ilova qamrab olingan multimedia mahsulotlari majmuasini yaratish ko'zda tutilgan. Bu esa respublikamizning iqtisodiy o'sishi va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlaydigan ilmiy va texnologik zaxiralarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Ta'limiy korpus – o'zbek tilini davlat tili va ikkinchi til, shuningdek xorijiy til sifatida chuqurroq o'rganish imkonini beradi. Ta'limiy korpusni tashkil etuvchi elektron kontent – audio, video, multimedia ilovalar, talaffuz va imlo qoidalarni o'rgatuvchi dasturlar, elektron o'quv lug'atlari foydalanuvchilarga o'zbek tilini mustaqil holatda ham qulay o'rganishga sharoit yaratadi. Amaldagi o'quv dasturlari mazmunidan farqli ravishda mazkur kompleks o'zbek tilini notanish vaziyatlarda ham qo'llay olish ko'nikmalarini shakllantiradi. Undan o'zbek tilini o'rganishni boshlovchilar, o'quvchilar, ota-onalar, o'qituvchilar, talabalar keng jamoatchlik foydalanishi mumkin.

Ta'limiy korpusning milliy korpusdan eng asosiy farqi shundaki, ta'limiy korpus birlik (matn)lari didaktik xarakterga ega bo'ladi. Milliy korpusda bosh maqsad jonli tilni ko'rsatish bo'lgani sababli unda turli uslub va janrdagi matnlar korpus birligi sifatida ishlatiladi, milliy korpusda reprezentativlik (matnning janriy xilma-xilligi) ustunlik qiladi. Ta'limiy korpusdagi matnlar til ta'limi, o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashga qaratilgan matnlardan iborat bo'ladi. Ta'limiy korpusga ko'proq maqol, matal, naql, ertak, rivoyat janrlari kiritiladi. Asl maqsad – ona (o'zbek) tilini o'rgatish bilan birga, tarbiyaviy maqsad ham asosiy planda bo'ladi.

Milliy til korpusi - o'zbek tilidagi ilmiy, badiiy, publitsistik, so'zlashuv va rasmiy uslubga doir shuningdek, zamonaviy, tarixiy, she'riy, nasriy, dramatik va shevaga doir matnlardan iborat milliy kontentdir. milliy til korpusi yaratilsa, ta'limiy korpus yanada takomillashadi. Milliy til korpusi tadqiqiy, tahliliy xarakterdadir. Ta'limiy korpus esa tadqiqiy, amaliy maqsadga yo'nalgan elektron resursdir.

Ta'limiy korpusni Milliy korpusdan farqlab turuvchi yana bir jihat shuki, undagi qidiruv tizimi, video-audio, multimedia materiallari ko'proq til ta'limi – tilni o'rgatishga qaratiladi. Milliy korpus esa, asosan, til go'zalligi, boyligi va me'yorini ko'rsatishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.– President.uz сайти, 2020 йил 24 январь. <https://president.uz/uz/lists/view/3324> [мурожаат санаси: 17.02.2020]
2. Leech G. Corpora And Theories Of Linguistic Performance. In J.Svartvik (ed.). 1992. – 105–122 pp.
3. Hunston S. Corpora in Applied Linguistics: Cambridge University Press, 2002. – 234 p.
4. Баранов А.Н. Компьютерная лингвистика // Введение в прикладную лингвистику: учебное пособие. –М.: Едиториал УРСС, 2003. – 320 с.
5. Джаъфарова Д.Ф. Модели лингвистического анализа текстов таджикского языка (на материале газелей Хафиза) дисс. ... канд. фил. наук. – Душанбе, 2013. – 151 с.
6. Kilgarrieff A. and Kosem I. Corpus Tools For Lexicographers. – Trojina: Institute for Applied Slovene Studies, 2012. – 37 p. УПЛ: https://www.researchgate.net/publication/264884809_Corpus_tools_for_lexicographers.
7. Рыков В.В. Корпус текстов новый тип словесного единства Текст. / В.В. Рыков. – Электрон, изд. –Режим доступа к изд.: <http://rykov-cl.narod.ru/t31.html> BNC (BritishNationalCorpus) – Британия Миллий Корпуси: 100 миллион сўзли лисоний корпус.

-
8. Сабирова Г. Умумтаълим мактаблари ўқувчиларига инглиз тили олмошларини ахборот технологиялари асосида ўргатиш методикаси: Филол. фалс. д-ри (PhD) ...дисс. автореф. – Тошкент: 2017. – 41 б. URL: <http://uzswlu.uz/media/ba7be50d-84f1-c826-f935-6e7610cb6bf5.pdf>

HISOBOT VA TAQDIMOTLAR

“ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ФЕЪЛ ШАКЛЛАРИ ЛУҒАТИ” ЎЗБЕК ТИЛИ КОРПУСЛАРИ ЛИНГВИСТИК ТАЪМИНОТИ СИФАТИДА

Ш.Хамроева* , Ўрал Холиёров* ,

Аннотация: Мақолада ўзбек тилида грамматик шакллар луғатига бўлган эҳтиёж, унинг миллий корпус ва унинг турли дастурларини яратишдаги аҳамияти тавсифланади. Ўзбек тили грамматик луғати, унинг бир феъл мисолидаги кўриниши изоҳланади. Ушбу луғатни юзага келтиришда битта феъл танлаб олинганлиги; ўзбек тилининг грамматик бой имкониятларини кўрсатиб бериш; замон, шахс-сон ва майлнинг нисбат, тасдиқ/инкор, вазифа шакли, кўмакчи феъл билан ҳосил қиладиган позицияларини кузатиш учун манба тайёрлаш; феъл шакллари миқдори бўйича тасаввур ҳосил қилиш; сўзшаклнинг морфем таркибини ажратиш кўрсатиш; сўзшаклнинг морфем таркиби тузилишининг моделини ишлаб чиқиш; таълимий корпус, миллий корпус, автоматик морфологик анализаторлар, таржима, автоматик имлони текиширувчи дастурлар учун лингвистик база тайёрлаш каби мақсадлари ёритиб берилади.

Калим сўзлар: грамматик луғат, табиий тилни қайта ишлаш, феъл шакллари луғати, миллий корпус.

Annotation: The article describes the need for a dictionary of grammatical forms in the Uzbek language, its role in the creation of the national corpus and its various programs. The grammatical dictionary of the Uzbek language explains its appearance in the example of a verb. In the formation of this dictionary, a single verb was chosen; to show the rich grammatical possibilities of the Uzbek language; preparation of a source for the observation of the positions formed by the ratio, affirmation / denial, task form, auxiliary verb of tense, person-number and inclination; to form an idea of the amount of verb forms; highlight the morpheme structure of the word; development of a model of the structure of the morpheme structure of the word; educational corpus, national corpus, automatic morphological analyzers, translation, preparation of linguistic base for automatic spelling checker programs.

Keywords: grammar dictionary, natural language processing, dictionary of verb forms, national corpus.

Ўзбек тилида ҳанузгача грамматик луғатлар яратилмаган. Шунинг учун ҳам тилимизни қайта ишлашда, сунъий интеллектга ўтказишда муайян қийинчиликларга дуч келинмоқда. Ўзбек тилида грамматик луғатларнинг тузилмаганлиги ўзбек тилининг морфологик тизимининг жуда мураккаблиги ва морфологик шаклларнинг миқдори жуда кўплиги бўлса керак.

Дунё тилшунослигида грамматик луғат яратишда катта тажрибаси мавжуд бўлиб, амалиётда бир неча тилларнинг грамматик луғатлари яратилгани кузатилади. Грамматик луғат – маълум бир тилдаги жами лексемалар, уларнинг барча грамматик шакллари камраб олувчи луғатдир. Масалан, А.А.Зализнякнинг машҳур грамматик луғати ҳозирги рус тили сўзларининг грамматик ўзгариши (от, сифат, сон, олмошнинг турланиши, феълларнинг тусланиши)ни кўрсатиш билан бирга, терс луғат вазифасини ҳам бажаради. Луғатдан сўзлар рўйхатидан ташқари турланиш, тусланишнинг барча вариантлари ҳақида катта ҳажмли назарий-тавсифий маълумотдан иборат кириш қисми ўрин олган. Биргина рус тилининг ўзида ўнлаб грамматик луғатлар тайёрланган ва бу жараён ҳали ҳам давом этмоқда.

Биз тақдим этаётган “ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ФЕЪЛ ШАКЛЛАРИ ЛУҒАТИ” грамматик луғатлар таркибига киради.

Ўзбек тилида сўз туркумларининг морфологик шакллари тизими мураккаб ва миқдоран жуда кўпдир. Айниқса, феъл, ҳисобимизча, ўзбек тили сўз туркумлари орасида 10,6 фоизни ташкил этиб, 4000 атрофидадир ва морфологик шакллари алоҳида аҳамиятга эга. Шунинг учун профессор А.Пўлатов ўз китобида шундай ёзади: “Ўзбек тили грамматикаси тўла ўрганиб чиқилмаган, яъни системалаштирилмаган, формалаштирилмаган. Масалан, феъл, от ва бошқа туркумларга оид сўз шакллар, гап конструкциялари тўлиқ рўйхатга олинмаган (масалан, биргина

* ТошДўТАУ докторанти, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

* Термиз давлат университети катта ўқитувчиси

ишламоқ феълнинг ўзбек тилида тахминан 100 минг, инглиз тилида тахминан 150 та шакли мавжуд).

Хозиргача бу маълумотлар амалий жиҳатдан аниқланиб чиқилгани йўқ эди.

Ўзбек тилидаги феъл шакллари микдори бўйича А.Пўлатовнинг китобидан бошқа ҳеч бир манбада айtilмаган. Тахминий айtilган фикрлар ҳам бизга маълум эмас. А.Пўлатовларнинг фикрича, ўзбек тилидаги ҳар бир феъл шакллари тахминий 100 мингта деб олинган. Лекин мазкур луғатни тузиш жараёнида бу микдорнинг келтириб чиқариш йўли унчалик ўзини оқламадигани, микдори ҳам унчалик тўғри эмасдигани, ҳамма феъллар учун бир микдорни белгилаш хато эканлиги кўриниб қолди.

Ўзбек тилида бир пайтнинг ўзида умумий грамматик луғатни тузиш мушкул вазифа. Чунки юқоридаги шакллarning турли комбинациялари ва микдорнинг кўплиги бунга тўсқинлик қилади. Шунинг учун ҳар бир сўзни, аввало, грамматик шакллари энг кўп қабул қилувчи феъл сўз туркумига оид бир сўзнинг морфологик шакллари луғати тузиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Кейинчалик бу луғат Ўзбек тилининг умумий грамматик луғатини тузиш учун 1-босқич вазифасини ўтайди.

Ушбу луғатни юзага келтиришда битта феъл танлаб олинди ва қуйидаги мақсадлар қўйилди.

- 1) ўзбек тилининг грамматик бой имкониятларини кўрсатиб бериш;
- 2) замон, шахс-сон ва майлнинг нисбат, тасдиқ/инкор, вазифа шакли, кўмакчи феъл билан ҳосил қиладиган позицияларини кузатиш учун манба тайёрлаш;
- 3) феъл шакллари микдори бўйича тасаввур ҳосил қилиш;
- 4) сўзшаклнинг морфем таркибини ажратиш кўрсатиш;
- 5) сўзшаклнинг морфем таркиби тузилишининг моделини ишлаб чиқиш;
- 6) таълимий корпус, миллий корпус, автоматик морфологик анализаторлар, таржима, автоматик имлони текширувчи дастурлар учун лингвистик база тайёрлаш.

Албатта, бундай морфологик луғат нафақат таълимий корпуснинг маълумотлар омбори, балки келажакда, ўзбек тили миллий корпуси морфологик теглаш дастури, ўзбек тили морфологик анализаторини ишлаб чиқишда асосий лингвистик таъминот бўлиб ҳам хизмат қилади.

Ушбу луғатни тузишда 1-навбатда битта феълни танлаб олиш масаласи қўйилди.

Феълнинг грамматик шакллари ҳосил қилишда асосий ўринни нисбат қўшимчалари ҳам эгаллайди ва турли феълга ҳар хилда қўшилади. Амалий изланишлар шуни кўрсатдики, нисбат қўшимчаларининг алоҳида ва биргаликдаги композицияларининг барчаси 62 хил шаклга эга.

Шунинг учун, энг кўп қўлланувчи бир қанча феъл танланди ва нисбат қўшимчаларини бириктириб кўрилди.

Ушбу шаклларга феъллар бириктирилганда қуйидаги натижа ҳосил бўлди:

yuv – 15 ta, kiy – 23, o't – 12, chiq – 8, ich – 13, o'qi – 12, ye – 17, ishla – 13, to'xta – 14, angla – 14 ta.

“O‘ZBEK TILINING FE’L SHAKLLARI LUG‘ATI”ни тузишда асос қилиб “киймоқ” феъли танланди. Чунки бу феъл кўриниб турганидек, бошқа феълларга қараганда кўпроқ нисбат шакллари қабул қила олади.

Маълумки, феълнинг морфологик шакллари синтетик ва аналитик усулда ҳосил қилинади. Луғат тузишда иккала усул ҳам ҳисобга олинган. Дастлаб, сўз туркумларига белгилар бириктирилди.

Кейинчалик умумий грамматик луғат тузиш мақсад қилиниб, ўзбек тилидаги барча грамматик воситалар тўпланди. Морфологик шакллар моделини тузиш учун барча шаклларга белги(рамз)лар қўйиб чиқилди. Бу жадваллар луғатга киритилган.

Мазкур бир феълнинг морфологик луғатини тузишда, аввало, микдори жуда кўп бўлган замон қўшимчалари феълга қўшиб чиқилди. Яъни, Загон шаклларининг ўзида жами 49 та, фонетик вариантлари билан 66 та шакл мавжудлигини аниқ бўлди.

Луғатни тузишда жуда кам ишлатиладиган шакллари ҳам тўлиқроқ қамраб олишга ҳаракат қилинди. Чунки кейинчалик ушбу луғатлар асосида тузилган базалар ҳар қандай сўзнинг морфологик шакллари аниқлай олиши керак. Маълумотлар омбори фақат ёзма матнни эмас, оғзаки нутқни шунингдек, ижтимоий тармоқдаги ёки баъзи ҳудудлардаги нутқий ҳолатларни ҳам анализ қила олиши лозим.

Сўнгра ҳар бир замон қўшимчасидан кейин шахс-сон қўшимчалари бириктирилиб 396 хил кўриниш юзага келтирилди. Кейин жараён давом эттирилиб, майл қўшимчалари, вазифа шакллари, баъзи мураккаб шакллар тартиб билан феълга қўшиб чиқилди. Вазифа шакллариининг эгалик ва келишиқ қўшимчаларини қабул қилиш имкониятига қараб улар ҳам шакллантирилди. Сўнгра бўлишсиз шакллариининг *-ма, йўқ, эмас* воситалари ёрдамида феълнинг инкор шакли ҳосил қилинди. Натижа шундай бўлдики, замон, майл, шахс-сон, бўлишли-бўлишсизлик, вазифа шакллариининг аниқ нисбатда келиш кўринишлари фонетик вариантдошлари билан 1702 хил (фонетик вариантларсиз 1451 хил) морфологик шаклни ҳосил қилди.

Амалиёт давом эттирилиб, ҳосила морфологик шакллар “киймоқ” феълнинг бошқа нисбат қўшимчалари билан валентлик имкониятларидан келиб чиқиб, улар ҳам бириктириб чиқилди.

Натижада “киймоқ” феълнинг 29266 хил морфологик шакли юзага келди.

Мазкур 492 саҳифали луғатда юқоридаги морфологик шаклларнинг барчаси киритилган.

Луғатда биринчи устун феъл шакли, иккинчи устун унинг гармматик шакллари позицияси, учинчи устунда шу грамматик шаклнинг модели келтирилган. Грамматик шаклларнинг тартиби ва улар орасидаги ноль шакл батафсил кўрсатилган; учинчи устундаги моделида эса тег, яъни грамматик шаклнинг белгилари ифодаланган.

Ушбу шаклларни бошқа феъллар ҳам турлича қабул қилади. Ҳар хил феъл замон, майл, шахс-сон, бўлишли-бўлишсизлик, вазифа шакллариининг валентлик имкониятларига кўра турли нисбатга боғланади, яъни бизнинг ҳисобимизча, ҳар бир феъл боғланиш имкониятидан келиб чиқиб минг – икки минг шаклдан 30-35 минг морфологик шаклгача кўринишни ҳосил қила олади. Лекин юқоридаги ҳолатларнинг барчаси кўмакчи феъл ва юкламаларсиз ҳолатидир.

Юқоридаги “киймоқ” феълнинг 29 минг морфологик шакли кўмакчи феъл билан ҳам бирика олади. Бунинг учун 28 та кўмакчи феълнинг 34 шакли (варианти билан 36) борлиги аниқланди (1-жадвал). Кейин кўмакчи феълларнинг 2 талик, 3 талик қўлланувчи 200 дан ортиқ кўринишидан база тайёрланди. Улардан 19 кўмакчи шаклни “киймоқ” феъли қабул қила олиши аниқланди. Аввалдан тайёрланган 29 минг шаклга бириктириб кўрилганда, бир қисмида ғализлик пайдо бўлди, улар чиқариб ташланди, натижада ўртача ҳар бир кўмакчи феъл шаклдан 15 минг морфологик кўриниш ҳосил бўлди. Демак, $19 \times 15000 = 285000$ морфологик шакл юзага келди. Демак жами 314 минг грамматик шаклни ҳосил қилади.

Ҳозирда “Киймоқ” феълнинг жами 300 мингдан ортиқ морфологик шакли электрон база сифатида тайёрланган.

Юқоридагилардан ташқари, 300 минг атрофидаги морфологик шаклга яна *-ми, -чи, -а, -я, -да* юкламалари алоҳида-алоҳида қўшилса, қанча миқдор ҳосил бўлишини тасаввур қилиш мумкин.

Бу морфологик шаклларни қўл меҳнати билан тузиб чиқиш, таҳлил қилиш ниҳоятда қийин. Бунинг учун кўплаб мутахассис меҳнат қилишига тўғри келади ва ўзбек тилидаги 4000 та феъл шу нуқтаи назардан кўриб чиқилиши керак бўлади. Шунинг учун бу вазифаларни тўлиқ сунъий интеллектга топшириш лозим.

Ушбу мақола Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилиши 2020-2021 йилларга мўлжалланган АМ-FZ-201908172 рақамли “Ўзбек тили таълимий корпусини яратиш” мавзусидаги амалий лойиҳа доирасида бажарилган ишлар ҳисоботи саналади.

O‘ZBEK TILI MILLIY KORPUSIDA SINONIMAYZER YOXUD SINONIMIZATORNI YARATISH MASALASI

CREATION OF A SYNONYMIZER OR SYNONYMIZER IN THE NATIONAL CORPUS OF THE UZBEK LANGUAGE

Абжалова Манзура Абдурашметовна*

Annotatsiya: Bugungi kunda tilni o'rganish, uni o'rgatish masalasi global hisoblanmoqda. Turli lug'atlar, mobil ilovalar va kompyuter dasturlari bo'lishiga qaramasdan, mushtarak platformaga ehtiyoj sezilmoqda. Ana shu ehtiyojni qondirish maqsadida yaratilayotgan O'zbek tili Milliy korpusi ta'lim samaradorligini oshirish, lingvodidaktik qulay imkoniyatlarni berish, til o'rganishni so'z boyligini oshirishni osonlashtirish kabi masalalar yechimini beradi. Uning bazasida o'quv lug'atlarining mavjud bo'lishi korpusning mushtarak lingvo-axborot tizimi bo'lib xizmat qilishini ta'minlaydi. Bazada sinonimlar lug'ati ham kiritilgan bo'lib, bu korpusning sinonimayzer vazifani ham o'tashiga zamin yaratadi.

Mazkur maqolada sinonimayzer, uning ishlash prinsipi va O'zbek tili Milliy korpusida sinonimizatorning dastlabki jarayoni haqida so'z yuritildi.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, Milliy korpus, sinonimayzer, sinonimizator, ma'nodosh so'zlar.

Maqola AM-FZ-201908172 raqamli “O'zbek tili ta'limiy korpusini yaratish” mavzusidagi amaliy loyiha doirasida bajarildi.

Annotation: Language learning is a global problem today. Despite the existence of various dictionaries, mobile applications and computer programs, there is a need for a common system. The National Corpus of the Uzbek Language, created to meet this need, deals with issues such as improving the effectiveness of education, providing convenient language and didactic opportunities, and promoting language learning and vocabulary development. The presence of dictionaries in its database ensures that the corpus serves as a common linguistic information system. The database also includes a synonym dictionary that allows the corpus to act as a synonymizer.

This article discusses the synonymizer, how it works, and the initial synonymizer process in the Uzbek National Corpus.

Keywords: Uzbek language, national corpus, synonymizer, synonymizer, synonyms.

The article was implemented within the framework of the practical project AM-FZ-201908172 "Creation of the educational corpus of the Uzbek language".

O'zbek tili so'zga boy til deyiladi. Shu o'rinda savol tug'iladi: tilning boyligi so'zlar miqdori bilan o'lchanadimi? Yoki uning tarixiyli bilanmi? Balki yana boshqa mezonni bordir. Albatta bor. Tilning boyligi har bir so'zning nutq uslublari (so'zlashuv/dialektal, badiiy, rasmiy, ilmiy, publitsistik)da muqobil ma'nodoshlari borligi bilan belgilanadi. Mana shundagina so'zlovchi o'z nutqini ham tushunarli, ham jozibali, ham rasmiy muhitga muvofiq, ham ilmiy jihatdan ravon, ham erkin mulohazali fikr yuritadi. Shuni e'tiborga olib, O'zbek tili Milliy korpusida sinonimayzer imkoniyati yaratildi.

Sinonimayzer – bu matndagi so'z birikmalari yoki so'zlarni sinonimlar (dastur bazasida joylashgan) bilan almashtiradigan dastur [1]. Ayrim manbalarda sinonimizator, sinomizator nomlari bilan yuritiladi. Ushbu atama matnlarni qayta yozishni qulaylashtirishi mumkin bo'lgan dasturni tavsiflash uchun birinchi marta SEO-forumda taxallusi Kevindark bo'lgan kopirayter tomonidan kiritilgan.

Sinonimayzer matnni unikal (betakror) qilib o'zgartirishga xizmat qiladi. Sinonimizator dasturi yoki Internetdagi veb-sayt bo'lishi mumkin. Jahon kompyuter lingvistikasida sinonimizatorlar, asosan, veb-saytlar uchun o'ziga xos tarkib yaratish uchun qayta yozish (rerayting) va kopiraytinglar (reklama matnlarini yozish sohasi)da qo'llaniladi.

*Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, manzura_ok@mail.ru

Sinonimayzerlarning ishlash prinsipi.

Sinonimayzerlar avtomatik va yarimavtomat bo'linishi mumkin. Yarimavtomat sinonimayzerlar foydalanuvchiga u belgilab olgan so'zga mos sinonimlar ro'yxatidan muvofiq'ini tanlab olishni taklif qiladi. To'liq avtomatik sinonimayzerlar matndagi so'zlarni foydalanuvchi ishtirokisiz ularning ma'nodoshlari bilan avtomatik tarzda almashtiradi.

Avtomatik sinonimizatorlarga xos matn almashtirishlarning ikki turi mavjud: nomorfologik (qatorli) va morfologik (lug'atli) [2].

Nomorfologik (qatorli) almashtirish matndagi belgilangan so'zning dastur backendi, ya'ni ma'lumotlar bazasida ikkala tomonida harfiy simvollar hisoblanmagan belgilar bo'lgan so'zga uning o'sha shakliga mos ma'nodoshiga almashtirilish jarayoni e'tiborga [3] olinadi. Aniqliq tushuntirilganda, bu jarayonda faqat sinonimlarning izohli lug'ati [4, 6] va yordamchi lug'atlar [5,7,8]ga tayaniladi. So'zshakli e'tiborga olinmaydi. Masalan, agar so'ziga uning mabodo [f-t], magar [f-t], basharti [f-t+a], bordiyu kabi ma'nodoshlari taqdim etiladi (1-rasm).

Bosh sahifa

Lug'atlar

Kirish

agar

So'z tarkibi: [agar]

Antonim(lar): mavjud emas.

Sinonim(lar): mabodo [f-t], magar [f-t], basharti [f-t+a], bordiyu

- ☐ Izohli lug'at
- ☐ Omonimlar lug'ati
- ☒ Sinonimlar lug'ati
- ☒ Antonimlar lug'ati
- ☐ Paronimlar lug'ati

1-rasm

Ammo o'rin-payt kelishigi affiksini qo'shib agarda tarzida so'zshakli qidiruv satriga yozib, qidiruvga berilsa ma'lumot taqdim etilmaydi (2-rasm)

Bosh sahifa

Lug'atlar

Kirish

agarda

So'z tarkibi: [agarda]

Antonim(lar): mavjud emas.

Sinonim(lar): mavjud emas.

- ☐ Izohli lug'at
- ☐ Omonimlar lug'ati
- ☒ Sinonimlar lug'ati
- ☒ Antonimlar lug'ati
- ☐ Paronimlar lug'ati

2-rasm

Morfologik (lug'atli) almashtirishlar so'zning grammatik shaklini ham hisobga oladi va har qanday so'zshakli o'zining muvofiq shaklida ma'nodoshi bilan almashtiriladi. Ba'zi dasturlar nafaqat so'zlarni, balki tarkibi o'nta so'zgacha bo'lgan so'z birikmalari yoxud iboralarni ham o'zgartirishi mumkin.

Ba'zi sinonimizatorlar almashtirishning ikkala turini ham amalga oshirishi mumkin. Agar dastur morfologiyani tushunish imkoniyatiga ega bo'lmasa, unda ma'lumotlar bazasi qo'lda yoki turli xil yordamchi dastur (utilit)lar yordamida har xil so'zshakllarini lemmalash yoki stemlash imkoniyati natijasida so'zshakllarga ham sinonimlarni taqdim etish yoxud ma'nodoshlariga almashtirish imkoniyati yuzaga keladi. Bunday dasturlar "turlovchi/tuslovchilar" deb ham nomlanadi.

O'zbek tili Milliy korpusida sinonimayzerning nomorfologik turi ishga tushirilgan (3-rasm) bo'lib, bu o'zbek tili uchun yaratilgan 1-sinonimayzer hisoblanadi. Kelajakda uning morfologik turi bo'yicha so'zshakllarni ularning mos shakliga almashtirish imkoniyatini yaratish uchun ma'lumotlar bazasini mukammallashtirilishi ustida ish olib borilmoqda. 3-rasmda O'zbek tili Milliy korpusining "Lug'atlar" rukni qidiruv satriga kiritilgan katta so'ziga korpus sinonimayzeri tomonidan uning ma'nodoshlari va, hatto, zid ma'nolari (antonimlari) taqdim etildi.

katta

Izlash

- ☐ Izohli lug'at
- ☐ Omonimlar lug'ati
- ☒ Sinonimlar lug'ati
- ☒ Antonimlar lug'ati
- ☐ Paronimlar lug'ati

So'z tarkibi: [katta]

Antonim(lar): chog', kichik, kichkina, mayda, yosh

Sinonim(lar): azamat [a], azim [a], bahaybat [f-t+a], buyuk, gigant [r<grek],
haybatli, ulkan, ulug', yirik, boshliq, zo'r

3-rasm.

Sinonimayzelardagi muammo. Asosiy muammolar quyidagilardan iborat:

- Sinonimlarni tanlash kontekstga bog'liq bo'lishi kerak.
- Gapning inversiyaga uchrashi sintaktik analizator ishini qiyinlashtiradi va natijada so'z birikmalarini ularning ma'nodosh birikmalariga almashtirish imkoniyati yo'qoladi.
- Tilga kirib kelgan yangi so'z (termin)lar bazaga kiritilmagan bo'lsa, neologizm ma'nodoshlar foydalanuvchiga taqdim etilmay qoladi.

Sinonimayzer tomonidan qayta ishlangan matn uslubi ravon bo'lishi uchun dasturda Zipfa qonuni hisobga olinishi kerak, ya'ni faol so'zlar faol ma'nodoshlari bilan, kam uchraydigan so'zlar - kam uchraydigan sinonimlari bilan almashtirilishi kerak.

Sinonimizator yordamida qayta ishlangan matn boshqa lingvistik kompyuter dasturlarida grammatik, sintaktik va semantik qo'shimcha ishlov berishni talab qiladi. Qayta ishlash jarayonida matnlar bir-biri bilan taqqoslanadi va keyin eng muvofiq varianti tanlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Abjalova M.A. O'zbek tili milliy korpusida so'zshaklni leksikografik baza asosida qidiruv imkoniyatlari. // Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar/ Respublika ilmiy-texnik konferensiya to'plami. Elektron nashr /ebook. – Toshkent: ToshDO'TAU, 23.04.2021. – B.12-17.
2. Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1974. – 308 b.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi (A. Madvaliyev tahriri ostida). 5 jildli. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
4. Shukurov O., Boymatova B. O'zbek tilining ma'nodosh so'zlar o'quv lug'ati: Maktab o'quvchilari uchun. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 49 b.
5. Bobojonov Sh., Islomov I. O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati: Maktab o'quvchilari uchun. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 38 b.
6. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // Linguistica Antverpiensia, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
7. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // "MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN". VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
8. Хамроева III. Корпус лингвистикаси атамаларининг изоҳли луғати. Globe Edit, 2020. – 96 b.
9. Qurbonova M. Abjalova M. va boshq. O'zbek tili o'zlashma so'zlarining urg'uli lug'ati. [Matn]: o'quv-uslubiy lug'at / M.Qurbonova, M.Abjalova, N.Axmedova, R.To'laboyeva. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 988 b.
10. <https://xn----7sbbaqh1km9ah9aiq.net/news-new/sinonimizator-ru.html>
11. <https://animatika.ru/info/gloss/synonymizer.html#:~:text>

OMONIM SO‘ZLARNI FARQLASH USULLARI

HOW TO DISTINCE HUMAN WORDS

Elov Botir Boltayevich*
Axmedova Xolisa Ilxomovna*
Abjalova Manzura Abdurashetovna*

Annotatsiya: Tabiiy tillarni qayta ishlash jarayonida qator muammolar o‘z yechimini kutmoqda. Shunday muammolardan biri so‘zlarni semantik tahlil qilish muammosidir. Bu muammoni yechish uchun esa so‘z turkumlarini teglash usullari va modellari bizga eng muhim va samarali yechimdir. Qoidalarga asoslangan teglash usullari yordamida ikkita so‘z turkumi doirasidagi omonim so‘zlarni farqlash modellari haqida ushbu maqolada so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Tabiiy tillarni qayta ishlash, qoidalarga asoslangan teglash usuli, omonim so‘zlar, to‘plamlar, matematik model.

Annotation: A number of processes in the process of processing natural languages are awaiting resolution. One such problem is the problem of semantic analysis of words. To solve this problem, the methods and models of tagging are the most important and effective solution for us. This article discusses models for distinguishing homonymous words within two word groups using rule-based tagging methods.

Keywords: Natural Languages Processing, rule-based tagging method, homonymy words, sets, math model.

Tabiiy tillarni qayta ishlash jarayoni (NLP – Natural Languages Processing) ning muammolarini ketma-ket modellashtirish zamon talabidir. Ayniqsa so‘z turkumlarini teglash qadimiy va eng mashhur muammolardan hisoblanadi. So‘z turkumlarini teglashtirishdagi asosiy maqsadimiz gap tuzilishini modellashtirishdan iborat. Masalan, gapni o‘qish va qanday so‘zlar ot, olmosh, fe‘l, ravish va hokazo vazifasini bajarishini aniqlash nutq teglarining bir qismi hisoblanadi. Korpus tilshunosligida so‘z turkumlarini teglash grammatik teglash yoki so‘z turkumlariga ajratish deb ham ataladi, bu matn (korpus) dagi so‘zni nutqning ma‘lum bir qismiga mos keladigan tarzda belgilash, uning ta‘rifi va kontekstdan kelib chiqqan holda, ya‘ni o‘zidan oldin va keyin kelgan va o‘zaro bog‘liq ibora, jumla yoki paragrafdagi so‘zlar.

O‘zbek tilida turkumlarni teglash jarayonida [Michael Collins, 2011] keltirilgan teglash usulining ikkalasidan ham foydalanamiz. Masalan, o‘zbek tilidagi ikki so‘z turkumi doirasidagi omonim so‘zlarning ma‘nolarini kontekstdan aniqlash jarayonida qoidalarga asoslangan teglash usuli hamda stoxastik teglash usuli ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada qoidalarga asoslangan teglash usuli yordamida omonim so‘zlarni teglash jarayonini ko‘rib chiqamiz.

Qoidalarga asoslangan teglash

So‘z turkumlarini avtomatik teglash bu tabiiy tilni qayta ishlash jarayoni bo‘lib, unda statistik metodlar bilan qoidalarga asoslangan usullardan ko‘ra ko‘proq muvaffaqiyatga erishilgan. Odatda qoidalarga asoslangan yondashuvlar noma‘lum yoki noaniq so‘zlarga teglar belgilash uchun kontekstli ma‘lumotlardan foydalanadi. So‘zning lisoniy xususiyatlarini ajratish, oldingi, keyingi so‘zini va boshqa jihatlarini tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Masalan, oldingi o‘rindagi so‘z *kitob* bo‘lsa, u holda bu so‘z ot bo‘lishi kerak. Shu kabi boshqa so‘z turkumlari uchun ham qoidalar keltirish mumkin. Agar noma‘lum X so‘zidan oldin aniqlovchi va undan keyin ot kelsa, u holda bu so‘z sifat deb belgilanadi.

Yuqoridagi keltirilgan qoidalar to‘plami orqali aniqlash juda murakkab jarayon bo‘lib, u doimiy emas. Shunga qaramasdan, o‘zbek tilida ba‘zi jarayonlar aynan shu qoidalar to‘plamiga bo‘ysunadi.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti texnika fanlari bo‘yicha PhD.
ebb@mail.ru

²⁰* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti.
xolisa9029@mail.ru

²¹* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti filologiya fanlari bo‘yicha PhD.
manzura_ok@mail.ru

Omonim soʻzlar

Tilda soʻzlar shakl va maʼno munosabatiga koʻra omonim, sinonim, antonim va paronim soʻzlarga boʻlinishi barchaga maʼlum. Bu esa nutqning chiroyli, taʼsirchan ifodalanishi va leksemalardagi nozik maʼno qirralarini farqlashga yordam beradi. Shakli bir xil, maʼnosi har xil soʻzlar omonim soʻzlardir. Shu jumladan, omonimlar ham shakli va qoʻllanilish uslubi jihatdan alohida oʻringa ega soʻzlardir. Omonimlarning yuzaga kelish sabablari har xildir:

1. Tilda azaldan mavjud boʻlgan ayrim soʻzlarning shakllari tasodifan teng boʻlib qoladi: **baqa**-qurbaqa, **baqa**-suv tegirmoni parrakdan harakat olib, tegirmon toshini aylantiruvchi metall qismi.
2. Bir maʼnoli soʻz leksik maʼnoning koʻchishi oqibatida koʻp maʼnoli soʻzga aylanadi, keyinroq bosh maʼno va hosila maʼno oʻrtasidagi bogʻlanish unitilib, bir soʻz negizida ikki boshqa-boshqa leksema paydo boʻladi: **kun**-quyosh; **kun**- sutka, kun chiqqandan yana kun chiqqungacha boʻlgan vaqt.
3. Boshqa tillardan oʻzlashtirilgan ayrim leksemalar oʻzbek tilidagi u yoki bu leksemaga shaklan teng boʻlib qoladi: **toy** (fors-tojik)-katta toʻp qilib taxlab yoki bosib bogʻlangan mol va shu tarzidagi mol oʻlchovi.
4. Boshqa tillardan oʻzlashtirilgan leksemalar orasida shaklan teng boʻlgan soʻzlarning uchrashi omonimiyaga olib keladi: **surat** (arabcha)-rasm, **surat** (arabcha)-urf-odat.
5. Leksemalarning yasalishi ham baʼzan omonimlarni keltirib chiqaradi: **qoʻnoq**-tariq, **qoʻnoq** (qoʻn+oq)-mehmon kabi.

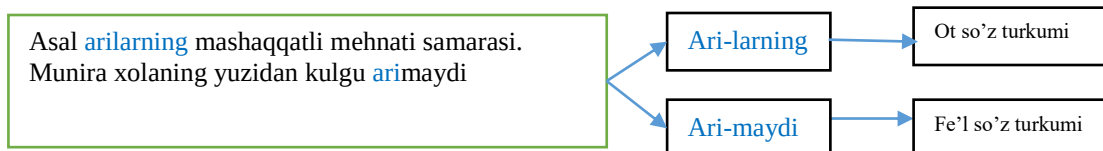
Omonim soʻzlarning paydo boʻlishi sabablaridan koʻra ularning qaysi soʻz turkumlariga mansubligi, qanday qoidalar asosida maʼnolarini farqlanishi muhim.

Soʻz turkumlarini teglashning qoidalariga asoslangan usulidan biz bir turkum doirasidagi omonimlikni farqlashda foydalanamiz. Quyidagi misollarga qaraymiz.

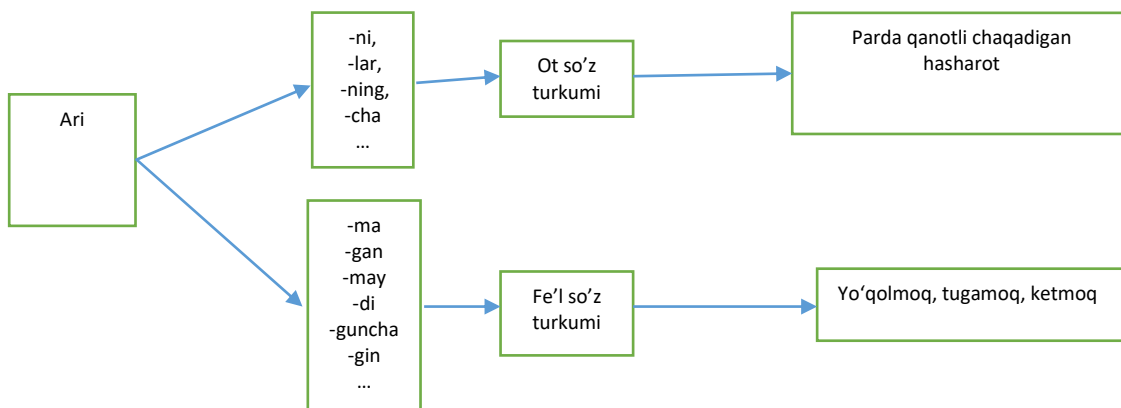
Asal-arilarning mashaqqatli mehnati mahsulidir.

Munira xolaning yuzidan kulgu hech arimaydi.

Ushbu jummalarda keltirilgan ari soʻzining qaysi soʻz turkumiga tegishliligi va gapda qanday maʼnolarda kelishini aniqlashimiz lozim.

Qoidalariga asoslangan teglash usulining mazmunidan kelib chiqib, quyidagi koʻrinishni hosil qilamiz, yaʼni ot soʻz turkumi va feʼl soʻz turkumi orasidagi omonim soʻzlarning maʼnolari qoidalariga asosan teglash usuli yordamida farqlanadi. Yuqorida keltirilgan ikkita jumla tarkibida berilgan omonim soʻzlarni oʻzak va qoʻshimchalarga ajratilishi va maʼnolari farqlanishini quyidagi grafikda koʻramiz:

Shunga oʻxshash:

Pahlovonlar oʻrtasidan yoydan oʻq otish musobaqasi oʻtkazildi.

Uydirma gaplarni yoyib gap soʻz qilish gʻiybatchilarning ishi.

jumlalarda ham yuqorida keltirilgan grafiklarni takrorlash mumkin. Bu ma'lumotlar asosida ot va fe'l so'z turkumlari orasidagi omonimlikni farqlash uchun kerak, bunday holda quyidagi matematik modelni keltiramiz:

$$H_{N,V} = \begin{cases} N + x, & x \in \{aff_{s,l_i}^N\}, i = 1..n \\ V + x, & x \in \{aff_{s,l_j}^V\}, j = 1..m \end{cases}$$

$H_{N,V}$ -Ot va fe'l so'z turkumlari orasidagi omonimlik, N -Ot, x -lug'aviy va sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar kombinatsiyasi, V -fe'l, aff_{s,l_i}^N - OT so'z turkumidagi omonim so'zga qo'shiluvchi sintaktik va lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar va ularning kombinatsiyalaridan iborat to'plam, aff_{s,l_j}^V -Fe'l so'z turkumidagi omonim so'zga qo'shiluvchi sintaktik va lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar va ularning kombinatsiyalaridan iborat to'plam.

Birinchi namunadagi jumlalardagi omonim so'zlar uchun ushbu keltirilgan matematik formulani tadbiq etamiz. $H_{N,V} = \{ari\}$ – ot va fe'l so'z turkumlari doirasidagi omonim so'zlar to'plamining bir elementi:

$aff_{s,l_i}^N = \{-ni, -ning, -lar, -da, -ga, -larga, -larni, -larning, -larda, -cha, -lardagi, -chada, -chaga, -chani, -chaning, -chalarni, -chalarga, -chalarning, -chalarda, -larniki, -niki, -dir, -nikidir\}$

$aff_{s,l_j}^V = \{-di, -maydi, -gan, -maydigan, -masdi, -masdan, -magan, -masin, -sin, -ydi\}$

$x = \{ff_{s,l_j}^V, aff_{s,l_i}^N, aff_{s,l_i}^{Adj}, aff_{s,l_i}^{Adv}\}$ -lug'aviy va sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar va ularning kombinatsiyalaridan iborat to'plam. Endi ushbu matematik model asosida algoritm yaratamiz. Algoritm uchun quyidagi belgilashlarni kiritamiz:

Z -berilgan matn;

S_i (inglizcha Sentences so'zining bosh harfidan olingan)-matndagi gaplardan iborat to'plam $i = 1..n$;

W_j – S_i ning tarkibidagi gaplardan iborat to'plam, $j = 1..m$;

H_l – o'zbek tilida mavjud bo'lgan ot va fe'l so'z turkumlari doirasidagi omonim so'zlardan iborat to'plam, $l = 1..q$;

$P_{11} = \{., !, ?, !?, "", ..., !!!, <<>>\}$ -gapni yakunlovchi belgilar, $l1 = 1..8$;

D_k – o'zbek tilida mavjud omonim so'zlarning izohlaridan iborat to'plam, $k = 1..t$.

1. Z matn P_{11} belgilar yordamida S_i ga ajratib chiqiladi.
2. Har bir S_i gapni W_j ga o'zlashtirib chiqiladi.
3. Endi esa har bir W_j so'zni o'zak va qo'shimchalarga ajratib chiqiladi.
4. Ajratilgan o'zak so'zni H_i so'zlar bazasidagi so'zlar bilan solishtirib chiqiladi.
5. Agar ajratilgan o'zak so'z H_i to'plamda mavjud bo'lsa, uni ma'lumotlar bazadagi ID raqami aniqlanadi va o'zak so'zdan keyin kelgan qo'shimcha yoki qo'shimchalar kombinatsiyadan iborat keltma-ketlik ajratib olinadi va q -o'zgaruvchisiga o'zlashtiriladi aks holda keyingi so'zga o'tiladi.

6. Endigi qadamda oldingi qadamda aniqlangan q ni x to'plam ichidagi to'plamlar elementlari bilan solishtirib chiqiladi, agar $q \text{ aff}_{s-l_i}^N$ -to'plam elementlari orasida mavjud bo'lsa 7.
7. 5-qadamda aniqlangan ID bo'yicha D_k to'plamdan Omonim so'zning izohi va qaysi so'z turkumida tegishli ekanligi aniqlanadi.
8. Natijalar ekranga chiqariladi.
9. Shu tariqa kiritilgan matn gap va so'zlarga ajratiladi, so'zlar esa o'z navbatida o'zak va qo'shimchalarga ajratiladi, ajratilgan o'zak so'z omonim so'zlar bazasidagi so'zlar bilan solishtiriladi, uning qo'shimchalari esa qo'shimchalar bazasi bilan solishtirilib omonim so'zlar farqlanadi. Biz yuqorida ko'rib chiqqan model qoidalarga asoslangan teglash usulini o'zbek tili semantikasida qo'llashga misol bo'la oladi.

ADABIYOTLAR:

1. Michael Collins. Tagging with Hidden Markov Models //2011.
2. Divya Godayal, An introduction to part-of-speech tagging and the Hidden Markov Model// 2018.
3. Кутузов А.Б. Корпусная лингвистика. – (Электрон ресурс): Лицензия Creative commons Attribution Share-Alike 3.0 Unported (Электрон ресурс)- // lab314.brsu.bAy/kmp-lite/kmp-video/CL/CorporeLingva.pdf;
4. Недошивина Е.В. Программы для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург. –2006. – 26 с.
5. Mengliyev B. va b. O'zbek tilining milliy korpusi // Ma'rifat. – 26/04/2018.
6. Raxmatullayev Sh. Omonimlarning izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1984. – 214 b.

I SHŮBA: ŮZBEK TILINING MILLIY KORPUSI: NATIHALAR, MUAMMOLAR, VAZIFALAR

O‘ZBEK TILI KORPUSI: TOKENAYZER, LEMMATAYZER, RAZMETKALASH DASTURLARINI TAVSIFLASH VA ULARDAN FOYDALANISH

UZBEK CORPUS: TOKENIZER, LEMMATIZER, MARKING PROGRAM DESCRIPTION AND USE

Qarshiyev Abduvali Berkinovich*

Karimov Suyun Amirovich**

Tursunov Muhammadsoli Sa’din o‘g‘li***

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tili korpusi uchun ishlab chiqilgan *uzbekcorpora.uz* tizimida tokenayzer, lemmatayzer va razmetkalash dasturlaridan foydalanish tavsiflangan. *uzbekcorpora.uz* dasturi bepul onlayn platforma. Bu o'quvchiga tilni o'rganish paytida istalgan joyda, istalgan kompyuterda ishlashga imkon beradi. Dasturiy ta'minot so'zlar, iboralar, razmetka, so'z birikmasi, tokenlash va chastota lug'atlari kabi tarkibiy qismlardan iborat. Tilni o'rganayotganda talabalar kerakli ma'lumotlarni topish uchun korpus menejeri va korpus qidiruv tizimidan foydalanishlari kerak bo'ladi. Bu tilning xususiyatlarini to'liq tushunishga va ular ustida ishlashga imkon beradi.

Kalit so'zlar: *uzbekcorpora.uz*, o'zbek tili, korpus, tokenayzer, lemmatayzer, razmetkalash, qidiruv tizimi, lingvistika, teg.

Annotation: This article describes the use of tokenizer, lemmatizer and marking software of *uzbekcorpora.uz* system for Uzbek language corpus. *uzbekcorpora.uz* software is a free online platform. This allows the learner to work anywhere, on any computer, while studying a language.

The software consists of components such as concordancing words, phrases, markup, wording, tokens, and frequency dictionaries.

Learners will need to use a corpus management manager and a corpus search engine to find the information they need when researching a language. It allows you to fully understand the features of the language and work on them

Keywords: *uzbekcorpora.uz*, uzbek language, corpus, tokenizer, lemmatizer, marking, search engine, linguistics, tag.

So'ngi vaqtlarda tillarni o'qitish, til ustida turli xil statistik tahlillar olish va tadqiq qilishda ma'lumotlarni avtomatlashitirish, katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlashga doir dasturiy ta'minotlar yaratilmoqda. Shunday vaziyatda til korpuslarini yaratish juda muhim hisoblanadi. Chapelle ta'riflaganidek, "korpus inqilobi" yuzaga keldi. Korpuslar ko'plab sohalarda, shu jumladan, tarjimashunoslik, stilistika, grammatika va lug'at yaratish kabi sohalarda keng qo'llanila boshladi [C.A.Chapelle: 2001]. Jon tilni o'rganishda maqsadli kontekstlarda til qanday ishlatilishini o'quvchi mustaqil ravishda tadqiq etishi uchun korpuslardan foydalanishni, ya'ni tilni o'rganishga "ma'lumotlar boshqaruvi" deb ataluvchi yondashuvni taklif qildi [T.Johns, 1997: 100]. O'rganuvchilar tilni tadqiq qilishda o'zlariga kerakli bo'lgan ma'lumotlarni olishi uchun korpus boshqaruv menejeri va korpus bo'ylab qidiruv tizimidan foydalanishi zarur bo'ladi. Bunda til xususiyatlarini to'liq bilishi va ular ustida amallar bajarish imkonini beradi. Tilga oid xarakteristikalar turlicha sohalarga tegishli bo'lgani uchun yuqorida aytilgan taklif texnik yozuv mashg'ulotlarida juda samarali bo'lishi mumkin [Laurence Anthony, 2005: 729].

Ma'lumotlarni qayta ishlash va natijalarni tushunarli tarzda taqdim etishga xizmat qiluvchi dasturiy vositalarsiz til korpusining biron bir foydasi yo'q.

Dasturiy ta'minot so'z va iboralarni korpus bo'ylab qidirish (konkordans), razmetkasini aniqlash (so'z harakteristikasi), lemmalash, tokenlash va chastotali lug'atlarni yaratish kabi tarkibiy qismlardan iborat.

* fizika-matematika fanlari nomzodi, professor, Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Samarqand filiali

** filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti

*** Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Samarqand filiali

Tokenayzer

Til korpusini yaratishda birinchi navbatda matndagi soʻzlarni qanday qilib ajratib olish tushuniladi. Buning uchun ajratuvchi belgilarni (probel, tinish belgilari va h.k.) oʻz ichiga olmagan hamma qisman satrlar matndan ajratilib olinishi lozim. Bu esa tokenlar toʻplami boʻladi [Николаев И.С., 2016: 146]. Algoritm kirishiga matn berilib, chiqishida matndagi leksik birliklar roʻyxati olinadi. Leksik tahlilning fundamental algoritmlaridan biri, berilgan matnni tokenlarga boʻlib tashlashdan iborat. Bu algoritmnin amalga oshiruvchi dasturni tokenayzer deb atashadi. Odatda tokenlar soʻz shakllari bilan bir xil maʼnoni beradi. Lekin leksik birliklarni ifodalash uchun “soʻz” emas, balki “token” termini ishlatiladi. Bunga sabab, baʼzi hollarda token sifatida soʻzdan kichikroq birliklar (alohida morfema) yoki soʻzdan kattaroq birliklar (soʻz birikmalari) ishlatilishi mumkin.

Tokenayzer matnni, dastlab, soʻzlar orasidagi probellar (boʻshliq belgilari) asosida boʻlaklaydi, soʻngra soʻzlardan tinish belgilari olib tashlanadi. Qisqartmalar (masalan, TATU, BMT, MDH, h.k.) va sana yozuvi (masalan, 09.04.2018) ham token sifatida olinadi [Tursunov M.S., DOI: 10.1109/ICISCT50599.2020.9351376, 2020].

Tokenayzer ishining natijalari quyidagicha boʻladi:

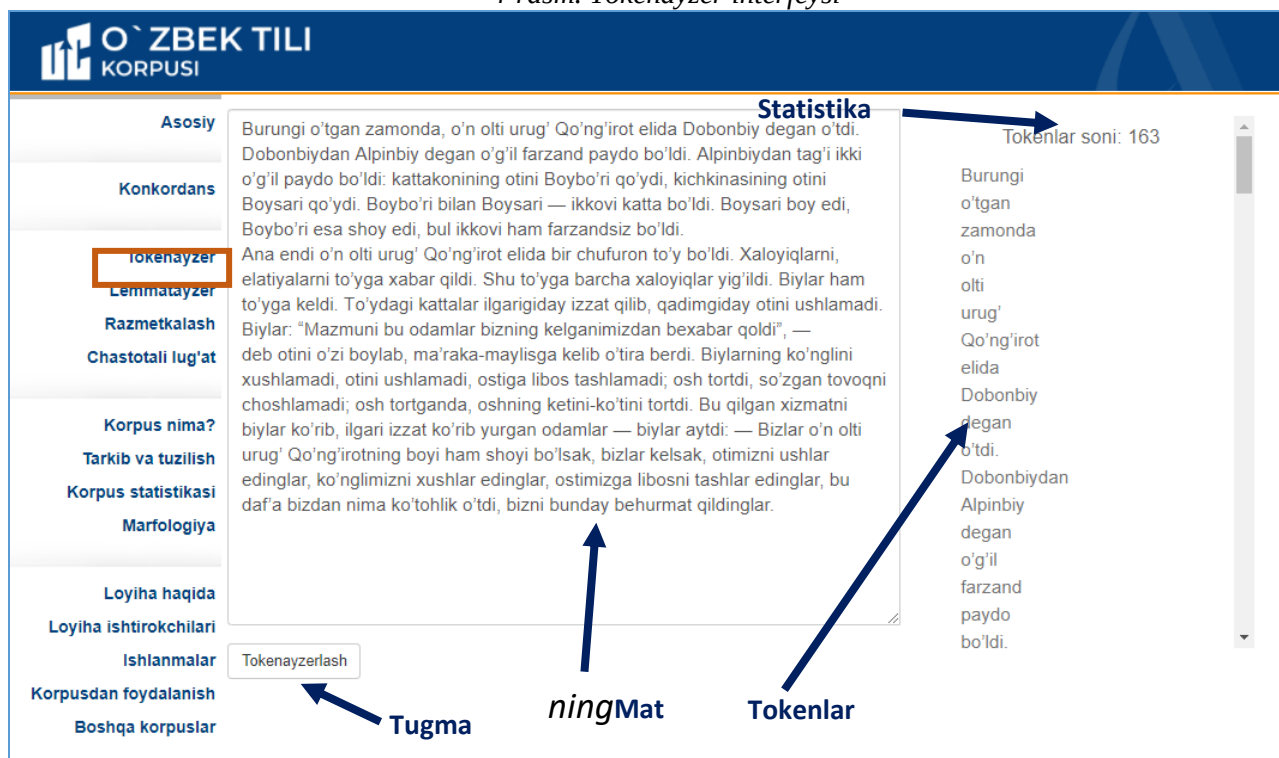
2-jadval

№	Berilgan matn	Tokenlar roʻyhati
	<i>Oʻzbekiston Respublikasi 02.03.1992 kuni BMT ga aʼzo boʻlgan</i>	<i>Oʻzbekiston Respublikasi 02.03.1992 kuni BMT aʼzo boʻlgan</i>
	<i>TATU Samarqand filiali 2005 yilda oʻz faoliyatini boshladi</i>	<i>TATU Samarqand filiali 2005 yilda oʻz faoliyatini boshladi</i>

Leksik dekompozitsiya matnning avtomatik tahlili uchun fundamental ahamiyatga ega, chunki bu bir qator boshqa algoritmlar uchun asos vazifasini bajaradi.

1-rasmdagi menyular panelidan tokenayzer bandi ustidan sichqoncha bilan bosilsa, tokenayzer oynasi hosil boʻladi (4-rasm).

4-rasm. Tokenayzer interfeysi

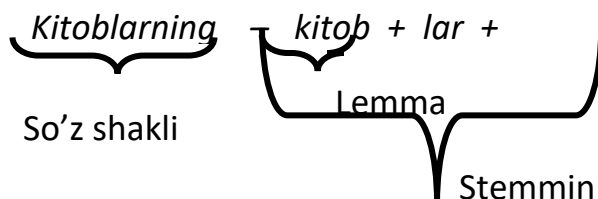
Korpus o'zida tokenayzer dasturini qisman dastur sifatida olgan. Bu esa foydalanuvchiga o'zining matnini tokenlash imkonini beradi. Tokenayzer dasturi 4-rasmda ko'rinib turganidek, to'rt qismga ajratilgan va ular quyidagi vazifalarni ifodalaydi:

- *Matn* – bu kiruvchi ma'lumot bo'lib, maydonga foydalanuvchi o'zining matnini joylashtiradi;
- *Tugma* – bu tugmaning ustidan sichqoncha bilan bosilsa, kiritilgan matnni tokenlarga jaratadi;
- *Tokenlar* – bu maydonda matndan ajratib olingan tokenlar ro'yxati hosil bo'ladi;
- *Statistika* – bu yerda matndagi tokenlar miqdori ko'rsatiladi [Tursunov M.S., DOI: 10.1109/ICISCT50599.2020.9351376, 2020].

Lemmatayzer

Morfologik razmetkalashda berilgan so'z shaklidan uning o'zagini ko'rsatishi mumkin bo'lgan yondashuv lemmatizatsiya deb ataladi. So'z shaklini qismlarga ajratish stemming deb nomlansa, ajratilgan so'z shaklining o'zak qismi lemma deyiladi [Николаев И.С., 2016: 146].

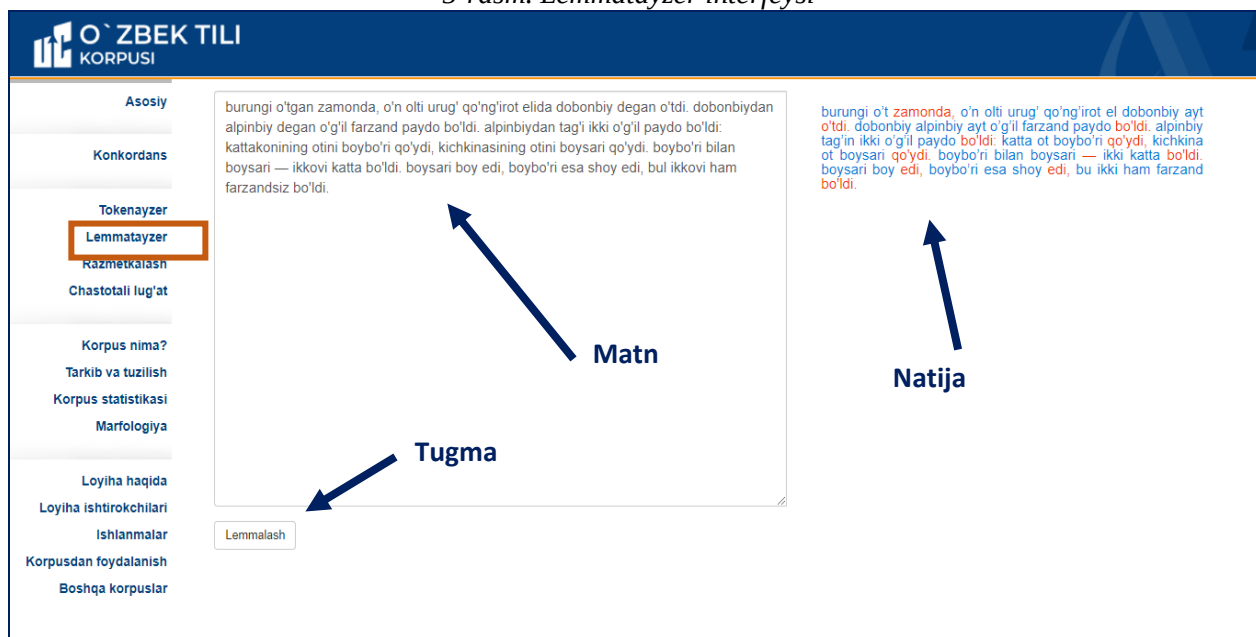
Masalan:

So'z shaklidan, so'zning lemmasini ajratib oluvchi dastur lemmatayzer deb ataladi.

1-rasmdagi menyular panelidan lemmatayzer bandi ustidan sichqoncha bilan bosilsa, lemmatayzer oynasi hosil bo'ladi (5-rasm).

5-rasm. Lemmatayzer interfeysi

Korpus o'zida qidiruv tizimida so'zning lemmasini aniqlash bilan birgalikda, lemmatayzer dasturini qisman dastur sifatida ham olgan. Bu esa foydalanuvchiga o'zining matnini lemmalash imkonini beradi. Lemmatayzer dasturi 5-rasmda ko'rinib turganidek, uch qismga ajratilgan va ular quyidagi vazifalarni ifodalaydi:

- Matn - bu kiruvchi ma'lumot bo'lib, maydonga foydalanuvchi o'zining matnini joylashtiradi;
- Tugma - bu tugmaning ustidan sichqoncha bilan bosilsa, kiritilgan matnda berilgan so'zlarning lemmalarini aniqlaydi;
- Natija - bu yerda dastur ishining natijasi sifatida so'zlari lemmalangan matn hosil bo'ladi. 5-rasmda ko'rinib turgan natijaviy matn ikki xil (ko'k va qizil) rangda ko'rtilgan. Ko'k rangdagi so'zlar lemmalangan va qizil rangdagi so'zlar lemmalanmagan. Shu sababli qizil rangdagi so'zlarni va uning lemmasini dasturning ma'lumotlar bazasiga kiritilishi lozim bo'ladi [Tursunov M.S., DOI: 10.1109/ICISCT50599.2020.9351376, 2020].

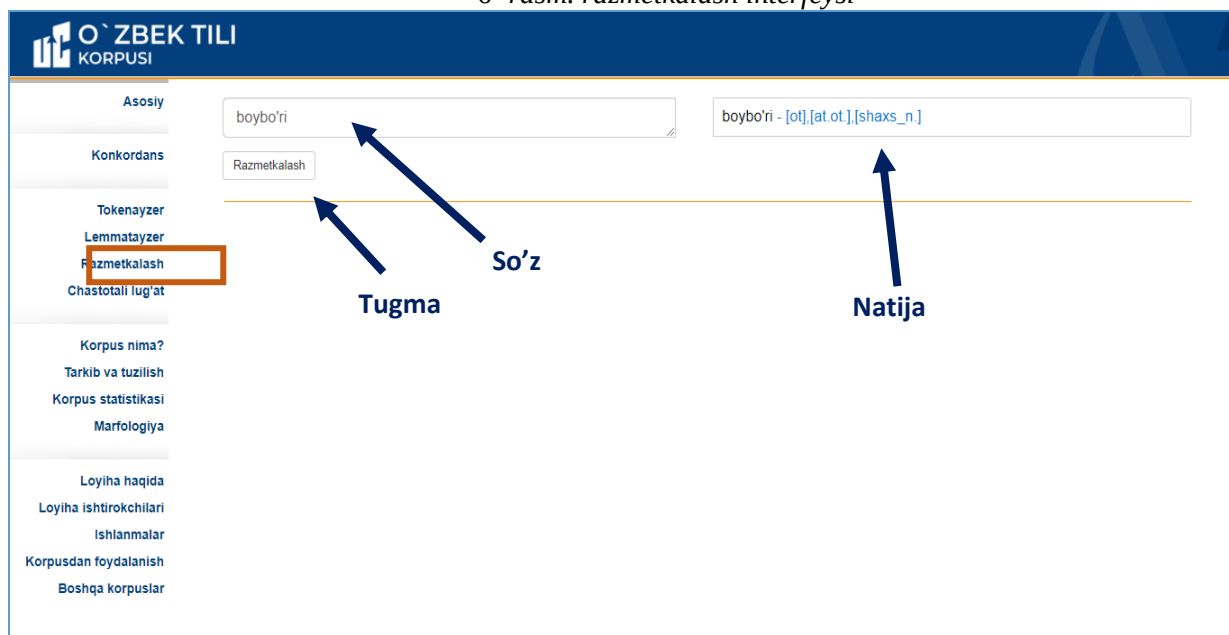
Razmetkalash

Razmetkalash deb, matnga va uning komponentlariga maxsus teglarni biriktirib chiqishni tushunish kerak. Maxsus teglar ikki xil bo'ladi: lingvistik teglar va ekstralingvistik (tashqi) teglar. Lingvistik teglar matn elementlarining leksik, grammatik va shunga o'xshash boshqa xususiyatlarini tavsiflaydigan ma'lumotlardan iborat. Ekstralingvistik teglar esa muallif haqidagi va matn haqidagi ma'lumotlarni (muallif, nomlanishi, nashr yili va joyi, janr, tenatika va hakoza) tavsiflaydi [Николаев И.С., 2016: 146].

Korpusning ulkan hajmi bilan mutanosib ravishda razmetkalash ko'p vaqt va mehnat talab qiladigan jarayondir. Shuning uchun u avtomatik tarzda bajarilishi zarur. Agarda razmetkalashning biror bir turi hali avtomatlashtirilmagan bo'lsa, u holda bu ishni qo'lda bajarishga to'g'ri keladi [Tursunov M.S., DOI: 10.1109/ICISCT50599.2020.9351376, 2020].

1-rasmdagi menyular panelidan razmetkalash bandi ustidan sichqoncha bilan bosilsa, razmetkalash oynasi hosil bo'ladi (6-rasm).

6- rasm. razmetkalash interfeysi

Korpus o'zida qidiruv tizimida so'zning razmetkasini aniqlash bilan birgalikda, razmetkalash dasturini qisman dastur sifatida ham olgan. Bu esa foydalanuvchiga o'zi tadqiq etayotgan so'zning razmetkasini aniqlashga yordam beradi. Razmetkalash dasturi 6-rasmda ko'rinib turganidek, uch qismga ajratilgan va ular quyidagi vazifalarni ifodalaydi:

- So'z – bu kiruvchi ma'lumot bo'lib, maydonga foydalanuvchi o'zi o'rganayotgan so'zini joylashtiradi;
- Tugma – bu tugmaning ustidan sichqoncha bilan bosilsa, kiritilgan so'zning teglarini aniqlaydi;
- Natija – bu maydonning chap qismida berilgan so'z va o'ng qismida shu so'zning razmetkasi hosil bo'ladi. 6-rasmda ko'rinib turganidek berilgan so'zning razmetkasi uchta tegdan iborat [Tursunov M.S., DOI: 10.1109/ICISCT50599.2020.9351376, 2020].

ADABIYOTLAR:

1. Tursunov M.S., Qarshiyev A.B., Karimov S.A., Development of a modern corpus of computational linguistics, <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85102147010&origin=AuthorNamesList&txGid=13070f5e69ea0839e04674499810efe1>, DOI: 10.1109/ICISCT50599.2020.9351376
2. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Монография. ISBN-10: 6200515077; ISBN-13: 978-6200515070 Издатель: GlobeEdit (7 февраля 2020 г.); 260 страниц
3. Хамроева Ш. Корпус лингвистикаси атамаларининг изоҳли луғати. Globe Edit, 2020. – 96 б.
4. Laurence Anthony, AntConc: Design and Development of a Freeware Corpus Analysis Toolkit for the Technical Writing Classroom, 2005 IEEE International Professional Communication Conference Proceedings, P:729-737
5. Chapelle C.A. Computer applications in second language acquisition: Foundations for teaching, testing, and research. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2001.
6. Johns T. "Contexts: the Background, Development and Trialling of a Concordancebased CALL Program," in Teaching and Language Corpora, London, England: Longman, 1997, pp. 100-115
7. Николаев И.С., Митренина О.В., Ландо Т.М. (ред.) Прикладная и компьютерная лингвистика, Ленанд, 2016. — 320 с. — ISBN 978-5-9710-3472-8

KORPUSLARNING LINGVISTIK TADQIQOT MATERIALI SIFATIDAGI AHAMIYATI

Z.T.Xolmanova *

Annotatsiya. Maqolada korpus, korpus turlari, ularning lingvistik tadqiqotlardagi ahamiyati yoritilgan. O'zbek mumtoz adabiyotida korpus g'oyasining ifodalanishi, matnlardan foydalanish, matn ichida matn keltirish texnologiyasi haqida so'z yuritilgan. Bir tilli va parallel matnlar korpuslari, milliy korpuslarning lingvistikaga oid ilmiy izlanishlarda amaliy ahamiyat kasb etishi asoslangan. Milliy korpuslarning til taraqqiyotini, tarixiy bosqichlarini tahlil etishdagi qiymati, sinxron lug'at boyligini o'rganishdagi o'rni yoritilgan.

Milliy korpus va korpuslarning boshqa turlarini alohida shakllantirishga oid taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: korpus, milliy korpus, parallel matnlar korpusi, illyustrativ korpuslar, mualliflik korpuslari, lingvistik tadqiqot

Abstract. The article describes the corpus, types of corpuses, their significance in linguistic research. It is about the expression of the idea of the corpus, the use of texts, the technology of citing the text in the Uzbek classical literature. The practical significance of monolingual and parallel texts of the corpus in scientific linguistic research is based. The role of the national corpus in the analysis of linguistic development, historical stages and synchronous analysis of the lexical fund is emphasized. Suggestions and recommendations were made for the separate formation of the National Corps and other types of corps

Key words: corpus, national corpus, parallel text corpus, illustrative corpus, author corpus, linguistic research.

XX asr o'rtalaridan insoniyat tarixida tubdan burilish hosil qilgan globallashuv jarayoni boshlandi. "Globallashuv" so'zi lotincha "glob" "kurra", "shar" so'zidan olingan bo'lib, qit'alar manfaatining jadal sur'atlarda yaqinlashuvi, birlashuvini anglatadi. Tez sur'atlar bilan uyg'unlashayotgan milliy iqtisod va milliy madaniyatlar uchun umumiy muloqot vositasiga ehtiyoj seziladi. Shunday vaziyatda milliy tillar iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy fikrning aniqroq, to'laroq ifoda etilishiga xizmat qiladi. Globallashuv ta'sirida bir tilning o'zigina ijtimoiy ehtiyojlarni qondira olmaydi [Xonazarov, 2009:30]

Global taraqqiyotning muhim xususiyatlari sohalarga texnikaning kirib kelishi, kompyuter dasturlarining shakllanishi, integratsiya jarayoni bilan belgilanadi. Hozirgi vaqtda jahon miqyosida kechayotgan integratsiya jarayonida tabiiy til asosidagi axborot uslubini yaratish hayotiy zaruratga aylandi. Bugungi kunda o'zbek tilining mavqeyini yuksaltirish, nufuzli tillar qatoriga olib chiqish muhim zaruratlardan biri hisoblanadi. Kompyuter lingvistikasi mana shu zaruratni amalga oshirish uchun yaratilgan qulay imkoniyatlardan biridir. O'zbek tilini jahon miqyosiga olib chiqish, dunyoviy tillar sirasiga kiritish va til o'rganish va o'rgatishda kompyuter lingvistikasi fani muhim ahamiyat kasb etadi.

XXI asr boshiga kelib axborot texnologiyalari taraqqiyoti tufayli globallashuv jarayoni yangi bosqichga ko'tarildi. Insoniyat tomonidan qo'lga kiritilgan fan, texnika, madaniyat, ishlab chiqarish munosabatlarini rivojlantirish, demokratiya, qonunchilik, adolatni barqarorlashtirish borasidagi yutuqlardan oqilona foydalanish O'zbekistonni jahondagi rivojlangan davlatlardan biriga aylantirishga zamin yaratadi. Globallashuv jarayoni barcha sohalarda tezkorlikni, tez sur'atlar bilan rivojlanishni talab etmoqda. Texnika taraqqiyoti mahsuli bo'lgan kompyuter tizimi barcha sohalarda qulayliklar yaratadi, ma'lumotlarning tezkor yetkazib berilishini, tarjima, tahrir jarayonlarining qisqa muddatlarda amalga oshirilishini, turli millatga mansub muloqot vakillari o'rtasida vosita sifatida xizmat qiluvchi sun'iy til, ya'ni axborot-kompyuter uslubining shakllanishini ta'minlaydi.

Korpus lingvistikasining maqsadi til o'rganishda empirik yondashuv negizidagi korpus lingvistikasi bilan bir qatorda korpus texnologiyalari asoslari bilan tanishtirishdan iborat. Korpus lingvistikasida ishlash malakalarini hosil qilish, tom ma'noda ilmiy lingvistik tadqiqot olib borishda korpuslarning nazariy va amaliy ahamiyatini ko'rsatish, lingvistik sohalarga oid fanlar tizimida

* ToshDO 'TAU professori, filologiya fanlari doktori

kompyuter texnologiyalarining o'rnini aniqlash vazifalari belgilanadi. Korpus lingvistikasi korpuslarni yaratish va ular asosida lingvistik tadqiqotlarni amalga oshirish, lisoniy tizimlarni obyektiv va lingvistik yo'nalishlar: leksikografik tadqiqotlar, tilning leksik qatlami tavsifi, til lug'at boyligidagi so'zlarning qo'llanish nisbati, tildagi leksik-semantik, struktur o'zgarishlar, tabiiy tillar grammatikasining o'rganilishi, til tizimi mohiyati va uning qo'llanish tavsifi bilan shug'ullanadi [Xolmanova, 2019:75].

O'zbek kompyuter lingvistikasi XX asrning oxirlari XX asr boshlarida shakllandi. Tabiiy tilni qayta ishlash g'oyasi amaliyotga tatbiq etila boshladi. "Kompyuter lingvistikasi" yuzasidan o'quv qo'llanmalari, darsliklar e'on qilindi. Bitiruv malakaviy ishlari, magistrlik dissertatsiyalari amalga oshirildi. Kompyuter lingvistikasi laboratoriyalari tashkil etildi. Doktorlik dissertatsiyalarining mavzulari belgilandi. O'zbek tilining axborot uslubini shakllantirish masalasi kun tartibiga qo'yildi.

Korpus lingvistikasi, dastavval, "Kompyuter lingvistikasi"ning bir yo'nalishi bo'lib, keyinchalik alohida soha sifatida rivojlana boshladi.

Korpus (korpus) lotincha «tana» degan ma'noni bildiradi. "Korpus so'z, so'z birikmasi, grammatik shakllarni, so'z ma'nosini muayyan qidiruv tizimi orqali topishni anglatuvchi elektron ko'rinishdagi matnlar jamlanmasidir" [<http://rusorpora.ru>].

Korpus tushunchasi bilan yonma-yon "matnlar korpusi" atamasi ishlatilmoqda. *Matnlar korpusi* elektron holda saqlanadigan fonema, grafema, morfemalar, leksema, gap va matnlardan tashkil topishi mumkin bo'lgan yaxlit butunlikdir. Korpuslar aslida ma'lumotlar bazasi sifatida shakllantiriladigan, tilshunoslik masalalarini hal etish maqsadida va turli yo'nalishdagi tadqiqotlarni amalga oshirish uchun material sifatida xizmat qiladigan jamlanmadir [Baranov, 2001:61].

Jahon tilshunosligida korpusga doir ilk ma'lumotlar XX asrning 40-yillarida qayd etilgan. Korpuslar tarixi haqida so'z borar ekan, birinchi navbatda 1961 – 1964 yillarda yaratilgan Braun korpusi tilga olinadi. Bu korpus Braun universitetida yaratilgan, har biri 2000 so'zli 500 ta matn fragmentini o'z ichiga oladi.

O'zbek tilshunosligida kompyuter lingvistikasi, tabiiy tilni qayta ishlash, statistik tahlil masalalariga doir izlanishlarda korpus lingvistikasiga ham to'xtalib o'tilgan [Po'latov, 2008]. Kompyuter lingvistikasi yo'nalishlari monografik tadqiqot obyekti sifatida o'rganila boshladi [Abdurahmonova, 2018; Abjalova, 2019]. Kompyuter lingvistikasining yo'nalishi sifatida shakllangan, hozirda o'z taraqqiyot yo'nalishiga ega bo'lgan alohida soha hisoblanuvchi korpus lingvistikasi masalalari keyingi yillarda monografik planda tadqiq etilmoqda [Hamroyeva, 2018]. Tezauruslarning ma'lumotlar bazasi sifatidagi qiymatlari yoritilgan tadqiqotlar ham korpuslar haqida muayyan tasavvur berishga xizmat qiladi. Tezauruslarning tuzilishi, ishlash tamoyillari, kompyuter bazasi sifatidagi imkoniyatlari, WordNet tezaurus bazasi haqidagi ma'lumotlar ham ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Korpusning shakllanish davri dunyo miqyosida XX asrning o'rtalari deb belgilangan. O'zbek korpus lingvistikasi hali shakllanib ulgurgani yo'q. Biz jahon tillarida yaratilgan korpuslarni o'rganish, ularning mohiyatini yoritish, amaliy ahamiyatini ko'rsatish jarayonidamiz. Soha shakllanib ulgurishi uchun esa tadqiqotlar tizimi kerak bo'ladi. Bizda korpusga doir tadqiqotlar yaqin davrlardan boshlab amalga oshirilmoqda. Bunday tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, har bir korpus turi, yo'nalishlari kesimida izlanishlar tizimini yaratish soha shakllanishi va rivojlanishini ta'minlaydi.

Shuni ta'kidlamochimizki, korpus o'zbek tili, adabiyoti, madaniyati uchun yangilik emas. Korpuslar, garchi elektron ko'rinishda bo'lmasa-da, o'zbek tili tarixida yaratilgan, ulardan amalda foydalanilgan.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari qadimgi turkiy til, eski turkiy til so'zlari va shu so'zlar ishtirokidagi turli hajmdagi matnlarni qamrab olgan korpus hisoblanadi.

Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy yaratgan fors-tojik tilidagi "Xamsa"lar bilan Alisher Navoiyning turkiy tildagi "Xamsa"si parallel matnlar korpusining yaqqol namunasi.

"Xamsa" dostonlarining har biri alohida matnlar korpusidir. Masalan, "Saddi Iskandariy" dostonini 7315 baytli yirik matn korpusi, deyish mumkin.

Ajdodlarimiz gipertekst texnologiyasidan foydalanib, qoliplash san'atini qo'llaganlar. Qoliplash san'ati "hikoya ichida hikoya"ning kelishi yoki matn ichida uni izohlovchi, to'ldiruvchi qo'shimcha matn berilishidir. Biz bugun bu yondashuvlarni "intertekstuallik", "pretsedent birliklar" tarzida g'arb adabiyotiga havola qilib, ularning fikriga tayanib kelyapmiz. "Hayrat ul-abror", "Layli va Majnun" ichida hikoyatlar keltirilgan. "Sabba'i sayyor" dostoni matnida yettita qo'shimcha matn keltirilgan. Bu matnlar ijodkorning g'oyasini, qarashlarini yoritishda dalil vazifasini bajargan.

Gulxaniyning "Zarbulmasal"i ham gipertekst texnologiyasining yorqin misolidir.

Zahiriddin Muhammad Boburning shoh asari “Boburnoma”ga ilova qilingan miniatyuralar, boshqa asarlarga ilova qilingan jadvallar, chizmalar illyustrativ korpus namunalari. Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois”, “Nasoyim ul-muhabbat” asarlari mualliflik korpusiga namuna bo'ladi.

Qayd etilgan asarlarning elektron varianti asosida ma'lumotlar bazasini shakllantirib, mumtoz matnlar korpusi sifatida foydalanish mumkin. Korpusning muhim qiymatlaridan biri – tadqiqotlar uchun material bo'lish sifati fikrimizni dalillaydi.

Korpuslar lingvistik tadqiqotlar uchun material sifatida amaliy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, filologik tadqiqotlar uchun korpuslarning o'rni beqiyos.

O'zbek tilining Milliy korpusi o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotini yoritishda, so'z boyligini ham diaxron, ham sinxron nuqtayi nazardan tahlil qilishda muhimdir.

Korpuslar bir necha turga ajratilgan. Tadqiqotchi A.Raxmanova korpuslarni ifoda tili nuqtayi nazaridan yondashib, ikki guruhga ajratadi [Raxmanova,2021]: bir tildagi matnlar korpusi va parallel matnlar korpusi.

Korpuslarning barcha turlari bir tilli matnlar korpusiga oiddir.

Bir tildagi matnlar korpusi o'z ichida kichik guruhlariga ajratilgan: turli janrdagi matnlar qiyoslangan korpuslar, muammolar aks etgan korpuslar, sarlavhali korpuslar, tadqiqotlar korpusi, illyustrativ korpuslar, sohaga doir korpuslar, mualliflik korpuslari, tadqiqotlar korpusi, publitsistik matnlar korpusi, lingvodidaktik (ta'limiy korpuslar).

Parallel matnlar korpusi ikki tilli (o'zbek-ingliz, rus-ingliz) va ko'p tilli (rus-ingliz-fransuz) bo'lishi mumkin [Raxmanova,2021].

Korpuslarning lingvistik tadqiqotlardagi ahamiyatini quyidagi korpus turlari bo'yicha ko'rib chiqamiz.

Milliy korpuslarning lingvistik tadqiqotlardagi ahamiyati:

Milliy korpuslarda o'zbek tilining lug'at boyligi keng qamrovda jamlab olinadi. Adabiy til, shevalar, sotsiolektlar; tilning tarixiy qatlamlari: arxaik va tarixiy so'zlar ham aks ettiriladi.

Milliy korpus tilning tarixiy taraqqiyotini o'rganish uchun material bo'ladi.

Milliy korpuslar ajdodlar va avlodlar o'rtasidagi “olis masofa”ni yaqinlashtirishga xizmat qiladi. Arxaik va tarixiy so'zlarning ma'nosini tadqiqotchi maxsus lug'atlarsiz ham bilishi mumkin bo'ladi.

Milliy korpuslar tilning asosiy, tayanch boyligi hisoblangan shevalar haqida ham keng ma'lumot beradi. Yaratilayotgan milliy korpuslar shevalarning rang-barang ko'rinishlarini qamrab olishi, hudud kesimida farqlanadigan belgilarini ham aks ettirishi lozim. Milliy korpuslar shevalarga oid tadqiqotlar uchun faktik material bo'la oladi.

Parallel matnlar korpusi ikki yo'nalishda yaratilishi mumkin:

1.Qardosh tillarga oid parallel matnlar korpusi.

2.Turli oilaga mansub tillarning parallel matnlar korpusi.

Turkiy tillarga oid parallel matnlar korpusi umumturkiy taraqqiyot bosqichlarini tahlil qilishda, turkiy tillarning keyingi rivojlanish xususiyatlarini aniqlashda muhimdir. Turkiy tillarga xos singarmonizm hodisasining saqlanib qolish darajasi, eng qadimgi fonetik hodisalar, leksik va morfologik elementlarning keyingi davrlarda qo'llanish holati masalasida ham korpuslar amaliy manba sifatida xizmat qiladi.

Sohalar kesimida yaratiladigan korpuslar tilshunos uchun zarur materialdir.

Birinchi navbatda soha terminologiyasini tadqiq etish imkoniyati yaratiladi. Terminlar, ularning shakllanish manbalarini aniqlashda sohalarda doirasidagi korpuslar tadqiqotchiga amaliy yordam beradi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlarida belgilangan vazifalarni amalga oshirishda, terminlarni shakllantirishda va o'zbek tilining lug'at boyligini ichki manbaga asoslanib boyitishda sohalarga doir korpuslarning o'rni muhimdir.

Mualliflik korpuslari muayyan ijodkorning so'z qo'llash mahoratini yoritish, yozuvchining tildan foydalanish malakasini o'rganish, yozgan asarlari matnini zamondosh ijodkorlar bilan qiyoslashda tadqiqotchiga material sifatida xizmat qiladi.

Og'zaki matnlar korpusi xalq og'zaki ijodi materiallarining fonetik xususiyatlarini o'rganishda, turkiy tillar tabiatiga xos singarmonizm qonuniyatini yoritishda, fonetik hodisalarni tahlil qilishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilining Milliy korpusini yaratishda tizimli ravishda yondashish zarur. Mualliflik korpuslari, ta'lim korpuslari, og'zaki matnlar korpusi, parallel matnlar korpusi, sheva so'zlari korpusi, ta'lim korpuslari kabi korpus turlarini alohida shakllantirish kerak bo'ladi.

Korpus yaratishdagi faoliyat Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti yetakchilida tizimli ravishda yo'lga qo'yilishi, respublikaning yetuk mutaxassislari, oliy ta'lim muassasalarini qamrab olishi maqsadga muvofiq.

“O'zbek kompyuter lingvistikasi”ni rivojlantirish maqsadida Kompyuter lingvistikasini rivojlantirish assotsiatsiyasi)ni tashkil qilish, korpus lingvistikasi, kompyuter leksikografiyasi, avtomatik tarjima, avtomatik tahrir, til o'qitish jarayonini avtomatlashtirish yo'nalishlari bo'yicha sektorlarni shakllantirish lozim. O'zbek kompyuter lingvistikasini rivojlantirish yo'l xaritasini ishlab chiqish kerak. Kompyuter lingvistikasini rivojlantirishdagi amaliy vazifalarni belgilash, natijalarni nazorat qilish, erishilgan yutuqlarni ommalashtirish va rag'batlantirish lozim.

Kompyuter lingvistikasini rivojlantirish assotsiatsiyasining shu nomdagi maxsus jurnalini tashkil etish zarur. Jurnalni kompyuter lingvistikasi yo'nalishlari bo'yicha alohida ruknlarga ajratib, olib borilayotgan ilmiy ishlar, tadqiqotlar xususida axborot berib borish maqsadga muvofiq.

Kompyuter lingvistikasini rivojlantirish assotsiatsiyasining sohalar kesimidagi bo'limlarini tashkil etish lozim. Ijtimoiy-gumanitar fanlar, aniq fanlar, tabiiy fanlar bo'yicha shakllantirish va rivojlantirish kerak. Oliy ta'lim muassasalarining tegishli fakultetlarida kompyuter lingvistikasi yo'nalishlarini, mutaxassisliklarini tashkil etish, soha bo'yicha yetuk mutaxassis kadrlarni tayyorlashni yo'lga qo'yish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонова Н.З. Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш дастурининг лингвистик таъминоти (Содда гаплар мисолида): филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD)... дисс. автореф. – Т., 2018.
2. Абжалова М. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари (расмий ва илмий услубдаги матнлар таҳрири дастури учун). Филол. фан. фалс. д-ри (PhD) дисс. –Т., 2019.
3. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М.: Эдиториал УРСС, 2001.
4. Po'latov A., Muhamedova S. Kompyuter lingvistikasi. –Toshkent, 2008.
5. Рахманова А. Ўзбек тили миллий корпусини яратишда компьютер усуллари. Ф.ф.ф.д.(PhD) автореферати (қўлёзма). –Тошкент, 2021
6. Xolmanova Z. Kompyuter lingvistikasi. –Toshkent, 2019.
7. Хоназаров Қ. Глобаллашув ва тил фалсафаси. - Тошкент, 2009.
8. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпуси тузишнинг лингвистик асослари. Филол. фан...(PhD) дисс. –Қарши, 2018.
9. <http://ruscorpora.ru>

КОРПУСДА ТИББИЙ БИРЛИКЛАРНИ ТЕГЛАШ

THE PROBLEMS OF TAGGING MEDICAL UNITS

Абузалова Мехринисо Кадировна*

Аннотация: Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш мақсадида тиббиёт ходимлари учун тиббий атамаларга доир платформа яратиш, электрон лугатлар, дарслик ҳамда уларнинг мобил иловаларни яратиш ўзбек лексикографияси, терминологияси, шунингдек, компьютер лингвистикаси ривожини учун муҳим манба саналади. Ушбу мақолада тиббиётга оид атамалар электрон платформасини яратиш зарурати соҳавий терминлар – “Тиббий эвфемизмлар лугати”, “Тиббий перифраза-лар”, “Тиббий лексика метафоралари” лугати, электрон лугатлар, электрон дарсликлар, уларнинг мобил иловалари мисолида изоҳланади.

Калим сўзлар: тиббий бирлик, платформа, тиббий эвфемизм, тиббий перифраза, тиббий метафора, лугат, корпус.

Annotation. In order to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language, the creation of a platform for medical terms for medical staff, electronic dictionaries and textbooks and their mobile applications is an important source for the development of Uzbek lexicography, terminology and computer linguistics. This article proves on the basis of a number of examples that the creation of an electronic platform of medical terms necessitates the creation of industry terms – “Dictionary of Medical Euphemisms”, “Medical Periphrases”, “Dictionary of Medical Vocabulary”, electronic dictionaries, electronic textbooks and their mobile applications.

Keywords: medical unit, platform, medical euphemism, medical periphrasis, medical metaphor, dictionary, corpus

Мамлакатимиз истиқлолга эришгандан кейин миллий тилга эътибор маънавиятга эътиборнинг устувор йўналишларидан бирига айланди. Шу сабабли она тилимизни авайлаб асраш, бойитиш, ундан амалий фойдаланиш самарадорлигини ошириш билан бирга ўзбек тилининг замонавий ахборот-коммуникация тизимида кенг қўлланилишига эришиш долзарб вазифалардан бирига айланди. Хусусан, тилнинг имкониятларини намоён этиш ва эгаллаш борасида дунё миқёсида тез суръатларда яратилаётган тил корпусларининг роли бекиёс. Зеро, сунъий интеллект маҳсули бўлмиш электрон манбалар инсонга кўмаклашиш ва кишиларнинг оғирини енгиллаштириш мақсадида яратиладики, давримизни уларсиз тасаввур этиш жуда қийин. Қолаверса, фанлар интеграциялашуви кечаётган бир даврда тилшунослик ва *компьютер технологиялари* соҳалари кесишувида тадқиқотларнинг бажарилиши муҳим долзарблик касб этади.

Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш мақсадида тиббиёт ходимлари учун тиббий атамаларга доир платформа яратиш, электрон лугатлар ва дарслик ҳамда уларнинг мобил иловаларини яратиш ўзбек лексикографияси, терминологияси, шунингдек, компьютер лингвистикаси ривожини учун муҳим манба саналади. Ҳаётимизга шиддат билан ривожланиб кириб келаётган компьютер лингвистикаси бугун барча соҳалар қаторида тиббиёт соҳасини ҳам бефарқ қолдирмади. Замонавий жамият ҳаётининг ажралмас қисми саналган интернет сайтларидаги ижтимоий тармоқлар ва форумларда биз деярли тасаввур қила олмайдиган ҳар қандай баҳс-талаб ва таҳрир-талаб мавзудаги мунозараларни топишимиз мумкин. Албатта, турли касалликлар, даволаш билан боғлиқ муаммолар, соғлом турмуш тарзи билан боғлиқ тиббий мавзулар бундан мустасно эмас. Пандемия сабабли интернетда ўзларининг соғлиги тўғрисидаги ҳар қандай маълумотларни чоп этаётганлар сони кун сайин ортиб бормоқда. Бундан ташқари, тиббий нашрлардаги таҳрир-талаб матнларнинг тобора кўпайиб бораётганлиги ҳам аини ҳақиқат. Ушбу рўйхатни давом эттириш мумкин. Ўзбек тилида қўлланиладиган тиббий атамаларга доир платформа яратилса, мазкур муаммолар ечими сифатида муҳим аҳамият касб

* Бухоро давлат университети профессори, филология фанлари доктори. mexriniso-6590@mail.ru

этиши табиий. Айтиш мумкинки, электрон луғатларгина лексеманинг бутун моҳиятини тезкорлик билан китобхонга етказиш имкониятини беради.

Айни кунларда тавсифий тилшунослик ўз ўрнини соҳавий-тавсиявий тилшунослик йўналишларига бўшатиб берган экан, тиббий соҳага тегишли атамаларни ҳам миллий, ўзбекона, оммабоп вариантларда тайёрлаш – шу соҳадаги илмий муаммонинг ечимига хизмат қилади. Дорихонадан харид қилинган маҳсулотнинг йўриқномасини саводли ҳар бир киши ўқиб тушуна олиши керак. Бунинг учун эса лингвистика билан тиббиёт ҳамкорлиги зарур.

Зеро, соҳа лингвистикасига киришиш жамият тараққиёти билан амалий боғлиқ. Чунки жамият саломатлиги шахснинг руҳий, жисмоний, маънавий соғломлигига боғлиқ. Демак, бу борада яратиладиган платформа аҳолининг турли тоифа ва қатлам вакиллари билан иш кўрадиган тиббиёт соҳаси мутахассис-ҳодимлари учун ўз фаолияти жараёнида юксак маданий нутқ кўникмаларига эга бўлишлари ҳамда тил захирасидаги ҳар бир сўздан эҳтиёткорона фойдаланишлари улар касбий маҳоратининг зарурий шарт бўлган лисоний воситаларга масъулиятли ёндашишини талаб қилади.

Француз ёзувчиси Антуан де Сент Экзюпери ёзганидек: «Мулоқот бу шундай неъматки, у орқали инсон лаззатланади [Экзюпери, 1963: 37]».

Ширин суҳбат, ёқимли мулоқот ёки гўзал нутқнинг яратилишини бевосита тилнинг ранг-баранг имкониятлари таъминлайди. Бу имкониятлар, айниқса, шифокор ва бемор ўртасида юзага келиши мумкин бўлган ноқулай вазиятларнинг (айниқса, ўзбек мулоқотида) олдини олишда қўл келади.

Тиббий лингвистиканинг эвфемик, метафорик, перифрастик, гендер хусусиятларини лингвомаданиятшунослик нуқтаи назаридан изоҳлаш; ўзбек тилида қўлланиладиган маҳаллий тиббий лингвистик бирликларнинг мазмун-моҳиятини ўрганиш; йўқолиб бораётган ноёб тиббий атамаларни тўплаш, уларнинг тасвирий изоҳли луғатини тартиблаш, Абу Али ибн Сино “Тиб қонунлари” асарида қўллаган атамаларни изоҳли луғат билан қиёслаш, муштарагини истеъмолга киритиш ва тавсифлаш каби кўндаланг турган вазифаларни бажариш тиббиёт соҳаси лингвистикаси ривожига хизмат қилмай қўймайди.

Ўзбек тилшунослигида тиббий терминология бўйича қатор илмий изланишлар олиб борилган. Хусусан, Азимжон Қосимовнинг “Русча-ўзбекча-лотинча фармацевтик терминлар луғати”, “Доривор ўсимликлар” (1994), Ёлқин Тўрақуловнинг 7000 дан ортиқ терминни ўз ичига олган “Тиббиёт қомусий луғати”; А.Усмонхўжаев, Э.И.Баситханова, М.С.Турахановаларнинг «Катта тиббиёт ўқув луғати» ҳозирги замон тиббиётида қўлланиладиган 10000 атрофидаги клиник терминлар ва тиббий тушунчаларни ўз ичига қамраб олган. Бундан ташқари, жуда кўплаб тиббий терминларга оид онлайн луғатлар, таржима луғатлари, изоҳли луғатларнинг электрон вариантлари яратилган. Аммо халқона, ўзбекона ва оммабоп вариантлари ҳақида ўйлаб ҳам ўтирилмаган. Дорихонадан харид қилинган маҳсулотнинг йўриқномасини эса зиёлилар қатлами ўқиб тушунади. Ҳолбуки, уни ҳамма ўқиб тушуниши лозим. Қолаверса, дунё таниган Абу Али Ибн Синонинг касални сўз, гиёҳ, тиб билан даволаш ҳақидаги пурмаъно ўғити сингдирилмади. Ибн Сино ҳикматида биринчи ўринда сўз билан даволаш кўрсатмаси турар экан, шифокорлар, табиийки, сўзга эҳтиёж сезади. Шу ўринда лингвистика ва тиббиёт интеграцияси ҳосил бўлади.

Маълумки, «атама» кенг қамровли тушунча бўлиб, унда терминологияга умуман тегишли бўлмаган топонимия, антропонимия, ойконимия, яъни ономастикага алоқадор лексик бирликлар ҳам тушунилади, «термин» эса бу профессионал билимларнинг муайян соҳаси тушунчалар тизимига кирувчи бир тор соҳада қўлланивчи расмийлашган сўздир. Шу маънода, «термин» тушунчаси «атама» тушунчасининг ичига кирувчи илмий-луғавий бирликлар сифатида ифодаланади. Ўзбек атамашунослиги захирасини бойитиш мақсадида терминларнинг атамалар орқали ёритилиши, аниқ ва ихчам терминлар ўрнига сермазмун изоҳларнинг берилиши, айтилиши ноўрин бўлган тиббий терминларнинг ноёб тиббий атамалар билан тўлдирилиши, уларни яратишда она тили имкониятларидан кенг фойдаланиш ўзбек тили ривожига ва унинг тақомили учун хизмат қилади.

Тиббиётга оид атамаларнинг эвфемистик, перифрастик, метафорик кўринишларини тавсифлаш ўзбек тили имкониятларининг кенглигини, бойлигини, вариантдорлигини, туркийзабон халқимизнинг тил маданияти юқорилигини тараннум этиш билан характерланади ҳамда таянч тиббий бирликларга ёндош номлар сифатида нутқда қўлланилади:

Пандемия туфайли бир қанча бирликлар нутқимиздан мустаҳкам ўрин эгаллади. Биргина коронавирус билан боғлиқ ўндан ортиқ кўзга кўринмас ёв, тождор вирус, инсониятни иложсиз қолдирган вирус, тождор вируснинг тожи, хавфли ёв, тожли душман, кўзга кўринмас митти офат, тож кийган вирус, дунё иқтисодини емирувчи касаллик, инсон саломатлигининг кушандаси, чекинмаётган ёв каби перифрастик бирликларнинг фаол қўлланишда эканлигини кузатамизки, булар бевосита тиббий нутқ билан боғлиқ.

Ўзбек тилида, одатда, врач – тиббиёт олийгоҳида билим олган мутахассис; шифокор – тиббиёт соҳасида таълим олган ҳар бир мутахассис (врач, ҳамшира, фельдшер); доктор – тиббиёт олийгоҳида билим олган малакали мутахассис; дўхтир – тиббиёт соҳасига тааллуқли барча ходимлар; табиб – беморни халқ табobati асосида (гиёҳлар билан) даволовчи киши; эмчи – беморни руҳан ҳамда укалаш йўли билан даволашга ҳаракат қилувчи киши; луқмонча – тиббий соҳадан оз-моз хабардор, дарди енгилроқ беморларни даволашга ҳаракат қилувчи кичик табиб маъноларини ифодаб келади.

Ўзбек тилида врач, доктор, дўхтир, шифокор, табиб, эмчи, луқмонча, ҳаким, синикчи қаторидан ўрин олган сўзлар инглиз тилида фақат иккита сўз doctor, physician каби бирликлар билан ифодаланадики, инглизчабонлар учун ўзбек тилидаги дўхтир, табиб, эмчи, луқмонча, ҳаким, синикчи бирликлари лақунадир.

Ўзбек атамашунослиги захирасини бойитиш мақсадида биз тиббий бирликларнинг электрон платформасини яратмоқдамиз. Ушбу платформада терминларнинг атамалар орқали ёритилиши, аниқ ва ихчам терминлар ўрнига сермазмун изоҳларнинг берилиши, айтилиши ноўрин бўлган тиббий терминларнинг ноёб тиббий атамалар билан тўлдирилиши, уларни яратишда она тили имкониятларидан кенг фойдаланиши асос қилиб олинган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорида таъкидланган “соғлиқни сақлаш тизими... аҳолининг тиббий ёрдам сифатига доир истак ва талабларига жавоб бераётганлиги” тиббиётга оид атамалар электрон платформасини яратиш соҳавий терминлар – “Тиббий эвфемизм-лар луғати”, “Тиббий перифразалар”, “Тиббий лексика метафоралари” луғати, электрон луғатлар, электрон дарсликлар, уларнинг мобил иловаларини яратиш заруратини юзага келтирмоқдаки, бу яратилажак ўзбек тили миллий корпуси учун ҳам ғоят аҳамиятлидир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Abuzalova M., G`aybullayeva N. (2021) Peculiarities Of The Integration Of Linguistics And Medicine. Journal of Contemporary Issues in Business and Government. Volume 27, Issue 1, Pages 828-832. https://cibg.org.au/article_7795.html.
2. Антуан де Сент-Экзюпери. Планета людей (Нора Галь таржимаси). 1963. – Б. 37.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори.

O‘ZBEKISTONDA MILLIY TIL RENESSANSI VA LUG‘ATCHILIK TARAQQIYOTI

NATIONAL LANGUAGE RENEISS AND LEGANIZATION DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN

Bashorat Madiyevna Baxriddinova*
Bahodirova Gulrux Bahodirovna*

Annotatsiya. Maqolada so‘nggi yillarda mamlakatimiz ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy hayotida yuz bergan o‘zgarishlarning leksikografiya taraqqiyotiga ta’siri, onlayn va oflayn tartibda ishlaydigan elektron lug‘atlar, xususan, korpus lug‘atlarga bo‘lgan talabning oshishi, O‘zbek tilining milliy korpusini yaratish zarurati xususida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: milliy korpus, elektron lug‘at, onlayn lug‘atlar, o‘quv lug‘ati, o‘quv lug‘atchiligi, maktab lug‘ati, antropotsentrik lug‘at, tarjima lug‘ati, ikki tilli lug‘at, ko‘p tilli lug‘at, bir tilli lug‘at

Annotation. The article discusses the impact of recent changes in the social, economic, political and cultural life of the country on the development of lexicography, the growing demand for online and offline electronic dictionaries, in particular, corpus dictionaries, the need to create a national corpus of Uzbek language.

Keywords: national corpus, electronic dictionary, online dictionaries, educational dictionary, educational lexicography, school dictionary, anthropocentric dictionary, translation dictionary, bilingual dictionary, multilingual dictionary, monolingual dictionary

Leksikografiyaning obyekti – lug‘at, muayyan tilda, muayyan tarixiy davrda muayyan lug‘atning yuzaga kelishi aynan shu davrda lug‘at yozilgan tilning rasmiy maqomi, lug‘atga ehtiyoj tug‘diradigan sohalar rivoji, aniqrog‘i, jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy taraqqiyoti bilan bog‘liq. Shu bois boshqa tilshunoslik bo‘limlaridan farqlanib leksikografiya mamlakat taraqqiy etgan davrda “gullab yashnagan”, mamlakat hayotida sokinlik hukm sursa, “so‘ngan”, o‘z taraqqiyotining har bir davrida davr mafkurasi, milliy g‘oyasi manfaatlarini amalga oshirish uchun xizmat qilgan. Bunga lug‘atchilik tarixi guvoh. Aniqrog‘ qilib aytganda, lug‘atchilikning paydo bo‘lishi va taraqqiyoti mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy taraqqiyoti, qolaversa, milliy til Renessansi bilan bog‘liq hodisa.

So‘nggi o‘n yillik leksikografiyaning tilshunoslikning eng tez taraqqiy etayotgan va eng tez o‘zgaruvchan sohasi ekanligini yana bir bor isbotladi. Lug‘at – davr mahsuli, xalq tarixidagi muayyan davrning ko‘zgusi. Uning yuzaga kelishi muayyan tarixiy-madaniy sharoit, nazariy va amaliy tilshunoslikning holati, lug‘atlarga ehtiyoji bo‘lgan turli sohalar taraqqiyoti va yana ko‘pgina jihatlarga bog‘liq.

Lug‘atchilik tillarning maqomi, rivojidan ham darak beradi. Muayyan tilda davrga aloqador turli omillarga bog‘liq ravishda lug‘atlarning rang-barang ko‘rinishlarining yuzaga kelishi, umuman, lug‘atchilik taraqqiyoti – til va uning egasi bo‘lgan millatning taraqqiyoti bilan bog‘liq, uning porloq kelajagi haqida gapirish imkonini beradi.

Davlatlarning qudrati, ona tilisiga muhabbati, davlat tili mavqei **o‘rta asrlarda** lug‘atning borligi, **o‘tgan asr oxirlarida** lug‘at turlari ko‘paygani – izohli, imlo, terminologik lug‘atlar, ensiklopediyalarning yaratilgani bilan o‘lchangan bo‘lsa, **bugungi kunda** elektron qurilmalarda ishlashga mo‘ljallangan tezauruslar, assotsiativ lug‘atlar, interaktiv lug‘atlar, korpus lug‘atlar, Wikipedia, Lingvo, Мультитран kabi onlayn-lug‘atlar, imlo, talaffuz meyorlari, tarjima lug‘atlar, tilning turli leksik sistemalar (sinonimlar, antonimlar, paronimlar, omonimlar, graduonimlar, uyadosh so‘zlar kabi)ini o‘rgatishga xizmat qiluvchi mukammal mobil ilovalarning yartailgani, internet saxifalarida turli yoshdagi foydalanuvchilar uchun tezkor xizmat qilishga mo‘ljallangan elektron o‘quv lug‘atlarining maxsus saytlari ishlab turgani bilan o‘lchanmoqda.

Biz O‘zbekistonning uchinchi Renessansi poydevorini qurish harakatida ekanmiz, shubhasiz, bu davrda lug‘atchilik ham o‘z taraqqiyotida yangi bosqichga ko‘tariladi. Ma’lumki, mamlakat taraqqiy etsa, til ham taraqqiy etadi, mamlakatning qudrati uning rasmiy tili, ona tilisi maqomi, mavqeini

* O‘zbek tilshunosligi kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori, dotsent, Qarshi davlat universiteti

* TDPU Shahrisabz filiali O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri

oshishiga imkon yaratadi. To'g'ri, biz an'naviy va elektron lug'atchilik sohasida nihoyatda yuksak cho'qqilarni zabt etgan boshqa leksikografiyalarning qatorida turishimizga hali da'vo qila olmaymiz. Biroq shuni ikkilanmay aytish mumkinki, so'nggi o'n yil ichida o'zbek leksikografiyasi ham nazariy, ham amaliy jihatdan birmuncha taraqqiy etdi, lug'at turlari ko'paydi, leksikografik ishlarni kompyuterlashtirish jarayonlari tezlashdi. Xususan, ona tili va boshqa xorijiy tillarni, milliy tilning leksik qatlamlari, yozma va og'zaki nutq meyorlarini o'rganish, o'quvchilarning so'z boyligi, tafakkurini kengaytirish, yozma savodxonligini oshirishga qaratilgan ta'limiy lug'atchilik – o'quv lug'atchiligi sohasida birmuncha yutuqlar qo'lga kiritildi. Bu esa istiqbol yillarida mamlakatimizda ana shunday lug'atlarga talabi bo'lgan sohalar taraqqiy etgani, hukumatning til siyosatini takomillashtirish, davlat tilini rivojlantirishning asosiy vositasi sifatida lug'atchilik rivojiga katta e'tibor qaratayotgani bilan chambarchas bog'liq.

Lingvistik korpuslarni tuzish va ulardan foydalanish kompetensiyasini shakllantirish bugungi kunda jadal taraqqiy etib borayotgan korpus lingvistikasining asosiy masalalaridan biri. Korpus lingvistikasi XX asrning 90-yillarida tilshunoslikning alohida sohasi sifatida ajralib chiqdi. Korpus murakkab lisoniy butunlik sifatida o'zida nutqiy/lisoniy manbaning tarkibiga doir keng hajmli axborotni saqlabgina qolmay, shu axborotni taqdim etishning formal usullari (so'zlarni indeksatsiyalash, morfologik ma'lumot va b.)ni ham jamlaydi. Shunga mos tarzda, korpusni maxsus qurilgan semiotik tizim qabilida sharhlash ham mumkin. [Рыков, 2003: 21] O'zbek tilida shu sohada ilmiy izlanishlar olib borgan A.Eshmo'minov mutaxassislarning korpus, avvalo, professional lingvistlar, dasturchilar uchun kerak degan fikrlariga qo'shimcha ravishda "korpus maktab, o'rta va oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilari uchun benazir ko'makchi" ekaniga urg'u beradi va fikrlarini davom ettirib, "Qayd etish zarurki, butun dunyoning oliy ta'lim muassasalarida talabalarga nazorat savollari va ma'ruza matnlari tayyorlashda lingvistik korpuslardan foydalaniladi. Ko'plab talabalar mustaqil ish va loyihalarni tayyorlashda mustaqil tarzda korpusga murojaat qiladilar. Ushbu jarayonda korpusdan foydalanuvchi hamda undan foydalanmaydigan talabalarni o'zaro qiyoslab, shunday xulosa qilish mumkin: korpusdan unumli foydalanuvchi talaba til qonuniyatlari, shuningdek, o'rganayotgan xorijiy til xususiyatlarini ikkinchi toifadagi talabaga nisbatan oson va tez o'zlashtiradi. Shuningdek, lingvistik korpus nafaqat ilmiy, balki o'quv-uslubiy masalalarni ijobiy hal qilishda ham samarali vosita. Garchi olimlar bugungi kungacha korpus lingvistikasini nazariy asoslari yetarlicha shakllanmagan soha sifatida tasniflasalar ham, umid borki, kelajakda tadqiqotchilar korpusga shunchaki axborot resursi sifatida emas, balki o'z metodologik asoslari hamda ilmiy-nazariy ahamiyatga ega bo'lgan soha sifatida yondasha boshlaydilar" deydi [Эшмўминов, 2019: 22].

Bugungi kunda internet saytlarida muayyan milliy til matnlarining elektron shakldagi katta to'plamiga asoslangan, eng mukammal ishlangan va to'ldirib borilayotgan korpuslar sifatida tan olingan <http://ruscorpora.ru> (Rossiya Federatsiyasi), <http://sara.natcorp.ox.ac.uk> (Buyuk Britaniya), <http://ucnk.ff.cuni.cz> (Chexiya) milliy korpuslarini uchratish mumkin.

Milliy korpus quyidagi xususiyatlarga ega:

- til taraqqiyotining u yoki bu davrini aks ettirish uchun yetarli darajada katta hajmdagi matnlarni jamlaydi;
- tildagi yozma va og'zaki matnlarning barcha ko'rinishlarini (badiiy uslubning turli janrlari, ommabop uslub, o'quv, ilmiy matnlar, rasmiy uslub, so'zlashuv uslubi, dialektlar va boshq.) imkon darajasida to'liq qamrab oladi va muvofiqlashtiradi;
- lingvistik razmetkalarni o'zida saqlaydi [Ляшевская, 2005: 42].

Korpusga katta ehtiyoji bor soha lingvodidaktika bo'lib, u ona tilini o'qitishda ham, xorijiy tillarni o'qitishda ham birdek muhim. Tilni o'rgatishda lug'at boyligining kattaligini ko'rsata olish, so'zning qo'llanish imkoniyatini u yoki bu grammatik qurilish orqali tushuntirish uchun misollar massivini ko'rsatishda korpus juda qo'l keladi. Til ta'limi uchun muhim bo'lgan misolning doimiy yangilanib borishi, buni aks ettirib turish xususiyati hamda imkoniyati faqat korpusga xos. O'qituvchi yangi, ishonarli, cheksiz hamda xilma-xil misollarni shu yerdan topa oladi, topshiriq va mashqlarni belgilashda qiynalmaydi, bir necha daqiqada mavzu bo'yicha yangi misollardan iborat mashq tayyorlay oladi.

Biz yashayotgan davrda hayot sur'atlari behad tezlashgan bo'lib, bugun dolzarb bo'lib turgan tushuncha ertaga eskiradi. Yaratilayotgan bosma lug'atlar katta oqim bilan kirib kelayotgan so'zlarni qamrab olib ulgurmaydi. Narsa, tushuncha, hodisaga izohli lug'atlarda berilayotgan sharh lug'at nashrdan chiqib o'quvchilar qo'lga yetib bormay eskiryapti. Bundan rosa bir asr oldin mashhur fransuz

yozuvchisi, akademik, Nobel mukofoti sohibi Anatoliy Frans: “Lug‘at – bu alifbo tartibida joylashtirilgan yaxlit olam! Agar yaxshiroq o‘ylab ko‘rsangiz, lug‘at – kitoblarning kitobi. U boshqa barcha kitoblarni o‘z ichiga oladi, siz shunchaki undan o‘zingizga kerakli narsa topa bilishingiz lozim...”, [Вольтер, 2020] deb yozgan edi. Ushbu ta‘rif “lug‘at” tushunchasi paydo bo‘lgandan to bugungi kunga qadar ham o‘z kuchini yo‘qotgani yo‘q. Lug‘at undan muntazam foydalana bilgan kishi uchun chinakam xazina. Zarur ma‘lumotlarni tez va qulay izlab topa bilish zamonaviy shaxsning muhim ko‘rsatkichi. Inson hamma narsani bilishga qodir emas, ammo har qanday vaziyatda bilishi zarur bo‘lgan narsalarni topish imkoniga ega. Lug‘at aynan shu ish uchun maxsus yaratiladi.

Korpus lug‘at harakatdagi lug‘at bo‘lib, zamon bilan hamnafas yuradi. Bunday lug‘atlar muttasil o‘zgarib, takomillashib, to‘ldirib boriladi. Ularni sodda qilib “tirik lug‘at” deb atash o‘rinli. Milliy tafakkurni o‘stirish va intellektual salohiyati yuqori bo‘lgan shaxsni tarbiyalashning muhim vositasi bo‘lgan o‘quv lug‘atlari yaratilmas, ta‘limiy korpus bazalaridan joy olmas, o‘quvchilarning stoli ustida aynan uning uchun yaratilgan o‘quv lug‘atlari, leksik minimumlar turmas, buning uchun o‘quv leksikografiyasi nazariy va amaliy soha sifatida tizimli yo‘lga qo‘yilmas, va eng muhimi lug‘atlarni tayyorlash va nashr qilish bilan bog‘liq ilmiy va moliyalashtirish tizimi yaratilmas ekan, milliy tilni rivojlantirishdek ezgu maqsadimiz to‘la amalga oshmaydi, ona tili ta‘limi o‘zining haqiqiy mohiyatidan begonaligicha qolaveradi.

ADABIYOTLAR:

1. Вольтер [Электронный ресурс] // Викицитатник. URL: <http://ru.wikiquote.org/wiki>; Франс А. Афоризмы и цитаты [Электронный ресурс]. URL: <http://mag.org.ua/citata>
2. Ляшевская О.Н., Плунгян В.А., Сичинава Д.В. Национальный корпус русского языка как инструмент лексикографа // *Vocabulum et vocabularium. Слово и словарь* / Отв. ред. Л.В. Рычкова. – Гродно, 2005.
3. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
4. Хамроева Ш. Корпус лингвистикаси атамаларининг изоҳли луғати. Globe Edit, 2020. – 96 б.
5. Рыков В.В. Корпус текстов как новый тип словесного единства // *Труды Междунар. семинара «Диалог-2003»*. – М.: Наука, 2003. - С. 21.
6. Эшмўминов А. Ўзбек тили миллий корпусининг синоним сўзлар базаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2019. – 47 б.

O‘ZBEK MILLIY ADABIYOTI MUALLIFLIK KORPUSI ARHITEKTURASI

THE ARCHITECTURE OF AUTHOR'S CORPUS OF UZBEK NATIONAL LITERATURE

Abdurahmanova Muqaddas Tursunaliyevna *
Rayimjonova Matluba Maxamadkarimovna *
Murotov Suxrobjon Nuriddin o'g'li *

Annotatsiya: Ushbu maqolada mualliflik korpusining korpus tilshunosligida o'ziga xos o'rni hamda muallif ijodi orqali tillarni o'rganish va bir-biriga qiyoslashdagi ahamiyati yoritib berilgan. Shuningdek, o'zbek milliy adabiyoti mualliflik korpusi arxitekturasini tuzishga ham alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: kompyuter lingvistikasi, korpus, mualliflik korpusi, elektron kutubxona, semantik tahlil, hissiy tahlil, neyrokognitiv poetika, konkordans, parallel konkordans.

Annotation: This article discusses the specific role of the author's corpus in corpus linguistics and its importance in learning the comparison of languages through the author's work. Therefore, the attention is paid to the architecture of the author's corpus of Uzbek national literature.

Keywords: computer linguistics, corpus, author's corpus, electronic library, semantic analysis, sentiment analysis, neurocognitive poetics, concordance, parallel concordance.

Respublikamizda davlat tiliga e'tibor milliy qadriyatlarni e'zozlashning ustuvor yo'nalishlaridan biri darajasiga ko'tarildi. Milliy tilni asrab-avaylash, undan amaliy foydalanish ko'nikma hamda malakalarini shakllantirish, shu bilan bir qatorda, o'zbek tilining zamonaviy axborot-kommunikatsiya (almashuv) tizimida keng qo'llanishini ta'minlash dolzarb vazifaga aylandi. Respublika Prezidenti tomonidan "Davlat tilining axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, xususan, Internet jahon axborot tarmog'ida munosib o'rin egallashini ta'minlash, o'zbek tilining kompyuter dasturlarini yaratish" muhimligi ta'kidlandi [PF-5850-son Farmoni//Xalq so'zi, 2019: №218].

O'zbek tilini dunyo tillari kabi kompyuter tushuna oladigan, modellashgan, formallashgan tilga aylantirish, o'zbek milliy adabiyoti asarlarini raqamlashtirish va arxivlash, shuningdek, elektron kitoblarni yaratish hamda keng ommaga yoyish mutaxassislarimiz oldida turgan asosiy vazifalardan biridir.

Korpus lingvistikasining taraqqiyot tamoyillarini, korpus yaratishning kompyuter usullari, matematik modellarini belgilash, parallel korpuslar, kompyuter lug'atlarining ma'lumotlar bazasi sifatidagi ahamiyatini yoritish, tezaurus va konkordanslarning lingvistik ta'minotini izohlash, korpus turlarini tahlil qilish, milliy til taraqqiyotidagi o'rnini ko'rsatish, ijtimoiy sohalar rivojidagi, ta'lim jarayonidagi samaradorligini aniqlash muhim qiymatga ega bo'lmoqda.

"Korpus so'z, so'z birikmasi, grammatik shakllarni, so'z ma'nosini muayyan qidiruv tizimi orqali topishni anglatuvchi elektron ko'rinishdagi matnlar jamlanmasidir" [<http://ruscorpora.ru>; <http://ruscorpora.ru>]. Mualliflik korpusi milliy til korpusi tarkibida muhim o'rin egallaydi. Jahon tilshunosligida korpus lingvistikasi ancha yutuqlarga erishgan bo'lsada, mualliflik korpusi tuzish tajribasi so'nggi 5 yil mobaynida to'liq shakllandi. [Hamrayeva Sh.M, 2018:79]. Xususan, Allison Parrish Gutenberg she'riyati korpusi bo'yicha she'riy matndagi qofiyadosh so'zlarni, sifatlarni avtomatik ravishda qidirib topish va sonini chiqarish bo'yicha tadqiqotlar olib borgan [<https://github.com/aparrish/gutenberg-poetry-corpus>]. Berlin universiteti olimlari M.Jacobs va Kinder badiiy asarlarda qo'llangan metafora va uning miqdorini aniqlash bo'yicha 11ta funksiya to'plamini aniqladi. Gutenberg she'riyat korpusidagi 50 dan ortiq shoirning 100 dan ortiq she'riy asarini semantik tahlil va hissiy tahlil asosida o'xshash jihatlarini ko'rsatuvchi, har bir muallifning o'ziga xos mavzu yo'nalishini aniqlovchi tadqiqotlar olib borib, kompyuter stilisti, neyrokognitiv poetikani rivojlantirdi. [Jacobs, A.M. (2018)]. Mualliflik korpuslari haqidagi maxsus tadqiqotlar rus korpus tilshunoslari

* O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti, f.f.n. MParfi2005@yandex.ru

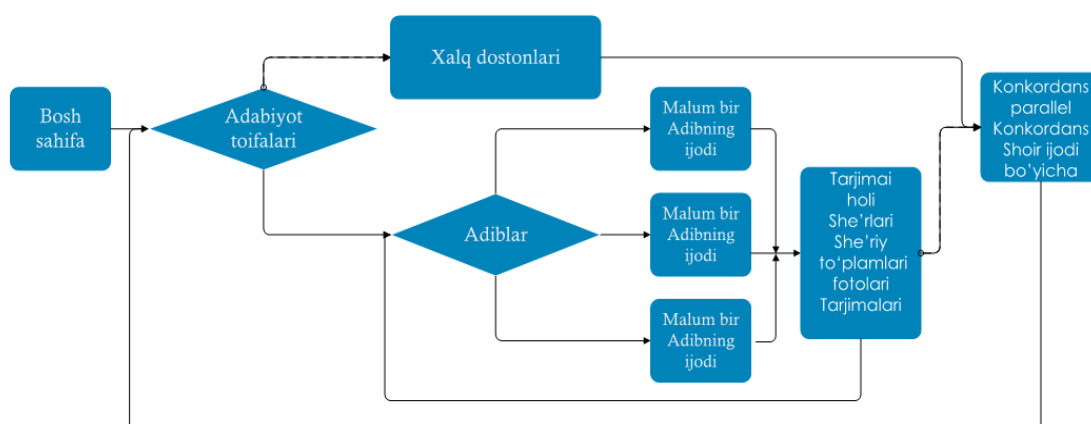
²⁶ * O'zbekiston Milliy universiteti magistranti, rayimjonova89@mail.ru

²⁷ * O'zbekiston Milliy universiteti magistranti, suxrobjonmurotov0731@gmail.com

O.V.Kukushkina, A.A.Polikarpov, Ye.V.Surovsevalar tomonidan amalga oshirilgan [O.V.Kukushkina, A.A.Polikarpov, Ye.V.Surovseva, 2011].

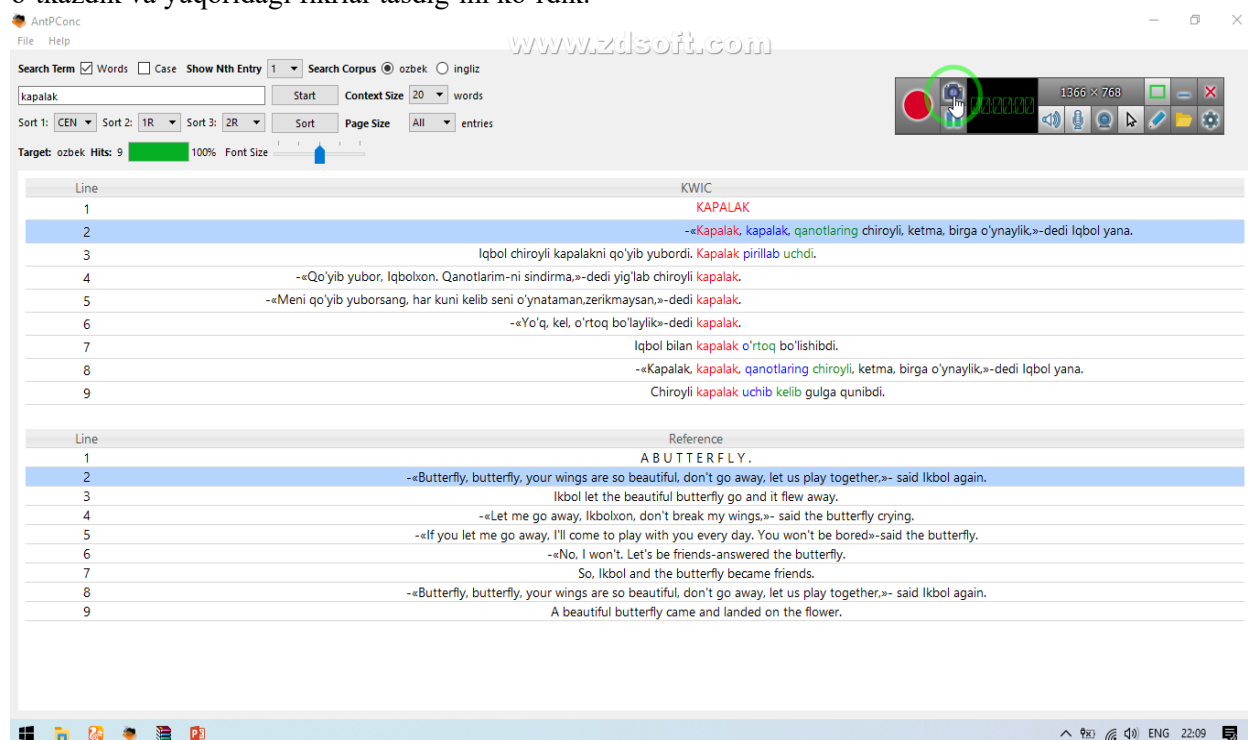
Milliy til korpusi mavjud bo'lgan tillarda mualliflik korpusi ham yaratilgan. Bugun internet tarmog'ida bir necha ochiq manbali mualliflik korpuslari mavjud. Gutenberg loyihasidan olingan 250 million so'z bilan ingliz tilidagi taxminan 3000 ta badiiy matnlar korpusi tasvirlangan, ular 130 dan ortiq mualliflar (masalan, Darvin, Dikens, Shekspir) tomonidan yozilgan badiiy va badiiy bo'lmagan janrlarni qamrab olgan [https://www.gutenberg.org/]. Shekspir asarlari korpusi 2001-yilda Erik M.Jonson tomonidan o'ylab topilgan bo'lib, 1864-yilgi Globe nashri asosida Shekspirning to'liq asarlari jamlangan [https://www.Opensourceshakespeare.org/]. Tatar badiiy matnlar korpusida tatar mualliflarining nasriy va she'riy asarlari, ayrim folklor janrlarining matnlari, shuningdek, boshqa tillardan tatar tiliga tarjima qilingan asarlar kiritilgan. “Korpus” ga joylashtirilgan har bir asar metatekst markirovkasiga ega bo'lib, unda muallif, asar nomi, janri va yaratilish vaqti haqida ma'lumotlar mavjud [http://litcorpus.antat.ru/index.html]. Boshqird she'riyat korpusi 1,8 milliondan ortiq so'zni tashkil etadi, taxminan 450 ming satr she'riy asar, 101 shoirning 17 mingdan ortiq she'ridan iborat. Bu dunyodagi ikkinchi rus she'riy korpusi hisoblanadi. Uning o'ziga xosligi shundaki, matn to'plami XX asr va XXI asr boshlarida boshqird shoirlarining she'riy asarlaridan iborat. Tojik tili milliy korpusi tarkibiga alohida mualliflar korpusi birlashtirilgan [http://www.termcom.tj]. Mualliflik korpusi tarkibidan mumtoz adabiyot namoyondalari Rudakiy, Firdavsiy, Sa'diy Sheroziy, Mavlono Rumiy, Hofiz Sheroziy va zamonaviy adabiyot namoyondalaridan Loyiqali Sherali, Mo'min Qanoat, Habibullo Fayzullolar mualliflik korpusi joy olgan. Turk tili va adabiyoti korpusimundarijasida xalq dostonlari, she'rlar, hikoyalar, kitoblarning elektron shakli, maqolalar, dramalar, komediyalar, maktublar, reportajlar va qardosh xalqlar, jumladan, qozoq, qirg'iz, o'zbek, tatar adabiyoti ham o'rin olganini ko'ramiz [https://edeb.net].

O'zbek korpus tilshunosligida mualliflik korpusi bo'yicha tilshunos olim Sh.Xamrayeva ilmiy tadqiqot olib borgan, endi uni amaliy jihatdan qo'llash vaqti keldi [Hamroyeva Sh.M, 2018]. O'zbekiston milliy universiteti Jurnalistika fakulteti O'zbek tilshunosligi kafedrasida Kompyuter lingvistikasi mutaxassisligi professor-o'qituvchilari hamda magistrantlari tomonidan mualliflik korpusi tuzish tamoyillari o'rganib chiqilmoqda hamda o'zbek milliy adabiyoti korpusini yaratish loyihalashtirilmoqda. Ushbu loyihalashtirilayotgan korpus o'zbek milliy adabiyotiga oid matnlarni elektron holda bir joyga to'plash, lug'atlar tuzish, leksikografik manba sifatida foydalanishni ko'zda tutadi.

Korpus mundarijasida bolalar adabiyoti, xalq dostonlari, o'zbek folklori, mumtoz adabiyot bo'stoni, jadid adabiyoti, XX asr adabiyoti, mustaqillik davri adabiyoti kabi bo'limlarni o'z ichiga oladi. Har bir ijodkor korpusida “Tarjimayi holi”, “She'rlari”, “Nasriy asarlari”, “To'plamlari”, “Tarjima asarlari”, “Adabiy maqolalari”, “Suratlari”, “Video lavhalari”, “Audio fayllari”, “Shoir ijodi bo'yicha qilingan tadqiqotlar”, “Konkordans”, “Parallel konkordans” kabi qidiruv oynalari mavjud bo'lishi ko'zda tutilgan, ijodkor asarlarini HTML, PDF shaklda (formatda) har qanday kompyuterda o'qish va yuklab olish imkoni bo'ladi. “Konkordans” oynasida ijodkorning chastotali lug'ati alifbo tartibida beriladi. Bunda muallifning so'z qo'llash bilan bog'liq mahorati, muallif nutqida tillarning grammatik

xususiyatlari o‘z ifodasini topsa, qahramonlar nutqida adabiy til va sheva so‘zlarining uyg‘un ravishda qo‘llanilishi obrazli tasvir mahoratini yoritishga xizmat qiladi. “Parallel konkordans” da esa tarjima qilingan asarlari konkordansi tuziladi. Badiiy asar bo‘yicha parallel matnlar korpusi, avvalo, ikki yoki bir necha tillar grammatikasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni tahlil qilish imkonini beradi. Parallel matnlar korpusi har ikki tildagi badiiy uslub xususiyatlarini qiyoslashda ahamiyatlidir. Badiiy uslubda tasvir vositalari, ko‘chimlar, obrazli ifodalar har bir til an‘anasiga mos ravishda aks etadi [Raxmanova A, 2020]. Biz **antpconc** dasturi yordamida Umida Nishopovanning «O‘zbek xalq ertaklari - The fairy-tales of Uzbek» asari **parallel konkordansini** tuzib kichik tadqiqotlar o‘tkazdik va yuqoridagi fikrlar tasdig‘ini ko‘rdik.

The screenshot shows the AntPConc software interface. The search term is 'kapalak'. The results are displayed in a table with columns for Line, KWIC (Key Word In Context), and Reference. The results show the word 'kapalak' used in various contexts in both Uzbek and English texts.

Line	KWIC	Reference
1	KAPALAK	A BUTTERFLY.
2	--«Kapalak, kapalak, qanotlaring chiroyli, ketma, birga o'ynaylik»--dedi Iqbol yana.	--«Butterfly, butterfly, your wings are so beautiful, don't go away, let us play together.»- said Ikbal again.
3	Iqbol chiroyli kapalakni qo'yib yubordi. Kapalak pirilab uchdi.	Ikbal let the beautiful butterfly go and it flew away.
4	--«Qo'yib yubor, Iqbolxon. Qanotlarim-ni sindirma»--dedi yig'lab chiroyli kapalak.	--«Let me go away, Ikbalxon, don't break my wings.»- said the butterfly crying.
5	--«Meni qo'yib yuborsang, har kuni kelib seni o'ynataman,zerikmaysan.»--dedi kapalak.	--«If you let me go away, I'll come to play with you every day. You won't be bored»-said the butterfly.
6	--«Yo'q, kel, o'rtoq bo'laylik»--dedi kapalak.	--«No, I won't. Let's be friends-answered the butterfly.
7	Iqbol bilan kapalak o'rtoq bo'lishibdi.	So, Ikbal and the butterfly became friends.
8	--«Kapalak, kapalak, qanotlaring chiroyli, ketma, birga o'ynaylik»--dedi Iqbol yana.	--«Butterfly, butterfly, your wings are so beautiful, don't go away, let us play together.»- said Ikbal again.
9	Chiroyli kapalak uchib kelib gulga qunibdi.	A beautiful butterfly came and landed on the flower.

Shu nuqtai nazardan mualliflik korpusida ijodkor parallel konkordansini tuzish, tilshunoslik nuqtai nazaridan ham, adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan ham o‘z qimmatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Parallel konkordans muallifning til imkoniyatlaridan mohirona foydalanganini, uning o‘ziga xos uslubini ochib berishga, qiyoslash va taqqoslashga qulayligi bilan qimmatlidir. Bundan tashqari taraqqiyot davriga xos mumtoz yodgorliklarni hamda keyingi rivojlanish bosqichlariga oid yozma manbalarni o‘qish va o‘zlashtirish imkonini beradi.

Loyihalashtirilayotgan mualliflik korpusi kompyuter lingvistikasini amaliy jihatdan rivojlantirishdagi kichik bir qadam. Shunday bo‘lsada, korpus materiallari turli toifadagi filologlar, tadqiqotchilar, ona tili va adabiyot fani o‘qituvchilari, talabalar va maktab o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan, shuningdek, o‘zbek tili va o‘zbek adabiyotiga qiziquvchilar uchun ham foydali bo‘ladi.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmoni//Xalq so‘zi, 2019-yil 22-oktyabr. №218 (7448).
2. Захаров В.П. Богданова С. Корпусная лингвистика. Учебное пособие. – Санкт-Петербург, 2020
3. <https://postnauka.ru/video/7783>. Плунгян В. Корпусная лингвистика // ПостНаука [Электронный ресурс]. 2013.
4. Хамроева Ш.М. Ўзбек тили муаллифлик корпуси тузишнинг лингвистик асослари. –Бухоро, 2018
5. Хамроева Ш.М. Корпус лингвистикаси атамаларининг қисқача изоҳли лугати. – Тошкент: «Камалак» нашриёти. – Б.6

6. <https://github.com/aparrish/gutenberg-poetry-corpus>
7. Jacobs, A.M. (2018). Computational stylistics and (Neuro-)cognitive poetics. Scientific Study of Literature.
8. Jacobs, A.M. (2018). The Gutenberg English Poetry Corpus: Exemplary Quantitative Narrative Analyses
9. Кукушкина О.В., Поликарпов А.А., Суровцева Е.В. Электронный корпус текстов художественных произведений А. П. Чехова: принципы организации и возможности лексикографического использования// Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium. Сборник научных трудов по лексикографии. Вып. 12. Харьков – Клагенфурт – 2011. Под ред. В.В.Дубичинский..
10. Raxmanova A. Parallel matnlar korpusining milliy til xususiyatlarini yoritishdagi ahamiyati. www.tilvaadabiyot.uz. 2020-yil 3-son.
11. <http://ruscorpora.ru>.
12. <https://www.gutenberg.org/>
13. <https://www.Opensourceshakespeare.org/>
14. <http://litcorpus.antat.ru/index.htm>
15. <http://www.termcom.tj>
16. <https://edeb.net>

“TURKIY MORFEMA” PORTALI O‘ZBEK TILI ELEKTRON KORPUSI UCHUN LINGVISTIK ANNOTATSIYALASH TIZIMI SIFATIDA

“TURKIC MORPHEME” PORTAL AS A SYSTEM LINGUISTIC ANNOTATION FOR UZBEK ELECTRON CORPUS

Ayrat Gatiatullin*
Abduraxmonova Nilufar*

Annotatsiya. Hozirgi vaqtda tillarni saqlash va rivojlantirish uchun tabiiy tillarning elektron korpuslarini yaratish dolzarb vazifalardan biri sanaladi. O‘zbek tili bo‘yicha boshqa turkiy tillar qatori kompyuter lingvistikasi va tabiiy tillarni qayta ishlash hamda lingvistik resursini rivojlantirishga doir qator amaliy ishlar olib borilmoqda. Ushbu maqolada «Turkiy morfema» portalining o‘zbek tili elektron korpusi uchun lingvistik annotatsiyalash tizimidan foydalanish imkoniyati yoritilgan. Qolaversa, turkiy tillar uchun lingvistik annotatsiyalash tizimi standart holatda berilishi maqsadga muvofiqligi asoslar orqali bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Turkologiya, korpus annotatsiyasi, lingvistik resurs, o‘zbek tili korpusi

Annotation. Currently one of the crucial tasks is to create electronic corpora of natural languages for the preservation and development of natural languages. The Uzbek language likely other Turkic languages, is undergoing a number of applied work on computational linguistics and the processing of natural languages, as well as the development of linguistic resources. This article describes the possibility of using the linguistic annotation system for the electronic corpus of the Uzbek language of the portal "Turkish morpheme". In addition, the expediency of providing a standardized system of linguistic annotation for Turkic languages has been analyzed by some facts.

Keywords: Turkology, corpus annotation, linguistic resource, Uzbek corpus

1. Kirish

XXI asrning eng dolzarb ijtimoiy muammolaridan biri tabiiy tillarni saqlab qolishdir. Dunyo tillarining elektron korpuslarini yaratish va rivojlantirishda NLP va til texnologiyalariga doir tadqiqotlarni izchil ravishda olib borish dolzarb vazifaga aylandi. Ayniqsa, turkiy tillarning lingvistik resurslar bazasini yaratishda standart modellarga asoslanish va ular bo‘yicha dasturiy ta’minotlarni yaratish muhim sanaladi. Ayni vaqtda til industriyasiga bo‘lgan e’tibor va qiziqish ortib bormoqda. Xavf ostida qolayotgan tillarni saqlab qolish va ularning rivoji uchun xalqaro darajadagi turli tashkilotlar va jamg‘armalar orqali qo‘llab-quvvatlanib kelinmoqda. Tillarning elektron bazasini yaratish ularni millat tili sifatida saqlab qolish uchun asosiy omillardan biri sifatida ta’kidlanmoqda. Ta’kidlash lozimki, kam ta’minli elektron resursli hamda xavf ostidagi tillar sirasiga turkiy tillar guruhiga kiruvchi til oilalarning ham borligi soha vakillari tomonidan qayd etildi [UNESCO LT4All 2019, TurkLang 2020].

Til hamisha kishilik jamiyatning eng ajralmas aloqa vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Uning yordamida yangi bilimga erishiladi va egallangan bilim tafakkur va tajriba asosida qayta ishlanadi. Bugun til sanoatida kompyuter lingvistikasi, mashina tarjimasini, til texnologiyasi, tabiiy tilni qayta ishlash, sun’iy intellekt texnologiyasi kabi terminlar tez-tez qo‘llanilib kelinmoqda. Bularning har biri insoniyat tomonidan yaratilgan lingvistik resurs orqali o‘z tadrijiy takomiliga ega [Abduraxmonova N., 2020: 51].

Shuni quvonarliki, turkiy tillarning alohida elektron korpuslari allaqachon yaratib bo‘lingan. Quyida ana shunday korpuslarning ayrimlarini eslatib o‘tmoqchimiz: turk tilining milliy korpusi (TNC) - www.tnc.org.tr; qozoq tilining Almaty Corpus (NCKL) - web.corpora.net/KazakhCorpus; oltoy tilining korpusi - altay2.gasu.ru; boshqird tilining milliy korpusi - bashcorpus.ru; boshqird tilining poetik korpusi - web.corpora.net/bashcorpus; tatar tilining milliy «Tugan Tel»- tugantel.tatar; tatar tilining yozma matnlar korpusi - www.corpus.tatar; o‘zbek tilining elektron korpusi <http://uzbekcorpus.uz/> hamda <https://corpus-uz.herokuapp.com/>; xakas tili korpusi - khakas.altaica.ru; yoqut tilining korpusi -

* Qozon Federal universiteti, Amaliy Semiotika instituti katta ilmiy xodimi, texnika fanlari nomzodi, dotsent

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), abdurahmonova.1987@mail.ru

adictakha.nsu.ru/corpora/corp; sibir ozchilik tillarining raqamli korpusi (Teleut va Shor) - corpora.iea.ras.ru/corpora .

2. Turkiy tillarning elektron korpuslari tahlili

Elektron lingvistik korpuslarni rivojlantirishda lingvistik ma'lumotlarni analiz qilish uchun zamonaviy kompyuter metodlari va lingvistik tadqiqotlar natijalarini birlashtirish muayyan darajada muammolarni yechishda muhim rol o'ynaydi. Korpuslardagi annotatsiyalash tizimining standartlashuvi katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash imkonini yaratadi. Korpus texnologiyasi hamisha chastotaga asoslangan analiz olib boradi. Korpusdagi ma'lumotlar veb sahifalaridagi ma'lumotlardan farqi matnlardan tashqari nutqiy jarayonda yaratilgan turli uslubdagi yozma va og'zaki materiallar (gazeta va jurnal materiillari) hamda audio ko'rinishidagi ma'lumotlar ham o'rin oladi [Abduraxmonova N., 2021: 285].

Ilmiy tadqiqotlarning globallashuvi va integrallashuvi ta'sirida bir-biriga yaqin tillarning korpuslarida aks etuvchi grammatik kategoriyalarining umumiy annotatsiyalash tizimidan foydalanish korpuslarning lingvistik reprezentativligini ta'minlashga hizmat qiladi.

Ma'lumki, shu kunga qadar barcha turkiy tillarning matnlarni lingvistik annotatsiyalash tizimi uchun umumiy tamoyillar va yondashuvlarning ishlab chiqilmagan. Bu o'z-o'zidan turkiy tillarning parallel korpuslari, ko'p tilli tabiiy matnlarni qayta ishlash texnologiyalarida nazariy va amaliy muammolarni yuzaga keltirmoqda.

Kuzatishlarimizda shu narsa ayon bo'ldiki, turkiy tillar bo'yicha yaratilgan korpuslarning aksariyat annotatsiyalash tizimi hind-yevropa tillariga mo'ljallangan teglash tizimidan foydalanilgan. Biroq u yoki bu teglash tizimi barcha turkiy tillarning grammatik kategoriyalari uchun to'liq mos kelmasligi mumkin.

Shu kabi masalalarda ayrim muammolar yuzaga kelgani bois ularni tashkiliy jihatdan umumlashtirishga doir masalalar qator xalqaro konferensiyalar va seminarlarda muhokama qilinib kelinmoqda. Shular jumlasiga turkiy tillar korpuslari uchun umumiy grammatik annotatsiyani yaratishga yo'naltirilgan TEL va TurkLang xalqaro konferensiyasining UniTurk seminarini misol sifatida keltirish mumkin. Ushbu masala bir necha yillardan buyon (Qozon 2014, Istanbul 2014, Qozon 2015, Bishkek 2016, Toshkent 2018) muhokamalarda asosiy mavzuga aylandi. Garchi bu kabi tashkiliy masalalarda lingvistik annotatsiyalash bir necha bor muhokamalarga sabab bo'layotgan bo'lsa-da, juda sekin va samarasi u darajada yuqori bo'lmayotganligini amaliyotda kuzatish mumkin. Lingvistik resurslar va uskunalarini birlashtirishda “Turkiy morfem” portalining o'rni yuqori deyish mumkin (modmorph.turklang.net, [Gatiatullin et al., 2020: 15].

3. “Turkiy morfem” portalining tavsifi

Turkiy tillar morfemalarning grammatik kategoriyalarni ifodalovchi affiksial va o'zak morfemalarni birlashtirish amalga oshirish ishlarining dastlabki bosqichi sanaladi. Grammatik munosabatlarni ifodalovchi grammemalar lug'ati shu maqsadda rivojlantiriladi. Ushbu lug'at turkiy tillar uchun ma'lumotlarni qayta ishlash dasturi annotatsiyalash jarayoni uchun qo'llaniladi (1-rasm).

Grammemalar ?

Qiyosiy nomlanishi (Ingliz tili)	Qiyosiy nomlanishi (Rus tili)	Milliy nomlanishi (O'zbek tili (Lotin yozuvida))
1-st person	1-е лицо	I shaxs
2-st person	2-е лицо	II shaxs
3-st person	3-е лицо	III shaxs
Ablative	Исходный падеж	Chiqish kelishigi
Accusative	Винительный падеж	Tushum kelishigi
Active	Основной залог	Aniq nisbat
Adjective	Имя прилагательное	Sifat
Adverb	Наречие	Ravish

1-rasm. Portalda grammema lug'atining fragmenti

O‘zbek tilida berilgan har bir grammema fragmentlari bir nechta tillarda ham o‘z ifodasini topgan (2-rasm). Portal barcha tillar uchun ma’lumotlar bazasini boshqarish funksiyasiga ega jadvallar to‘plamidan iborat. Xususan, ushbu jadvallar turli turkiy tillardagi lingvistik birliklardagi grammatik munosabatlarga ko‘ra darajalanish imkoniyatini beradi.

Grammema ?

3-st person : 3-е лицо : III shaxs

Umumiy qism

Raqamli identifikator	25
Korpus razmetkasi uchun identifikator	3St
Qiyosiy nomlanishi (Rus tili)	3-е лицо
Qiyosiy nomlanishning manbayi va tavsifi (Rus tili)	
Qiyosiy nomlanishi (Ingliz tili)	3-st person
Qiyosiy nomlanishning manbayi va tavsifi (Ingliz tili)	
Grammatik kategoriya	Person : Лицо

2-rasm. Grammemaning portalda berilishi

Lingvistik birliklar (affiksalar va o‘zak morfemlar hamda ko‘makchilar) uchun grammatik qiymatlarni kiritish til mutaxassislari e’tiboriga havola qilinadi. Chunki muayyan grammatik belgi bir nechta funksional qiymatga ega bo‘lgani bois mutaxassis fikriga tayaniladi. Masalan, o‘zbek tilida o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasi –da hol va to‘ldiruvchi vazifasida keladi. Tatar tilida esa –GA morfemasi ham tushum va jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi hisoblansa, yoqut tilida ushbu grammamemalar ikkita boshqa-boshqa affiksalar morfemalarni bildiradi. Grammatik belgilarning to‘liq shakllarini ko‘rish uchun korpus ma’lumotlarida olib borilgan statistik tadqiqotlarni talab qiladi. Garchi morfologik analizator va statistik analiz dasturida ma’lumotlarni olish uchun bu kabi funksiyasi mavjud bo‘lmasa-da, ularning so‘zshakllaridan lingvistik birliklarni natija sifatida olish mumkin. Ushbu funksiyani amalga oshirish uchun analizator semantik-sintaktik darajada amalga oshirilishi zarur.

O‘zbek tili elektron korpusi <https://corpus-uz.herokuapp.com/> sayti orqali foydalanish imkoniyati ega bo‘ldi. Uning formal-funksional modellariga token, lemma, va konkordans bo‘yicha turli matn atributlariga ko‘ra qidirish interfeysiga ega. Ayni vaqtda korpus menedjeri ustida fundamental darajada tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu vaqtgacha ushbu korpusning hajmi 5 mln. so‘zni qamrab oladi. O‘zbek tilining elektron korpusi ustida lingvistik annotatsiyalash (morfologik, sintaktik va semantik) bosqichlari amalga oshirilmoqda. Annotatsiyalash jarayoni barcha turkiy tillar uchun umumiy bo‘lgan teglar orqali ifodalanmoqda:

Korpusda nomlanish Morfologik teg So‘z turkumlari

ID		
Grammema	V	fe’l
Grammema	N	ot
Grammema	Pron	olmosh
Grammema	Num	son
Grammema	Adj	Sifat
Grammema	INJ	undov so‘z
Grammema	MOD	modal so‘z
Grammema	IMIT	taqlid so‘z
Grammema	POST	ko‘makchi
Grammema	Part	Yuklama
Derivatema	VN	harakat nomi
Grammema	Hor_PL	buyruq-istak+ ko‘plik

Xulosa

Turkiy tillar uchun lingvistik resurslarni birlashtiruvchi ushbu «Turkiy morfem» portali o'zbek tili korpusining lingvistik annotatsiyalash tizimi uchun uskuna vazifasini o'taydi. O'ylaymizki, kelgusida umumiy annotatsiyalash tizimi qarindosh tillar doirasida amalga oshiriladigan yo'nalishlar doirasida parallel korpuslar va tabiiy tilni qayta ishlash bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlarda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Абдурахмонова Н. (2020) Замонавий корпусларнинг компьютер моделлари // Ўзбекистонда хорижий тиллар. –№ 1(30). – Б. 51.
2. Abduraxmonova N. (2021) Kompyuter lingvistikasi (darslik) Toshkent: Nodirabegim, - B. 285.
3. European Language Resources Association (2019), Collection of Research Papers of the 1st International Conference on Language Technologies for All (UNESCO LT4All 2019 <https://en.unesco.org/LT4All>).
4. Gatiatullin A., Suleymanov D., Prokopyev N., Khakimov B. (2020), About turkic morpheme portal, Proceedings of the Computational Models in Language and Speech Workshop (CMLS 2020). CEUR-WS.org, pp. 226–243.
5. Institute for history, language and literature, Ufa scientific center of Russian Academy of Sciences (2020), Proceedings of the VIII International Conference on Computer Processing of Turkic Languages (TurkLang 2020 <http://www.turklang.net/ru/>).

TURK WORDNETIGA ASOSLANGAN O'ZBEK WORDNETINI QURISH

Building of the Uzbek WordNet based on the Turkish WordNet

Xabibulla Madatov *

Doniyor Xujamov *

Behruz Boltayev *

Annotatsiya. Ushbu maqola Turk WordNetga asoslangan O'zbek WordNet ni qurish metodologiyasiga . Ko'pgina tillar keng til manbalariga ega. Ikki tilli lug'atlar, bir tilli lug'atlar, tezauruslar va leksikonlar kabi manbalar leksikograflar tomonidan ishlab chiqilgan. Tillarni kompyuterda qayta ishlash tobora ommalashib borayotganligi sababli, yangi manbalar to'plamini talab qilinadi. WordNet tizimi aynan shu maqsadda ishlab chiqilganligi bu masalaning naqadar dolzarb masala ekanligini bildiradi.

Kalit so'zlar: WordNet, sinset, teg, WordNet baza, xml, giponim, giperonim

Annotatsiya: This article summarizes the results of the Turks' efforts to create a comprehensive WordNet for the methodology and the Turkish language. Many languages have access to a wide range of language resources. Sources such as bilingual dictionaries, monolingual dictionaries, thesauri, and lexicons were developed by lexicographers. As computer processing of languages becomes more popular, a new set of resources will become necessary.

Key words: WordNet, sinset, tag, WordNet database, xml, hyponym, hyperonym

O'zbek tili turkiy xalqlar tillari oilasiga mansubligini e'tiborga olgan holda o'zbek WordNetini qurishni turk WordNeti asosida amalga oshirishga qaror qildik. WordNet onlayn leksik ma'lumotlar tizimi bo'lib, uning dizayni inson leksik xotirasining hozirgi psixolingvistik nazariyalarini tadqiq qilish natijasida kelib chiqqandir. WordNetni ishlab chiqish har doim ko'p mehnat talab qiladigan vazifadir. Buning uchun bir qator mutaxassislarning ishi zarur bo'ladi. Agar uni noldan ishlab chiqish va har tomonlama to'liqlik va aniqlik talab qilingan bo'lsa, bu ko'p yillar davom etadi. Bunday sharoitda hali to'liq ishlab chiqilmagan qimmatbaho resurs osongina eskirishi mumkin. Buning sabablari juda ko'p. Birinchidan, WordNet "so'zlar" bilan shug'ullanganligi sababli, uning mazmuni eskirishi mumkin. Eskirgan so'zlarning hozirgi tilda sinonimi mavjud bo'ladi. Masalan: *budun*, *ulus*, *raiyyat* – *xalq*; *handasa* - *geometriya*; *muarrix* - *tarixchi*; *dudoq* – *lab*; *lang* - *cho'loq*, *oqsoq*. Bundan tashqari, yangi ma'lumotlar WordNet tarkibiga qo'shilishi mumkin, masalan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va o'zgarishlar natijasida vujudga kelgan narsa - hodisalarning yangi nomlari. Masalan, O'zbekiston mustaqil bo'lgandan so'ng tilimizda paydo bo'lgan *faxriy* - *veteran*, *noib* - *deputat*, *tuman* - *rayon*, *tayyora* - *samolyot* kabi so'zlar yangi so'zlardir. So'ngra, WordNet-ni namoyish qilish uchun ishlatiladigan format o'z vaqtida o'zgarib boradi. So'zlashuvlarni ishlab chiqish va saqlash uchun ishlatiladigan vositalar tarkibni takomillashtirish va formatdagi o'zgarishlarga mos kelishi kerak.

Qaralayotgan ishda o'zbek WordNetini yaratishda bosqichma-bosqich quyidagi vazifalar muhokama qilingan va ularning yechimi python dasturlash tilida xronologik tartibda taqdim etilgan:

- turk WordNet bazasida joylashgan so'zlarni ID va bog'lanishlarini saqlagan holda ajratib olish
- turkcha so'zlarni mutaxassislar tomonidan ajratib olingan so'zlarni o'zbek tiliga to'liq va aniq tarjima qilish
- o'zbek tiliga tarjima qilingan so'zlarni o'zbek tili bazasidan izohi va misollarini aniqlash
- hosil bo'lgan ma'lumotlarni sinsetlarga joylashtirib XML formatidagi WordNet fayliga yozish

Turk WordNet qanday yaratilgan?

*Urganch davlat universiteti dotsenti, texnika fanlari nomzodi

**Urganch davlat universiteti magistranti

***Toshkent axborot texnologiyalari universiteti magistranti.

Til manbalaridan so'zlar munosabatlarni chiqarib olingan. Dastlabki 1 310 ta sinsetlar to'plamining tarjimasidan so'ng, turk jamoasi mashina tomonidan o'qiladigan turk tilining izohli lug'atidan sinonimlar, antonimlar va giponimlarni avtomatik ravishda chiqarib olishga harakat qilishdi[1]:

Sinonimlar

Lug'atda $hw: w_1, w_2, \dots, w_n$, formatidagi yozuvlar mavjud bo'lib, bu yerda, hw (head word) - bosh so'z, w_i - bitta so'z. Bunday hollarda, lug'at ta'rifi faqat sinonimlar ro'yxatidan iborat. Bu lug'at yozuvlarini tahlil qilish uchun Perl skriptidan foydalanib, deyarli 11000 potentsial sinonimlar to'plamini ajratib olishga imkon berdi [2].

Giponimlar

Lug'at ta'rifida turli yoki bir turga mansub narsa, hodisa va shu kabilarning bitta nom bilan atalishi giponimik munosabatni bildiradi. Bir xil iboralarining mavjudligi bosh so'z bilan shu kabi so'z birikmalaridan keyin kelgan leksik element o'rtasidagi giperonimiya munosabatini bildiradi. Shu tarzda 625 giponim-giperonim juftligi ajratib olingan. Ushbu ta'rifda "umumiy nomi" (umumiy atama) iborasi bo'lgan hollarda, bitta ta'rifdan bir nechta giponim-giperonim juftligini olish mumkin edi. Misol uchun:

Fazilat: ezgulik, rostgo'ylik, halollik, axloq kabi axloqiy fazilatlarining umumiy atamasi.

Antonimlar

Lug'at ta'rifida bosh so'zga ma'no jihatidan qarama-qarshi so'zning mavjudligi bosh so'z bilan leksik element o'rtasidagi antonimik munosabatni bildiradi. Shu tarzda 235 ta antonim juftlik ajratib olingan.

Turk WordNet sintaktik sifatiga to'xtalsak, turkcha WordNetning sintaktik sifatini XML formati ta'minlaydi. Har bir ochilish va yopilish tegi mavjud. Barcha sintsetlarda faqat bitta <SYNSET>, yagona <ID> tegi, shunidek bitta <POS> tegi mavjud. Agar sinset leksik bo'shliqqa mos kelmasa, unda <SENSE> subtegi bilan birga kamida bitta <LITERAL> tegi mavjud. Ba'zi sinsetlarda <NL> yes <NL> maxsus tegi mavjud. NL sinset holati to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Agar moderator yangi kiritilgan sinsetga tegishli barcha ma'lumotlarni hali tekshirmagan bo'lsa, NL tegi "no" ga o'rnatiladi va yangi sinset moderator tomonidan tasdiqlangandan so'ng, NL tegi qiymati "yes" ga o'zgartiriladi[2].

Turkcha WordNetning hozirgi holati

So'z turkumlari	
Ot	44,074
Fe'l	17,791
Sifat	12,416
Ravish	2,550
Undalma so'zlar	342
Bog'lovchilar	60
Predloglar	29
Umumiy	77,330

Turk WordNetdan foydalanib dastur orqali barcha sinsetda joylashgan so'zlarning qaysi so'z turkumiga tegishli ekanini quyidagi algoritm orqali ko'rishimiz mumkin:

for word in words:

synsets = wordnet.synsets(word['name'])

for synset in synsets:

print synset.pos #prints part of speech

WordNet strukturasi tuzishda ilk ma'noda, so'zlar yordamida dunyoni anglash tushunchasidan foydalanilgan. Tasavvur qiling chaqaloq dunyoni anglashida dast avval sodda so'zlarni ishlatadi. Yosh ulg'aygan sari uning xotirasida dunyoni anglashga bo'lgan yondashuvi kengayib yangi so'zlar paydo bo'ladi. Bunda yangi o'rganilgan so'zlar ilgari o'rgangan sodda so'zlar bilan bog'lanadi. Boshqacha aytganda ilgari o'rgangan sodda (minimal ma'noga ega) so'zlar anglash markazida turadi. Bu jarayonning interpretatsiyasi wordnetda o'z aksini topadi. Ya'ni, minimal ma'noga ega so'zlar wordnetda so'zlar sinset

markazidir. Sifatli yo'ldoshlar markaziy sifat ma'nosining ustiga qo'shimcha majburiyatlarni yuklaydi, masalan "quritilgan" = "quruq" + o'ziga xos kontekst (ya'ni iqlim)
Namunaviy sinsetning tuzilishi quyidagicha:

```
<SYNSET>
  <ID>TUR10-0038510</ID>
  <LITERAL>anne<SENSE>2</SENSE>
</LITERAL>
  <POS>n</POS>
  <DEF>...</DEF>
  <EXAMPLE>...</EXAMPLE>
</SYNSET>
```

II. Turk WordNetga asoslangan Uzbek WordNetni qurish

2.1 . Turk Wordnet bazasidan so'zlarni ajratib olish

Turk wordnet ma'lumotlar bazasidan biror bir so'z turkumiga tegishli bo'lgan sinsetlarni ajratib olish uchun <POS> tegidan foydalanamiz.

```
def sort_words():
    f = open("../turkish_wordnet.xml")
    key = "<POS>type</POS>"
    for line in f:
        if key in line:
            with open("wordnet_turkish.txt", 'a', encoding='utf-8') as w:
                w.write(line)
```

Turk WordNetdan biror so'z turkumiga tegishli sinsetlarni ajratib olganimizda undagi bog'lanishlar va teglar o'zgarmasdan qoladi. Misol uchun:

```
<?xml version="1.0" encoding="UTF-8"?>
<SYNSET>
  <ID>UZB10-0000130</ID>
  <SYNONYM>
    <LITERAL>
      tekintomoq
      <SENSE>1</SENSE>
    </LITERAL>
    <LITERAL>
      bekorchi
      <SENSE>1</SENSE>
    </LITERAL>
    <LITERAL>
      ahmoq
      <SENSE>1</SENSE>
    </LITERAL>
  </SYNONYM>
  <POS>n</POS>
  <SR>
    UZB10-0932620
    <TYPE>HYPERNYM</TYPE>
  </SR>
  <SR>
    UZB10-0057620
    <TYPE>DERIVATION_RELATED</TYPE>
```

```
</SR>
<SR>
  UZB10-0263040
  <TYPE>DERIVATION_RELATED</TYPE>
</SR>
<SR>
  UZB10-0514860
  <TYPE>DERIVATION_RELATED</TYPE>
</SR>
<DEF>Hamma narsani tekinga olishga harakat qiladigan kishi</DEF>
</SYNSET>
```

2. 2 Sinsetlar bazasidan so'zni ajratish.

Turk WordNetdan bir so'z turkumiga oid barcha sinsetlarni ajratib olganimizdan keyin ularni to'g'ri tahlil qilish sinsetlardan so'z, ma'no va misollarini alohida bir faylga ko'chirib olamiz[3]:

```
with open('../turkish_wordnet.xml', 'r') as f:
    for line in f.readlines():
        ind = line.find('<SENSE>')
        with open('adj_words_turkish.txt', 'a') as w:
            w.write(line[ind] + '\n')
```

So'z	Ma'nosi	Misol
aba	Yünün dövülmesiyle yapılan kalın ve kaba kumaştan yapılmış olan	
asalak	Başkalarının sırtından geçinen (kimse)	
abajurlu	abajuru olan	Üstünde lacivert abajurlu, parlak bir madenden lamba.

2.3. O'zbek WordNet bazasini shakllantirish

Har bir so'z turk tilidan o'zbek tiliga aniq tarjima qilinishi lozim. Hech qanday tarjima qiluvchi dasturlar va lug'atlar so'zlarni turk tilidan aniq tarjima qila olmaydi. Shuning uchun ham turkcha so'zlar tilshunos mutaxassislar tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilinadi.

Expertlar tomonidan turk WordNetdan tarjima qilingan so'zlar quyidagi algoritm orqali o'zbek tili ma'lumotlar bazasidan qidiriladi va ularning ma'nosi va misollari alohida faylga ko'chirib olinadi:

```
def search_words_from_db(self):
    words = []
    with open('words_uzb.txt', 'r') as f:
        for line in f.readlines():
            words.append(line.rstrip())
    with open('words_db.csv') as csv_file:
        csv_reader = csv.reader(csv_file, delimiter=';')
        words_found = 0
        head = True
        for row in csv_reader:
            if head:
                print(f'Column names are {", ".join(row)}')
                head = False
            if row[1] in words:
                words_found += 1
                print(f'{words_found}: {row[1]} ma'nosi {row[4]}')
```

```
print(f'Found {words_found} words.')
```

Ba'zi holatlarda tarjima qilingan so'zlar o'zbek tili ma'lumotlar bazasidan topilmasligi mumkin. Bunday holatlarda so'zlarning izohini topish va misollar keltirish ham tilshunos mutaxassislariga zimmasiga yuklanadi. Barcha so'zlar to'liq izoh va misollarga ega bo'lgandan keyin so'zlarning leksik bog'lanishlarini saqlagan holda ularni sinsetlarga joylashtirib, XML formatdagi faylga quyidagi algoritmdan foydalanib yoziladi:

```
def write_words_to_wordnet(self):
    cnt = 0
    words = []
    with open('adj_words_uzb.txt', 'r') as f:
        for line in f.readlines():
            words.append(line)
    definitions = []
    with open('adj_definition_uzb.txt', 'r') as f:
        for line in f.readlines():
            definitions.append(line)
    with open('../uzbek_adjective.xml', 'r') as f:
        for line in f.readlines():
            ind = line.find('<SENSE>')
            ind2 = line.find('<DEF>') + 5
            ind3 = line.find('</DEF>')
            with open('wordnet_uzb.xml', 'a') as w:
                w.write(line[0:ind] + words[cnt].rstrip('\n') + line[ind:ind2] +
                    definitions[cnt].rstrip('\n') + line[ind3:])
            cnt += 1
```

Hosil bo'lgan o'zbek tilidagi so'zlar joylashgan XML formatdagi fayl orqali barcha WordNet funksiyalarini bajarishimiz mumkin.

WordNetni yuklash uchun,

```
domain = WordNet("wordnet_uzb.xml");
```

Barcha sinsetlarni ko'rish uchun,

```
synSetList(self) -> list
```

Ma'lum bir so'zning barcha ma'nolarini keltirish uchun quyidagilar ishlatiladi:

```
getSynSetsWithLiteral(self, literal: str) -> list
```

Sinonim sinsetning sinonimik so'zlarni topish uchun quyidagi usul qo'llaniladi:

```
Synonym.getSynonym()
```

sinset ichidagi munosabatlarni indeksga asoslangan holda olish uchun quyidagi usul qo'llaniladi:

```
Relation.getRelation(int index)
```

Masalan, sinsetdagi barcha munosabatlar,

```
for (int i = 0; i < synset.relationSize(); i++){
    relation = synset.getRelation(i);
    ... }
```

algoritmi orqali ko'rishimiz mumkin.

III. Xulosa.

Ushbu maqolada WordNetning muhim qismlarini tezkor va avtomatik tarzda qurish yondashuvi keltirildi. O'zbek WordNetini yaratish uchun Turk WordNetdan asos sifatida foydalandik. So'zlarning mos tarjima va izohlari ma'lumotlar bazasiga mutaxassislar va turli xil leksik manbalardan (bir tilli va ikki tilli lug'atlar) tekshirilib ko'chirildi. Bizning yondashuvimizda O'zbek WordNetini qisqa vaqt ichida to'liq yaratish uchun bir qator vazifalar yechimlari taqdim etilgan.

ADABIYOTLAR:

1. A prolog format of uzbek WordNet's entries. // Human Language technology as a Challenge for Computer Science and Linguistics -2019.
2. Building a Wordnet for Turkish, Orhan BILGIN, Ozlem C, ETINO " GLU, Kemal Oflazer, Romanian Journal Of Information Science And Technology Volume 7, 2004: 164.
3. Introduction to WordNet: An On-line Lexical Database, George A. Miller, Princeton University Richard Beckwith, Princeton University, 2012: 241.
4. Turkish WordNet KeNet, Ozge Bakay, Ozlem Ergelen, Innovations in Intelligent Systems and Applications Conference, 2019: 1-5.
5. Vetulani Z., Walkowska J., Obrębski T., Marciniak J., Konieczka P. and Rzepeck P. An Algorithm for Building Lexical Semantic Network and Its Application to PolNet - Polish
6. WordNet Project, in: Z. Vetulani and H. Uszkoreit (Eds.): LTC 2007, LNAI 5603, pp. 369–381, 2009.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БАҒАЛАУЫШТЫҚ ЛЕКСИКА: ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ДИНАМИКАСЫ

EVALUATIVE VOCABULARY IN THE KAZAKH LANGUAGE: RESEARCH AND DYNAMICS

Мұратбек Бағила Құрманбекқызы*
Аширова Анар Тишибайқызы*

Аңдатпа: Қазіргі қазақ тіл білімінде көптеген тілші-ғалымдар лексикада адамның көңіл-күйіне әсер ететін бір топ сөздер барын және олар «эмоционалды-экспрессивті» сөздер деп (кейде «сөздің эмотивтілігі» немесе қарқындылығы" деп атау да кездеседі) аталатынын көрсеткен. Бұл сөздер тобы адамның бір зат құбылысқа өзіндік көзқарасын, көңіл-күйін, сезімін білдіруінен көрінетіндігі және жалпы зерттелуі, барысы мақалада кең ракурста қарастырылды.

Кілтті сөздер: Баға, бағалау сөздері, бағалауыштық лексика, эмотивті лексика, эмоциональды сөздер тобы.

Annotation. In modern Kazakh linguistics, many corresponding scientists have pointed out that there is a group of words in the vocabulary that affect a person's mood, and they are called "emotionally expressive words" (sometimes called "emotionality of the word or intensity"). This group of words is manifested in the fact that a person expresses his attitude, mood, feelings to the same phenomenon, and in general is studied, the course was considered in the article in a broad perspective.

Keywords: evaluation, evaluative words, evaluative vocabulary, emotive vocabulary, emotional group of words.

Қазіргі қазақ тіл білімінде көптеген тілші-ғалымдар лексикада адамның көңіл-күйіне әсер ететін бір топ сөздер барын және олар «эмоционалды-экспрессивті» сөздер деп (кейде «сөздің эмотивтілігі» немесе қарқындылығы" деп атау да кездеседі) аталатынын көрсеткен. Бұл сөздер тобы адамның бір зат құбылысқа өзіндік көзқарасын, көңіл-күйін, сезімін білдіруінен көрінеді. Эмоционалды-экспрессивті сөздер тікелей сезімге әсер ету қасиетімен сипатталады. Эмоционалды-экспрессивті сөз – коммуникативтік қатынас үстінде пайда болатын сезім мен эмоцияның жанды көрінісі. Эмоционалды сөздер ғылыми әдебиеттерде эмоционалды мәнді және эмоционалды реңді болып екіге бөлінеді. «Эмоционалды мән сөздер заттың логикалық мәнімен қатар өмір сүре алады. Эмоционалды рең - эмоционалды мәнің тек жақын көрінісі ғана. Мұндай рең интонация арқылы беріледі» [Гальперин, 1981, 84]. Сөз мағынасының аспектісінде эмоционалдылықпен тығыз байланысты категориялар ретінде ең алдымен бағалауыштық сөздерді атауға болады. Эмоционалды сөздер адамның қоршаған болмысқа деген түрлі әсерін білдіретін болса, бағалауыш сөздер сол қоршаған болмысқа деген өзіндік баға беруде қолданылады. Бұдан байқайтынымыз, эмоционалдылық әрқашан бағалауды білдіреді.

Эмоция мен психикалық күйін білдіретін эмоционалды сөздер мен бағалауыштық сөздердің бейнелілігін, әсерлілігін нақты айқындап, эмоцияның қарқындылығын белгілеуде экспрессивтіліктің мәні хор екендігі айқын. Тіл білімінде лингвист ғалымдар осы аталған үш тілдік бірлікті (эмоционалдылық, экспрессивтілік, бағалауыштық) стилистикалық категория ретінде бір тілдік категория (белгілі қасиеттері, функциясы бойынша дараланатын тілдік элемент, белгі) қатарына жатқызса, кейбір лингвист зерттеуші ғалымдар бұларды өзіндік айырым белгілері бар жеке-жеке тілдік термин ретінде қарастырады.

Әртүрлі лингвистикалық, философиялық, логикалық еңбектерде объекті мен субъектінің арасындағы құндылық жайындағы ойдан бағалау пайда болады. «Құндылық» термині адамның қоршаған ортамен байланысынан кең және тар ұғымда қолданылады. Адамның әлеуметтік, мәдени тұрғыдан құндылықты қарастыруы заттың жағымды және жағымсыз жағын танып, оның қандай да бір құндылығын, сапасын баға арқылы бере алатындығында. Осылай баға беру үшін контексте енген бағалауыш сөз ерекше структура құрайды. А.А.Ивин (XX ғасыр, орыс тіл білімі)

* Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, ф.ғ.к., доцент

* Әл.Фараби атындағы ҚазҰУ, ф.ғ.к., доцент

баға берудің төрт компонентін белгілейді. Олар субъектісі, заты, сипаты, себебі (субъект, предмет, характер, основание) [Ивин, 1970, 21].

Публицистика оқырмандарды, көрермендер мен тыңдармандарды заманның ең өзекті де өткір таныстыруды мақсат етеді. Сондай-ақ, ол сендіру арқылы азаматтардың санасына әсер етуге және белгілі бір қоғамдық пікір қалыптастыруға ұмтылады. Публицистиканың бұл екі қызметі бір-бірімен өзара тығыз байланыста және олар бірге жүзеге асырылады. Жалпы газетте бағалаушылықтың екі сапасы да қатар жүреді, олар газеттің ақпараттық, үгіт-насихат жүргізушілік қызметіне, сол қызметтен туындайтын мақсат-мүдделеріне бағындырылады.

Публицистикалық материалдардың мазмұны әрдайым ақпарат беру мен бағалау қызметтерін қамтиды. Публицистикалық стильдің қоғамдағы қызметін оның негізгі белгілері айқындайды және олар публицистикалық стильдің жеке сипатын қалыптастырады. Олар: пәрменділік, жоғары эмоционалдылық, хабарланған фактіге, құбылысқа, оқиғаға ашық бағалаушылық қатынасы.

Эмоционалдық лексика бағалаушылық лексикамен тығыз байланысты. Эмоционалдық сөздердің мағыналары көбіне бағалаушылық мәнмен қабаттаса жүреді. Сөз мағынасының аспектісінде бағалау, экспрессивтілік пен эмоционалдылық категорияларының тығыз байланыста болуы жиі кездесетіні рас. Бірақ бұл барлық жағдайда емес. Мәселен кейбір одағай сөздерде бағалаушылық мән мүлдем болмайды.

Заттың не құбылыстың эстетикалық ерекшелігін бағалау әртүрлі деңгейде болады. Объектінің жағымды, жағымсыз жағын көрсетуден бастап, таңдауға дейін өрбиді. Эстетикалық бағалаушы адамның ішкі дүниесімен, тұрмыс жағдайымен және табиғат құбылыстарына көзқарастарымен тығыз байланысты. Әсіресе, адамның бет-әлпетіне, сыртқы кейпіне, киім киісіне дауысына эстетикалық тұрғыдан баға беру газет тілінде жиі қолданылады. Мысалы: Алтын жігіттің аяулы бейнесі, ардақты істері, тапқыр-тамаша сөздері, өткір кара көздері, сыпайы-сырбаз мінезі артынша аңыз боп тарайды («Қазақ әдебиеті», 31-қаңтар, 2003 жыл). Мейлінше сергек, сөзі нық, әрі тапқыр, ісі мығым, көзқарасы тұрақты, жанары от шашқан, жүріс-тұрысы үлгілі Төлеген («Қазақ әдебиеті», 31-қаңтар, 2003 жыл).

Б.Момынова бағалаушылық лексика жайлы зерттеуінде: «Қолданыс кезінде сөзге қосымша үстемеленетін әлеуметтік топтың, жеке адамның бір сөзбен айтқанда, субъектінің зат пен құбылысқа іс-әрекетке берген бағасы бағалаушылық лексика қатарын құрайды» деп тұжырымдайды [Момынова, 2001, 134]. Бағалаушылық тіл деңгейлері ішінде лексикада байқалады. Тілдегі сөздердің баға берудегі мүмкіндіктері әр қилы болып келеді. Дүниедегі кез-келген зат, құбылыс атаулы өз бағасын алады. Кез-келген баға тілдік құралда бағалаушы бар екендігін дәлелдейді. Бағалауға жататын мағынаның негізі «жақсы/жаман» белгілерге негізделеді. Бағалаудың бұл белгілеріне қарай екі түрі бар:

- 1) рационалды баға
- 2) эмоционалды баға.

Эмоционалды және рационалды баға субъектінің объектіге деген қарым-қатынасының екі жағы болып есептеледі: біріншісі - оның эмоциясы мен сезімдері, екіншісі - белгілі фактілерге сүйенген пікірі. Эмоционалды бағалау көбінесе одағайлар, аффективті (ерекше айқындылық) сөздермен беріледі және оның экспрессивтілігі басым болады. Мысалы, Таң қалдыратын жаңалық, Керемет шебер! Керемет! Ah! Жексұрын! және т.б. Рационалды бағалаудың мақсаты - субъектінің көзқарасы бойынша объектінің бағалануының мөлшері. Рационалды баға бағалаушылық пайымдауларды және олардың бағалаушылық сипатын ескертетін амал-тәсілдерді, аксиологиялық предикаттарды қажет етеді. Мысалы, бұл істі жақсы бастама деп санаймын. Барлығының ойынша, ол жаман қылық жасады. Рационалды бағалауға экспрессивтілік тән емес. Эмоционалды және рационалды бағалау бір-бірімен тығыз байланыста болады [Түсіпбекова, 2007, 10].

Бағалаушылық (жақсы, жаман баға, жағымды, жағымсыз), эмоционалдылық және экспрессивтілік сөздердің бойында эмоционалды-экспрессивті, экспрессивті-бағалаушылық, эмоционалды-экспрессивті-бағалаушылық мәндер қабаттастықта, қатарласа қолданыста болуымен қатар, кейбір жағдайларда дербес келетін тұстары да болады.

Бағалаушылық эмоционалдылықпен, экспрессивтілікпен байланысты болғанымен, бағалаушылықты жеке семантикалық категория деп қарастыратын зерттеушілердің бірі -

Ш.Нурғожина. Ол бағалауыштық туралы «...под оценочностью, следовательно, нужно понимать имеющееся в слове отрицательное или положительное отношение говорящего к объекту речи» - деген болатын [Нурғожина, 2001, 38]. Автор сөздердің бағалауыштық қасиеттері А - В деген құрылым арқылы жақсы/жаман деген екі мағынада жұмсалатындығын айтады. Бағалауыштық ұнату/ұнатпау, қуану/ренжу сияқты сөздер арқылы субъектінің эмоциясын білдіреді деген тұжырымға келеді [5, 42].

Тілдегі барлық бағалауыштық категориялар оң//жағымды және кері//жағымсыз деп екіге бөлінеді. Бірақ бұл категорияларға қосымша бейтарап бағалау түрі бар. Сол баға мен бағалау тілдік құралдар арқылы іске асып жататындықтан, басшылыққа алынуға тиіс бағалаудың жасалу жолының үш түрлі тәсілін Д.Бикертон төмендегідей тілдік конструкциялар арқылы көрсетеді:

- Адам + артефакт: иненің көзінен өткендей, иненің жасуындай зияны жоқ, т.с.с.
- Жануар + адам: қасқыр жігіт, аққудың көгілдіріндей қыз, қыран жігіт, т.с.с.
- Абстракт + жанды нәрсе, іс-әрекет: тұрмыс өзгеруде, уақыт өтуде, т.с.с. [Бикертон, 1990, 297].

Газет лексикасы бағалауыштығының әлеуметтік сипатының өзіндік қырлары бар. Сонын бірі - басылымға материал жолдаушы адамдардың әлеуметтік құрамының әртүрлілігіне байланысты: арнаулы тілшілер, оқырман хаттары, түрлі деңгейдегі қоғамдық ұйымдар мен сан-салалы ұжымдардың газет жұмысына ат салысуы оның лексикасына нағыз әлеуметтік сипат береді.

Екінші қыры - оқырмандар деңгейінің әртүрлі болуы, қабылдаушы аудиторияның ерекшеліктеріне қатысты. Осы екі қыры ескерілгенде газет тіліндегі әлеуметтік бағалауыштықтың қызметі жандана түсіп, толыққанды сипат алады [Момынова, 1999, 136].

Газет тіліндегі бағалауыштық лексиканы Г.Я.Солганик (XX ғасыр, орыс тіл білімі) үш түрге бөліп қарастырады:

- жағымды немесе оң бағалауыштықты білдіретін сөздер;
- жағымсыз немесе теріс бағалауыштықты білдіретін сөздер;
- бағалауыштықты білдіретін модаль сөздер [Бурукина, 2003, 37].

Бағалауыштық әр стиль түрінде түрлі мөлшерде кездеседі. Айталық, көркем әдебиетте бұл категория (бағалауыштық) образ сомдауда, кейіпкерлер характерін ашуда, олардың әрекеттері мен іс-қимылын бағалауда кеңінен пайдаланылса, ғылыми стильдегі бағалауыштықтың мөлшері мардымсыз түрде ғана болып келеді. Өйткені, ғылыми стильдің спецификасы ұғымның, құбылыстың түр-түсін, қасиетін сипаттаудан гөрі нақты атаумен бағаланады, яғни бағалауыштық оның органикалық, табиғи сапасы болып саналмайды.

Ал публицистикада, керісінше, бұл категория стиль құрылымын түзуге бастан-аяқ қатысып, интенсивті қызмет атқарады. Газет тіліндегі бағалау бір ғана бағытта - я болмаса тек қана оң, я болмаса тек теріс - болмайды. Сол себепті газеттегі оң және теріс бояулы лексиканың арасы ашық, жігі айқын болып келеді. Осындай бір-біріне кереғар бояулардың белгілі бір сөздерге «сіңіп» қалуы, ұқсас жағдайлар мен ұқсас ситуациялар туралы жазылған түрлі газет жанрларында үнемі әрі қайта-қайта қолданылу арқылы жүзеге асады, осылайша публицистикада бағалауыштық бар бояуымен көрінеді.

Бағалауыштық лексика - қазақ тіл білімінде арнайы зерттеу нысанына айнала қоймаған тілдік құбылыстардың бірі. Сондықтан да баға, бағалау категориясы, оның табиғаты, тілдік құралдары алдағы уақытта түбегейлі зерттеуді қажет ететін мәселелер.

Тілдік құбылыстар әр тілдік сипатта, әрі сөйлеу бірліктері түрінде келеді. Тіл - таңбалар жүйесі. Тілдік таңба - зат пен оның атауы емес, ұғым мен акустикалық образдың психикада таңбалануы, сезіну органдарының қатысуы арқылы түсіндірілетін құбылыс.

Тіл - жүйе, тілдік жүйені тұтастай өзгерту мүмкін емес. Тіл білімінде тіл жүйе әлде құрылым ретінде қарастыру үлкен бір сұрақ.

Л.Берталагорм (XX ғасыр) неміс тіл білімінің өкілі:

«Жүйе» ұғымын негізгі деп есептейді, бірақ құрылымға қарсы қоймайды, «бір бірімен тығыз байланысқан» элементтер комплексін «жүйе» деп атауға ұсынады. Бағалауыштықтың құрылымдық жүйесін жан-жақты зерделеген Е.М.Вольф (XX ғасыр, орыс тіл білімі) қазіргі қазақ тіл білімінде бағалауыштық туралы сапа интенсивтілігі жөнінде орыс және қазақ тіл материалдарын салыстыру негізінде ғалым З.Қ.Ахметжанова жан-жақты зерттеу жүргізді.

Е.М.Вольф (XX ғасыр, орыс тіл білімі) болса, бағалауыштықты логика-семантикалық құрылымы синтаксистік қызметімен қабыспайтын модальдық қалыпқа жатқызады. Бағалауыштықтың модальдық қалыбын жасауға көптеген элементтердің әсері бар.

Тіл біліміндегі құндылық пен баға әлемнің құндылық халығы. Жалпы адам жөніндегі бағалаудың тілдік ерекшеліктері, адамның сырт келбетінің эстетикалық бағасы тілде аса мол көрініс табады. Адам интеллектісінің тілдік тұрғыдан қалай бағаланатындығы және бұл тақырыптың өзектілігі, сонымен бірге, адамның эмоционалдық күйі мен ішкі жан сезімін бағалауыштық лексика арқылы қалай бағаланып келді, оның тіл нормасы мен тіл мәдениеті канондарына қаншалықты жауап беретіндігін қазақ тілі білімінде қарастырылып отыр. Бағалауыштық лексиканың құрылымдық тұстарына қажетті тірек сөздер, баға, құндылық, бағалауыш сөздер, бағалауыштықтың табиғи түрлері, эстетикалық және эпикалық бағалау, фразеологиялық құрылымды сөйлемдердің бағалауыштығы бағаның объектісі мен субъектісі, бағаның актісі, бағалау типтері болуы қажет.

Бағалау субъектінің көзқарасы, дүниетанымы арқылы жүзеге асады. Баға беруге тиіс объект (адам, зат, құбылыс, оқиға мен бағаланушы зат).

Бағалауыш сөздер арасындағы семантикалық байланыс бағалауға негіз болатын, әрі бағалануға тиісті объектінің белгілерін аспект етіп алудан басталады. Бағалау құрамына бағалауыштық мотив, баға критерийі, классификатор және деинсификатор енеді. Бағалауыштықтың құрамы күрделі. Бір зат екінші бір затпен салыстыра бағаланатын болса, салыстырылып тұрған зат, немесе соның бір белгісі бағалауыштықтың белгілі бір элементі бола алады. Мысалы: «Биылғы қыс қалың қарлы, боранды болды». Қыстың объективті бағасы осы аталған табиғи ерекшелігімен сипатталғандықтан, мұндай кезде баға беруде еркіндік болмайды. Бірақ «Қыстың суық, қарлы, боранды болуы» көп жағдайда жолаушы, малшы, жалпы алғанда адамдарға ауыр тиеді. Сондықтан адамдар тарапынан болатын субъективті тұрғыдан баға беру еркіндігі беріледі.

Бағалауыштық - сөйлеушінің өз тарапынан құбылыс пен затқа, іс-әрекет атауына берген бағасы, көзқарасы, оған деген қарым-қатынасы. Тілдегі сөздердің баға берудегі мүмкіндіктері өзі түрлі, әрі қилы болады.

Барлық бағалауыштық категориялар жағымды және жағымсыз деп екіге бөлінеді.

Жағымды бағалауыштыққа мысалы: иненің көзінен өткендей - сұлу, аққудың көгілдіріндей қыз - пәк таза, көз жауын ұрлайтындай, үріп ауызға салғандай деген сияқты жағымды немесе оң бағалауыштық сөздер.

Дайыр мінез, бетсіз, алаяқ, қандыауыз сөздері жағымсыз немесе кері бағалауыштыққа жатады. Кері немесе жағымсыз бағалауыштықты білдіретін сөздер әр түрлі лексикалық қабаттардың қатысуымен жасалады.

Бағалауыштық жалпы тіл жүйесіне тән, сондықтан лексиканың бар құрылымын-топтарын, қабаттарын түгел қамтиды. Бағалауыштық әр стиль түрінде түрлі мөлшерде кездеседі. Көркем әдебиетте бағалауыштық образ сомдауда, кейіпкерлер характерін ашуда, олардың әрекеттері мен іс-қимылын бағалауда кеңінен пайдаланылса, ғылыми стильдегі бағалауыштықтың мөлшері мардымсыз түрде ғана болады. Ғылыми стиль ұғымның, құбылыстың түр-түсін, қасиетін сипаттаудан гөрі, нақты атаумен бағаланады.

Ал публицистикалық стильде бұл категория стиль құрылымын түзуге бастан-аяқ қатысып, интенсивті қызмет атқарады. Бағалауыштық танытатын сөздердің құрылымы әр түрлі сөздің бұл сапасы тілдің көне, тіл сөздер қабаттары единицаларының бағалауыштықты білдіретін семаларында болады; батырлық, атақ, абырой, даңқ т.б. бағалы металл аттары: алтын, күміс, қола (медалдар); бағалы атаулары: меруерт (ой), жақұт (жыр), асыл (ой), ақық (сөз) т.б. оқуға, білімге байланысты ғұлама, ғалым, данышпан, кемеңгер т.б. Әлеуметтік ортаға текті білдіретін сөздерде бағалауыштық кездеседі: ақсүйек, төре, бай, кедей т.б. Жас мөлшерін білдіретін сөздер: жас, кәрі, үлкен, кіші, ақсақал, бойжеткен, бозбала, балдырған, бүлдіршін, сәби сияқты сөздер бағалауыштық мәнді қолданылады.

Лексика құрамында барлық сөз таптыр, әсіресе, сын есімдер көп кездесетіндігі байқалады.

Бағалауыштық түрлерінің ара жігінің анық байқалмауы бағалауыштық компоненттің қозғалысы мен эволюциясымен түсіндіріледі. Сөздің мағыналық көлеміндегі бағалауыштық элементтерінің өзгерісі заңды құбылыс. Бағалауыштықтың енді бір түрі - модальді бағалауыштық

сөздер арқылы жеткізіледі. Модальді бағалаушылық - бұл жағымды, жағымсыз құбылыстарды тура бағаламайды, белгілі бір дәрежеде семантикасына қарай баға берушілік компоненті міндетті түрде кездеседі. Мысалы: ақтау сөзі модальді бағалаушылықты білдіреді. Оның жағымды қолданысы репрессияға жазықсыз ұшыраған адамдарды ақтау, екінші жағымсыздық танытатын сапасы айыпкерді, қылмыскерді негізсіз ақтау.

Бағалаушылық лексика - қазақ тіл білімінде арнайы зерттеу нысанына айнала қоймаған тілдік құбылыстардың бірі. Баға бағалау категориясы, оның табиғаты тілдік құралдары алдағы уақытта түбегейлі зерттеуді қажет етеді.

XIX ғасырдың басында В.фон Гумбольдт (XVIII ғасыр, неміс тіл білімі) адамның сөйлеу тілі сезімге толы екенін айтты. Қазіргі уақытта лингвистика қайтадан оның қалдырған іліміне сүйенеді, яғни ол тілді адам табиғатымен тығыз байланыста үйренуге шақырды. Барлығымыз әрдайым түрлі эмоцияларды сезінеміз: қуаныш, қайғы, мұңаю және т.б. Эмоциялар бір-бірімізді жақсы түсінуге көмектеседі. Түрлі келген ұлттар бір бірінің мимикасын және вербалды ымын жақсы тауып біледі. Түрлі мәдениеттер әртүрлі эмоцияларды әртүрлі қабылдайды, мұнайды және тағы басқа жеке эмоцияларға әлеуметтік түйін береді, бұл тәрбие мен әлеуметтендіруге әсер етеді және бұл өз кезегінде әлем түсініктеріне, әлеуметтік ұйымға және белгілі бір элементтердің семантикалық эмоционалдық лексика мәнінің құрылымы шеңберінде іске асуына әсер етеді. Эмоционалдық сала адамның ең күрделі жүйесі болып табылады. Сондықтан эмоциялар саласы физиологтар мен психологтардың көз-қарасынан ғана емес, сонымен қатар тіл мамандарының көзқарасынан терең және егжей-тегжейлі зерттеуді талап етеді. Тіл мамандары үшін сөйлеушінің сезімдерін білдіру және тыңдаушылардың эмоционалдық саласына әсер ету үшін қолданылатын тіл құралдары қызықтырады. Көркем әдебиет мәтіндері ең алдымен адам эмоцияларымен және сезімдерімен тікелей байланысты. Эмоциялық лексиканы зерттеу өте қызықты, өйткені адамның сезімдері, құмарлықтары, эмоцияларының және олардың күшінің шынайы табиғаты ішкі әлемнен сыртқа шыққанда, яғни сөз арасында пайда болатын нысанда танылады. Көркем әдебиет шығармаларының кейіпкерлерінің эмоциялары ерекше психологиялық шындық болып табылады. Филологтар бірауыздан айтылған сөз бен мәтіндердің эмоциялық мазмұнын шет тіліне толықтай және жеткілікті түрде жеткізу жолының жоқтығына назар аударады. Соңғы жағдай көбіне көркем әдебиет туындыларының аудармасы ең қиын екенін, «сөзді тастап кету» тәсілі көп қолданылатынын көрсетеді. Көркем аударма саласындағы қазіргі жағдайға келетін болсақ, атап айтқанда, қазіргі заманғы ағылшын және американдық жазушылардың көптеген туындыларын орыс тіліне аудару - сапалы аудармаларға тән, яғни екі тілмен дұрыс жұмыс жасау заңдылықтар үлгісін табуды талап етеді. А.А.Бурукинаның (XXI ғасыр, орыс тіл білімі) айтуынша, «тілден тілге аудару - бұл менталитеттің өзгеруі болып табылады» [Бурукина, 2003, 8-9].

И.Шаховскийдің (XIX ғасыр, орыс тіл білімі) эмоциялардың жіктелуі бойынша эмоциялық лексиканы талдау барысында айтарлықтай эмоцияны білдіретін сөздік қорлар арасында басым болып табылатын эмоцияны «таңдану» деп белгілеуге болады, бірақ, сонымен қатар, ашудың, қорқыныштың және түсінбеушілік эмоциясы да кездеседі [Шаховский, 2008, 9].

Эмоциялардың атауларын, олардың семантикалық және прагматикалық қасиеттерін жан-жақты қарастыру тілдің лексикалық-семантикалық жүйесінің бөлігі болып табылатын эмоциялық сөздік қорын толығымен түсіну үшін қажет.

Белгілі бір зат я болмаса сол жөнінде ой-пікір пайымдау бағалауға тән қызмет болып табылады. Тілімізде бағалаушылық мәндегі тілдік құрылымдар жиі кездеседі. Бағалаушылық лексика белгілі бір адамның түр-түсін, мінез-кұлқын, жүріс-тұрысын, сырт-келбетін сипаттап көрсетуде жиі қолданысқа түседі.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде баға, бағалау сөздеріне мынандай сипаттама берілген: «Баға зат. (1) Заттың құны, нарқы. (2) Ауыс. Қадір-қасиет. Бағала ет. (1) Баға қою. (2) Ауыс. Қадірлеу, құрметтеу. Бағалау бағала етістігінің қимыл атауы. Бағалаушы зат. (1). Баға беруші. (2). Ауыс. Қадірлеуші, құрметтеуші» [ҚТТС, 2008, 239].

Бағалау типтерінің жіктемесін 1963-жылы финн зерттеушісі Г.Фонн Райт (XX ғасыр, финн ғалымы) ұсынды. Ол бағалауды «игілік, құндылық формалары» деп атайды және аспаптық, техникалық, медициналық, утилитарлық, адамның мінез-кұлқына байланысты («адам мейірімділігі»), гедонистикалық деп бөліп қарастырады.

Лингвист-ғалым Е.И.Дибров (XX ғасыр,орыс тіл білімі) жеке бағалауыштық мағынаның төмендегідей түрлерін белгілейді:

1. Эмотивті баға
2. Этикалық баға
3. Интеллектуалды баға
4. Нормативті баға
5. Квалификативті (сапалық/сандық) баға.

Н.Д.Арутюнова (XXI ғасыр, орыс тіл білімі)жеке бағалауышты мынадай категорияларға бөледі:

I. Сенсорлық бағалауыш:

1. Сенсорлық баға беру немесе гедонистикалық /дәмді - дәмсіз/.
2. Психологиялық баға беру:
 - а. Интеллектуалды /білімді, қызықты/;
 - ә. Эмоционалды /көңілді, қуанышты/.

II. Сублимирлік бағалауыш:

1. Эстетикалық баға беру, сенсорлық және психологиялық баға беруден пайда болған /әдемі, ұсқынсыз/.
2. Этикалық баға беру /мейірімді, қатігез/.

III. Рационалды бағалауыш:

1. Утилитарлы баға беру /пайдалы, зиянды/.
2. Нормативті баға беру /дұрыс, қате, теріс/.
3. Телеологиялық баға беру /сәтті, сәтсіз/ [Кутжанова, 2013, 196].

Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегінің «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі» деген тарауында сөз, ұғым, мағына табиғаты қарастырылады. Зерттеуші ойлаудың екі түрін көрсетеді: «Ойлау екі түрлі сипатта болады. Ол сипаттардың біреулері бойына біткен сипат болса, екіншілері адамның қосқан, таңған сипаттары болады. Мәселен, нәрсенің бірін жылы, бірін суық, бірін теріс, бірін бұдырмақ, бірін қатты, бірін жұмсақ дейміз. Бұл сипаттар нәрсенің бойында бар сипаттар. Бұл сипаттаудың біреулері адамға ұнайтын болар да, біреулері ұнамайтын болар» [Байтұрсынұлы, 1923, 89].

Тілші-ғалым М.Оразов «Қазақ тілінің семантикасы» деген еңбегінде эмоциялық мағынаға талдау жасай келе, әрқашан да объектив дүниедегі заттардың түйсік арқылы қабылданған информацияны адам ойының, санасының елегінен өтіп жататындығын, оған белгілі бір баға берілетіндігін атап көрсетеді [Оразов, 1991, 76].

Қазақ тіл білімінде бағалауыштық лексика терминін ең алғаш тілші ғалымдар А.Алдашева, О.Бүркітов, Б.Моминова, т.б. газет тілінің ерекшелігіне қатысты қолданған.

Қазақ тілінде тілшілердің бағалауға берген анықтамасын айтсақ, мысалы, Қ.Есенова мынадай анықтама ұсынады: «Баға не бағалай сөйлеу салты дегеніміз – сөйлеушінің нысанаға алған нәрсе жөніндегі мақұлдау, қарсылық, ықылас не тілек, т.б. түріндегі көзқарасын білдіретін пайымдауы, стильдік қосымша мағына мен мағыналық реңктің негізгі бір түрі» [Есенова, 1996, 63].

Профессор Б.Моминова «Бағалауыштық – сөйлеушінің өз тарапынан құбылыс пен зат, іс-әрекет атауына берген бағасы, көзқарасы, оған деген қарым-қатынасы» деп тұжырымдайды [Моминова, 2003, 102].

Ғалым З.Ерназарова: «Сөйлеу тілі синтаксисінің прагматикалық аспектісі» деген зерттеу еңбегінде мынандай тұжырым жасайды: «Бағалау сөйлеу актісі үстінде дүниеге келеді. Сондықтан бағалау мәнді сөйлеу актілері бірден-бір прагматикалық мәнге ие болады. Адамзатқа тән құндылықтар тұрғысынан құбылыс - әрекеттерді бағалаушы мақсатта жұмсалатын сөйлесімнің қалыптасуына прагматикалық мәнбірлер ықпал етеді. Бағалау жағымды- жағымсыз тұрғыда берілетін болса, сөйлеу тілінде осы мақсатқа икемделген бірліктер бар».

Қорытындылай келе, сөз мағынасы өте күрделі, бірнеше қабаттардан құралатын тілдік категория. Сонымен лексикалық мағына дегеніміз белгілі бір дыбыс не дыбыстар тізбегі мен шартты, тарихи және әлеуметтік байланысқа түскен объектив дүниедегі заттардың, амал-әрекеттердің, түрлі құбылыстардың адам санасындағы жалпыланған дерексізденген бейнесі.

Сөз мағынасы объектив дүниедегі заттар мен құбылыстардың толық бейнесі болып та саналмайды. Дүниедегі заттар мен заттар, құбылыстар мен құбылыстар түрлі қатынаста болады. Мысалы, таза, ештеңемен байланыспаған қозғалыстың өзі болмайды. Қозғалыс белгілі бір кеңістікте, мезгілде болады. Айтылғанның үстіне қозғалысқа түсетін субъект және қозғалыс бағытталған объект те болады. Осы сияқты қарым-қатынастар сөз мағынасының құрамына еніп, бір сөздің екінші бір сөзден ажыратылып жатуына не байланысып жатуына себепші болады. Егер дублет сөздерді есепке алмасақ, кез келген сөз бірі екіншісінен әйтеуір бір семантикалық не семантико-грамматикалық белгісімен ерекшеленіп жатады. Салыстырыңыз: семіз, жуан, толық. Бұлар синоним сөздер, бірақ өзара олар да мағыналық реңктері арқылы ажыратылып жатады. Тіпті кейбір сөздер мағына көлемі (аумағы) жағынан тар не кең болуымен де ажыратылады. Мысалы, әйел мен келіншек, ұстаз бен мұғалім, кітап пен оқулық т.б. Сөздер арасындағы мұндай қатынастардың сыр-сипатын ашу үшін сөз мағынасының ішкі құрылымдық элементтерін жіктеп, талдап көру керек.

Сөз мағыналарының деңгейі, анықтығы барлық сөздерде де бірдей, сөз мағынасының ішкі құрылымдық элементтерін жіктеп, талдап көру керек.

Сөз мағыналарының деңгейі, анықтығы барлық сөздерде де бірдей, тең дәрежеде бола бермейді. Сол үшін де атауыш сөздердің лексикалық мағынасы мен көмекші сөздердің мағынасын тең санау дұрыс болмайды. Тіпті зат есімдер мен сын есімдердің, зат есімдер мен етістіктердің мағыналарын тең деп санау жаңсақ пікір топшылауынан туған қорытынды. Зат есім, сын есім, сан есім, етістіктерді бірін екіншісінен ажыратып тұрған олардың категориялы мағыналары емес, лексикалық мағынасы да. Сын есімнің зат есім мағынасында (заттанып) қолданылуы сындық мағынаның мүлде жоғалып, таза заттық мағынада қолданылуымен байланысты емес; бұл олардың әрі семантикалық, әрі синтаксистік қызметінің өзгеруімен байланысты құбылыс.

Сөз мағынасының ара қатынастарының ашылуымен байланысты анықталатын бір мағыналық (моносемантизм) мен көп мағыналылық құбылысы бар. Әрине бұл жерде практикалық, әрі теориялық мәселелерге байланысты пікір айтылуы керек. Бұл мәселе кітапта арнайы зерттелінбестен, жол-жөнекей ғана сөз болып өтілді.

Сонымен, сөз мағынасы да күрделі категория делінді. Демек сөз мағынасының құрамында объектив дүниедегі заттардың бейнесі, адам ойының (миының) қызметі негізінде жасалынған жалпыланған, дерексізденген бейнемен бірге тіл заңдылықтарымен байланысты қалыптасқан мағыналық реңктер де енеді. Сондықтан да дыбыс не дыбыстар тізбегі белгілі бір мағынамен байланысқанда сол тілдің заңдылығын да есепке алады. Тіл заңдылықтары сөздерге жеке тұрғанда әсер етпегенімен, сөйлем құрамына енгенде шешуші қызмет атқарады. Күнделікті өмірде және тілдің даму тарихында үздіксіз қайталана берген соң ол тілдік заңдылықтар мағынаның ішкі құрамына да еніп кетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
2. Ивин А.А. Основания логики оценок. – М., 1970. – С.230.
3. Момынова Б. Бағалауыштық құрылымы жайында // ҚазҰУ Хабаршысы: Филология сериясы, 2001, № 11.
4. Түсіпбекова Ғ.А. Қазіргі қазақ тіліндегі бағалау мағынасы және оның құрылымдық жүйесі. Фил. ғыл. кан. дисс. авторефераты. – Астана, 2007.
5. Нұрғожина Ш.И. Эмоциональность и экспрессивность высказывании устной речи // Вестник КазГУ. Серия филологическая. – № 48. 2001. – С.38-42
6. Бикертон Д. Введение в лингвистическую теорию метафоры // Теория метафоры. – М.:Прогресс, 1990.
7. Момынова Б. Газет лексикасы: жүйесі мен құрылымы. – Алматы: Арыс, 1999.
8. Бурукина О.А. Перевод в контексте современной когнитивной парадигмы // Вестник МГЛУ. Перевод как когнитивная деятельность. – 2003, №2. – С.5-21.
9. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 2008. – 208 с.
10. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

11. Кутжанова Г.Б. Бағалау түрлері. ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы. №1-2(141-142). – 2013
12. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Қызылорда – Ташкент, 1923ж.
13. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы, 1991 ж.
14. Есенова Қ. Баға немесе бағалай сөз саптау // Қазақ тілі мен әдебиеті 1996. №7-8. – 62-66-б.
15. Момынова Б.Қ. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы, 2003. – 228 б.

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ КОРПУСИДА ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИНГ ЎРНИ

THE ROLE OF FOLK PROVERBS IN THE NATIONAL CORPS OF THE UZBEK LANGUAGE

Нигматова Лолахон Хамидовна*

Аннотация: Мақолада ўзбек тили миллий корпусини ўзбек маданиятини ифодаловчи материаллар билан бойитиш ҳақида фикр-мулоҳаза ифодаланган. Тил корпусида маданият категориясининг берилишида халқ мақолларининг корпус бирлиги сифатида танланиши ҳамда матн ичида мавжуд халқ мақолларининг семантик яхлит бирлик сифатида тегланиши ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Annotation: The article is about enriching the national corps of the Uzbek language with materials that reflect the Uzbek culture. In the assignment of the category of culture in the language corpus, the selection of folk proverbs as a corpus unit and the semantic integration of folk proverbs in the text are also important.

Калим сўзи: Тил корпуси, халқ мақоллари, синоним, градуоним, гипероним, халқ оғзаки ижоди

Keyword: Language corpus, folk proverbs, synonyms, graduonyms, hyperonyms, folklore

Тил корпусида маданият категориясининг берилишида халқ мақолларининг корпус бирлиги сифатида танланиши ҳамда матн ичида мавжуд халқ мақолларининг семантик яхлит бирлик сифатида тегланиши ҳам муҳим аҳамият касб этади.

И.Г.Гомонованинг «Исследование паремнологических единиц с использованием материалов национального корпуса русского языка» номли мақоласи халқ мақолларини Рус тили миллий корпуси воситасида ўрганиш муаммо ва ечимларига бағишланган [Гомонова, 2010: 108-112]. Тадқиқотчи мақолларни ўрганишда корпуснинг аҳамиятини таъкидлар экан, биринчи навбатда, битта мақолнинг турли даврларда қўлланилган шаклининг берилиши мақол тадқиқини бир неча марта осонлаштиришини санаб ўтади. Бунда ҳар бир мақол замонавий ва архаик варианты ҳамда синонимлари билан кўринади. Тадқиқотчи аниқ мақол мисолида кидирувни таҳлил қилар экан, битта мақолнинг 22 та кўриниши чиққанлигини таъкидлайди. Агар корпуснинг бу имкониятини аниқ мақолни босма нашр/электрон китобдан кидириш билан қиёсласак, тадқиқотчининг иши нечоғлик осонлашгани кундек аён.

Ушбу тадқиқотга бу масаланинг қандай дахли бўлиши мумкин? Маълумки, халқ мақоллари – халқ турмуш тарзи, маданияти, тарихи ва бугунини акс эттириб турувчи ойна.

Мақол – халқнинг ижтимоий-тарихий, ҳаётий-маиший тажрибаси умумлашган бадий, образли мулоҳазалардан иборат ҳикматли сўз. Демак, мақолда маданият категориясининг нутқий воқеланиши жуда фаол. Семантик тегланган мақол бирликлари эса маданият категорияси парадигмасида турувчи лексемалар, уларнинг синоним, градуоним ва гиперонимларининг фойдаланувчи томонидан фаол топилиши тил корпусида маданият категорияси атов бирликларини топиш, ўрганиш имконини беради.

Мақолда сўз қиммати ёрқин ифодаланади. Чунки мақолдаги сўзни бошқаси билан алмаштириш, бирон сўз қўшиш мумкин эмас. Улар миллий тил таркибида қолиплашган ҳолда намоён бўлади. Шу сабабли тил корпусида ҳар битта мақол маълум бир маданий категория парадигмасидаги сўзни топиб беришнинг тезкор воситаси бўла олади.

Дунё халқ оғзаки ижодида мақолчалик шаклан ва мазмунан ўзаро яқин жанр деярли йўқ. Масалан, русча: «Шило в мешке не утаишь» (бигизни қопда яшириб бўлмас) – ўзбекча: «Ойни этак билан ёпиб бўлмас»; инглизча: “East and West, home is best” (Шарқми, Ғарбми, уйинг энг яхшиси) – ўзбекча: «Ўз уйинг – ўлан тўшагинг»; Вьетнамда: «Рисовал дракона, получился червяк» (Аждар суратини ишлагандим, чувалчанг бўлиб чикди) – ўзбекча: «Мен дедим – ўттиз, Аллоҳ деди – тўққиз», осетинларда: «Его в сени не пускают, а он лезет в комнату» – ўзбекча:

* Филология фанлари номзоди, доцент. Бухоро давлат университети. nigmatovalolaxon@gmail.com

«Ўзига енг бўлмаган, ўзгага эн бўларми?»; татарларда: «Товуқ тухум қўймасдан, эгаси жўжа сотмоқчи» – ўзбекча: «Жўжани кузда сана»; русларда: «На чужой стране и весна не красна» (Ўзга юртда баҳор гўзал эмас) – ўзбекча: «Ўзга юртда шоҳ бўлгунча ўз юртингда гадо бўл», – маъноларини ифодалайди.

Ўзбек тилининг бошқа тиллар билан параллел корпусли яратилса, халқ мақоллари воситасида дунё тилларида маданият категориясини ўзбек тилидаги эквиваленти билан таққослаш мумкин бўлади ёки лакуна аниқланади.

Мақолнинг жанрий хусусияти унинг тил корпусида шундай имкониятга эга бўлишида қўл келади. Мақолнинг жанр хусусияти манбаларда қуйидагича кўрсатилади:

1. Мақолнинг ҳажми қисқа ва чекланган.
2. Мақол мазмунан серкўлам, чуқур маънони ифодалайди.
3. Халқ мақоллари шаклан шеърӣй ва насрий бўлади. Аммо насрий мақол ҳам шеърӣй мисрани эслатади. Масалан: *Кўза кунда эмас, кунда синади.*
4. Мақолда ҳаётӣй воқеа-ҳодиса ҳақида қатъӣй ҳукм ифоланади. Бу ҳукм мусбат ёки манфӣй мазмунда акс этади.
5. Мақол шахс ҳаётидаги хусусӣй вазиятни халқ, омма, ҳаёт нуқтаи назардан умумлаштиради.
6. Мақол матни тилшуносликда шахси умумлашган гап ҳисобланади.

Юқорида саналган белгилардан «1» рақами остидаги белги кам ҳажмли, кўп сонли матнда маданият категориясига оид бирликларни топишга имкон яратади; бу эса корпусда шундай бирликлар частотасини оширади. Мақолнинг иккинчи белгиси унинг мазмунига дахлдор бўлиб халқ турмуш тарзи, маданияти ва ҳ.к. ижтимоӣй-маданий хусусиятларни ифодалашга асос бўлади. Мақолнинг учинчи белгиси биз тадқиқ этаётган категориянинг шеърӣй ва насрий матнда воқеланиши кузатишга шароит яратади. Тўртинчи белги асосида тадқиқ объектимишни ижобӣй/салбӣй, манфӣй/мусбат призмада ўрганиш мумкин. Бешинчи белги эса мақол бирлик саналадиган тил корпусини маданият категориясини кенг ва тор доирада ифодаланиши кузатиш майдонига айлантиради.

Халқ мақоллари тарихи ўнлаб асрлар билан ўлчанади. Ўрхун-Энасой битикларида: «Орик ва семиз буқани (биров) тезагидан билса, биров ориқ ва семиз буқани ажрата олмайди», «Юпка қалин бўлса, тор-мор қиладиган баҳодир эмиш, ингичка йўғон бўлса, узадиган баҳодир эмиш», – каби мақолни эслатувчи парчаларни ўқиймиз. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида ўнлаб ҳикматли сўзларни учратамиз: «Еса, ичса, охир бари оч тўяр, Кўзи оч очлигин ўлганда қўяр», «Кишига чиройдир уят-андиша, У асрар ножўя ишдан ҳамиша». Айнан шунга ўхшаш фикр Аҳмад Яссавӣй шеърӣда шундай келади: «Ал ҳаяу мин ал-ийман» – Расул айтди », яъни Ҳадисдан олинган парча: «Ҳаё иймондан нишонадур», – дейилади. Аҳмад Юғнакий «Ҳибат ул-ҳақойиқ» достонида: «Вале кийсанг атлас, унутма бўзинг», – мисрасини ёзади. Бу мисра: «Бой бўлсанг, чорӣғингни унутма», – ҳикматли сўзига мос келади. Маҳмуд Кошғарӣй «Девону луғотит турк» тадқиқотида дала сафарларида ёзиб олган 268 мақол матнини келтирган. Бу намуналар қаторида бироз ўзгариш билан яшаётган қуйидагиларни учратамиз: «Отуғ узгуч бирла ўчурмас» – Ўт аланга билан ўчирилмас; «Тоғ тоққа қавушмас, киши кишига қавушар» – Тоғ тоғ билан учрашмас, одам одам билан учрашар. Айни пайтда: «Ўт теса, ағиз қуймас» – ўт деган билан оғиз қуймайди; «Тулки ўз инига улиса, узуз ўлур» – тулки ўз инига қараб улиса, қўтир бўлади, – кабилар бугунги кунда унутилган. Улар ўрнига: «Ҳолва деган билан оғиз чучимас», «Ватанига тош отган ватангадо бўлади», – деган мақоллар қўлланмоқда [Саримсоқов, 1988: 85-98].

Халқ мақолларининг бу хусусияти маданият категориясини диахрон ва синхрон аспектда кузатишга замин ҳозирлайди. Маданиятни атовчи бирликларнинг ўзгариши, лексемаларда маъно ўзгариши ва торайиши, сўзнинг эскириши, архаизм сифатида синонимик қатордан жой олишини тил корпусида кузатиш, битта кибермайдонда туриб баҳолаш тадқиқ объектини қиёсий ва умумӣй ўрганиш сифатини оширади.

Инсон ҳаётидаги воқеа-ҳодисаларнинг чеки йўқ экан, мақоллар мазмуни чегарасини ҳам ўлчаб бўлмайди. Маишӣй ҳаётдаги кичик бир эътиборга арзимайдигандек кўринувчи лавҳадан тортиб чуқур фалсафӣй мушоҳада ифодасигача мақоллар мазмунида ўз аксини топган. Агар «Уйга палос ярашур, хотинга либос» мақоли маишӣй ҳаётга тааллуқли бўлса, «Ёзда миянг қайнаса, кишда қозонинг қайнар» мақолида вақтни бекор ўтказмаслик, ақл билан иш кўриш инсонга ҳаёт имконини яратиши қайд этилади, «Вақтинг кетди – бахтинг кетди» мақолида эса

фалсафий мазмун ифодаланган, инсон тақдирида вақт тушунчасининг қанчалар муҳим эканлиги таъкидланган [Имомов, 1990: 91-95].

Олим томонидан юқорида таъкидланган мақолнинг эстетик вазифаси маданият категориясини маиший ва фалсафий мазмундаги контекстда реаллашадиган маъносини ўрганишга ёрдам беради. Тил корпусидан ташқарида турган контекстлардан бундай семали бирликларни йиғиш учун ҳар бир мақол тадқиқотчи/қизиқувчи томонидан алоҳида-алоҳида тўпланиши, таҳлил қилинишига эҳтиёж сезади. Тил корпусида халқ мақоллари йиғилган, семантик тегланган, интуитив тушунарли қидирув тизимига бўйсундирилган бўлса, маданиятни ифодаловчи бирликларни таҳлил қилиш ахборот технологиялари асрининг тадқиқотчиларга очган имкониятини яна бир марта исботлайди; таҳлил сифатини оширади; тадқиқ объектининг кенгайишига, материал салмоғининг ошишига олиб келади. Бу эса ахборот асрида талаб қилинган миқдор, сифат ва тезкорлик талабларига жавоб беришни келтириб чиқаради. Қуйида фикримизга далил келтирамиз.

«Булбул чаманни севар, Одам – Ватанни». Мазкур мақолда инсон руҳий оламида Ватан тушунчасининг аҳамияти қайд этилган. Мақолдаги Ватан сўзида фақат муайян ҳудуд, манзил, ўрин-жой, табиат акс этган, десак янглиш бўлади. Бу сўз маъно жиҳатдан аجدодлар руҳи, маънавий меросу обидалари, қадриятлар, миллат бирлиги, менталитет хусусиятлари билан уйғунлашади. Булбул чаманда қанчалар яйраса, инсон ўз ватанида ўзини шунчалар эркин ҳис қилади. Булбулни боғларсиз, гулзорсиз, чамансиз тасаввур этиб бўлмаганидек, одамни ўз она диёрисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу мақолни айтганимиз заҳоти Зокиржон Фурқатнинг чет эллардаги азобини таърифлаб ўз ватанини соғингани ёдга тушади: «Ғамингда кеча – тонг отқунча йиғлар, Тонг отғоч дағи кун ботқунча йиғлар». Ватан ҳақидаги мақолларда қиёслаш, таққослаш етакчилик қилади: «Киши юртида шоҳ бўлгунча ўз юртингда гадо бўл». Маълум бўладики, бу мақол аввалги намунадаги мазмунни чуқурлаштиради. Моддий таъминотдан кўра маънавий эҳтиёж муҳимроқ экани ифодаланади. Тажрибасиз одам ҳаётдаги ҳамма муаммони иқтисод билан ўлчайди. Унинг учун турмуш тўқинлиги ҳар қандай тушунчадан афзалдек туйилади [Шомаксудов, 1990: 44]. Таҳлилдан кўриниб турибдики, тил корпусида келтирилган шундай мақоллар аجدодлар руҳи, маънавий мерос обидалари, қадриятлар, миллат бирлиги, менталитет хусусиятлари билан боғлиқ категория – маданият категориясини очиш учун қалит бўлади.

Шунингдек, мақол халқнинг этник фазилат ва иллатларини кўрсатувчи энг ноёб манба ҳам бўлади. Халқ мақолларининг алоҳида корпуси тузиладиган бўлса (масалан, ўзбек халқ мақоллари корпуси, туркман халқ мақоллари корпуси ва ҳ.к.), ҳар бир миллат ва элатга мансуб лингвокультуремалар яққол кўзга ташланади. Бир халқ учун қадрият саналган нарс/ҳодиса/шахс/воқелик бошқа халқ учун қадрият бўлмаслиги мумкин. Бу эса тил корпусида маданиятни ифодаловчи тил бирликларининг умуммаданий, этносоциал ҳосланишини статистик ва семантик таҳлил қилишга йўл очади.

Халқ оғзаки ижодидаги мақоллар жанри тарихий ҳаёт давомида сон ва мазмун жиҳатдан бойиш хусусиятига эга, яъни мақоллар замон ўтиши билан истеъмолдан чиқиши, айна пайтда, янги-янги намуналари вужудга келиши мумкин. Мақолларнинг истеъмолдан чиқишида қуйидаги омиллар сабаб бўлади [Сафаров, 2010: 285-298]. :

1. Тарихий ҳаётнинг ўзгариши. Ижтимоий ҳаётда мақолни қўллаш эҳтиёжининг йўқолиши оқибатида мақол унутилади. *Омоч сени тўйдиргай, Омборингни тўлдиргай.* Омоч ишлатиш аста-секин йўқола борган сари бу мақол ҳам истеъмолдан чиққан.
2. Тарихий сўзлар иштирокидаги мақоллар вақт ўтиши билан йўқолади: *Қозига берсанг, суяр, Бермасанг, сўяр.*
3. Айрим мақоллар оғзаки ижоднинг оғзакилиги белгиси таъсирида йўқолиши ҳам мумкин. Бир авлод қўлламаган мақол ўлимга маҳкум. *Хитой хонининг газмоли кўп, лекин ўлчамай кесилмайди.* Баъзан мақолнинг бир қисми яшайди, иккинчиси йўқолади. *Аш татиғи туз, жузгин жемес.* (Ош туз билан тотли, лекин лаган билан ёлғиз тузнинг ўзи ейилмайди). Бу мақолнинг биринчи қисми ҳозир ҳам бор, аммо иккинчи қисми биз тасаввур ҳам қилмаймиз.

Биринчи ҳолатда учрайдиган мақоллар маданий ҳаётда бўлган тараққиёт даражасини кўрсатиб турса, иккинчи ҳолатда жамиятда маълум тушунча, вазифа, воқеликнинг йўқолишини кўрсатади. Ўзбек тили корпусида турли даврни тасвирлайдиган матнларни киритиш, ундаги

бирликларни семантик теглашга эришилса, миллий корпус ўзбек маданиятининг ўзгаришини кузатиш, тадқиқ этиш учун самарали ахборот банки бўлиб хизмат қилади.

Уқоридаги сабаблар мақолнинг йўқолишига олиб келади. Айни пайтда мақолларимиз намуналарининг бойиш манбалари ҳам йўқ эмас. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар натижасида янги мақоллар вужудга келади. Масалан, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг *Ватанни севмоқ иймондандир* ҳикматли сўзини қўллаш оммалашди. Дастлаб, бу мақол Абдулла Авлоний ёзган «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китобида Муҳаммад Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадиси экани айtilган эди. Аммо бу ҳикматли сўз халқимиз орасида кўп қўлланмаган. Мустақилликдан сўнг энг оммавий мақолга айланиб кетди.

2. Халқ мақолларининг янги-янги намуналари халқлар ўртасидаги иқтисодий, ижтимоий алоқаларнинг ривожланиши натижасида пайдо бўлди. *Олма оғочидан олисга тушмас* мақоли *Яблоко от яблони далеко не падает*нинг таржимаси. Бугунги кунда бу мақолнинг келиб чиқиши бизни деярли қизиқтирмайди.

3. Янги мақолларнинг пайдо бўлиши алломалар, доно адиблар айтган ҳикматли сўзлар билан боғлиқ бўлади. Тарихда биз Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий ижоди билан танишар эканмиз, афоризм деб аталмиш муаллифи аниқ доно ва ҳикматли сўзларга дуч келамиз. *Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур* каби мақоллар шулар жумласидан.

Ўзбек тили корпуси мустақиллик йиллари ижтимоий-маданий ҳаётини акс эттирувчи матнлар билан тўлдирилса, тилимизда янги пайдо бўлган бирлик, қадрият даражасига кўтарилган тушунча ҳам кўриниб қолади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ўзбек тили миллий корпуси ўзбек маданияти, қадрияти, санъатини ифодаловчи матнлар билан бойитилса, кибермайдонда ўзбек маданияти яққол кўринади. Ўзбек тили миллий корпусида сумалак, бешик, алла каби тушунчаларни ифодаловчи атов бирликлар частотасининг баландлиги кибермайдонда ўзбек миллатининг ўзига хослигини кўрсатишга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Гомонова И.Г. Исследование паремиологических единиц с использованием материалов национального корпуса русского языка // Компьютерная лингвистика: научное направление и учебная дисциплина [Текст]: сб. науч. статей. / В.И. Коваль (ответств. ред.) [и др.]. – вып. 1; М-во образования РБ, ГГУ им. Ф. Скорины. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2010. – 236 с. – С. 108-112.
2. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
3. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
4. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
5. Саримсоқов Б., Мақоллар / Ўзбек фольклори очерклари. – Тошкент: Фан, 1988. Ж. 1. – Б. 85-98.
6. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – Б. 91-99.
7. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент, 1990. – Б. 44.
8. Сафаров О. Халқ ганжиги меҳр / Фольклор – бебаҳо хазина. – Тошкент: Мухаррир, 2010. – Б. 285-298.
9. <http://e-adabiyot.uz/kitoblar/qollanmalar/867-uzbek-xalq-ogzaki-ijodi.html?start=7>
10. <http://e-adabiyot.uz/kitoblar/qollanmalar/867-uzbek-xalq-ogzaki-ijodi.html?start=7>

КОРПУС ТУЗИШНИНГ АЙРИМ ҚОИДАЛАРИ ҲАҚИДА ABOUT SOME CONSTRUCTION RULES

Гули Тоирова*

Аннотация: Мақолада корпуснинг қўп қиррали лингвистик манба сифатидаги асосий аҳамияти, корпус асосан икки турдаги маълумотга эга эканлиги ҳамда унинг турлари таҳлил қилинган. Лексик-грамматик кодни шакллантириш мақсадида фонологик, морфонологик ва орфографик қоидалар алгоритми зарурияти илмий асосланган. “Эксперт лингвистик тизим” корпус-менежер тизими ва унинг асосий имкониятлари айтиб ўтилган. Ўзбек тили миллий корпусининг лингвистик базасини тузишда фонологик, морфонологик ва орфографик каби лингвистик модулларнинг аҳамияти, корпусда асосий структураларни бирликлари ажратилиши ёритилган.

Калим сўзлар: корпус, катта массивли матн маълумоти, лексик маълумот, морфологик белги, сўз, gap, абзац, матн, разметка.

Annotation: The article analyzes the main role of the corpus as a multifaceted linguistic source, the fact that the corpus basically has two types of information, and its types. The need for an algorithm for phonological, morphological and spelling rules for the formation of the lexical and grammatical code is scientifically substantiated. The corpus management system "Expert linguistic system" and its main features are described.

Keywords: corpus, large array of textual information, lexical information, morphological sign, word, sentence, paragraph, text, mark.

Ҳозирги жамиятда инсонлар ўртасидаги мулоқот жараёнлари янада мураккаблашиб, муаммаллашиб бормоқда. Компьютер пайдо бўлиши билан мулоқотнинг интернет шакли юзага келиши кишилик жамияти учун қай даражада қулайликларни яратаётган бўлса, ўзгараётган шароитларда инсон дунёни табиий қабул қилиш қўникмасини йўқотмаслиги ва она тилини ўз миллий-маданий анъаналари доирасида сақлаб қолиши зарурлигини тақозо қилмоқда. Зеро, улкан матн маълумотларини тезкор қайта ишлаш имконига эга бўлган техниканинг пайдо бўлиши олам лисоний манзарасини вертуал оламга қўчирмоқда.

Компьютер технологиялари воситасида ахборотни қайта ишлаш, машина таржимаси, электрон лугатшуносликни ривожлантириш, тезауруслар тузиш, тил корпусини яратиш ишларини дунё лингвистикаси цивилизациясига эришган тиллар аллақачон амалга оширганлигини таъкидлаган эдик. Инглиз, рус, араб, француз, немис, испан, тожик каби тиллар шулар жумласидандир. Мазкур тилларда интернет тизимида тил корпусини яратиш масаласининг илмий-назарий жиҳатлари ҳам ишлаб чиқилганки, бу ўзбек тилини ҳам интернет “тушунадиган” тилга айлантириш (яъни тил корпусини яратиш) сабъ-ҳаракатларини жадаллаштириш заруратини кун тартибига қўяди.

Бу борада тилшунос олимлар тилни ва у билан боғлиқ бўлган ҳамда илгари маълум бўлмаган соҳаларни ўрганишда жуда муҳим тадқиқот имкониятига эга бўлдилар [Н.З.Абдурахмонова 2018:49; Абжалова М. 2019:49; Ҳамроева Ш. 2018:52 ; Эшмўминов А. 2019: 45]. Тилни ўрганишда тилшунослар учун нутқ фаолиятини анча тўлиқ акс эттирадиган қулай ва ихчам нутқ материалига эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёж эса электрон шаклда тақдим этилган матнларни, яъни лингвистик корпусларни яратишни тақозо қилади. Лингвистик корпуслар ўзида тил тизимининг тилшунослик изоҳларини ва бошқа тилшунослик фанларида қўлланилиши мумкин бўлган матнларни корпусда ўзига хос акс этадиган нутқ материали сифатида тадқиқ этади. Анъанавий тилшуносликдан фарқли равишда корпус тилшунослиги тил ёки нутқ ходисаларини ўрганиш билан шуғулланмайди, балки нутқнинг корпусда махсус танланган матнлари барча қўринишларини (бадий, илмий, муомала тилини) ўрганади. Бу ўринда мантикий фикрлаш ва анъанавий тилшунослик дедукциясига нисбатан эҳтимоллик, статистик ва индуктив

^{36*}Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент. Бухоро давлат университети.
tugulijon@mail.ru

усуллар тез қўлланилади. Бунда узоқ йиллар давомида йиғилган тажрибалар асосида олинган натижаларга, баҳоларга ва амалларга эмас, балки эмпирик жиҳатдан тўпланган материалларга кўпроқ таянилади. Корпус тилшунослиги учун асосий восита бир ёки бир неча тиллар доирасидаги нутқ фаолияти ҳамда корпусдаги кейинги тадқиқотларни ихчамлаштириш учун зарур бўлган корпус материалларини кодлаштириш ҳисобланади. Қуйидаги хусусиятлар корпус учун муҳим омил саналади: тўпланган материалларни, албатта, машина сақловчиларига (компьютерлар хотирасига) жойлаштириш; электрон қидирувга (морфологик, синтактик қидирувлар) имкон берадиган ўзига хос белги; якуний ўлчов бирлигига эга ва репрезентативлик (тилдаги кўплаб жанрларнинг асл ҳолида тўлиқ акс этиш).

Ўзбек тили миллий корпуси – ўзбек тилининг бадий асарлари ҳамда вариантлари, кенг қўламли лингвистик ва метаматнли маълумотлари билан таъминланган, турли хил услубларни акс эттирувчи электрон матнлар мажмуасини ифодалай олиши керак.

Бундай маълумотлар мавжудлиги корпуснинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, уни электрон шаклдаги ҳаммабоп оддий матнлар мажмуидан, хусусан одатдаги интернетдан фарқли ўлароқ ажралиб туради. Маълумотнинг мукамаллиги ва аниқлиги, шунингдек, турли хилдаги тилга оид факт ва ҳодисларнинг батафсил қамраб олиниши корпуснинг кўп қиррали лингвистик манба сифатидаги асосий аҳамиятини касб этади.

Корпус асосан икки турдаги маълумотга эга бўлади:

А. Катта массивли матн маълумоти. Матнни тўлиқ ифодаладиган белгиларни қамраб олган: муаллиф номи, унинг жинси, туғилган санаси, матн сарлавҳаси, матн яратилиш вақти, сўзлар ҳажми, тематикаси, матн тури, услуби, қўлланилиш соҳаси ва ш.к.

В. Лексик маълумот. Лексик маълумот қуйидаги белгиларни ўз ичига олган: алоҳида сўзларни ифодалайди, яъни матнлар корпусида аниқ бир жойда сўз шаклини ишлата олади. Бунга қуйидагилар киради:

В.1. Морфологик белгилар:

- лексема (сўз шакли),
- лексеманинг грамматик белгилари (сўз туркуми, жонли нарсалар, ўткинчи ҳодисалар),
- сўз шаклининг грамматик белгилари (сон, келишик, майл, вақт, шахс).

В.2. Семантик белгилари:

семантик разряд, таксономик синф, мереология, баҳо, каузация, сўз ясовчи алоқалар ва б. [Аброскин А. А. 2009:277-282 ; Касьянов В. Н., Касьянова Е.В. <http://pco.iis.nsk.su/ICP>; Касьянова Е.В. 2004:189–205; Ҳамроева Ш. 2018:52].

Корпусда матн абзацлар кетма-кетлигидан иборат бўлса, абзацлар гаплардан, гаплар эса сўзлардан иборат. Бунда таҳлилнинг асосий бирлиги сўз деб олинса, матн бирлиги эса гап деб қабул қилинади. Корпусда қидирув тизими орқали аниқ бир белгига доир сўз ва сўз бирикмаларни фақат мазкур гапга оид топа олиш имкони мавжуд. Қидирув натижаси гаплар рўйхати ҳисобланиб, унда топилган сўзлар ажратилган шрифт орқали ифодаланади. Керак бўлган пайтда қидирув матни абзац чегарасигача кенгайтирилиши мумкин, лекин ундан ортиқ эмас.

Шундай қилиб, корпусда асосий структурали бирликларни ажратиш мумкин: сўз, гап, абзац, матн. Бунда матнда структурали бўлиниш (қисмлар, боблар, бўлимлар)ни ифодаладиган, абзацдан ташқарида бўлган бирликлар ва гапнинг синтаксик структураси (клауз, гуруҳлар)ни ифодаладиган бирликлар ишлатилмайди. Маълумот фақат структуранинг минимал ва максимал бирликларига ёзилади: сўзга ва бутун бир матнга. Синтактик белгилар (разметка)нинг баъзи бир элементлари турғун сўз бирикмалар (иборалар)ни белгилаш учун қўлланилади[Касьянова Е.В. 2004:189–205.].

Белгининг ҳажми ва мукамаллиги жиҳатидан корпус иккита тенг бўлмаган қисмга бўлинади. Корпуснинг асосий қисмини матнлар ташкил этиб, унда ҳар бир сўзга автоматик равишда турли-туман морфологик таҳлиллар ёзиб қўйилади. Корпуснинг маълум бир қисмида мукамалроқ белги (разметка) ўз аксини топган, аниқроғи: морфологик омонимия қўлда бажарилиб олиб ташланган, сўзларга семантик белгилар ёзиб қўйилган, шунингдек, сўзларга урғу қўйиб чиқилган. Корпуснинг мазкур қисми аниқ маълумотни беради ва лингвистик корпуслар учун эталон вазифасида ўташи ҳам мумкин. Метаматнли белги (разметка) корпуснинг иккала қисмида бир хил характерга эга бўлади[Аброскин А. А. 2009:277-282].

Ҳозирги вақтда корпус матнларини қайта ишлаш учун зарур бўлган дастурлар етарли даражада мавжуд. Масалан, «Эксперт лингвистик тизим» корпус-менежер тизими шундай дастурий тизимлардандир. Унинг асосий имкониятлари қуйидагилардан иборатдир:

- 1) танланган матнлар асосида лексема ва сўзшаклларининг такрорланиши луғатини яратиш имконияти;
- 2) олинган луғатининг ҳар қандай бирлиги учун матнни кўриб чиқиш имконияти;
- 3) графикли сўзни бўғинга ажратиш;
- 4) сўз заҳираларини саралаш;
- 5) бир вақтнинг ўзида чекланмаган файлларни қайта ишлаш имконияти;
- 6) ташқи белгиларга эга бўлган матнлар корпусларини яратиш имконияти;
- 7) яратиладиган матнлар корпуслари ҳамда корпусга кирувчи алоҳида матнлар учун статистик маълумотларни ҳисоблаб чиқиш имконияти;

дастлабки матнлар билан txt, doc и rtf форматда ишлаш, кодлаштиришни автоматик тарзда белгилаш имконияти[Поляков А.Е. <http://www.ruscorpora.ru/new/corpora-biblio.html>].

Шундай қилиб аниқ бўладиган, дастур – конкордансер ёзиш ҳар қандай корпус яратишнинг асосини ташкил этади. Бу корпуснинг жуда катта ҳажмдаги материалларни таҳлил этишга мўлжалланган электрон шакллар ва кенг қўламдаги статистик материалларни йиғишга йўналтирилган ўзига хос жиҳатлари билан боғлиқ.

АДАБИЁТЛАР:

1. Аброскин А. А. Поиск по корпусу: проблемы и методы их решения // Национальный корпус русского языка: 2006–2008. Новые результаты и перспективы. СПб.: Нестор-История, 2009. – 277–282 с.;
2. Абдурахмонова Н.З. Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш дастурининг лингвистик таъминоти (соғда гаплар мисолида): Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)...дис. афтореф. – Тошкент, 2018.–49 б.;
3. Абжалова М. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари (расмий ва илмий услубдаги матнлар таҳрири дастури учун): Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)...дис. афтореф. –Фарғона, 2019.–49 б.;
4. Захаров В.П. Корпусная лингвистика: Учебно-метод. пособие. – СПб., 2005. – 48 с.
5. Касьянов В. Н., Касьянова Е.В. Введение в программирование. – <http://pco.iis.nsk.su/ICP>
6. Касьянова Е.В. Язык программирования Zonnon для платформы .NET // Программные средства и математические основы информатики. – Новосибирск: ИСИ СО РАН, 2004. – С.189–205.
7. Кустова Г. И., Ляшевская О. Н., Падучева Е. В., Рахилина Е. В. Семантическая разметка лексики в Национальном корпусе русского языка: принципы, проблемы, перспективы // Национальный корпус русского языка: 2003-2005. Результаты и перспективы. –М., 2005.– С.155–174.
8. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // Linguistica Antverpiensia, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
9. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
10. Поляков А.Е. Технология подготовки информации в национальном корпусе русского языка.
11. <http://www.ruscorpora.ru/new/corpora-biblio.html>;
12. Toirova G. The importance of linguistic module forms in the national corpus // Current problems of modern science, education and upbringing (Current problems of modern science, education and upbringing in the region) (Electronic scientific journal), – Urgench. 2020, № 5, –B.155-166. http://khorezmscience.uz/public/archive/2020_5.pdf
13. Тоирова Г. Миллий корпус яратишнинг технологик жараёни хусусида. //Ўзбекистонда хорижий тиллар. Электрон илмий-методик журнал. – Тошкент. 2020, № 2 (31) – Б.57-64. <https://journal.fledu.uz/uz/2-31-2020>
14. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дис. афтореф. – Қарши, 2018. – 52 б.;
15. Эшмўминов А. Ўзбек тили миллий корпусининг синоним сўзлар базаси: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дис. афтореф. – Қарши, 2019.– 45 б.

МИЛЛИЙ ТИЛ КОРПУСИДА ЎЗБЕК ТИЛИ ГЕОГРАФИК ТЕРМИНЛАРИНИ ЖОЙЛАШТИРИШ MASALASI

THE QUESTION OF THE PLACEMENT OF GEOGRAPHICAL TERMS OF THE UZBEK LANGUAGE IN THE CORPUS OF THE NATIONAL LANGUAGE

Исломов Икром Хушбоқович*

Аннотация: Мақолада ўзбек тили миллий корпуси ва илмий матнлар микрокорпуси учун географик терминлар базаларини шакллантириш масаласи тавсифланган. Лингвистик назарияларга асосланган ҳолда умумлексик ва терминологик бирликларни семантик структурасига кўра фарқлаш, умумистеъмол ва терминологик тавсифларни белгилаш, шу асосда умумлексик ва терминологик бирликларни тил корпусида жойлаштириш юзасидан таҳлил ва тавсифлар берилган. Илмий матнлар корпуси учун маълумотлар базасини шакллантиришга доир ҳулосалар чиқарилган ва таклифлар берилган.

Калим сўзлар: тил корпуси, илмий матнлар микрокорпуси, терминлар базаси, географик термин, умумистеъмол бирлик, лексема, лексема-термин, сема, тег, табиий тил, компьютер тили.

Annotation: The article describes the formation of a database of geographical terms for the national corpus of the Uzbek language and the microcorpus of scientific texts. Based on linguistic theories, analysis and descriptions are given to differentiate general lexical and terminological units according to their semantic structure, to define general and terminological descriptions, and on this basis to place general lexical and terminological units in the language corpus. Conclusions and recommendations were made on the formation of a database for the body of scientific texts.

Keywords: language corpus, microcorpus of scientific texts, term base, geographical term, common unit, lexeme, lexeme-term, sema, tag, natural language, computer language.

Бугунги глобллашув замонида ҳар қандай тилнинг тадқиқи, ривож ва ҳимоясини компьютер технологияларидан айро ҳолда тасаввур қилиш, таъминлаш мумкин эмас. Шунга монанд, миллий тил корпуслари ва уларни яратиш, ривожлантириш долзарблик касб этиши табиий. Хусусан, мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш концепцияси доирасида ўта муҳим ва долзарб вазифаларнинг белгиланиши ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан катта аҳамият касб этди. [“Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Президент Фармони, 2020 йил 20 октябрь]

Ўзбек тилини асраш, бойитиш, амалий фойдаланиш самарадорлигини оширишга бекиёс хизмат қилиш имкониятини берувчи Ўзбек тили миллий корпусини яратиш борасида илк амалий ишлар амалга оширила бошлаганлиги жамиятимизнинг муҳим ижтимоий ҳодисаларидан бири сифатида баҳоланиши билан бирга соҳа мутахассислари олдида катта масъулият ва вазифа юкламоқда. Чунки табиий тилнинг “замонавий ахборот технологиялари ва коммуникацияларига фаол интеграциялашувини таъминлаш устувор йўналишида” [Менглиев Б., Элов Б., 2021: 5] ўзбек тили миллий корпусини яратиш, интернет жаҳон ахборот тармоғида оммалаштириш, ўзбек тилига оид барча илмий, амалий маълумотларни корпусда акс эттириш тилшунос ва дастурчиларнинг билими, тажрибаси ва масъулияти билан бевосита боғлиқ.

Табиий тилни қайта ишлаш, компьютер тилига ўтказиш, сунъий интеллект учун тилни моделлаштириш соҳаларининг аниқ ва самарали таъминланиши учун, аввало, лингвистик тадқиқотларнинг техника талабларига тўла жавоб берадиган юқори аниқликда бажарилиши талаб этилади. Демак, тил корпусларининг катта самара бериши ва кенг имкониятлар тўхфа этиши бу масала доирасида амалга ошириладиган лингвистик тадқиқотларнинг натижалари, лексикографик талқинларнинг мукамаллик даражаси, лексема ва терминларнинг семантик фарқлилиги таъминланиши билан чамбарчас боғлиқ. “Миллий тил корпуси тилни тадқиқ этиш (тил бирлигининг ўзгариши, эскириши, янгиларининг пайдо бўлиши, маъносининг кенгайиши ва

³⁷ *Филология фанлари бўйича фалсафа доктори, Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети, ikromislom75@gmail.com

торайиши, янги ибораларнинг пайдо бўлишини кузатиш), ўрганиш, анъанавий ва замонавий луғатлар тузишда кенг имкониятли дастурлаштирилган тизим” [Менглиев Б., Элов Б., 2021: 5] сифатида баҳоланар экан, ўзбек тилининг лексик тизимидаги ҳар бир бирликнинг семантик-структур хоссаларига, ўзаро лексик-семантик муносабатларига алоҳида эътибор ва ёндашув лозимлигини тақозо қилади.

Ўзбек тили миллий корпуси таркибида илмий матнлар ички корпусининг мавжудлиги тил лексик тизимидаги алоҳида микротизимни ташкил қилувчи соҳа тушунчаларини ифодаловчи терминларга ҳам диққат қаратиш, илмий текшириш, тил корпусида жойлаштириш билан боғлиқ масалалар муҳокамасини кун тартибига чиқаради. Илм-фан, техника ва турли соҳа тушунчаларини англатишга хизмат қилувчи терминлар ҳам умумлексик бирликлар сингари ўзига хос семантик-грамматик табиатли. Бу терминологик бирликлар турли соҳа ҳодиса ва тушунчаларини англатиши жиҳатидан алоҳида терминлар тизимидан бирига ёки бир нечта терминосистемага мансуб бўлади. Жумладан, ўзбек тилининг терминлари тизимида географик ҳодиса ва тушунчаларни ифодалашга хизмат қилувчи терминологик бирликлар мавжуд бўлиб, улар ўзига хос семантик кўлами, лисоний-структур хусусиятлари билан лексик тизимда алоҳида ўрин ва аҳамият касб этади. Ўзбек тили миллий корпусида соҳа терминларига доир маълумотлар базасини шакллантириш, бойитишда терминларга хос ҳар қандай лексик, грамматик, терминологик белги ва хусусиятларни эътиборга олиш мақсадга мувофиқ бўлади. Илмий матнлар микрокорпуси нафақат соҳа мутахассислари, балки кенг ўқувчилар оммасига ҳам хизмат қилади. Шунга мувофиқ, терминларни тил корпусларида акс эттиришда уларнинг барча лексик-семантик, грамматик, стилистик хусусиятларини диққат марказида тутмоқ лозим.

Ўзбек тилидаги терминларни ўзида жамлаган қатор махсус луғатлар мавжуд бўлиб, турли электрон луғатлар ҳамда катта имкониятлар туҳфа қилувчи тил корпуслари учун бой лингвистик база сифатида хизмат қилади. Мавжуд соҳа терминлари луғатлари, Ўзбек тилининг изоҳли луғати асосида лексема-терминлар ва соф терминларнинг лексикографик талқин ва тавсифларига асосланиб ҳар бир терминологик бирликларнинг семантик структурасини кузатиш, таҳлил қилиш, терминларнинг ўзаро муносабатларини аниқлаш орқали уларнинг тил корпусида мукамал даражадаги ўринлашувини таъминлаш имконияти яратилади. Масалан, ўзбек тилининг географик терминларини илмий микрокорпусда жойлаштиришда уларнинг семантик структурасига алоҳида диққат қаратиш лозим бўлади. Изоҳли луғатимизда географик ҳодиса ва тушунчалар билан боғлиқ юзлаб лексема ва терминлар мавжуд бўлиб [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006-2008], уларнинг бир қисми ҳам умумистеъмолдаги лексемаларга хос маъно тақрибига эга бўлиб, бир қисми соф терминологик бирликлар сифатида тавсифланган. *Тоғ, қир, адир, чўққи, водий, жар, текислик, баландлик, тепа, камар, майдон, доvon* кабилар айни пайтда ҳам умумистеъмол, ҳам терминологик белгиларга эга бирлик саналади. Умумистеъмол бирлик сифатидаги *тепа* ёки *адир* лексемаларининг лексикографик талқинида умумлексик белгилари берилган. Шунингдек, бу лексемалар географик терминлар тизимида терминологик бирлик сифатида ҳам қайд қилинади. Бунда терминологик бирлик мавқеидаги *тепа* ёки *адир* соҳа тушунчасини ифодалаганда уларнинг маъноси ихтисослаштирилиб, аниқ тушунча ифодачиси сифатида тавсифланиши лозим бўлади. Бу эса тил корпусида лексемалик ва терминологик бирлик белгиларнинг аниқ чегараланиши билан боғлиқ. Шунга мувофиқ, *тепа* ёки *адир* каби лексема-терминларни битта бирлик сифатида эмас, балки умумлексик тизимда алоҳида бирлик, терминологик тизимда алоҳида термин мавқеида қараш лозим. Буни таъминлашнинг ягона йўли уларнинг лексикографик талқинини алоҳида-алоҳида тарзда амалга ошириш ҳисобланади. Шу ўринда *адир* лексемасининг лексикографик талқинларига диққат қаратсак. *Адир* лексемаси “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қуйидагича изоҳланган: “**АДИР** Тоғларга яқин, тоғ этакларидаги алоҳида тепалик ерлар” [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006:40]. Географик терминларнинг изоҳли луғатида эса *адир* лексемаси термин сифатида “*Адирлар* – Ўрта Осиё тоғлари этагидаги чўл ва чалачўл қирлар... Адирларнинг мутлак баландлиги 400-500 м дан 1000-1500 м гача боради...” тарзида изоҳланади [Фулотов П., 1994:7].

Адир лексемасининг юқорида келтирилган икки хил изоҳига таяниб, унинг семаларини ҳам икки кўринишда бериш мумкин. *Адир* умумистеъмол бирлик мавқеидаги лексема семемаси таркиби “умумистеъмолга оид”, “ер юзаси кўриниши”, “баландлик” каби семадан ташкил топган. *Адир* терминининг географик семемасини эса қуйидагича белгилаш мумкин: “географияга оид”, “баландлик”, “ер юзаси кўриниши”, “баландлиги 400-500 м дан 1000-1500 м гача”, “чўл ва чалачўл

зонасида учрайдиган” каби семалардан иборат.

Икки системага хос бу икки лексема семемаси ўзаро қиёсланганда, *адир* умумистеъмол бирлик ва *адир* географик атама семемаларида ўзаро ўхшаш ва фарқли белги яққол намоён бўлади. Хусусан, *адир* лексемасининг икки нуктаи назардан изоҳларидаги ўхшашлик ва фарқлилик, уларнинг семалари асосида юзага чиқаётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Икки лексеманинг ўхшашлиги семемаларидаги “баланд ер, баландлик” белгисига асосланса, ер сатҳи кўринишини ифодаловчи умумистеъмол атов бирлик *адир*даги “белгиланмаган баландлик” семаси, географик атама мавқеидаги *адир* лексемаси семемасининг “400-500 м дан 1000-1500 м гача бўлган баландлик” семаси уларнинг ўзаро алоҳида лексемалар сифатида қаралишига асос бўлади. Бу ҳолат эса уларни тил корпусида жойлаштиришда алоҳида тег (изох) сифатида белгилашни тақозо қилади. Худди шунингдек, бошқа географик тушунчалар билан боғлиқ лексема-терминларни ёки бошқа соҳа терминларини жойлаштиришда ҳам уларнинг умумистеъмол ва терминологик белгиларининг алоҳида-алоҳида тавсифланишини тақозо қилади. Лексема-терминларга шу каби ёндашув тил корпуси ва микрокорпусларнинг алоҳидалигини таъминлаш омили ҳисобланади.

Географик терминлар таркибида қўшма лексема каби кам учровчи бирикмали географик лексема ҳам бор: *баланд тоғлар, бурмали тоғлар, пастлик ер, ясси жар, ўртача тоғлар* каби. Бирикмали географик лексема асосан сифат+от типидagi битишув муносабатли бирикувдан ташкил топган, уларнинг асосида ҳам умумистеъмол бирликлар асосий компонент мавқеида иштирок этади. Албатта, бундай бирикма отли бирикма сифатида талқин этилиши баробарида, сифат+от типидagi грамматик воситасиз бириккан *баланд тоғлар, бурмали тоғлар, ясси тена, пастлик ер* каби қўшма лексемаларнинг маъновий қийматини ёрдамчи компонент вазифасида келган *баланд, бурмали, ясси, пастлик* лексемаларининг семемасига таянган ҳолда асослаш лозим бўлади. Хусусан, *баланд тоғлар* географик лексеманинг семемаси *баланд* ва *тоғ* қисмларининг семемавий муносабати асосида қуйидагича белгиланиши мумкин: “баландлиги 2000 м дан юқори бўлган тоғлар”. Шунингдек, *баланд тоғлар* атамаси “аниқ белгиланган”, “2000 м дан юқори бўлган” семалари асосида соҳавий лексика таркибидан жой олиб турган бўлса, умумистеъмол мавқеидаги қўлланишда “умуман, анча баланд” семаси асосида иштирок этади.

Бурмали тоғлар, пастлик ер типидagi географик лексемалар таркибидagi етакчи компонент ҳам ЕСКИАБдан, уларнинг аниқловчиси ўрнида нисбий сифатлар мавқеидаги луғавий бирлик қатнашади. Демак, бирикмали географик лексемада нисбий сифат от билан бирга аниқловчили бирикмани юзага келтиради. Бундай кўринишли бирикма таркибидagi лексемалар семемалари асосида ўзаро битишувли муносабатда бўлади.

Умуман олганда, географик лексема таркибидagi туб ва ясама лексема умумистеъмол бирликлар асосида юзага келиши, қўшма географик лексеманинг асосий компоненти умумистеъмол бирлик билан ифодаланиши, бирикмали кўринишдаги турида ҳам етакчи қисм умумистеъмол лексемадан ташкил топиши кабиларнинг илмий матн корпуси яратилишида эътиборга олиниши ҳам лингвистик назарияларга мувофиқлиқни таъминлайди, ҳам тилни қайта ишлашда тил бирликларининг матний хосланишларини тўғри, аниқ ва холис белгилашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, 2020 йил 20 октябрь.
2. Менглиев Б., Элов Б. Ўзбек тили миллий корпуси – учинчи ренессанс меваси // “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2021 йил 7 апрель. 69-сон. –Б . 5.
3. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
4. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>

5. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 5-жилд. – 680 б. – Б. 40.
7. Ғуломов П. Жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 7.

O‘ZBEK TILI KORPUSIDA SO‘Z TURKUMLARINI TEGGLASH MASALASI

THE PROBLEM OF TAGGING WORDS IN UZBEK LANGUAGE CORPUS

Rabbimov Ilyos Mehriddinovich*

Umirova Svetlana Ma'murjonovna**

Xolmuxamedov Baxtiyor Farxodovich***

Annotatsiya. Tabiiy tillarni qayta ishlash tizimlarida so'zlarni turkumlarga ajratish algoritmlari va so'z turkumlari teglangan korpuslar muhim elementlardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada o'zbek tili uchun so'z turkumlari teglangan matnli korpus ishlab chiqish masalasi muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: so'z turkumlari, matnli korpus, UZPOS, UPOS, teglash bo'yicha ko'rsatmalar, avtomatik turkumlash.

Annotation. Part-of-speech tagging algorithms and part-of-speech tagged corpus are one of the most important elements in natural language processing systems. In this paper, the issue of developing of Uzbek part-of-speech tagged corpus was discussed.

Keywords: part-of-speech tag set, text corpus, UZPOS, UPOS, annotation guidelines, automatic categorization.

Kompyuter lingvistikasining amaliy masalalarini hal qilishdagi yondashuvlarni asosan quyidagi sinflarga ajratish mumkin:

- qoidaga asoslangan yondashuvlar;
- mashinali o'qitishga asoslangan yondashuvlar;
- gibrid yondashuvlar.

Til korpuslari barcha yondashuvlarda muhim lingvistik manba bo'lib xizmat qiladi. Xususan, mashinali o'qitish va gibrid yondashuvlarda kompyuter tabiiy tilni korpuslar yordamida tushunadi. Bu jarayonda sifatli korpuslar asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Qoidaga asoslangan yondashuvlarda esa til korpuslaridan yaratilgan algoritmlar, dasturlarning ishlash sifatini baholashda foydalaniladi. Til korpuslari sun'iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqish, mashinali o'qitish, teran o'qitish sohalari bilan birga tilshunoslikdagi nazariyalarni tasdiqlash, tillarni o'qitish va tilshunoslikka oid boshqa sohalarda ham keng qo'llaniladi.

Hozirgacha jahonda ko'plab til korpuslari ishlab chiqilgan bo'lib, ularning eng mashhurlari sifatida Brown corpus, the Lancaster/Oslo-Bergen corpus, the Spoken English Corpus, the Polytechnic of Wales corpus, the University of Pennsylvania corpus, the London-Lund Corpus, the International Corpus of English, the British National Corpus, the Spoken Corpus Recordings kabilarni aytishimiz mumkin. Dunyoda korpus lingvistikasi sohasida turli maqsadlarga mo'ljallangan korpuslar ishlab chiqish bo'yicha ilmiy, amaliy tadqiqotlar olib borilmoqda. Korpuslardagi matn namunalari lingvistik ma'lumot va tahlillar bilan boyitilgan bo'lsa, ular ko'plab tadqiqotlar uchun juda foydali manba bo'ladi. Ishlab chiqilgan lingvistik korpuslar tahlili shuni ko'rsatadiki, matnlarni lingvistik ma'lumotlar bilan boyitishning birinchi bosqichi korpus matnlaridagi so'zlarga mos bo'lgan so'z turkumlarini belgilab chiqish hisoblanadi [Atwell, 2008: 2].

So'zning turkumi haqidagi ma'lumotlardan tilni modellashtirish, matnlarni tasniflash, fikrlarni aniqlash, shaxs va joy nomlarini avtomatik aniqlash, korpus bo'yicha qidirish, konkordans tuzish, mashina tarjimasini, grammatik tahlil, so'z ma'nosini ajratish, sintaktik tahlil va tokenlarga ajratish masalalarida foydalaniladi. Matndagi har bir so'zga mos so'z turkumini qo'lda teglab chiqish ko'p vaqt va mashaqqatli mehnatni talab qiladi. Shu va boshqa sabablarga ko'ra, tarkibidagi so'zlarning turkumlari teglab chiqilgan matnli korpusni ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi. Ushbu maqolada biz o'zbek tilida so'z turkumlari teglangan matnli korpusni taqdim qilamiz.

Ko'plab tillar uchun so'z turkumlariga ajratish (part-of-speech tagging) algoritmi va dasturiy vositalari ishlab chiqilgan. Ularga OpenNLP Part-of-Speech Tagger, NLTK, Stanford Phrase Structure Parser, TreeTagger, CLAWS, Sparv, Turku-neural-parser-pipeline, Assamese POS Tagger, CLaRK, HMM tagger, Frog, Viterbi algorithm, Brill tagger, Constraint Grammar, Baum-Welch algorithm,

^{38*} Tayanch doktorant, Samarqand davlat universiteti, ilyos.rabbimov91@gmail.com

^{39**} PhD, dotsent, Samarqand davlat universiteti, umirova.s.m06@mail.ru

^{40***} PhD, dotsent, Samarqand davlat universiteti, bxolmuxamedov@mail.ru

RDRPOSTagger va boshqa dasturiy vositalar kiradi. Bu ro'yxatni bundan-da kengaytirish mumkin. Dasturiy vositalarning juda ko'pchiligi so'z turkumlari teglangan korpuslarga statistik, ehtimollikka asoslangan usullarni, mashinali o'qitish algoritmlarini qo'llash orqali yaratilgan. Afsuski, o'zbek tili uchun matndagi so'zlarni avtomatik so'z turkumiga ajratib beruvchi dasturlarni topish mushkul bo'lib qolmoqda. Ommaga ochiq taqdim qilingan yaxlit dasturiy vosita bo'lmasa-da, bu sohada olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar mavjudligi juda quvonarli holat. [Simpson, 2009: 55] maqolada REFLEX-LCTL (Research on English and Foreign Language Exploitation Less Commonly Taught Languages) loyihasi doirasida 8 ta Osiyo tillari, Yevropa va Afrikaning 5 ta tillari uchun teglash dasturiy vositasi va til paketi (language pack) loyihalandi. Bu tillar orasida o'zbek tili ham mavjud bo'lib, 1000 ta so'zdan iborat matn ustida tahlil ishlari olib borilgan. Tahlil qilingan matn onlayn mavjud emas. O'zbek tilidagi qo'shimchalarning birinchi elektron lug'ati [Matlatipov, 2020: 729] tayyorlangan. Elektron lug'at ot, sifat, son, fe'l so'z turkumlariga kombinatorika yondashuvlarini qo'llab hosil qilingan. O'zbek tili uchun korpus yaratish jarayonida yuzaga keladigan nazariy va amaliy masalalar [Tursunov, 2020: 1]da muhokama etilgan. Korpus tuzishning dastlabki bosqichlari, korpusga qo'yiladigan talablar keltirilgan va <http://uzbekcorpora.uz> da namoyish qilingan. So'z turkumlarini teglash usullari, teglash jarayonidagi muammo va yechimlar Axmedovanning [2021: 90] maqolasida tahlil qilingan va o'zbek tilidagi so'zlarni turkumlash uchun qoidaga asoslangan algoritm taqdim etilgan. Chekli avtomatlar va tilshunoslik qoidalari asosida o'zbek tilidagi so'zlarni morfologik tahlil qilish [Matlatipov, 2009: 83, Abdurakhmonova, 2019: 425, Abdurakhmonova, 2019: 1, Bakaev, 2021: 1], stemming algoritmlarini yaratish [Sharipov, 2021: 56] bo'yicha ham tadqiqotlar mavjud.

Ushbu maqolada o'zbek tili korpusida so'z turkumlarini teglash, uning tuzilishi, tarkibi va boshqa xususiyatlari ko'rsatilgan. So'z turkumlarini teglash o'zbek tili grammatikasiga asosan (UZPOS), Google universal so'z turkumlari ro'yxatiga ko'ra [Petrov, 2012: 2089] (UPOS) teglab chiqildi. So'z turkumlariga mos teglar ro'yxati 1-jadvalda keltirilgan.

So'z (O'zbek nomlanishi)	turkumi tilida	UZPOS	UPOS	So'z (Ingliz nomlanishi)	turkumi tilida	Namuna
Fe'l		FEL	VERB	Verb		o'qimoq
Ot		OT	NOUN	Noun		kitob
			PROPN	Proper noun		Samarqand
Sifat		SIF	ADJ	Adjective		aqli
Ravish		RAV	ADV	Adverb		bugun
Son		SON	NUM	Numeral		besh
Olmosh		OLM	PRON	Pronoun		men
Ko'makchi		KMK	ADP	Adposition		uchun
Bog'lovchi	BGL		CCONJ	Coordinating conjunction		va
			SCONJ	Subordinating conjunction		chunki
Yuklama		YUKL	AUX	Auxiliary		ham
Undov so'z		UND	INTJ	Interjection		eh
Taqlid so'z		TAQ				ship-ship
Modal so'z		MDL				shubhasiz
Tinish belgisi		TB	PUNCT	Punctuation		.
Simvol		SIM	SYM	Symbol		\$
Boshqa		X	X	Other		hello

1-jadval. So'z turkumlari ro'yxati

Teglash jarayoni Google universal so'z turkumlariga asoslangan Universal Dependencies v2 (UD) izohlash ko'rsatmalariga binoan amalga oshirildi. Korpusda teglashning bu shakli ham mavjudligi o'zbek tilining boshqa tillararo lingvistik usullarni o'rganishni osonlashtiradi, tahlil algoritmlari natijalarini taqqoslashga imkon beradi. UD ko'rsatmalari bo'yicha teglangan korpuslar 100 dan ortiq tillar uchun ishlab chiqilgan.

Matnli korpus ma'lumotlarini yig'ish uchun O'zbekistonda mashhur milliy qidiruv tizimi statistikasiga ko'ra tashrif buyuruvchilar soni va ko'rishlar soni bo'yicha yetakchi o'rinni egallab kelayotgan “Daryo” internet nashri (<https://daryo.uz>) tanlab olindi. Daryo onlayn xabarlar sayti maqolalarining so'z turkumlarini qo'lda teglab matnli korpus yaratish masalasini bajarish uchun afzallik tomonlaridan biri bu xabar maqolalari mualliflar, tahrirlovchilar tomonidan imloviy xatolarning imkon qadar to'g'irlanganligi va kategoriyalanganligidir. Bu esa tabiiy tilni qayta ishlashning yana bir masalasi matnlarni tasniflashda matnning so'z turkumiga asoslangan xususiyatlarini tasniflash masalalarini hal qilishdagi samarasini tekshirishga yordam beradi.

Matnli ma'lumotlarini yig'ish o'zimiz ishlab chiqqan dastur yordamida bajarildi. Ushbu dasturni ishlab chiqishda Requests Python Library va Beautiful Soup Python package dan foydalanildi.

“Daryo” onlayn xabarlar saytida 50 dan ortiq kategoriyalar mavjud bo'lib, ulardan 10 tasi: dunyo, ilm-fan, madaniyat, mahalliy, shou-biznes, sport, texnologiyalar, avto, foto, kino kategoriyalari tanlandi. Kategoriyalarni tanlashda ulardagi maqolalar soni va maqolalardagi belgilar soni ko'proq bo'lganlari olindi. Kategoriyalar bo'yicha maqolalar sonining muvozanatini saqlash uchun har bir kategoriyadan ko'pi bilan 2000 ta maqola olinib, u xabarlar maqolalari 01/01/2016 dan va 31/12/2020 gacha onlayn nashr qilingan yangiliklardir. Ma'lumotlar to'plamida har bir maqolaga tegishli yangilik havolasi, matni, nomi, nashr etilgan sanasi, toifasi, matn uzunligi va meta ma'lumotlari to'plangan. Maqola matnlari HTML teglar, URL manzillar va turli xil emojilardan tozalangan. 2-jadvalda to'plangan matnli korpus haqidagi statistik ma'lumotlar keltirilgan.

Kategoriya nomi	Maqolalar soni	Har bir maqolaga mos so'zlarning o'rtacha soni	Har bir maqolaga mos belgilarning o'rtacha soni
Dunyo	2000	279	2330
Ilm-fan	384	241	2009
Madaniyat	1559	154	1270
Mahalliy	2000	670	5739
Shou-biznes	424	138	1123
Sport	2000	276	2348
Texnologiyalar	1551	155	1318
Avto	1516	128	1096
Foto	1165	152	1227
Kino	625	132	1096
Barchasi	13224	232	1956

2-jadval. To'plangan matnli korpus haqida statistik ma'lumotlar

Yuqoridagi jadvaldan shuni ko'rishimiz mumkinki, to'plangan maqolalarning jami soni 13224 ta, har bir maqolaga mos so'zlar sonining o'rtacha qiymati 232 va har bir maqolaga mos belgilar sonining o'rtacha qiymati 1956 ga teng [Rabbimov, 2020: 4].

Matnli korpus so'zlariga mos turkumlarni teglab chiqish uchun Python dasturlash tilida Django freymvorkini ishlatgan holda dasturiy vosita va teglash jarayonini osonlashtirish uchun telegram bot ishlab chiqildi. Matndagi so'zlarni teglashda 1-jadvalda keltirilgan UZPOS va UPOS teglaridan foydalanildi. Teglangan matn ko'rinishi quyidagicha bo'ldi.

Asl matn: *Xalqaro konferensiya qiziqarli o'tdi, chunki konferensiya mavzusi dolzarb edi!*

UZPOS bo'yicha teglangan matn: *xalqaro_SIF konferensiya_OT qiziqarli_SIF o'tdi_FEL ,_TB chunki_BGL konferensiya_OT mavzusi_OT dolzarb_SIF edi_FEL !_TB*

UPOS bo'yicha teglangan matn: *xalqaro_ADJ konferensiya_NOUN qiziqarli_ADJ o'tdi_VERB ,_PUNCT chunki_CONJ konferensiya_NOUN mavzusi_NOUN dolzarb_ADJ edi_VERB !_PUNCT*

So'z turkumlarini teglash jarayonida ba'zi munozarali holatlarga duch keldik:

- bir so'z turli kontekstda kelganda boshqa-boshqa turkumga tegishlilik ya'ni omonimlik holatlari;

- ibora, qo'shma fe'l, ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi, so'z birikmalarini teglashdagi holatlar va boshqalar.

Matndagi so'zni teglash jarayonida bu holatlarda duch kelinganda, teglashni bajarayotgan tilshunosning bilimli va tajribali bo'lishi muhim va bu matnli korpus sifatini belgilovchi omillardan biridir.

Ushbu ishda so'zlarni turkumlash algoritm va dasturiy vositalar, so'z turkumlari teglangan korpuslarni ishlab chiqish bo'yicha tadqiqotlar tahlil qilindi. O'zbek tili uchun so'z turkumlari teglangan korpusni tayyorlash maqsadida matnli ma'lumotlar to'plandi va ular UZPOS va UPOS yondashuvlariga ko'ra teglab chiqildi. Ishlab chiqilgan matnli korpusni o'zbek tilida yozilgan matnlardagi so'zlarni turkumlash algoritmlarini ishlab chiqishda va ularni samarali ishlashini baholashda foydalanish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Atwell E. Development of tagsets for part-of-speech tagging. An international handbook. Corpus Linguistics: Mouton de Gruyter. 2008.
2. Simpson H., Maeda K. and Cieri C. Basic language resources for diverse asian languages: A streamlined approach for resource creation. Proceedings of the 7th Workshop on Asian Language Resources (ALR7). 2009. pp. 55-62.
3. Matlatipov S., Tukeyev U. and Aripov M. Towards the Uzbek Language Endings as a Language Resource. International Conference on Computational Collective Intelligence. Springer, Cham. 2020. pp. 729-740.
4. Tursunov M., Karshiev A. and Karimov S. Development of a Modern Corpus of Computational Linguistics. 2020 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT). IEEE. 2020. pp. 1-4.
5. Axmedova X., Yusupova D. So'z turkumlarini teglash usullari: muammo va yechimlar. "Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar" Respublika I ilmiy-texnikaviy konferensiya materiallari. Vol. 1 №. 01. 2021. 90-94 bb.
6. Matlatipov G. and Vetulani Z. Representation of uzbek morphology in prolog. Aspects of Natural Language Processing. Springer, Berlin, Heidelberg. 2009. pp. 83-110.
7. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // Linguistica Antverpiensia, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
8. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
9. Abdurakhmonova N.Z., A two-level morphological analysis of the uzbek corpus. Иностранная филология. Социальная и национальная вариативность языка и литературы. 2019. pp. 425-430.
10. Abdurakhmonova N. Dependency Parsing based on Uzbek Corpus. Proceedings of the International Conference on Language Technologies for All (LT4All). 2019.
11. Bakaev I. and Bakaeva R. Creation of a morphological analyzer based on finite-state techniques for the Uzbek language. Journal of Physics: Conference Series Vol. 1791, No. 1, IOP Publishing. 2021. p. 012068.
12. Sharipov M., Salaev U., Matlatipov G. O'zbek tili fe'l so'z turkumi uchun chekli avtomatlar asosida stemming algoritmini yaratish. "Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar" Respublika I ilmiy-texnikaviy konferensiya materiallari. Vol. 1 №. 01. 2021. 56-62 bb.
13. Petrov S., Das D. and McDonald R., A Universal Part-of-Speech Tagset. Proceedings of the Eighth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'12). 2012. pp. 2089-2096.
14. Rabbimov I., Kobilov S. Multi-Class Text Classification of Uzbek News Articles using Machine Learning. Journal of Physics: Conference Series 2020. Vol. 1546, p. 012097.

КОРПУСДА РАЗМЕТКА ВА УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ MARKING IN CORPUS AND ITS FEATURES

Асқар Эшмуминов*

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек тилининг миллий корпусида семантик разметка ва разметка турлари муҳокама қилинади.

Annotation. This article discusses the development of the semantic layout in the National Corpus of the Uzbek language and the need for it.

Калим сўзлар: Лингвистик корпус, разметка, разметка схемаси, разметка турлари

Keywords: Linguistic corpus, marking, marking scheme, marking types

Барча тадқиқий ҳаракатларимиз ўзбек тили миллий корпусини яратишга кўмаклашишга бағишланар экан, масаланинг айрим назарий ва амалий жиҳатларига тўхталиш жоиз бўлади. Маълумки, корпуслар разметка белгисига кўра муайян тоифаларга бўлинади. Бунда *разметка* атамаси билан ёндош ҳолда, бўлинишни ифодаловчи: *индексланган, индексланмаган, аннотацияланган, аннотацияланмаган, тегланган, тегланмаганлик* терминлари ҳам учрайди. Разметкаланган корпусда сўз ва жумлаларга разметканинг морфологик, синтактик, семантик, просодик ва ҳ. турини ифода этувчи лингвистик разметкага кўра *теглар* бириктирилади [Захаров В.П., Богданова С.Ю., 2011: 25].

Лингвистик разметканинг бир қанча тамойиллари мавжуд, булар:

- 1) разметка схемаси/тузилишини тавсифлаш (асослаш);
- 2) лингвистик тушунчаларнинг умумқабул қилинган системаси;
- 3) таҳлилнинг фойдаланувчига маълум бўлган схемаси;
- 4) параметрларнинг асослантирилган тарзда киритилиши;
- 5) разметканинг анъанавий схемаси;
- 6) халқаро стандартларга амал қилиш [Захаров, Богданова, 2011: 161].

Tagging, annotation деб номланувчи корпус разметкасини ифода этувчи амалиёт ўз-ўзидан мураккаб жараён. Жумладан, бу борада корпусга киритилувчи маълумотлар базасининг таркиби, уни корпусга киритишда ўзбек тили орфографик тамойиллари ҳам инобатга олиниши лозим. Шунингдек, ўзбек адабий тили ҳамда умуммиллий тил унсурларини тўғри таҳлил қилиш, шунга мос саралаш амалиётини амалга ошириш керак. Негаки, тадқиқ объектимизни ифода этувчи синонимлар разметкаси айнан шу жиҳатларга бевосита боғлиқ. Бинобарин, ўзбек тили миллий корпуси битта дастур ёхуд битта йўналиш, битта лингвистик сатҳ маълумотларидан фарқли ўларок, амалий тилшуносликнинг бошқа турдаги йўналишларига доир маълумотларни қайта ишловчи дастурларни ҳам ўз ичига олиши табиий. Шундай бўлгач, бу борада қуйидаги вазифаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади:

- ўзбек тилида яратилган синонимлар изоҳли луғатларининг ўзбек тили порталига жойлашувини мунтазамлаштириш: бунда янгиланаётган маълумотларни тезлик билан қайта ишлаб, базага киритувчи дастурларни такомиллаштириш;

- порталга ўзбек адабий тили меъёрларини жойлаштириш: бунда бир синонимик қаторда жойлашувчи лексемаларнинг услубий ҳосланганлик белгиларини таҳлил қилиш имконияти кенгайди;

- фойдаланувчи мурожаатини қайта ишлаш тизимини такомиллаштириш: бунда муайян семантик бирлик борасидаги биргина сўров ҳам келгусида бажарилиши лозим бўлган илмий изланишларнинг йўналишини, предмети, объекти ва мақсадини аниқлашга сабаб бўлиши мумкин.

Таъкидлаш лозимки, компьютер ишлаб чиқариш ҳажмининг кенгайиши, у билан катта миқдордаги ҳужжатларни электрон шаклда сақлаш имконининг юзага келиши, ўз навбатида, корпусларнинг яратилишига асос туғдирди. Хусусан, корпусга оид дастлабки лойиҳалар 500 минг сўздан ташкил топган бўлса, 1960-йилларга келиб, уларнинг миқдорини 1 млн.га етказиш мақсадлари қўйилди. [Сіегі, 2002: 1327] Шунга кўра, корпус кўламининг орта бориши билан, қайта ишланувчи матн билан бирга киритилувчи қўшимча ахборотнинг таркиби катта аҳамиятга эга

*Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Термиз давлат университети. easqar@list.ru

бўлиб боради. Ўзбек тили миллий корпусини яратишдаги семантик разметкада матнни қайта ишлаш воситаларининг етарлича такомилга етмаганлиги, ҳозирча семантик ва синтактик ахборотни автоматик тарзда киритиш имконини чегаралайди. Ваҳоланки, ўн миллионлаб сўздан иборат корпусни қўлбола усулда разметкаш – ҳақиқатдан йироқ ҳолат; мавжуд йирик корпуслар разметкасида эса, леммаларни белгилаш (лемматизация) билан кифояланилган. Бу борада илмий манбаларда қайд этилган газета корпуси (А.А.Поликарпов раҳбарлигида: матбуот ва “оммавий” адабиёт корпуси; Финляндиянинг Тампера шаҳридаги университетда яратилган рус корпуси (Х.Томмола ва М.Михайлов раҳбарлигида)ни мисол қилса бўлади. Мазкур корпусларда морфологик разметка бўлмаганлиги сабабли, алоҳида грамматик маъноларни излашдан маъно йўқ. Бинобарин, морфологик ва морфологик-синтактик белгиларни ифода этувчи мукамал разметка катта меҳнатни талаб қилади. Бироқ у қадар катта бўлмаган корпус учун ярим автомат разметкани фақат морфологик, синтактик ва семантик ахборот устида амалга ошириш мумкин.

Санкт-Петербург университети корпуси, ИППИ корпуси, Прага корпуси, Хельсинки корпусининг аннотацион лойиҳаси ХАНКО, FrameNet корпуси сингариларни бунга мисол қилиш мумкин. Синтактик разметкаланган Penn Treebank матнлари эса ўз даврида Браун корпусига асосланиб тўпланган. Ҳолбуки, матнларни қайта ишлаш технологияларининг такомилли катта миқдордаги ахборотни автоматик тарзда киритиш, хусусан, объектларни номларига қўра тенглаштириш ёки локал матн шароитида омонимларни фарқлаш имконини туғдиради. Биринчи ҳолатда корпус воқеалар иштирокчиларига доир ахборот билан, масалан, киши номлари, вазифа (мансаб) ёки фирмалар номи (Mr. Blair, Tony Blair, the prime minister шаклида) билан белгиланиши мумкин. Иккинчи ҳолатда кўпмаъноли сўзларни қўллашга доир аниқ ахборот билан разметкаланган бўлиши мумкин.

Бугунги кунда лингвистик ахборотни ташувчи матн разметкаси SGML/XML тили негизида амалга оширилади. Бунда лавҳадаги (матн сўз, гап) атрибутларни синтактик структуралар даражасида функционал аниқлаш нуқтаи назаридан ажратиб олинади. Мазкур бирликлар қуйидагича теглар билан чегаралаб олинади: <cl> ва <phr>:

<cl type='finite declarative' function='independent'> <phr type='NP' function='subject'>Nineteen fifty-four,

<cl type='finite relative declarative' function='appositive'>when

<phr type='NP' function='subject'>I</phr>

<phr type='VP' function='predicate'>was eighteen years old</phr>

</cl>, </phr>... Бироқ SGML/XML лавҳа ва атрибутларнинг синтаксис топшириқларинигина бера олади, корпус разметкасида фойдаланиладиган аниқ мажмуани эмас. Сўнгги даврда XML асосида бир неча тавсия ишлаб чиқилган, улардан

EAGLES (European Advisory Group on Language Engineering Standards), TEI (Text Encoding for Interchange) ва XCES (XML Corpus Encoding Standard) сингарилар аҳамиятга молик. Хусусан, EAGLES қоидалари корпусларни яратиш ва расмийлаштириш, уларнинг морфосинтактик разметкаси, шунингдек, алоҳида олинган вазиятларда разметкашнинг аниқ ечимларига доир умумий тамойилларини намоён этади. Шунингдек, мазкур тавсияда леммалаш ҳам назарда тутилади, аммо леммалаштирилган корпуслар танқислиги боис EAGLES да леммалаштириш учун теглар мавжуд эмас.

EAGLES морфологик разметкани амалга ошириш ва сақлашдан иборат икки имкониятни беради: ҳар бир белги алоҳида POS='NN' number='sing' атрибути билан тақдим этилади ёки рақамлар белгилар билан мутаносиб келувчи мураккаб морфологик разметка ишлатилади. Масалан,

feats="V3011141101200" (3rd person, singular, finite, indicative, past tense, active, main verb, non-phrasal, non-reflexive) феълни англатади. Таъкидлаш керакки, тавсия этилувчи белгилар ва уларга тегишли маъноларнинг рўйхати EAGLES тавсияларининг бир қисми ҳисобланади. Лекин EAGLES тамойилларида корпусни яратишга оид элементларнинг тайёр жамланмаси мавжуд эмас.

Матнларнинг лингвистик разметкаси учун нисбатан стандарт мувофиқ келувчи XCES нинг яқин йилларда ISO TC37/SC4 халқаро стандартига айланиш эҳтимоли катта. Гап шундаки, XCES лингвистик X разметкаларининг ақлли моделларини яратиш элементларини таъминловчи метаабстракт моделини тақдим этади. Бу эса EAGLES қоидаларига тўла мувофиқ келади. Бунинг учун <struct> узвларининг абстракт теглари ҳамда уларнинг <feat> белгилари аниқланади. Ҳар бир

тугун учун унинг типи, масалан, абзац, жумла, сўз ва морфемалар учун p-level, s-level, w-level, m-level берилади. Бу, ўз навбатида, кичик сўзлар таҳлилнинг битта бирлиги сифатида тақдим этиш имконини беради.

Мавжуд корпусларнинг кўпчилиги XCESнинг мураккаб механизмидан фойдаланмасдан, ТЕІ теглар жамланмасини қўллайди. Ваҳоланки, ТЕІ стандарти лингвистик мақсадлар ва разметкаланган корпусларни сақлашга мўлжалланган. Унга кўра, қатор корпусларда сўзларни белгилаш учун <w> теги, гап қурилмалари учун <s> теги, гуруҳлар учун <phr> теги ишлатилади.

Семантик разметка: тушунча, восита ва усуллар. Маълумки, бугунги кунда семантиканинг ягона назарий асоси ишлаб чиқилмаган. Кўплаб лингвистик мактаблар семантикани тилни тўлиқ тасвирлашнинг алоҳида унсури сифатида тушунадилар. Ҳолбуки, бугунги тилшуносликда “хиссий” ва “тушунчавий” маънолар ўртасида, “маъно” (significance) ва “белгилаш” (signification) ўртасида, “мазмун” ва “референция” ўртасида, “денотат” ва “коннотат” ўртасида, “белги” ва “рамз” ўртасида, “импликация”, “муқаррар натижа” ҳамда прессупозиция ўртасида, “аналитик” ва “синтетик” ва ҳ. ўртасидаги чегаралар семантиканинг умумий табиатини белгилашда мураккаблиklar туғдиради.

Шунингдек, семантик разметкада стандарт шакл мавжуд эмас. Одатда, мазкур разметка турида ҳарфлар ва шифрлар ёхуд шифрлардан иборат кодни қўллайдилар (бунда биринчи ҳарф ёки рақам тегишли сўз тааллуқли бўлган умумий семантик категорияни англатади, навбатдаги рамзлар эса, унинг маъносини ойдинлаштирувчи кичик категорияларга ишора беради). Семантик разметкада, шунингдек, маъно англатувчи бирлик ўрнида ягона сўз эмас, аксинча, сўз бирикмасининг келиш ҳоллари ҳам учрайди. Мазкур сўз бирикмасининг барча компонентларига ягона код бириктирилади. Семантикага доир назарий қарашлар ўз тарихига эга, мутахассислар унинг ривожини шартли уч босқичга бўладилар:

1-босқич. XIX аср охирида М.Бреаль томонидан диахрон семантика тамойиллари ишлаб чиқилди; **2-босқич.** XX асрнинг 1-ярмида семантик майдон ҳақидаги қарашлар ривожланди; **3-босқич.** XX аср 60-йилларида структур семантиканинг вужудга келиши; **4-босқич.** Ҳозирги лингвистикага назарий қурилма сифатида ёндашувчи давр. Унутмаслик керакки, семантик муносабатлар парадигматик ва синтагматик тартибда кечади. Бунда парадигматик алоқа белгиланаётган сўзлар ҳамда предмет ва ходисалар ўртасидаги мантикий муносабатни ифода этади.

Мавжуд корпусларнинг кўпчилиги XCESнинг мураккаб механизмидан фойдаланмасдан, ТЕІ теглар жамланмасини қўллайди. Ваҳоланки, ТЕІ стандарти лингвистик мақсадлар ва разметкаланган корпусларни сақлашга мўлжалланган. Унга кўра, қатор корпусларда сўзларни белгилаш учун <w> теги, гап қурилмалари учун <s> теги, гуруҳлар учун <phr> теги ишлатилади.

Семантик разметкага эга корпус лингвистик тадқиқотларда морфологик ва семантик амаллар бажариш учун материал тўплаш имконини беради. Корпус, энг аввало, сўзларнинг матнда қўлланишини кўрсатувчи мисоллар массиви эканлиги билан лингвистик тадқиқотлар учун аҳамиятли.

АДАБИЁТЛАР:

1. Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика: учебник для студентов гуманитарных вузов. – Иркутск: ИГЛУ, 2011. – 161 с.
2. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
3. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
4. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Монография. ISBN-10: 6200515077; ISBN-13: 978-6200515070 Издатель: GlobeEdit (7 февраля 2020 г.); 260 страниц

5. Cieri C., Liberman M. Language resources creation and distribution at the Linguistic Data Consortium // Proc. of Language Resources and Evaluation Conference (LREC02), 2002, p. 1327-1333.
6. З. Баранов А.Н., Михайлов М.Н., Сидоров Г.О. “Динамический корпус текстов” как новая технология прикладной лингвистики // Труды международного семинара Диалог’98 по компьютерной лингвистике и ее приложениям. – Т.2. 1998.
7. Kilgariff, A., Rosenzweig, J. English Senseval: Report and Results. // Proc. of Language Resources and Evaluation Conference (LREC00), 2000, p. 1239-1244; Kilgariff, A. Web as Corpus // Proc. of Corpus Linguistics Conference. April, 2001, Lancaster, UK, 2001.
8. Шемякин Ю.И. Начала компьютерной лингвистики: Учеб. пособие. – М.: Изд-во МГОУ, А/О “Росвузнаука”, 1992.

КОРПУС ЛИНГВИСТИКАСИДА ОМОНИМИЯНИ ФИЛЬТРЛАШ МАСАЛАСИ (От ва феъл ҳамда сифат ва феъл туркуми доирасида)

THE PROBLEM OF HOMONYMY FILTERING IN CORPORATE LINGUISTICS (In the category of noun and verb, adjective and verb)

Гулямова Шахноза Кахрамоновна*

Аннотация. Ушбу мақолада семантик анализаторнинг лингвистик асоси бўлиб хизмат қиладиган омоним сўзлар ва уларнинг корпусда берилиши масаласи борасида фикр юритилган. Омоним сўзлар туркум нуқтаи назардан гуруҳланган. От ва феъл ҳамда сифат ва феъл туркуми доирасида учрайдиган омоним сўзларнинг филтрини ишлаб чиқиши ва унинг аҳамияти ёритилган.

Калим сўзлар: омоним, омонимияни бартараф этиши, бир сўз туркуми доирасидаги омоним сўзлар, от ва феъл ҳамда сифат ва феъл туркуми доирасида учрайдиган омоним сўзлар, турли туркум доирасида вужудга келадиган омоним сўзлар, филтр, семантик филтр, морфологик филтр.

Annotation. The article deals with homonymous words, which serve as the linguistic basis of the semantic analyzer, and the issue of their representation in the corpus. Homonymic words are grouped in terms of the plural. Developed and highlighted the development and importance of the filter of homonymic words that are found inside nouns and verbs, as well as adjectives and verbs.

Keywords: homonym, elimination of homonymy, homonymous words in one group of words, homonymous words that occur within a noun and a verb, as well as an adjective and a group of verbs, homonymous words that occur in different categories, filter, semantic filter, morphological filter.

Омонимликни бартараф этиш борасида Миллий корпуслари яратилган тилларда амалга оширилган ишлар ҳамда уларнинг амалий натижасини ўрганиш муҳим босқич ҳисобланади. Бундай тилларда “снятие омонимии” (омонимияни бартараф этиш) муаммоси таҳлил қилинган. Масалан, Россия компьютер лингвистикасининг жадал ривожланиб бориши туфайли корпус ишланмалари натижалари халқларнинг миллий тилларига татбиқ этила бошланди. Қалмоқ тилининг Миллий корпуси [<http://kalmcorp.ru/>]ни яратиш ғояси (ҚТМК) 2010 йил охирида КИГИ РАС ходимлари томонидан илгари сурилиб, ўз фаолиятини бошлади. Институт “Халъмг үнн” газетаси редакцияси ва “Герел” нашриётига уларнинг биринчи дастурий таъминотининг корпусига асос бўлган электрон архивлар, яъни морфологик изоҳсиз Қалмоқ тилидаги матнлар тўпламини тақдим этишни сўради. Ҳозирги кунда корпус 17 млнга яқин токенларни ўз ичига олади. Графематик, морфологик ва семантик таҳлилни автоматик равишда бажарадиган дастур ва корпус менежери (ахборотни қидириш ва сақлаш, маълумотларни қайта ишлаш ва натижаларни кўрсатувчи тизим) яратилди. Буларнинг барчаси қисқа вақт ичида амалга оширилди (тахминан тўрт йил ичида). Корпуснинг ривожланиш истиқболлари нафақат қалмоқ тилининг янги субкорпус ва аннотацияларнинг янги турларини яратиш, балки омонимияни бартараф этиш сифатни сезиларли даражада яхшилайдиган ахборот ресурсини яратишга йўл очди.

Шуни таъкидлаш керакки, қалмоқ тилидаги омонимлар нафақат ўхшаш товушга, балки бир хил имлога эга бўлиб, улар талаффузида фарқ қилиши мумкин. В.И.Рассадин ва С.М.Трофимовларнинг таъкидлашича, қалмиқ тилининг ёзма ва оғзаки шакллари бутунлай бошқача бўлиб, унинг асосида фонематик тамойилнинг йўқлиги муайян муаммоларни келтириб чиқарди. Бунга сабаб редукцион белгиларнинг, ёки “ноаник унлилар”нинг алифбо белгилар таркибидан бутунлай чиқариб ташланганлигидадир [Биткеев, 1975].

1950-йиллар охирида К.Е.Harper, А.Сaplan асарларида омонимияни олиб ташлашнинг асосий усули сифатида сўзнинг муайян маъноси амалга ошириладиган контекстуал шароитларни ўрганиш ва тавсифлаш ҳақида айтиб ўтилган. Бу ўринда контекст атамаси остида ўша сўз ўзи билан бирга ишлатиладиган сўзларнинг муҳити сифатида тушунилади.

Ўрганилаётган муаммо учун минимал ҳал қилувчи контекст масаласи ҳам ўринлидир. Шу муносабат билан А.Сaplan томонидан контекстини минимал бартараф этишни ўрганиш бўйича

*ТошДЎТАУ докторанти (DSc), филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

олинган натижалар диққат-эътиборга сазовордир. Ишда турли контекстуал шароитларда учрайдиган 140 та омоним инглизча сўзлар (асосан, лексик омонимлар) таҳлил қилинган. Муаллиф контекстларнинг қуйидаги турларини аниқлайди [Р.Р.Гатауллин, А.Р.Гатиатуллин, О.А.Невброзова, Д.Р.Мухамедшин, Д.Ш.Сулейманов, Б.Э.Хакимов, А.Ф.Хусаинов, 2019: 190-191]:

1. олдинги сўз билан бирикиш – P1;
2. кейинги сўз билан бирикиш – F1;
3. олдинги ва кейинги сўзлар билан бирикиш – B1 (*both*-бирга);
4. олдинги икки сўз билан бирикиш – P2;
5. кейинги икки сўз билан бирикиш – F2;
6. олдинги икки сўз ва кейинги икки сўз билан бирикиш – B2;
7. бутун жумла биргаликда – S [20] (*sentense*-гап).

Омонимияни аниқлашнинг мана шундай бир қатор усуллари аниқланганки, биз тилимиз табиати ва хусусиятини инобатга олиб, улардан фойдаланамиз.

Ўзбек тили семантик анализатори учун омоним сўзларнинг маъноларини аниқлаш муҳим ҳисобланади. Бунинг учун дастлаб омоним сўзларни туркум нуқтаи назаридан гуруҳлаб чиқиш мақсадга мувофиқ. Ш.Раҳматуллаевнинг “Омонимларнинг изоҳли луғати” омонимларни семантик филтрлаш ҳамда аниқлаш учун лингвистик база бўлиб хизмат қилади (Ишнинг кейинги босқичида “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (5 жилдлик)дан ҳам омонимларни ажратиш кун тартибига қўйилган). Ушбу манба асосида омоним сўзлар қуршовини лингвистик моделлаштириш учун уларни қуйидагича гуруҳлаб чиқдик:

1. бир сўз туркуми доирасидаги омоним сўзлар;
2. от ва феъл ҳамда сифат ва феъл туркуми доирасида учрайдиган омоним сўзлар;
3. турли туркум доирасида вужудга келадиган омоним сўзлар.

Ҳар бир омоним турининг туркум табиатидан келиб чиқиб, уларнинг лингвистик таъминотини ва у орқали лингвистик моделини тузиш лозим. Чунки бир сўз туркуми доирасидаги омоним сўзлар қуршовини от ва феъл ҳамда сифат ва феъл туркуми доирасида учрайдиган омоним сўзлар ёки турли туркум доирасида вужудга келадиган омоним сўзлар қуршовини моделлаштириш каби амалга оширилмайди. Зеро, бир туркум доирасидаги омоним сўзларни грамматик шакллар орқали аниқлаб бўлмайди. Маълумки, бир туркум доирасида учрайдиган омоним сўзлар грамматик шакллар қўшилганда ҳам омонимлигини сақлаб қолади. Масалан,

Асорат I от. Туткунлик, куллик, эрксизлик ҳолати.

Асорат II от. Бўлиб ўтганнинг қолдиғи, излари [Раҳматуллаев, 1984: 22].

Асорат + нинг/ни/га/да/дан = асоратнинг/ни/га/да/дан

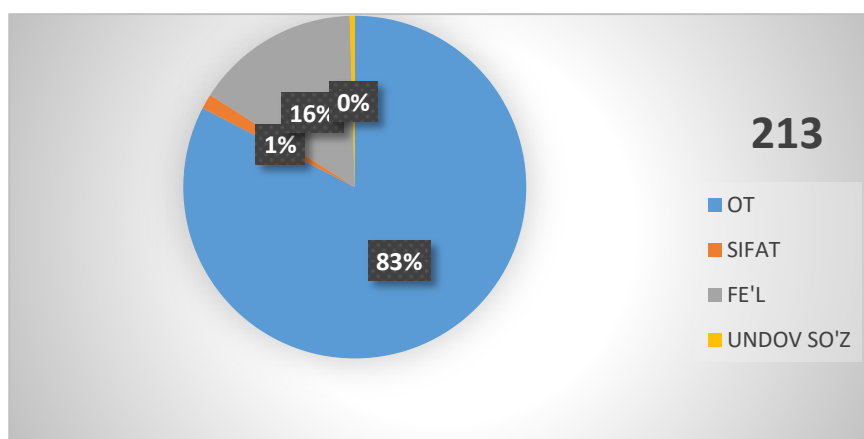
Асорат + нинг/ни/га/да/дан = асоратнинг/ни/га/да/дан

Қўриняптики, бундай филтр орқали бир туркум доирасида учрайдиган омонимларни фарқлаш имконсиз. Шунинг учун бундай сўзлар алоҳида филтр базасини яратишни тақозо этди.

Бир сўз туркуми доирасидаги омонимлар сони ва турини қуйидагича аниқладик:

1. фақат от туркуми доирасидаги омоним сўзлар – 176 та;
2. фақат сифат туркуми доирасидаги омоним сўзлар – 3 та;
3. фақат феъл туркуми доирасидаги омоним сўзлар – 33 та;
4. фақат ундов сўзлар орасидаги омонимлар – 1 та.

Буни диаграммада қуйидагича ифодалаш мумкин:

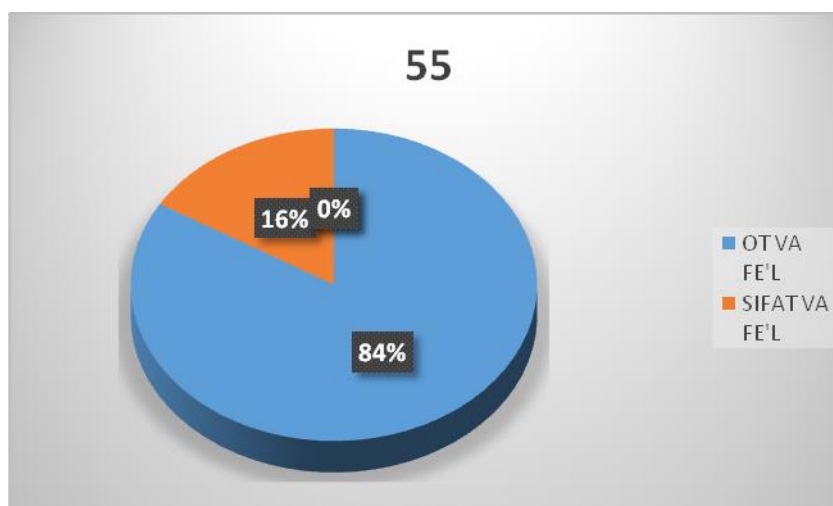

Кўринадикки, таснифда фақат от сўз туркумидагиси салмоқли ўрин эгаллайди (83 %). Кейин феъл (16 %), ундан сўнг сифат (1 %) ҳамда ундов сўзлар (0 %) орасидаги омонимлик мавжуд.

Тадқиқотчи Д.Ахмедова “Атов бирликларини ўзбек тили корпуслари учун лексик-семантик теглашнинг лингвистик асос ва моделлари” мавзусидаги диссертациясида турли туркумга хос бўлган омонимларни филтёр орқали ажратиш имкони борлигини кўрсатади [Ахмедова, 2020: 344-346]. У дайди ва енг сўзлари учун филтёр ишлаб чиқиб, бу филтёр фақат от ва феъл ҳамда сифат ва феъл орасидаги омонимлар учун иш беришини таъкидлайди. Аммо от ва сифат туркуми орасида омонимлик бўлса, юқорида таклиф қилинган филтёр натижа беролмаслигини кўрсатади.

Биз мана шу муаммони бартараф этиш мақсадида от ва феъл ҳамда сифат ва феъл туркуми доирасида учрайдиган 55 та омоним сўзларни “Омонимларнинг изоҳли луғати”дан ажратиб олдик. Бу омоним сўзларнинг 46 таси от ва феъл, 9 таси сифат ва феъл сўз туркуми орасида воқеланган.

Бу микдорни диаграммада қуйидагича ифодалаш мумкин:

Равшан бўладики, от ва феъл орасидаги омонимлик 84 % ни, сифат ва феъл орасидаги омонимлик 16 % ни ташкил этади.

Бундай омонимлар учун махсус морфологик филтёр базасини яратдик.

Ари I от. Парда қанотли чақадиган ҳашарот.

Ари II феъл. Йўқолмоқ, тугамоқ, кетмоқ [Раҳматуллаев, 1984: 21].

1. ари+ни/лар/ча=от

2. ари+ма/ган/гунча/гин/май/ди=феъл

Ая I от. Фарзандни дунёга келтирган аёл, она.

Ая II феъл. Авайламоқ, эҳтиёт қилмоқ [Раҳматуллаев, 1984: 24].

1. ая+жон/м/нинг/лар=от

2. ая+ди/ма/ган/гунча/гудек/май/мас=феъл.

От ва феъл орасидаги юқоридаги каби омонимларни мана шундай филтър орқали фарқладик. От-омонимни отга хос луғавий ва синтактик шакл ясовчи қўшимчалар (отнинг луғавий шакллари: кўплик [-лар], кичрайтириш [-ча, -кай, -ак, -чак, -чок, -чиқ, -(а)лоқ], эркалаш [-жон, -хон, -гина], ўхшатиш [-дек, -дай], қарашлилиқ [-ники], чегара [-гача], ўрин белгиси [-даги]; синтактик шакллар: келишиқлар [-нинг, -ни, -га, -да, -дан], эгалиқ шакллари [-м, -им, -нг, -инг, -и, -си, -миз, -имиз, -нгиз, -ингиз, -(лар)и], феъл-омонимни эса феълга хос луғавий ва синтактик шакл ясовчи аффикслар (луғавий шакллар: феълнинг вазифа шакллари [-(-и)ш, -моқ, -ган, -кан, -қан, -а(р), -мас, -(и)б, -(а)й, -гач, -кач, -қач, -гани, -кани, -қани, -гунча, -кунча, -қунча]; синтактик шакллар: замон [-ди, -ади, -моқда, -ётир, -яп, -моқчи]) ёрдамида аниқлаш мумкин.

Айрим от ва феъл сўз туркуми орасидаги омонимликни эса синтактик омил асосида қуйидаги филтър орқали фарқлаймиз:

Атала I феъл. Суюқ массани чўмич билан тўлғазмоқ, қориштирмоқ.

Атала II от. Унни ёгда қовуриб, сув билан қайнатиб тайёрладиган суюқ енгил ҳазм овқат [Раҳматуллаев, 1984: 23].

1) атала+қилмоқ/бўлмоқ=феъл

2) атала+емоқ=от

Чунки бу ҳолда феъл-омонимни грамматик шаллар орқали фарқлаб бўлмай қолади, шунинг учун ундан сўнг қилмоқ, бўлмоқ каби ёрдамчи феъл шакллари келтириш орқали қўшма феълнинг биринчи компоненти сифатида филтър орқали ажратиш мумкин.

Сифат ва феъл орасидаги омонимликни филтър орқали фарқлашда эса феълни одатдагидай (от ва феъл орасидаги омонимликни фарқлагандай) грамматик шакллар орқали ажратамиз. Сифат-омонимни ундан кейин кела оладиган исталган сўз (от) билан бирикувчанлик тамойили асосида филтърлаймиз. Масалан:

Очиқ I сифат. Ҳеч нарса билан бекитилмаган, яширилмаган.

Очиқ II феъл. Овқат ейиш заруриятини ҳис қилмоқ, очқамоқ [Раҳматуллаев, 1984: 96].

1. очик+исталган сўз (чехра, дераза)=от

2. очик+ди/ма/қан/иб/қунча=феъл

Ёки: Санки I феъл. Бекордан-бекор, бетайин сандироқлаб юрмоқ.

Санки II сифат. Бекордан-бекор, бетайин сандироқлаб юрадиган [Раҳматуллаев, 1984: 110].

1. санки+ди/ма/ган/б/гунча=феъл;

2. санки+исталган сўз (қиз, бола) =сифат.

Тадқиқотда асосий лингвистик база бўлиб хизмат қилган “Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати”да турли туркум доирасида вужудга келадиган омоним сўзлар ранг-баранг бўлиб, уларнинг қуршовини лингвистик моделлаштириш индивидуал филтър ишлаб чиқишни тақозо этди. Чунки турли туркум доирасига икки, уч, тўрт туркум ҳам тегишли бўлиб, айрим омонимлар 2 ва ҳатто 5-6 тагача маънога эгалигини кузатиш мумкин. Шунинг учун бундай омонимларни 64 гуруҳга ажратиш чикдик. Англашиладики, турли туркум доирасидаги омоним сўзларни фарқлаш учун ҳар бир сўз маъносига мувофиқ филтър базаси муҳим. Бу масала кейинги ишларимизда таҳлил қилинади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ахмедова Д.Б. Ўзбек тилидаги омонимларни теглаш муаммолари. “Замонавий таълимда рақамли тизимларни қўллаш: филология ва педагогика соҳасида замонавий тенденциялар ва ривожланиш омиллари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий масофавий конференция. – Тошкент, 1 май 2020 йил. – Б. 344-346.
2. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
3. Формальные модели и программные инструменты компьютерной обработки татарского языка / Р.Р.Гатауллин, А.Р.Гатагуллин, О.А.Неврозова, Д.Р.Мухамедшин, Д.Ш.Сулейманов, Б.Э.Хакимов, А.Ф.Хусаинов. – Академия наук РТ, Институт прикладной семиотики АН РТ. – Казань: Изд-во Академии наук РТ, 2019. – 260 с.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.

5. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
6. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Монография. ISBN-10: 6200515077; ISBN-13: 978-6200515070 Издатель: GlobeEdit (7 февраль 2020 г.); 260 страниц

SEMANTIC MARKUP SYSTEM AND MODELLING

Akhmedova Dildora Bahodirovna*
Akmedova Mekhrinigor Bakhodirovna*

Annotatsiya. Maqolada korpus semantik razmetkasi xususiyati va zaruriy vositalari haqida mulohaza yuritilgan. Rus tili milliy korpusi semantik razmetkasi asosida o'zbek tilidagi atov birliklarini teglash masalasiga e'tibor qaratilgan.

Annotation. The article discusses the nature of the semantic layout of the case and the necessary tools. On the basis of the semantic layout of the National Corpus of the Russian language, attention is paid to the issue of equating the Uzbek language units.

Аннотация. В статье рассматривается сущность смысловой раскладки кейса и необходимые инструменты. На основе семантической схемы Национального корпуса русского языка уделяется внимание вопросу теггирования единиц узбекского языка.

Kalit so'zlar: korpus, semantik razmetka, semantik teglar, lingvistik model, WordNet tizimi, “Leksikograf” bazasi, semantik izoh, transkategorial teg, interfeys, lingvistik ta'minot, polisemiya, avtomatik fil'trlash dasturi.

Among the works on the nature of semantic markup, problems and solutions, the article by E.V.Raxilina, G.I.Kustova, O.N.Lyashevskaya, T.I.Reznikova, O.Y.Shemanayeva “Tasks and principles of semantic markup of lexicon in NCRL” [E.V.Raxilina, G.I.Kustova etc., 2008] is of particular importance. The article discusses in detail the requirements for the system of semantic tags, the structure of the semantic markup system, issues of ambiguity filtering, and solves problems.

Our observations show that the following are the necessary tools for the semantic layout of the corpus:

1. A dictionary that reflects the vocabulary of a particular language.
2. A semantic dictionary that can fully explain the vocabulary of a language.
3. Linguistic model - a set of rules for the implementation of semantic markup.
4. Semantic markup system.
5. Additional software: a filter that can distinguish between ambiguity and homonymy.

Currently, several databases for semantic markup have been developed: several linguistic supplies based on Russian language materials, a WordNet system that can be used for world languages, an online dictionary of English verbs VerbNet, on verbs VerbOcean database, USAS system and Lexicograph database are among such works.

The semantic markup in the Russian national language corpus did not exist at the time the corpus was launched; in the process of perfecting the corpus, the semantic markup also came to an end, and today the user not only knows the word that represents the desired meaning and its context, but also what words of a particular verb (e.g., the action verb of a noun that means nothing) connection status) can also be observed. This search is really an extended, in-depth search. The classification of the semantic layout of the NCRL (Russian abbreviation of the Russian National Corpus; hereinafter NCRL) is based on the Lexicograph database; The Lexicograph database has been replenished during the development of the case layout. [Kustova G.I., Lyashevskaya O.N. etc., 2005]

The development of the database is also based on certain principles. Depending on the nature of the language being corrected, a semantic markup system is developed for each semantic dictionary and semantic markup.

According to E.V. Raxilina, just like in the Lexicograph database, the set of tags for each word group is unique in the body. The selected semantic explanations include:

1) for a group of verbs: action, physical influence, creation, destruction, possession, emotion, speech, human behavior;

* Doctor of Philosophy in Philology (PhD) Senior Lecturer, Bukhara State University
mexrisha82@mail.ru

2) for the category of quality: size, shape, color, temperature, taste, smell, space, time, human characteristics;

3) for non-subject nouns: since most of them are formed at the intersection of verbs and adjectives, the characteristics specific to this category (movement, physical impact, creation, destruction, possession, emotion) it, speech, space, time, character-trait, color, temperature, taste, etc.), as well as their special groups: event, disease, sport, game, units of measurement;

4) for nouns that name the object: person, animal, plant, substance and material, building, structure, equipment, vehicle, etc. [Rakhilina E.V., Kobritsov B.P. etc., 2005]

Of course, the more semantic explanations given to a unit, the more its correlation with other units is reflected in the corpus. A lexical database of transcategorical characters can do this very well. For example, the word "action" can mean the verb to go, the quality of walking, the name of the foot. A tag that can interpret several such categories is a transcategorical tag. We will try to explain why this kind of comment is needed. An author who wants to express a certain idea (maybe writing / speaking in his / her native language, translating) can request to search for a word in only one-word group. But the user does not know in which category the words have the same meaning. In this case, all words with a transcategory tag will appear on the interface as a result of the query. This allows the user to give a broader picture of what they are trying to convey. It is even possible to make such a request grammatically. Such a request is more accurate. An electronic / paper ideographic dictionary does not provide the same convenience, as the case outperforms such tools. Another advantage of a semantic layout is that dictionaries designed to perform the above function provide a limited amount of aggregation. Another aspect: the way the verb connects with the verb to express action, the words clock, gas, smoke, etc., indicate the countless contexts in which they are used; the researcher chooses a construction with different positions, that is, the corpus can express a thousand or a hundred thousand times more language possibilities than a dictionary.

According to E.V. Rakhilina, the approach to lexical classification in NCRL is in a purely semantic aspect. [Rakhilina E.V., Kustova G.I. etc., 2008] There are verbs that only mean action in context, not out of context. The tagging of such units is also based on linguistic support.

Perfect performance of search / query forms is essential for the user to use the semantic layout effectively: this requires an intuitive interface. Also, the authors of the article, based on the analysis of the properties of the semantic markup, conclude that there should be the semantic class (1) and its important taxonomies are divided into independent basic (2), large classes (3), a reflector which clearly reflect the result (4).

There is a class in the semantic layout of the corpus that belongs to both object nouns and non-object nouns. For example, just as well-known nouns do not include instruments, matter, noun of time, units of sound, and abstract noun, so well-known nouns and object nouns can be called non-subject nouns. That is why the marking of famous nouns is done independently, separately. They are difficult to automatically tag based on linguistic support. So far, the NCRL's famous noun class is divided into groups such as first name, last name, patronymic, and toponym.

Well-known equine polysemy complicates the layout: The Volga is a toponym (river) and the name of a household item (car); Ford names the person and the car brand. Linguistic polysemy creates homonymy in the corpus. For a computer, Ford is in both cases, that is, it is homonymous: the program cannot distinguish it whether it is ambiguous or homonymous, the program is a unit consisting of a combination of letters such as f + o + r + d reads as. To solve this problem, it is necessary to create a program for automatic detection of homonymy, which will work as a basis for the layout. The ammonium differentiation program is based on a set of modules. Given that the linguistic framework of the NCRL (morphological, semantic, syntactic) is constantly being improved, it is clear that the authors of the corpus will solve this problem as well.

In the NCRL semantic character interface, the physical feature (t: physq) parameter is defined separately from the human feature (t: humq). This symbol is used as a tag in metaphors: a soft loaf is a soft person. Another advantage of the NCRL semantic markup is that it is intended to include a program of automatic filtering of ambiguity: the unit undergoes ambiguity approbation [Shemanayeva O.Y., Kustova G.I. etc., 2007. - p. 582-587], and the function of automatic detection and elimination of homonymy has been studied theoretically and is in the implementation stage.

REFERENCES:

1. Dyer I. S., Rakhilina E. V. Subject names in the “Lexicographer” system // NTI, ser. 2. – 1992. – No. 9. – P. 24-31.
2. G.I.Kustova, E.V.Paducheva Dictionary as a lexical database // Questions of linguistics, 1994. – № 4.
3. Kustova G.I., Lyashevskaya O.N., Paducheva E.V., Rakhilina E.V. Semantic markup of vocabulary in the National corpus of the Russian language: principles, problems, prospects // National corpus of the Russian language: 2003-2005. Results and prospects. - Moscow: Indrik, 2005.
4. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // Linguistica Antverpiensia, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
5. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
6. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
7. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
8. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Монография. ISBN-10: 6200515077; ISBN-13: 978-6200515070 Издатель: GlobeEdit (7 февраля 2020 г.); 260 страниц
9. Хамроева Ш. Корпус лингвистикаси атамаларининг изоҳли луғати. Globe Edit, 2020. – 96 б.
10. Rakhilina E. V., Kobritsov B. P., Kustova G. I., Lyashevskaya O. N., Shemanaeva O. Y. Lexico-semantic markup in the national corpus of the Russian language. (Electronic resource): <http://ruscorpora.ru/sbornik2005/10kustova.pdf>.
11. Rakhilina E. V., Kustova G. I., Lyashevskaya O. N., Reznikova T. I., Shemanaeva O. Y. Tasks and principles of semantic markup of vocabulary in the RNC // <http://ruscorpora.ru/sbornik2008/10.pdf>.
12. Rakhilina E. V., Lyashevskaya O. N., Kobritsov B. P., Kustova G. I., Shemanaeva O. Y. Polysemy as an applied problem: Lexical-semantic markup in the National corpus of the Russian language // Laufer N. I., Narinyani A. S., Selegey V. P. (ed.). Computational linguistics and intelligent technologies: Proceedings of the international conference “Dialogue 2006”, - 2006. - P. 445-450.
13. Shemanaeva O. Y., Kustova G. I., Lyashevskaya O. N., Rakhilina E. V. Semantic filters for resolving polysemy in the National Corpus of the Russian language: adjectives // Iomdin L.L., Laufer N.I., Narinyani A.S., Selegey V.P. (ed.). Computational linguistics and intelligent technologies: Proceedings of the international conference “Dialogue 2007”. – 2007. – S. 582-587.

ПАРАЛЛЕЛ КОРПУС УЧУН ҲАРАКАТ ТАРЗИ МАЪНОЛАРИНИНГ ЛИНГВИСТИК БАЗАСИ

LINGUISTIC BASE OF MOVEMENT MEANINGS FOR PARALLEL CORPUSES

Менглиева Мунира Бахтиёр қизи*

Аннотация: Мазкур мақолада параллел корпус учун ҳаракат тарзи маъноларининг талқини берилган. Ҳаракат тарзи маъноларининг ўзбек тилидан инглиз тилига таржимасининг ўзига хос хусусиятлари тавсифланган.

Калим сўзлар: ҳаракат тарзи, ўзбек тили, инглиз тили, таржима, параллел корпус.

Annotation: This article provides an interpretation of the meanings of movement patterns for a parallel corpus. The peculiarities of the translation of behavioral meanings from Uzbek to English are described.

Keywords: movement style, Uzbek, English, translation, parallel corpus.

Кириш

Маълумки, параллел корпуслар таржима жараёнининг луғат билан бирдек қўлланувчи восита бўлиб улгурди. Ҳар бир гапда маълум типдаги бирликнинг таржимасини кузатиш, намуналар олиш ва ўрганиш учун параллел корпус қулай ахборот манбаидир. Бошқа бирликлар каби ўзбек-инглиз тилларида ҳаракат тарзи маънолари ҳам ўзига хос талқинга эга. Буни кузатишнинг қулай усули параллел корпусдан фойдаланиш. Афсуски, ўзбек-инглиз тили параллел корпусининг мавжуд эмаслиги бу борада ўзбек ва инглиз тиллари орасидаги таржимани амалга ошириш учун санаб ўтилган имкониятларни чеклайди. Ушбу мақолада ўзбек-инглиз параллел корпуси учун ҳаракат тарзи маънолари талқинининг берилиши хусусида фикр юритамиз.

Асосий қисм

Ҳаракат феъллари тарзини намоён этувчи воситалар сон жиҳатдан кенг қамровли, бундай устуворлик бевосита, биринчидан, ҳаракат феълларининг сонига бориб тақалса, иккинчидан, тарз ифода воситаларининг турли тил сатҳларида тарқалиб яхлит функционал семантик майдонни ташкил эта олишида. Шунингдек, ҳаракат тарзи категорияси ўз таркибига икки оралиқ маънога бўйсунган турли хусусий грамматик маъноларни қамраб олишини инобатга олсак, ушбу категорияга луғатларда катта ўрин ажратилганига шубҳа қолмайди.

Авваламбор, ўзбек ёхуд рус тилидаги луғат (словарь) атамаси инглиз тилида уч вариантга эга эканлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Биринчи атама, **dictionary** бутун бир тил бирликларининг нисбатан энг тўлиқ тўплами бўлса, **vocabulary** тор қамровли, маълум бир соҳага оид сўзларни қамраб олади ва унда сўзлар изоҳсиз келтирилади. Шунингдек, ушбу истислоҳ кишининг сўз бойлиги, ўрганилаётган чет тили бирликлари киритилган шахсий қайдномани англатади. **Glossary** эса у ёки бу матнда учрайдиган маълум бир сўзлар изоҳини қамраб олади [3]. Албатта, ҳаракат тарзи ифода воситаларининг луғатларда берилишини биз қуйида биринчи тур луғатлар доирасида тадқиқ этамиз. Таъкидлаш жоизки, инглиз тилидаги катта изоҳли луғатлар ўзининг қомусий характери билан ўзбек тилидаги луғатлардан ажралиб туради. Бунга сабаб, замонавий инглиз луғатчилиги тарихан шаклланган луғатчилик мактаби тамойилларига асосланади. Гарчи инглиз изоҳли луғатлари бошқа Европа тилларидан, хусусан, француз, немис тилларидаги изоҳли луғатлардан бир қадар кеч шаклланган бўлса-да, улар дунё луғатчилиги ривожига улкан ҳисса қўшди. “Инглиз тилининг биринчи изоҳли луғати 1604 йилда Роберт Колдри томонидан тузилган. Тилшунос ва танқидчи Самуэль Жонсон томонидан 1775 йилда битирилган “Инглиз ёзувчисининг норматив изоҳли луғати” эса инглиз луғатчилиги соҳасида туб бурилиш ясаб, янги даврни бошлаб берди. Бироз вақт ўтгач, Америка лексикографияси ҳам ривожланиш сари одимлай бошлади ва натижада илк Америка изоҳли луғати шаклланди. Ушбу луғат Самуэль Жонсон исми бошқа бир америкалик луғатшунос томонидан тузилган [3] ва тўлиқ шаклда интернет тармоғига жойлаштирилган бу луғат дунёнинг турли нуқталаридан фойдаланиш имконини яратиб беради.

* Андижон давлат университети мустақил изланувчиси, muniramenglievaa354@gmail.com

Инглиз тилидаги луғатлар беш асосий турга бўлинади ва улар сирасига лингвистик ва комусий; умумий; махсус; тематик ва изоҳли-норматив луғатлар киради [3]. Ушбу тур луғатлар доирасида ҳаракат тарзи маъносини ифодаловчи воситаларни тадқиқ этарканмиз, қуйидаги ҳолатларга дуч келдик.

Биринчидан, тарз маъносининг фонетик ўзгаришлар орқали ифодаланишига мисоллар, яъни ҳаракат феъли таркибида товуш ўзгаришлари луғатларда қайд этилмаган. Луғатларда бундай мисолларнинг келтирилмаганлиги эса, албатта, табиий ҳол, зеро фонетик ўзгаришлар тил таркибида норматив ҳол деб қабул қилинмайди, бундай ўзгаришлар матндан, яъни контекстдан ташқари ҳолларда мустақил луғавий маънога эга эмас. Аксинча, тарз маъносининг морфологик воситалар орқали ифодаланишига инглиз изоҳли луғатларида етарлича мисоллар топилади. Инглиз тилида предлоглар ва ҳаракат феълларининг уюшиб, фразавий феълни шакллантириши шу қадар оммабоп ҳолки, ушбу фразавий феълларнинг изоҳига бағишланган алоҳида изоҳли луғатлар, шунингдек, фразавий феълларнинг таржима луғатлари ҳам шаклланиб улгурган. Қуйида тарз маъноларини қамраб олган баъзи луғат мақолаларини мисол сифатида келтириб ўтамиз.

Масалан:

1. TO BREAK+PREPOSITION [7]

break down	1. <i>ломаться, выходить из строя</i> : If a machine breaks down, it stops working. – Если машина ломается, она перестает работать. 2. <i>провалиться, потерпеть неудачу, срываться (о планах и т.п.)</i> : Our plans broke down – Наши планы провалились. The negotiations broke down. – Переговоры сорвались. 3. <i>не выдерживать, срываться</i> : She broke down and sobbed. – Она не выдержала и разрыдалась. 4. <i>ухудшаться, сдавать (о здоровье)</i> : His health broke down. – Его здоровье пошатнулось.
break something off	1. <i>отламывать, отрывать что-либо</i> : I broke off a piece of my tooth. – У меня отломался кусочек зуба. 2. <i>прерывать что-либо</i> : She broke off (speaking) for a moment and sighed. – Она на мгновение замолчала и вздохнула. 3. <i>прекратить, разорвать (отношения и т.п.)</i> : They've broken off their engagement. – Они разорвали помолвку.
break out	<i>вспыхивать, неожиданно начаться, разразиться</i> : A fire broke out in the middle of the city. – В центре города вспыхнул пожар. Cheers and applause broke out at the European Space Agency after its Rosetta spacecraft made the first-ever landing on a comet. – Приветствия и аплодисменты раздались в Европейском космическом агентстве после того, как их космический аппарат Розетта совершил первую в мире посадку на комет
break (something) up	<i>распускать, разгонять, расходиться (о собрании, компании и т.п.); разрушать, распадаться, разваливаться (о союзе, семье, дружбе, империи и т.п.); прекращать занятия, закрываться на каникулы</i> : Schools break up at the end of May or the beginning of June. – Школы прекращают занятия в конце мая или в начале июня.
break with	<i>разрывать отношения, порывать с кем-, чем-либо</i> : He broke with his past. – Он порвал со своим прошлым.

2. TO KEEP+PREPOSITION [7]

keep at (doing something)	<i>делать настойчиво, продолжать делать что-либо</i> : He keeps at looking for the answer. – Он продолжает искать ответ.
keep away	<i>держаться в стороне</i> : Keep away from bad companions – Сторонись плохой компании. Keep away from the fire. – Не подходи к огню. This spray is to keep flies away. – Это аэрозоль для отпугивания мух.
keep (something) up	<i>сохранять, поддерживать что-либо на одном уровне с чем-либо; не</i>

with something)	<i>отставать в чём-либо от чего-либо: You must work out if you want to keep up your level with his. – Ты должен тренироваться, если не хочешь отставать от него. Keep up your anti-virus software with the updates. – Следите за обновлениями своего антивирусного программного обеспечения. We must keep up our old traditions. – Мы должны поддерживать наши старые традиции. It was increasingly difficult to keep up with fast-moving situations. – Становилось всё труднее идти в ногу с быстро меняющимися ситуациями. Keep it up. – Продолжайте.</i>

3. TO START+PREPOSITION [3]

start something over (a gain)	<i>начинать заново что-либо: As a result, the work was to be started all over. – В результате этого работу пришлось начинать полностью заново.</i>
start something up	<i>заводить, начинать что-либо: Clear away the tools and start up the engine. – Убирай инструменты и заводи двигатель. I started up a conversation with the person sitting beside me. – Я начал разговор с человеком, сидящим рядом со мной. I've got a few ideas to start up my business. – У меня есть несколько идей, чтобы начать свой бизнес.</i>

Кўриниб турганидек, ҳаракат феъллари изоҳланган луғат мақолаларнинг аксариятида ушбу феъллар билан бирика оладиган предлоглар ҳамда уларнинг бирикувидан ҳосил бўлган маъно турлари илова қилинади. Бундай феъл ва предлоглар бирикуви мисоллар билан асосланади. Луғатларда предлог+феъл бирикувига катта эътибор берилишига қарамадан, морфологик қатламда яна бир тарз маъноси ифода воситаси ҳисобланадиган замон шакли, модал феъл ва ҳаракат феъллари бирикувига етарлича мисол кўринмайди. Предлогли фразавий феълларнинг луғат мақолаларида мунтазам учрашига инглиз тилининг флексив табиати ҳам сабаб бўлади. Ўзбек ёки рус тилидан фарқли равишда турли феъллар билан бирика олмайди. Маълум бир маънода, ушбу луғат мақолалар фразавий феълларнинг яхлит бир маъно ифодаляшини ҳамда фразавий феълларнинг турғун бирикма эканлигини асослашга қаратилган.

Луғат мақолаларида ифода воситаларининг семантикаси тўлақонли ёритиб берилди. Бирок тарз маъносига кўра нейтрал бўлмаган, яъни тарз маъносига кўра функционал бўлган ушбу воситалар, албатта, ўзининг синонимлари билан граудуономик чизиққа қўйилмаган. Қолаверса, луғат мақолалари таркибида изоҳланаётган феълнинг услубий жиҳатдан бўёқдорликка эга бўлмаган варианти, яъни тарз маъносига кўра нейтрал синоними аксарият ҳолларда келтирилмайди. Масалан: *occasionally – adverb [not gradable] us /ə'ker-zə-nəl-i/ not often or regularly: Stir occasionally while the pasta is cooking. I occasionally watch TV [5]; intensively – adverb uk /ɪn'ten.sɪv.li/ us /ɪn'ten.sɪv.li/ in a way that involves a lot of effort or activity in a short period of time or small area: She is studying intensively, working toward her degree. Despite much intensively farmed land, this is one of the wildest regions of lowland England [4]; sharply adverb uk /'ʃa:p.li / us /'ʃa:rp.li / quickly and suddenly: Inflation has risen / fallen sharply. His health improved/deteriorated sharply this week. The road bends sharply to the left [6].*

Маълумки, синтактик қатламда тарз маънолари турли ҳоллар ва кесимнинг бирикуви орқали англашилади. Юқоридаги луғат мақолаларида гапда ҳол вазифасини бажарувчи, морфологик қатламда эса равиш сўз туркумига оид бирликлар изоҳланади, чунки мақолалар таркибида аксарият ҳолларда улар ҳаракатни англаувчи феъллар билан бирикади.

Ўзбек тилшунослигида “луғатшунослик – тилшуносликнинг луғат тузиш ишларининг илмий-назарий масалалари билан шуғулланувчи бўлими: лексикография” деб изоҳланса, “луғат – луғавий бирликлар алифбо тартибида жойлаштирилган, турли изоҳлар берилиб, китоб шаклига келтирилган тўпلام. Луғат турли мақсадда тузилади, шунга кўра унинг тури ҳам кўп. Аввало, луғатлар икки асосий турга бўлинади: 1) лингвистик луғат; 2) комусий луғат” [Ҳожиёв; 58] деб таърифланади.

Ҳаракат тарзи маъноларини ифодаловчи воситаларининг луғатларда берилиши инглиз тилидаги тартиб асосида амалга оширилган. Жумладан, морфологик сатҳда тарз маъносини ифодаловчи кўмакчи феъллар ҳаракат феъли изоҳланган луғат мақолалар таркибида келтирилади. Улар ифодаловчи тарз маъноси эса тўғридан-тўғри “давомийлик”, “нотўлиқлик” ёки “синаш”

маъноси деб табақаланмайди. Ҳаракат феълига равишдошлик шакли ёрдамида бириккан кўмакчи феълнинг маъноси, ушбу мураккаб морфологик қўрилманинг умумий маъноси, асосан, келтирилган мисоллар контекстидан англашилади. **Масалан: ЮГУРМОҚ** 1. *Иргилилаб, бирор йўналишида тез ҳаракат қилмоқ; чопмоқ. Бор кучи билан югурмоқ. Бола югуриб, тепаликка чиқди. Шу маҳал бир тўда бола чуғурлашиб, гузар томонга югуриб кетди. М.Исмоилий, Фарғона т.о. Гулнор билан Унсин танчада ўтириб, бир-бирига меҳрибон эгачи-сингилдай сўзлашаркан, болалардан бири югуриб келди. Ойбек, Танланган асарлар; СИЛТАМОҚ* 1. *Куч билан кескин тортмоқ ёки итармоқ. Отнинг жоловини силтамоқ. Варракни силтаб тортмоқ. Анвар аллоқачон ерган сакраб тушган, эшикни силтаб юборган эди. Ў.Ҳошимов, Қалбингга қулоқ сол. [Йигит] «Шуни тўлдириб ун кўтариб келаман», дегандай катта қопни силтаб елкасига ташлади. А.Мухтор, Қорақалпоқ қиссаси. Қиз ҳам ўйнаб турган сочини силтаб, орқасига ташлади-ю, унинг кўзларига тик қаради. Ў.Ҳошимов. Қалбингга қулоқ сол [2]; БОШЛАМОҚ... 3. –и(б) аффиксли равишдош шаклида кўшма феъллар таркибига киради, мас. Бошлаб бормоқ, бошлаб келмоқ. Йигитча уни лойи атала бўлиб ётган бир кўчага бошлаб кирди. П.Турсун, Ўқитувчи. Гаввос Меъморни ўша ишнам хона сари бошлаб борди. Мирмуҳсин, Меъмор. 4 –а, –й аффиксли равишдошлар билан ифодаланган иш-ҳаракатнинг бошланганлигини ёки унга киришилганлигини билдиради, мас. Тўкила бошламоқ, қарий бошламоқ. Шабада эса бошлади. Тавҳидий дафтарчасини очди ва қадамини секинлатиб ўқий бошлади. А.Қаҳҳор, Асарлар. Ойбодоқ кета бошлаган эди, Отабек уни тўхтатди. А.Қодирий, Ўтган кунлар [2]; ЭЗМАЛАНМОҚ 1 Эзмалик қилмоқ, гапни чўзмоқ. Бир неча фарсахдан кейин қудуқ келигини олдиндан айтар, қудуқни эзмаланиб тасвирлар, ҳаммаси тўғри чиқарди. Мирмуҳсин, Меъмор. Ортиқ эзмаланиб ўлтиришига Эҳсоннинг фурсати йўқ эди. А.Қаҳҳор, Сароб; ЭПЛАМОҚ 1 Уддаламоқ, уддасидан чиқмоқ, Ишни эпламоқ. Сен раис бўлсанг эплайсан. Бирон бошқа ҳунарнинг бошини тутса ҳам эплаб кетарди. С.Сиев, Ёруғлик. Сенлар ҳали битта ўқишини ҳам эплолмай юрибсанлар. Э.Раимов, Ажаб қишлоқ.*

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, тарз ифода воситаларининг изоҳли луғатларда берилишини кузатар эканмиз, бу борада ҳар икки тилда бир хил параллеллар кузатилади. Жумладан, ўзбек ва инглиз тили изоҳли луғатларида тарз маъносининг фонетик ўзгаришлар орқали ифодаланишига мисол берилмаган, бунда тилнинг одатий нормасидан чекиниш ҳоллари луғатларда ўз аксини топа олмайди. Морфологик қатламда эса ҳар икки тилдаги ҳаракат тарзи маъноларини ифодаловчи воситалар атрофлича қамраб олинган. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида ушбу сатҳ воситаси ҳисобланган феъл+равишдошлик шакли+кўмакчи феъл қўлланилиши ҳамда инглиз луғатчилигида мазкур сатҳ воситаларидан феъл+ предлог бирикувидан ҳосил бўлган фразавий феъл маънолари кенг қамраб олинган. Шу сабабли, таржима луғатларида берилмаган бирликлар параллел корпусда ифодаланиши лозим.

АДАБИЁТЛАР:

1. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
2. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // *Сўз санъати халқаро журнали*. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
3. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “Middle european scientific bulletin”. Vol 6, November 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
4. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 1985. – 164 б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2000-2006.
6. <http://human.snauka.ru/2019/03/25653> лексикография английского языка Дубровская
7. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/intensively>
8. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/occasionally>
9. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/sharply>
10. https://engramm.su/phrasal_verbs/break

MILLIY KORPUS YARATISHNING KRIMINOLINGVISTIKA TARAQQIYOTIDAGI ROLI VA ISTIQBOLLARI

THE ROLE AND PROSPECTS OF THE NATIONAL CORPUS IN THE DEVELOPMENT OF CRIMINOLINGUISTICS

Musulmonova Kamola Xusniddin qizi*

Annotatsiya: Maqolada kriminolingvistika rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan omil sifatida milliy korpusning ahamiyati ta'kidlangan. Jahon kriminolingvistikasi doirasida olib borilgan lingvistik tekshiruvlarda korpuslardan foydalanish samaradorligi misollar bilan ko'rsatilgan. Korpusning kriminalistika sohasidagi qo'llanilishi va uning ahamiyati asoslanadi.

Kalit so'zlar: korpus, kriminolingvistika, yuridik tilshunoslik, lingvistik ekspertiza, lingvist-ekspert.

Annotation: The article highlights the importance of the national corpus as a factor that has a positive impact on the development of criminolinguistics. The effectiveness of the use of corpus in linguistic examinations conducted in the framework of global criminolinguistics is illustrated by examples. The application of the corpus in the field of criminology and its significance will be clarified.

Keywords: corpus, criminolinguistics, forensic linguistics, linguistic exam, linguist-expert

Har qanday tilning ichki imkoniyatlari, o'ziga xosligi uning qay darajada ommalashishi bilan bog'liq. XX asr texnika taraqqiyoti asri kirib kelishi bilan qator davlatlarning o'z milliy korpuslari yaratib bo'lindi. Albatta, XXI asrda internet, axborot texnologiyalarining keng quloch yoyishi tilning jahon miqyosida e'tirof etilishi, keng miqyosda targ'ib qilinishi zamonaviy kommunikatsiyalar bilan bog'liqligi bilan belgilanishi shubhasiz. Tilning, xususan, o'zbek tilining jahon hamjamiyati tomonidan o'rganilishi, e'tirof etilishi uchun, avvalo, uning asosiy leksik-grammatik bazalari shakllantirilishi va dasturiy ta'minoti yaratilishi lozim. Ana shu masalalarni inobatga olgan holda tilshunos olim B.R.Mengliyev quyidagilarni ta'kidlaydi: “ Tilimizning murakkablik bo'yicha bosqichlari ilmiy aniqlanib, shu asosda turli leksik-grammatik darajadagi, ketma-ketlikka asoslangan qo'llanmalar yaratish – dolzarb vazifa. Birinchi o'rinda lingvistik baza shakllantirilishi kerak. Bu tizimli, chuqur ilmiy tadqiqotlarni taqozo etadi” [Mengliyev B.2020:10.18].

Xo'sh, korpusning lingvistik ekspertiza jarayoniga aloqadorligi bormi? Konfliktli matnlar lingvistik ekspertizasida korpus qanday ahamiyat kasb etadi? Ushbu maqolada shu singari javoblarga oydinlik kiritiladi.

Sud lingvistikasi atamasi birinchi marta 1968 yilda paydo bo'lgan, o'shanda shved tilshunos professori Yan Svartuk uni Britaniya sudi tomonidan o'limga mahkum etilgan Timotiy Jonning ishini ko'rib chiqish jarayonida qo'llaydi.[Suryata Ali. 2018: 218]. 1950 yilda Timoti Jon Evans rafiqasi va bolasini o'ldirganlikda ayblanib Londonda o'limga hukm etiladi. Politsiya Evansning o'z aybiga iqrar bo'lganligini so'zma-so'z yozib olishga muvaffaq bo'linganini ta'kidlaydi va shu asosda Evans osib o'ldiriladi. Ammo sud jarayonida ishtirok etgan tilshunos Yan Svartuk Evansning bayonoti va oldin yozgan xatlarini o'zaro taqqoslaydi, shunda har ikkala matndagi o'xshashlik bilan bir qatorda so'zlarning qo'llanilishi, bog'lanishi, sintaktik, stilistik jihatdan tafovutlarini aniqlaydi. Iqronoma esa Evansga tegishli emasligini isbotlaydi. Jarayonda Evansning ko'rsatmalari, yozib olingan audio yozuvlar alohida tahlil qilinadi va asl qotil aniqlanadi. Evans vafotidan keyingina aybsiz deb topiladi va afv etiladi. [Georgina Heydon. 204:2] Aynan mana shunday sud jarayonidagi notog'ri xulosalar, faktlarning aniq teksirilishiga ehtiyoj natijasida konfliktli matnni lingvistik ekspertiza qilishga ehtiyoj tug'ildi. 1993-yilda Xalqaro sud tilshunosligi assotsiatsiyasi, 1994-yilda esa “Sud, til va qonunnutqi” nomli dastlabki kriminolingvistika sohasidagi jurnal yuzaga keladi. Keyinchalik Buyuk Britaniya va Ispaniyada xalqaro lingvist-ekspertlarni tayyorlaydigan universitet ham tashkil etildi. Bugungi kunda jahonning ko'plab rivojlangan davlatlarida lingvist-ekspertlar tayyorlaydigan oliy ta'lim muassasalari faoliyat yuritadi. Respublikamizda Ichki ishlar akademiyasi kursantlari uchun alohida ekspertiza o'tkazish doirasida lingvistik ekspertiza bo'yicha saboq beriladi. Lingvist-ekspert keng doiradagi mutaxassis bo'lishi

⁴⁵*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti Amaliy tilshunoslik va lingvodidaktika kafedrasida o'qituvchisi. musulmonova95@mail.ru

lozimligini inobatga oladigan bo'lsak, bunday kadrlarni tayyorlash, malakasini oshirish ishlarini tizimli ravishda yo'lga qo'ymoq lozim.

Korpus tilshunosi juda katta miqdordagi matnlar asosida ishlaydi. Korpuslarhar doim elektron shaklda saqlanadi va shu bilan ularga tez va oson kirish mumkin. Shuningdek, bir necha savollarga qisqa soniyalarda javob topish mumkin. Korpuslar yirik ma'lumotlar bazasida adashib qolmaslik uchun xarita vazifasini bajaradi. Korpuslarda o'zbek tilida qo'llaniluvchi so'zlar chastotalarini aniqlash mumkin. Ayrim so'zlar matnda tez-tez uchraydi. Sud jarayonida lingvistik ekspertizalarini amalga oshirishda anonim xatlar muallifini aniqlashda konfliktli matndagi odatda kam qo'llaniladigan so'zlarni korpus orqali qidirib chastotasini aniqlash imkonini beradi. Masalan, turli nutq uslublari doirasida so'zlikning tanlanishi farq qiladi. Shuningdek, yoshi, ma'lumot darajasi, jinsiga ko'ra nutq bir-biridan farq qiladi. AQSHda bo'lgan bir sud majlisida guvoh noma'lum xat tashkilot rahbari tomonidan yozilganligi haqida ko'rsatma beradi. Biroq matnda qo'llangan so'zlar "the Brown corpus" orqali qo'llanilish doirasi, chastotasiga ko'ra lingvist-ekspertlar tomonidan tekshiriladi. Shunda matn va ayblanuvchining boshqa qo'lyozmalari o'rtasida sezilarli tafovutlar borligi aniqlanadi. [Malcolm Coulthard. 2013:202]. Korpus bizga birgalikda sodir bo'lishlar yoki kollokatsiyalar haqida ham aytib berishi mumkin. Aksariyat hollarda alohida so'zning matnda paydo bo'lishi o'z-o'zidan ajoyib yoki o'ziga xos hodisa emas, lekin uning boshqa so'zlar bilan Grammatik jihatdan bog'lanishida noodatiy hollar kuzatilishi mumkin. So'z nutqda o'z valentligiga ega bo'lmagan so'z bilan bog'lanishi mumkin. Masalan, matn uchun "mehanka" so'zining "solmoq" fe'li bilan bog'lanishi odatiy emas. Korpus birinchi navbatda bizgamatnda ushbu so'zlarning alohida-alohida paydo bo'lishi ehtimoli qanchalik katta bo'lsa, unda bu ehtimolular uchun umuman paydo bo'lishi va nihoyat, qisqa matnda qanday bo'lishi mumkinligini aytib berishi mumkin. Shunda lingvist-ekspert uchun holatlarni aniqroq baholash imkoniyati yuzaga keladi. Yuqorida hosil bo'lgan bog'lanishning matnlarda tasodifiy paydo bo'lish ehtimoli va uning yirik yoki kichik matnlarda qo'llanilishi shakli haqidagi ma'lumotlar aniqlanadi. Shunda matn bir muallifga yoki mualliflar jamoasiga tegishli ekanligi oydinlashadi. baholash uchun ancha yaxshi holatga keladi.

So'nggi vaqtlarda ijtimoiy tarmoqlarda shaxs ijtimoiy xavfsizligiga, sha'ni va qadr qimmatiga daxl qiluvchi xabarlar, kommentlarning ko'payishi, keng jamoatchilik e'tiborini tortishi natijasida bu boradagi da'vo arizalari soni ortib bormoqda. Ayniqsa, internet taraqqiyoti natijasida Konstitutsion tuzumga tajovuz qiluvchi, milliy, etnik, irqiy va diniy nizolarni qo'zgashg'ash, urushni targ'ib qilish mazmunidagi siyosiy xabarlar, kiber jinoyatlar soni ortishi kriminolingvistika takomili, shuningdek, malakali lingvist-ekspertlarga bo'lgan ehtiyojni tobora ortishiga sabab bo'ladi. Dastavval qo'lyozma matnlar bilan ish tutgan ekspertlar endi keng ko'lamdagi konfliktli matnlar bilan ishlashlariga to'g'ri keladi. Bunda, birinchidan, tilning yirik korpusidan foydalanish ish hajmining samaradorligiga omil bo'lsa, ikkinchi tarafdan ekspertlar potensialini oshirishga xizmat qiladi. Sababi ekspert konfliktli matnning stilistik jihatlarini tahlil qilishda turli lingvistik bilimlarga ehtiyoj sezadi. Til korpusidan foydalangan holda, yuqoridagi "Evans ishi" singari holatlarda aynanlik, o'xshashlik va tafovutlarni oson aniqlash imkoniyati yuzaga keladi. Odatda anonim xatlar muallifini aniqlashda tezkorlik muhim omil sanaladi. Tergovchi va lingvist-ekspertlar guruhi matn "kod"ini qanchalik qisqa muddatda ochishsa, jarayonning ijobiy yechim topishiga shuncha katta ta'sir o'tkaziladi. Kriminalistikadagi ko'pgina ochilmagan jinoyatlar muallif shaxsini aniqlay olmaslik, yoki aniqlashga kechikish asnosida yuzaga keladi. Boisi birinchidan, lingvistik ekspertiza jarayonida ekspert juda ko'p ma'lumotlar bazasiga tayanadi; ikkinchidan aniq xulosa berish uchun matnning lingvistik belgilari taqqoslanadi, tahlil qilinadi. Albatta, bunda lingvist-ekspert o'z gipotezalariga asoslanib ish tuta olmaydi. Uning xulosalari sud jarayonining o'zgarishiga omil bo'lishi mumkin. Shu sababdan ekspert tayyor ilmiy asoslangan yirik ma'lumotlar bazasidan foydalandi. Bu esa til korpusi va uning negizida kriminolingvistika uchun xususiy tarmoq korpuslarning yaratilishiga katta ehtiyoj borligini ko'rsatadi.

Korpus tilshunosligi 1960-yillardan beri mavjud bo'lib, sud-lingvistikasi nisbatan yangi soha sifatida sud da'lillari va tilshunoslikning huquqiy matnlar va nutqlarga nisbatan keng qo'llanilishini o'z ichiga oladi. Tabiiy tilning kompyuter korpuslari orqali matn nafaqat leksik-semantik, balki grammatik tarzda belgilanishi, tahlil qilinishi, kelishuv, kollokatsiya va boshqa maxsus dasturiy ta'minot bilan tahlil qilinishi mumkin. Sud tilshunosligining nisbatan qisqa tarixida uning namoyandalari munozarali mualliflik kabi savollarga oydinlik kiritish maqsadida korpus tilshunoslik texnikasidan tez-tez foydalanib kelishgan. Lingvistik ekspertiza jarayonida korpuslardan foydalanishni keng va tor ma'noda qo'llash mumkin. Tor ma'noda tergovgacha surishtiruv-qidiruv jarayonlarida ekspertiza belgilangan

bo'lsa, lingvist-ekspert qidiruv bazalariga tayangan holda korpuslardan foydalanadi. Masalan, sudda lingvistik dalillardan foydalanishni, tortishuvlarga sabab bo'lgan iqrorliklar, savdo markasidagi nizolar, tahdidlar va tovlamachilik harakatlari, pora berishda ayblanib yozilgan suhbatlar, o'z joniga qasd qilish to'g'risidagi yozuvlar bahsli mualliflik singarilar. Keng ma'noda esa korpuslardan foydalanish turli tipdagi jinoyatlar va huquqbuzarliklarda qo'llaniladi. Demak, keng ma'noda terrorizm(O'zbekiston Respublikasi J/K 115-modda), urushni targ'ib qilish(150-modda), O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga tajovuz qilish(158-modda), milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovatni qo'zg'atish(156-modda), O'zbekiston Respublikasi Konstitutsion tuzumiga tajovuz qilish(159-modda), saylov yoki referendumni tashkil qilish haqidagi qonunchilikni buzish(146-modda), jamiyat xavfsizligi va ijtimoiy tartib-intizomga tahdid soluvchi mazmunga ega materiallarni tarqatish(244/1-moddasi) singari holatlarda til korpusidan foydalanish ehtiyojini yuzaga keltiradi.[O'zbRes jinoyat kodeksi. 1994:218].

Maxsus korpuslar muayyan bir vaqtda, holatda va mintaqada matnning muallifini aniqlash uchun qo'llaniladi. Odatda, korpuslar turli xil belgilar bilan belgilanadi. Tilda mavjud ma'lumotlar bazasi asosida shaxsning gender, yosh, hududiy xoslanishiga ko'ra belgilari oydinlashadi. Haqorat matnlari bo'yicha haqorat darajasi, ijtimoiy xavfi kabilar oydinlashtiriladi, internet tarmog'idagi siyosiy xabarlarining xavflilik darajasi baholanadi. O'zbek tilining ham o'z milliy korpusi yaratilishi tarmoq yo'nalishlar korpusi yaratilishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Anonim xatlar avtorizatsiyasi masalasida elektron ko'rinishdagi xabarlar, ijtimoiy tarmoqlardagi shaxsiy yozishmalar matnidagi turli morfologik sintaktik belgilar matn muallifi masalasiga oydinlik kiritishga yordam beradi. Lingvistik ekspertiza uchun korpusning quyidagi ahamiyatlari mavjud:

- Turli hudud vakillari nutqining fonetik, leksik grammatik, xususiyatlari;
- Plagiatlik holatlarida aynan va o'xshashlik jihatlari aniqlash;
- Haqorat, qarg'ish va obro'sizlantirish kabi holatlarni taftish qilish;
- Murojaat. Chaqiruv ko'rinishidagi ekstermistik materiallarning milliy etnik xoslanishi korpus bazalaridan foydalangan holda aniqlash.

Sud lingvistikasida korpus tahlilidan foydalanish bo'yicha ushbu qisqacha ma'lumot va lingvistik dalillarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, korpus tilshunosligi nafaqat istiqbolli soha, balki tarmoq yo'nalishlar takomiliga sezilarli ta'sir. Shuni ta'kidlash kerakki, korpus tilshunosligining yangi sohalari lingvistik dalillarni tahlil qilish yuridik mutaxassislar yoki tergovchilarning ehtiyojlari sifatida paydo bo'ladi va texnologiya jamiyat o'zgarishi bilantarmog'i kengayib boradi.

Sud lingvistikasi – bolalarga nisbatan zo'ravonlik holatlarida chat transkriptlarini tahlil qilish jinoyatchini aniqlash yoki yashirin belgilarni tahlil qilishni ta'minlashda korpuslardan foydalanadi. Bunda asosiy korpus asosida tarmoq korpuslar yaratilishi soha istiqboliga xizmat qiladi.

Umuman aytganda, korpus tilshunosligi sud lingvistikasini to'liq rivojlangan sud ekspertizasi sifatida asos solishda hal qiluvchi rol o'ynaydigan taxmin qilish mumkinki, murakkab hisoblash usullari bilan birgalikda katta korpuslardan foydalanishlarni tahlil qilish, sud tilshunosligi kelgusida odatiy holga aylanadi. Demak, o'zbek tilining milliy korpusi yaratilishi boshqa fan sohalari qatori kriminolingvistika uchun juda muhim va g'oyatda ahamiyatli bo'lgan ilm yo'lidagi ulkan qadam bo'lib xizmat qiladi. Bu bugungi kunda soha taraqqiyoti uchun muhim faktorlardan biri bo'lishi shubhasiz. Kelgusida milliy korpus negizida fanning turli sohalari uchun turli tarmoq korpuslar yaratilishi ilm-fan rivojiga va muayyan soha taraqqiyoti uchun omil bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. <https://kun.uz/uz/news/2020/10/18/baxtiyor-mengliyev-ozbek-tilining-ham-milliy-korpusi-yaratilishi-lozim>.
2. Malcolm Coulthard. On the use of corpora in the analysis of forensic texts//International Journal of Speech Language and the Law. 2013, p-203-204.
3. Suryata Ali. The History of Forensic Linguistics as an Assisting Tool in the Analysis of Legal Terms. Article in Sriwijaya Law Review. July 2018 DOI: 10.28946/slrev. Vol2.Iss2.135.pp215-233
4. Georgina Heydon:Forensic linguistics: process and formas //Linguistic Indonesia, vol-32 №1 2014. p 10.
5. O'zbekiston Respublikasining jinoyat kodeksi. Lex.uz .22.09.1994.
6. O'zbekiston Respublikasining ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks. Lex.uz

7. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Монография. ISBN-10: 6200515077; ISBN-13: 978-6200515070 Издатель: GlobeEdit (7 февраля 2020 г.); 260 страниц
8. Хамроева Ш. Корпус лингвистикаси атамаларининг изоҳли луғати. Globe Edit, 2020. – 96 б.
9. Susan Blackweel. Why forensic linguistics needs corpus linguistics? // Comparative legilinguistics. Poland-2009, vol-1. P-6-10
10. Andrea Nini. Corpus Analysis in Forensic Linguistics. In Carol A. Chapelle (ed), The Concise Encyclopedia of Applied Linguistics, 313-320, Hoboken: Wiley-Blackwell.

ПАРАЛЛЕЛ МАТНЛАР КОРПУСИНING МАДАНИЙ МУНОСАБАТЛАРИНИ ЎРИТИШДАГИ ЎРНИ

THE ROLE OF PARALLEL CORPUSES IN CULTURAL RELATIONS

Рахманова Азизахон Абдугафуровна*
Акрамджанова Мадина Исматуллаевна*

Аннотация. Компьютер лингвистикаси табиий тилларнинг математик моделларини қуриш, лингвистик муаммоларни ҳал қилувчи компьютер дастурларини ишлаб чиқишдан иборат. Компьютер лингвистикасининг асосий масалалари умумий тилшуносликнинг формал ва аксиоматик моделларини қуриш ва конкрет тилларнинг моделларини ишлаб чиқишдир.

Калим сўзлар: Компьютер лингвистикаси, корпус, адабий тил, матнлар корпуси, бадиий асар.

Annotation. Computer linguistics is the construction of mathematical models of natural languages, the development of computer programs that solve linguistic problems. The main issues of computer linguistics are the construction of formal and axiomatic models of general linguistics and the development of models of specific languages.

Keywords: computer linguistics, corpus, literary language, text corpus, fiction.

Компьютер лингвистикаси тараққийоти таъминловчи асосий лингвистик омил электрон матнлар корпуси ёки параллел матнлар корпусларидир. “Корпус сўз, сўз бирикмаси, грамматик шаклларни, сўз маъносини муайян қидирув тизими орқали топишни англатувчи электрон кўринишдаги матнлар жамланмасидир” [<http://ruscorpora.ru>; <http://ruscorpora.ru>].

Компьютер лингвистикасида “корпус” тушунчасида “матнлар корпуси” термини кенг қўлланади. “Жаҳон тилларининг жуда кўпчилиги мукамаллик даражаси, матнни қайта ишлаш имконияти билан фарқ қилувчи ўз миллий корпусларига эгаллиги, бугунги кунда лингвистик тадқиқот ва амалий топшириқлар ечими учун тил корпуслари замонавий тилшуносликнинг инкор этиб бўлмас иш қуролига айланганлиги, корпуснинг оддий электрон кутубхонадан фарқи, корпус аннотацияси, конкорданс (қидирув тизимининг нисбатан оддий кўриниши) ёки корпус менеджери, унинг қидирув имконияти, корпус менеджерига қўйилган умумий талаблар ёритиб берилган. Корпуснинг лексикография, лексикология, синтаксис, услубиятни ўрганишдаги лингвистик аҳамияти, лингводидактика, она тили, хорижий тил таълимидаги ўрни ёритиб берилган” [Ҳамраева, 2018: 9]. “Матнлар корпуси – электрон ҳолда сақланадиган маълум тил бирликлари бўлиб, улар тилшунослар учун турли хил муаммоларни ҳал этиш мақсадида ва турли йўналишдаги тадқиқотлар учун заруриятга қараб турли шаклларда тузилади. Булар фонема, графема, морфемалардан тортиб ундан каттароқ бирликлар – лексема, гап ва матнлар (бадиий ёки илмий асар, газета ва журнал матнлари)дан ташкил топиши мумкин. Уларнинг қай тарзда сақланишига қараб махсус дастурлар ёрдамида ҳар бир керакли сўз ёки сўз бирикмасининг мисоллари, имло бўйича вариантлари, синонимик қаторлари топилиши мумкин. Матнлар корпусига оид илмий тадқиқотлар салмоғининг кўпайиши натижасида тилшуносликда корпус лингвистикаси йўналиши шаклланди [Баранов, 2001; Пўлатов, 2007; Раҳимов, 2011].

Тадқиқотларда корпус компьютер лингвистикасидан алоҳида йўналиш сифатида қаралмоқда. Биз корпуснинг, корпус яратиш муаммоларининг, мақсади, вазифаларини назарда тутиб, уни компьютер лингвистикаси йўналиши сифатида талқин қилувчи қарашларни қувватлаймиз. Компьютер лингвистикаси табиий тилни қайта ишлаш, тил масалаларининг компьютер тизими орқали ҳал қилиниши, тил ўргатиш, матнни таҳрир қилиш, таржима қилиш муаммолари билан шуғулланар экан, корпуслар ҳам бевосита тил бирликлари, тил бойлигини акс эттирадиган катта ҳажмдаги бутунлик, лингвистик тадқиқотлар учун маълумотлар базаси ҳисобланади. Шу боис корпуснинг компьютер лингвистикаси йўналиши сифатида, корпус

* Таянч докторанти, Ўзбекистон Миллий университети, azizahonraa@gmail.com

* Ўзбекистон Миллий университети магистранти

лингвистикасини эса корпус турлари, корпус яратиш тамойиллари, компьютер усуллари, муаммолари билан шуғullanувчи алоҳида соҳа сифатида талқин қилиш ўринли бўлади.

“Корпусларнинг бир қатор турлари бор: бир муаллиф корпуси, бир китоб корпуси, миллий корпус. Миллий корпус тил тараққиётининг маълум бир давридаги жанрлари, услублари, ҳудудий ва социал вариантлари – барча жиҳатларини қамраган ҳолда намоён этишдир. Рус тилининг миллий корпуси интернет тизимида 2003-йилдан бери амал қилиб келмоқда ва ҳозирги вақтда 140 млн. сўз қўлланишига эга бўлган ҳар хил русча матнларни ўз ичига олган. Истикболда рус тилининг миллий корпуси 200 млн сўз қўлланишини ўз ичига олган матнлардан иборат бўлиши кўзда тутилган [<http://ruscorpora.ru>; <http://ruscorpora.ru>]

Корпуслар адабий тил ва жонли мулоқот нутқининг асосий жиҳатларини қамраб олар экан, сўзларнинг тарихийлигига кўра турларини: архаизм, историзм, неологизм кабиларни; сўзларнинг қўлланиш доирасига кўра кўринишларини: диалектал сўзлар, терминлар, арго ва жаргонларни, нутқ услуби хусусиятларини ҳам ажратиб олиш имконини беради. Корпуслар луғат фондиди акс эттирувчи манба бўлиши билан бир қаторда нутқ жараёнига бўлган лексик бирликлар, лексемалар, грамматик шакллар, грамматик воситалар ҳақида ҳам ахборот беради.

“Корпуснинг бошқа вазифаси лексика, грамматика, акцентология, тил тарихи соҳаларининг барча имкониятларини намоён қилишдир. Авваллари мутахассислар текстни қараб чиқиб, ундан зарур мисолларни қўлда кўчириб ёзар эди: бу фаолият кўп меҳнатни талаб қилар ва катта ҳажмдаги материални ишлашга имкон бермас эди. Энди эса ўрганилаётган материал ҳажми ва ахборот қидириш тезлиги чекланмайди, бу эса олим ёки ўқитувчининг ҳар хил типдаги матнлар қўлаи билан ишлашига имкон беради. Миллий корпуснинг асосий фойдаланувчилари ҳар хил хил йўналишдаги тадқиқотчи-лингвистлардир. Корпус фойдаланувчилари чекланмаган. Муайян давр ёки ёзувчи услуби ҳақидаги ишончли статистик маълумотлар адабиётшуносларни, тарихчи ва бошқа гуманитар соҳа вакиллари қизиқтиради” [<http://ruscorpora.ru>; <http://ruscorpora.ru>]. Корпуснинг бир неча жиҳатлари мавжуд бўлиб, уларнинг хусусияти маълум бир тилнинг муаммоларини тўлиқ қамраб олади.

Миллий корпус шу миллат тилида яратилган корпусларнинг барча турини ўзида жамлайди. Натижада муайян тилда шу тилнинг барча имкониятларини ўзида акс эттирган маълумотлар базаси шаклланади. Миллий корпусни шакллантирувчи ҳар бир корпус ўзининг хусусиятларига кўра аҳамиятлидир.

Корпус лингвистикасида параллел матнлар корпуси ҳам муҳим аҳамият касб этади. Параллел матнлар корпуси бадий асар, қўлланма, оммавий ахборот воситалари, турли хил ҳужжатларнинг икки ёки ундан кўп тиллардаги электрон кўринишларидир. Параллел корпуслар ёрдамида бир сўз, жумла, абзац, суперсинтактик бутунликларнинг турли тиллардаги вариантларини билиш мумкин. Параллел корпуслар маданиятлараро мулоқот кенг ёйилган ҳозирги давр учун муҳим воқелик ҳисобланади. Параллел корпуслар орқали турли тил муҳитидаги, маданиятлардаги универсалиялар ҳамда тилларнинг ўзига хос ментал хусусиятлари, реалия ва лақунар бирликларни ҳам аниқлаш мумкин бўлади. Параллел матнлар корпуси автоматик таржима ривожини учун ҳам хизмат қилади, компьютер лексикографиясининг тараққиётини таъминлайди. Параллел матнлар корпуси ёрдамида махсус конкордансер дастурлар ишлаб чиқилади ва турли хил ихтисослик луғатлари тузиш имконияти юзага келади.

Бадий асар бўйича параллел матнлар корпуси, аввало, икки ёки бир неча тиллар грамматикасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни таҳлил қилиш имконини беради. Параллел матнлар корпуси ҳар икки тилдаги бадий услуб хусусиятларини қиёслашда аҳамиятлидир. Бадий услубда тасвир воситалари, кўчимлар, образли ифодалар ҳар бир тил аъёнасида мос равишда акс этади. Масалан, “мушк” (қора рангли хушбўй модда)нинг қошга, сочга, “шаҳд” (асал)нинг лаб ёки сўзга, “лола”, “ёқут”нинг лабга, эгик қоматнинг “ёй” ёки “камон”га нисбат берилиши, туя, карвон, работ, от, ит кабиларнинг бадий тимсоллар сифатида ишлатилиши ўзбек мумтоз матнларига хос тасвир услубини намоён этади. Муаллиф нутқида тилларнинг грамматик хусусиятлари ўз ифодасини топса, қаҳрамонлар нутқида адабий тил ва шева сўзларининг уйғун равишда қўлланиши образли тасвир маҳоратини ёритишга хизмат қилади. Бадий матнлар асосидаги корпус муайян тилларга хос бирликлар – реалия бирликларни ҳам ўз ичига олади.

Параллел матнлар корпуси реалия бирликлар таржимасидаги тамойилларни ҳам аниқлашга имкон беради. Реалия бирликларнинг калкалаш, семантик калкалаш, эквивалент сўзни танлаш

каби усуллардаги таржимаси борасида маълумотлар олиш мумкин бўлади. Бадий асарлар асосидаги параллел матнлар корпусида фраземалар билан боғлиқ муаммолар бўлиши аниқ. Ўзбек тилидаги фраземалар икки ёки ундан ортиқ сўздан тузилиб, шу сўзлар семантикаси асосида янги кўчма луғавий маънони шакллантиришга хизмат қилади. Шу боис параллел матнлар корпусини шакллантиришда тўғридан-тўғри машина таржимасидан фойдаланилса, семантикани тўғри ёритишда муаммолар келиб чиқади. Фраземалар таржимасида, албатта, мутахассис назорати керак бўлади.

Параллел матнлар корпуси турли тиллар асосида хилма-хил маданиятларни солиштириш, маданий муносабатларни ифодаловчи лексик бирликлар мазмун-моҳиятини ўзлаштириш имкониятини беради. Параллел матнлар корпуси орқали тилларнинг фонетик, лексик, морфологик, синтактик хусусиятларини қиёслаш мумкин. Бундай корпуслар сўз туркумларига хос категориялар, грамматик маънонинг ифодаланиши, сўз ясаиш тизимида оид маълумотлар бера олиши билан ҳам эътиборга моликдир.

Қўлланма, ўқув адабиётлари матни бўйича тузилган корпуслар илмий услуб хусусиятларини ёритишда, муайян соҳа бўйича назарий маълумот беришга мўлжалланган. Оммавий ахборот воситалари доирасида тузилган параллел матнлар корпуси оммавий нашрларининг тури, мазмуни ҳақида тўлиқ маълумот беради. Матбуот нашрларида ёритилаётган масалалар мазмунини ўзлаштиришга ёрдам беради. Параллел матнлар корпусига телевидение ва радиоматнларнинг оғзаки варианты (аудиоматнлар)ни жойлаштириш маълумотлар базасининг иллюстративлигини оширади.

Расмий, иш юритиш ҳужжатларига оид параллел матнлар турли тиллардаги расмий иш юритиш услуги, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қолипини аниқлашга ёрдам беради.

Параллел матнлар корпусидан тил таълими, тил ўқитиш тизимида лингвистик маълумотлар базаси сифатида фойдаланиш мумкин. Бадий асарлар мазмунини ўзлаштириш, концептуал таҳлил қилиш, матн лингвистикаси асосларини, турли тилларга хос матн хусусиятларини ўрганишда параллел матнлар корпусининг аҳамияти катта.

АДАБИЁТЛАР:

1. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С.61.
2. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademyashr, 2011. – B.4.
3. Гальскова Н.Д. Еще раз о лингводидактике / Н.Д. Гальскова // Иностранные языки в школе. 2008. – № 8. – С.2.
4. Дорофеев Ю. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики // <http://www.NbuV.Cov.ua/portal/Sog-Gum/Is 2008-17/dorofeev/pdf>.
5. Po'latov A., Muhamedova S. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent, 2007.
6. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари. – Бухоро, 2018.
7. <http://www.corpus.leeds.ac.uk/list.html>
8. http://www.wikipedia.org/wiki/corpus_linguistics
9. <http://ruscorpora.ru>; <http://ruscorpora.ru>

II ШЎБА: ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТАЪЛИМИЙ КОРПУСИНИ ЯРАТИШ MASALALARI

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАЪЛИМИЙ КОРПУСИ: ТУЗИЛИШИ, ТАРКИБИ, ИМКОНияТЛАРИ

EDUCATIONAL CORPUS OF UZBEK LANGUAGE: STRUCTURE, CONTENT, OPPORTUNITIES

Бахтиёр Менглиев*
Шахло Хамроева*
Ўрал Холиёров*

Аннотация: Мақолада ўзбек тили таълимий корпусининг тузилиши, таркиби ҳамда имкониятлари тавсифланган. Ўзбек тили таълимий корпусининг умумий тавсифи, лингводидактикадаги аҳамияти ёритилган ҳамда ушбу корпусдан она тили таълимида дидактик восита ўлароқ фойдаланишнинг афзалликлари изоҳланган.

Annotation: The article describes the structure, composition and capabilities of the educational corps of the Uzbek language. The general description of the educational corpus of the Uzbek language, its importance in linguodidactics and the advantages of using this corpus as a didactic tool in the teaching of the native language are explained.

Калим сўзлар: ўзбек тили, таълимий корпус, лингводидактика, корпус структураси, корпус имкониятлари.

Keywords: Uzbek language, educational corps, linguodidactics, corps structure, corps opportunities.

Кириш

Жаҳон тилшунослигида компьютер ва корпус лингвистикаси муаммоларини ўрганиш жараёни жадаллашди. Ахборот-қидирув тизими, автоматик таржима, тезаурус, электрон луғатлардан фойдаланиш имконияти кенгайди, илмий-назарий асослари яратилиб, амалиётда қўллана бошланди, тил корпусларининг мақсадига кўра фарқ қилувчи кўплаб турлари пайдо бўлди. Сунъий интеллектнинг матнни автоматик қайта ишлаш соҳалари кенгайиши тилни тадқиқ этиш, лингводидактика, лексикография, таржимонлик борасидаги тадқиқотларда компьютер лингвистикаси ютуқларидан кенг фойдаланишга эҳтиёж пайдо қилди. Тилшуносликда, хусусан, компьютер лингвистикаси соҳасида таълимий корпус бирликларини танлаш, уларни лингвистик, экстралингвистик теглаш, таълимий корпус тузиш алгоритмини ишлаб чиқиш, таълимий корпус учун лингвистик таъминот яратиш ечимини кутаётган муҳим масалалардан бири бўлиб турибди.

Асосий қисм

Она тилимизни асраб-авайлаш, бойитиш, ундан амалий фойдаланиш самарадорлигини ошириш билан бирга, давлат тилининг мавқеини янада ошириш, ўзбек тилининг замонавий ахборот-коммуникация тизимида кенг қўлланишига эришиш, бунинг учун миллий-маданий меросимизни ўрганиш, она тили таълимида электрон ресурсларни кўпайтириш, шунингдек, ушбу ресурслардан таълим олувчиларнинг чегараланмаган ҳолда фойдаланишига эришиш, миллий-маънавий тарбияга хизмат қилувчи маданий мерос ҳамда ўқув луғатларини бир платформага тўплаш долзарб вазифага айланди. Масаланинг долзарблигини инобатга олган ҳолда Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида АМ-ФЗ-201908172 рақамли “Ўзбек тили таълимий корпусини яратиш” мавзусида амалий лойиҳа амалга оширилмоқда. Лойиҳада ўзбек тилининг таълимий корпусини яратиш, ўзбек тилидаги таълимий луғатларни қидирув тизимида жойлаштириш орқали корпусга бириктириш кўзда тутилган.

Таълимий корпус ва унинг лингводидактикадаги аҳамияти. Корпус – маълум мақсадда йиғилган матнлар мажмуини ташкил этувчи тил бирликларининг йиғиндиси. Корпус – бир тилнинг ёзиб олинган оғзаки ҳамда ёзма матнлари асосидаги лингвистик маълумотлар мажмуи, у исталган табиий тилдаги электрон шаклда сақланадиган ёзма/оғзаки, компьютерлаштирилган қидирув тизимида жойлаштирилган матнлар йиғиндиси. Демак, тил корпуси – маълум тилнинг белгиланган даврдаги, хилма-хил жанр, ранг-баранг услуб, ҳудудий ҳамда ижтимоий вариантдаги

* ТошДўТАУ профессори, филология фанлари доктори

* ТошДўТАУ докторанти, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

* ТерДУ катта ўқитувчиси

матнларининг электрон шаклдаги махсус дастурий таъминот асосидаги йиғиндиси [Хамроева, 2018: 12]. Корпус ҳақида юқорида келтирилган таърифлар у ҳақида муайян тилнинг ўзига хос хусусияти ва вариантларини акс эттирувчи бир неча белги асосида танлаб олинган электрон шаклдаги матн парчалари, лингвистик тадқиқот учун асос вазифасини ўтайдиган тизим дея хулоса қилишга асос бўлади. Тил корпуси бугунги кунда жаҳонда тез тараққий этаётган соҳа – корпус лингвистикаси мутахассислари томонидан илмий тадқиқотлар олиб бориш, тил ўргатиш мақсадида яратилмоқда [Недошивина, 2013: 3].

Таълимий корпус – материаллари маълум бир тилни ўрганишга йўналтирилган, лингводидактик хусусиятга эга тил корпуси. Ўзбек тилининг таълимий корпуси – ўзбек тили имкониятларини ўргатишга йўналтирилган, лингводидактик хусусият касб этган электрон матнларни қамраб олган, махсус сайт кўринишида амал қиладиган ўзбек тилидаги корпус. Ўзбек тилининг таълимий корпуси – катта ҳажмга эга бўлган матнлар тўплами, оддий/ мураккаб қидирув тизими ҳамда маълум бирликни матн ва ўзбек тили ўқув луғатларидан қидирув функциялари амал қиладиган ўзига хос тил корпуси.

Жаҳон тилларининг жуда кўпчилиги мукамаллик даражаси, матнни қайта ишлаш имконияти билан фарқ қилувчи ўз миллий корпусларига эга. Зеро, “бугунги кунда лингвистик тадқиқот ва амалий топшириқлар ечими учун тил корпуслари замонавий тилшуносликнинг инкор этиб бўлмас иш қуролига айланди, чунки корпус турли лингвистик топшириқларни ечишга хизмат қилади” [Хамроева, 2018: 24].

Корпусдан унумли фойдаланувчи соҳа – лингводидактика; у она тили, хорижий тилни ўрганишда бирдек аҳамиятли. Тил ўқитишда луғат бойлигини тўлиқ кўрсата олиш, сўзнинг қўлланиш имкониятини у ёки бу грамматик конструкция орқали тушунтириш учун мисоллар массивини кўрсатишда корпус жуда қўл келади. Тил таълими учун муҳим бўлган мисолнинг доимий янгилашиб бориши, буни акс эттириб туриш хусусияти ҳамда имконияти фақат корпусда мавжуд. Ўқитувчи янги, ишонarli, чексиз ҳамда хилма-хил мисолларни шу ердан топа олади, топшириқ, машқларни белгилашда қийналмайди, бир неча дақиқада мавзу бўйича янги-янги мисоллардан иборат топшириқни тайёрлай олади.

Корпусда матнларни саралаш имкони мавжуд: мисолни барча матнлардан эмас, балки тадқиқотчи учун қизиқarli, керакли бўлган фрагментдан ажратиш мумкин. Зеро, корпус матнларини белгиланган давр (аниқ йилигача), матннинг аниқ бир тури (масалан, реклама матни, иш ҳужжати ёки бир неча муаллиф асарлари)ни танлаб олиш имкониятини беради [Марданшина, 2017: 2]. Корпуснинг асосий хусусиятидан бири шуки, у турли мавзу/жанрдаги матнлар билан доимий бойитилиши мумкин. Шу сабабли у йўналтирилган таълим имкониятларини кенгрок очади.

Сўнгги ўн йилликда корпус лингвистикасининг жадал ривожланиши аввал лексикография, сўнгра тил ўқитиш (лингводидактика) соҳасидаги маълум ижобий ўзгаришларга олиб келди. Таҳлилга асосланган корпуснинг мақсади тилда қандай ҳодисалар юз бериши мумкинлиги ҳақидаги назарияларни яратиш эмас, балки эмпирик маълумотларнинг тузилишидан фойдаланиш ҳамда бу маълумотлар тилнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида нимани англатишини билишдир [Krieger, 2003: 26].

Хорижий тилни (жумладан, ўзбек тилини ҳам хорижий тил сифатида) ўқитиш методологияси мураккаб, хилма-хил тил материални тақдим этишнинг содда, тушунарли усулларини топишга интилиш, тажрибани энг самарали тарзда узатиш (етказиш) усулларини доимий равишда излашдан иборат. Бундай усулнинг энг қулай йўли – корпус, у кўп микдордаги маълумотларни бошқариш воситаси (русча, *инструментарий*), турли хил йўл билан тилнинг хаотик хилма-хиллигини тартибга солади; тартибга солинган сўзлар тўпламини шакллантиради [Krieger, 2003: 7].

Ҳозирги вақтда миллионлаб сўзни қамраб олган лингвистик корпуслар мавжуд: Британия миллий корпуси (The British National Corpus, BNC 100 млн сўз), COBUILT Bank of English, (200 млн сўз)лар тилни ўрганиш учун жуда қулай воситалар сирасида олдинги ўринда туради. Шунингдек, оғзаки ва ёзма адабий тилни ифодалайдиган махсус корпуслар (масалан, CANCODE (Cambridge and Nottingham Corpus of Discourse in English), MICCASE (Michigan Corpus of Academic Spoken English (инглиз тили Оғзаки нутқ Мичиган корпуси) LIBELCASE (LIBEL Corpus of Spoken

Academic English (Лимерик-Белфаст оғзаки академик нутқ корпуси) лингводидактиканинг бебаҳо қуруллари бўлиб улгурди [Ахметова, 2013:19].

Аммо келажак мутахассисларини тайёрлашда тилни ўқитишда корпусдан тўлиқ фойдаланишга ихтисослашган, мавзувий корпуслар тузиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Бундай корпусни яратувчи мутахассис билан ўқитувчи ўртасида доимий мулоқот муҳим.

Таълимга корпусли ёндашув методикасини қўллаб-қувватловчи Т.Жоунс талабанинг вазифаси ўрганилаётган тилда “кашфиётлар қилиш” эканлигини таъкидлайди [Johns,1991: 1-16]. Дж.Личнинг фикрига кўра, айнан корпус асосидаги топшириқ талаба/ўқувчини ўзини “тажрибачи” сифатида синаб кўришга замин яратади: ўқувчи мавжуд ғоялардан фойдаланмайди, балки мураккаб равишда оригинал тадқиқот олиб боради [Leech, 1997: 1-23]. Мишель Барлоу эса корпусдан фойдаланиш жараёнида қуйидаги жараёнлар кузатилишини таъкидлайди [Barlow, 2002:5]:

1. тилни ўрганувчи ва унинг ташувчиси бўлган киши нутқини қийслаш;
2. адабий оғзаки ва ёзма тилни чоғиштириш;
3. тил услубларини китоб, дарслик, нашр материаллари бўйича қийслаш, фарқини аниқлаш;
4. маълум бир тилдаги гапда сўз тартибини аниқлаш.

Таълимий корпусда дидактик аҳамиятга эга бўлган қуйидаги ресурслар мавжуд бўлади:

1) электрон ўқув адабиётлари	• электрон дарслик, ўқув қўлланма, ўқув-услубий мажмуа, машғулоти, машқ; виртуал лаборатория, глоссарий;
2) услубий материал:	• дарс режаси, услубий тавсия, тадбир сценарийси (ин-телектуал ўйин, телекўрсатув, адабий кеча), дидактик материал, кўргазмали намоёниш материалли (дарс бўйича презентация, диаграмма, жадвал, расм, видеорасм материалли);
3) луғат:	• онлайн-энциклопедия, луғат, тўлиқ матнли кутубхона, маълумотлар базаси, геоахборот/картографик тизим;
4) медиаресурс:	• виртуал лаборатория, виртуал саёҳат, виртуал музей, кўргазмали қўлланмаларнинг рақамли кутуб-хонаси.
5) қўшимча ахборот материалли ва электрон даврий нашрлар:	• хрестоматия, нашр материалли (китоб), илмий-оммабоп характердаги интернет нашри, реклама-ахборот, турли хил кроссворд, интеллектуал ўйинлар; тўлиқ матнли нашр, таълим сайтлар.
6) Фанни ўзлаштириш бўйича ўз-ўзини баҳолаш тизими:	• назорат саволлари, тест ва бошқа турдаги электрон дастурий назоратлар.

Бундан ташқари таълим жараёнида корпусдан фойдаланиш ўқувчига тилни эгаллашнинг профессионал-релевант аспектларини юзага чиқариш имконини яратади. Масалан, тил курсларида бўлажак таржимоннинг эътиборни лексик бирлик, ҳуқуқшуносда терминологияга қаратиш кўникмасини шакллантиради. Шунингдек, корпус талаба/ўқувчи эътиборини матндаги бирликни боғлаб турувчи воситани фарқлашга ҳам қаратади. Шундай йўл билан корпус таълим олувчилар гуруҳига касбга йўналтирилган таълимда асосий омил саналган дифференциал ёндашувни қўллашга замин яратади.

Таъкидлаш жоизки, лингводидактикада корпусга асосланган таълимнинг афзалликлари билан бир қаторда, камчиликлари ҳам мавжуд: таълим олувчи доим ҳам ижобий натижага

эришмаслиги мумкин. Д.Крегернинг фикрича, корпусдан фойдаланиш таълим олувчида бир қанча қийинчиликлар туғдириши табиий. Чунки у ёки бу корпусда фойдаланувчига тақдим этилган маълумот хаотик тарзда бўлади, шу сабабли материал танлашда ўқитувчи масъулиятни ўз зиммасига олиши зарур. Ушбу методикани модернизациялаш мақсадида таълим олувчида корпус материаллини мустақил таҳлил қилиш, шу билан бир қаторда танқидий ва аналитик фикрлаш кўникмасини ҳосил қилиш зарур. Ҳар қандай мураккабликка қарамасдан, ўқув материаллини ишлаб чиқишда корпус эффектив манба бўлиб қолади [Ахметова, 2013:19].

Ўзбек тили таълимий корпусининг таркиби ва тузилиши. Ўзбек тили таълимий корпуси материалли сифатида ҳозирги ўзбек адабий тилидаги расмий, илмий-оммабоп, бадийий ҳамда публицистик услубдаги матнлар танланган. Корпус репрезентативлик хусусиятини тўла намоён этади: унинг таркибидаги материаллар хилма-хил; таркибидаги матнлар жанр жиҳатдан қуйидаги пропорцияга эга:

1. Ўзбек тили таълимий корпусининг ҳозиргача тўпланган матнларининг бадийий услубга тегишли қисми Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Тоғай Мурод, Асқад Мухтор қаламига мансуб қисса, хикоя, роман, фелъетон, эсдалик каби жанрларга оид асарлари қамраб олинган.

2. Публицистик услубдаги матнлар таркибига kun.uz, daryo.uz сайтларидаги публицистик мақолалар киритилган.

3. Корпуснинг расмий услубдаги материалларини lex.uz сайтида мавжуд Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қонун, Қарор ва Фармонлари, турли кодексларнинг матнлари ташкил этади.

4. Илмий-оммабоп услубдаги материаллар, асосан, мактаб дарсликлари: адабиёт, физика, математика, кимё, география, ботаника, биология, чизмачилик, одобнома, маънавият асослари каби дарслик матнларидан иборат.

Матнларни фрагментга бўлиш, номатний белги(жадвал, расм, чизма) ларни олиб ташлаш sublimetext дастури воситасида амалга оширилган.

Бугунги кунда ўзбек тили таълимий корпусини ишлаб чиқиш бўйича қуйидаги **амалий натижаларга** эришилди:

ўзбек тили таълимий корпуси учун ахлоқий-тарбиявий мазмундаги матнлар танланган, корпусга жойлаштирилган;

ўзбек тилида мавжуд ўқув луғатлари бир платформага тўпланган; қулай қидирув тизимида бўйсундирилган;

ўзбек тили таълимий корпуси лингвистик таъминоти – 32000 лексемадан иборат морфолексикон шакллантирилган.

Хулоса. Таълимда корпусдан фойдаланиш тилни ўрганувчи, унинг ташувчиси бўлган киши нутқини қиёслаш; адабий оғзаки/ёзма тилни чоғиштириш; тил услубларини китоб, дарслик, нашр материалли бўйича қиёслаш, фарқини аниқлаш; гапларда сўз тартибини аниқлаш каби жараёнлар учун замонавий ахборот-қидирув воситаси вазифасини бажаради. Лингводидактикада корпусга асосланган таълимнинг афзалликлари билан бир қаторда, камчиликлари ҳам мавжуд. Тил корпусида фойдаланувчига тақдим этилган маълумот хаотик тарзда бўлганлиги сабабли материал танлашда ўқитувчи масъулиятни ўз зиммасига олиши талаб этилади. Шунда таълимий корпус тил таълимида фойдали электрон таълимий ресурс бўлиб хизмат қилади. Ушбу воситани қўллаш орқали таълим олувчида тил материаллини (корпус асосида) мустақил таҳлил қилиш, танқидий ва аналитик фикрлаш кўникмасини ҳосил қилади. Мураккаблигига қарамасдан, ўқув материаллини ишлаб чиқишда таълимий корпус эффектив манба бўла олади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ахметова К.Ю. Корпусный подход в обучении иностранному языку // <https://scipress.ru/philology/articles/korpusnyj-podkhod-v-obuchenii-inostrannomu-yazyku.html>
2. Марданшина Р.М. Национальный корпус в практике лингвистических исследований и преподавании языка <https://kpfu.ru/.../Nacioanlnyj.korpus.v.praktike.lingvisticheskikh.issledovaniy.i.prepod>.
3. Недошвина Е.В. Программа для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. Работа с системой DDC. // Языковая инженерия: в поиске смыслов/

4. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: филол. фанлари бўйича фалсафа докт. дисс. – Бухоро, 2018. – 165 б.
5. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
6. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
7. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
8. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
9. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Монография. ISBN-10: 6200515077; ISBN-13: 978-6200515070 Издатель: GlobeEdit (7 февралы 2020 г.); 260 страниц
10. Хамроева Ш. Корпус лингвистикаси атамаларининг изоҳли луғати. Globe Edit, 2020. – 96 б.
11. Barlow Michael. Corpora, concordancing, and language teaching. Proceedings of the 2002 KAMALL International Conference [Text] / Michael Barlow, Daejon, Korea, 2002.
12. Johns T., King Ph. Should you be persuaded – two samples of data-driven Learning materials [Text] / Johns T., Scott M. (eds.) Classroom Concordancing: ELR Journal. – 1991. – Vol. 4. – P. 1-16. [<http://www.lexically.net>].
13. Krieger Daniel. Corpus Linguistics: What It Is and How It Can Be Applied to Teaching Siebold University of Nagasaki [Text] / Daniel Krieger (Nagasaki, Japan), 2003. // <http://iteslj.org/Articles/Krieger-Corpus.html>
14. Leech G. Teaching and language corpora: A convergence [Text] / G.Leech, A.Wichmann, S.Fligelstone, A.M.Menery. Knowles Teaching and Language Corpora. London: Longman, 1997. – P. 1-23.
15. Scott M. Textual Patterns: key words and corpus analysis in language education: Studies in Corpus Linguistics [Text] / M.Scott, C.Tribble. – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 2006. – 200 p.

Мақолада Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилиши 2020-2021 йилларга мўлжалланган АМ-Ф3-201908172 рақамли “Ўзбек тили таълимий корпусини яратиш” мавзусидаги амалий лойиҳа натижалари ёритилди.

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАЪЛИМИЙ КОРПУСНИНГ ҚИДИРУВ ТИЗИМИ ХУСУСИЯТЛАРИ

FEATURES OF SEARCH SYSTEM OF UZBEK LANGUAGE EDUCATIONAL CORPUS

Б.Менглиев*
Ўрал Холиёров*
Ш.Хамроева*

Аннотация: Мақолада ўзбек тили таълимий корпусининг интерфейси, қидирув тизими хусусиятлари, қидирувнинг содда ва мураккаб қўринишлари, грамматик ва семантик белгилар асосидаги қидирув имкониятлари хусусида фикр билдирилган. Корпус билан ишлаётган фойдаланувчининг интерфейс ва қидирув тизимларидан фойдаланиши учун зарур бўлган функцияларни ишга тушириш усул, воситалари тавсифланган.

Калим сўзлар: ўзбек тили, таълимий корпус, интерфейс, қидирув тизими, содда қидирув, мураккаб қидирув, грамматик белги, семантик белги.

Annotation: The article discusses the interface of the Uzbek language educational corps, the features of the search engine, simple and complex forms of search, search capabilities based on grammatical and semantic symbols. The method and means of activating the functions required for the user working with the case to use the interface and search engines are described.

Keywords: Uzbek language, educational corpus, interface, search engine, simple search, complex search, grammatical sign, semantic sign.

Кириш

Истиклол йилларида компьютер лингвистикасида автоматик таржима, сунъий интеллектнинг ўзбек тилини тушуниш ва қайта ишлашига эришиш борасида қатор тадқиқотлар амалга оширилган бўлса ҳам, тил корпуслари тузиш тажрибаси амалиётга жорий қилинмаган эди. Кейинги йилларда ўзбек тили корпуслари, уларнинг хусусияти, турлари, муаллифлик корпусини тузиш тамойиллари [Хамроева, 2018], ўзбек тили бирликларини графематик таҳлил қилиш муаммолари [Абжалова, 2019; 2018], тил корпуси лингвистик базасини тузиш тамойиллари [Эшмўминов, 2019] монографик планда ўрганила бошланди. Шунингдек, ўзбек тили корпуслари учун атов бирликларини семантик теглашнинг лингвистик асослари [Akhmedova, 2019], ўзбек-инглиз параллел корпуси тузиш муаммолари [Mengliev, 2019] ҳақида бир қатор мақолалар нашр этилди. Шундай назарий тадқиқотлар натижасида амалий лойиҳалар ишлаб чиқилиб, натижалари дастурлаш ва электрон маҳсулот ишлаб чиқишга йўналтирилди.

Асосий қисм

Жаҳон тилшунослигида табиий тилга автоматик ишлов бериш, лингвистик таҳлил дастури – анализаторлар яратиш, ахборот-қидирув тизими таҳлил дастурлари, замонавий ахборот технологиялари воситаларида ишлов беришни йўлга қўйиш учун тил корпуслари, электрон таржимон, тезаурус, орфоқорректор, уларга дастлабки автоматик ишлов бериш воситалари (лемматизатор, морфоанализатор, стеммер, парсер, орфоқорректор) ҳамда уларнинг лингвистик таъминотини яратиш каби устувор йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда. Улар орасида лингводидактик хусусиятга эга бўлган таълимий корпуслар алоҳида ўринга эга. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилиши 2020-2021 йилларга мўлжалланган АМ-ФЗ-201908172 рақамли “Ўзбек тили таълимий корпусини яратиш” мавзусидаги амалий лойиҳа доирасида илк маротаба ўзбек тилининг таълимий корпуси устида иш бошланди. Қуйида шу лойиҳа маҳсули бўлган Ўзбек тили таълимий корпусининг қидирув тизими, унинг ўзига хос хусусиятлари ва эришилган натижалар хусусида баҳс юритилади.

Маълумки, тил корпуси – маълум бир табиий тилдаги электрон шаклда сақланадиган ёзма/оғзаки, автоматлаштирилган қидирув тизимига жойлаштирилган матнлар йиғиндиси. Шу сабабли тил корпусининг энг муҳим қисмларидан бири бу – унинг қидирув тизими. Корпусдан

* ТошДўТАУ профессори, филология фанлари доктори

* Термиз давлат университети катта ўқитувчиси

* ТошДўТАУ докторанти, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

зарурий ахборотни олишга ёрдамлашадиган бир неча махсус дастурий воситалар – конкорданс (қидирув тизимининг нисбатан оддий кўриниши) ёки корпус менежери мавжуд. Корпус менежери махсус қидирув тизими, у корпус маълумотларини олишга мўлжалланган бир неча дастурлардан иборат бўлиб, статистик ахборот ҳамда қидирув натижасини фойдаланувчига қулай шаклда тақдим этади. Қидирув натижаси конкорданс – қидирилаётган бирлик лексик боғланиш ҳолатида манбага илова қилинган контекстлар рўйхати шаклида намоён бўлади. Корпус менежерининг қидирув имконияти аниқ сўзшакли, сўзнинг *лемма* (корпусда лексема шундай аталади) шакли, бирикмалар бўлинган/бўлинмаган синтагма, морфологик белгиларга асосланган жамланма шаклини қамраб олади. Талаб қилинган ҳажмдаги контекст кўрсаткичлари қидирув натижаси, сараланган материални алоҳида файлда сақлаш имконини беради [Плунгян; 25]. Корпус маълумотини қайта ишлаш учун маълумотлар базасини бошқариш ёки қидирувнинг янги тизимини ишлаб чиқиш мумкин.

Корпус ёрдамида бажариладиган амалларнинг самарадорлигини ошириш мақсадида унинг қидирув тизимига тўлиқ конкорданс рўйхатини тузиш; алоҳида сўз, мураккаб бирлик қидирувини амалга ошириш; қидирув натижасини бир неча мезон асосида саралаш; фойдаланувчига қидирилган сўз шаклини кенгайтирилган кўринишда тақдим этиш; корпуснинг ҳар бир элементи ҳақида статистик ахборот бериш; леммаларни акс эттириш; сўзшаклнинг морфологик хусусияти ҳақида ахборот бериш; матннинг барча турдаги форматини (txt, rtf, doc, html, xml) ўзида сақлай олиш; тажрибали ва янги фойдаланувчи учун бирдек енгил ва интуитив тушунарли бўлиш каби умумий талаблар қўйилади [Кутузов; 28].

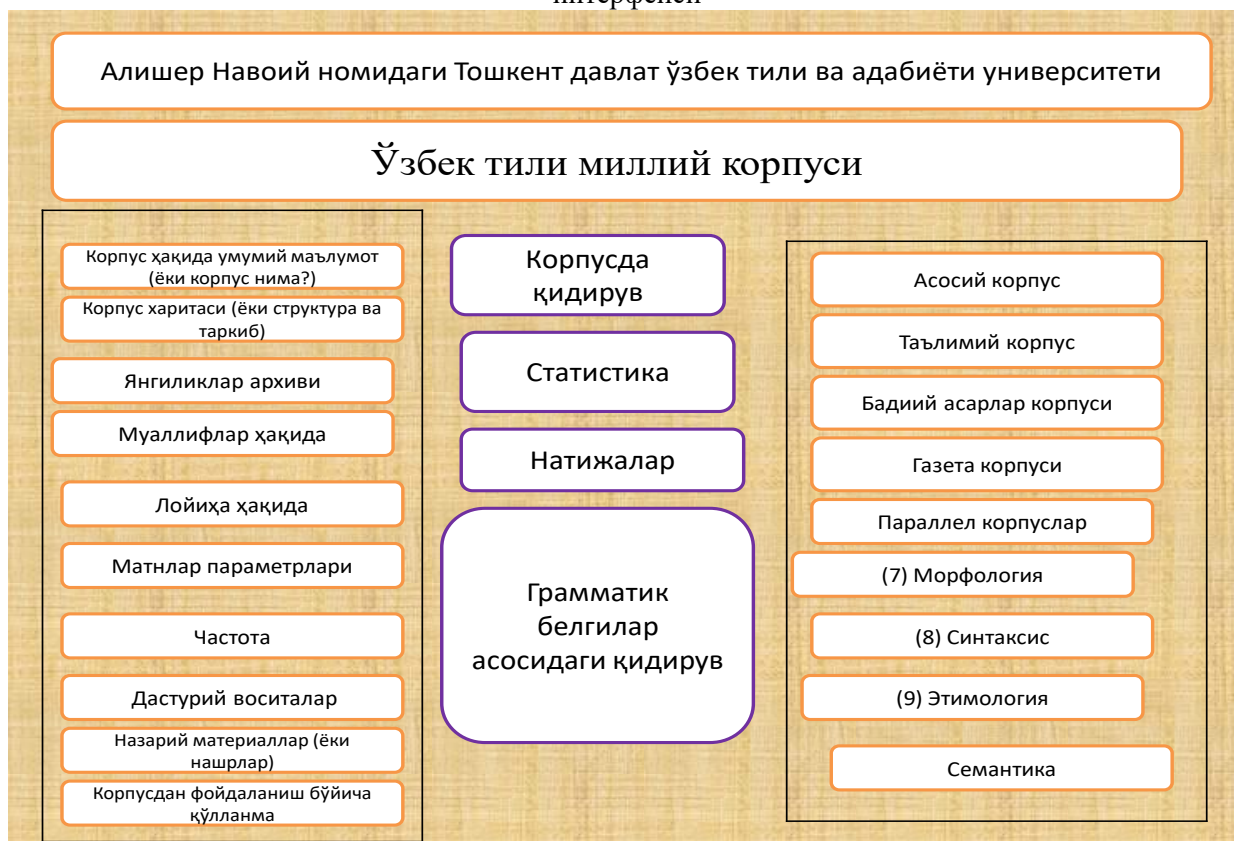
Корпус бўйича қидирув тахминан қуйидаги натижани бериши лозим [Захаров, 2005; 34]:

1. белгиланган сўзнинг турли контекстдаги барча шаклдаги кўриниши;
2. тилнинг луғат таркибидаги ўрни ва вариантлари;
3. белгиланган сўз билан бирикиш имкониятига эга сўзлар рўйхати;
4. сўзнинг денотатив, коннотатив маъноси;
5. лексик қўлланишнинг яширин модели (имконияти);
6. тил таракқиётининг турли даврида қўлланиш ҳолати.

Корпус ичидаги қидирув нафақат талаффуз қилинаётган матн, балки имо-ишора (бошни қимирлатиш, елка қоқиш ва ҳ.) ҳамда нуткий ҳаракат тури (розилик, пичинг, кесатик, киноя ва ҳ.) орқали ҳам амалга оширилиши мумкин.

Фойдаланувчини корпус билан таништирувчи энг асосий таркибий қисм бу – интерфейс. Фойдаланувчи корпус билан осон ишлаб кетиши интерфейсининг мукаммал, тушунарли, ўзига хос усулда тузилганлигига боғлиқ. Ўзбек тили таълимий корпусини ишлаб чиқишда умумий талаблар билан бирга ўзбек тили хусусиятлари, ўқувчи ёшига мос жиҳатларига алоҳида эътибор қаратилган. Қуйида корпус интерфейсини таҳлилга тортаман (Қаранг: 1-чизма).

1-чизма: Ўзбек тили таълимий корпуси
интерфейси

Чизмада кўриниб турганидек, таълимий корпус ўзбек тили миллий корпусининг таркибий қисми бўлиши режалаштирилган, шу сабабли асосий интерфейс (корпуснинг ўзи ҳам) Ўзбек тили Миллий корпуси деб аталади. Интерфейс уч қисмга бўлинган: чап, ўнг ва ўрта майдон. Чап қисмдан Ўзбек тили миллий корпуси ҳақидаги маълумотлар (умумий маълумот, корпус харитаси (структура ва таркиб), янгиликлар архиви, муаллифлар ва лойиҳа ҳақида маълумот, матн параметрлари, сўзнинг частотасини кўрсатувчи тизим, дастурий воситалар, лойиҳа ҳақида нашр этилган иш, назарий материал) ҳамда корпусдан фойдаланиш бўйича йўриқнома жой олган.

Интерфейснинг ўнг томонида, асосан, Ўзбек тили миллий корпуси таркибидаги ички корпусларга ҳавола берувчи ойналар жойлашган. Жумладан, асосий корпус, таълимий корпус, поэтик корпус, газеталар корпуси, параллел корпуслар киритилиши режалаштирилган. Шунингдек, ушбу қисмда корпус бирликларига морфологик, синтактик, семантик ва этимологик характериш бериш тамойилларига ҳавола қилувчи тугмалар мавжуд.

Интерфейснинг ўрта қисмида қидирув ойналари: корпусда қидирув, грамматик белгилар асосидаги қидирув, статистика ҳамда натижалар ойнаси жойлашган. Корпусда қидирув танланганда, асосий қидирув ойнаси очилади (Қаранг: 2-чизма)

2-чизма: Асосий қидирув ойнаси

Чизмада кўриниб турганидек, корпусда қидирувнинг турли кўриниши: сўз қидируви, сўз шакли қидируви, бирикма қидируви, семантик, морфологик, услубий ҳосланганлик белгилари асосидаги қидирув мавжуд. Морфологик (грамматик қидирув ҳам дейилади) қидирув танланганда, алоҳида ойна очилиб, ўзбек тили грамматик хусусиятларидан келиб чиққан параметрлар асосидаги қидирув кўринади (Қаранг: 3-чизма).

3-чизма: Грамматик белгиларасосидаги қидирув ойнаси

Сўз туркумлари: ☐ От ☐ Сифат ☐ Сон ☐ Олмош ☐ Равиш ☐ Феъл ☐ Юклама ☐ Боғловчи ☐ Кўмакчи ☐ Тақлид сўзлар ☐ Модал сўзлар ☐ Оралик сўзлар	Келишик: ☐ Бош келишик ☐ Қаратқич келишиги ☐ Тушум келишиги ☐ Жўнатлиш келишиги ☐ Ўрин-пайт келишиги ☐ Чиқиш келишиги	Майл ☐ Хабар майли ☐ Бўйруқ-истак майли ☐ шарт- майли	Замон ☐ Ўтган замон ☐ Ҳозирги замон ☐ Келаси замон
		Нисбат ☐ Аниқ нисбат ☐ Орттирма нисбат ☐ Ўзлик нисбат ☐ Мажхул нисбат ☐ Биргалик нисбат	☐ Бўлишли ☐ бўлишсиз
Атоқли отлар: ☐ Фамилия ☐ Исм ☐ шариф	Сон: ☐ Бирлик ☐ Кўплик	Шахс-сон ☐ I шахс ☐ II шахс ☐ III шахс	☐ Ўтимли ☐ Ўтимсиз

Чизмадан кўриниб турибдики, ушбу ойна нисбатан мураккаб ва мукамал. У орқали сўз туркуми, атоқли от, келишик, сон, майл, нисбат, замон, шахс-сон, бўлишли/бўлишсизлик, ўтили/ўтимсизлик каби параметрлар асосида сўров бериш ва натижа олиш имкони берилган.

Ўзбек тили таълимий корпус ҳажми динамик хусусиятга эга, чунки у ишлов бериш жараёнида турибди. Корпус қидирувида ҳозирги пайтда фақат сўз ва сўз шакли қидируви натижа беради (Қаранг: 1-расм).

... ekanini alohida ta'kidlab, yoshlarga atab yozilgan	kitobini	aynan shu nom bilan atagani bejiz emas. O'zbekiston...
... amal qilib yashagan. Sohibqironning «Tuzuklar»	kitobida	davlatni boshqarish, harbiy ishlarni amalga...
... bor. Bu tog'lar orasida Farg'ona, Zarafshon,	Kitob	– Shahrisabz, Surxon Sherobod, Chirchiq, Ohangaron...
... qo'lyozmalar mavjud. Zardushtiylikning qadimiy	kitobi	«Avesto» ham bizning diyorumizda – ko'hna Xorazm...
Aziz vatandosh, dunyoda qiziqarli va foydali	kitoblari	ko'p. Lekin ularning orasida butun insoniyat uchun...
... ishonchli hadislar to'plami – «Al-jome' as-sahih»	kitobi	islom dinida Qur'oni karimdan keyin ikkinchi...
Aziz o'quvchi, siz yana qanday buyuk	kitoblarni	bilasiz? Qadimda Xitoydan boshlanib, Sharq-u...
Aziz o'quvchi, inson hayotida	kitob	juda katta o'rin tutadi. Ayniqsa, xat-savod...
... chiqqan nihol quyoshga intilgani kabi odamzot ham	kitobga	, bilimga tinimsiz talpinib yashaydi. Bosqinchi...
... Alisher Navoiyning «Xamsa» asarlari va boshqa	kitoblari	buyuk boylik hisoblanadi.
	Kitob	tufayli biz tarixdan, ulug' ajdodlarimizning...
... ba'zan hatto temir sandiqlarda saqlaganlar.	Kitobni	asrash va undan foydalanishning eng qulay yo'li...
... aniq vazifani bajaradi. Turli zallarda joylashgan	kitob	muzeyi, bolalar xonasi, kinomarkaz, bufet, dam...
... hamda turli sohalarga oid ilmiy, ilmiy-ommabop	kitoblari	, ularning bosma va elektron nusxalari, internet...
... brayil yozuvidagi, ya'ni ko'zi ojizlar uchun	kitoblari	, brayil klaviyaturasi bilan jihozlangan kompyuterlar...
... ya'ni «Ko'ragoniyni yangi yulduzlar jadvali»	kitobi	nusxalari ham bizda katta qiziqish uyg'otadi. Bu...

Асосий қидирув тизимидан семантик белгилар асосидаги қидирув ойнасига ўтилади. Семантик қидирувга аниқ ва мавҳум отлар, сифат ва феъллар учун алоҳида ойналардаги белгилар билан ўтиш мумкин. 1-ойна таксономия, мереология, топология, баҳо категорияси каби умумий белгиларни қамраб олса (қаранг: 4-чизма), 2-ойна таксономия ва мереология (уядошлик ва бутун-бўлак муносабатлари) асосида қидирувни амалга оширади (қаранг: 5-чизма).

4-чизма: Аниқ отларнинг семантик белгилар асосидаги қидируви

5-чизма: Мавҳум отларнинг семантик белгилар асосидаги қидируви

Сифат сўз туркумининг семантик белгилари от туркумидан ажралиб туради. Унда аслий/нисбийлик, таксономия (ҳажм, масофа, миқдор, ўрин-жой, йўналиш), вақт, давомийлик, ёш, тезлик, физик хусусият, инсонга хос хусусиятлар, баҳо категорияси, сифат ясовчилар семантикаси акс этган (Қаранг: 6-чизма). Демак, от, феъл ва сифат туркумига хос бўлган семантик белгилар ўзига хос белги ҳамда гуруҳлардан ташкил топади.

6-чизма: Сифат туркуми қидирувида семантик белгилар тизими

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, кидирув тизими ҳали мукаммаллаштиришни талаб этади. Чунки кидирув тизими тест қилинганда айрим сўзшакллар кидируви натижасида камчиликлар ҳам учради. Ўзбек тили таълимий корпуси устидаги кейинги ишлар давомида корпусда грамматик, семантик, услубий белгилар кидирувига эришилади, кидирув функциясида учраган камчиликлар бартараф этилади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Абжалова М. Матнларга автолингвистик ишлов бериш тизимлари // Шестая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang-2018». (Труды конференции) – Ташкент, 2018. – 320 с.
2. Абжалова М.А. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари (Расмий ва илмий услубдаги матнлар таҳрири дастури учун): Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссер. – Фарғона, 2019. – 164 б.
3. Akhmedova D.B., Mengliev B.R. Semantic Tag Categories in Corpus Linguistics: Experience and Examination International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8, Issue-3S, October 2019. – P. 208-212.
4. Захаров В.П. Корпусная лингвистика. Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург, 2005. – 48 с. – С. 34.
5. Кутузов А.Б. Корпусная лингвистика. – Лицензия Creative commons Attribution Share-Alike 3.0 Unported // lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp-video/CL/CorporeLingva.pdf.
6. Karimov R., Mengliev B. Theoretical fundamentals of uzbek-english parallel corpus / Journal of critical reviews. ISSN- 2394-5125. – VOL 7, ISSUE 17, 2020. – P. 73-76.;
7. Karimov R.A., Mengliev B.R. The Role of the Parallel Corpus in Linguistics, the Importance and the Possibilities of Interpretation International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT). ISSN: 2249 – 8958, Volume-8, Issue-5S3 July 2019. – P. 388-391.
8. Недошивина Е.В. Программы для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. работа с системой DDC // Языковая инженерия: в поиске смыслов. (электрон ресурс: <https://docplayer.ru>)
9. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // Linguistica Antverpiensia, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
10. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарақ ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
11. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
12. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
13. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Монография. ISBN-10: 6200515077; ISBN-13: 978-6200515070 Издатель: GlobeEdit (7 февраля 2020 г.); 260 страниц
14. Хамроева Ш. Корпус лингвистикаси атамаларининг изоҳли луғати. Globe Edit, 2020. – 96 б.
15. Плунгян В. Зачем мы делаем корпусы? // www.ruscorpora.ru
16. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссер. – Қарши, 2018. – 165 б.
17. Эшмўминов А.А. Ўзбек тили миллий корпусининг синоним сўзлар базаси: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссер. – Қарши, 2019. – 140 б.

Мақолада Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилиши 2020-2021 йилларга мўлжалланган АМ-Ф3-201908172 рақамли “Ўзбек тили таълимий корпусини яратиш” мавзусидаги амалий лойиҳа доирасида бажарилган ишлар ёритилди.

ТАЪЛИМИЙ КОРПУС – ЭЛЕКТРОН ТАЪЛИМИЙ РЕСУРСНИНГ БИР КЎРИНИШИ

THE LEARNING CORPUS AS A VIEW OF ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCE

Шоҳида Шаҳабитдинова*

Шахло Хамроева*

Дилрабо Элова*

Аннотация: Мақолада таълимий корпуснинг электрон ресурс сифатидаги хусусияти очиб берилган, унинг тил таълимидаги лингводидактик характери тавсифанган.

Калим сўзлар: таълимий корпус, электрон ресурс, таълим ресурси, дидактик талаб, ўқув материали

Annotation: The article describes the nature of the learning corpus as an electronic resource. In particular, its lingvodidactic character in language education is described.

Keywords: learning corpus, electronic resource, educational resource, didactic requirement, teaching material

Кириш

Тилни ўқитишда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш – ўқув жараёнини такомиллаштириш, оптималлаштириш, иш шаклини диверсификация қилиш, дарсни талаба/ўқувчи учун қизиқарли, эса қоларли қилиш учун услубий, техник воситалар билан бойитилиши таълим технологиясининг муҳим жиҳатларидан бири. Компьютер, электрон материал, дарслик, энциклопедияларнинг мавжудлиги ўқув жараёнини янги босқичга кўтаришга имкон беради. Бугун таълимнинг мазкур воситалари сирасига таълимий корпусни ҳам киритиш мумкин. Рақамли таълим ресурсларидан фойдаланиш таълим курси, унинг қийинлик даражасига қараб индивидуаллаштиришга имкон беради. Бундай табақалаштирилган ёндашув ижобий натижа беради, чунки у талабада ижобий активлик ҳиссини уйғотади, уларнинг ўқув мотивациясига таъсир қилади [Чафонова, 2016: 6].

Хориж тажрибасида компьютер воситаларидан фойдаланган ҳолда тил ўрганиш CALL (Computer Assisted Language Learning) деб номланади. Рус тадқиқотчиларининг ишларида тил таълимига янги ахборот технологияларининг жорий этилиши *компьютер лингводидактикаси* деб номланади. М.А.Бовтенко *компьютер лингводидактикасини* “тил ўқитиш жараёнида компьютер ҳамда тармоқ технологияларидан фойдаланиш назарияси ва амалиётини *ўрганувчи лингводидактика соҳаси*” деб таърифлайди [Бовтенко, 2005: 4]. М.А.Бовтенконинг ёзишича, жаҳон лингводидактикаси она тили, шунингдек, чет тилини ўқитиш учун дастурий воситаларни ишлаб чиқиш, тил таълими учун компьютер воситаларининг сифатини баҳолаш, ўқув жараёнида компьютер технологиясидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари, лингводидактикада таълимий ва лингвистик корпусларнинг ўрнини тадқиқ этишга катта эътибор қаратмоқда. Кейинги йилларда ўзбек лингводидактикасида тил таълимига ахборот технологиялари, электрон таълим ресурсларини қўллаш борасида айрим тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да, таълимий корпуснинг электрон таълим ресурси сифатидаги аҳамияти тўла кўрсатиб берилмаган. Бизнингча, ўзбек тилини она тили ҳамда хорижий тил сифатида ўқитишда ахборот технологиялари, электрон таълим ресурслари қаторида таълимий корпусдан фойдаланиш таълим сифати, мазмунида ижобий ўзгаришларга олиб келади.

Ресурс (таълимий) – захира, манба, восита, таълим жараёнини олиб бориш учун имконият. Масалан, ахборот таълим ресурси, электрон таълим ресурси, рақамли таълим ресурси [Рахимов, 2016: 45-50]. *Электрон таълим ресурслари* – бу ўқув жараёнини ташкил этиш учун зарур, рақамли форматда тақдим этилган фотография, видеофрагмент, статистик, динамик модел, картографик материал, овоз, белгилли объект, ишчи графикали, матнли ҳужжат ва бошқа ўқув материаллари.

* АнДУ профессори, филология фанлари доктори? Shohidas3@mail.ru

* ТошДўТАУ докторанти, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), hamroyeva81@mail.ru

* ТошДўТАУ ўқитувчиси

Электрон таълим ресурслари рақамли таълим ресурсларини ўз ичига олади [Рахимов, 2016: 45-50]. *Рақамли таълим ресурслари* таълим ресурси бўлиб, дидактик мақсадга эришишга ёки алоҳида ўқув масаласини ҳал этишга қаратилган тугалланган интерфайл мультимедиа маҳсулот [Рахимов, 2016: 45-50]. Шундай хусусияти билан таълимий корпуслар ҳам рақамли таълимий ресурслар сирасига киради.

Электрон таълим ресурслари таснифига бир неча аспектда қараш мумкин.

1. Яратиш технологияси бўйича: текстографик ресурс – матн, иллюстрацияни намойиш қилишда китобдан фарқли ўлароқ, материал қоғозда эмас, экранда берилади, навигацияда ҳам фарқланади. Мультимедиа ЭТР визуал, овозли материалдан ташкил топади. Китобдан фарқи аён: кино, анимация (мультифильм), товушнинг полиграфик нашри имконсиз.

2. Мазмуни бўйича: электрон маълумотнома, викторина, луғат, дарслик, лаборатория ишлари.

3. Тарқатиш ва фойдаланиш бўйича: Интернет-ресурс, оффлайн-ресурс.

4. Реализация бўйича: мультимедиа-ресурс, презентацион ресурс.

5. Ўқитиш тизимлари таркиби бўйича: маъруза, амалиёт ресурси, виртуал лаборатория.

6. Қўлланиши бўйича: аудиторияда, мустақил (уйда).

Таълимий корпусни рақамли таълимий ресурс сифатида яратиш технологияси бўйича текстографик, мазмуни бўйича электрон маълумотлар тўплами, тарқатиш ва фойдаланиш бўйича интернет-ресурс, реализация бўйича мультимедиа-ресурс, ўқитиш тизимлари таркиби бўйича амалиёт ва виртуал лаборатория, қўлланиши бўйича мустақил фойдаланиш мумкин бўлган ресурс деб баҳолаш мумкин.

ЭТРнинг асосий инновацион сифати таълим жараёнининг барча компонентларини қамраб олиши билан белгиланади: маълумот олиш, амалий машғулот, баҳолаш (1); интерактивлик (2); аудиториядан ташқари таълим имконияти (3); фақат аудиторияда бажариладиган машғулотни хоҳлаган пайт/жойда бажариш. Санаб ўтилган ушбу талабларнинг барчасига таълимий корпуслар жавоб бера олади: таълимий корпус маълумот беради, интерактивлик хусусиятига эга, аудиториядан ташқари, исталган жойда ундан фойдаланиш мумкин [Итинсон, 2015].

О.Рахимов *ресурс* атамасига таъриф бераркан, ушбу атаманинг кенг маънода ишлатилишини таъкидлайди. *Таълим ресурси* деганда эса ўқув жараёни давомида билим олишда фойдаланиладиган турли хил кўриниш, шаклдаги ўқув материаллари манбаси тушунилади. Таълим ресурси – ўқув жараёнида фойдаланиладиган ахборотлар манбаси. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда таълим ресурсларини қуйидаги гуруҳларга ажратишимиз мумкин [Рахимов, 2016: 45-50]:

1. Матн, расм, схема, жадвалларни ўз ичига олган анъанавий нашр материаллари (дарслик, ўқув қўлланма, маъруза матни ва курси, лаборатория/ амалий машғулот бўйича қўлланма, масалалар тўплами, луғат, каталог, маълумотнома, тарқатма материал, ўқув-кўргазмали материал, турли хил услубий қўлланма, кўрсатма, савол, топшириқ).

2. Анъанавий аудио, видео-материал: музикавий, нутқий материал (маъруза ёзилган диск, аудиокитоб, ўқув видеофильмлари), намойиш ролиги, тақдимот лавҳаси, кинематографик маҳсулот.

3. Замонавий (рақамли) электрон ресурс: турли ахборот ташувчи воситалар (диск, флешка)га ёзилган файл, замонавий электрон воситалари ёки компьютер ёрдамида эшитиш, кўриш имконияти яратилган рақамли электрон материал.

4. Ўқиш, мустақил таълим олиш, олинган билимларни текшириш учун махсус дастур: ўқув мазмуни ёритилган, ўқувчи билан ўзаро мулоқотга йўналтирилган ҳамда маълум педагогик вазифани ечишга мўлжалланган дастур, дастурлар мажмуи ёки тизимлари.

Кўринишлари, бу рўйхатда тил корпуси йўқ. Ваҳоланки, бугунги кунда таълимий корпуслар таълим ресурси сифатида эътироф этилиши лозим. Хориж лингводидактикасида таълимий корпуслар аллақачон самарали таълим ресурси сифатида тан олинган. Ҳатто бошқа ресурслардан афзал томонлари далилланган.

О.Рахимов ЭТРни сақлаш, маълумотларни тақдим этиш шаклига кўра қуйидагича таснифлайди [Рахимов, 2016: 45-50]:

1) алоҳида файл – анъанавий ресурснинг файлли эквиваленти (жадвал, график иллюстрациядан иборат матнли ҳужжат, иллюстрациянинг график файли, аудио-видео форматли файл);

- 2) гиперматнли материал – матн, график;
- 3) мультимедиа элементи каби электрон ўқув адабиётининг элементидан ташкил топган электрон ўқув адабиётлари, муайян анъанавий ресурсларнинг электрон эквиваленти.

Таълимий корпусни маълумотни сақлаш ва тақдим этиш шаклига кўра гиперматнли материал деб баҳолаш мумкин.

Электрон таълим ресурсларини шартли равишда қуйидаги турларга бўлинади [Бегимкулов, 2007]:

- 1) электрон ўқув-тарбиявий ресурс;
- 2) ўқув материални узатиш электрон ресурси;
- 3) ўқишни ташкил этиш электрон ресурси;
- 4) таълим-тарбияни бошқаришни ташкил этиш электрон ресурси.

Бу нуқтаи назардан таълимий корпус электрон ўқув-тарбиявий ҳамда ўқув материални узатиш электрон ресурси бўла олади.

Электрон ўқув-тарбиявий ресурслар ўз навбатида қуйидагилардан ташкил топади [Донаева, 2015: 53-58]:

- 1) электрон ўқув адабиётлари (электрон дарслик ва ўқув қўлланма, нашр, маълумот банки, электрон маъруза матн, ўқув-услубий мажмуа, машғулот, машқ);
- 2) услубий материал: дарс режаси, услубий тавсия, тадбир сценарийси (интеллектуал ўйин, телекўрсатув, адабий кеча), дидактик материал, кўргазмали намойиш материали (дарс бўйича презентация, диаграмма, жадвал, расм, видеорасм материали);
- 3) луғат: онлайн-энциклопедия, луғат, тўлиқ матнли кутубхона, маълумотнома;
- 4) медиаресурс: виртуал лаборатория, виртуал саёҳат, виртуал музей, кўргазмали қўлланмаларнинг рақамли кутубхонаси ва бошқалар.

Катта массивли матнлардан ташқари таълимий корпус таркибида онлайн-энциклопедия, луғатлар ҳам мавжуд бўлади. Шу томони билан таълимий / лингвистик корпуслар бошқа электрон таълимий ресурслардан фарқ қилади.

Албатта, таълим сифатини таъминлашда электрон таълим ресурслари таркибида электрон ўқув ресурслари муҳим ўрин эгаллайди.

Бундан ташқари ҳозирги ўзбек адабий тилини ўрганишда замонавий техника воситалари сифатида қуйидагилар кўрсатилади [Тўхлиев, 2002]:

1. Лингафондан фойдаланиш, яъни эшитув аъзолари орқали тўғри талаффузни ўрганиш.
2. Видио-курс: ўзбек тилининг талаффуз меъёрлари аудио-видео мулоқотини ўрганиш.
3. Коммуникатив саводхонликни таъминлашга қаратилган компьютер ўқув дастурларидан фойдаланиш.

Тил таълимида ушбу воситалардан фойдаланиш ижобий натижаларга олиб келади. Масалан:

1. имловий дастур (ўқувчининг имло саводхонлигини оширишга қаратилган ўқув машқларидан иборат бўлади);
2. фонетик ходисалар компьютер дастури (фонетика бўйича ўқув машқлари дастурлаштирилади);
3. грамматик дастур (морфология, синтаксис юзасидан ўқув топшириқлари асосида синонв дастури кўринишида бўлади);
4. стилистик (услубий) дастур (таълим олувчида маълум услубга хос матн учун сўз танлаш кўникмасини шакллантиришни кўзлаган топшириқ, уларни текширувчи дастур). Бунда ўқувчининг услубият бўйича эгаллаган билим/кўникмасини шакллантириш сўз танлаш, гапни кенгайтириш, ихчамлаштириш, берилган матнни давом эттириш, матн яратишнинг босқичли тизими устида ишлашга мўлжалланган савол, топшириқ, машқ, маърифий матн ҳамда топшириқли расмлар (мустақил матн яратиш учун) берилади.

5. аудио-видео дастурда муайян шароитда бўлиб ўтган, илмий-амалий кенгаш, анжуман, маросим (юбилей, тўй, келинсалом, бешиктўйи); байрамлар – Мутақиллик куни, Наврўз тароналари, Янги йил оқшоми тасвирлари видеотасмага туширилиб, электрон шаклга келтирилади.

Юқорида келтирилган ўқув дастурларидан дастлабки учтаси сўз бойлигини ошириш, фонетика, орфоэпия, лексикология, морфология, синтаксис юзасидан эгалланган билим, малака, кўникмаларни мустаҳкамлаш учун тавсия этилган бўлса, тўртинчи, бешинчи дастурлар

ўқувчининг ёзма ва оғзаки нутқини шакллантириш, матн яратиш малакаларини ривожлантиришга мўлжалланган. Таълимий корпуслар мундарижаси шу элементларнинг барчасини қамраб олиш мқонияти билан афзаллик касб этади.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, таълимий корпус замонавий электрон таълим ресурси сифатида тил таълимининг ёрдамчи воситаси бўла олади. Айтиш мумкинки, таълимий корпусдан фойдаланиш таълим самарадорлигини ошириш гаровидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълимда замонавий ахборот технологияларини жорий этишнинг илмий-назарий асослари: монография. – Т.: «Фан», 2007.
2. Бовтенко М.А. Информационно-коммуникационные технологии в преподавании иностранного языка: создание электронных учебных материалов: учебное пособие. – Новосибирск: Новосиб. гос. тех. унив., 2008. – 118 с.
3. Джуроев Р.Х. Таълимда интерфаол технологиялар. – Т.: «Сано-стандарт», 2010. – Б.87.
4. Донаева Ж.Х. Электрон дарслик – таълим жараёни унумдорлигини ошириш воситаси / Замонавий таълим / Современное образование. – 2015. № 6. – Б. 53-58.
5. Итинсон К.С., Рубцова Е.В. Использование информационных технологий в процессе обучения иностранных студентов филологическим дисциплинам в вузе // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-25. – С. 5666-5669. (<https://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=38484>)
6. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // Linguistica Antverpiensia, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
7. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарақ ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
8. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
9. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
10. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Монография. ISBN-10: 6200515077; ISBN-13: 978-6200515070 Издатель: GlobeEdit (7 февраля 2020 г.); 260 страниц
11. Хамроева Ш. Корпус лингвистикаси атамаларининг изоҳли луғати. Globe Edit, 2020. – 96 б.
12. Рахимов О.Д. Электрон таълим ресурсларини яратиш талаблари ва технологияси / Замонавий таълим / Современное образование. – 2016, №2. – Б.45-50.
13. Рахимов О.Д. ва бошқалар. Таълим сифати ва инновацион технологиялар. – Т.: «Фан ва технология» нашриёти, 2015.
14. Роберт И. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы, перспективы использования. – М.: ИИО РАО, 2010. – 141 с. – С.116.
15. Таълим амалиётида замонавий электрон таълим ресурслари / <http://www.myshared.ru/slide/1363677/>
16. Тўхлиев Б., Шамсиева М., Зиёдова Т. Она тили ўқитиш методикаси. – Тошкент, 2002. – 129 б.
17. Электрон таълим ресурсларига умумий талаблар. – ОЎМТВ, 2013. -10, 14-б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТИІМДІ ҚОЛДАНУ

EFFECTIVE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN KAZAKH LANGUAGE LESSONS

Калиева Айгуль Тулегеновна*

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақ тілі пәні бойынша студенттермен бірлесе отырып, қазіргі заманға сай ақпараттық технологияны меңгеріп, ғаламторға шығу, сондай-ақ, электронды оқулықтармен жұмыс жасау арқылы үлкен нәтижеге жетуге болатыны айтылады. Осы ақпараттық оқыту технологиясы білім алу үрдісін түбегейлі өзгертіп, студенттің өздігінен білім алуға, пәнге қызығушылығын арттыруға болатыны сипатталған.

Кілтмі сөздер: Инновация, ғаламтор, мультимедия, ақпарат, коммуникация.

Annotation: In this article talks about the use of information technology in Kazakh language lessons that not only facilitate the digestion of educational material, but also provide new opportunities for developing students creative abilities, increase students' motivation for learning, activate cognitive activity, and develop the students thinking and creative abilities.

Keywords: Innovation, internet, media, information, communication.

Бүгінгі таңда жаңа ақпараттық технологиялардың білім беру үрдісінде алатын орны ерекше. Білім беруді ақпараттандыру мақсаты алға қойылып, білім беру саласында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы білімнің сапасын арттыру, білім беру үрдісін модернизациялаудың тиімді тәсілдері пайдаланылып жүр. Қазақ тілін екінші тіл ретінде орыс тілді аудиторияда оқыту әдістемесінде оқылым, жазылым, тыңдалым және сөйлесім дағдыларын online арқылы дамыту маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Қазақ тілі сабағында ақпараттық технология арқылы берілетін білім оқу материалын жүйелі беруге, ақпаратты көруге, есте сақтауға, қатысымдық тұрғыдан меңгеруге, қазақша тілдік қатынасты игеруге мүмкіндік береді.

Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқытудың негізгі мақсаты – тіл үйренушілердің коммуникативті мәдениетін қалыптастыру және дамыту, тілді практикада меңгеруіне жағдай жасау. Сондықтан оқытушы әр сабаққа жауапкершілікпен дайындалып, олардың қазақ тіліне деген қызығушылығын ояту үшін әр түрлі технологияларды қолданғаны жөн. Қазіргі кезде көп қолданыста жүрген АКТ құралдарына интерактивті тақта, электронды оқулықтар, интернет кеңістігі, мультимедиялық материалдарды атауға болады. Интерактивті тақтаның сабақ үдерісінде оң нәтижеге жету үшін тигізетін әсері ерекше. Ол Activstudio бағдарламасының мүмкіндіктерін қолдану арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, ActiveBoard электрондық тақтасы: материалды қызу талқылау үшін жағдаят тудыратын сөйлемдерді, сұрақтарды ерекше бөліп көрсетуге, нақтылауға, қосымша ақпарат қосуға, электрондық маркер арқылы түсін және сызықтың қалыңдығын өзгертуге; сөздер мен сөйлемдердің бір-бірімен байланысын көрсете отырып, тақырыпты немесе сөйлемді толықтай аударуға кең мүмкіндіктер береді. Сондай-ақ flash-анимацияларды пайдаланып, өлеңдер мәтінін жаттауға (Туған жер, Астана, Қазақстан, т.б. тақырыптарға сәйкес), суреттермен слайдтар жасауға; қазақ тілінде сөйлеушілердің дауысымен жазылған видео-роликтер көруге (мысалы, Біздің университет, Қазақстан қорықтары, Атақты спортшылар, т.б. туралы) сол тілде жазылған мәтінді тыңдауға (мәселен, Қ.Мырзалиевтің «Қызыл кітап» өлеңі, Ұлттық тағамдар, Шағын және орта бизнес тақырыптарына байланысты); суреттерді бір фонға қойып, суреттерді қимылдатып сөйлесу ситуациясын ұйымдастыруға (Банкте, Мейрамханада, Емханада, т.с.с.); сөзжұмбақтар шешуге, әртүрлі ойындар ойнатуға көп септігін тигізеді. Нәтижесінде тіл үйренушілер өз ойларын бағдарлама талаптарына сай үйретіліп отырған тілде еркін жеткізе алады, қазақ тілін қатынас құралы ретінде пайдалана біледі, пәнге деген қызығушылықтары артады.

* аға оқытушы, филология магистрі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қаласы, Қазақстан Республикасы, agul_kalieva_80@mail.ru

Электронды оқулық – бұл дидактикалық әдіс-тәсілдер мен ақпараттық технологияны қолдануға негізделген жүйе болып табылады. Электронды оқулықтағы сан алуан қызықты материалдар, тест түрлері, диалогтық оқу түрлері, кестелер, сәйкестендіру тапсырмалары, бейне көріністер, мәтін түрлері және құрылымына байланысты тапсырмалар тіл үйренушінің қызығушылығын арттырып, шығармашылыққа жетелейтіні анық. Студент электронды оқулықпен сабақ бойы үздіксіз байланыста болғандықтан, олардың білім сапасын бақылау жүйесі де оңайға түседі. Дәстүрлі оқытуда әр студентті оқытушы тарапынан бағалауға уақыт жетпей қалуы мүмкін, ал электронды оқулықтың көмегімен оқыту үрдісінің әр кезеңін бақылай алады. Тіпті кейде тапсырманың дұрыс орындалуын ғана қадағалап қоймай, қате орындаған жағдайда оқулықтың тарауына, керекті тақырыбына немесе қажет ақпаратқа сілтемелер беріп отырады. Университетіміздің кітапхана қорындағы үш деңгейден тұратын «Жаңа толқын» мемлекеттік тілді жеделдете деңгейлік оқытуға арналған электронды оқу құралы, «Қазақ тілі» орыс бөлімдеріне арналған электронды оқулығы, «Кең байтақ Қазақстан» мәтіндер жинағынан тұратын электронды оқулығы компьютердің мультимедиялық мүмкіндіктерін, анимация мүмкіндігін, ілеспені, дыбыс меншіктеуді, гиперсілтеме көріністерін пайдалана отырып жасалған, білім беру үрдісінде көп көмегі тиіп жүрген оқу құралдары болып табылады. Бұл оқулықтарды қолдану арқылы сабақта техникалық құралдарды, дидактикалық материалдарды қолдану тиімділігі, тіл үйренушінің пәнге қызығушылығы, білім, білік, дағды деңгейін қалыптастыруы, білімнің тереңдігі, тексеру түрлері, бағалауы, практикалық дағдыларды игеруі артады.

Өткен тақырыпты қайталау мақсатында тест тапсырмаларын көп өткіземіз, бұл жағдайда бізге көмекке келетін бағдарлама – Kahoot. Ол – мобильді құрылғыларда дұрыс жауабы бар онлайн викторина құруға мүмкіндік беретін сервис. Бұл құралдың тиімділігі студенттердің жауаптары бірден бағаланады. Сондай-ақ оларды шапшаңдыққа, тез ойлана білуге үйретеді. Әр сұраққа байланысты фото және видео көрсету арқылы тест тапсырмалары экраннан көрсетіледі. Ал студенттер мобильді құрылғылары арқылы виртуалды кабинетке кіріп, тіркеліп, сұрақтарға жауап береді. Әр студент жауаптарын құпия түрде бере алатындықтан, бір-бірінен көшіру деген болмайды. Тест аяқталғанда жалпы экранда олардың жауап қорытындылары көрсетіледі. Тез әрі дұрыс жауап берген студент жеңімпаз атанып, дұрыс жауапқа сәйкесінше балл алады. Олардың жауаптары бойынша есепті оқытушы өз электронды поштасына жолдай алады. Сервис арқылы құрылған бір викторинаға жалпы саны 30-ға дейін тіл үйренуші қатыса алады. Веб сервис олардың әр тақырып бойынша білімін бекітуге, тексеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қашықтан оқыту мақсатында да қолдануға болады. Құрылған тестті әлеуметтік желілер арқылы немесе электронды пошта арқылы сілтемесін жіберіп, басқа әріптестермен бөлісуге болады. Бұл бағдарламаның мүмкіндіктерін сабақта қолдану оқытушының уақытын үнемдеп, студенттерді қазақ тілін білуге қызықтыра түседі.

Қазақ тілі пәнінде интерактивті әдістерді және түрлі ақпараттық технологияларды жаңа сабақ түсіндіргенде, грамматикалық құрылымдарды өткенде және қорытынды сабақта қолданамын. Бұл әдістер бойынша сабақ барысында студенттер көп сөйлеп, оқытушылар аз сөйлеуге тиісті болады. Оқытудың басқа әдістеріне қарағанда, интерактивтік әдіс студенттердің жоғары белсенділік танытуын талап етеді. Сабақ кезінде оқытушының көбінесе тыңдаушы рөлін атқаруы оның оқу үрдісінен шет қалуы болып саналмайды. Оқытушы студенттердің іс-әрекетін алға қойған мақсатқа жетуге бағыттайтын басқарушының міндетін атқарады. Ақпараттық құралдардың озық үлгісі болып табылатын лингфондық құрал-жабдықтар, аудио, видео кешені тіл үйренушілердің ауызша және жазбаша аударудағы білімін жетілдіру, сөздік қорын жаңа сөздермен байыту, толықтыру, ой-өрісін дамыту мақсатында қолданылады. Сондай-ақ оқыту процесінде мультимедия бағдарламасының көмегімен ғаламтордан алынған әлемдік жағдайлар, педагогикалық технологиялардың түрлі әдіс-тәсілдері, коммуникативтік бағыттағы оқыту элементтері кең қолданылады. Сонымен қатар оқытушы да қазіргі қолданыстағы ақпараттық құралдарды жетік меңгеріп, Power Point, Active Studio, Kahoot бағдарламаларымен жұмыс істеп қана қоймай, үнемі интернет жүйесіндегі жаңалықтар мен өзгерістерді өзінің кәсіби шеберлігіне қолдана білуге, әлемдік білім беру кеңістігіне кіруге талпыну керек.

Қазіргі студенттер кітапханаға барғаннан гөрі интернетпен жұмыстануға көбірек қызығушылық танытады, заман талабына сай жеткілікті дәрежеде сандық сауаты бар, өмір жағдайларының барлық аспектілерінде жаңа технологиялардың бар мүмкіндіктерін пайдаланып,

оны өмірлік қажеттіліктеріне қарай пайдаланатын ұрпақ тәрбиелеуде АКТ таптырмайтын тәсіл болып қала бермек. Интернетпен жұмыс жасағанда студенттер белсенді болады, яғни өздері ізденеді, зерттейді, таңдайды, шешеді, жасайды, жұмыстанады. Студент өзіне қажетті ақпаратты таңдап алып, өз бетінше ойланып, шешім қабылдауға дағдыланады. Өз бетінше ізденіп, дұрыс ақпаратты алып, оны өңдеуге үйренеді, компьютерлік сауаттылығы қалыптасады.

АКТ-ны қазақ тілі сабақтарында қолдана отырып, студенттердің білім, білік дағдыларын қалыптастыруға, логикалық ойлау қабілеттерін дамытып, интернет желісінен сабаққа қажетті деректерді өз бетімен ізденуіне, техникалық құралдармен жұмыстануға, компьютерлік сауаттылықтарын қалыптастыруға болады. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда осы айтылған инновациялық технологияларды пайдалану сапалы білімнің кепілі, шығармашылық жетістіктің негізгі көзі және оқытушының кәсіби өсуінің тура жолы деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұхаметжанова С.Т., Жартынова Ж.Ә. Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері // Алматы. – 2008.
2. Иманбаева А., Оқу-тәрбие үрдісін ақпараттандыру ділгірлігі // Қазақстан мектебі. – 2000. – №2. – 456.
3. Баймұманов Б., Қараев Ж. Дидактические особенности использования информационных технологий обучения//Высшая школа Казахстана. – 2000. – №6. – С.46.
4. Белғара Б.Б., Құрманова Н.Ж., Айтпанова Л.Т. «Жаңа толқын» мемлекеттік тілді жеделдете деңгейлік оқытуға арналған электрондық оқу құралы. III деңгей // Астана. – 2007.
5. Жаримбетова Г.Т., Интерактивті тақтада жұмыс жасау мүмкіндіктері // Мектептегі технология. – 2008. №9. – 346.

ИККИ ТИЛЛИ ЭЛЕКТРОН ТАРЖИМАДА СЎЗЛАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ
АЛГОРИТМИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ
DEVELOPMENT OF AN ALGORITHM FOR WORD ANALYSIS IN BILINGUAL
ELECTRONIC TRANSLATION

Назирова Элмира Шодмановна*
Абидова Шахноза Баходировна*
Жамолов Нарзулло Файзулла угли*

Annotatsiya: Maqolada ikki tilli tarjimani amalga oshirishda tarjima jarayonida so'zlarning morfologik va lingvistik tahlili muhokama qilinadi. Bu yerda matnni tarjima qilish jarayonida bajariladigan ketma-ketliklar tahlil qilinadi va har bir qadam uchun tushunchalar berilgan.

Kalit so'zlar: elektron tarjimon, morfologiya, lingvistika, algoritmi, tahlil

Annotation: The article discusses the morphological and linguistic analysis of words in the translation process in the implementation of bilingual translation. Here, the sequences that are performed in the text translation process are analyzed and concepts are given for each step.

Keywords: electronic translator, morphology, linguistics, algorithm, analysis

Электрон таржиманинг назарий асосларини яратиш зарурияти тилшуносликда структуравий, амалий, математик тилшунослик деб номланган янги йўналишни шакллантиришга олиб келди.

Биринчи ЭТ тизимлари тўғридан-тўғри (сўзма-сўз) таржима стратегияси билан ажралиб туради. ЭТ қурилишига бундай ёндашувнинг моҳияти шундан иборатки, кириш тилидаги бошланғич матн аста-секин бир қатор босқичларда чиқиш тилининг матнига айлантирилади. Айлантиришлар кириш тилидаги сўз (ибора) чиқиш тилида унинг луғавий эквиваленти билан алмаштирилиши билан амалга оширилади. Аниқки, тўғридан-тўғри таржима стратегиясидан фойдаланган биринчи авлод тизимларида умуман тил тизимининг ишлашини моделлаштиришга ҳожат йўқлиги аниқдир. Бундай тизимларнинг ишлаши учун сўз бирикмаларини ёзиш қоидалари етарличадир. Камдан-кам ҳолларда тизим луғатида, яна берилган ноаниқ ибораларни таржима қилиш учун контекст таҳлили ўтказилади. Шунинг ёдда тутиш керакки, тўғридан-тўғри таржима стратегияси тушуниш ва синтез ўртасидаги фарқни ажратмайди, чунки улар луғат ёзишмаларининг қоидаларига мувофиқ ўзгартирилишдан деярли четлаштирилади. Тўғридан-тўғри таржима ҳар доим маълум бир тил жуфтлигига боғлиқ. Масалан, кириш тилидаги ибораларнинг ноаниқлигига фақат чиқиш тили учун зарур бўлган даражада рухсат берилади. Биринчи авлод тизимлари, асосан, 40-йилларнинг охири 60-йилларнинг ўрталарида яратилган. Тўғридан-тўғри таржима қилиш стратегиясининг сезиларли ўзгариши узатиладиган тизимларда мавжуд кириш тилининг лексемаларини чиқиш тилининг луғат ёзишмаларига алмаштириш билан қискартириб бўлмайдиган, ўзаро фаолият операциялари босқичидир.

Электрон таржимани амалга ошириш лингвистиканинг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади. Электрон таржимани амалга оширишда, энг аввало, матнни лингвистик таҳлилни амалга ошириш керак бўлади.

Матнни лингвистик таҳлил қилиш бу ўқилган нарсанинг шахсий таассуротларини узатиш эмас, балки унинг мазмуни, шакли, тузилиши ва бошқалар нуқтаи назаридан ушбу асарни жиддий ўрганиш, тайёрланмаган тадқиқотчи учун матнни лингвистик таҳлил қилиш қийин, шунинг учун ушбу муҳим ишни бошлашдан олдин, асосий шартларни кўриб чиқиш керак.

Қуйида электрон таржиманинг лингвистик таҳлилин амалга ошириш алгоритмининг кўриб чиқамиз:

1-қадам. Дастлабки қадамда, энг аввало, матн жумлаларини файлдан ёки хотирадаги буфердан олиш.

2-қадам. Жумлаларни сўзларга бўлиш ва жумлаларни чегараларини белгилаш.

* Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ, т.ф.д., доцент, elmira_nazirova@mail.ru

* Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ, катта ўқитувчи, shaxnoza23@mail.ru

* Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ, магистрант, jamolovnarzullo375@gmail.com

3-кадам. Матнни морфологик таҳлил қилиш – луғатда мавжуд бўлган ҳар бир сўз учун барча мумкин бўлган лексик кодларни олиш.

4-кадам. Дастлабки матнни синтактик таҳлил қилиш – бир хил сифатлар ва отларни гуруҳлаш, асосий / боғлиқ сўзлар дарахтини яратиш.

5-кадам. Дастлабки матнни семантик таҳлил қилиш.

6-кадам. Курилган дарахт таржимасини акс эттириш.

7-кадам. Таржима қилинган дарахтни мувофиқлаштиришни амалга ошириш – семантик, синтактик ва морфологик синтез.

8-кадам. Таржима қилинган жумлаларни файлга ёки буферга ёзиш.

Юқорида келтириб ўтилган ҳар бир қадамни алоҳида қўриб чиқамиз.

1-кадам. Таржима қилиниши керак бўлган матн жумлаларини юклаб олинади ва кейинги қадамга ўтилади.

2-кадам. Матнни сўзлар ва жумлаларга бўлиш вазифаси. Кўриниб турган соддалигига қарамай, умумий ҳолда матнни сўзлар ва жумлаларга бўлиш вазифаси осон эмас. Асосий қийинчилик турли хил қисқартмалар, бош ҳарфлар, тўғридан-тўғри нутқ, чизиқча билан ёзилган сўзлар ва бошқалар билан ифодаланади.

Сўзни аниқлаш махсус андозалар ёрдамида амалга оширилади. Ушбу андозалар ҳарфлар, рақамлар ва ҳарф-рақам гуруҳлари ҳамда тиниш белгиларидан иборат бўлиб, улар алоҳида сўзлар сифатида ажралиб туради. Масалан, алоҳида сўзлар сифатида, рақам билан ифодаланган саналар, параграф ва қисм параграф рақамлари, қисқартмалар нукталар билан (махсус луғатга кўра), шунингдек, дефис билан ёзилган сўзлардир, агар улар махсус луғат модули бўлса, мураккаб таҳлил модули томонидан тан олинган ҳоллар белгиланади. Ушбу модул қора-оқ ва шу каби ибораларни таниб олиш учун ишлатилади. Бундай сўзларни таҳлил қилиш ва таржима қилиш сифатларнинг морфологик ўзгаришлари учун махсус қоидалар асосида амалга оширилади. Танланган сўзларни таҳлил қилиш натижасида баъзи сўзларга (бош ҳарфлар, қисқартмалар ва бошқалар) махсус белгилар белгиланади, улар жумлаларнинг чегараларини аниқлаётганда ноаниқликни бартараф этишга имкон беради. Шунингдек, ушбу босқичда луғатларни қидиришга тайёрлаш учун сўзлар нормаллаштирилади.

3-кадам. Морфологик таҳлил. Ушбу муаммонинг ечими манба тилининг луғатига асосланган. Луғатни қидириш натижасида ҳар бир жумла сўзига кўплаб лексик-грамматик синфлар ажратилган: нутқнинг қисми, келишик, сон, жинси, тоифаси ва бошқалар, бу эса кейинчалик синфларни маълум хусусиятларга асосланган ҳолда амалга оширади (масалан, сифатлар ва отларнинг мос келишини текшириш). Луғатда сўзларни қидириш жараёни, агар у луғатда топилмаган бўлса, асл сўзни қидиришдан ташқари, мумкин бўлган префиксларни олиб ташлаган ҳолда сўзларни қидиришни ҳам ўз ичига олади. Префиксларни самарали қидириш учун элементларнинг олд қисмларининг ҳарфлари бўлган дарахт тузилиши ишлатилади. Қидирув дарахтда бошқа ўтиш бўлмаганда ёки олдинги ҳолат топилса ва луғатда ушбу предлогсиз сўз мавжуд бўлса ҳам тўхтайди. Олд қўшимчалар луғатига қўшимча равишда ҳар бир тил учун тиллараро ёзишмалар жадвали мавжуд бўлиб, уларнинг ёрдамида олинган сўз матн синтези босқичида олинади. Синфни аниқлаш босқичида, шунингдек, луғатга кўра битта сўзга таржима қилинган иборалар ҳам таъкидланади. Бундан ташқари, барча бундай иборалар битта сўз билан берилган деб ишонилади. Бу иборани тўлиқ мувофиқлаштириш ва таржима қилишни таъминлайди.

4-кадам. Матнларни синтаксис таҳлил қилиш. Биринчидан, ҳар бир асосий сўз учун қидирув амалга оширилади, уни таржима натижасида мувофиқлаштириш керак. Асосий сўзларни қидириш жараёнида ноаниқликни асосий олиб ташлаш амалга оширилади.

Синтаксис дарахт олдиндан аниқланган лингвистик боғланишларни кетма-кет таниб олиш ва уларга асосланган муайян операцияларни бажариш орқали курилган.

Лингвистик боғланишларни аниқлаш учун асосий операциялар қуйидагилардан иборат:

а) сўзнинг ўзига хос хусусиятларга эга бўлган нутқнинг маълум бир қисми эканлигини текшириш (масалан, сўз генитивда от бўлганлигини);

б) маълум бир сўзнинг отонимлигини текшириш, яъни, у нутқнинг турли қисмларига тегишли бўлиши мумкинми;

в) иккита сўзнинг мувофиқлигини текшириш;

д) олд қўшимчалар ва феълларни бошқаришнинг семантик хусусиятларига эга бўлиш - ҳар бир феъл ва олд қўшимчалар улар белгиллаган сўзларда тегишли ҳолатлар мавжудлигини талаб қилади (аниқ бир ишни бошқариш).

Ушбу ҳолатлар тўплами ушбу предлог ва феълларнинг маъносига боғлиқ (масалан, фақат предлог ҳолатини бошқариш, ёзиш эса датив, айблов, инструментал ва предпозицион ишларни бошқаради).

Агар бирор-бир лингвистик боғланиш тан олинса, уни қамраб олган элементларда қуйидаги амалларни бажариш мумкин:

- муайян шартларга жавоб бермайдиган барча синфларнинг сўзларини лексик ва грамматик синфлар рўйхатидан олиб ташлаш (масалан, уларнинг хусусиятлари орасида номинатив ҳолат мавжуд бўлган синфлардан ташқари барча синфларни олиб ташлаш);

- сўзлар орасидаги боғлиқликни белгилаш (масалан, номинатив ҳолатдаги феъл-атвор);

- сўзни жумланинг алоҳида сўзлари тўпламидан чиқариб ташлаш ва уни қарамлик турини кўрсатувчи асосий сўзлардан бирига қўшиш, яъни, сўз боғлиқ бўлади ва таҳлил қоидаларини соддалаштириш учун синтаксис дарахтни қуришнинг кейинги босқичларида кўриб чиқилмайди.

5-қадам. Манба матнини семантик таҳлил қилиш. Ушбу босқичнинг асосий мақсади - боғлиқлик дарахтига асосланган ноаниқликни ҳал қилиш. Бунинг учун дастлаб асосий сўзларнинг ноаниқлиги ҳал қилинади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, жумладаги сўзларнинг тесқари тартибда қўшни таянч сўзларни жуфт равишда мослаштириш тавсия этилади. Битта лексик-грамматик синф барча асосий сўзлар билан таққослангандан сўнг, “уларга боғлиқ” сўзлари “мос келди”. Қариндош сўзларнинг лексик ва грамматик синфларини танлаш параметрлари боғлиқлик турига ва асосий сўзнинг лексик ва грамматик синфига қараб танланади.

Ноаниқликни олиб ташлаш учун намунавий қоида:

Агар отонимнинг сифати-қатнашувчиси олдида вергул қўйилса, у ҳолда сўз таркибидаги сифатдош сўз шаклини олиб ташлайди. Акс ҳолда, қўшма сўз шакллари олиб ташланади.

6-қадам. Қурилган синтаксис дарахтни таржима қилиш. Таржима жараёни қуйидаги босқичлардан иборат:

- а) қарамлик дарахтининг таянч сўзларини (феъллардан ташқари) сўзма-сўз таржима қилиш асл лексикограмма синфи билан амалга оширилади;

- б) бошланғич хусусиятлар сифатида жинс хусусиятига эга бўлган асосий сўзлар рўйхатидан феъллар учун бир хил парадигманинг кўп феълларига сингулар ва гендер белгилари билан таржима қилиш; бошқа феъл шакллари учун таржима асл лексик ва грамматик хусусиятларни сақлаб турганда амалга оширилади;

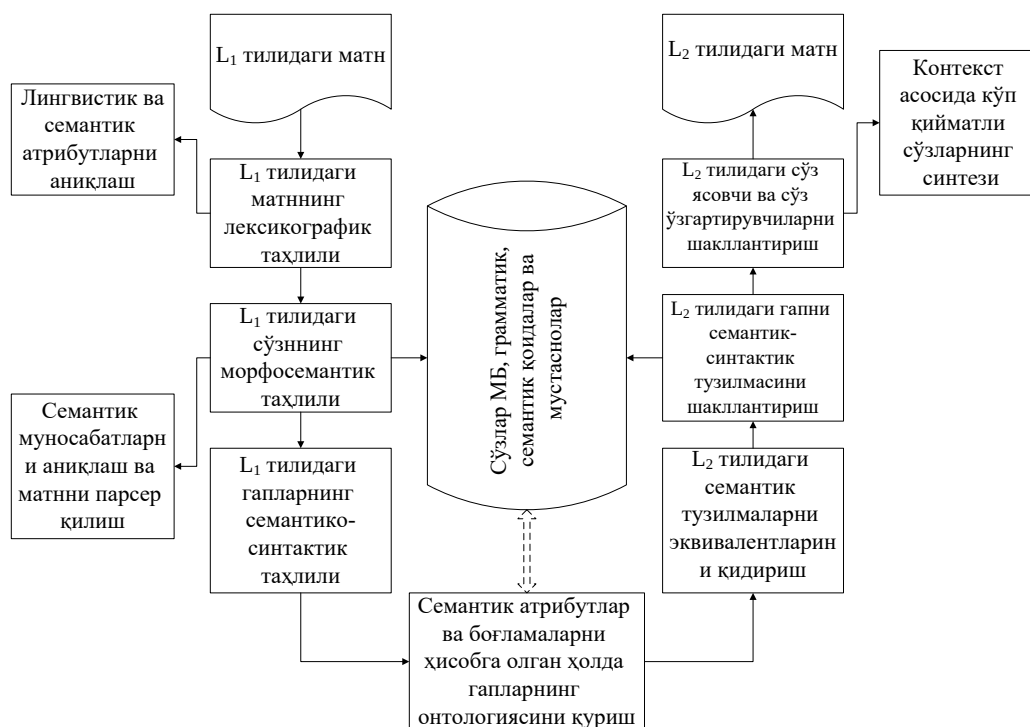
- в) қарам сўзлар учун, таржима натижаси – бу қарамлик тури ва асосий сўзларнинг лексик ва грамматик синфлари асосида аниқланадиган сўзлар тўплами (масалан, сифатлар таржимаси бутун парадигма, аксарият талаффузлар асл ҳолатлар сақланиб қолганда таржима қилинади) - охириги лексик хусусиятлар синтез босқичида аниқланади.

Шунингдек, ушбу босқичда таржима жумласи бўлган сўзларни таҳлил қилиш амалга оширилади. Таржима натижасида ибора изчил бўлиши керак. Бунинг учун, бу ҳолат аниқланганда, асосий иборалар асосида боғлиқлик дарахти тўлдирилади.

7-қадам. Таржима қилинган дарахтни тасдиқлашни амалга ошириш. Таржима қисман изчил боғлиқлик дарахтига олиб келади. Тўлиқ келишувга эришиш учун дарахтларни қуриш босқичида ишлатилган ноаниқликни якуний ҳал қилиш тартибига ўхшаш жараёнлардан фойдаланиш кифоя. Таржима қарамлик дарахти асосида амалга оширилганлиги сабабли, ушбу жараён сизга таклиф қилинган тилда изчил тақдимотни олиш имкониятини беради.

Кейин дарахтга асосланиб, ҳосил бўлган жумлалар тузилади. Бунинг учун пайдо бўлган тилнинг луғатидаги ҳар бир сўз учун собит лексик ва грамматик синфга мос келадиган маълум бир сўз шаклини олиш учун кидирув амалга оширилади. Бундан ташқари, натижада олинган сўзлар таҳлилда асл сўздан олиб ташланган бўлса, олд қўшимчаларнинг таржималари билан тўлдирилади.

8-қадам. Бу қадам сўнги қадам бўлиб, юқорида бажарилган қадамлар натижасини файлга ёки хотира буферига сақлайди [Пруцков, 2014: 119-133; Леонтьева, 1990; Мамедова, 2000].

1-расм. Семантик таҳлил ва генератор тизимининг схемаси

Юқорида келтирилган схемада бир тилдан иккинчи тилга таржима жараёнини амалга оширишнинг схема кўриниши келтирилган. Ушбу схемада энг аввало таржима қилинаётган матн юкланади, матнни лексикографик таҳлили, морфосемантик таҳлили амалга оширилади ва таржима қилинган иккинчи тилда ҳам шу каби кетма-кетликлар амалга оширилиб натижада таржима матни пайдо бўлади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Пруцков А.В., Розанов А.К. Методы морфологической обработки текстов // Прикаспийский журнал: Управление и высокие технологии. Астраханский гос. Университет. 2014, №3(27), стр 119-133.
2. Леонтьева Н.Н., Шаляпина З.М. Современное состояние машинного перевода // Искусственный интеллект. Справочник. Кн.1. Системы общения и экспертные системы. - М., 1990.
3. Мамедова М.Т. Машинный перевод. Эволюция и основные аспекты моделирования – Баку, 2006.

ONA TILI TA'LIMI UCHUN TERMINLAR KORPUSINI YARATISH MASALALARI

ISSUES OF CREATING A CORPUS OF TERMS FOR NATIVE LANGUAGE EDUCATION

Abdisalomova Shahlo Abdimurod qizi*

Annotatsiya. Ushbu maqola ta'limiy va terminologik korpus tadqiqiga bag'ishlangan bo'lib, unda terminlar korpusi yaratish haqida so'z yuritilgan. Bu jarayonda jahon tilshunosligi tajribalari o'rganildi va mavjud terminologik ma'lumot bazalari tahliliga tayanildi. Umumta'lim maktablarining ona tili darsliklarida ifodalangan lingvistik terminlar tadqiqot obyekti sifatida olindi va ona tili ta'limi uchun terminlar korpusi yaratish mezonlari taklif qilindi.

Kalit so'zlar: ta'limiy korpus, terminologik korpus, terminologik ma'lumot bazalari, termin, metama'lumot, konkordans

Annotation: This article is devoted to the study of the learner and terminology corpus, which deals with the creation of a terminology corpus. In this process, the experiences of world linguistics were studied and based on the analysis of terminology databases. Linguistic terms expressed in native language textbooks of secondary schools were taken as the object of research and criteria for creating a corpus of terms for native language education were proposed.

Keywords: learner corpus, terminology corpus, terminology databases, term, metadata, concordance

Insoniyat taraqqiyotidagi har bir davr til va tilshunoslik zimmasiga muayyan ijtimoiy vazifalarni yuklaydi. Til va kompyuter integratsiyasi natijasida tabiiy tilni qayta ishlash, milliy, ta'limiy va sheva korpuslarini yaratish, terminologik ma'lumot bazalarini loyihalashtirish, mashina tarjimasining lingvistik ta'minotini shakllantirish masalalari o'zbek tilshunosligining kun tartibidagi asosiy vazifalari qatoridan joy oldi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, “ona tilimizni jozibali va qiziqarli tarzda taqdim etish o'zbek tilining kompyuter dasturlarini, onlayn darsliklar, elektron lug'atlarni yaratishni taqozo etadi” [Mirziyoyev Sh.M., 2019]. Darhaqiqat, axborot-texnologiyalari asrida ta'lim sifati va samaradorligini oshirish jarayonida ham lingvistik dasturlarga ehtiyoj katta. Shunday dasturiy ta'minotlardan biri ta'limiy korpusdir. Ta'limiy korpus o'z ona tili va o'zga tillarni o'rganish, so'z boyligini oshirish, tilning mavjud ilmiy me'yorlarini o'zlashtirish, tildan amaliy foydalanish kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu elektron resurs mantiqiy tafakkurni rivojlantirishda ulkan samara beradi. Til pedagogikasida korpusning afzalliklari xorijda keng tadqiq etilgan va ko'pgina tillar o'z ta'limiy korpuslariga ega. “Учебный корпус русского языка” [<http://ruscorpora.ru>], CORYL – Corpus of Young Learner Language, Commented Learner Corpus Academic Writing, Tisus corpus, The Advanced Finnish Learners' Corpus, The Dresden corpus, Open Cambridge Learner Corpus kabilar shular jumlasidandir. Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida ta'limiy korpusni yaratishga doir ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilmoqda, shuningdek, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida AM-FZ-201908172 raqamli “O'zbek tilining ta'limiy korpusini yaratish” nomli amaliy loyiha doirasida O'zbek tilining Milliy korpusi [Abjalova M.A., 2021: 12-17] va ta'limiy korpusi yaratilmoqda. Unda ta'limiy korpus Milliy korpusning subkorpusi sifatida joylashgan. Ona tili ta'limi uchun terminlar korpusi yaratish ham dolzarb bo'lib, uni tuzish bo'yicha o'z takliflarimizni havola etamiz. Terminologik korpus – bevosita jonli til asosida terminlar lug'ati yaratish maqsadida tuzilgan korpus [Xamrayeva Sh.M., 2020: 57]. V.Zaxarov adabiy tilga oidligi belgisiga ko'ra korpus tasnifida terminologik korpusni qayd etadi: *adabiy til korpusi, dialektal korpus, so'zlashuv korpusi, terminologik korpus, aralash korpus* [Захаров В.П., Богданова С.Ю., 2013: 16]. Bundan ko'rinadiki, terminlar korpusi til korpusi tarkibidagi subkorpus, terminlar bazasi. U amaliyotda bir xil talqin qilinishi va tarjima qilinishi kerak bo'lgan ma'lumotlar – asosiy terminlarni o'z ichiga oladi. Har bir termin metama'lumot (termin haqida qo'shimcha ma'lumot)lar bilan ta'minlanadi. Jahon tilshunosligida katta hajmli terminologik ma'lumot bazalari mavjud bo'lib, ular quyidagi metama'lumotlarni o'z ichiga oladi:

*Magistrant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

Terminning ma’nosi
Boshqa tillardagi ekvivalenti
Qisqa shakli
Sinonimi (maqbul va nomaqbul)
Qo‘llash doirasi to‘g‘risidagi ma’lumot
Terminning qanday hujjat bilan tasdiqlanganligi (milliy yoki xalqaro standart)
Ushbu shaklga tayangan holda, biz maktab o‘quv dasturiga yo‘naltirilgan lingvistik terminlar korpusini quyidagi mezonlar asosida tuzishni taklif qilmoqchimiz:

Termin

Izohi

Sinonimi

Tegi: so‘rog‘i, so‘z turkumi, yasalishi, tuzilishi, son (birlik yoki ko‘plik), kelishik shakli

Ramzi

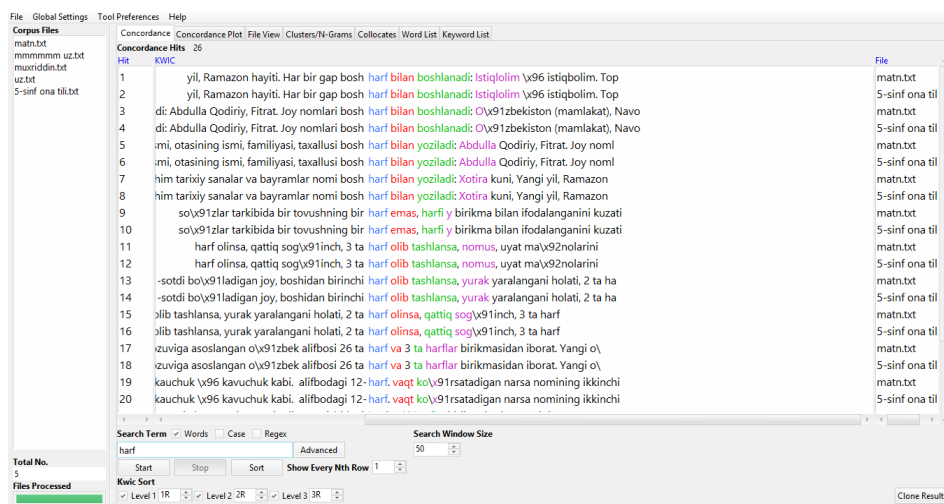
Rus tilidagi muqobili

Ingliz tilidagi muqobili

Dastur yuqoridagi ketma-ketlik asosida ma’lumotlarni taqdim etadi. Berilgan ketma-ketlik asosida umumta’lim maktablarining ona tili darsliklarida ifodalangan lingvistik terminlarning metama’lumotlarini shakllantiramiz:

Termin	Izohi	Tegi	Sinonimi	Ramzi	Ruscha	Inglizcha
Til	Kishilar o‘rtasidagi aloqa-aralashuv quroli; ijtimoiy hodisa	nima? ot turkumi, turdosh ot, sodda ot, tub ot, birlik son, bosh kelishik	Mavjud emas	N (noun)	Язык	Language
Tilshunoslik	Til haqidagi fan	nima? ot turkumi, turdosh ot, sodda ot, yasama ot, birlik son, bosh kelishik	Lingvistika	N (noun)	Лингвистика	Linguistics
Fonetika	(yunoncha phonetike – tovushga oid; phone – tovush) Og‘zaki nutqning tovush tizimini o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limi	nima? ot turkumi, turdosh ot, sodda ot, tub ot, birlik son, bosh kelishik	Mavjud emas	N (noun)	Фонетика	Phonetics
Harf	Tovushning yozuvdagi ifodasi	nima? ot turkumi, turdosh ot, sodda ot, tub ot, birlik son, bosh kelishik	Mavjud emas	N (noun)	Буква	Letter

Biz taklif qilayotgan korpus o‘zbek tili ta’limiy korpusi interfeysida joylashadi. Uning konkordansi uchun umumta’lim maktablarining ona tili darsliklaridagi matnlardan foydalaniladi. 1-rasmda 5-sinf ona tili darsligi matnlari misolida [Mahmudov N., Sobirov A. va b., 2020: 192] harf terminining konkordansidan namuna ilova qilinmoqda:

1-rasm: Bu rasmda harf termini yaxlit matn tarkibida ko‘rsatilgan.

Qidiruv imkoniyatini oshirish va ma’lumot olish ko‘lamini kengaytirish uchun matnlar:

- yaxlit matn
- abzaslangan matn
- jumalarga ajratilgan matn shaklida tizimga kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

Terminlar korpusining ahamiyatli jihati shundaki, u:

- terminologik ma’lumotlarni qisqa vaqt ichida qayta ishlash imkoniga ega;
- ontologik va terminologik lug‘atlarni mukammallashtirishga, lug‘atlar yaratishga xizmat qiladi;
- parallel korpus tuzishda muhim manba;
- avtomatik tarjimaning aniqligini ta’minlaydi;
- ta’lim jarayonida terminlarning o‘rganilishida mavzuga mos, ixtisoslashtirilgan matnlarni saralab beradi;
- terminlar haqidagi bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘quvchining o‘zi yaratishida qo‘llanma vazifasini o‘taydi;
- til korpusini terminologik ma’lumotlar bilan boyitib turadi.

Xulosa qilib aytganda, til ta’limida korpusga asoslangan yondashuv – davr talabi. Biz taklif etayotgan terminlar korpusi esa ta’limiy korpus yaratishga doir kichik tadqiqot sifatida yurtimizda amalga oshirilayotgan korpus lingvistikasi doir izlanishlarning davomidir.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. O‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimizni va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma’naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Prezident Sh.Mirziyoyevning o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 2019-yil, 21-oktabr. <http://uza.uz/oz/politics/>
2. <http://ruscorpora.ru>
3. Abjalova M.A. O‘zbek tili milliy korpusida so‘zshaklni leksikografik baza asosida qidiruv imkoniyatlari. // Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar/ Respublika ilmiy-texnik konferensiya to‘plami. Elektron nashr /ebook. –Toshkent: ToshDO‘TAU, 23.04.2021. – B.12-17.
4. Mengliev B., Shahabiddinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // Linguistica Antverpiensia, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
5. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жихатлари // Сўз санъати халқаро журналы. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
6. Hamrayeva Sh.M. Korpus lingvistikasi atamalarining qisqacha izohli lug‘ati. – Globe edit, 2020.
7. Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика / Учебник. – Санкт-Петербург, 2013. – С.16
8. Mahmudov N, Sobirov A. va b. Ona tili /Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020. – B.192.

KORPUS – MATNLARNI QAYTA ISHLASHNING ZAMONAVIY VOSITASI SIFATIDA

CORPUS – A MODERN MEANS OF TEXT PROCESSING

Mahmud Panji o'g'li Rajabov*

Annotatsiya: Maqolada korpus lingvistikasining nazariy asoslari, maqsadi, predmeti va vazifalari haqida so'z boradi. Ko'pgina sohaga oid atamalar izoh beriladi. Korpus yaratish bosqichlari, shakllantirilish jarayoni nazariy asoslanadi. Shuningdek, korpus lingvistikasi tarixiga oid ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: korpus tilshunosligi, morfologik tahlil, morfologik, semantik, anaforik va prosodik belgilar.

Annotation: The article deals with the theoretical foundations, goals, subject and objectives of corpus linguistics. Many industry terms are explained. The stages of corpus formation, the process of formation are theoretically based. It also provides information on the history of corpus linguistics.

Keywords: corpus linguistics, morphological signs, morphological analysis, semantic designation, anaphoric signs, prosodic signs.

Korpus tilshunosligi – kompyuter texnologiyasidan foydalangan holda lingvistik korpuslarni (matn korpuslarini) qurish va ulardan foydalanishning umumiy tamoyillarini ishlab chiqadigan hisoblash lingvistikasining bir bo'limi. Tilshunoslik yoki lingvistik nom ostida matnlar korpusi deganda ma'lum bir lingvistik muammolarni hal qilish uchun mo'ljallangan, elektron shaklda taqdim etilgan, birlashtirilgan, tuzilgan, belgilangan, filologik jihatdan vakolatli qator ma'lumotlar to'plami tushuniladi. “Matn korpusi” tushunchasi matn va lingvistik ma'lumotlarni boshqarish tizimini ham o'z ichiga oladi, uni yaqinda korpus menejeri (yoki korpus menejeri) deb atashadi. Bu korpusdagi ma'lumotlarni qidirish, statistik ma'lumotlarni olish va natijalarni foydalanuvchiga qulay shaklda taqdim etish uchun dasturiy vositalarni o'z ichiga olgan ixtisoslashgan qidiruv tizimi.

Korpuslarni yaratishning maqsadga muvofiqligi va ulardan foydalanish mazmuni quyidagi zarur shartlar bilan belgilanadi:

1. korpusning yetarlicha katta (vakili) hajmi ma'lumotlarning tipikligini kafolatlaydi va lingvistik hodisalarning butun spektrini taqdim etishning to'liqligini ta'minlaydi;
2. har xil turdagi ma'lumotlar korpusda tabiiy kontekst shaklida bo'ladi, bu ularni har tomonlama va ob'ektiv o'rganish imkoniyatini yaratadi;
3. ma'lumotlar to'plamini yaratgandan va tayyorlaganidan so'ng, ko'plab tadqiqotchilar tomonidan va turli maqsadlarda bir necha marta foydalanish mumkin.

Biz aytishimiz mumkinki, barcha zamonaviy lingvistik tadqiqotlar va lug'atlar va grammatikalarni tuzish bo'yicha ishlar u yoki bu tarzda vakillik matn korporatsiyalaridan foydalanishga qaratilgan. Tabiiy tilda matnlarni qayta ishlash uchun zamonaviy intellektual dasturiy ta'minot tizimini yaratish ham katta eksperimental lingvistik bazani talab qiladi. Korpus ma'lumotlariga bo'lgan talab tegishli texnik imkoniyatlarning paydo bo'lishiga to'g'ri keldi. Birinchi lingvistik matn korpuslari 60-yillarda paydo bo'lgan. 1963-yilda Braun Universitetida (AQSh) birinchi marta mashina muhiti (Brown Corpus) bo'yicha katta korpus yaratildi. Korpus mualliflari V. Frensis va H. Kucera uni besh yuz ikki ming so'zdan iborat ingliz tilidagi bosma nasr to'plami sifatida ishlab chiqdilar. Matnlar Qo'shma Shtatlarda ingliz tilidagi bosma nasrning eng mashhur o'n besh janriga mansub bo'lib, 1961-yilda nashr etilgan. Korpusga dastlabki statistik ishlov berish uchun juda ko'p materiallar – chastota va alfavit-chastota lug'ati, turli xil ma'lumotlar qo'shilgan. statistik taqsimotlar. Jigarrang korpusning paydo bo'lishi umumiy qiziqish va qizg'in munozaralarni uyg'otdi. Avvalo, ular matnlarni tanlash prinsiplari va bunday korpusda hal qilinishi mumkin bo'lgan vazifalar tarkibi haqida to'xtalib o'tdilar. Undan keyin Lancaster-Oslo-Bergen korpusi (LOB), Uppsala rus korpusi. Ingliz tilining zamonaviy korpuslari orasida eng mashhurlari British National Corpus, International Corpus of English, Ingliz tili lingvistik banki va boshqalar). Rus tilining milliy korpusini yaratish bo'yicha ishlar olib borilmoqda.

* ToshDO'TAU O'zbek tili va adabiyotini o'qitish fakulteti 3-kurs talabasi

90-yillarning birinchi yarmida korpus tilshunosligi nihoyat til fanining alohida tarmog‘i sifatida shakllandi. Shu bilan birga, u yutuqlardan foydalangan holda va o‘z navbatida uni boyitib, hisoblash lingvistikasi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Ma‘lumotlar korpusida qidirish har qanday so‘z uchun muvofiqlikni yaratishga imkon beradi - manbaga havolalar bilan berilgan so‘zning kontekstdagi barcha ishlatilishlari ro‘yxati. Korpuslardan lisoniy va nutq birliklari haqida turli xil ma‘lumotnomalar va statistik ma‘lumotlarni olish uchun foydalanish mumkin. Xususan, korpuslar asosida so‘z shakllari, leksemalar, grammatik kategoriyalarning chastotasi haqida ma‘lumot olish, turli davrlarda chastotalar va kontekstlarning o‘zgarishini kuzatib borish, leksik birliklarning qo‘shma paydo bo‘lishi va boshqalar haqida ma‘lumot olish mumkin. Korpuslar, shuningdek, turli xil tarixiy va zamonaviy lug‘atlarni tayyorlash uchun ko‘p o‘lchovli leksikografik asarlar uchun manba va vosita sifatida xizmat qilish uchun mo‘ljallangan. Korpus ma‘lumotlari grammatikalarni tuzishda va takomillashtirishda va tilni o‘rgatish maqsadida ishlatilishi mumkin.

Aytishimiz mumkinki, korpus tilshunosligi o‘z predmeti sifatida keng foydalanuvchilar doirasi manfaatlari, lingvistik tadqiqotlar uchun mo‘ljallangan lingvistik ma‘lumotlarning vakili massivlarini yaratish va ulardan foydalanishning nazariy asoslari va amaliy mexanizmlariga ega.

Korpus yaratuvchilarining vazifasi – korpus yaratilayotgan tilning pastki qismiga oid iloji boricha ko‘proq matnlarni to‘plash. Ammo asosiy narsa nafaqat lingvistik materialning hajmida, balki uning mutanosibligidadir. Aytish mumkinki, korpus - bu tilning qisqartirilgan modeli yoki sublanguage. Korpus tilshunosligining eng muhim konsepsiyasi – vakillik. Reprezentativlik deganda turli davrlar, janrlar, uslublar, mualliflar va h.k. matnlar korpusidagi zaruriy, yetarli va mutanosib vakillik tushuniladi. Vakillik vakolatini aniqlashga turli xil yondashuvlar mavjud, biz aytishimiz mumkinki, umumiy lingvistik (milliy) korpusga nisbatan ushbu konsepsiya qat‘iy matematik tarzda hisoblab chiqilishi va ta‘riflanishi mumkin emas, ammo bunga loyiq bo‘lish va loyihalash bosqichida ham erishish kerak.

“Korpus” atamasi odatda cheklangan, qat‘iy o‘lchamdagi matnlar to‘plamini anglatadi. Vaqt o‘tishi bilan korpus hajmi va tarkibi o‘zgarishi mumkin, ammo bu o‘zgarishlar uning vakilligini o‘zgartirmasligi yoki oqilona o‘zgarishi kerak. Birinchi korpuslarning hajmi 1 million jetonni tashkil etdi (Braun korpusi, rus tilining Uppsala korpusi). Hozirgi vaqtda umumiy til korpusining hajmi kamida 100 million jeton bo‘lishi kerak deb hisoblashadi.

Turli lingvistik muammolarni hal qilish uchun faqat bir qator matnlarga ega bo‘lish yetarli emas. Shuningdek, matnlarda har xil qo‘shimcha lingvistik va ekstralingvistik ma‘lumotlarning aniq bo‘lishi talab etiladi. Belgilangan korpus g‘oyasi korpus tilshunosligida shunday paydo bo‘lgan. Belgilash (belgilash, izohlash) matnlarga va ularning tarkibiy qismlariga maxsus teglar (yorliqlar, teglar) birlashtirishdan iborat: tashqi, ekstralingvistik (muallif haqidagi ma‘lumotlar va matn haqidagi ma‘lumotlar: muallif, sarlavha, nashr etilgan yili va joyi, janri, mavzusi; muallif haqidagi ma‘lumotlar nafaqat uning ismini, balki yoshi, jinsi, hayot yillari va boshqalarni ham o‘z ichiga olishi mumkin, bu ma‘lumot kodlash meta-tagging), tizimli (bob, paragraf, jumla, so‘z shakli) va lingvistik xususiyatga ega, leksikani tavsiflaydi. , matn elementlarining grammatik va boshqa xususiyatlari. Ushbu metadata to‘plami asosan korpuslarning tadqiqotchilarga taqdim etadigan imkoniyatlarini aniqlaydi. Ushbu ma‘lumotlarni tanlashda tadqiqotning maqsadlari va tilshunoslarning ehtiyojlari, shuningdek, matnga ba‘zi qo‘shimcha xususiyatlarni kiritish imkoniyatlarini hisobga olish kerak. Belgilashning lingvistik turlari orasida quyidagilar ajralib turadi:

- Morfologik belgilar. Chet el terminologiyasida nutqning bir qismini belgilash (POS-tagging) atamasi, so‘zma-so‘z - nutqning bir qismini belgilash atamasi ishlatiladi. Aslida morfologik belgilar tarkibiga nafaqat nutq qismining belgisi, balki nutqning ushbu qismiga xos bo‘lgan grammatik kategoriyalarning belgilari ham kiradi. Bu markalashning asosiy turi: birinchidan, aksariyat yirik korpuslar shunchaki morfologik belgilarga ega korpuslardir, ikkinchidan, morfologik tahlil tahlilining keyingi shakllari uchun asos sifatida qaraladi - sintaktik va semantik, uchinchidan, kompyuter morfologiyasidagi yutuqlar avtomatik ravishda katta to‘siqlarni belgilash.
- Morfologik tahlil ma‘lumotlari asosida amalga oshirilgan ajralish yoki ajralish natijasi bo‘lgan sintaktik belgilash. Belgilashning bunday turi leksik birliklar va turli sintaktik konstruksiyalar o‘rtasidagi sintaktik munosabatlarni tavsiflaydi (masalan, bo‘ysunuvchi gap, fe‘l iborasi va boshqalar).

- Semantik belgilash. Semantikaning yagona semantik nazariyasi mavjud emasligiga qaramay, ko'pincha semantik teglar ma'lum bir so'z yoki ibora tegishli bo'lgan semantik toifalarni va uning ma'nosini ko'rsatadigan tor subkategoriyalarni belgilaydi;
- Anaforik belgilar. Ma'lumot birikmalarini, masalan, olmoshlarni tuzatadi;
- Prosodik belgilar. Prosodik korpuslarda yorliqlar stress va intonatsiyani tavsiflash uchun ishlatiladi. Og'zaki nutqning korpusida prozodik belgilashga tez-tez to'xtash, takrorlash, sirpanish va hokazolarni ko'rsatishga xizmat qiladigan so'zlashuv belgisi qo'shiladi.

Korpusni yaratishning texnologik jarayoni quyidagi bosqichlar yoki bosqichlar ko'rinishida ifodalanishi mumkin.

1. Manbalar ro'yxatini aniqlash.
2. Matnlarni raqamlashtirish (kompyuter shakliga o'tkazish). Aytish kerakki, matnlarni kompyuterga kiritish qancha vaqt oldin juda qiyin va ko'p vaqt talab qilar edi, shuning uchun bugungi kunda bu muammo, hech bo'lmaganda zamonaviy matnlar va zamonaviy imloga nisbatan osonlikcha hal qilinmoqda. Ushbu qulaylik optik kiritish (skanerlash) va matnni aniqlashdagi yutuqlarga asoslangan.
3. Konversiya va grafik tahlil. Ba'zi matnlar, shuningdek, dastlabki qayta ishlashning bir yoki bir necha bosqichlaridan o'tadi, bu davrda har xil kodlash turlari (agar kerak bo'lsa) amalga oshiriladi, matnli bo'lmagan elementlar (rasmlar, jadvallar) o'chiriladi yoki o'zgartiriladi, defislar, "qattiq chiziqli uchlari" matndan olib tashlanadi va bir xil imlo ta'minlanadi dash va hokazo. Qoida tariqasida ushbu operatsiyalar avtomatik ravishda amalga oshiriladi. Odatda, xuddi shu bosqichda matn tarkibiy qismlarga bo'linadi.
4. Matnni belgilash. Matnni belgilash matnlar va ularning tarkibiy qismlariga qo'shimcha ma'lumot (metama'lumotlar) bog'lashdan iborat. Korpus matnlarining meta-tavsifida mazmunli ma'lumotlar elementlari (bibliografik ma'lumotlar, matnning janr va uslub xususiyatlarini tavsiflovchi xususiyatlar, muallif haqidagi ma'lumotlar) va rasmiy (fayl nomi, kodlash parametrlari, belgilash tili versiyasi, sahna ijrochilari) mavjud. Ushbu ma'lumotlar odatda qo'lda kiritiladi. Hujjatning tarkibiy tuzilishi (paragraflar, jumlar, so'zlarni ajratib ko'rsatish) va haqiqiy lingvistik belgilash odatda avtomatik ravishda amalga oshiriladi.
5. Keyingi qadam avtomatik markirovka natijalarini tuzatish: xatolarni tuzatish va noaniqlikni olib tashlash (qo'lda yoki yarim avtomatik ravishda).
6. Yakuniy bosqich - belgilangan matnlarni tezkor ko'p o'lchovli qidirish va statistik qayta ishlashni ta'minlaydigan ixtisoslashgan lingvistik axborot qidirish tizimining (korpus menejeri) tarkibiga aylantirish.
7. Va nihoyat, muhofazaga kirishni ta'minlash. Ilova displey sinfida mavjud bo'lishi mumkin, CD-ROM-da tarqatilishi va keng tarmoq orqali ulanishi mumkin. Foydalanuvchilarning turli toifalariga turli xil huquqlar va turli xil imkoniyatlar berilishi mumkin.

Albatta, har bir aniq holatda protseduralarning tarkibi va soni yuqorida sanab o'tilganlardan farq qilishi mumkin va haqiqiy texnologiya ancha murakkab bo'lib chiqishi mumkin.

Darhaqiqat, korpus zamonaviy ma'noda har doim kompyuter ma'lumotlar bazasi bo'lib, uni yaratish jarayonida maxsus dasturlardan foydalanish tabiiydir. Ushbu dasturlar orasida avtomatik ravishda bo'linish dasturlari alohida o'rin tutadi. Qo'shimchalarni belgilash juda zerikarli operatsiya, ayniqsa zamonaviy devorlarning o'lchamlarini hisobga olgan holda. Belgilashning ba'zi turlari, xususan, anaforik, prosodik uchun, avtomatik tizimlarni yaratish hali ham qiyin va ishlarning aksariyati qo'lda bajarilgan bo'lsa, morfologik va sintaktik tahlil uchun odatda turli xil dasturiy vositalar mavjud bo'lib, ular odatda taggerlar va tahlilchilar deb nomlanadi. navbati bilan ... Avtomatik morfologik tahlil dasturlari natijasida har bir leksik birlik uchun grammatik xususiyatlar, jumladan nutqning bir qismi, lemma (normal shakl) va grammemalar to'plami (masalan, jins, son, ish, jonli / jonsiz, vaqtinchalik va boshqalar). Avtomatik sintaktik tahlil dasturlari ishi natijasida so'zlar va iboralar orasidagi sintaktik bog'lanishlar qayd etiladi va tegishli xususiyatlar (gap turi, so'z birikmasining sintaktik vazifasi va boshqalar) sintaktik birliklarga tegishli.

Shu bilan birga, tabiiy tilni avtomatik tahlil qilish xatosiz va polisemantik emas, qoida tariqasida, bitta leksik birlik (so'z, ibora, jumla) uchun bir necha tahlil variantlarini taqdim etadi. Bunday holda, kishi grammatik omonimiya haqida gapiradi. Umuman noaniqlikni (morfologik, sintaktik) olib tashlash hisoblash lingvistikasining eng muhim va eng qiyin vazifalaridan biridir. Ajratish uchun holatlar yaratishda avtomatik va qo'lda ishlatiladigan usullardan foydalaniladi. Keyingi avlod korpuslari yuz millionlab so'zlarni o'z ichiga oladi, shuning uchun inson aralashuvini minimallashtiradigan tizimlarni

loyihalash prinsiplari ilgari surilmoqda. Morfologik yoki sintaktik omonimiyaning avtomatik yechilishi, qoida tariqasida, statistik usullardan foydalangan holda yuqori darajadagi (sintaktik, semantik) ma'lumotlardan foydalanishga asoslangan.

Qoida tariqasida, to'siqlar ko'plab foydalanuvchilar tomonidan qayta ishlatilishi uchun mo'ljallangan, shuning uchun ularning joylashuvi va ularning dasturiy ta'minoti ma'lum bir shaklda birlashtirilgan bo'lishi kerak. Formalashga kelsak, lingvistik va ekstralingvistik belgilar matnlar va lingvistik birliklarni tavsiflash uchun juda keng tarqalgan va qabul qilingan prinsiplarga asoslanishi kerak. Belgilash parametrlari va ularning qiymatlari juda "tabiiy" bo'lishi kerak, ya'ni umumiy qabul qilingan ilmiy tasniflarga mos kelishi kerak. Dasturiy ta'minotga kelsak, u odatdagi so'rovlarni qayta ishlashni va odatdagi vazifalarni hal qilishni qo'llab-quvvatlashi kerak. Ularning mazmuni va tuzilishi uchun formatlarning birlashtirilishi katta ahamiyatga ega. Ma'lumotlarni taqdim etishning yagona formatlari ko'p hollarda yagona dasturiy ta'minotdan foydalanishga va korpus ma'lumotlarini almashtirishga imkon beradi. Qo'shimchalarga nisbatan standartlashtirish, ma'lumotlar turlarining bir-biriga mosligi, har xil to'siqlarni taqqoslash nuqtayi nazaridan ham muhimdir.

ADABIYOTLAR:

1. Hunston S. Corpora in Applied Linguistics: Cambridge University Press, 2002. – 234 p.
2. Баранов А.Н. Компьютерная лингвистика // Введение в прикладную лингвистику: учебное пособие. –М.: Едиториал УРСС, 2003. – 320 с.
3. Джаъфарова Д.Ф. Модели лингвистического анализа текстов таджикского языка (на материале газелей Хафиза) дисс. ... канд. фил. наук. – Душанбе, 2013. – 151 с.
4. Kilgariff A. and Kosem I. Corpus Tools For Lexicographers. – Trojina: Institute for Applied Slovene Studies, 2012. – 37 p. УРЛ:
https://www.researchgate.net/publication/264884809_Corpus_tools_for_lexicographers.
5. Рыков В.В. Корпус текстов новый тип словесного единства Текст. / В.В. Рыков. – Электрон, изд. – Режим доступа к изд.: <http://rykov-cl.narod.ru/t31.html> BNC (BritishNationalCorpus) – Британия Миллий Корпуси: 100 миллион сўзли лисоний корпус.

III ШЎБА: ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ФОРМАЛ ГРАММАТИКАСИНИ ЯРАТИШ МУАММОЛАРИ

O‘ZBEK TILIDA VAQT MA’NOSINI KODLASH MASALASI THE PROBLEM OF CODING THE MEANING OF TIME IN UZBEK LANGUAGE

Xakimova Muhayyo Karimovna*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi vaqt semantikali ot va ravish leksemalarining ma'nosi kodlashtirildi. Bu jarayonda muayyan leksik-semantik guruh yoki maydonni tashkil etuvchi lug'aviy birliklarning ma'nolari ma'lum miqdordagi differensial semantik elementlarning to'plami (yig'indisi, ko'pligi) sifatida tahlil qilindi. Tanlab olingan leksik-semantik guruh bosqichma-bosqich tasniflandi va har bir tasnif bosqichi uning kodi uchun asos rolini o'ynadi. Ma'lum semantikali leksik birliklarning ma'nolarini kodlashtirish kompyuter lingvistikasi, xususan, mashina tarjimasi uchun ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: temporallik, kodlashtirish, differensial semantik element, tasnif, tasnif bosqichi, semantik tahlil.

Annotation: This article encodes the meanings of temporary nouns and adverbs. In this process, the meanings of lexical units that make up a certain lexical-semantic group or area were analyzed as a set (sum, plurality) of a certain number of differential semantic elements. The selected lexical-semantic group was classified in stages, and each stage of the classification played a fundamental role for its code. The coding of the meanings of lexical units with known semantics is important for computational linguistics, especially for machine translation.

Keywords: temporality, coding, differential-semantic element, classification, classification stage, semantic analysis.

Har qanday tilda vaqt ma'nosi va uni ifodalovchi leksik birliklar mavjud bo'ladi. Vaqt barcha uchun bir xil kategoriya bo'lishi bilan birga, tildagi uning ifodasi turli xalqlarda har xil bo'ladi. Muayyan xalqning vaqtga doir qarashlari, unga bo'lgan emotsiyali munosabatlari, uni qismlarga ajratishdagi farqli tushunchalari, o'lchashda turli me'yorlarga amal qilishi kabilar teporallikning milliy lisoniy xususiyatlarini belgilab beradi. Ushbu o'ziga xos milliylik madaniyatlararo muloqotga, tarjima jarayonlariga, ayniqsa, avtomatik tarjimaga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu masalalar yechimiga ma'lum qadar yordamlashish uchun biz o'zbek tilidagi vaqt semantikali ot va ravish leksemalarning ma'nolarini kodlashtirishga harakat qildik.

Biz taklif etayotgan tahlil muayyan leksik-semantik guruh yoki maydonni tashkil etuvchi lug'aviy birliklarning ma'nolarini ma'lum miqdordagi differensial semantik elementlarning to'plami (yig'indisi, ko'pligi) sifatida o'rganishdir. Bunday o'rganish usulida nom (nomema), nomning mazmuni (ma'nosi, semema), nomning predmeti (denotati), bosqichli bo'lish, bo'linuvchi, bo'linma to'plamlar (ko'pliklar) va differensial semantik element kabi tahlil birliklari bilan ish ko'riladi. Quyida payt otlari ma'nolarini muayyan semantik elementlarning yig'indisi sifatida o'rganamiz hamda ushbu semantik strukturalarni arifmetik raqamlarda kodlashtiramiz.

Payt otlari o'zlarining butun-qism, graduonimik va iyerarx bog'lanishlari asosida bosqichli tasniflanishi mumkin. Ushbu tasnifda bo'linuvchi ko'plikni «K» deb olamiz. Tasnif ma'lum bir belgi asosida amalga oshiriladi. Hosil bo'lgan xususiy ko'pliklar raqamlar bilan belgilanib, keyingi tasnif bosqichida ular navbatma-navbat bo'linuvchi ko'pliklar bo'lib keladi. Tasnifning e'tiborli tomoni shundaki, tasnifning har bir bosqichida bo'linuvchi ko'plikka xususiy ko'plikning raqami qo'shilib boraveradi. So'nggi pog'onada hosil bo'lgan raqamlar ketma-ketligi muayyan bir leksema, sinonimik qator yoki eng kichik xususiy ko'plikning formulasi bo'lib hisoblanadi. Tasnifning so'nggi pog'onasida hosil bo'lgan leksema sememasiga yuqori pog'onadagi bo'linishlar asosida ta'rif beriladi va uning tarkibi aniqlanadi. Demak, bizning talqinimizda tasniflanuvchi ko'plik payt ma'noli otlar bo'lib, ular tasnif pog'onasida «sof va qorishiq vaqt ifodalanishiga ko'ra» sof vaqtni nomlovchi payt otlari hamda qorishiq vaqtni nomlovchi otlarga bo'linadi. Ikkinchi bo'linish bochqichida esa har ikki ko'plik alohida tasniflanadi. Tasniflarning bosqichlarini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

Tasnif	Bo'linuvchi	Tasnif belgisi	Hosil bo'lgan xususiy ko'pliklar

⁶³ Filologiya fanlari doktori (DcS), Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti, mabdullajonova2002@mail.ru

bosqichi	ko‘plik		
I.	K (payt otlar)	sof va qorishiq ifodalanishiga ko‘ra	1. Sof vaqtni nomlovchi payt otlari 2. Qorishiq vaqtni nomlovchi payt otlari
II.	K1	o‘lchov munosabatiga ko‘ra	1. O‘lchovli vaqt otlari 2. O‘lchovsiz vaqt otlari
III.	K11	jins-tur	1. Vaqtning aniq o‘lchov birliklari 2. Sutka qismlari 3. Hafta kunlari 4. Oy nomlari 5. Fasl nomlari
IV	K111	butun-qism	1. Eng kichik vaqt birligi 2. 60 sekunddan iborat vaqt birligi 3. 60 minutdan iborat vaqt birligi 4. 24 soatdan iborat vaqt birligi 5. 7 sutkadan iborat vaqt birligi 6. 30 sutkadan iborat vaqt birligi 7. 12 oydan iborat vaqt birligi 8. 100 yildan iborat vaqt birligi 9. 10 asrdan iborat vaqt birligi
IV	K112	quyoshga munosabat	1. Sutkaning yorug‘ qismi 2. Sutkaning qorong‘i qismi
IV	K113	graduonimik munosabat	1. Haftaning 1-kuni 2. Haftaning 2-kuni 3. Haftaning 3-kuni 4. Haftaning 4-kuni 5. Haftaning 5-kuni 6. Haftaning 6-kuni 7. Haftaning 7-kuni
IV	K114	tur-jins munosabati	1. Milodiy 2. Shamsiy 3. Qamariy
IV	K115	graduonimik munosabat	1.1.Yasharish fasli 2.2.Issiq fasl 3.3.Xazonrez fasl 4.4.Sovuq fasl
V	K1121	quyosh harakati	1. Quyosh chiqa boshlagan payt 2. Quyosh chiqib bo‘lgan payt 3. Quyosh ko‘tarilib qolgan payt 4. Quyosh tik kelgan payt 5. Quyosh pastlagan payt 6. Quyosh bota boshlagan payt
V	K1141	graduonimik	1.1-milodiy oy 2. 2-milodiy oy 3. 3-milodiy oy 4. 4-milodiy oy 5. 5-milodiy oy 6. 6-milodiy oy 7. 7-milodiy oy 8. 8-milodiy oy 9. 9-milodiy oy 10. 10-milodiy oy 11. 11-milodiy oy

			1212. 12-milodiy oy
V	K1142	graduonimik	1. 1-shamsiy oy 2. 2-shamsiy oy 3. 3-shamsiy oy 4. 4-shamsiy oy 5. 5-shamsiy oy 6. 6-shamsiy oy 7. 7-shamsiy oy 8. 8-shamsiy oy 9. 9-shamsiy oy 10. 10-shamsiy oy 11. 11-shamsiy oy 12. 12-shamsiy oy
V	K1143	graduonimik	1. 1-qamariy oy 2. 2-qamariy oy 3. 3-qamariy oy 4. 4-qamariy oy 5. 5-qamariy oy 6. 6-qamariy oy 7. 7-qamariy oy 8. 8-qamariy oy 9. 9-qamariy oy 10. 10-qamariy oy 11. 11-qamariy oy 12. 12-qamariy oy
III	K12	umumiylilik (butun) va xususiylilik (qism)	1. Umumiy (butun) vaqtni nomlovchilar 2. Xususiylilik (bo'lak) vaqtni nomlovchilar
II	K2	jamiyat yoki tabiatga oidlik	1. Ijtimoiy hodisalarni nomlovchilar 2. Tabiiy hodisalarni nomlovchilar
III	K22	anorganik yoki organik olamga oidlik	1. Biologik hodisalarni nomlovchilar 2. Jonsiz tabiat hodisalarini nomlovchilar

Endi esa kodlar yordamida leksemalarni aniqlab chiqaramiz: K1111 – o'lchovli sof vaqt oti, aniq o'lchov birligi, eng kichik o'lchov birligi: sekund, K1112 – o'lchovli sof vaqt oti, aniq o'lchov birligi 60 sekunddan iborat o'lchov birligi: minut, K1113 – soat, K1114 – sutka, K1115 – hafta, K1116 – oy; K1117 – yil; K1118 – asr; K1119 – era; K1121 – kun; K1122 – tun, K11211 – tong, sahar., K11212 – ertamdan, K11213 – choshgoh, K11214 – peshin, K11215 – asr, zavol, K11216 – oqshom; K1131 – dushanba, K1132 – seshanba, K1131 – chorshanba, K1134 – payshanba, K1135 – juma, K1136 – shanba, K1137 – yakshanba; K11411 – yanvar, K11412 – fevral, K11413 – mart, K11414 – aprel, K11415 – may, K11416 – iyun, K11417 – iyul, K11418 – avgust, K11419 – sentabr, K1141/10 – okyabr, K1141/11 – noyabr, K1141/12 – dekabr; K11421 – hut, K11422 – hamal, K11423 – savr, K11424 – javzo, K11425 – saraton, K11426 – asad, K11427 – sunbula, K11428 – mezon, K11429 – aqrab, K11429/10 – qavs, K1142/11 – jadiy, K1141/12 – dalv, K11431 – muharram, K11432 – safar, K11433 – rabbiulavval, K11434 – rabiussunoy, K11435 – jumodilavval, K11436 – jumodisunoy, K11437 – rajab, K11438 – sha'bon, K11439 – ramazon, K1143/10 – shavvol, K1143/11 – zulqa'da, K1143/12 – zulfijja, K1151 – bahor, K1157 – yoz, K1153 – kuz, K1154 – qish; K1212 – davr, zamon, K122 – kez, palla, chog'; K21 – sotsializm, kapitalizm,... K221 – chaqaloq, o'smir, chol; K222 – yog'ingarchilik, qurg'oqchilik,...

Jahon va rus tilshunosligida ma'noning differensial semantik elementlarga ajratish nisbatan oson kechadigan «baholash sifatleri», «qarindoshlik terminlari», «yuz harakteristikasi», «idish nomlari» kabi leksik-semantik guruhlarda amalga oshirilgan[Ломтев, 1976]. Biz esa birmuncha murakkab bo'lgan payt

ravishlarining ma'nolarini muayyan differensial semantik elementlarning yig'indisi sifatida o'rgandik hamda ushbu semantik strukturalarni arifmetik kodlashtirishga harakat qildik. Oldindan aytish joizki, mavhum vaqtni bildirishga ixtisoslashgan payt ravishlari ma'nolarini differensial semantik elementlarga ajratish birmuncha qiyinchiliklar tug'dirdi.

Payt ravishlari o'zlarining butun-qism, graduonimik va ierarx bog'lanishlari asosida bosqichli tasniflanishi mumkin:

Tasnif bosqichi	Bo'linuvchi ko'plik	Tasnif belgisi	Hosil bo'lgan xususiy ko'pliklar
I	K(payt ravishlari)	vaqtning aniq yoki noaniqligi	1) aniq vaqt 2) noaniq vaqt
II	K 1	zamonga munosabati	1) farqli 2) farqsiz
III	K 11	nutq lahzasiga ko'ra	1) o'tgan zamon 2) hozirgi zamon 3) kelasi zamon
II	K 2	noaniqlikning ko'rinishiga ko'ra	1) umumiy vaqt 2) davomli vaqt 3) doimiy vaqt 4) mavhum vaqt 5) taxminiy vaqt 6) takroriy vaqt
III	K 21	qaysi zamonga tegishli ekanligi	1) o'tgan zamon 2) hozirgi zamon 3) kelasi zamon
III	K 22	zamonga munosabati	1) farqli 2) farqsiz
III	K 23	Chegarasi	1) chekli 2) chegarasiz
III	K 24	Turi	1) ro'yobga chiqmay digan mavhum vaqt 2) ro'yobga chiqadigan mavhum vaqt
III	K 25	O	
III	K 26	takrorlanish tezligi	1) tez takrorlanuvchi 2) sekin Takrorlanuvchi

K111 – o'tgan zamondagi aniq vaqt ifodalovchi: **kecha, bultur**. K112 – hozirgi zamondagi aniq vaqt ifodalovchi: **bugun**. K113 – kelasi zamondagi aniq vaqt ifodalovchi: **ertaga**. K12 – zamonga befarq aniq vaqt ifodalovchilar: **azonda, bemahall, kechqurun, kechasi, oqshomlab, saharlab, tongda, ertalab, ertamatan, kunduzi, barvaqt, azonlab**. K211 – o'tgan zamonga tegishli umumiy noaniq vaqt ifodalovchilar: **avval, burun, ilgari, oldin, avvali, avvalo, birda, boshda, dastlab, dastavval, oldindan, elburundan, erta, haligina, ilgari, yaqinda, oldinga, hali**. K213 – kelasi zamonga tegishli umumiy noaniq vaqt ifodalovchilar: **keyin, so'ng, undan keyin, axir, endi, halizamon, hali- beri (inkor)**. K212 – hozirgi zamonga tegishli umumiy noaniq vaqt ifodalovchilar: **hozir, hozirgina, hozirchali, hozirdan, halitdan, zahoti, hali**. K221 – nutq lahzasi ta'siriga uchragan davomli noaniq vaqtlar: **hamon, hanuz, azaldan, boshdan, ilgaridan, mudom, haligacha, hali**. K222 – nutq lahzasiga befarq davomli noaniq vaqt bildiruvchilar: **kundan kunga, yillab, oylab, haftalab, yillarcha, soatlab, o'sha-o'sha, shu-shu, oylab-yillab, tobora, minutlab,...** K231 – cheklangan doimiy noaniq vaqt ifodalovchilar: **erta-yu kech, qishin-yozin, yozin-qishin, kecha-kunduz, shafro'z, erta-kech, o'la-o'lguncha, uzzukun**. K232 – cheksiz doimiy noaniq vaqt ifodalovchilar: **hamisha, har doim, mangu, umrbod, hamma vaqt**. K241 – ro'yobga chiqmovchi mavhum noaniq vaqt ifodalovchilar: **minba'd, hech qachon, hech vaqt**. K242 – ruyobga chiqish vaqti mavhum bo'lgan vaqt ifodalovchilar: **allavaqt, allaqachon, allamahol, bevaqt**,

bemahal, bemavrid,... K25 – taxminiy noaniq vaqt: **qachonlardir, qachondir, avvallari, erta-indin, bugun-erta, qachonlar.** K261 – tez takrorlanuvchi takroriy noaniq vaqt ifodalovchilar: **kunda, paydar-pay, ketma-ket, muntazam, muttasil, tez-tez, tezda, ko‘pda, ko‘pincha, o‘qtin-o‘qtin, peshma-pesh, kuniga.** K262 – sekin takrorlanuvchi takroriy noaniq vaqt ifodalovchilar: **goh, goho, goh-goh, damodam, ahyon, ahyon-ahyonda, dam-badam, oyda-yilda,...**

Olamning tilda aks etishi va undagi nominatsiya jarayonlari shunday bir sirli hodisaki, unda xalqning dunyoni ko‘rishdagi, uni nomlashdagi ijodkorligi namoyon bo‘ladi. Biz tilshunoslar uni muayyan sxemalarga, jadvallarga, kodlarga solishga harakat qilar ekanmiz, xalqning ijodkorligi, dunyoni o‘ziga xos ko‘rishi, uni o‘ziga xos qabul qilishi va nomlashi qat’iy qoliplarga tushmasligi sezilib qoladi. Shunday bo‘lsa-da, muayyan maqsadlarda ushbu tahlil usullari ham o‘z o‘rniga ega bo‘lishi mumkin.

Xullas, so‘zlarning ma’nolari semantik elementlardan tashkil topgan bo‘lib, bu mikroelementlarning tabiiy (lisoniy, nutqiy) bog‘lanishlarini kombinator formulalar orqali o‘rganish ishiga chuqurroq kirib borayotganligimiz tilshunoslik g‘oyalarini matematik abstraksiyalar darajasiga ko‘tarayotganimizdan darak beradi. Til birliklarining tuzilishini formallashtirish mashina tarjimasiga kibernetika uchun ham o‘ta muhimdir.

ADABIYOTLAR:

1. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. Избранные работы. – М.: Наука. 1976.
2. Любинская Л.Н. Категория времени и системный анализ. – М.: Знание. 1966. – 31с.
3. Ҳақимова М. Ўзбек тилида вақт маъноли бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. Филол. фан. ном. дисс. – Фарғона, 2004.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.

O‘ZBEK TILI KORPUSINI YARATISHDA ASSOTSIATIV BIRLIKLARNING O‘RNI

THE ROLE OF ASSOCIATIVE UNITS IN THE CREATION OF THE UZBEK LANGUAGE CORPUS

Ahmedova Nargiza Shixnazarovna*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tili korpusini yaratishda assotsiativ birliklarning o'rni, ularning o'ziga xos xususiyatlari ko'rsatib o'tilgan. Assotsiativ birliklarning turlari, bunday birliklar orqali sintaktik birikuvlarning hosil qilinishi, ularni korpusga joylashtirish masalasiga munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: korpus lingvistikasi, assotsiativ birliklar, assotsiativ maydon, antonimik munosabat, assotsiativ munosabat.

Annotation: This article describes the role of associative units in the creation of the Uzbek language corpus, their specific features. The attitude of the questions to the types of associative units, the formation of syntactic compounds through such units, their placement in the corpus are expressed.

Keywords: corpus linguistics, associative units, associative field, antonymic relation, associative relation.

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligi oldida turgan asosiy vazifalardan biri o'zbek tili milliy korpusini yaratish, shu orqali o'zbek tilidan foydalanish amaliyotini kengaytirish, uni internet tiliga aylantirish va turli dasturlar ishlab chiqish hisoblanadi. Milliy til korpusi – milliy til birliklarining xususiyatlarini aniqlash maqsadida elektron qidiruv imkoniyati mavjud tizim, tabiiy tilning raqamlashgan yozma va og'zaki matnlari jamlanmasi [B.Mengliyev, 2021].

Ma'lumki, oxirgi yillarda o'zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeyini mustahkamlash borasida juda ko'p ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmonida o'zbek tiliga oid barcha ilmiy, nazariy va amaliy ma'lumotlarni o'zida jamlagan elektron ko'rinishdagi o'zbek tili milliy korpusini yaratish vazifasi ham belgilab berilgan [Sh.Mirziyoyev, 2020].

Korpus bo'yicha qidiruv foydalanuvchiga muayyan so'zning barcha shakllari misollar massivi bilan, misollarning qaysi manbadan olinganligini ko'rish, so'zning filologik lug'atlardagi mohiyati va izohini, qidiruvga berilgan so'z bilan uning o'ng va chap tomonidan birikish imkoniyatiga ega so'zlar ro'yxatini, u yoki bu muallifning ayni so'zdan foydalanish chastotasi yoki statistikasini, so'zning o'z va ko'chma ma'nolarini, so'z qo'llanishining yashirin modeli (imkoniyati)ni, til taraqqiyotining turli davrida qo'llanish holatini aniqlash imkonini beradi [B.Mengliyev, 2018].

Muayyan so'zning barcha shakllari va so'z qo'llanishining yashirin modeli (imkoniyati)ni aniqlashda assotsiativ birliklar alohida ahamiyatga ega.

Olamning lisoniy manzarasi tahlilida insonning tashqi olam haqidagi tasavvuri va uning tilda aks etishi masalasini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Olaming tilda aks etishida assotsiativ tafakkurning o'rni, til birliklarining assotsiativ aloqasi, shu aloqaga ko'ra ma'lum guruhlariga birikuvi, gapni yoki matnni hosil qilishdagi o'rni assotsiativ yondashuvning ahamiyati yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Tilni o'rganishga assotsiativ yondashuv, assotsiativ tahlil metodlari til materiallarini uning egasidan alohida o'rganishga yo'l qo'ymaydi. Assotsiativ tahlil asosida muayyan til egalarining voqelikni idrok etishi, kognitiv bilimi, lisoniy qobiliyati, lisoniy xotirasi imkoniyatlari, leksik birliklari zahirasi o'rganiladi.

Assotsiativ tajriba materiallaridan kelib chiqib ish ko'radigan assotsiativ tilshunoslik asosiy hollarda til, uning birliklarini sof holda o'rganadi, boshqacha aytganda, bu yo'nalishda tilning nutqiy qo'llanishgacha bo'lgan tabiiy holati tahlil etiladi.

Til birliklarining inson psixologik tasavvuri bilan bog'liq tarzda bir-biri bilan munosabatga kirishuvi assotsiativ munosabat deyiladi. Atoqli tilshunos A.Nurmonov qayd etganlaridek, “...lisoniy birliklar nutq jarayonidan tashqari o'zaro qandaydir umumiy belgi asosida xotirada muayyan guruhlariga

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU, email: ashnargiza@gmail.com

birlashib turadi. Masalan, *ta'lim* so'zi ongda *maktab*, *kitob*, *muallim* singari bir qancha so'zlar bilan bog'lanib turadi. Bunday munosabatning sintagmatik munosabatdan tamomila boshqacha xususiyatga egaligini ko'rish qiyin emas. Keyingi munosabat cho'ziqlikka ega emas, u miyada lokallashadi va har bir shaxsning xotirasida saqlanuvchi xazinaga mansub bo'ladi. Bunday munosabat assotsiativ munosabat hisoblanadi" [A.Nurmonov, 2012: 98].

Antonimik munosabatdagi leksik birliklarning assotsiativ bog'lanishi ham semantik aloqadorlikka asoslanadi. Ma'lumki, har qanday ziddiyat bir-biriga qarshilantirilgan zid a'zolari taqozo etadi. Zid a'zolarining qarshilantirilish orqali o'zaro bog'lanishi ularning til egasi xotirasida bir-birini yodga solib turishiga sabab bo'ladi. Bu holat semantik jihatdan o'zaro zidlanuvchi leksemalarning ham tilda leksik assotsiatsiyalarni hosil qilishini anglatadi. Masalan, *olis* leksemasi *yaqin* leksemasi bilan, *achchiq* leksemasi *shirin* leksemasi bilan antonimik munosabati asosida assotsiativ bog'lanadi [D.Lutfullayeva, 2017: 29].

Biz bu o'rinda assotsiativ tajriba natijalarini tahlil qilamiz. Oq leksemasiga sinaluvchilar tomonidan quyidagi javob reaksiyalari berildi: *rang*, *qor*, *sutrang*, *paxta rangli*, *qora*, *sariq*, *oqish*, *oppoq*, *yorqinlik*, *issiq o'tkazmaydigan*, *oq sut bergan ona*, *oq kofta*, *oq doka*, *oq qog'oz*, *qora qog'oz*, *oq non*, *oq it*, *qora it* — *bari bir it*, *oq tusga moyil*, *tiniq yuz*, *oq badan*, *oq tanli*, *oq yuzli*, *oq bilak*, *oqlik* - *sut-qatiq*, *oqliq*, *oqarmoq*, *qoraymoq*, *aroq*, *oq poshsho*, *oqqa ko'chirmoq*, *oq suvoq*, *gunohsiz*, *sha'niga dog' tushmagan kishi*; *to'g'ri*, *haqiqat*, *oq-qorani tanigan*, *oqdan qorani ajratmoq*, *oqargan tuk*, *soch va soqol*, *sochiga oq oralagan*, *ko'zning oqi*, *ko'z qorachig'ida paydo bo'ladigan oqish dog'*, *parda*, *tuxumning oqi*, *ko'zining oq-u qorasi*, *manglayi oq bo'lsin*, *oq yo'l*, *oq kiymoq*, *motam*, *rangi oqarmoq*, *oq ko'ngil*, *ichi qora*, *oq oltin*, *paxta*, *oq sutini oqqa*, *ko'k sutini ko'kka sog'moq*, *farzandidan norozi bo'lib*, *undan yuz o'girmoq*, *oq fotiha*, *fotiha*, *biror ishni bajarishga kirishish uchun rozi bo'lib*, *mamnunlik bilan beriladigan ruxsat*, *ijozat*, *oq choy*, *oq yuvib*, *oq taramoq*, *oq o'ramoq*, *unashtirish*, *farzandini oq qilmoq*, *oqpadar va boshqalar*.

I. Assotsiativ maydonda oq leksemasi quyidagi birliklar bilan paradigmatic munosabatga kirishadi:

1) sinonimik munosabat: **oq**: *sutrang*, *paxta rangli*, *oq tusga moyil*;

2) qarama-qarshi ma'no ifodalash:

a) antonimik munosabat: **oq**: - *qora*, *oq it* - *qora it*, *unashtirish* – *motam*, *oq ko'ngil* – *ichi qora*, *oq qog'oz*, *qora qog'oz*;

b) enantiosemitik munosabat: maydondan o'rin olgan fotiha enantiosemitik birligi *unashtirish* va o'lim marosimiga nisbatan ham qo'llanadi. Shuningdek, *oqlik* leksemasi to'yga rozilik belgisi sifatida sovchilarga sovg'a qilinadigan *oq* va *kafan*, *kafanlik* ma'nolarini ham ifodalaydi;

c) antisemitik munosabat: *oq* – *qoraymoq*;

3) omonimik munosabat: *oq* leksemasi “bo'ysunmas, itoatsiz, so'zga kirmaydigan, hurmat qilishni bilmaydigan” ma'noli arabcha so'z bilan shaakldosh hisoblanadi: *farzandini oq qilmoq*.

2) uyadoshlik munosabati: maydondan oq so'zi bilan bir uyaga mansib *qora*, *sariq*, *sutrang* kabi birliklar ham o'rin olgan;

3) tur-jins munosabati: **oq**: *rang*, *tus*;

4) darajali munosabat: **oq**: *oppoq*, *paxta rangli*, *oqish*, *sutrang*, *oq tusga moyil*.

II. Assotsiativ maydon birliklarining grammatik-struktur belgilari:

Oq leksemasi assotsiativ maydonida *turtki so'z + assotsiativ birlik* munosabatida quyidagi aloqa-bog'lanish turlari kuzatiladi:

Tobe aloqa usullari: a) boshqaruv usuli. Boshqaruv usuli *oq* turtki so'zi bilan assotsiativ bog'langan *kiymoq* javob reaksiyasining o'zaro sintagmatik munosabatida kuzatiladi. Ya'ni: *oq kiymoq*;

b) moslashuv usuli: *tuxumning oqi*; *oq it*, *qora it* — *bari bir it*.

c) bitishuv usulida: *oq tanli*, *oq yuzli*, *oq bilak* *oq non*, *oq kofta*, *oq doka*, *oq qog'oz*.

Assotsiativ maydonda struktur jihatdan quyidagi tuzilishli birliklar o'rin olgan:

sodda so'z shaklidagi assotsiatsiyalar: *rang*, *qor*, *qora*, *sariq*, *oqish*, *oppoq*, *yorqinlik* *oqliq*, *oqarmoq* kabilar;

qo'shma so'z shaklidagi assotsiatsiyalar: *sutrang*, *oqpadar* kabilar;

birikma shaklidagi assotsiatsiyalar: *oq sut bergan ona* *oq kofta*, *oq doka*, *oq qog'oz*, *sochiga oq oralagan*, *ko'z qorachig'ida paydo bo'ladigan oqish dog'* kabilar;

turg'un birlik (ibora) shaklidagi assotsiatsiyalar: *oq-qorani tanigan*, *oqdan qorani ajratmoq*, *ko'zining oq-u qorasi*, *manglayi oq bo'lsin*, *oq yo'l*, *oq yuvib*, *oq taramoq*, *oq o'ramoq* va boshqalar.

III. Assotsiativ maydon birliklarining derivatsion xususiyatlari. *Oq* Assotsiativ maydonda *oq* leksemasi asosida yasalgan quyidagi birliklar uchradi: *oqlik, oqliq, oqarmoq, rangi oqarmoq, oqpadar*.

IV. Assotsiativ maydon birliklarining pragmatik xususiyatlari. Assotsiativ maydonda o'ziga xos konnotativ birliklar o'rin olgan bo'lib, ularning ayrimlari *oq* leksemasi bilan bevosita bog'liq: *oq bilak, oq yo'l, oq ko'ngil*. Ushbu birliklar barchasi ko'chma ma'noda konnotatsiya ifodalashga xizmat qilgan.

Oq leksemasining assotsiativ maydonidan o'rin olgan *unashtirish, oq fotiha, oqliq, oq sut bergan* kabi birliklar milliy-madaniy xususiyatga egaligi bilan o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, tildagi ma'noli birliklar semantikasi, tabiiy ravishda, yondosh ma'nolar (yaqin, zid, o'xshash ma'nolar) orqali ochib beriladi. Masalan, *oq* leksemasining ma'nosiga *qora* leksemasining ma'nosi asosida aniqlik kiritiladi. Bu jarayonda til birligining assotsiativ ma'nosi muhim o'rin tutadi. Leksemaning assotsiativ ma'nosi leksik ma'no kabi so'z orqali reallashadi, biroq leksik ma'no leksema o'z ifodasini topsa, assotsiativ ma'no til egalari lisoniy ongida muayyan leksik birlik bilan bog'liq tarzda shakllanadi. Assotsiativ ma'no leksemaning nafaqat semantik jihati, grammatik shakli, intonatsion xususiyati, so'z yasash strukturasi, uslubiy, dialektal belgisi kabi lingvistik omillar, balki ekstralingvistik omillar asosida ham hosil bo'ladi. [D.Lutfullayeva, 2017: 17.]

Bunday assotsiativ tajriba materiallari ham o'zbek tilining milliy korpusini yaratishda va yanada mukammallashtirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Milliy korpus – tilni har tomonlama o'rganish, turli mavzularda lug'atlar tuzishda keng imkoniyatlar taqdim qiladigan zamonaviy dasturiy tizim hisoblanadi. Undan nafaqat lingvistlar, balki har qanday soha mutaxassisi keng foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Mengliyev B., Elov B. Til korpusi – ta'lim samaradorligi va milliy ma'naviyatimiz ravnaqi garovi //
2. <https://lex.uz/docs/5058351>
3. Менглиев Б., Бобожонов С., Хамроева Ш. Ўзбек тилининг миллий корпуси / <http://marifat.uz/marifat/ruknlar/fan/1241.htm>
4. Нурмонов А. Парадигма ва унинг оламнинг лисоний манзарасига муносабати. Танланган асарлар. III жилд. -Тошкент: Akademhashr, 2012, Б.98.
5. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: Meriyus, 2017.
6. Adilova S., Sabirova E. O'zbek tili milliy korpusi til ta'limi va boshqa sohalar uchun muhim manba sifatida / <http://www.manaviyat.uz/post/view/379>
<http://til.gov.uz/uz/news-and-announcements/news/237>

ЎЗБЕК ТИЛИ МОРФОЛОГИК АНАЛИЗАТОРИ УЧУН ТАРИХИЙ ЛЕКСИКОЛОГИЯ МУАММОСИ

HISTORICAL LEXICOLOGY PROBLEM FOR MORPHOLOGICAL ANALYSIS OF UZBEK LANGUAGE

Турсунали ЖУМАЕВ*

Аннотация: Мазкур мақолада ўзбек тили анализатори учун антропонимларнинг маънолари талқин этилган. Тарихий этимологик жиҳатдан туркий ҳисобланувчи киши исмларининг реликтивликка ҳамда шакл ва маъно муносабатига оид хусусиятлари тавсифланган.

Калим сўзлар: антропоним, этнографик маъно, реликт, синоним, антоним.

Annotation: This article explains the meanings of anthroponyms for the Uzbek language analyzer. Historically etymologically, the features of the names of people who are Turkic in relation to relictivity and the relationship of form and meaning are described.

Keywords: anthroponym, ethnographic meaning, relic, synonym, antonym.

Ўзбек ономастикаси материалларини лингвистик жиҳатдан ўрганиш ўтган асрнинг 60-йилларига тўғри келади. Бунгача ушбу мавзудаги мақолалар илмий оммабоп ва публицистик характерга эга бўлган эди.

Ўзбек тилидаги антропонимларнинг мавжуд типлари уларнинг ҳажми ва чегараси ҳозирга қадар белгиланган эмас. Профессор Э.Бегматов айтганидек: «Атоқли отларни ҳар томонлама ўрганиш ўз тадқиқотларини кутмоқда» [Бегматов Э., Улуқов Н., 2006: 103].

Киши исмларини фундаментал ўрганган олимларнинг фикрларига кўра, атоқли отларни, жумладан инсон номларини тадқиқ қилиш бир қадар баҳсталаб. Яъни айримлар исмлар кишиларнинг шунчаки атамаси, номи, этикеткаси деб билувчилар ҳам бор. Бу қараш тарафдорлари атоқли отларда луғавий маъно мавжуд эмас, чунки уларнинг ўзига хос, мустақил лисоний материали йўқ, атоқли номлар тилдаги мавжуд турдош (оддий) сўзлар, яъни апеллятив лексикадан ясалади, деб билишади. Чунончи, айрим олинган атоқли отлар турдош отлар билан шаклан бир хил бўлса ҳам, семантик жиҳатдан мувофиқ келмайди: *Теша* – *теша* каби. Демак, атоқли от маъносида луғавий маъно мавжуд эмас. Шунингдек, уларнинг даъвосича, атоқли от тушунча билан боғлиқ луғавий маъно ифодаламагани учун оддий сўзлар сингари барчага тушунарли бўлавермайди, уларни турдош сўзлар каби луғатларда изоҳлаш мумкин эмаслиги боис таржима ҳамда изоҳли луғатларга бош сўзлар сифатида киритиш мумкин эмас. Луғавий маъноли сўзнинг маъноси талқин қилинганида, унинг атоқли от вазифасида ҳам келиши таъкидланади, холос. Чунончи: “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *султон* сўзининг лексема сифатидаги луғавий маънолари изоҳлангач, “Султон” (эркаклар ва хотин-қизлар исми) изоҳи келтирилган (II жилд, 1981, 84-бет). Исм вазифасида келадиган бошқа сўзларга ҳам мана шундай тавсиф берилган. Кўринадики, луғатларда исмлар маъноси оддий сўзлар маъноси каби изоҳланмайди, чунки уларнинг маъноси бир-бирига мос эмас.

Лекин баъзи олимлар, тилда маъносиз сўз бўлиши мумкин эмас, деган фикрни илгари суришади. Уларнинг қарашларича, исмлар маъноси исм учун асос сўз (апеллятив)нинг, иккинчидан эса исмнинг юзага келиши ва қўйилиши учун асос бўлгани сабаб, ҳолатнинг моҳиятидан иборатдир. Бу қарашга кўра, масалан, *Турсун* исмининг маъноси *турсун* феъли англатадиган маъно ва ота-онасининг ўз фарзанди яшаб кетишини ният қилганлиги орзусини ифода этадиган тушунчани англатувчи маънодан иборат бўлади. Атоқли отлар маъносини мана шундай тушуниш ва талқин қилиш номшуносликда кенг тарқалган бўлиб, исмларнинг махсус изоҳли луғатларида киши исмлари маъноси мана шу нуқтаи назардан ёритилади. Демак, исмлар маъноси деганда этнографик маъно тушунилади [Бегматов, 2007: 3].

Шундай қилиб, антропонимик денотат билан сигнификат орасида мантиқий алоқа бўлиши мумкин эмас, олимлар таъкидлаганидек, у муайян шахсни атовчи бир этикеткадир, холос. Унга

* Қарши давлат университети Ўзбек тилшунослиги кафедрасининг доценти, ф.ф.н tjumayev@qarshidu.uz

берилган ном шахснинг тақдирини, характер-хусусиятини ёхуд син-синаотини белгиламайди. Исм – ота-онанинг – катта авлоднинг орзу-истаги бўлиши мумкин. Шу ўринда беназир адиб Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романидан олинган парча юқоридаги мулоҳазага асос бўлишини кўриш мумкин:

“Исм билан жисм аксар бир-бирисига мувофиқ тушмайди. Меним ёш вақтим, айниқса, гўзаллик қидирган мағрур чоғларим эди. Оиламиздами, бошқа ердами баҳарҳол хотирамда яшиш қолмаган, Лола отлиғ бир қизнинг чеварлиги тўғрисида сўз бўлди. Мажлис аҳли менга яқин, яъни улар олдида ҳусндан баҳс очиш уят бўладирган кишилар эдилар. Шунинг учун менга Лоланинг чеварлигидан кўра муҳимроқ бўлган “ҳусн”и масаласида изоҳот сўрашининг имкони бўлмади. Лекин Лола исмининг остида бир малакни кўрган – “Лоланинг исмига ўхшаши ҳусни ҳам бор” деб ўйлаган эдим. Шу кундан бошлаб Лолани кўриш ҳажрига тушдим. Бўйи еткан қизларни кўра олиш бу кунларда ҳам амри маҳол бўлганидек, мундан ўн йиллар илгарида яна мушкилроқ эди. Неча вақт “ҳижрон ўтида ёниб” кўча пойлаб, ниҳоят, Лолани сув олиш учун кўза ушлаб кўчага чиққан ҳолатда учратдим. Бурнидаги булоқисидан бошқа (агар булоқи ҳуснга қўшилса) “Лола”ликка арзийдирган ҳеч гап йўқ эди. Яқиндаги бир боладан сув олгучининг ким эканини сўраган эдим: — Лола опам, — деди. Боланинг талаффузи менга “Мола опам” бўлиб эшитилди. Бир неча кунлар бу қизнинг отини “Лола” деб қўйганлари учун аччиғланиб юрдим. Чунки, афу этасиз, ўша кезларда аччиғланишига ҳаққим бор эди...” [А.Қодирий, 1994: 9].

Ўзбек антропонимикаси бўйича олиб борилган тадқиқотлар XX асрнинг 80-йилларига келиб, унинг таркибида туркий қатламни ўрганишга эътибор берилди. Масалан, Ғ.Сатторов “Ўзбек исмларининг туркий қатлами” мавзuida номзодлик ишини ҳимоя қилди [Сатторов, 1990: 21]. Кейинчалик бу олимнинг шу мавзуга доир бир неча мақолалари ҳам эълон қилинди ва унда қуйидаги ҳаққоний хулосаларга келинган:

“Туб туркий қатламга мансуб номларнинг аксарияти аппелятив маъноси аниқ сезилиб турган номлардир. Шунга қарамасдан, исмларнинг мазкур қатламдаги исмларни маъносига кўра уч хил номларни учратиш мумкин: 1) маъноси аниқ сезилиб турувчи номлар; 2) маъноси ҳозирда қоронғилашган исмлар; 3) ўлик маъноли номлар. Аксарият ўзбекча исмлар биринчи ва иккинчи гуруҳга мансубдир.

Мақсадимиз туркий антропонимларнинг тарихий қолдиқлигига – реликтивлик имкониятларининг тадқиқига бағишланганлиги сабабли юқоридаги номшунос олимларнинг таҳлилларига таянган ҳолда ўзбекча исмларни реликтивлик хусусиятининг даражаланишига кўра уч гуруҳга бўлдик:

1. Реликтивлик хусусияти юқори даражада сақланган антропонимлар.
2. Қолдиқлик даражаси ўртача бўлган реликтив антропонимлар.
3. Реликтивлик белгиси паст ёки нейтрал бўлган антропонимлар.

Шунинг учун фақат ўзбекча исмларни – ўзаги ўзбекча бўлиб, композицион қурилишга эга бўлмаган, индикаторсиз антропонимларни олишга ҳаракат қилдик. Чунки ўзбекча деганда анча кенг доирадаги исмлар тушунилади. Бу фикрни ўзбек антропонимикасининг етакчи олими бўлмиш Э.Бегматов ҳам тан олиб ёзади: “Аввал ҳам келтирганимиздек, бизнинг “Ўзбек исмлари маъноси” китобимизга кирган исмлар сўзлиги бўйича олиб борган ҳисобимиз, унда 2400 исмга ўзбекча белгиси қўйилганини, биринчи компонентда ўзбекча сўз келган исмлар эса 804 тани ташкил этиши ҳақида таъкидланган эдик. Ушбу рақамлар ҳозирги ўзбек тили антропонимиясида анъанавий ўзбекча исмлар миқдоран салмоқли ўринни эгаллашини кўрсатади” [Бегматов, 176].

Шунга мувофиқ равишда ўзбек тилидаги релектонимларнинг ҳозирги замон ўзбек жамияти учун тушунарли/тушунарсиз белгисига кўра даражалаш мумкин, деган хулосага келиш мумкин. Шу боисдан биз бундай лисоний бирликларни нисбатан юқоридаги уч гуруҳга ажратиш тасниф қилдик, аммо бу талқинимиз қатъий, ўзгармас дейишдан йироқмиз. Ўзбек антропонимлари юқорида қайт қилинган белгисига кўра қуйидагича даражаланиш қаторларини ҳосил қилиши мумкин: *Субай~Бежам~Гўзал; Қорасунқур ~ Олчин ~ Лочин; Ёздон~ Тангри ~ Эгам*.⁶⁶ Ва бундай қаторлар ўзбекча антропонимларда кўплаб градуал қаторларни ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам

⁶⁶ Мисоллар Э.Бегматовнинг “Ўзбек исмлари маъноси” китобидан олинди (Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат нашриёти, 2007. – 608 б.)

биринчи – реликтивлик даражасининг энг юқорисидан жой оладиган исмларга куйидагиларни киритдик:

1. Алпон, Барлос, Берка, Бойгон, Ботий, Бугро, Бўка, Бўкай, Бўграхон, Дўнон, Ёздон//Яздон, Жамбул, Дунмас, Кўкалтош (Кўкалдош), Кўкан, Кўжак//Кўжик, Кужбон, Олтой, Сармал, Субай, Тархон, Чигатой, Тулу, Тулуй, Угурли, Ўгтой, Ўгшук, Ўрда, Ўроз ва ҳ.к.
1. Қолдиқлик даражаси ўртача бўлган реликтив антропонимлар: Олчин, Қирғиз, Қозок, Баҳодир, Телли, Бойқора, Адир, Ушок, Арслон, Бежам.
2. 3.Реликтивлик белгиси паст ёки нейтрал бўлган антрапонимлар: Абжир, Ардоқ, Асов, Арча, Адаш, Бағир, Бойтой, Гузал, Ёлкин, Жанил, Жовли//Жавли, Балик, Ача, Болбува, Болбуви, Қарши, Ўрин.

Исмлар ҳам серкирра ҳодиса саналади. Уларнинг худди мана шундай серкирралиги форма ва мазмундаги ассиметрик дуализмни турлича тасиф қилиш имконини беради.

Туркий қатламга оид антропонимларни шакл ва маъно муносабатиға кўра ҳам тасниф этиш мумкин, бироқ атоқли отларни мазкур жиҳатдан тасниф этиш имконияти ўта чекланган. Шунга кўра уларни маънодошлик ва қарама-қарши маънолилиқ нуқтаи назардан талқин этиш мукинлиги аён бўлди.

Синонимлар. Сўзларнинг шакл ва маънога муносабати, айниқса, синонимлар тилшуносликда кўпдан бери ва атрофлича ўрганилган бўлишига қарамай, ҳамон баҳсталаб, мунозарали масалалардан кўплаб топилади. Яъни синонимларга берилган таъриф, уларни классификация қилиш, синонимик қаторларга ҳамда синонимияга тегишли мунозаралар фақат ўзбек тилшунослиги, балки туркологияда ва ҳатто тилшуносликда муаммоларга бой масалалардан саналади. Шунинг учун ҳанузгача абсолют ва идеографик, стилистик ва функционал синонимларнинг синонимияда тутатиган позицияси қатъий белгилаб қўйилмаган. Баъзи тилшунослар (Ш.Балле сингари) тилда абсолют синонимлар бўлишини тан олишмаса, бошқалари (Б.Бафоев кабилар) “тилда абсолют синонимларнинг мавжудлиги – объектив ҳодисадир” эканлигини уқтирадилар [Бафоев, 1980: 22-28]. Бизнинг антропонимлар борасидаги қисқача талқинимизда бу масалани тўла ёритиб беришга уринмаслигимиз табиий. Мулоҳазаларимиз шу мавзуга оид бир озгина қарашлар, ҳолос.

Инсон туғилажак фарзандига фақат яхшилик тилайди, унинг бахтиёр, эпчил, кучли ва бошқаларга нисбатан шаклу шамойил ҳамда ақл-идрокда устун бўлишини орзу қилади. Шу боисдан ҳам болага Ёмон//Жомон, Адаш деб исм қўйганда ҳам, чақалоққа зиён келтирадиган инсу жинсларни чалғитиш, уларни адаштириш, алдаш, норасиданинг ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида шу номлар билан атайди. Мақсад эзгулик бўлар экан, албатта, исмларда яхшиликка чорловчи маънодош сўзлар бўлиши табиий. Гарчи Э. Бегматов “Исмларда синонимия ва антонимлар йўқ. Ҳар бир шахс номини у билан боғланган бошқа бир шахс исми билан алиштириб бўлмайди. Аммо антропонимик фондда (тил сатҳида) синоним сўзлардан ясалган исмлар мавжуд. Исм берилаётганда улардан мақбулини танлаш мумкин. Исм бирор шахс номига айлангач, ундаги синонимлик хусусияти йўқолади”, [Бегматов, 2007: 130] – деб ҳисобласа ҳам, бу масалага лисон-нутқ дихатомияси доираси ёндашилганда, синонимик ҳодисанинг белгиларини кўриш мумкин, зеро, тилда мутлақ синоним йўқлигини даъво қилувчилар кўп. Атама антропонимлик касб этганда лексеманинг айрим семалари шахснинг номига айланади, аммо унинг лексик маъноси лисонда бари-бир сақланиб тураверади; у – мутлақ. Шунинг учун ҳам реликтивлик нуқтаи назаридан: Бўкай ~ Барлос ~ Эран ~ Алтон қаторида синонимлик маъноси мавжуд, дейиш мумкин. Фикримизнинг исботини куйидаги исмларнинг изоҳида ҳам кўриш мумкин:

1. **Бўкай** (ўз.<қад.т.) – ботир, мард, қахрамон.

Барлос (ўз.) - мард, ботир; саркарда

Эран (ўз.<қад.т.) – эркак, ўғлон; мард, жасур.

Алпон (ўз.) – довюрак жасур, ботир.

2. Баёт ~ Яздон ~ Тангри қаторида ҳам гарчи сўзларнинг маъноси айнан бўлмаса-да, семалар уйғунлигини фаҳмлаш қийин эмас.

Баёт (ўз.) – тангри, худо ёки бахтли, олижаноб.

Ёздон//Яздон (мўғ.-ўз.) – тангри, худонинг бандаси, кули.

Тангри (ўз.< хит.) – Аллоҳ. Худо; кўк. осмон.

3. Ҳозирги ўзбек тили учун архаик бўлган *бежам* (ўзак – безамоқ), *телли* (ўзак – тотли (асосда семантик силжиш юз берган) тўлиқ реликтивликни сақлаган ҳолда маънодошликни сақлаб қолган.

Бежам – безанган, ороланган, келишган, гўзал.

Телли – безанган, ороланган; чиройли, соҳибжамол.

Антонимлар. “Исмда антоним ҳам йўқ. Бир шахснинг конкрет исмини иккинчи шахс номига антоним сифатида оппозицияда деб бўлмайди. Аммо исмлар тил сатҳида (қўлланишдан ташқари турганида) антоним сўзлардан ясалган исмлар хусусиятига эга бўлади (Оқбой//Қорабой)” [Бегматов, 2007: 130]. Демак, олимнинг ўзи эътироф этганидек, исми атовчи сигнификат лисонда антонимлик кийматига эга бўлади, у антропонимликка кўчганда шу шаснинг этикетига айланади, холос. Шунга кўра тарихий қолдиқлик мезрларига кўра * **Кўжак//Кўжик** (ўз. < кад. турк.) – улкан, улуг, катта) ~ **Ушоқ** (ўз.) – кичик, кенжатой бола ёки хизматкор, дастёр, ёрдамчи)* қаторини нисбий антоним деб ҳисоблаш мумкин.

Антропонимлар тилда этикет мақомига эга ҳолда мавжуд бўлса-да, уларни умрбоқий лексик бирликлар эканлигини инкор қилиб бўлмайди, чунки инсонларга қўйиладиган номлар тарихийлик, даврийлик, инсоннинг ҳис-туйғу, орзу-истакларини ўзида муштарак этган лисоний реликт бўлиб абадий барҳаётлик касб этиши шубҳасиз.

АДАБИЁТЛАР:

1. Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 103.
2. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. – Б. 3.
3. Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён. Роман. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. – 150 б. – Б. 9.
4. Сатторов Ғ. Ўзбек исмларининг туркий қатлами: филол. фан. номз... дисс. автореф. –Тошкент, 1990. – 21 б.
5. <https://hozir.org/nom-qoyish-sanati.html?page=10>
6. Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Б. 176.
7. Мисоллар Э.Бегматовнинг “Ўзбек исмлари маъноси” кийибидан олинди (Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат нашриёти, 2007. – 608 б.)
8. Бафоев Б. Навоий асарларида синонимлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1980. – № 6. – Б. 22-28.
9. Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат нашриёти, 2007. – Б. 130.

MATN TARKIBLANISHIDA SEGMENT QURILMALARNING O‘RNI

THE ROLE OF SEGMENTED CONSTRUCTIONS IN THE CONTENT OF THE TEXT

Umurzoqova Marhabo Egamberdiyevna*

Annotatsiya: Maqolada matn shakllantirishda segment qurilmalarning o‘rni xususida so‘z yuritilgan. Segment qurilmalar ikki – asosiy va segmentlangan qismdan iborat bo‘lib, ekspressiv qurilmalar sirasiga kiradi. Segment qurilmali gaplarda segment sifatida ajratilgan so‘zni aniqlashtirish uchun bir necha gaplar keltirilishi mumkin. Bunday holatda segment qurilmalarning matn shakllantirish imkoniyatlari bir necha baravar oshadi.

Kalit so‘zlar: segment, segmentli qurilish, matn, o‘zaro bog‘liqlik, diqqat, pauza, emotsionallik, ekspressiv sintaksis

Annotation: The article is devoted to the role of segmented constructions in a literary text. A segmented construct is an expressive construct consisting of two parts - segmented and basic. In sentences with segmented constructions, several sentences are given to define the word allocated as a segment. Naturally, in such cases, the text-generating ability of segmented members increases several times.

Keywords: segment, segmented construction, text, correlate, emphasis, pause, emotionality, expressive syntax

Nutqiy jarayonda so‘zlovchining kommunikativ maqsadini anglatishda bir qancha lisoniy va nolisoniy vositalar ishtirok etadi. Adresantning pragmatik maqsadini anglash uchun adresatdan yetarlicha bilimga ega bo‘lish talab etiladiki, bu bilimlarning yetarli bo‘lmasligi pragmatik maqsadning amalga oshmasligiga sabab bo‘ladi. Matn shakllantirishda alohida atov gap yoki segment qurilma sifatida ajratilgan qurilmalarning o‘rni beqiyos. Ta’kidlovchi vositalar sifatida nom olgan birliklar nutqiy jarayonda adresatning diqqatini muhim ahamiyatga ega elementga qaratish uchun ajratilib, ta’kidlab ko‘rsatiladi. “Nutq yaratilishi jarayonida so‘zlovchi o‘z nutqini tinglovchining reaksiyasiga qarab o‘zgartirib boradi. Ta’kidlash lozimki, nutqni rejalashtirish hamda uning realizatsiyasi deyarli bir vaqtning o‘zida amalga oshiriladi. Inson har doim ham o‘z nutqining qanday shaklda ifodalanishini oldindan bilavermaydi, chunki bir jumla yoki so‘z boshqa jumla yoki so‘zni aytishni taqozo qiladi” [Худойбергенова, 2013:15] Matn tuzishda esa bu jarayon ko‘p hollarda matn yaratuvchining maqsadiga muvofiq holda amalga oshadi. Segment bo‘laklarni aktual bo‘laklanish sathiga ko‘ra tadqiq qilganda segment bo‘lakning har doim temalashtirilishi kuzatiladi. Temalashtirilgan segment qurilmalarni fransuz tili so‘zlashuv nutqi materiallari asosida tadqiq qilgan I.V.Mikuta “Xabarning temalashtirilishi (tematizatsiya) norasmiy vaziyatdagi nutqiy munosabat jarayonida nutqning muvaffaqiyatli chiqishini ta’minlovchi asosiy vositalardan biri” ekanligini ta’kidlaydi [Микута, 2000: 94]. Asosiy ma’no ifodalaydigan birlikning tema sifatida gapning oldiga chiqarilishi uni boshqa ko‘p sonli qurilmalardan ajratib ko‘rsatishga, adresatning diqqatini to‘g‘ri yo‘naltirishga xizmat qiladi.

Segment qurilmalarning sintaktik strukturasi ularning kommunikativ vazifa bajarishiga asoslangan. Segment qurilmalarning mazmuni uni tashkil qiluvchi elementlarning majmui va ular o‘rtasidagi munosabat yaxlit tekshirilganda oydinlashadi. Bu jihatidan segmentatsiya ikki bo‘lak: segment va asosiy, bazaviy qismdan tashkil topadi. Segment qurilmalarning semantik jihatdan yaxlitligini ta’minlashda grammatik shakllanganlik va bazaviy qism, ular o‘rtasidagi munosabat asosiy rolni o‘ynaydi. Mazmuniy – grammatik munosabatlarning xilma-xilligi segment va bazaviy qismda kelgan uning korrelyatiga bog‘liq. T.R.Konovalova segment qurilmalar – bu aktual bo‘laklanishning o‘ziga xos namoyon bo‘lishidir, deydi. Shuning uchun bu qurilmaning o‘zi maxsus kommunikativ vazifa bajarishga – fikr temasini ta’kidlash, ajratib ko‘rsatish va uni remaga qarama-qarshi qo‘yish mo‘ljallangan grammatik vosita sifatida baholanadi [Коновалова, 1973:7].

Aktual bo‘laklanish planiga muvofiq segment qurilmalar tema va remaga bo‘linib ketadi. Rema ham o‘z navbatida ikki a‘zoli – tema va remadan iborat. L.M.Mayorova segment qurilmalarning bir

*Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU, umurzakova.markhabo@mail.ru

ko‘rinishi bo‘lgan tasavvur nomlari mustaqil kommunikativ birlik bo‘la olmasligini, asosiy qisimsiz qo‘llana olmasligini qayd etadi. Segment tema sifatida kelib nafaqat beriladigan xabarni ataydi, balki tinglovchini mushohada yuritishga, o‘ylashga undashini qayd etadi [Майорова, 1984:83] Aktualashtirilgan substantiv komponentning joylashuvi fikrning ikki qismga tema va remaga bo‘linishini ta’minlaydi. Rema o‘zi ham subtema va subremaga bo‘linib ketadi. Remadagi olmosh subtema, qolgan qism esa unga nisbatan subrema hisoblanadi.

Faqat o‘sha....Yaratgan....Alloh...Uning yodigina taskinsiz so‘roqlarini javoblantirar va ozurda ko‘ngliga tasalli berardi (U.Hamdami).

Keltirilgan misolda *Faqat o‘sha....Yaratgan....Alloh* so‘zlarining ajratilib, gapning oldiga chiqarilishi tarkiblanishi kutilayotgan matn uchun tema vazifasini bajaradi, kitobxonning diqqatini aytilajak fikrga jamlaydi, yozuvchining munosabatini bildiradi. Shu tariqa segment tarkibidagi tematik element ajratib ko‘rsatilib aktualashtirilganda ikki tomonlama ta’kidlanadi: 1) segmentlangan qurilmaga tema bo‘lishi bilan; 2) asosiy qism remadagi tema bo‘lishi bilan. Oldin olmosh, keyin ot kelgan subyekt aktualashtirilgan qurilmalarda, subyekt faqat gapning oxirida eksplitsitlik kasb etadi. Bunday segmentlashning o‘ziga xosligi ikki marta aktualashtirish hisoblanadi. Eng avval subrema aktualashtiriladi, chunki olmoshlagan so‘z fikrning boshida e’tiborni asosiy fikrdan tortmaydi. Bazaviy qismdan keyin kelgan segment ham, oldin kelgan segment ham asosiy qismda o‘z-o‘zidan anglashiladigan hodisa borligini dalillaydi. Buni quyidagi misolda segment bo‘lak sifatida kelgan *ishq* so‘zida ham ko‘rishimiz mumkin. *Nihoyat, ishq! Faqat ugina endi menga nimalarnidir o‘rgatmoqchi bo‘lyapti? Men ham uning qarshisida nafasim bo‘g‘zimga tiqilib hayajonlanayapman* (U.Hamdami).

Rematik mohiyat uchun segment elementning asosiy qismga nisbatan qanday pozitsiyada bo‘lishi muhim emas, u har qanday holatda ham tema vazifasini o‘taydi, bu retsiyentning diqqatini yangi axborotga tortish uchun qo‘llaniladi. Tematik segment bilan aloqalangan asosiy qismdagi olmosh subtema bo‘lishi bilan xarakterlanadi. U subrema bo‘lib kelgan yangi axborotni ifodalaydi. *Sivilizatsiya...jahonshumul kashfiyotlar...bular foydaning yonida insoniyatning ruhiy-ma’naviy ildiziga bolta urib qo‘ymayaptimi?* (U.Hamdami) Bu o‘rinda *Sivilizatsiya...jahonshumul kashfiyotlar* – tema, keyingi gap esa remadir. Segmentlashda nutqning ifodali bo‘lishiga erishiladi, aktualashtirilgan bo‘lak tuzilishi, gapdagi o‘rni bilan diqqatni jalb etadi hamda ikki marta qo‘llanganda kuchliroq natija beradi. Har qanday takror usuli nutq parchasining ifodaliligini kuchaytirishga xizmat qiladi. *Muhabbat!...O‘lim bilan muhabbat...Bu ikki olam orasida qanday bog‘liqlik bo‘lishi mumkin?* (U.Hamdami)

Vatan, Vatan, nima o‘zi ko‘ksin o‘q tilgan,

Vatan o‘z yurtidan ayru, ado bo‘lgan zo‘r,

Vatan, Vatan Mashrab asli Balxda osilgan,

Vatan – ketib, vataniga qaytolmagan go‘r (H.Xudoyberdiyeva).

Segment qurilmalarning o‘ziga xosligi bir qator belgilarda namoyon bo‘ladi: ifodalilik, ta’kidlab ko‘rsatish, ajratish. Bu belgilar nafaqat ajratilgan qismda, balki butun qurilmada namoyon bo‘ladi. Aktualashtirishning belgilariga qarab segment qurilmalarning ta’kidlash, ajratib ko‘rsatish darajasi turlicha bo‘lishi mumkin. *Ishonch! Inson ishonch bilan tirik. Unga ishonish kerak. Agar insonga ishonilmasa, falokat yuz beradi* (O‘.Umarbekov). Bu o‘rinda segment bo‘lak orqali kuchli ta’kid ma’nosi anglashilmoqda. Quyidagi mikromatnda segment bo‘lak qahramonning kuchli ruhiy holatini ifodalashga xizmat qilgan. *Muhabbat... Oyxonning murosasiz tuyg‘ulari goh ayani ham taslim qilishiga bir bahya qoladi. Lekin, yo‘-o‘q... muhabbat bunday nopok bo‘lishi mumkinmi? Bu halollikdan emas, odobdan ham emas axir. Kimnidir chirqiratish muhabbatga zid* (A. Muxtor).

“So‘zlovchining ma’lum qilinayotgan axborotga bo‘lgan barcha turdagi munosabatlari tilda umumlisoniy kategoriya bo‘lgan modallik maydonida o‘z aksini qoldiradi” [Боймирзаева, 2010:16]. Segment qurilmalarning aksentuatorlik (ta’kidlovchilik, ajratib ko‘rsatuvchilik) roli matnda tema sifatida kelishida namoyon bo‘ladi. *Surat! Axir, daftar ichida o‘zining surati bor-ku! Ko‘rsa nima xayolga boradi? Bitiruvchilar kechasi sinf doshlarim iz bilan surat almashgandik, Xolidaning suratini o‘shandan beri yonimda olib yurardim. Nimaga shunday qilayotganimni o‘zim ham bilmasdim. Faqat... faqat Xolidaning menga boshqacharoq qarab yurishini bolalar shama qilishardi o‘shanda. Menda ham shu qizga nisbatan mehrli, allaqanday his uyg‘ongandi. Lekin nima uchundir shu topda unga suratini ko‘rsatgim kelmadi.* (O‘.Hoshimov) Bu misolda surat so‘zi tema sifatida ajratilgan va gapning oldingi qismiga chiqarilgan.

Yozuvchi bevosita aytilayotgan fikrga, daftarning ichidagi rasmga, uning qanday qilib qo‘liga tushib qolganligiga, surat o‘zi uchun naqadar qadrligiga ekanligiga urg‘u berish maqsadidida tema sifatida shakllantirgan. Tema sifatida shakllantirilgan birlik asosiy qismda yana bir marta ifodalanadi, shu tariqa matn shakllantirishda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Segment qurilmali gaplarda segment sifatida ajratilgan so‘zni izohlash uchun bir necha gaplar keltiriladi. Tabiiyki, bunday hollarda segment bo‘lakning matn shakllantirish imkoniyati bir necha baravarga oshadi. Ba‘zan bir tushuncha bir necha nom bilan atalishi, turlicha nuqtayi nazardan baholanishi mumkin. Bunday holatlarda har bir segment bo‘lak o‘ziga xos kuchli emfatik urg‘u oladi hamda boshqa birliklardan ajralib turadi.

Segment bo‘laklar aktual jihatdan bo‘laklanmaydi, uning o‘zi yaxlitligicha tema bo‘ladi, undan keyingi gap esa rema bo‘ladi.

Dilimni bir qo‘rquv burovga solmish,

Uyg‘onish – bu sendan ayrilib qolish.

Sen ketma, yo‘qolsin mayli bu qo‘rquv,

Shoirilar aytganday uxlayin mangu (Y.Eshbek).

Keltirilgan misolda *uyg‘onish* tema, uni izohlab kelayotgan asosiy gap tarkibidagi *bu* ko‘rsatish olmoshi subtema, *sendan ayrilib qolish* esa remadir. Ko‘rinib turibdiki, segment va uning korrelyati kuchli ta‘kid ifodalash uchun qo‘llanilgan.

Poetik nutqning o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilgan I.Kovtunova she‘riy asarlarda sarlavha va matn ko‘p hollarda tema va rema munosabatiga to‘g‘ri kelishini, sarlavha tema va matn – rema orasidagi zich sintaktik aloqa sarlavha ega, matn esa bir qator fe‘l – kesimlardan iborat bo‘lganda yaqqol ko‘rinishini, bunday hollarda she‘riy matn yaxlitligicha predikat bo‘lishini ta‘kidlaydi. She‘riy asarlarda ko‘p tarqalgan o‘ziga xos qurilishlardan yana biri predmetning nomi matnda aytilmay, matnda unga ishora qiluvchi olmosh ifodalanadi [Ковтунова, 1986:147]. Bunday hollarda tema va rematik munosabat segment qurilmali gaplardagi munosabatga o‘xshash bo‘ladi. She‘riy matnlarda tema bo‘lib kelayotgan predmet nomi aytilmaydi, shoir uning belgilarini ifodalash orqali unga ishora qiladi, tinglovchini mushohada yuritishga, yashiringan predmet nomini o‘zi topishga undaydi. Nasriy matnda esa tema segment bo‘lakka to‘g‘ri kelganda bu holning teskarisi yuz beradi. So‘zlovchi temani alohida gap sifatida matndan tashqariga chiqarish orqali tinglovchining diqqatini aynan shu bo‘lakka qaratish, uni ta‘kidlash, boshqa bo‘laklardan ajratishga erishadi.

Supersintaktik butunliklarni tadqiq qilgan M.Abdupattoyev sintaktik butunliklarda aktual bo‘laklanish masalasi kategoriya sifatida mazmuniy planda o‘rganilishini, supersintaktik butunliklarda ham aktual bo‘linish xuddi sodda gaplardagidek tema va remadan iborat bo‘lishini ta‘kidlaydi. Katta (makro) matnlarda mavzu (tema) asarning butun hajmi davomida yoritib boriladi, bunday matnlar tarkibida uning yagona (makro) mavzuning yoritilishini ta‘minlovchi kichik mavzu (mikrotema)lar mavjud bo‘lib, ana shu kichik mavzularning yoritilishi uchun supersintaktik butunliklar vosita bo‘lishini bildiradi [Абдупаттоев, 1998: 55]. Segmentlash natijasi sifatida yuzaga kelgan atov gaplar supersintaktik butunliklar tarkibida kelganda yaxlitligicha shu supersintaktik butunlik uchun tema vazifasini bajaradi, qolgan gaplar esa unga nisbatan rema pozitsiyasida keladi. Tadqiqotchi supersintaktik butunliklarda tema va rema munosabatining namoyon bo‘lishi haqida quyidagicha fikr bildiradi: “SSB (supersintaktik butunliklar)larda mavzu uning tarkibidagi birinchi gap orqali reallashadi. Birinchi gap orqali mavzu belgilanadi. SSB tarkibidagi (u necha nisbiy mustaqil gapdan iborat bo‘lishidan qat‘i nazar) qolgan gaplar esa mavzuni yoritish, izohlash, qo‘shimcha ma‘lumot berish uchun xizmat qiladi, ya‘ni, remaga, temaga teng keladi. Ana shunday tartibda supersintaktik butunliklarda tema-remamuniosabatining namoyon bo‘lishi kuzatiladi” [Абдупаттоев, 1998: 55]. Tadqiqotchi mavzu ifodalovchi gaplar ko‘pincha sodda gap shaklida bo‘lishini, lekin til faktlari mavzu ifodalovchi gaplarning qo‘shma gap holida ham bo‘lishini ko‘rsatganini aytib, qo‘shma gap komponentlaridan birining mazmuni asos bo‘lib mavzuni ifodalashda yetakchilik qilishini bildiradi. “*Keng adir, bahor pallas. Osmonda yengil bulut borgan o‘xshaydi. Har bittasi piyoladek keladigan lolalar qiyg‘os ochilgan, oyijonim egilib lolaga qo‘l uzatyapti. Yengilgina shabada borgan o‘xshaydi*”. (X.To‘xtaboyev) Ushbu supersintaktik butunlikning mavzusi qo‘shma gap ko‘rinishida bo‘lib, asosiy tema *bahor pallas* qismidan iboratdir, deydi [Абдупаттоев, 1998: 57]. Lekin bu hamma hollarda ham shunday bo‘lavermaydi. Quyidagi gapda qator kelgan segment bo‘laklarning faqat bir komponenti asosiy temani ifodalaydi deb bo‘lmaydi: *Jonsiz shu‘la dunyosi, sovuq cheksiz jimjitlik. Bu yerda ruhan ezilasiz, faqat g‘arbga qaragingiz keladi* (A.Muxtor). Bu o‘rinda yoyiq holda kelgan segment bo‘lakning har ikkalasi ham o‘zidan keyin kelgan gapdagi o‘rin holi bilan aloqalangan,

bir-birini to'ldirish, voqea yuz berayotgan o'rin haqida to'liqroq ma'lumot berish uchun qo'llanilgan, har ikkala komponent ham tema vazifasini bajargan deyish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, segment sifatida ajratilgan birliklarning ma'nosi, vazifasi o'zidan keyin kelgan gaplar vositasida oydinlashadi. Shu tariqa ularning matn shakllantirish imkoniyatlari namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Абдупаттоев М. Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар. Филол.фан.номз.дисс. – Тошкент, 1998
2. Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол.фан. док.дисс. автореф.– Тошкент, 2010
3. Коновалова Т.Р. Сегментированные конструкции в современной русской речи: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Саратов, 1973.
4. Майорова Л.Е. Именительный представления и именительный темы // Русский язык в школе.1984. –№3. – С.83-85.
5. Микута И.В. Тематические сегментированные конструкции во французской разговорной речи // Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков. – Омск, 2000.
6. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013.

ЛЕКСИК БИРЛИК ВА УНИНГ МАЪНО МОДЕЛИ LEXICAL UNIT AND ITS MEANINGFUL MODEL

Ойбек Бозоров*

Аннотация: Ушбу мақолада лексик бирлик бўлган лексеманинг моделлаштирилиши отнинг семантик турлари бўлган атоқли ва турдош отлар мисолида кўрсатиб берилган.

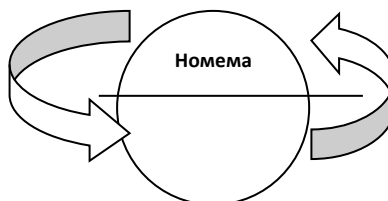
Калим сўзлар: модел, модел типлари, лексема, атоқли от, турдош от

Annotation: In this paper, the modeling of a lexeme, which is a lexical unit, is shown in the example of nouns and cognate nouns, which are semantic types of nouns

Keywords: model, model types, lexeme, nickname, consonant

Луғавий система ёки сатҳ ўзининг ички семантик тузумига, қурлишига эгаки, буни яхши англаш учун сатҳнинг бош белгиси бўлган лексик маъно ва унинг ички қурилиш моделини билмоқ керак.

Лексик бирлик (лексема, сўз) ўзининг алоҳида мақомдаги ифодаланмишига эга. Унда, аввало, объектив олам нарсаси, ҳодисалари, муносабатлари акс этади. Албатта, лексик бирлик маъноси инсон онги томонидан амалга оширилган нарсаси ёки ҳодисанинг анализи ва синтези асосида ҳосил қилинган. Анализ – синтез тафаккурнинг етакчи билиш йўлидир [Фалсафа, 2004: 25]. Масалан, биринчи марта билиш объекти бўлган анорга (денотат, референт) дуч келинди. Бунда одам ўзининг ҳиссий ва ақлий имкониятлари асосида анорнинг думалоқлиги, қизиллиги, пўстга эгалиги, ички катакчалардан иборатлиги, катакчалар юпка этли сувли дончалар билан тўлиқлиги, ички қисмининг палламларга ажрала олиши, асосий думалоқ қисмдан бўртиб чиқиб турган қисмчалар (банд, учи) мавжудлиги қабиларга эътибор беради. Энди анор ана шу қисмларнинг бирлашмаси, қоришмаси, синтези сифатида ҳаёлда олиб қолинади ва ундан сўнг ушбу ҳаёлий, гидрокий анор образи хотирага ўтказилиб, ундан янада мавҳумлаштириш асосида анор сўзининг маъноси шаклланади. Ана шу идеал (ақлий) ҳодиса, яъни маъно муайян фонетик қурилмага (а – н – о – р)га шартли бириктирилган бўлади. Демак, лексема маъно (семема) ва фонологик атаманинг (номеманинг) тарихий боғланишидан ташкил топган яхлит бирликдан иборат:

Бунда қуйи йўналишдаги стрелка номеманинг аташ (ифодаловчи) функциясига, юқори йўналишдаги стрелка семеманинг аталмиш (ифодаланмиш) вазифасига, меридиан чизик эса тарихий боғланишга ишора қилади. Ўз-ўзидан тушуниладики, лексеманинг ушбу энг умумий қурилиш модели ўзининг хусусий кўринишларига эга. Булар сўз туркумларининг ифодаловчи ва ифодаланмиш томонларининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқдир.

Маълумки, тилшуносликда сўзлар одатда атовчи (номловчи), кўрсатувчи ва ифодаловчи сўзларга ажратилади [Ирискулов, 1992: 100]. Шундай экан, умумий модел дастлаб ўзининг уч кўринишига эга бўлади:

Ушбу модел типлари ўзларининг ички типларига эгадир.

⁶⁸ * Филология фанлари номзоди, Қўқон ДПИ, ooobazarov79@gmail.com

I. Атовчи номемали/аталмиш семемали лексемаларнинг семантик моделлари. Ушбу турдаги семантик моделларга от, сифат, сон, феъл, равишларнинг семик структурали моделлари киради.

1. Отларнинг семантик моделлари. Маълумки, отлар семантик жиҳатдан атокли-турдош, конкрет-абстракт, якка-жамловчи, саналадиган-саналмайдиган каби турларга бўлинади.

Атокли-турдош отлар семантик таснифининг муҳим белгиси аташнинг алоҳида яккалик ёки тур кўпликка оидлигидир. Бошқача айтганда, бир турдаги предмет (ҳодисалар)дан бирининг алоҳида номланиши асосида атокли от ҳосил бўлади. Иккинчи томондан, атокли от маъноси ўта мавҳумдир [Миртожиев, 2010: 35]. Масалан, “Ақрам” атокли отининг “А-к-р-а-м” номемаси бизга бу атама ўзбек миллатида ўғил бола (йигит, чол)нинг исми эканлигидан хабар берувчи бир шартли белгидир. Бу сўзда, масалан, “анор” сўзидаги каби аниқ, турғун сифатга эга бўлган (“думалоқ”, “қат-қат ҳолатда жойлашган”, “думалоқ доналарга эга бўлган” каби) семаларга эга эмас. Агар “анор” каби лексемаларнинг маъно таркиби тил сатҳида (луғатда турган ҳолатда) нисбатан аниқ қийматга (мазмунга) эга бўлса, “Ақбар” атокли отининг мазмун структураси ўта хусусий бўлиб, бу маъно шу исмни олган одамнинг бутун умри давомида касб этилган мазмун билан белгиланади. Бу мазмуннинг қандай эканлиги болага от қўйилаётганда мутлақо маълум бўлмайди. Масалан, “Ўтган кунлар” романидаги Отабек антропонимининг маъносини китобхон асарнинг илк саҳифаларидан била олмайди. Асар синчиклаб ўқиб тугатилгач, китобхонда “Отабек” атокли отининг “Тошкентда туғилган”, “Марғилонда севиб уйланган”, “андишали”, “мард” каби семалардан иборат бўлган бадий мазмуни шаклланади. Демак, киши отларининг семик структураси атокли отлардаги каби аввалдан маълум бўлган белгилар (семалар) асосида эмас, балки ҳаётда, нутқда бир инсон умри давомида касб этадиган хусусиятлари асосида шаклланади. Киши отларининг семантик структураси динамик, ўзгариб боровчанлик, янги сифатлар касб этувчанлик хусусиятига эгадир. Шунингдек, атокли от семантикаси шу сўзнинг ўзи орқали эмас. Балки шу ном билан боғлиқ кишига бошқаларнинг берган маълумотлари ёки кишиларнинг шу шахс билан бўлган мулоқотлари асосида ҳосил бўлади ва ҳоказо. Хуллас, атокли от сифатида қабул қилинадиган киши отларининг маъноси ўта нутқий, ўзгарувчан ва ҳар бир кишида ўзига хосдир. Бошқача айтганда, “Ақрам” номемаси, масалан, юз кишининг номи бўлиб келганда унинг мазмун сифати юз хилдир. Бу ҳолат айрим тилшуносларга “Атокли отлар лексик маънога эга эмас, улар фақат шартли белгилардир” деб қарашларига асос бўлади. Аслида атокли отларга ҳам семантик структура хос. Лекин бу семантик структура ўзгарувчан, тадрижий ўзгариб боровчан мазмунга эгадир. Шундай қилиб атокли отлар семантикаси моделини қайд этишимиз учун қуйидагиларга эътибор берамиз: а) лексема семантикасининг турғун (статик) қисми; б) ушбу семантиканинг дастлабки пайтда номаълум, кейин пайдо бўладиган динамик қисми. Булар асосида атокли отлар семантикаси модели энг умумий тарзда қуйидаги кўриниш тус олади: Атокли от семантикаси = якка предмет ҳақидаги энг умумий тасаввур → имконият тарзидаги хусусий динамик семантика. Масалан, “Ақрам” атокли отида, аввало, ушбу номнинг эркак жинсига оидлиги ҳақида умумий турғун маълумот, бу антропонимнинг ҳақиқий хусусий маъноси эса шу номни олган ҳар бир ақрамларнинг ҳаёт мазмуни (йўли динамикаси) асосида ҳосил бўлади.

Атокли отларнинг маъно турларида семантик моделлар ички ўзига хослик касб этади. Масалан, шаҳар номлари семантикаси моделини “Қўқон” номи остида кўриб ўтайлик. Бу ном (Қ-ў-қ-о-н номемаси), аввало, шаҳарлардан (турдан) бири эканлигига ишора қилади. Унинг мазмуни эса кишининг ёши, билими, қаерда яшаши каби омиллар асосида ҳар хил ҳажмларда бўлиши мумкин. Умуман олганда эса “Қўқон”нинг шаҳар сифатидаги мазмунига бу жой ҳудудининг қаерда қандай жойлашганлиги, аҳолисининг миқдори, ишлаб чиқариш (завод, фабрика) ва маданият (театр, музей, ресторан каби) салоҳиятининг қандлай эканлиги сингари маълумотлар киради. Ушбу белгилар нафақат Қўқон, балки бошқа шаҳарларнинг мазмунлари учун ҳам умумий тарзда хосдир. Демак, шаҳар отлари семантикасининг умумий модели қуйидагича бўлиши мумкин: шаҳар оти семантикаси = муайян шаҳарнинг ажратилиши + шаҳар мақоми белгилари (ҳудуд, ишлаб чиқариш, маданият каби). Ушбу қолипнинг ҳар бир қисми турли шаҳарларда турлича мазмунлар касб этади. Кўриниб турибдики, атокли отларнинг барчаси бир турдаги предметлардан бирини яккалаб атаса ҳам, уларнинг мазмун мундарижаси ҳар хилдир. Масалан, “Муқимий номидаги мактаб” атамасидаги мазмун “мактаб” мазмунига нисбатан мос келади. Лекин янги кашф этилган, атокли от олган планетанинг мазмуни узоқ давргача номаълум бўлиб

колиши мумкин. Юқорида эслатилганидек, турдош отларнинг лексик маъноси сифат жиҳатдан аниқ, муайян бўлиб, у бизнинг хотирамизда мавҳум (имконият) ҳолатда нисбатан тўлиқ сақланади ва ҳоҳлаган пайтимизда нутқимизда реаллашади. Атоқли отлар таркибида эса маъноси ўта мавҳум, фақат ишора қилувчи (атоқли от ва чақалоқ муносабати), маъноси аниқ, ситуатив, контекстуал, прагматик (атоқли от ва ёши улуг одам муносабати), турдош от маъносига иккиламчи ҳисобланувчи маъно (Улуғбек номидаги университет) каби вариантларда бўлиши мумкин.

Атоқли отлар турдош отга айланганда атоқли от қолипидagi мавҳум, ишора қилувчи маъно (сема) кучсизланади, ушбу от таркибидagi кенг ситуатив (ҳаётий) мазмун турғун семик структурали турдош отга айланади. Масалан, физик Ваттнинг атоқли от сифатидаги хусусий мазмуни ва физик ҳодиса бўлган ваттнинг “ватт” турдош от лексемасида қатъий семантик структурада ифодаланиши. Шунингдек, турдош отнинг атоқли отга айланишида турдош от семантик структурасининг деярли тугатилиб, унинг ўрнига, аввало, атоқли отнинг “умуман ишора этувчи” семасининг жойлаштирилганлигини кўрамыз: юлдуз → Юлдуз: “осмонда нур таратиб турувчи сайёра” → “гўзал деб ният қилинувчи хотин жинсидаги қиз чақалоқлардан бирини кўрсатувчи” каби. Кўриниб турибдики, атоқли отлар семантикаси ва унинг модели муаммоси анъанавий лексик маъно тушунчалари асосида эмас, балки семиотика (шартли белгилар ҳақидаги фан), прагматика, матн тилшунослиги каби тилшунослик соҳаларининг чорраҳасида талқин этилиши лозим.

Ўз-ўзидан тушуниладиган, атоқли отларга зид қўйилувчи турдош отларнинг лексик маънолари ва уларнинг семантик моделлари ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Турдош отларга хос семантик қолиплардан яна бири градуонимик қолипдир. Бундай қолипнинг ташкил этувчилари нарса, муайян белгининг даражалари, микдорий белгининг ўсиши ёки камайишидан янги нисбий нарса (ҳодиса)нинг шаклланишидир. Масалан, елвизак ҳодиса бўлиб, унинг таркибида тезлик белгиси мавжуд. Ушбу белги ошиб бориши натижасида ундан навбатдаги янги ҳодисалар (ҳолатлар) шаклланади: елвизак → шабада → шамол → бўрон → тўфон. Бунинг моделини қуйидагича тасвауур этишимиз мумкин:

$$H_1^{61} \rightarrow H_2^{62} \rightarrow H_3^{63} \rightarrow H_4^{64}$$

(бунда **H** – нарса, **б** – белги).

Қуйида турдош отларга хос бўлган градуонимик моделларни келтириб ўтамыз:

1. Денотатлари физик ҳодисалар бўлган турдош отларнинг градуонимик моделлари.

Ҳодиса: ёгин; даражаланувчи асосий белги: ҳарорат. Модель:

А. $H_1^{61} \rightarrow H_2^{62} \rightarrow H_3^{63}$:

$$H_1^{61} \rightarrow H_2^{62} \rightarrow H_3^{63}$$

(ёмғир)

(қор)

(дўл)

Ҳодиса: ёмғир; даражаланувчи асосий белги: микдор ва тезлик. Модель:

Б. $H_1^{61} \rightarrow H_2^{62} \rightarrow H_3^{63}$:

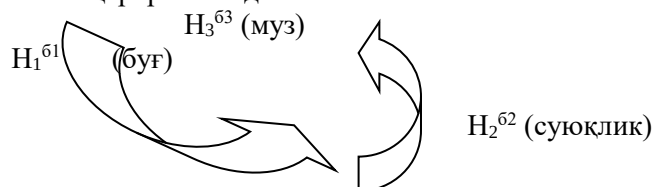
$$H_1^{61} \rightarrow H_2^{62} \rightarrow H_3^{63}$$

(ёмғир)

(жала)

(сел)

В. Ҳодиса: буғ, белги: ҳарорат. Модель:

А, Б, В моделлар шакл жиҳатдан бирр кўринишда бўлса ҳам, улар ички сифат ва бошқа жиҳатлардан фарқлидир. Масалан, А модел (ёмғир – қор – дўл)да ҳарорат белгиси бирламчи аҳамиятга эга бўлса, Б моделда (ёмғир – жала – сел) “тезлик” белгиси бирламчи ўринда, В моделда эса (буғ – суюқлик – муз) “ҳарорат” белгиси билан бир қаторда “умумийлик” белгиси етакчи мақомдадир. Ушбу моделларнинг ўзларига хос бўлган умумий хусусиятларидан яна бири уларда амал қарама-қарши йўналишларда юз бера олишидир: муз → суюқлик → буғ; буғ → суюқлик → муз каби. Градуонимик қаторлар ёруғлик билан боғлиқ физик ҳолатларни ҳам акс эттириши мумкин: ёруғ – гира-шира – қоронғи каби.

2. Денотатлари жой бўлган турдош отларнинг градуонимик моделлари. Бунда ҳажм, сиғим, миқдор, ҳолат (бурчак) каби белгилар муҳим аҳамиятга эга. “Жой” денотатли айрим градуонимик моделларни кўриб ўтамиз. Градуонимик асос – гидронимик жой, градуонимик қатор – гидронимик жой + ҳажм // оқмас сув даражалари: ҳовуз → сув омбори → кўл → денгиз → океан; градуонимик асос – гидронимик жой, градуонимик қатор – гидронимик жой + сув ҳажм даражалари: жўяк → ариқ → канал → сой → дарё; градуонимик асос – яшаш жойи + ҳажм; градуонимик қатор – жой ва ҳажм даражалари: ин → уя → уй. Ушбу турдаги қатор ҳажмдан ташқари безак белгиси ёрдамида ҳам даражаланиши мумкин: ҳужра → уй → сарой. Айрим атоқли отлар “жой + нарса” семантикаси асосида градуонимик қатор моделида намоён бўлиши мумкин: эшикча → эшик → дарвоза; халта → қоп → қанор; пиёла → косача → коса → тоғора каби. Айрим градуонимик моделларда нисбатли ўринлашишлар ифодаланиши мумкин: Масалан, кишиларнинг яшаш жойига оид уч босқичли ўринни акс эттирувчи градуонимик қатор: ичкари → киравериш → ташқари ёки ташқари → киравериш → ичкари. Шунингдек, чап → тўғри → ўнг, тик → оғма → ётиқ, ўткир бурчак → тўғри бурчак → ўтмас бурчак → ёйиқ бурчак, тўғри → эгри → иланг-биланг градуонимик қаторлари ҳам нисбатли оғиш билан боғлиқ нарсаларнинг ҳолатларини ўзида ифодалайди.

Градуонимик семантика моделлари ўзида географик жойлар муносабатини ҳам ифодалаши мумкин. Масалан, “ҳажм” ва “сийрак-қалин” белгилари асосида: чангалзор → тўқай → ўрмон; “баландлик” ва “ҳажм” белгилари асосида: дўнглик → тепалик → адир → тоғ.

Айрим градуонимик моделлар предметларга хос бўлган вазифа семаларининг куч-қувват ва функция (ортиқ-камлик) даражаларини ифодалашга хизмат қилади: синч → устун → хори каби.

3. Денотатлари биологик мавжудотлар бўлган турдош отларнинг градуонимик моделлари. Бу гуруҳда аввало “ёш” белгиси даражаланаши асосида ҳосил бўлган градуонимик қатор алоҳида ўрин эгаллайди: чақалоқ → гўдак → бола → ўспирин → йигит → чол каби. Худди шу моделни аёл жинси йўналиши бўйича ҳам кўриш мумкин: чақалоқ → гўдак → бола → қиз → хотин → кампир. Худди шунингдек, бундай моделни жониворлар, масалан, отлар ривожига ҳам кўриш мумкин: калтатой (икки ёш) → хунон/кунон (уч ёш) → пишти (тўрт ёш) → осий (беш ёш) ёки ўсимликлар, масалан, ниҳол → кўчат → дарахт кабиларда ҳам кўриш мумкин.

Айрим градуонимик моделларда одам зотининг қариндошлик муносабатлари акс этган: бола → неvara → чевара → эvara → дуvara → зуvara → уvara → бегона каби.

Баъзи градуонимик моделлар ўзида илм, фан йўлида шахсларнинг ҳолатларини даражаланган ҳолда акс эттиради: дипломант – аспирант – докторант. Шунга мос равишда натижаларни ифодаловчи градуонимик қаторлар ҳам мавжуд: фан номзоди – фан доктори. Иккинчи томондан, ўзидаги илмга мос равишда билим бериш савиясини акс эттирувчи градуонимик қаторлар ҳам мавжуд: ўқитувчи – катта ўқитувчи – доцент – профессор – академик каби. Бундай даражали моделларни ҳарбий соҳага оид шахсларнинг савиялари бўйича даражаланганликда ҳам кўриш мумкин: солдат – ефрейтер – сержант – старшина – кичик лейтенант – капитан – майор – подполковник – полковник генерал – маршал – генералисумус каби.

Одам билан боғлиқ айрим градуонимик қолиплар ёки қаторларда киши ақл даражалари номинацияга учраган: гўл – довдир – жинни; хушёр – ширакайф – маст каби. Шунингдек, кишиларнинг ижод маҳсуллари миқдор жиҳатдан ифодаловчи турдош отлар семантикаси муносабатида ҳам градуонимик қаторлар мавжуд: ҳикоя – қисса – роман; фард – рубоий – ғазал – поэма каби.

Кўп градуонимик қаторлар семантикасида кишилараро муносабатлар, боғланиш, алоқа даражалари акс этган. Масалан, салбий муносабат ёки жазо кучининг ошириб борилиш даражалари: огоҳлантириш – ҳайфсан – бўшатмоқ (ишдан); ноҳақ айб қўйиш кучининг ошиб бориш даражалари: миш-миш – висир-висир – тухмат – бўхтон; салбий томоннинг оз-кўплигида: айб – нуксон – қусур – иллат; хусусий мол-мулк миқдори бўйича: камбағал – ўрта ҳол – бой каби.

Маълумки, кишиларга хос бўлган эмоционаллик, руҳий-ҳиссий ҳолат ўзгарувчан, кучаяувчан, бўшашувчанлик хусусиятларига эгадир. Лекин ушбу психик ҳолатлар кишилар ҳолати учун типик кўринишларга, даражали турларга эга бўлганлиги учун турдош отлар номинацияси учун асос бўлган. Бу ҳолатларнинг кўпи модел ёки градуонимик қаторларни шакллантирган. Масалан, салбий муносабат ҳисси даражалари: зарда – жаҳл – ғазаб – қаҳр; ғам ҳисси кучининг

ошиб бориши: нола – фиғон – фарёд; кўрқиш ҳиссининг ошиб боришида: кўрқинч – ваҳима – даҳшат – ваҳшат; алам олиш ҳиссининг ошиб бориши: қасд – ўч – қасос каби.

Нутқий муносабатлар ранг-баранг бўлиб, мулоқот сўзловчи ва тингловчи томонидан амалга оширилади. Бу ҳолатларда ҳам градуонимик қолиплар вужудга келган. Масалан, маслаҳат-ундаш кучининг ошиб боришида: маслаҳат – илтимос – ташриф – сўраш – талаб – буйруқ каби.

Кишиларнинг ўйин, кураш каби фаолиятлари ҳам даражали муносабатларни талаб этади. Шу боис ҳам бу соҳага оид ҳолатлар номинациясида градуонимик муносабатли моделлар вужудга келган. Масалан, “ҳимоядан ҳужумга ўтиб бориш имкониятининг ошиб бориши” белгиси асосида: дарвозабон – ҳимоячи – ярим ҳимоячи – ҳужумчи; “дарвозани ишғол қилиш имконияти” белгиси асосида: ярим ҳимоячи – ўнг қанот ҳимоячи – чап қанот – марказий ҳужумчи; “мағлубиятдан ғалабага бориш йўли” белгиси бўйича: мағлубият – дуранг – ғалаба; чекиниш – мудофаа – ҳужум...

Кишилараро муносабатлар ичида баҳолаш катта ўрин тутди. Шу боис ҳам сифатларни отлаштириш, белгини предметлаштириш асосида даражали баҳоларни акс эттирувчи градуонимик қатор ҳосил қилинган: ёмон – қониқарли – яхши – аъло (баҳоларнинг отлари) [Бозоров, 1995: 85].

Хуллас, турдош отларнинг кўпи нисбатли, муносабатли денотатларга эга бўлганлиги учун ўзларининг лексик маъноларини (лексема семантикаси қолипини) лексик-семантик градуонимик қолиплар ёки қаторлар ичида намоён этади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1995.
2. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
3. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2010.
4. Фалсафа. Қомусий луғат. – Тошкент: Шарқ, 2004.

O‘ZBEK TILI LEKSIKOLOGIK ANALIZATORI UCHUN TARIXIY ASAR TILI MUAMMOSI

THE PROBLEM OF HISTORICAL WORK LANGUAGE FOR UZBEK LEXICOLOGICAL ANALYSIS

Jumayeva Kamola Tursunaliyevna*

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan Mirzo taxallusli shoir devoni leksikasining hozirgi o'zbek adabiy tilga bo'lgan munosabati talqin etilgan, bugungi o'zbek adabiy tili lug'at boyligi uchun devonda qo'llangan so'zlardan foydalanish imkoniyatlari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: tarixiy etimologik qatlam, turkiy so'z, eroniy so'z, arabiy so'z, sinonim, omonim, antonim.

Annotation: This article describes the attitude of the lexicon of the poet's office under the pseudonym Mirzo, who lived and worked in Khorezm in the late XIX and early XX centuries, to the modern Uzbek literary language. suggested.

Keywords: historical etymological layer, Turkish word, Iranian word, Arabic word, synonym, homonym, antonym.

Ma'lumki, XIX asrning ikkinchi yarmida adabiy tilni jonli xalq tiliga yaqinlashtirish an'anasi boshlandi. Bu jabha o'sha paytda yaratilgan badiiy, ilmiy asarlar, vaqtli matbuot sahifalarida o'z aksini topib bordi. Til ijtimoiy hodisa bo'lganligi uchun jamiyatdagi siyosiy o'zgarishlar tilda ham aks etadi – zarur va zarur bo'lmagan unsurlar o'zbek tilida o'rin ola boshlaydi. Biz ham bu jarayonni yorqinroq ko'rsatish maqsadida bobini Muhammadrasul Mirzo «Devon»ining lisoniy xususiyatlarini eski o'zbek adabiy tili dalillari bilan qiyosan talqin qilishga intilamiz.

Mirzo taxallusli shoir, tarjimon, xattot, bastakor Komil Xorazmiyning o'g'li bo'lib, XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan. Buni biz tadqiq qilish uchun olgan nusxamizda shoirning o'zi ham: “Muhammadrasulboy mirzoboshi mutaxallus Mirzo ibn Pahlavonniyoz mirzoboshi mutaxallus Komil [“Devoni Mirzo”, 2a-varaq] tarzida qayd etib o'tadi. U Xivadagi Sherg'ozixon madrasasida o'qigan. Xiva xoni Muhammad Rahimxon II – Feruz saroyida otasidan so'ng mirzaboshi bo'lgan. Mirzoning lirik merosi o'zi tuzgan «Marg'ub un-nozirin» («Nazar soluvchilarga yoqimli tuhfa») devoniga jamlangan, unda 7650 misra she'rlar mavjud. Ushbu devon 1907–1909 yillarda Xivada toshbosma usulida nashr etilgan. Biz ushbu qo'lyozmaning riyoziy ko'rsatkichlari bilan hozirgi o'zbek tili leksikasining ayrim jihatlari solishtirgan holda talqin etishga intilamiz.

O'TILda Muhammadrasul Mirzo «Devon»i leksikasidagi 2068 leksemaning 336 tasi (16 foiz) uchramaydi. Shundan 62 leksema (3 foiz) turkiy, 60 leksema (4 foiz) arabiy va 140 leksema (7 foiz) eroniy TEQga mansubdir. Demak, O'TILga yodgorlik so'z boyligining 86 foizining mavjudligi Mirzo qalamiga mansubligi “Devon” lug'at boyligining yangilanib borganligidan dalolat beruvchi muhim omildir. Chunki Alisher Navoiy asarlari lug'at tarkibining 50 foizdan ko'prog'i O'TILdan o'rin ololmaydi. Unda nafaqat arabiy forsiy so'zlar, balki minglab hozirgi tilimizda qo'llanilmaydigan eskirgan turkiy TEQlarga mansub so'zlar mavjud.

Hissiz, riyoziy ko'rsatkichlar «Devon» leksikasining hozirgi o'zbek tiliga juda yaqin ekanligini ko'rsatadi. Ya'ni asarda mavjud leksemalarning 86 foizi hozirgi o'quvchi uchun tushunarli. O'TILda o'z aksini topmagan va 14 foizini tashkil etuvchi 283 so'zni tarixiy-etimologik qatlamlarga ko'ra quyidagi (aralash so'zlar bilan birga) guruhlash mumkin:

1. Turkiy qatlam so'zlari 81 ta (4 foiz):
 - a) arabiy-turkiy so'zlar 23 ta (1 foiz);
 - b) 6) eroniy - turkiy so'zlar 24 ta (1 foiz).
2. Arabiy qatlam so'zlari 114 ta (5 foiz).

1. Eroniy qatlam soʻzlari 178 ta (8 foiz);

a) arabiy-eroniy soʻzlar 22 ta (1 foiz).

4. Aralash turdaga soʻzlar: 152 ta (8 foiz).

Yanada ravshanroq qilib aytganda, bular ichida soʻngi yasovchisi turkiy boʻlgan soʻzlar 62 ta (2 foiz), eroniy boʻlgan soʻzlar 22 ta (1 foiz).

Koʻrinib turibdiki, OʻTILga kirmagan eroniy TEQ soʻzlari turkiy va arabiy TEQ soʻzlarga nisbatan koʻp. Bu fikr Mirzo “Devon”i nazmda bitilganligi, undagi badiiy priyomlarni qoʻllashda XX asrgacha nazm tili boʻlmish fors-tojik tilidan, qolaversa, buyuk bobomiz Alisher Navoiy uslubiga ergashganligidan dalolat beradi. Shuning uchun ham NAILda qoʻllangan forsiy soʻzlar boshqa tarixiy etimologik qatlam (TEQ) larga nisbatan koʻp (1916 soʻz – 84 foiz).

Endi OʻTILga kirmay qolgan soʻzlarni TEQlarga koʻra alohida-alohida tahlil qilamiz.

1. **Turkiy qatlam soʻzlari.** (ularning roʻyxati 3 jadvalda berilgan).

Turkiy TEQga oid bunday 81 ta (4 foiz) soʻzdan 62 tasi serunum soʻz yasovchi qoʻshimchalar boʻlgan -dek, -day, -lik, -liq bilan yasalgan soʻzlar boʻlib, ularning lugʻatga kirmasligi tabiiy, chunki hech bir lugʻat unumli soʻz yasash qoliplarining hosilalarini qamrab ololmaydi, ular cheksizdir [Исҳоқов, 1976: – 82]. Mazkur lafzlarni quyidagi guruhlariga boʻlish mumkin (3-jadval):

I. Yasama soʻzlar:

1. Asosi OʻTILda mavjud boʻlgan soʻzlar:

- a) turkiy asosli soʻzlar;
- b) eroniy asosli soʻzlar;
- v) arabiy asosli soʻzlar.

2. Asosi OʻTILda qayd etilmagan soʻzlar:

- a) eroniy asosli soʻzlar;
- b) arabiy asosli soʻzlar.

II. Tub soʻzlar:

3-jadval

OʻTILda qayd qilinmagan turkiy soʻzlar

Turkiy asosli	Arabiy asosli	Eroniy asosli
<i>andoq</i>	<i>asalatlik</i>	<i>oyinadek</i>
<i>asru</i>	<i>iyddek</i>	<i>guldek</i>
<i>butrat</i>	<i>masihdek</i>	<i>labdek</i>
<i>dogʻi</i>	<i>nundek</i>	<i>oydek</i>
<i>naki</i>	<i>zarradek</i>	<i>navoiydek</i>
<i>tamugʻ</i>	<i>mehrdek</i>	<i>oyinadek</i>
<i>xoʻtandek</i>	<i>qamardek</i>	<i>garddek</i>
<i>yama</i>	<i>xizrdek</i>	<i>sarvdek</i>
<i>aningdek</i>	<i>iyddek</i>	<i>donadek</i>
<i>oydek</i>	<i>mirzodek</i>	<i>guldek</i>
<i>yuzdek</i>	<i>masihodek</i>	<i>zordek</i>
<i>quyoshdek</i>	<i>nundek</i>	<i>kokildek</i>
<i>sutdek</i>	<i>mehrdek</i>	<i>garddek</i>
<i>itlardek</i>	<i>qamardek</i>	<i>mastlik</i>
<i>sandek</i>	<i>qadidek</i>	<i>poklik</i>
<i>qildek</i>	<i>masallik</i>	<i>dilxushliq</i>
<i>kechadek</i>	<i>misllik</i>	<i>xumorliq</i>
<i>mandek</i>	<i>mushtoqliq</i>	<i>afshonligʻ</i>
<i>yetmaklik</i>	<i>oshiqliq</i>	<i>anfosilik</i>
<i>ichmaklik</i>	<i>soneʻligʻ</i>	<i>dardli</i>
<i>yuzlik</i>		<i>gulafshonligʻ</i>
<i>yemaklik</i>		<i>hamul</i>
<i>bedardlik</i>		<i>jonqaro</i>
<i>tavsan</i>		<i>pastmonligʻ</i>
<i>tozliq</i>		
<i>tun-kun</i>		

OʻTILda qayd etilmagan soʻzlar.

1. O‘TILda tamoman boshqa ma’noda qo‘llangan so‘zlar.

Biz quyida ajratilgan har bir guruh va guruhchalarning tahliliga to‘xtalamiz.

O‘TILga kirmay qolgan 81 ta so‘zdan 59 tasining so‘z yasash asoslari lug‘atdan joy olgan va ularning yasovchilari hamda so‘z yasash qolipining ma’nosi hozirga zamon grammatik tavsiflarida berilgan. Ya’ni bunday so‘zlarning 10 tasi turkiy asosli so‘zlar: *asru*, *butrat*, *dog‘i*, *tamug‘*, *xo‘tandek*, *yama*, *tavsan*, *tozliq*, *yama*; 22 tasi eroniy asosli so‘zlar: *oyinadek*, *guldek*, *labdek*, *oydek*, *navoiydek*, *oyinadek*, *garddek*, *sarvdek*, *donadek*, *guldek*, *zordek*, *kokildek*, *garddek*, *mastlik*, *poklik*, *dilxushliq*, *xumorliq*, *afshonlig‘*, *anfositik*, *dardli*, *gulafshonlig‘*, *hamul*, *jonqaro*, *pastmonlig‘*; 20 tasi arabiy asosli: *asalatlik*, *iyddek*, *masihdek*, *nundek*, *zarradek*, *mehrdek*, *qamardek*, *xizrdek*, *iyddek*, *mirzodek*, *masihodek*, *nundek*, *mehrdek*, *qamardek*, *qadidek*, *masallik*, *misllik*, *mushtoqliq*, *oshiqliq*, *sone‘lig‘* kabi so‘zlardan iborat.

Dalillardan ko‘rinib turibdiki, yuqorida keltirilgan hosilalar O‘TILdan maxsus joy olishi shart emas, chunki hech bir lug‘at unumli, sermahsul so‘z yasash hosilalarini qamrab olishi mumkin emas.

Demak, bunday hosilalar *-dek*, *-lik*, *-liq* *-chi* kabi qo‘shimchalarning Muhammadrasul Mirzo davridayoq cheksiz mahsuldor bo‘lganligidan va HO‘T unumli so‘z yasash qoliplari o‘sha paytdayoq shakllanganligidan dalolat beradi [Каримов, 1962:22]. Bu fikrni yasash asoslari HO‘Tda qo‘llanmaydigan va tabiiyki, O‘TILdan joy olmagan, biroq “Devoni Mirzo”da *-liq* qo‘shimchasi bilan yasalgan 6 ta yasash asosi arabiy bo‘lgan (*asalatlik*, *masallik*, *misllik*, *mushtoqliq*, *oshiqliq*) va 3 ta yasash asosi eroniy bo‘lgan (*mastlik*, *poklik*, *dilxushliq*, *xumorliq*, *afshonlig‘*, *anfositik*, *dardli*, *gulafshonlig‘*, *pastmonlig‘* kabi) so‘zlar yana bir bor tasdiqlaydi.

“Devoni Mirzo” asarlarida qo‘llangan, biroq O‘TILda qayd qilinmagan turkiy asosli tub so‘zlar sifatida quyidagi 9 ta so‘zni keltirish mumkin: *asru*, *butrat*, *dog‘i*, *naki*, *tamug‘*, *xo‘tandek*, *yama*, *tavsan*, *tozliq* kabilar.

Shu bilan birga, O‘TILda mavjud, biroq “Devon”da butunlay boshqa ma’noda qo‘llangan 4 ta tub so‘z borki, ular tubandaga ma’nolarda qo‘llangan: *vo‘tlig‘* – “o‘tli”, *yorlig‘* – “buyruq”, *yon* – “qaytmoq”, *qarog‘* – “ko‘z” ma’nolarida qo‘llangan.

Xulosa qilib aytganda, «Devon Mirzo»ning lug‘at boyligi turkiy TEQga mansub bo‘lgan 82 ta so‘zdan atiga 10 tasi (0.5 foiz) hozirgi o‘zbek adabiy tilida ishlatilmaydi. Bu 10 ta so‘zdan 4 tasining yasash asosi eroniy, 6 tasining yasash asosi arabiy va 8 tasi turkiy asosli so‘zlardir.

Ko‘rinib turibdiki, O‘TILga kirmagan so‘zlar sifatida ajratilgan va turkiy lug‘aviy qatlamga mansub bo‘lgan 82 ta (4 foiz) so‘zdan 64 tasining asosi O‘TILda berilgan va hosila so‘zlar unumli so‘z yasash qoliplari bilan yasalgan, 10 tasining yasash asosi esa arabiy, eroniy tillarga mansub bo‘lib, ular HO‘Tda qo‘llanmaydi. Shuning uchun bu so‘zlarni O‘TILga kiritish shart emas, ularni izohli lug‘atga kirmagan so‘zlar qatoridan chiqarish lozim. O‘TILga kirmagan so‘zlar sifatida 8 ta so‘z va 4 ta ma’noning barchasi hozirgi o‘zbek shevalarida, jumladan, o‘zbek tilining Xorazm shevalarida keng ishlatiladi. *Tavsan* so‘zi esa o‘zbek xalq shevalarida ham Mirzo qayd etgan ma’noda o‘rin olgan. Bundan xulosa chiqarish mumkinki, “Devoni Mirzo”ning turkiy TEQi, deyarli, to‘la miqdorda hozirga o‘zbek adabiy tilida keng iste’molda.

Shevaga xos so‘zlar sifatida *dog‘i*, *nachuk*, *netak*, *o‘rgamchi*, *orzi* (*arzi*), *osra* (*asra*), *otlan*, *oy* (*ayt*), *oyril*-, *te*-, *tongla*, *tufrog‘tufroq*, *vo‘tlug‘*, *yaqo*, *yaro*- so‘zlari ajratilishi mumkin. Bu so‘zlarning barchasi «O‘zbek xalq shevalari lug‘ati» (O‘XShL) da⁷⁰ qayd etilgan.

«Devon» turkiy qatlamining hozirgi o‘zbek tili turkiy qatlamiga munosabatini kuzatish bu ikki qatlam har ikkala davr uchun bir xildir degan qat’iy xulosaga olib keladi.

2. **Eroniy qatlam so‘zlari.** «Devon Mirzo»da 145 ta (7 foiz) eroniy TEQga oid so‘zlar (tub va yasama sof eroniy - 161 ta, arabiy-eroniy qurilishli 24 ta so‘z) O‘TILdan joy olmagan. Bu so‘zlarni yordamchi so‘z turkumlari va undovlarga (1), o‘zbek tilida umuman qo‘llanmaydigan sonlarga (2), otlarga, (3) harakat nomlariga (4), sifatarga (5), olmoshlarga (6) va fe’llarga (7) bo‘lish mumkin.

1. Yordamchi so‘z turkumlari va undovlar: *base*, *zihi*, *vah-vo*.

2. Sonlar: *yak*.

3. Otlar:

a) muayyan narsa-buyum nomini atovchi otlar: *ashk*, *dahon*, *dard*, *daro*, *bosoz*, *domon*, *dun*, *gisu*, *havo*, *rikob*, *silk*, *sirishk*, *xora*, *shah*, *hamrah*;

⁷⁰ Ўзбек халқ шевалари луғати. Масъул муҳаррир Ш.Абдурахмонов.— Тошкент: Фан, 1971. — 208 б.

b) mavhum predmetlarni bildiruvchi otlar: *afsar, havo, jonston, justijo', kina, mahlak, nang, navoz, navozish, nekhoh, javon, pechon, ranjur, rasan, savt*.

4. Harakat nomlari: *ashkbor, abgor, baxshish, faryodras, justijo', kamandoso, komkor, korzor, mardrang, monanda*.

5. Sifatlar: *abirafshon, afzuntiroz, badxo', bulbuloso, dushvor, g'alton, gulfom, kamandoso, mardrang, maygun, nolazan, nomtob, obdor, otashbor, pokboz, pokdam, purmug'on, sazodor, shaydfom, shirinkom, sho'roba, shodkom, xudkom, xushdor, xushxisol*.

6. Olmoshlar: *chand, hamul, hanuz, xudkom*.

7. Fe'llar: *kard, shud, raft, xez*.

Ro'yxatdan ko'rinib turibdiki, sifatarning miqdori barcha turkumlaridan ustun turadi. Forsiy sifatarning «Devon»da ko'pligining sababi shundaki, asar avvalo nazmda bitilgan bo'lib, unda ishq-muhabbat mavzusidagi g'azallardan tarkib topganligi uchun muallif o'z o'zbek mumtoz an'anaviy uslubiga sodiq qolgan [Муталлибов, 1959:136]. Bu uslubning o'ziga xos xususiyatlaridan biri esa badiiy sifatlashning hamisha, hatto ba'zan mazmundan ham ustunligidir. Badiiylikning asosiy omillaridan biri sifatlash bo'lib, bunda belgi ma'nosini ifodalovchi sifatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois «Devon»da ham forsiy sifatlar keng o'rin olgan. Hozirgi o'zbek adabiy tili meyorlari nuqtai nazaridan eskirgan deb sanaladigan bu so'zlar mumtoz she'riyatimiz uchun zaruriy omil bo'lgan.

3. **Arabiy so'zlar qatlami.** «Devoni Mirzo» asarida qo'llan 803 ta arabcha so'zdan 161 tasi HO'T uchun eskirgan so'z sifatida O'TILdan joy olmagan. Bu so'zlarni muayyan otlar (a), mavhum otlar (b), sifatlar (v), ravish (g), son (d), yuklama (e) larga ajratish mumkin:

a) otlar: *araq, ashjor, asmo, atfol, mug', surohiy, tift, uqbo, zavraq*.

b) mavhum otlar: *hayo, hiddat, jur'a, jurm, qurbat*.

v) sifatlar: *ablah, ahmar, axzar, akbor, bakir, bayzo, durud, farog', foyiq, fuzun, homun, mavzun, muanbar, muddaiy, nash', vofir*.

g) ravishlar: *asalat, aham, batinan, vahmnak, mannan, ma'ruz, mujmalan, munqati', murassa', musaxxar, mustag'raq, mutavajjih, mutaxayyir, muishxxas, muqavviy, muqayyid, xabis, xujasta, hannan*.

d) *holo*;

e) *arbaa*;

j) *lavlok*.

«Devon»da ishlatiladigan arabiy so'zlardan bir qismi arabcha ko'plik shaklida bo'lib, ularning birlik son shakli o'zbek tilida ishlatiladi [Иванов, 1973:62]. Masalan, *ashab, aflok, ahbob, ahvol, altof, alvon, alzon, ashjor, ash'or, asmo, asror, atfol, atrof, avrod, avsof, fuzun, g'animat, ifsho, iltifot, intiqomat, junun, lutf, nujum, sifot*. HO'T uchun eskirgan sanalayotgan bu so'zlar ham Mirzo she'riyatining uslub talablari bilan hamda o'z davri ruhini berish bilan aloqadordir.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, tarixiy, ilmiy, diniy qadriyatlarini tiklash munosabati bilan eskirgan deb sanalgan so'zlarning bir qismi qaytadan tiklanmoqda: *nubuvvat, nabiya, rihlat, uqbo*.

Mirzo «Devon»da O'TILda qayd qilinmagan dubletlar ham uchraydi. Bular: *al* (old), *al* (qo'l), *olda* (aldamoq), *orzi* (arzimok), *osra* (asramok), *oy* (aytmok), *te* (demoq), *tufrog'*//*tufroq*, *yaro* (yaramok) kabi adabiy tilimizdagi so'zlarning fonetik variantlaridir. Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, ularning ko'pchiligi *o - a*, *p - f* almashinuvi bilan bog'liq bo'lib, *p* ni *f* ga almashtirish ikki tilli shevalarga xos xususiyatdir, chunki bir tilli shevalarda teskari hodisa *f* ning *p* ga almashinuvi kuzatiladi. Qolgan dubletlarning ishlatilishi, ya'ni *kirpik, ol* (old) kabilar buyuk mutaffakkir – Alisher Navoiy asarlari tiliga ergashishdir.

Muhammadrusul Mirzo «Devon»i leksikasining O'TILga munosabatini ko'rib chiqib, qat'iylik bilan shuni ta'kidlash mumkinki, bu leksika - uslub xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan 150-200 so'zni hisobga olmaganda, hozirgi o'zbek adabiy tili va shevalarida to'laligicha mavjuddir [Abdurahmonov G. va b. 2008:326]. Demak, bu dalillar hozirga o'zbek adabiy tili, uning lug'at meyorlari XIX asr boshlarida shakllanganligidan dalolat beradi. Umuman olganda esa Mirzo «Devon»i leksikasini hozirgi o'zbek tili lug'at boyligi bilan solishtirish ikki davr leksikasi umumiy va bir xildir, degan xulosaga olib keladi. Biz tadqiq qilayotgan yodgorliklarda bir qator arabiy va forsiy so'zlar borki, ular HO'T uchun eskirgan, «Devon»da esa XVII-XIX asrlar eski o'zbek tili badiiy uslubini davom ettirish maqsadida qo'llangan.

ADABIYOTLAR:

1. Исҳоқов Ф. Гулханийнинг “Зарбулмасал” асари. – Т.: Фан, 1976. – 288 б.
2. Каримов К. Категория падежа в языке “Кутадгу билик”: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Т., 1962. – 22 с.
3. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
4. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журналы. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
5. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
6. Иванов С.Н. Арабизм в турецком языке. – Л.: Изд. ЛГУ, 1973. – 62 с.
7. Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. – Т.: Фан, 1959. – 260 б.
8. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. – 560 b.

O‘ZBEK TILI KORPUSIDA ZAMONNI IFODALOVCHI GRAMMATIK SHAKLLARNI ANNOTATSIYALASH MUAMMOLARI

PROBLEMS OF ANNOTATION OF GRAMMATICAL FORMS REPRESENTING TENSE IN THE CORPUS OF THE UZBEK LANGUAGE

Xonnazarov Elyor G'ofurovich*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tili korpusida zamon shakllarini annotatsiyalash muammolari, grammatik shaklning kontekstga bog'liq holda boshqa zamonni ifodalash holatlari, shuningdek, zamon kategoriyasini korpusda annotatsiyalash masalalarini monografik tadqiq etishga bo'lgan ehtiyoj haqida ma'lumot beriladi.

Annotation. This article provides information on the problems of annotation of time forms in the corpus of the Uzbek language, on the cases of expressing grammatical forms with other tenses depending on the context, as well as on the need for a monographic research of the issues of annotation of time categories in the corpus.

Kalit so'zlar: korpus, zamon shakllari, lingvistik ta'minot, annotatsiyalash, kontekst, o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon

Keywords: corps, tense forms, linguistic supply, annotation, context, past tense, present tense, future tense

Zamonaviy axborot texnologiyalarining jahon hamjamiyati kundalik hayotining ajralmas qismiga aylanib borishi tilshunoslik bilan bog'liq masalalarni ham raqamlashtirishni ijtimoiy ehtiyojga aylantirdi. Tilshunos olimlar oldida uzoq davr mobaynida jamlangan lingvistik axborotni lingvistik ta'minotga aylantirish vazifasi yuzaga keldi. Bu ehtiyoj natijasi o'laroq jahonda ko'pchilik xalqlar o'zining milliy til korpusiga ega bo'ldi va undan faol foydalanilmoqda. “Xususan, o'tgan asrning 60-yillarida mazkur jarayon jadallashdi, XXI asr boshlarida o'zida millionlab so'zlarni aks ettiruvchi yuzlab til korpuslari paydo bo'ldi” [Xamroyeva, 2018: 3]. O'z navbatida, bu tildan amaliy foydalanish samaradorligi oshishiga, tilni tadqiq etish va uni o'rganishda yangi imkoniyatlar yuzaga kelishiga, boshqacha aytganda, kompyuter texnologiyalarining lingvistika bilan integratsiyalashuviga sabab bo'ldi.

O'zbek tili korpusini yaratish borasida ham qator tadqiqotlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, takomillashtirish bosqichida bo'lgan hozirgacha yaratilgan korpuslar tilimizning boy imkoniyatlari va o'ziga xosliklarini aks ettirishi, til birliklarini tahlil qila olishi nuqtayi nazaridan mukammal emas. Bu, avvalo, korpus tuzish masalasiga so'nggi yillardagina jiddiy e'tibor qaratilganligi bilan, qolaversa, mavjud lingvistik axborotni lingvistik ta'minotga aylantirish borasidagi muammolar bilan xarakterlanadi. Avtomatik tahlil jarayoni sistemaviylikka asoslanib, muayyan til birligining qo'llanilishidagi o'ziga xoslik holatlari bunda muammo manbayiga aylanadi. Shuning uchun ham tilimizdagi muayyan turkum, kategoriya doirasidagi lingvistik axborotni korpusda mukammal aks ettirish yuzasidan monografik plandagi tadqiqotlar olib borishga ehtiyoj bor. Namuna sifatida olinadigan til korpuslarida shunday amaliyot borligini kuzatish mumkin. Masalan, ingliz tili materiallari doirasida zamon konseptining korpusdagi tadqiqi Georgiana Marsic tomonidan amalga oshirilgan. U gaplardagi vaqt belgisi tabiiy tilni qayta ishlash (NLP-Natural Language Processing) jarayonida qanday ifodalanishini o'rganadi. [Marsic, 2011: 5] Biroq o'zbek tili korpusida zamon kategoriyasini annotatsiyalash monografik tarzda o'rganilmagan.

Ma'lumki, zamon shakllarini annotatsiyalash korpusning morfologik analizatori uchun muhim hisoblanadi. Bunda dastlabki ish tilimizdagi mavjud zamonni ifodalovchi grammatik shakllarni tizimlashtirib olishdan boshlanadi. Fe'ning zamon kategoriyasi yuzasidan bir nechta nomzodlik dissertatsiyalari yozilgan. Bundan tashqari, turli darslik va qo'llanmalarda fe'l so'z turkumi doirasida ko'pchilik tilshunoslar tomonidan ham zamonlar tasnifi amalga oshirilgan. A. G'ulomov, A.Hojiyev, Sh.Shukurov kabi olimlarning mazkur mavzudagi tadqiqotlari alohida e'tiborga molik. Biroq ayrim grammatik shakllarning zamon kategoriyasiga mansub yoki mansub emasligi, agar mansub bo'lsa, u

* Tayanch doktorant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, xonnazarov90@mail.ru

qaysi zamonga oidligi yuzasidan bir to'xtamga kelinmagan. Bu haqida Azim Hojiyev shunday yozadi: "Turli darslik va qo'llanmalar, ayrim monografiyalar, shuningdek qiyosiy plandagi ishlardan tashqari o'zbek tilidagi fe'l zamonlari temasi bo'yicha to'rtta kandidatlik dissertatsiyasi yoqlandi. Biroq har bir zamon formasining o'ziga xos xususiyati haqidagina emas, hatto, hozirgi o'zbek adabiy tilida fe'lning qaysi zamon qanday formalarga egaligi haqida ham shu vaqtga qadar bir xil fikrga kelingan emas" [Hojiyev, 1973: 128] Tilshunos olimning mazkur mulohazalari bugun ham o'z kuchida turibdi. Hamon muayyan bir grammatik shaklning qaysi zamonni ifoda etishi yuzasidan turlicha fikrlar manbalarda uchraydi. Bu zamon ifodalovchi shakllarni o'zbek tili korpusi uchun annotatsiyalashdan oldin ularni muayyan tizimga solishga ham ehtiyoj borligini ko'rsatadi. Zero, bir qo'shimchaning qaysi zamonga oidligi tahlilida inson omili ikkilanar ekan, kompyuter dasturidan ham to'g'ri tahlil kutib bo'lmaydi. Korpus linvistik ta'minotni inson tomonidan kiritilgan texnologiyalar asosida voqelantirib beradi.

Manbalarda o'zbek tilida zamonni ifodalovchi grammatik shakllar sifatida quyidagilar berilgan:

1. O'tgan zamonni ifodalovchi grammatik shakllar: *-di, -gan, -b (-ib)*
2. Hozirgi zamonni ifodalovchi grammatik shakllar: *-yap, -moqda, -yotir (-ayotir), -yotib (-ayotib)*
3. Kelasi zamonni ifodalovchi grammatik shakllar: *-a (-y), -r (-ar), -moqchi.*

Yuqoridagi shakllarning *edi, ekan, emish* to'liqsiz fe'llari bilan qo'llanishidagi zamonga xoslanish ham borki, u korpusda ifodalashda kategoriya tabiatini murakkablashtiradi: *-gan+edi, -gan+ekan, -gan+emish, -b (-ib)+edi, -b (-ib)+emish, -moqda+edi, moqda+ekan, -moqda+emish, -yotir (-ayotir)+edi, -yotir (-ayotir)+ekan, -yotir (-ayotir)+emish, -yotib (-ayotib)+edi, -yotib (-ayotib)+ekan, -yotib (-ayotib)+emish, -r (-ar)+edi, -r (-ar)+ekan, -r (-ar)+emish, -moqchi+edi, -moqchi+ekan, -moqchi+emish.* Sifatdosh shakli sifatida qaraladigan *-yotgan (-ayotgan), -ydigan (-adigan)* qo'shimchalari ham to'liqsiz fe'llar bilan birgalikda *-yotgan (-ayotgan)+edi, -yotgan (-ayotgan)+ekan, -yotgan (-ayotgan)+emish, -ydigan (-adigan)+edi, -ydigan (-adigan)+ekan, -ydigan (-adigan)+emish* kabi murakkab shakllarni hosil qiladiki, ularning har bir qo'llanilish holatini korpusda annotatsiyalab chiqish zarur. Bunga qo'shimcha ravishda mazkur shakllarni annotatsiyalash jarayonida hisobga olinishi kerak bo'lgan bir qator jihatlari ham mavjud:

1. Ushbu qo'shimchalardan ayrimlarining bo'lishsizlik shakli bilan munosabatini, inkor shakli ta'sirida zamon qo'shimchasi tarkibida yuz beradigan fonetik o'zgarishlarni e'tiborga olish. Masalan: *-r, -ar* shaklini olgan fe'lning inkor shakli *-mas* ko'rinishida bo'lishi yoki *-moqda, -moqchi* kabi shakllarning *-ma* bo'lishsizlik shaklini qabul qilmasligi, ba'zi hollarda *emas* to'liqsiz fe'lining ishlatilishi.

2. Qo'shimchalarning to'liqsiz fe'l bilan birikkan shakllarining tovush tushishi fonetik hodisasi ta'sirida qo'shib yozilish holatlarining ham tilimizda faol qo'llanilishi. Masalan: *-gan edi=-gandi, -gan emish=-ganmish, -ar ekan=-arkan.*

3. *yot, tur, o'tir, yur* kabi ayrim fe'llarning zamon shakllarini qabul qilishi va zamon ma'nosini ifodalashidagi o'ziga xosliklarini inobatga olish, xususan, bu fe'llarning harakatni va holatni anglatadigan o'rinlari, ularning ko'makchi fe'l vazifasida kelganda harakatning davomiyligini anglatishini e'tiborga olish. Masalan: U allaqachon uyga *ketibdi* (o'tgan zamon) – U bekor, uyda *o'tiribdi* (hozirgi zamon) (Har ikkala fe'lining morfemik tarkibi bir xil, ammo asosning ma'naviy xususiyati zamonni voqelantirishga ta'sir ko'rsatyapti)

4. Sifatdosh shakli sifatida ham mavjud bo'lgan *-gan, -r (-ar), -yotgan (-ayotgan), -ydigan (adigan)* kabi qo'shimchalarning valentlik imkoniyatlari doirasida ularning sof fe'l tarkibida zamon ifodalash va fe'l asosidan sifatdosh hosil qilish (sifatdoshda ham zamon ma'nosi bor) holatlarini farqlash. Masalan: *kelayotgan ekan* shaklidagi *-ayotgan* affiksi sifatdosh hosil qilganligi yoki sof fe'l tarkibida zamon ifodalaganligi bo'yicha manbalarda turli xil fikrlar berilgan.

5. *-a (-y)* shaklining ba'zi hollarda har uchala zamonga tegishli holatni ifoda etishi. Manbalarda hozirgi-kelasi zamon, umumzamon, doimiy zamon kabi terminlar bilan ifodalangan bu hodisani to'rtinchi alohida zamon sifatida yoki kelasi zamon o'rnidagi uchinchi zamon deb qarash bo'yicha bir to'xtamga kelinmagan.

6. Muayyan zamonga tegishli grammatik shaklning kontekst bilan bog'liq ravishda boshqa zamonni ifodalab kelish holatlari. Quyida birgina o'tgan zamonning *-di* shakli kontekstga aloqadorlikda ifodalaydigan ma'nolarni tahlil qilib ko'ramiz.

-di shaklining o'tgan zamonni ifoda etishi yuzasidan barcha tilshunoslar yakdil fikr bildiradilar. Lekin turli nutqiy qurshovda uning boshqa zamonlarni ham voqelantira olishi, qolaversa, shaxs-son qo'shimchasi bo'lgan *-di* shakli bilan omonimlik munosabati ham borki, bu qo'shimchani korpusda

annotatsiyalash jarayonida bir qator muammolarni yuzaga keltiradi. Chunki bu holatlarning aksariyati kontekst bilan bog'likda yuzaga chiqsa, ayrimlari grammatik shakl qo'shilayotgan asosning leksik ma'nosiga daxldorlikda yuz beradi.

-*di* shaklining o'tgan zamonni ifoda etishi eng faol qo'llanish holati bo'lib, masalan, *bordim* so'zshakli bor+PAST+DEF+P1+SG tarzida dasturlanishi mumkin.

Xuddi shu nuqtayi nazardan nutqimizda tez-tez uchrab turuvchi “*Bo'pti, men ketdim*” tarzidagi gapda qo'llangan *ketdim* so'zini ham dastur o'tgan zamondagi fe'l sifatida xatò tahlil qilib ketaveradi. Vaholanki, ketish harakati nutq momentidan keyin yuz beradi va tahlilda uni kelasi zamondagi fe'l sifatida ko'rsatish to'g'ri bo'ladi. Misoldagi *ketdim* so'zshaklining aynan kelasi zamonning -a qo'shimchasi bilan ifodalanadigan *ketamanga* nisbatan ma'noviy farqlanishi ham mavjud bo'lib, *ketdim* kelasi zamonda yuz beradigan harakatning nutq momentiga eng yaqin ekanligini ifoda etadi. Bu qo'llanish nutqimizda faol bo'lib quyidagi misollarda ham -*di* shakli shu holatni ifodalagan:

– *Xayr, o'rtoqlar, men ketdim.*

– *Diqqat bilan tinglanglar, men boshladim.*

Ushbu gaplarda bildirish, ogohlantirish ma'nolari ifodalangan.

Qani, bolalar, yozdik.

Tez-tez, chopdik.

Bu gaplarda esa taklif, da'vat ma'nolari ifodalangan. E'tibor berilsa, bu holat asosan I shaxs birlik va ko'plikda kuzatiladi. Bunda I shaxs birlikda bildirish ma'nosi, I shaxs ko'plikda taklif, undash ma'nolari anglashiladi. Ushbu berilgan misollarning barchasida -*di* shakli o'rnida kelasi zamonning -a, -y shakllarini qo'llash mumkin.

Bundan tashqari *nima* so'roq olmoshi *demoq, qilmoq* fe'llari bilan birga qo'llanganda ba'zan unga qo'shilgan -*di* qo'shimchasi ham kelasi zamon ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi.

– *Unda bu ishlarni bugunqo amalga oshirishimiz kerak, nima deding(iz)?*

– *Kursdoshlarim barcha gaplardan xabar topibdi, endi nima qildim?*

-*di* shaklining bu gaplarda ifodalagan kelasi zamon ma'nosi I va II shaxs doirasida qo'llanilib, muayyan vaziyatga munosabat bildirish tinglovchi e'tiboriga havola etiladi. *Nima deding, nima dedingiz* kabi shakllarning kelasi zamon ma'nosini berishi faqat II shaxs birlik va ko'plikda, *nima qildim, nima qildik, nima qilding, nima qildingiz* kabi birikmalar esa I va II shaxs birlik va ko'plikda qo'llaniladi.

Yuqoridagi holatlardan tashqari -*di* qo'shimchasi jonli so'zlashuv uslubida nutqiy vaziyatga bog'liq ravishda *faraz* ma'nosi bilan quyidagi misollarda ham kelasi zamonni ifodalaydi:

– *Xo'p, ertaga o'qishni tugatding, keyin nima bo'ladi?*

– *Menga yo'lni qayta tushuntir, katta yo'l bo'ylab to'g'ri boraman, Ahmad akaning do'koni keladi, do'kondan chapga burildim, undan so'ng qayerga yuraman?*

Ushbu gaplardagi -*di* shakli -a kelasi zamon qo'shimchasi bilan erkin almasha oladi. Bu holatda -*di* qo'shimchasi kelasi zamonda faraz qilinayotgan harakat-holatning yuz berishi aniqligi, amalga oshishiga ishonch qo'shimcha ma'nolarini ifodalaydi. Bu ma'noda u uchala shaxsda ham birlik va ko'plikda qo'llana oladi.

Umuman olganda, biz bu o'rinda birgina qo'shimchaning kontekstga bog'liqlikda o'z ma'nosidan chekinib boshqa zamonni ifodalashi haqida to'xtaldik. Vaholanki, korpus matnlarida bu kabi boshqa zamon qo'shimchalari ham xilma-xil ma'nolarni voqelantirgan bo'ladi. Ularni to'g'ri tahlil qilish uchun esa korpus tizimli lingvistik ta'minotga ehtiyoj sezadi. Qolaversa, yuqorida sanalgan zamon ifodalovchi grammatik shakllarni korpusda ifodalash bilan bog'liq qator muammolarning ham yechimini ishlab chiqish darkor. Bu esa zamon kategoriyasining korpusda annotatsiyalanishini monografik tarzda tadqiq etishga zarurat borligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR:

1. G'ulomov A. Fe'l. –Toshkent: Fan, 1954.
2. Hojiyev A. Fe'l. – Toshkent: Fan, 1973.
3. Xamroyeva Sh. O'zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. – Buxoro, 2018.
4. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), ctp. 703-712.

5. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журналі. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
6. Marsic G. Temporal processing of news: annotation of temporal expressions, verbal events and temporal relations: A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements of the University of Wolverhampton for the degree of Doctor of Philosophy, 2011.

ДИДАР АМАНТАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫ: ЖАҢАШЫЛ ІЗДЕНІС, ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ТАНЫМ ЖӘНЕ МОДУСТЫҚ ҮЛГІ

THE WORKS OF DIDAR AMANTAI: INNOVATIVE SEARCH, PHILOLOGICAL COGNITION AND THE MODUS MODEL

Қуадықова Арайлым Ержанқызы*
Ғылыми жетекшісі: Б.Қ.Мұратбек*

Аннотация. Мақалада стильнің ерекшелігімен, жанрлық әңгіме жазуда жаңашыл дүниелерді қамтып жүрген әдебиетіміздік постмодернистік жазушысы Дидар Амантайдың шығармаларына филологиялық талдау жүргізіледі. Стилистикалық фреймдер, танымдық-концептуалды бейнелер, синонимдік теңеулер, барлық модус құрайтын бірліктер мен тілдік, идеялық ерекшеліктерді шығармадан мысаладар келтіре отырып көрсетілген.

Кілт сөздер: модустық үлгі, элегиялық модус, постмодернистік, ретроспекция, метамәтін.

Abstract. The article provides a philological analysis of the works of the postmodern writer Didar Amantai, highlighting the peculiarities of style, innovation in writing genre stories. Stylistic frames, cognitive-conceptual images, synonymous equalities, all modus-forming units and linguistic and ideological features are shown in the examples from the work.

Keywords: modus model, elegiac modus, postmodern, retrospection, metatext.

Қазіргі қазақ әдебиетінде модернизм және постмодернизм бағыттарын қатар қамтып, стильнің ерекшелігімен, жанрлық әңгіме жазуда жаңашыл дүниелерді қамтып жүрген жазушылардың бірі де бірегейі – Дидар Амантай. Ол өзінің бір сұхбатында былай дейді: «Қалам әдетте, жазған шығармалар арқылы емес, көп оқыған кітаптар негізінде ұшталады. Оқудан жазу мәдениеті пайда болады. Менің кітаби рухани ұстаздарым сабырлы, бірқалыпты детальдарды бейнелегенде анық болуға үйретті. Уақиғаны құбылысы арқылы суреттегенде, қаһарманды әрекетінен көрсеткенде, мәнердің қиындығынан ұзақ жаза алмайсыз. Демек, сөзден салмақ кеткенде, ойдан күрделі пайым жоғалғанда, қалам да оза шауып, қайта-қайта мәнердің алдына түсе береді. Ақыры мәнер бұзылып, стиль жоғалады. Стиль – жазғанда, темірдей тәртіп, оқығанда, арғымақтай еркін. Екінші, модерн түсінігі жазу үлгілерінен қалыптасса, сонымен қатар қос ғасырдың тоғысында, Парижде, Еуропада топтасқан ақын-жазушылар ұзақ ізденістен соң ойлап тапқан нақты әдіс-тәсіл көрінісінен тұрса, постмодерн – бұл мәнердің өзі емес, мәтін өмір сүріп отырған мәдени ситуация.

Жазушының сұхбатынан келтірілген үзіндіге сай, автордың стилі мен тақырыпты қатарластыра қамтуының өзі – оның заман талабына сай жаңашыл ізденіс пен көркемдік танымының ая шеңберінің кең екендігін айқын көрсетеді. Әдебиетті сүйетін оқырман оның шығармаларын постмодерндік сарынның негізінде қарастыруға ұмтылса, тілшілер үшін Дидар Амантайдың форма мен мазмұнның реңк белгілерін ашуы, танымдық деңгейдегі мәтін парадигмасын жасақтай алуы, стиль арқылы сөйлемдерді ықшамдап беруі, диалогтарды ұтымды қолдана алуы, монологтарды тың ізденісте беруі, сөз бен сөйлемнің, сөйлем мен мәтіннің өзара байланысы, жинақылығы, мазмұндық жағынан ұтқырлығы, бәрі-бәрі жазушының жаңашыл ізденісінен туғандығы белгілі. Дидар Амантайға дейін әдебиетте мұндай стиль болмады деп айта алмаймыз. Оралхан Бөкей, Тынымбай Нұрмағамбетов, Әбіш Кекілбаевтың шығармаларынан да жаңашыл ізденісті аңғара аламыз. Әдебиеттегі пастиш, ирония, интерпретация, символ, декодизация сынды терминдер қазіргі әдебиеттің өзекті зерттеулері болып отыр. Ал тіл білімінде Дидар Амантай шығармаларының лингвистикалық модусын сараптау тұрғысында қарастыра болсақ, элегиялық нұсқасын, ирониялық нұсқасын, комедиялық нұсқасын, жалпы айтқанда қаһармандықтан бастап, идиллиялық модус үлгілерінің қай-қайсысын болмасын кездестіруге болады. Стилистикалық коннотация мен стилистикалық мағына автор туындыларына реңк беріп

* Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Kuandykovaa.99@mail.ru

тўр. Жазушы шығармалары бүгінгі заманның көрінісін эмоциялық реңк арқылы өте ықшам береді. Соған сай кей шығармалары сахналанып, театр тарландарына шабыт беріп жүрсе, кей шығармалары кино әлеміне сапар шегуде. Автордың мақсаты да – сол. Ол өзінің жазушылық қолтаңбасын ғана қалдыруды ойламайды. Образдылық пен оқырманға жеткізгісі келетін идеяны күшейтіп, динамика мен статикалық күйді қатар қолданады.

Автордың «Мен сізді сағынып жүрмін» шығармасын алар болсақ, баяндау барысы бірінші жақтан өрби келе, арасында екінші, үшінші жақтың да шамасын байқатады. Сонымен қатар шығарманың өн бойынан элегиялық модус пен драмалық модусты оп-оңай ажырата аламыз. Ал сөйлемдердің құрылымына келер болсақ, ритмді түрде жай ғана баяндаудың түрі ғана емес, сипаттау, суреттеу, сөйлету, кейіптеу, оқырман тіпті эмоцияға қай сәтте беріліп кеткендігін де аңғармай қалып жатады. Бар-жоғы он шақты беттен тұратын шығарманың стилистикалық тұрғыдан сөйлемдері бір-бірімен қиыспай жататын тұстары өте көп. Диалогтар да реттілікпен орналаспаған. Диалог өздігінен монологқа, ал монологтар қайта диалогқа айналып кету заңдылықтары да осы шығармаға тән құбылыстар екендігі мәлім. Сөз тіркесі грамматикалық тұрғыдан жаңаланып, көнеленіп, қайта қалыптасып жатады. Бұл қаламгердің сөздік қорын жаңалай алу ерекшелігі. Адъективтену, адвербиалдану, предикат сынды тәсілдер жазушы шығармашылығының өзіндік қолтаңбасы болуына өз үлесін қосады. Ал «Гүлдер мен кітаптар» шығармасы болса, бірізділік ретін сақтаған шығармалардың қатарында. Көне Рим, Грек әдебиетінің детальдарын аңғарамыз. Атаулы сөйлемдер арқылы өріліп, әр сөйлемге нақтылық пен деректілік үлгісіне сай цифрлық мағына үстейді. Бір оқығаннан ұға қоймаған оқырман бірнеше мәрте оқыған соң өзінше ой тұжырымдайды. Романды ғалымдар қазақ әдебиетінде бұрын соңды болмаған модерн мен постмодерндік ағымның ортақтасқан дүниесі деп бағалайды. Бұл деп отырғанымыз метатеза мен пастиш, симулякр мен символ өте нақты қолданған автордың шығармасы өн бойы модустың қай категориясын болмасын, толықтай қамтыған. Шығарманың басталу желісі басты кейіпкер, яғни Әлішер атты жігіттің түс көру процесімен өрбиді. «Жер бетін тұман басты. Содан кейін аспан салбырап төмен түскен. Еңсені көтеріп жүру мүмкін болмай қалды, адамдар бойын тіктеп тұра алмаған соң, жер бауырлап еңбектей бастады. Қорлықтың ауыры құнысқан жауырынды жазып тік жүре алмауда екен. Жорғалап келе жатып ол жердің иісін таныды, кітаптың иісі шығады. Кәдімгі шаң-топырақ басқан байырғы сары ала қағаздың таңсық алабөтен иісі тап иегінің астынан аңқып тұр. Аспан мен жердің арасын қалың бозамық тұман жайлаған» [1, 6].

Түс көру мотиві әдебиетте соңғы уақытта көп шығармаларға арқау болып жүр. Алайда Дидар Амантай шығармаларындағы түс көру процесі мүлдем бөлек. Ол сол мотивті қолдану арқылы аталмыш туындының басты идеясын беруді нысанға алады. Тілдік қабатта когнитивті ұғымдар бар, сол ұғымдардың еншісінде автор бірнеше дүниені концепт арқылы берсе, бірнеше дүниені символдық бейнелеу арқылы көрсетеді, ал енді кей бөлімде автор ойы мүлдем оқырманға басқа арнада жылжиды. Автордың жаңалығы да сол – модус тұрғысынан алғанда кез келген шығармасын жеке-жеке талдау ретінде қарастыруға болады. Автор өзінің бір сұхбатында тақырыпқа аса мән бермеймін, мен үшін шығарманың идеясы мен оның қоғам арасында қабылдануы маңызды деген пікірінен ізденімпаз жазушы екендігін көреміз. Қазіргі шығармаларға лингвистикалық талдау жасаған тұста перифраздарға, адъективтенген есім сөздерге, номинатталған есім сөздерге, етістіктің есім сөз орнына жұмсалуды көп байқаймыз. Бұл үрдіс автор шығармаларында да көп кездеседі. Сонымен қатар репликалық қайталау стилі көпке мәлім. Әсіресе драмалық модуста шығарманың басындағы ой соңында немесе ортасында қайта кезігіп жатады. Қайталаудың бұл үрдісі оқырманға ой салудың басты шарттарына айналды. Соған сай, Әлішердің көрген түсі шығарманың композициясын бастаса, сол екі-үш сөйлем трагедиялық ақиқатта шығарманы аяқтайды. Әлішер көрген түс желісі «аспанның салбырап жерге түсіп, шаң-тозаңға айналу» тіркесі арқылы бейнеленеді. Алғашында бұл сөйлемдердің легін бастапқы түстің еншісінде оқимыз. Түс мотивінің өзін көркемдеу, диалогтарды беруде симулякрді қолдану, мағыналық ұғымдарды қолдануда, оларды оқырманға оңтайлы тәсіл арқылы жеткізуде автордың ең басты жаңашылдығы – интеллектуалдық провакация жасауында. Автор шығарманы эксперимент тұрғысында жазбайды. Оның өзінің көркемдік презумпциясы бар. Шығарманың көркемдігінде қаламгер тілдік техникаларды өте қолдана алады. Әлішерді әуелі сабырлы, парасатты жан етіп, бейнелілігін арттырып, соңында оның психологиялық жан дүниесін элегиялық

модус арқылы көрсетіп, өз-өзіне қол жұмсау формасына әкеледі. Оқырман эмоциясы мен автор идеясы осы тұста бір-бірімен қатарласып отырады. Бұл да автордың – көркемдік танымының көкжиегі кең екендігінің көрінісі. Дидар Амантай жалпыдан жекеге, жекеден жалпыға қарай тұрақты форманы сақтай алу шеберлігімен де ерекшеленетін жазушы.

«Аспан мен жер». «Аспан салбырап жерге түседі». Гүлдердің жекелей атауы. Кітаптардың жекелей атауы. Жазушының фразеологизмдерді қолдануы, екі дүниенің салыстырмалы реңкін ашуда арнайы сөздерді қолдануы символикалық бейнелеу арқылы көрініс береді. Аспан – биіктіктің символикасы болса, жер – төмендіктің белгісі. Бірақ екі ұғымның астарында тек қана биіктік пен төмендік қана емес, сонымен қатар философиялық мағыналылық, грамматикалық мағынаның күрделенген сәттері арқылы суреттелген. Автор сатқындықты, жамандықты, адамдықты, пенде бойындағы қасиеттерді ашуда метанизациялау, метафоралық бейнелеу, кейіптеу, теңеу, эпитет арқылы жаңаша сананы ояту деңгейіне көтеріледі. Автор мен оқырман полемикаға түсетін жерлер де бар. Аңыздық сананы көрсетуде автордың коллаж жасау шеберлігі іске қосылады. Әр бөлім бір кітап. Құдайлар бөлімі, ақындар бөлімі, жазушылар бөлімі, әр бөлімдегі атаулардың өзінен бір ғана мағына ұғып қоймаймыз. Бір ұғымды беру арқылы көп мағыналылық деңгейін де көрсетеді. Автодың жаңашылдығы сол – стильдік ассоциация. Оқырман жазушының атаулары арқылы белгілі бір дүниеге ассоциация жасап, соңында визуализацияны оңай сезіне алады. Мекен мен мезгіл, уақыт пен кеңістік, естелікке толы сағыныштар оқырманды артық сөйлем оқуға мәжбүрлемейді.

Дидар Амантай шығармаларының тағы бір жаңашыл тұсы - аңыздық сана. Бұл деп отырғанымыз көркем шығармада мифологияның көрініс беріп, сол көріністі тілдік бірліктердің желісінде ақпарат арқылы жеткізе алуы. Кез келген қаламгер үшін бұл үрдіс те үлкен еңбекті талап етеді. Көп қаламгерлер сол үшін де мифологиядан іргесін аулаққа салады. Ал жазушы Дидар Амантай болса аңыздық сана арқылы шығарманың бедерін одан ары әрлендіре түседі. Мифологияда дүние, тіршілік құдайлар арқылы пайда болды делінеді. Ол сонау Аристотель шығармаларынан бастау алып, адамның наным-сенім интуициясымен әлі күнге дейін қолданыста жүрген техникалардың бірі. Яғни ер мен әйелді аспан мен жер құдайларына теңестіріп, солардың бірігуінің салдарынан дүние жаратылды, - деп беріледі. Ең әуелі, Мысыр мифологиясында жер, аталық бастау – Геб, аспан, аналық бастау – Нут. Қытай мифологиясында керісінше, әйел, жер, қара түсті – Инь, еркек, аспан, ақ түсті – Ян. Грек мифологиясында биіктік пен аспан құдайы – Зевс, ал, жер мен құнарлылық құдайы – Артемида болып саналады. Ізгілік пен зұлымдықтың, яғни ақ пен қараның арасы қанша алшақ болғанымен, кейде солардың аражігін айыру сонша қиын болатыны рас. Дүниеде зұлымдық болмаса, мейірімділіктің бар екенін, жамандық болмаса жақсылықтың бар екенін адамзат білмес еді. Тиісінше, адам қанша биіктеп, жоғары көтерілгенмен оның баратын орны – жер. Осы идея романның өн бойынан көрініп тұрады. Шығарманың «жер мен аспанның» бірігуінен басталып, «жер мен аспанның» түйісуінен аяқталуы осындай ойға алып келеді.

Әлем пайда болғаннан бастап, адамзат ақиқатты іздей бастады. Сол ақиқатты іздеу барысында әр түрлі ғылым салалары пайда болды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында ғылым зерттелу объектісіне қарай гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдары, - деп екіге бөлінгені белгілі. Алайда, қандай ғылымды алып қарасақ та, оның бір ғана миссиясы бар – ол ақиқатты тану. Сол ақиқатты тануда «ретроспекция» деген әдістің атқарар рөлі ерекше. «Ретроспекция – «өткенге назар аудару» («өткеннің тірілуі», «өткенді іздеу») [2]. Аталған пікірден аңғаратынымыз өткен шақта шығарманы сөйлету үшін үлкен ізденіс керек. Жазушы бұл қиындықты да өз шығармаларында оңай еңсереді. Психологияда синестезия мен кинестезия, сенсублизация сынды терминдер автор туындысына арқау болып тұр. «Гүлдер мен кітаптар» романындағы басты қаһарман Әлішер ретроспекциялық әдісті пайдалану арқылы өзінің үш томды қамтитын толық романын өмірге әкеледі. Ол жерде түркі әлемінің қалай пайда болғандығы, қай уақытта өмір сүргені, ықылым замандағы пайғамбарлар мен сахабалардың іс-әрекет желісі, жалпы адамзаттың тәңіршілдігі, бір Құдайға сену инстинкті, пайғамбарлардың хадистері мен ұлы ойшылдардың тарих парағынан алар орны, әртүрлі уақыт аралығын қамтитын қоғамдық өзгерістер, сілкінулер, дүрбелеңдер мен соғыстар, барлығы дерлік тарихи аспектілік тұрғыда баяндалады. Кейіпкер Әлішердің өмірі мен әрекеті «Гүлдер мен кітаптар» ұғымымен үйлесін тапқан. Яғни, Әлішер кітабында «Әлем қалай пайда болы? Адамзат қалай пайда болды? Алғашқы

жазу, сызу, тіл қалай және қашан пайда болды? Біз оқып жүрген тарих дұрыс тарих па?» деген сұрақтардың жауабын іздеп, «артқа шегініс» жасады. Сондай-ақ, ол шынайы өмірінде де «Құдай бар ма, жоқ па?» деген сауалдың жауабын, яғни «ақиқатты» табу мақсатымен «артқа шегініс» жасап, өз-өзіне қол жұмсайды. Осы дүниелерді жазуда автор жай ғана баяндау, дәстүрлі грамматиканы қолданумен шектелмейді. Модаль сөздерді трансформациялап, сонымен қатар, тілдік модельдерді, әсіресе безендірші стилистикалық белгілерді жиі қолданады. Сол үшін де шығармалары көпке өтімді. Сонымен қатар Дидар Амантай штамп, клише, стереотип, дайын шаблон сынды тіркесті сөз оралымдарын да шығарма барысында өте жиі қолданады. Оны алдағы бөлімдерде нақтылап талдайтын боламыз.

Жазушы Дидар Амантайдың филологиялық танымы тым жоғары. Ол әр шығармасында әр сөйлемді тірі етіп беруге барын салатын жазушылардың қатарында. Стилистикалық фреймдер, танымдық-концептуалды бейнелер, синонимдік теңеулер, барлық модус құрайтын бірліктер автор шығармасының өн бойынан жиі ұшырасады. осы постструктуралистік бағытты ұлттық негізде, көркем әдеби стилімен бере білген. Романның негізгі ерекшелігі де осында. Романның атауы оқырман үшін түсініксіз, әрі қызықты. «Гүлдер мен кітаптар». Романды бұлай атау арқылы автор оқырманына не айтқысы келді? Романның «Шежіре» атты бөлімінде: «Кітап дүниені өзгертпейді. Бірақ, жетім көңіл жалғыздықта оны өзіне медет тұтады» [1, 50], - дейді. Ал, «Гүлдер» атты бөлімінде: «Ескі заманда шайыр қыздың сұлуын гүлге теңеді. Қазір ол ізгіліктің бейнесіне айналып отыр. Қасірет шегіп, бейнет көргенде, шындықты танып, бақыт кешкенде, сіздің іргенізден ұдайы гүл табылады. Қайғыңызға ортақтасады, қуанышыңызды бөліседі, жалғыздықта серік болады» [1, 60] - дейді. Автордың жалғыз ғана мұңдас досы, сырласы бар. Ол – кітап. Гүл де дәл сондай – жаны нәзік, сезімтал сырлас дос. Ия, мұнда гүлді де, кітапты да жалғыздықтан құтқаратын жолдас ретінде қарауға болар еді. Алайда, автордың айтайын деген негізгі ойы бұл емес секілді. Автор шығарманың соңында «Гүлдер ме, кітаптар ма?» деген сұрақ қойып, оны тарихтың еншісіне қалдыратын секілді. Жазбалар атты бөлімде: «...гүлдер туралы шығарма, әлде кітаптар жайындағы туынды. Кітап ой ретінде жалғыздықтың аясында дүниеге келетін жұмбақ құбылыс, ал гүлді серік іздеген жаны нәзік адам өсіреді. Гүл сезімді ой тудырады, кітап ойдың сезімін дамытады» [1, 120] - деген сөйлемдер арқылы жазушы кітаптың негізгі идеясын жеткізіп тұр. Автордың өзіне тән стилистикалық коннотациясы басқа жазушылардан сол үшін де басқаша. Себебі, жазушы шығармаларында мазмұн тізбекті, мәтін желісі сюжет бойынша жүріп отырмайды. Дидар Амантай шығармаларында байырғы сөздерді де жиі қолданысқа түсірмейді. Керісінше, жалпы оқырманға ортақ, түсінікті атауларды көркемдеп жеткізу, арнайы репликалық қос сөздерді, фразеологиялық тіркестерді, автордың өзіне ғана тән теңеу, эпитеттерді туындыға арқау ету – авторды басқалардан ерекшелейді. Дидар Амантай шығармалары мәтін мен автор арасындағы байланыста орнатуда өзіндік ерекшеліктерге толы. Осы тұрасында мәтін шеңберін зерттеуші структуралист-ғалым, постструктуралистік бағыттың уәкілі Ролан Барттың «Автордың өлімі» (1967), «Шығармадан мәтінге» (1971) секілді зерттеу еңбектерінде шығарма мен мәтіннің, сонымен қатар оған автордың тікелей қатынасын толықтай қарастырады. Ол жерде Ролан Барт шығарма мен мәтін өзара мынадай ерекшеліктерден тұрады дейді: «Шығармалар мен мәтіндердің аражігін физикалық тұрғыда ашуға талпыну бос әурешілік. Әсіресе, «Шығарма деген – классика, мәтін – авангард» деу жаңсақтық болар еді... Мәтін ең көне шығармалар да болуы мүмкін, ал көптеген заманауи туындылар мәтінге мүлде жатпауы мүмкін. Айырмашылық мынада: шығарма – кітаби кеңістікте (кітапхана каталогында, кітап дүкенінде) қозғалыссыз қалатын, заттық фрагмент болса, мәтін – белгілі бір ережелерге сәйкес (немесе қарсы) дәлелденетін, әрқашан қозғалыста болатын, әдіснамалық әрекеттердің алаңы» [3,131]. Бұл жерден аңғаратынымыз мәтіннің өміршең құбылыс екендігі. Ал автор Дидар Амантайдың туындылары шығарманың да, мәтіннің де ережесін толықтай қамтып тұр. Шығарманы талдауда көп жағдайда әдебиеттің арнасын ашар болсақ, ал мәтіннің аясын қарастыру үшін көбіне тілдің мәселелеріне жүгінеміз. Жазушының шығармаларын түрлі бағытта зерттеп жүрген ғалымдардың өзі автордың «Гүлдер мен кітаптар» туындысына мынадай баға береді. Шығарма – гүл болса, мәтін – кітап. Екі тарапты да қамту үшін автор ізденіс үстінде болды. Автордың кей сұхбаттарынан аңғарар болсақ, көне Ашуралық, Римдік кітаптардағы желілі сюжеттерді өз шығармасына арқау етуге тырысады. Адамзаттық категорияларды, концепциялардың мәнін ашуға ұмтылады. Шығарма болмасын, мәтін болмасын Дидар Амантайдың ұзақ ізденістен, жаңашыл көзқарасынан, ұзақ түндерде қалам тербетіп, көзінің

майын тауысқан үлкен еңбегінің жемісі. Кей пікірлерге сүйенер болсақ, автор кітабының ғұмыры қысқа гүл болатыны, болмаса ғұмыры ұзақ кітап қатарына қосылатыны әлі белгісіз, біз оны келер кннің еншісінен, тарих парақтарынан көретін боламыз. Тіпті шығарма желісіндегі басты кейіпкердің өзі Әлішер сюжетте туындатып жатқан романын «гүл ме, кітап па?» деп өзіне сұрақ қояды. Өзіне сұрақ қою арқылы оқырманға да ой тастайды. Автордың өзі де шығарма мен мәтіннің аражігін ажыратуды оқырманның таңдауына қалдырып отыр. Біз оны Дидар Амантайдың мына сөйлемдерінен аңғара аламыз: «Кейбір адамның білемін дегені кей уақ өзін-өзі жай алдау болып шығатыны бар. Оны қыздырып жүрген тек роман идеясы ғана болуы ғажап емес. Әрине, ұдайы іздену қажет. Ізденістің бәрі, әлбетте, үнемі сәтті бола бермесі анық. Көк байрақты түркі тарихы мен қасиетті діни кітаптар түгел дерлік оқылды. Арада жылдар өтті, эпсаналық порма, оның ішінде қалай жазылуы тиіс аңыз, тәмсіл үлгісі әлдеқашан санада бекіп, көңілге тоқылған» [1, 119]-деп жазушы мәтіннің ғұмырлылығын айтады. Демек жазушы мәтіні болмасын, жазушы шығармасы болмасын орасан еңбектің, үлкен ізденістің нәтижесі болып саналмақ.

Автордың жаңашыл ізденісінің тағы бір көрінісі – модустық үлгі. Дидар Амантай өз шығармаларында метафораның стильдік қызметін ерекше меңгергенін, теңеудің де стилисттикалық қызметіне сай қолданысын, фразеологизмдердің тілдік-стильдік айшықты бірліктерін, қайталау қызметіндегі түрлі ұйқасты тіркестерді, сөз таптарының қай-қайсысын болмасын орнын алмастыра отырып қолдануын, сөйлемдердің, олардың тіл біліміндегі стилистикалық түрлерін, модуска сай белгілерін орайластыра алуы автор шығармаларын тілдің аясында, лингвистикалық аспектілерге сүйене отырып, толықтай зерделеуге болады деген сөз. Сөйлеу актілері мен сөйлеу этикасының өзін автор жазу шеберлігінде толықтай көрсетеді. Сол үшін де болар, біз өз жұмысымызға автордың шығармаларында модусты лингвистикалық, яғни тілдік шеңбердің аясында қарастыруды қолға алдық. Бұл негізде автор шығармалары мәтіннің аясында, стилистика, прагматистика, модус, лингвистика шеңберін камтиды.

Бастапқы уақытта «модернистік» деген атау тек сурет және архитектура өнеріне ғана телінген. Кейін көркем әдеби шығармаларға да айтыла бастады. «Постмодернизмнің теориясы қазіргі күнгі ең беделді философтардың бірі Жак Дерриданың концепциялары негізінде туған. Дерриданың пікірінше, «әлем – мәтін», «мәтін - шынайылықтың жалғыз ғана мүмкін моделі». Постструктурализмнің екінші бір негізін қалаушы деп философ, мәдениеттанушы Мишель Фуко танылады. Оның ұстанымдарын көбіне ницшелік ойлау желісінің жалғасы деп қарастырады» [4]. Постмодернизм – өмірге деген ерекше, жаңа көзқарас. Структуралист К.Кумар мұны былайша түйіндейді: «Постмодернизм теориясының басқалардан ерекшелігі жаңа қоғамдағы жаңа әлеуметтік шындықты ғана емес, сонымен қатар біздің түсінігіміздегі шындыққа назар аудартады» [5]. Демек, постмодернистік шығармада адамның ойы, оның санасы мен түйсігі алдыңғы орынға шығады. Сөз басында айтқандай Дидар Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романы постструктуралистік бағытта жазылған постмодернистік туынды.

Постмодернистік туындыға «метамәтін» деген дүние тән. «Метамәтін дегеніміз – сырын ішіне бүккен «автордың бет пердесі» [6], - дейді Әбіл-Серік Әбілқасымұлы. Ал, Дидар Амантайдың бұл романында автордың бетпердесін ашатын мәтіндер молынан ұшырасады.

Постструктуралистік тағы да бір белгі – мимикалық реализм, яғни сана ағымы. Автор пәлсапалық ойларын көркем шығармадағы кейіпкер ойы, ішкі жан дүниесінің арпалысы арқылы беріп отыруы. Ал, «Гүлдер мен кітаптарда» кейіпкер Әлішердің ішкі арпалысы арқылы автор өз ойын береді.

Интермәтінділік. Бір мәтіннің өзге мәтінге кіруі немесе цитаталардың берілуі. «Қайсысы әлсіз – жарықтан қашқан кара түнек пе, әлде қараңғылық басқан жарық па...» [1, 3], - деп берілген эпиплогынан бастап, романның өн бойына интермәтінділік тән.

Тағы бір құбылыс – оқырманға ой тастау арқылы шешімді оның өзіне қалдыру тәсілі. Романның әрбір бөлімінде автор осы тәсілді қолданатыны көзге анық көрініп тұр.

Жазушы Дидар Амантай постмодернизмді қазақ әдебиетіне ең бірінші әкелді деп айтсақ, онда оған дейін жазылған шығармаларды жоққа шығарғанымыз болар еді. Постмодернистік шығармаға тән жоғарыдағы тәсілдер М.Жұмабаев («Қойлыбайдың қобызы»), Оралхан Бөкей («Қар қызы», «Атау кере», «Сайтан көпір») Ә.Кекілбай («Аңыздың ақыры», «Ханша-дария», «Күй», «Шыңырау»), М.Мағауин («Қара қыз»), Т.Әбдік («Парасат майданы», «Тозақ оттары жымыңдайды», «Ақиқат», «Оң қол») туындыларынан да кездестіреміз.

Жазушы Дидар Амантай постструктурализмді ғылымға алып келген зерттеушілердің пікірін еш өзгеріссіз, тек ұлттық тұрғыда және көркем әдеби стиль арқылы қайталап отыр. Бұл автордың өз таңдауы. Мұндай романның да өз оқырмандары көбейер... Демек, постмодернистік әдіс қазақ әдебиетінде XX ғасырда пайда болып, тәуелсіздік жылдарында дамып келе жатқан бағыт. Постмодернизм жаңа, таңсық әдіс болғандықтан, бұл әдісті қазақ әдебиеті де және қазақ оқырмандары да әлі толықтай мойындай қойған жоқ. Олай болса, Ролан Бартша «Мәтін бе?», «Шығарма ма?» деген сауалдың жауабын уақыттың еншісіне қалдырамыз. Қандай жағдай болмасын, жазушы шығармалары бүгінгі заманның, қазіргі уақыттың еншісіндегі ең өзекті тақырыпты қамтып, сонымен қатар ізденістің шығармаға қалай ықпал ететіндігін нақты формамен көрсетіп отырған қаламгерлердің қатарында. Ал біз келесі бөлімдер арқылы автордың шығармасындағы модустық белгілерді жекелей талдауды қарастырамыз. Жазушы Дидар Амантайдың шығармашылығы бір ғана романмен яки әңгімемен шектелмейді. Сол үшін де біз оның әңгіме, мақала желілерінен бастап, романына дейінгі мәтін аясынан барынша модустық белгі мен стильдік ерекшеліктерді айқындауға тырыстық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Амантай Дидар. Қарқаралы басында: роман, повесть, әңгімелер, эсселер, өлеңдер. Бірінші кітап. – Алматы, 2010. – 396 бет.
2. Грамматика русского языка. Т. 2. Синтаксис. Ч. 1. – М., 1954. – С. 81.
3. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах // Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С. 59.
4. Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970. С. 542, 545.
5. Крылова О. А., Максимов Л. Ю., Ширяев Е. Н. Современный русский язык: теоретический курс. Ч. 4. Синтаксис. Пунктуация. – М., 1997. С. 109 и сл.
6. Бес томдық шығармалар жинағы/ Әдебиет теориясы: Антология. 2-том /Джули Ривкин мен Майкл Райанның редакциясымен. /Шығармадан – мәтінге (Ролан Барт)/ – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 372 бет.

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA TIBBIY BIRLIKLARINING QO‘LLANILISHINI KORPUS VOSITASIDA TADQIQ ETISH

APPLICATION OF MEDICAL UNITS IN UZBEK PEOPLE'S PROVERBS

Navro‘zova Muyassar G‘aybullayevna *

Annotatsiya: Ushbu maqolada xalqimiz yaratgan maqollarning mavzu jihatidan xilma-xilligi, rang-barangligi va boshqa xalq maqollaridan ajralib turishi haqida batafsil to‘xtalib o‘tilgan. Maqollar mazmun jihatdan chuqur bo‘lishi bilan birga badiiy jihatdan ham mukammaldir. Maqollarning mavzuviy guruhlar ajratilgan. Tibbiy birliklarning o‘zbek xalq maqollarida qo‘llanilishi turli semantik guruhlar asosida shakllantirildi.

Kalit so‘zlar: tibbiy birliklar, semalari, og‘riq, anqov, pes, kasal, moxov, lisoniy mohiyat

Annotation: This article discusses in detail the thematic diversity, diversity and differences of the articles created by our people from other folk proverbs. Proverbs are deep in content as well as artistically perfect. Thematic groups of proverbs are separated. The use of medical units in Uzbek folk proverbs is based on various semantic groups.

Keywords: medical units, sema, pain, ankle, leprosy, sick, leprosy, linguistic essence

O‘tgan davr mobaynida davlat tilining hayotimizdagi o‘rni va ta‘sirini kuchaytirish, uni tom ma‘nodagi milliy qadriyatga aylantirish yo‘lida ilgari tasavvur ham qilib bo‘lmaydigan ulkan ishlar amalga oshirildi.

“...Istiqlol yillarida o‘zbek tilining qo‘llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o‘ziga xos xususiyatlariga bag‘ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o‘quv qo‘llanmalari, yangi-yangi lug‘atlar ko‘plab chop etilayotgani jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o‘z hissasini qo‘shmoqda. Ona tili milliy madaniyatning oynasi, uni saqlovchi xazina hamdir. Har bir xalq yashayotgan joyining tabiati, u xalqning iqtisodiy tuzumi, og‘zaki ijodiyoti, badiiy adabiyoti, san‘ati, fani, urf-odatini o‘zida aks ettirib, to‘plab, avlodlar avlodga etkazib berish tilning milliy-madaniy mundarijasidir. Bu mundarija tilning harakatdagi birliklarida juda ham aniq namoyon bo‘ladi. Xalq tafakkuri durdonasi hisoblanmish maqollar nafaqat xalq hayoti, qarashini ifodalashi bilan qadrli, balki kundalik turmushimizda nutqimizni boyituvchi vositalardan biri hamdir. Xalq maqollarining o‘zbek xalq og‘zaki ijodida o‘rganilish tarixi juda uzoq va qiziqarli. Maqollar bugungi kunga qadar barcha xalqlarning xalq og‘zaki ijodkorlar tomonidan yuksak istak bilan o‘rganilgan va bugungi kunda ham bu jarayon ustida chuqur izlanishlar olib borilyapti. Xalq o‘zining hayotiy tajribasidan olgan xulosalarini, falsafiy mulohazalarini har doim maqollar orqali ifodalagan. O‘zbek maqollari mavzu jihatidan xilma-xil va rang-barangligi bilan boshqa xalq maqollaridan ajralib turadi. Xalqimiz yaratgan maqollar mazmun jihatdan chuqur bo‘lishi bilan birga badiiy jihatdan ham mukammaldir. Ma‘lum bo‘ladiki, xalqimiz yaratgan maqollar faqat mazmun jihatdan emas, badiiy jihatdan ham ajoyib so‘z san‘ati namunalari sifatida ishlatilishi mumkin. Asrlar davomida yaratilgan maqollarni to‘plab, ma‘lum bir majmua sifatida ishlash talabi vujudga keldi. Agar olimlar tomonidan maqollar to‘planib, ma‘lum bir majmua holiga kelmaganida edi, ushbu mavzu bo‘yicha qilayotgan ishimizning asosi ham bo‘lmagan bo‘lar edi. Maqollarning mavzu ko‘lami juda keng bo‘lib, turli soha mutaxasislari muloqotini qamrab oladi. Maqolamizda faqat bemor va shifokor muloqotida uchraydigan tibbiy birliklarni mavzuviy guruhlarini tasnifladik. Ularni turlicha mavzuviy guruhlariga bo‘lish va shu asosida o‘rganish tadqiq qilinayotgan mavzuni yanada oydinlashtirishga yordam beradi. Har bir millat madaniyatida kasallik nomlarini ifodalovchi qarashlar majmui mavjud. Ular shu xalq dunyo qarashini, dinini, urf-odatini, yashash tarzi va tarixini o‘zida aks ettiradi. Biz maqollarda ifodalangan tibbiy birliklarning o‘zbek xalq maqollarida qo‘llanilishini tadqiq qilamiz. Maqollarni tahlilga tortamiz:

* Buxoro viloyati xalq ta‘limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazi pedagogika, psixologiya va ta‘lim texnologiyalari kafedrasi o‘qituvchisi. nafisa.ped@mail.ru

1. Og‘riqsiz bosh yer ostida kerak.

Ushbu maqolda toki inson tirik ekan, unda ma’lum bir og‘riqlar bo‘lishi, tanasini azoblashi tabiiy holliqi haqida fikr aytilgan. Inson vafot etgandagina dard-u og‘riqlardan forig‘ bo‘lishi haqida fikr aytilgan.

2. Og‘riq-og‘riq – ko‘z og‘rig‘i,

Har kimsaning o‘z og‘rig‘i.

Ushbu maqolda “og‘riq” leksemasi “ko‘z og‘rig‘iga” nisbatan ishlatilgan.”Har kim jonidan o‘tganini o‘zi biladi” qabilidagi fikr bayon etilgan.

3. Og‘riq qayerda bo‘lsa, jon o‘sha yerda.

Bu maqolda insonda dard, og‘riq bor ekan, demak uning joni bor, demak u yashayapti, degan fikr aytilmoqda.

4. Og‘riq tishning davosi – ombir.

Ushbu maqolda insonga eng ko‘p azob beradigan dard – tish og‘rig‘i haqida munosabat bildirilgan. Har qanday kasalni davolash mumkin, ammo vaqtida davolanmagan tish og‘rig‘iga davo faqat ombir ekanligi aytilgan.

5. Og‘riq ko‘paysa, emchi ko‘payar.

Hayotda shunday insonlar borki, ular vaziyatga qarab o‘z kasblarini o‘zgartirishadi, o‘z manfaatlaridan kelib chiqib ish qilishadi. Ushbu maqolda foyda evaziga mutaxassis bo‘lmasa ham u singari tuzatishga harakat qiladigan insonlar keltirilgan.

6. Qattiq qishdan mol qolsa – o‘lja,

Qattiq og‘riqdan jon qolsa – o‘lja.

Ushbu maqolda “qattiq og‘riq” birikmasi “bedavo dard” ma’nosida kelgan. Sizga kelgan og‘irdardni yenga oldingizmi, joningiz omon qoldimi, demak siz katta o‘ljani qo‘lga kiritdingiz, bu sizning yutug‘ingiz, deb aytilmoqda.

7. Og‘riqsiz bosh bosh emas.

Oh tortmasang, soch oqarmas.

Ushbu maqolda qarilik darakchisi hisoblangan soch oqarishiga faqat yillar zarbi sabab emas, balki bosh og‘rig‘iga sababchi bo‘ladigan turli omillar ham sabab ekanligi juda go‘zal tarzda ifodalangan.

“Dard” semasini birlashtiradigan o‘zbek xalq maqollari:

1. Toza havo – dardga davo

Har kuni o‘z ustida ishlash, badantarbiya qilish, toza havodan nafas olish har bir insonning salomatligi garovidir. Ushbu maqolda ham toza havodan nafas olish turli dardlarga davoligi aytilgan.

2. Asrayman desa balo yo‘q,

O‘laman desa – davo.

Dardni ham, davosini ham Olloh beradi. Har kim peshanasidagini ko‘radi. Taqdirimizga bari yozilgan. Ushbu maqolda ham shu falsafa aks etgan holda ba’zi kasalliklarga o‘lim davo, degan tushuncha ham singdirilgan.

“Anqov” semasi qatnashgan xalq maqollari tahlili

Kasalga davo topilsa ham,

Anqovga davo topilmas.

Xalqimizda Olloh bergan har qanday kasallikka davo topish mumkin, ammo farosatdan qisgan bo‘lsa bedavo, degan gap ham mavjud. Odamlar orasida shunday insonlar borki, uarga qancha tarbiya bersang ham, gap uqtirsang ham befoyda, baribir yuzingga angrayib ne qilishini bilmay qarab turishadi. Ushbu maqol shu kabi kimsalarga atab aytilgan.

Anqov o‘yin buzar,

Tentak – uyin.

Hech narsani tushunmay “qovun” tushuradigan insonlar yaxshigina ketayotgan o‘yinni buzishlari, tentak esa axmoqligidan uyini ham buzib yuborishi mumkinligi ushbu maqolda aks etgan.

Yer yuzini baxmal olsa ham,

Anqovga taqiyalik tegmas.

Anqov, tentak kabi insonlar oldida turgan bir dunyo imkoniyatlardan ham foydalana olmaydi. Go‘yoki, yer yuzini baxmal olsa ham u kabi insonlar tangadek joyni ololmasligi kabi. Ushbu maqolda sergak bo‘l, imkoniyatlardan foydalan, anqovga o‘xshab qolma, degan fikr yoritilgan.

Yolg‘onga yo yalqov inonar,

Yo – anqov.

Xalqimizda “yolg‘onga bola ishonadi”, “aldagani bola yaxshi” kabi iboralar mavjud. Yana shunday toifadagi insonlar borki, ularni aldash oson. Ular anqov va tentaklardir. Maqolda ehtiyotkor bo‘lish lozimligi, har narsaga ishonish kerak emasligi aytilgan.

“Pes” leksemasi qatnashgan xalq maqollari

Pes pes bilan qorong‘uda topishar

Ushbu maqolda “Ko‘r ko‘rni qorong‘uda topadi” degan mazmun bor. Har kim o‘ziga mos odam bilan do‘stlashadi, Ularning nafaqat dunyoqarashlari, balki ko‘rinishlari ham bir xillik kasb etishi haqida so‘z boradi.

Pes pesni topar,

Suv – pastni

Ushbu maqolda ham yuqoridgi fikr o‘z ifodasini topgan.

“Moxov” kasalligi nomi qatnashgan xalq maqollari

Pesning chekiga moxov tushibdi

Ushbu maqolda har kim o‘ziga o‘xshagan inson bilan do‘st tutinadi, u bilan munosabatga kirishishni hayotning o‘zi taqozo etadi, degan fikr o‘z ifodasini topgan.

Moxov qoshdan gapirar,

Mechkay oshdan gapirar

Har bir inson bu dunyoni o‘z qarichi bilan o‘lchaydi. Tabiiyki, u aytayotgan fikrda ham uning tafakkuru aks etadi. Yuqoridagi maqolda shu fikr aks etgan.

“Kasal” semasi qatnashgan o‘zbek xalq maqollari

Kasal jonning harakatida,

Tabib pulning harakatida.

Ushbu maqolda ba‘zi tabiblar haqida tanqidiy fikr bildirilgan. Bemor odam jonini asrash uchun har qanday ishga tayyor bo‘lsa, ba‘zi tabiblar bemorlardan pulni olish maqsadida har ishga tayyor bo‘ladi. Ular uchun iqtisodiy manfaat birinchi o‘rinda turadi.

Kasal dardini sog‘ bilmas,

Och qadrini to‘q bilmas.

Tirik jon bor ekan uning isitmasi ham bor. O‘sha holatga tushgan bemorning ahvolini, hissiyotlarini u kabi holatda bo‘lmagan inson tushunmaydi. Ushbu maqolda aynan shu fikr o‘z ifodasini topgan.

Kasalga so‘z yoqmas,

Kambag‘alga – o‘yin

Dardga chalingan insonning nafaqat ishtahasi, balki kayfiyati ham bo‘lmaydi. Dardga chalingan inson uchun har qanday so‘z ortiqchadek tuyilaveradi. Ushbu maqolda shu haqda gap ketadi. Kasal – oshdan,

Davo – qarindoshdan.

Inson biror bir dardga chalinganda bir og‘iz shirin so‘zga, yoqimli kalonga zor bo‘ladi. Shunday vaqtlarda qarindoshlarning siylayi rahm ko‘rsatishi joningizga oro kiradi. Mazkur maqolda aynan shu g‘oya o‘z ifodasini topgan.

Bunday tibbiy birliklar qo‘llanilgan maqollarning guruhlarini yanada davom ettirishimiz mumkin. Maqollar tilning ko‘rki hisoblanadi. Ulardagi ixcham hajm va ma‘no xalq ma‘naviyati, zakovati mahsulidir. Maqollardan nutqda foydalanish mazmunni boyitishga, ta‘sirchanlikni oshirishga va shuning barobarida tilning ko‘rkamligini namoyon etishga olib keladi, nutqning xalq tiliga yaqin bo‘lishini ta‘minlaydi. Maqol matni qisqa, ixcham va lo‘nda fikrlash, aniq bayon etishni taqozo etgani bois ijodkorga qo‘l keladi. Maqol matni mazmun jihatdan tahlil etilmaydi, chunki maqollar, odatda, to‘g‘riligi isbotlangan holda, qayta-qayta ishlanib vujudga keladi. Maqollar asosan ifoda nutqning rang-barangligini, ta‘sirchanligini, badiiyligini ta‘minlovchi uslubiy vositalardan biri hisoblanadi. Tibbiy birliklar qo‘llanilgan maqollarni mumkin qadar o‘rganish va tadqiq etish til va nutq uchun xarakterli bo‘lib, shu orqali o‘zbek tilining lug‘at tarkibi boyib boradi. Bunday mazmundagi maqollarga muloqot jarayonida ko‘proq murojaat qilish, ayni paytda kishilarning nutq odobi va muomala madaniyati yuksalaveradi. O‘zbek tilshunosligida ushbu uslubiy vositaning lisoniy mohiyatini ochib beruvchi maxsus ish yuzaga kelgan emas. Mavjud ma‘lumotlar esa ilmiy jamoat ahlini qondirish darajasida emas.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi”// 2019- yil, 21- oktyabr//
2. Агаджанян С.А. Вербальная коммуникация «врач – пациент» в функционально-стилистическом аспекте (на материале английского языка) // дисс. канд. наук. – Москва // 2018. – 177 с.
3. 3. Omonturdiyev A. Professional nutq evfemikasi. – Toshkent: Fan, 2006. – 232 b. 4. Ernazarov T. Shifokor deontologiyasi va tibbiy axloq.// – Toshkent: Fan // 2005. – 118
4. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zME, 2002. 164 b

O‘ZBEK TLINING FORMAL GRAMMATIKASIDA JAMLIKNING KATEGORIYA SIFATIDA QABUL QILINISHI

ACCEPTANCE OF THE PLURAL AS A CATEGORY IN THE FORMAL GRAMMAR OF THE UZBEK LANGUAGE

Ro‘ziqulov Doston Doniql o‘gli*

Annotatsiya. Ushbu maqolada jamlik va ko‘plik kategoriyalari o‘rtasidagi farqli jihatlar o‘zaro solishtirilib, jamlik kategoriyasining alohida xususiyatlari izohlangan. Bundan tashqari, jamlikni kategoriya sifatida qabul qilinishi bayon qilinadi. Jamlikni ko‘plikdan ayro holda qo‘llanilishi ham aytib o‘tilgan.

Annotation. This article compares the differences between the plural and plural categories and explains the specific features of the plural category. It also states that the community is accepted as a category. It is also stated that the plural is used separately from the plural.

Kalit so‘zlar: jamlik kategoriyasi, ko‘plik, uzluksiz ko‘plik, uzuq ko‘plik, to‘da, birlik son, ko‘plik son, populyatsiya

Keywords: community category, plural, continuous plural, gang, unit number, population.

O‘zbek tilida ko‘plik qo‘shimchasi asosan -lar”orqali ya’ni birinchi usuldan ko‘p foydalaniladi. Bu uchala turdan sintaksistik ifodalanish qadimiyroqdir. -lar asosan ot, kishilik olmoshlari va fe’llarga qo‘shiladi. Ko‘plik qo‘shimchasi -lar shaxs, narsa, harakatni ko‘pligini bildirsada aniq miqdorni bildirmaydi. Masalan: gul - bitta gul, gular - ko‘p gul miqdori biz uchun noaniqdir.

Nutq jarayonida predmtlari to‘la guruh tarzida ifodalashga yoki ularning ma’lum bir toifasi haqida fikr yuritishga to‘g‘ri keladi. Shu tariqa til strukturasida bir necha narsalarning yaxlitlikni ajratuvchi so‘zlar paydo bo‘ladi. Tilshunoslikda bunday til hodisasi jamlik kategoriyasi, jamlik otlari nomi bilan yuritiladi.

Jamlik kategoriyasi termini o‘zbek tilshunosligida deyarli qo‘llanilmaydi. Qo‘llanib kelayotgan jamlovchi otlar, jamlovchi sonlar kabi terminlar esa bu leksik-grammatik kategoriyalarning mohiyatini o‘zida to‘g‘ri aks ettirmaydi. Chunki, mazkur terminlarning ma’nosi otlar, sonlar, shaxs va narsalarni jamlar ekan, degan xulosaga olib kelishi mumkin. Shu sababli ularni jamlik otlari, jamlik sonlari deb atagan ma’qul.

Ma’lumki, ko‘plik miqdor va sifat jihatdan farqlanadi [Гулыа, Шендельс, стр.27]. Aniq va noaniq ko‘plik ko‘plikning miqdoriy farqi bo‘lsa, yakkalarga ajralmaganlik va yaxlitlik, yalpilik ko‘plikning sifatiy farqlari [Холдович, 1946: стр.1].

O‘zbek tilshunosligida ko‘plikning ichki miqdori va sifatiy farqlariga bag‘ishlangan maxsus ishlar yo‘q. Faqat A.G‘ulomovning ko‘plik kategoriyasiga doir ishida bu masala yuzasidan diqqatga sazovor ilk fikrlar aytilgan xolos [Гуломов, 1944: 3-бет]. Bu ishda muallif ko‘plikning sifatiy farqlari haqida to‘xtab: “ kishilar sostavi toqlarga bo‘linuvchi, shu ayrimliklari to‘la anglashilgan haqiqiy ko‘plikdir, xalq esa kishilar darajasidagi son bazasiga ega bo‘lmay, bir butun deb qaralgan to‘dani bildiradi”[A.A.Потебня, 1968: стр. 26], deb yozadi. A.G‘ulomovning qarashlari nazaryachi tilshunos A.A. Potebyanning mazkur masala yuzasidan bayon qilgan fikrlari bilan hamohang bo‘lib o‘rganilishi zarur bo‘lgan lingvistik hodisaning semantik mohiyatiga to‘liq mos keladi.

Yakka otning birlik va ko‘plik ma’nosi uchun qulaylik bo‘lmasa, **umumiylik** namoyon bo‘ladi. -**lar** shakli cheklangan miqdordagi ko‘plikni anglatga, tub shakldan shu turga kiruvchi barcha ot (yaxlit tarzda) anglashiladi. Umumiylik ifodalanishiga quyidagi vositalar qulaylik tug‘diradi.

Haqiqatdan ham jamlik bir turdagi yoki semantik doirasi bir xil bo‘lgan narsalarning to‘dasini anglatadi. Jamlikning bunday xususiyatini aniq tassavur etish uchun **har kim, harbir/imiz** kabi so‘zlar **uchov/imiz, uchala/miz, hamma/miz/** kabi so‘zlarga qiyoslansa, jamlikning mohiyati, tabiatini his etish yanada osonlashadi.

A.A.Xoldorovich ko‘plikning bu ikki tipini qiyoslab: “Aniq yalpi chatishgan, uzluksiz ko‘plik toqlarga ajralgan, chog‘ishgan, uzuq ko‘plikka qarma-qarshi qo‘yiladi. Birinchi turdagi ko‘plikni

⁷⁴ Magistrant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti. roziqulovdoston1995@gmail.com.

yaxlitligi tufayli mutlaqo qismlarga ajratib bo'lmaydi. Mabodo ular qismlarga ajratilsa, darhol ko'plikning ikkinchi turi toqlarga ajralgan ko'plikka aylanadi. Shuning uchun ham birinchi tipdagi ko'likni birlik obrazidagi ko'plik deb atash ham mumkin" [Холдович, 17-бет], deb yozadi.

Ko'plikning bu turi uzluksiz qator bo'lganligi uchun bunday ko'plikdagi predmtlarni sanab bo'lmaydi.

Xo'sh, narsalarni guruppalash, ularni to'da holda idrok qilish uchun qanday shart sharoit, imkoniyat kerak. Nusxasi bitta bo'lgan **oy, quyosh**, kabi so'zlar jamlik ifodalay olmasligi o'z-o'zidan aniq. Bundan tashqari, barcha son-miqdori bir necha bo'lsa ham ularni bir joyga to'plashning imkoniyati bo'lmagan narsalarning nomini bildiruvchi **peshona, og'iz, burun** kabi tana a'zolari boshdan ajralgan holda bir joyda uchramaydi. Demak, ularni jamlik ma'nosida ishlatishning imkoni yo'q. Yana donalab sanalaydigan **suv, sut, muz, po'lat, havo, gaz, osmon** singari narsalarni ham jam holda tasavvur qilib bo'lmaydi.

Sezgi a'zolari orqali bevosita idrok qilish mumkin bo'lmagan, faqat aql ko'zi bilan ko'rish mumkin bo'lgan narsalarni tilshunoslikda abstrakt otlar deb yuritiladi. **Aql, idrok, tuyg'u, sezgi, iztirob, fikr, ong, yaxshilik**, singari so'zlar abstraktlik xususiyati bilan boshqa so'zlardan ajralib turadi. Mavhum tushunchalarni ifodalovchi mazkur so'zlar jamlik ma'nosiga ega bo'lishi tabiatan mumkin emas.

Biror so'zni jamlik otlari sirasiga kiritish uchun o'sha so'zning ma'nosida bir xil predmtlarning birdan ortiq bo'lishi uning bir nechasi bir butun, ya'ni to'da tarzida o'qilishi, tasavvur etilishi kabi faktorlar bo'lishi zarur. Yuqorida sanab ko'rsatilgan **suv, sut, muz, po'lat, havo, gaz, osmon, aql, idrok, tuyg'u, sezgi, iztirob, fikr, ong, yaxshilik** kabi so'zlarga mazkur ikki belgi tadbiq etilsa, bu so'zlarning jamlikka mutlaqo aloqasi yo'qligi darhol seziladi [Есепчен, 1958: 228.].

Odam, baliq, ot, o'zbek, rus, kitob, qalam kabi so'zlar nutqda jamlik ma'nosida qo'llanishi mumkin bo'lsa ham, umuman, ularni jamlik so'zlariga kiritib bo'lmaydi, chunki bunday narsalarning bir nechasi bo'lsa ham so'zning semantikasi jamlik ma'nosi anglashilmaydi. Bu so'zlarning leksik ma'nosida jamlik bo'lganda edi, ularning yakkasiga nisbatan **odam, baliq, ot, o'zbek, rus, kitob, qalam** deb bo'lmasdi [Потебня, 1968: 25-6.].

Xalq so'zini yakka bir odamga nisbatan, **poda** so'zini yakka bir hayvonga nisbatan ishlatib bo'lmaydi, ya'ni jamlik so'zlar nutqda yakka ma'nosida qo'llanilmaydi. Jamlik ma'nosi to'daning ajralmasligini ifodalaganligi uchun ular aniq sonni bildiruvchi **bir, ikki, uch, to'rt** singari so'zlar bilan chiqisha olmaydi, shuning uchun ham jamlik otlari, odatda, son turkumidagi so'zlar bilan sintaktik munosabatga kirishmaydi. Bu ayniqsa, jamlik hajmi keng bo'lgan **insoniyat, hayvonot, hasharot** tipidagi jamlik otlariga xosdir. Bunday otlar ko'plikni ifodalovchi **-lar** affiksi bilan ham ishlatimaydi.

Lingvistik adabiyotlarda, xususan, lug'atchilikka doir tadqiqotlarda, so'zning izohida jamlik ma'nosining berilishi maxsus tekshirilmagan. Shuning uchun bo'lsa kerak, mavjud tarjima va izohli lug'atlarda jamlik so'zlarining izoh-sharhida, ish orasida to'liq uyg'unlik, izchillik yo'q. Ingliz tilidagi jamlik kategoriyasini maxsus tekshirgan Z.I.Kotova jamlik to'dani, yaxlitlikni ifalashi bilan birga, to'da sostaviga kiruvchi miqdor, bizningcha, noaniq qolaversa, bir turdagi narsalar bo'lishi, so'z esa birlik son formasida turishi zarur deb hisoblaydi [Котова, 1954: 226].

O'zbek tilida faktlar Z.I.Kotovaning jamlik bo'lishi uchun, birinchidan, narsalar bir turda miqdorning esa noaniq bo'lishi zarur, ikkinchidan, so'z birlik formada turishi kerak, degan fikrni tasdiqlamaydi. Biz L.P.Vinogradovaning

“Jamlik birlik va ko'p son ifodalaydi” tarfi to'g'ri o'rinli deb hisoblaymiz. So'ngra o'zbek tilida, umuman turkey tillarda bir turdagi narsalardan tashqari, har xil turdagi, ammo leksik doirasi bir xil bo'lgan narsalar ham tasavvurda jamlanaveradi. Bunday jamlik turkey tillarda populyatsiya (juftlash) orqali ifodalanadi: **qozon-tovoq, tog'-tosh** kabi.

Jamlik ma'nosi faqat so'zning semantikasi orqali emas, ko'plik forma bilan ham ifodalanishi mumkin. Bundan tashqari, jamlash uchun miqdor noaniq bo'lishi shart emas. Noaniq miqdorni jam holda tasavvur qilish mumkin bo'lganidek, aniq miqdorni ham to'da, bir butun xolda tasavvur etish mumkin.

Jamlik kategoriyasining tub mohiyati miqdorning aniq-noaniqligi, ko'p-ozligi, qaysi usul bilan ifodalanishida emas, balki bir butun, yaxlit holda o'qilishi tasavvur etilishiga bog'liqdir. Masalan: shim, tarozi, tipidagi otlarning ichki ko'pligi o'zbek tilida ifodalanmaydi. Shuning uchun predmtlarning nomini bildiruvchi otlar ichki ko'pligi yo'q otlardan formal jihatdan farqlanmaydi. Ba'zi tillarda, masalan, rus tilida ichki ko'plikni ifodalovchi forma mavjud (брюки, весы). Shu sababli bunday otlarni ba'zi rus tilshunoslari predmtidagi jamlik obyektlariga (fikran jamlanganligi) tufayli “tom ma'noda

jamlik otlari” deb ataydi [Виноградова, 1954: 24]. Jamlik kategoriyasi konkretlik, abstraktlik, moddiylik va ayniqsa birlik va ko‘plik kategoriyalari bilan zich bog‘langandir.

Jamlik mantiqan bir tomondan birlik bo‘lsa, boshqa tomondan ko‘plikdir [Поспелов, 1952: 69-70]. Jamlik otlariga bog‘langan so‘zlarning dam birlik, dam ko‘plik sonda kelishi ham jamlikni ikki tomonga bog‘liqligidan darak beradi. A.A.Potebnya “Jamlik birlik deb o‘qilgan yaxlit ko‘plikdir” deb takidlaganda, jamlikni ko‘plik bilan birlikka bo‘lgan xuddi ana shu xususiyatni nazarda tutgan edi [Потебня, 1968. том III].

O‘zbek tili va umuman turkiy tillarda jamlik va ko‘plik bir-biriga o‘ta yaqindir. Bu ikki kategoryaning bir-biriga zich aloqadorligini ko‘plik formasining jamlik ma‘nosida ham ishlatilishi ba‘zida jamlikni ifodalovchi ko‘plik formasiga sinonim bo‘lib kelishi, jamlik otiga bog‘langan so‘zning (odatda kesimning) ba‘zida ko‘plik formada ishlatilishi ham isbotlaydi [В.В.Виноградов, 1947: стр. 166].

O‘zbek tilida jamlik kategoriyasini bir turdagi yoki leksik maydoni bir xil narsalarning to‘da holidagilini, yaxlitligini ongda bir butun, yaxlit holga keltirilganligini ifodalovchi xos kategoriya deb tarflash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. G‘ulomov A. O‘zbek tilida ko‘plik kategoriyasi. 3-tom. –Toshkent, 2007. – 23-29-b.
2. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. Yangi avlod. – Toshkent, 2009. – 49-52-b.
3. O‘zbek tili grammatikasi 1-tom, Morfologiyasi. O‘zbekiston fan nashriyoti. – Toshkent, 1975. – 23-34-b.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. Toshkent, 2006. – 102-113-b.
5. Safarov F. O‘zbek tilida son-midor mikromaydoni va uning lisoniy-nutqiy xususiyati. – Toshkent, 2006. – 23-28-b.
6. Гулья Е.В. Шендельс Е.И Лексико-грамматическое поле. – М.1969. – с.27
7. Холдович А.А. Категория множества в японском языке в свете общей теории множества в языке, филологических наук, 10, 1946. стр.1]
8. Гуломов А. Ўзбек тилида кўплик категорияси. Toshkent, 1944. 3-бет.
9. А.А.Потебня. Из записок по русской грамматике, том III, М, 1968. стр. 26
- 10.Есперсен О. Филология грамматики, М. 1958. стр.228.
- 11.Потебня А.А. Из аписок по русской грамматике, том III, М, 1968. 25-6.
- 12.Котова З.И. Ученые записки Ленинградского пединститута имени том 226, Л, 1954. стр.24.
- 13.Виноградова Л.П Грамматика английского языка, Л, 1954. стр. 24.
- 14.Поспелов Н.С. Число имен существительных, в кн: “Современный русский язык”, морфология, изд. МГУ, 1952. стр 69-70.
15. Виноградов В.В. Русский язык, М-Л, 1947. стр. 166.

IV ШЎБА: ТИЛ ТАЪЛИМИДА КОРПУСДАН ФОЙДАЛАНИШ

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАЪЛИМИЙ КОРПУСИНИ ЯРАТИШДА МАТН БИЛАН ИШЛАШ ҲАМДА УНДА ПСИХОЛИНГВИСТИКАНИНГ ЎРНИ

THE ROLE OF PSYCHOLINGUISTICS IN THE CREATION OF THE CORPUS OF TEACHING THE UZBEK LANGUAGE AND WORKING WITH THE TEXT

Юсупова Шоҳидахон Жалолиддиновна*

Аннотация: Ушбу мақолада матн билан ишлашда психология ва лингвистика соҳаларининг бир-бирлари билан боғлиқ эканлиги исботланган бўлиб, унда матн яратилиши ва идрокининг барча лисоний ва нолисоний омиллари қайд этилган. Шахс омилини такомиллаштиришда психолингвистикага таяниш зарурлиги исботланган.

Калим сўзлар: матн, психолингвистика, масаввур, тафаккур, дунёқараиш, сўз, психология.

Annotation: This article proves that psychology and linguistics are interrelated when working with a text, in which all linguistic and non-linguistic factors of text creation and perception are recorded. It is proved that in improving the personal factor, it is necessary to rely on psycholinguistics.

Keywords: text, psycholinguistics, imagination, thinking, outlook worldview, vocabulary, psychology.

Биз матн ва унинг устида ишлаш ҳақида фикр юритар эканмиз, албатта, нутқ ва уни ўрганиш масаласига алоҳида тўхталамиз. Бу жиҳатдан психологияга, психолингвистикага мурожаат қиламиз. Чунки психолингвистиканинг тадқиқ манбаи нутқ жараёни ҳисобланади. Ўз-ўзидан маълумки, матн яратишда ва уни ўргатишда нутқий жараён воқе бўлади. Психолингвистикада ўрганилган ва ўрганилаётган матнлар нутқ бирликлари воситасида тингловчига етказилади ва улар руҳиятидаги ўзгаришлар акс этади. Нутқда сўзлашиш маданияти, улардаги мотивация, маданият даражаси кабилар ўз аксини топади. Нутқ инсон психологияси ва физиологияси билан, умуман олганда, унинг дунёқараши билан чамбарчас боғлиқ ҳодисадир. Чунки ҳар қандай нутқ тафаккур билан, тафаккур эса руҳият билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ўрганувчи матн билан ишлар экан, унда шахс омили мавжуд эканлигини унутмаслик лозим. Мазкур омилини такомиллаштиришда психолингвистикага таяниш, уни ўрганиш мақсадга мувофиқ. Зеро, психолингвистиканинг тадқиқ объекти нутқий фаолият субъекти бўлган ўқувчи, тингловчидир. Матнни психик жиҳатдан ўрганиш ва унга амал қилишда кўзланган мақсад амалга ошади. Ўқитувчи замонавий таълим методларини ўқувчи қизиқишини сақлаб қолиш учунгина қўллаши эмас, балки ўқувчиларнинг ўқиш ва матн устида ишлаш кўникмаларини ривожлантиришни устун қўйиши керак. [Шакирова, 2004: 258]. Ҳозирда матнни психолингвистик ёндашув асосида ўрганиш талаблари асосий масалалардан биридир. Матн билан ишлашда психология ва лингвистика соҳаларининг бир-бирлари билан боғлиқ эканлиги яққол сезилади. Психолингвистикани назарий жиҳатдан ўрганар эканмиз, у ўз-ўзидан ўқитиш методикасига тегишли эканлигини ҳис қилишимиз керак. Чунки бунда матн, матнни тузувчи, матнни ўрганувчи жиҳатлар намоён бўлганлигини кузатамиз. Бу борада рус тилшуноси ва психологи В.П.Белянин “Основы психологической диагностики (modeli mira v literature)” номли асарида матнга лингвистик ва психологик жиҳатдан ёндашув кутилган натижа беришини айтиб, у олти банддан иборат бўлган тамойиллар мавжудлигини кўрсатиб берди: В.П.Беляниннинг фикрига кўра, а) нутқ ортида нафақат тил тизими, балки психология ҳам туради; б) ҳар хил матн ортида ҳар хил психология туради; в) бадиий матн тузилиши актсентуаллашган онг тузилишига мувофиқдир; г) матн воқелик – онг – олам манзараси – тил – матн тузувчи – ретсипиент – матн проекциясидан иборат тизим унсури ҳисобланади. (В.П.Белянин ушбу бандда матн яратилиши ва идрокининг барча лисоний ва нолисоний омилларини қайд этган); д) ретсипиентнинг бадиий асар ҳақидаги ўз талқини бўлиши мумкин. Бу талқин матн билан бирга ретсипиентнинг психологиясига ҳам боғлиқ бўлади. [Ковшиков, Пухов, 2007: 318]. Айтиш жоизки, нутқ инсон қобилятининг бир кўриниши саналади. Нутқнинг психологик тавсифига эътибор қаратсак, фикримиз тўғри эканлигига амин бўламиз.

* Педагогика фанлари доктори, профессор, Андижон давлат университети, bexzod31_asr@mail.ru

Унда кўрсатилишича, ифодалилиқ, таъсирчанлиқ, тушунарлилиқ, мазмунийлиқ каби хусусиятлар мавжудлигини кўриш мумкин. Бу эса матнни ўрганишда психоллингвистикага асосланиш лозимлигини тақозо этади. Тилни муваффақиятли ўзлаштириш учун зарурий қобилиятларни ўрганиб чиқиш ва шу қобилиятлар тараққиётига бевосита таъсир этадиган ўқитиш тизимини яратиш она тили таълими соҳасидаги муҳим масалалардандир. Шундай экан, бугунги она тили таълими кимга, қандай хизмат қилиши керак, деган савол туғилади. Бу жиҳатдан олиб қараганда, таълимнинг барча босқичларида она тили таълимининг ўзига хос мақсади ва зарурияти мавжуд, зарурият эса ўрганилишни тақозо этади. Мазкур зарурият туфайли Ўзбекистон Республикаси Президентининг бир қанча Фармон ва қарорлар эълон қилинди. Ушбу қарор ва Фармонларда белгиланган вазифалар ижросини амалга ошириш она тили таълими ва дидактлар олдига қўйган ижтимоий буюртма ва жамият тараққиёти учун зарурий эҳтиёждир. Бу эса ўз навбатида таълим мақсадини тўғри белгилаш, шу мақсадга мувофиқ моддий замин, мазмун ва воситалар танлаб олишдан иборатдир. Бунда бош масала, биринчи навбатда, она тили таълимини тўғри йўлга қўйишдан иборатдир. Ишлаб чиқилган қарор ва фармонлар мустақил фикрли, илмий салоҳиятга эга бўлган, дунёқараши кенг ёш авлод етишиши учун омил бўлмоқда. Она тилини ўқитишда ушбу қарорлар ижросини таъминлаш ва уларни методологик асос қилиб олиш мақсадга мувофиқдир. Айниқса, фанни ўқитишда психологик, фалсафий билимларга асосланиш, тилни ўрганишда фалсафа ва психологияни уйғун ҳолда олиб бориш самарадор усуллардан биридир. Чунки тил, психология, диалектика нафақат барча фанларни ўзлаштиришда, балки, умуман, жамиятда инсоннинг мавжудлигига, уларнинг ўзаро алоқага киришишида-мулоқотнинг шаклланишида, унинг оламга муносабатини ифодалашда билим ва амалий фаолият каби турли муаммоларни ҳал қилишда бекиёс аҳамият касб этади.

Маълумки, ўқувчилар "Давлат таълим стандартлари"да белгиланган тил фанига оид билим ва кўникмаларга эга бўладилар. Она тилини ўқитишда бундай билимнинг ўзи етарли бўлмайди. Шу боис, дарсда ўқувчилар ўз фикрларини мантикий изчил, лисоний имкониятлардан фойдаланиб, психологик билимларга таянган ҳолда ташкил этиш муҳимдир. Чунки инсоннинг борлиққа муносабатини белгилашда бундай талаблар ички омил ҳисобланади. Оламнинг инсон томонидан (миллат томонидан) яратиб олинган лисоний манзараси инсон(миллат)нинг оламга муносабатидан, унинг оламда тутган ўрнидан келиб чиқади, шунингдек, оламга инсоннинг муносабатларини ҳам шакллантиради. Кейинги бир неча ўн йилликда инсон учун доимо муҳим бўлган ижтимоий мулоқот масаласи ўта долзарб бўлиб қолди. Инсоннинг юқорида айтиб ўтилган ва бошқа эмоционал, рухий, ижтимоий муаммоларини ҳал этишда она тилидан фойдаланиш имконини берувчи фан – психоллингвистикани юзага келтирди. [Шаҳобидинова, 2016: 85]. Бундай тамойилларга таяниш она тилини ўқитиш методикаси фанининг ҳам асосий хусусиятлари бўлмоғи шарт. Чунки шахснинг тақомиллашувида психологик омилларнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, тафаккур ўстиришда ҳам инсон психологиясига, унинг физиологик жиҳатларига эътибор қаратиш муҳим аҳамиятга эга. Ўқитишда тафаккур ўстириш, ўқувчи – талабаларнинг дунёқарашини кенгайтириш масалалари психоллингвистиканинг асосини ташкил этмоғи лозим. Чунки, тафаккурни ривожлантиришни она тили фани ҳам ўз зиммасига олади. Шунга мос равишда психоллингвистика нарса ва ҳодисаларни ҳар томонлама ва атрофлича билиш учун қўлланиладиган усул сифатида кўрсатилади. Шунинг учун ҳам она тилини ўқитишда, матн билан ишлашда психоллингвистикага асосланиш кутилган натижани беради.

Кишининг фикри кенг ва атрофлича бўлиши учун ўқитувчи уларнинг дунёқарашини кенгайтириши зарур. Шундай экан, дунёқараш ўзи нима деган саволга жавоб бериш ўринлидир. Дунёқараш – бу, аввало, инсон ўзининг дунёсини зарурий равишда англаш, тушуниш, билиш ва баҳолаш натижасида юзага келган ҳулосалари, билимлари асосида шаклланган умумлашмалар тизимидир. [Юсупов, 1999: 8]. Демак, дунёқараш инсоннинг борлиққа бўлган муносабати, шунга кўра ўқувчи(талаба)ларнинг дунёқарашини ўзгартириш фанни ўқитишда муҳим аҳамиятга эга. Чунки дунёни тасаввур қилишдан тортиб уни идрок этишгача кишининг дунёқарашида ўз аксини топади. Шу боис талабалар дунёқарашини шакллантириш учун уларда тасаввурлар ҳосил қилиш мақсадга мувофиқдир. Тасаввур усули воқелик ҳодисаларини чуқурроқ, тўғрироқ акс эттиради. [Шамсиддинов, 97: 232. 8]. Тасаввур фикран таҳлилда амалга ошади. Фикран таҳлилда эса аниқ билишга эришилади. Психоллингвистика ҳақида ўйлаганда дунё, инсон, табиат, жамият, инсон онги, тасаввури, идроки ҳақида тушунча ҳосил бўлади. Зеро, ушбу тушунчалар она тилига ҳам

тааллуқли ҳисобланади. Ўқитишга эҳтиёж ҳосил қилиш орқали билим ҳосил қилишда ўқувчи дунёқараши кенгайди, тафаккури ривожланади. Ана шу эҳтиёж шахс онгининг ривожланишига олиб келади. Педагогик ва методик адабиётларда кўрсатилишича, педагогик муаммоларни комплекс ўрганиш ўқувчи шахсини ҳар томонлама ривожлантириш, ўқув-тарбия ишларининг самарадорлигини ошириш, педагогик жараёни оптималлаштириш, таълимни илмий асосда ташкил этиш ва бошқариш имкониятларини оширади. Педагогик ҳодисаларни комплекс ўрганишнинг икки йўли қайд этилган: а) моҳияти ва ўрганиш мақсадига ўзаро дахлдор муаммоларни бир фан доирасида таҳлил қилиш, б) айнан олинган бир муаммони турли фанлар нуқтаи назаридан таҳлил қилиш.

Она тили таълимини ўқитиш ҳам турли фанлар доирасига қурилган, шунинг учун ҳам психолингвистиканинг негизини ҳам айтиш мумкин. Шу фикрлардан излаш тўғри бўлади. Матн яратишда тингловчининг ўзига хос жиҳатлари, руҳияти нутқда акс этади. Ўқитувчи ўз тингловчиларида фикрлай олишга интилиш ҳиссини уйғота олса, ҳар қандай билиш, ўрганиш ҳам муваффақиятга йўл очади ва тафаккурнинг фаол бўлишини, такомил топишини таъминлайди, ўрганилаётган ҳодисани мукамал ва тўлиқ англаб етишга олиб келади.

Маълумки, нутқ қабул қилинади ва идрок қилинади. Мулоқот ахборот алмашув жараёнидир. Шунинг учун коммуникатив фаолият турли хилдаги билимларга эга бўлишни талаб қилади. Нутқ (матн) коммуникация бирлиги бўлиб, у тил системавий бирликларини реаллаштиради ва мазмуни тафаккур орқали идрок қилинади. Идрок жараёни бир неча сатҳдан иборат.

1. Реципиент матнни фақат белги сифатида қабул қилади. (яъни матннинг ҳажми, гап қурилиши, услубига эътибор беради).

2. Реципиент матннинг моҳиятини англайди.

3. Реципиент матнни яхлит, тугал бирлик сифатида идрок қилади. [Муаллифлар гуруҳи, 1976: 320].

Айтиш жоизки, матн сўзлар жамланмасидан иборат бўлар экан, унда (яъни сўзларда) физик, анатомик, руҳий – психологик, мантикий хусусиятлар ўз аксини топган бўлади. Демак, матн яратишда, унинг билан ишлашда онг, сезги, идрок, тушунча, ҳаёл, тасаввур, тафаккур, ҳис туйғу, ирода, қобилият, нутқ мавжуд бўлади. Матнни ўрганишда ушбу психологик жараёнларни амалга ошириш ўқувчида билишга нисбатан қизиқиш уйғотади. Шундагина матн билан ишлашда моҳият ва ҳодисани билиш, ҳулосалар чиқариш мавжуд бўлади. Ўқувчи талабаларда соғлом дунёқарашни таркиб топтириш, фан ва амалиёт бирлигини ташкил этиш учун матнга психолингвистик ёндашув зарур бўлади. Мазкур усулда ўқувчининг тафаккури ривожланади, ғояни қуруқ ёд олмайди, балки зарур тушунчаларни аниқлаш, муҳокама қилиш, шу асосда ҳукм чиқаришдан иборат бўлади. Фикримизнинг далили сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: она тили таълими жараёнида “Иккинчи даражали бўлақлар” мавзусини ўқишда қуйидаги матндан иккинчи даражали бўлақларни аниқлаш ва изоҳлашга ўргатиш йўл-йўриқларини тавсия этамиз.

Мен ҳозир Ерни ушлаб тўхтатаман. Нега тинмай айланаверади у.

Наҳот зерикмаган бўлса?

Ернинг охири қандай? Тасаввурнинг-чи?...

*Аниқ рақамларни жиним суймайди. Учбурчаклар -
тасаввур қафасларидир.*

Ҳаёл сўқмоғи қисқа зотларнинг умри ҳам қисқадир.

*Машаққатнинг охири роҳат. Роҳатнинг охири яна
машаққат. Куннинг охири тун. Туннинг эса охири йўқ.*

*Бир оғиз совуқ сўз билан дилинг яна зимистон. Лоақал, бир кунгина кечгача бахтли бўлиб
юрган одамни топиб беринг менга!*

*Сиз минг машаққат билан чиққан чўққида капалак ҳам бор. Қумурсқа ҳам яшайди. Сизнинг
бу ютугингиз улар учун оддий бир турмуш таълими. Улар кунда-шунда. Мен ҳидлаб тўймаган
бедани бия қарсиллатиб чайнайди.*

Ялпизни сув оқизиб кетади. Мен кўзимга суртган сувда қурбақа чўмилади...

*Момақалди роқ дунёни бошига кўтариб ҳайқиради. Юлдузлар қўрқиб қочиб қолишади.
Булутлар йиғлашга тушади. Ер юзидида қўзиқоринлар тугилади. Ҳар қандай ҳайқариқ сўнгидида
нимадир дунёга келади.*

Нимадир дунёдан кетади.

Кулиб гул очилади - йиглаб шабнам тўкилади.

Дарё тошади-тоғ нурайди. Келин хўрсинади-янга эрмак қилади. [Мухаммад Юсуф, 2004: 102].

Табиат доимо ҳаракатда, ривожланишда бўлиши (ернинг айланиши), тасаввур кенг бўлиб, у инсон амалий фаолияти натижаси эканлиги (Ернинг охири қандай? Тасаввурни-чи?...), моҳият ва ҳодиса, алоқадорлик қонуниятининг мавжуд бўлиши (Машаққатнинг охири роҳат. Роҳатнинг охири яна машаққат. Куннинг охири тун. Туннинг эса охири йўқ.), имконият ва воқелик (Сиз минг машаққат билан чиққан чўққида капалак ҳам бор. Кумурсқа ҳам яшайди. Сизнинг бу ютуғингиз улар учун оддий бир турмуш ташвиши. Улар кунда-шунда), моҳият ва ҳодиса, алоқадорлик қонуниятининг зоҳир бўлиши (Момақалди роқ дунёни бошига кўтариб ҳайқиради. Юлдузлар кўрқиб қочиб қолишади. Булутлар йиғлашга тушади. Ер юзида кўзқоринлар туғилади. Ҳар қандай ҳайқирик сўнгида нимадир дунёга келади.), миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонунияти, сабаб ва ҳодиса қабиларни (Кулиб гул очилади - йиглаб шабнам тўкилади.) мантикий фикрлаш асосида тушунтириш, англатиш, баён қилишга ўргатиш замонавий ўқитиш талабларидан биридир. Ушбу ҳолатда психологик билимлар ишга тушади, лисоний қобилияти матнни ўрганишда намоён бўлади.

Аввало, матн мазмунини тушуниш учун фалсафий, психологик мушоҳада зарур. Бунинг учун таркибидаги гаплардан ҳодисани англатувчи сўзларни топиш топшириқ қилиб берилади. Сўнгра эса грамматик билим берилади. Яъни, мен(эга) ҳозир (пайт ҳоли) Ерни(воситасиз тўлдирувчи) ушлаб (тарз ҳоли) тўхтаман (фёъл кесим). Нега (сабаб ҳоли), тинмай(тарз ҳоли) айланаверади (фёъл кесим).

Нутқий мулоқот жараёнида фаоллашувчи инсон фактори билан боғлиқ доимий ва ўзгарувчан хусусиятлар асосан бир қанча томонларда кўринади. Ушбу жараёнда ўқувчиларнинг нафақат сўздан фойдаланиш имкони синаб кўрилади, балки унинг дунёқараши, мулоқот тамойилларига амал қилиши, матнда сўзлардан қай даражада фойдалана олиш кўникмаси ҳам ифода этилади.

Оламни билишда психолингвистик билимлар муҳим аҳамиятга эга. Чунки қачонки ўқувчи-талабада билим олиш учун тасаввурларини ривожлантирар эканмиз, уларнинг олиб бораётган ишлари (матн билан ишлаши) мақсадли кечади. Бугунги кунда ўзбек тили таълими корпусини яратиш учун грамматикани ўқитиш учун ўқитувчига фалсафий, методик, психологик ёрдам керак бўлиб қолди. Ана шу ёрдамни тил ўқитувчиси пухта билгандагина ўқувчининг нутқини ўстира олади, тафаккурини ривожлантиради, грамматик билим беради. Психолингвистик билимга асосланиш натижасида эса ўқувчи -талаба борлиқни англашга ўргатилади, тафаккури фаоллашади, мустақил мушоҳада маданияти ривожлантиради, ўз фикрини далиллар билан асослай олишга, баҳслашиш маданиятининг юксалишига таъсир қилади. Матн мулоқотнинг энг олий бирлиги экан, биз матнни ўрганишда унинг психолингвистик жиҳатларига эътибор қаратишимиз зарур бўлади. Зеро, психолингвистиканинг энг муҳим хусусияти матн тузувчида кўринади.

Хулоса қилиб айтганда, матн инсон томонидан инсон учун яратилади. Тилшуносликда матн моҳияти, унга хос бўлган асосий хусусиятларни тил методикасини ўқитишда ҳам эътиборга олиш муҳим аҳамиятга эга. Матн яратишда лисоний ва нолисоний омилларни ўзаро уйғунликда ўрганиш қутилган натижани беради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Шакирова Д.М. Формирование критического мышления учащихся и студентов в условиях модернизации образования. – Казань: Наука, 2004. – 258 с.
2. Ковшиков В.А., Пухов В.П. Психология. Теория речевой деятельности: Учебник для вузов. – М.: Астрель, АСТ, 2007. – 318 с. Залевская А.А. Введение в психолингвистику: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1999. – С. 25.
3. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.

4. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
5. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
6. Шаҳобиддинова Ш. Татбиқий тилшунослик тезислари.// Илмий хабарнома. – АДУ, 2016. – №3 – Б.85.
7. Юсупов Э.Фалсафа. – Т.:Шарқ,1999.8 -бет
8. Шамсиддинов Х. Функционал-семантик синонимларни юзага келтирувчи психолингвистик омилларнинг ўзбек тили ва адабиёти/ 1997. 6-бет – № 232-бет.
9. Муҳаммад Юсуф. Сайланма. – Т.: Шарқ,2004.102-бет.

ONA TILI TA'LIMIDA MILLIY MATNLAR KORPUSIDAN FOYDALANISH ZARURATI

THE NEED TO USE NATIONAL TEXTS IN THE EDUCATION OF THE MOTHER'S LANGUAGE

Mavlonova Klaraxon Maxmutovna*
Xakimova Nilufar Sabirjanovna*

Annotatsiya: Ushbu maqolada ona tili ta'limida milliy matnlar korpusidan foydalanish zarurati, mazkur korpuslarda e'tiborga olinadigan jihatlar, korpusdagi qidiruvga oid parametrlar, matnlarning xususiyatlari va undagi so'zlarning izohini berishga oid tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: til korpusi, matn korpuslari, qidiruv parametrlari, matnlar bazasi, so'zlarning izohi, teglar.

Annotation: This article provides recommendations on the need to use the national text corpus in mother tongue education, aspects to consider in these corpus, search parameters in the corpus, text properties, and word interpretation.

Keywords: language corpus, text corpus, search parameters, text database, annotation, tags.

Bugungi kunda dunyoda rivojlanib borayotgan eng muhim tillarning aksariyatida milliy korpus yaratilgan bo'lib, u til ta'limi va boshqa bir qancha sohalar uchun ham muhim manba vazifasini o'tamoqda.

Til ta'limini yangi sifat bosqichiga ko'tarish bilan bog'liq jarayonda til o'qitishning milliy tizimi, ushbu tizim doirasida Ona tili fanini o'qitish konsepsiyasi [Umumiy o'rta ta'limning ona tili fanidan Milliy o'quv dasturi, 2020: 12], Milliy o'quv dasturining ishlab chiqilishi, "Ona tili" darsliklarining kommunikativ va kognitiv yondashuvlar asosida yaratilayotganligi mazkur sohadagi jiddiy islohotlardan darak beradi.

Muhokama uchun taqdim etilgan ona tili fanidan Milliy o'quv dasturidagi eng asosiy o'zgarishlardan biri – bu ona tili ta'limida lingvistikaga oid nazariy bilimlarning amaliy tabiatli nutqiy kompetensiyalar ustida ishlashga yo'naltirilishi va unga bo'ysundirilishi yetakchi tamoyil sifatida belgilandi. Ushbu yo'nalishdagi darsliklar, o'quv qo'llanmalar, multimedia vositalarini yaratish jarayonidagi muhim muammolardan biri esa nutqiy mavzular uchun mos keladigan matn korpuslarining mavjud emasligidadir. Ya'ni shu kungacha o'zbek tilini o'qitishda o'quvchining ayni yoshiga mos keladigan matnlar qanday talablarga javob berishi kerak, matn uchun qo'yiladigan pedagogik-psixologik tamoyillar, uning hajmi, sifati, unda qo'llanadigan til birliklari, matnning leksik, morfologik va sintaktik jihatdan ma'lum me'yorlarga mos kelishi metodist olimlar tomonidan maxsus tadqiq etilmagan. Shunday tadqiqotlarning olib borilishi esa soha mutaxassislari uchun matn va unga qo'yiladigan talablarning alohida ilmiy-metodik tajribalar yordamida ishlab chiqilishi hamda ushbu tadqiqot natijalari yordamida matn korpusini yaratishdek eng muhim va dolzarb muammoni hal qiluvchi yo'l sanaladi.

Hozirgi kunda milliy korpus yordamida tildan foydalanuvchilar va uni o'zlashtiruvchilar uchun keng imkoniyatlarning vujudga kelishi, undan lingvistlar, leksikograflar, kompyuter lingvistlari, muharrirlar, tarjimonlar, jurnalistlar, noshirlar, olimlar, o'qituvchilar, ta'lim oluvchilar va boshqa har qanday soha mutaxassisi til bilan bog'liq muammolarini hal qilishi uchun keng foydalanish imkoniyatiga ega ekanligi uning nechog'liq muhim ekanligini ko'rsatadi [Mengliyev, 2020: 54].

Bugungi kunda til ta'limini milliy korpuslardan foydalangan holda tashkil etish tobora keng tus olib bormoqda.

Til korpuslari bir nechta ichki korpuslarga ajratilgan bo'lib, ular ichida matn korpuslari tilni o'qitishda o'ziga xos ahamiyatga ega. Chunki til korpuslari tarkibiga kiruvchi matn korpuslari o'qituvchi uchun tayyor o'quv materialini tayyorlash, grammatik bilimga mos keluvchi misollarni keltirishda, hatto o'quv dasturlari va darsliklarini ishlab chiqishda ham qimmatli manba sifatida xizmat qiladi [Mengliyev, 2020: 30].

* Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU Amaliy tilshunoslik va lingvodidaktika kafedrasi katta o'qituvchisi, p.f.d. (PhD)

* Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU 1-bosqich magistranti

Matn korpuslaridan o'rta ta'limda foydalanishning bir qancha afzalliklari mavjud bo'lib, birinchidan, matn korpuslari o'quv jarayonini tashkil qilishning interaktiv va zamonaviy yordamchisi sanaladi. Milliy matn korpuslari o'qituvchilarning ta'lim jarayoniga tayyorlanishi uchun o'rganilishi nazarda tutilayotgan lingvistik hodisa yoki birlikning real ko'rinishlari, uning tarixiyli, qo'llanilishi bilan bog'liq bir qancha qimmatli ma'lumotlar bazasi vazifasini bajaradi.

U imkoniyati cheklangan va qo'shimcha ta'limga muhtoj bo'lgan o'quvchilar uchun mustaqil ta'lim olish imkoniyatini beradi. Shuningdek, o'rganilgan til birliklarining bir necha xil ko'rinishlari bilan amaliy jihatdan tanishish orqali o'quvchida til birliklari haqidagi yaqqol va uzoq muddat esda qoluvchi taassurotni paydo qiladi.

O'rta ta'limda til ta'limi sifatini yangi bosqichga ko'tarish uchun maxsus tajriba-sinov ishlarini milliy korpuslar orqali amalga oshirish aniq ilmiy xulosalar chiqarish imkoniyatini beradi, bu esa soha bilan bog'liq muammolarni tezlik bilan oz fursatda hal qilish va muammoni bartaraf etishda aniq obyektiv xulosa chiqarish uchun jahonda tan olingan eng qulay usul sanaladi.

Til korpuslari uchun o'quv matnlarini tayyorlash, mavjudlarini tanlab olish juda murakkab vazifa sanaladi. Bu borada rus tilining matn korpusini yaratishda bir qancha maxsus tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, o'quv materiali uchun tanlab olingan matnlarning xususiyatlarini o'rganish S.Zaxarova [Zaxarova, 2015: 10-12], Abdullayeva [Abdullayeva, 2015: 719] va Gyurduyanlar [Gyurduyan, 2008: 96] tomonidan tadqiq etilgan. Ushbu tadqiqotlarda til korpuslarida o'quv materiali uchun tanlab olingan matnlar o'zining boshqa matnlardan o'ziga xos jihatlarining ajratib ko'rsatilganligi bilan farqlanishi, ya'ni o'quv materiali sifatida berilgan matnda o'rganish uchun ajratib olingan til birliklari maxsus elektron izohni talab qilishi, ushbu izoh yordamida uning ushbu vaziyatdagi ma'nosi, vazifasi aniqlashtirilib borilishi zarurligi ta'kidlangan. O.Y.Redkina o'quv materiali uchun tanlab olingan matnning maxsus yozuvchilar tomonidan yaratilgan matn va kundalik hayotda uchragan matnlarning o'ziga xos farqli tomonlari, so'z ishlatish mahorati, yozuvchi tomonidan yozilgan matn bilan uni o'zlashtirish natijasida hosil bo'lgan matnlarning o'zaro qiyosini tahlil qilish imkoniyatining mavjudligini ham muhim belgi sifatida keltirgan [Redkina, 2019:126].

Bugungi kungacha yaratilgan o'quv korpuslari tarkibidagi matnlar maxsus tadqiqotlar orqali kiritilishi, shu o'rinda ushbu matnlar, eng avvalo, turli yoshdagi o'quvchilar, turli ta'lim bosqichlari uchun mos bo'lishi, o'qitishning qulayligi kabi sifatlarga javob berishi bilan belgilangan. Buning uchun maxsus tajriba-sinov ishlari o'tkazilib, ushbu tajriba-sinov natijalari quyidagi asosiy ko'rsatkichlar yordamida o'lchanadi:

1. Korpus uchun tanlab olingan matnga ekspretlar tomonidan berilgan xulosa.
2. Matnning o'qishlik ko'rsatkichini aniqlovchi maxsus formula natijasi.
3. Bir qator leksik, morfologik va sintaktik parametrlarni hisoblashni o'z ichiga olgan ko'rsatkichlar.

Matnni o'quv korpusiga kiritish uchun asos bo'ladigan ushbu ko'rsatkichlarning uchinchisi biroz murakkabroq jarayon bo'lib, ushbu jarayonda matnning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlari alohida-alohida tadqiq etilishi lozim. Ayniqsa, matnni leksik jihatdan tadqiq etishda so'zning matn mazmunini ochib berishdagi ahamiyatidan tortib, uning muayyan yoshdagi o'quvchi lug'atida mavjudligi, murakkablik darajasi, qo'llanilish chastotasi, matn tarkibidagi so'zlarning leksik yaqinligi, uning etnomadaniy, terminlogik tomonlarigacha maxsus o'rganilishi talab etiladi.

Til korpuslari tarkibiga kiruvchi matnlar quyidagi parametrlar asosida qidiriladi:

Uslubi: badiiy nutq, ilmiy nutq, publitsistik nutq, shevaga xos nutq, hududga xos nutq, she'riy nutq, og'zaki nutq, texnika tili. Bunda bir vaqtda ikki xil nutqni o'zaro qiyoslash imkoniyati ham mavjud bo'lishi mumkin.

2. Mavjud bo'lgan davri.
3. Erkin yoki turg'un strukturaga ega ekanligi.
4. Matnning grammatik belgilari tahlili.
6. Matnning leksik jihatdan o'ziga xosligi.
7. Qaysi yoshdagi ta'lim oluvchiga mo'ljallangani.

Eng avvalo, qidiruv tizimiga qidirilayotgan matn mavzusi yoki mavzu bilan bog'liq tushuncha yoziladi. Ushbu so'z yoki matn uchun yuqoridagi parametrlar tanlanadi va shundan so'ng korpus qidiruvni amalga oshiradi.

Masalan: “o‘qday” so‘zi bilan bog‘liq qidiruv amalga oshirilganda uning bir necha xil ma‘nolari ko‘rsatiladi, ushbu so‘z ishtirok etgan matnlar yordamida uning bir qancha ma‘nolariga aniqlik kiritiladi.

1. *Hammasini yer yuzidan sidirib tashlab, o‘rniga bog‘-rog‘ga ko‘milgan, ko‘chalari o‘qday to‘g‘ri, oppoq, ko‘rkam qishloq barpo qildi. (O.Yoqubov, “Diyonat”)*

2. *Uning so‘zlari garchi o‘q kabi botayotgan bo‘lsa-da, Elchin uchun yangilik emasdi. (T.Malik, “Shaytanat”)*

3. *Ertalab haykalning ochilishidan qaytayotib, mashina oynasidan o‘ziga o‘qdek qadalib turgan bir juft ko‘zni ko‘rib qoldi. (E.A‘zam, “Shoirning to‘yi”) [Mahmudov, 2018: 89]*

Ko‘rib turganingizdek, birinchi gapda “o‘q” so‘zining to‘g‘ri, adil ma‘nosi, ikkinchi gapda botmoq, tegmoq, teshib o‘tmoq, sanchilmoq ma‘nosida, uchinchi misolda esa qadalmoq, tikilmoq ma‘nosi yuzaga chiqayapti. “O‘q” so‘zining mana shunday izohlarini berish esa so‘zga teg qo‘yish orqali amalga oshiriladi.

3. Grammatik ma‘nosi bilan bog‘liq qidiruv. Ushbu jarayonda so‘z bilan bog‘liq bo‘lgan barcha grammatik shakllar qidiruv oynasining o‘zida paydo bo‘ladi. Masalan:

So‘rog‘i	Ma‘noviy xususiyati	Morfologik xususiyati	Sintaktik xususiyati	Tuzilishiga ko‘ra turi	Tub yoki yasamali	Qo‘shimcha izohlar

Ushbu parametrlar ham o‘z navbatida yana ichki parametrlarga ajralib ketaveradi. Maxsus oynadan ushbu parametrlar tanlanadi va o‘quvchining talabiga mos keluvchi so‘zlar ishtirok etgan matnlardan misollar keltiriladi.

Mana shu parametrlar asosida matnlar bazasini yaratish ancha murakkab jarayon bo‘lib, matnlarni ushbu talablarga moslash maxsus ilmiy tadqiqotlarni talab qiladi.

Tanlab olingan matnlar uchun maxsus topshiriqlarning ham kiritilishi maqsadga muvofiq bo‘lib, bunda o‘quvchi tanlangan mavzu doirasida o‘z bilimlarini oshirishda ushbu savol va topshiriqlardan foydalanadi. Maxsus qidiruv tizimining mavjudligi esa til birliklarining qo‘llanishi bilan bog‘liq paydo bo‘lgan savollarni hal etishda qulay vosita bo‘lib, o‘quvchi o‘z fikrini tekshirish, ma‘lumotlarni asoslash, uni boshqalarga isbotlash uchun ham ushbu tizimdan foydalanadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ushbu soha mutaxassislari tomonidan maxsus tadqiqotlar, tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va shu orqali milliy korpusni yaratish til ta‘limi bilan bog‘liq juda ko‘plab masalalarni hal etishdagi muhim vazifalardandir.

ADABIYOTLAR:

- Umumiy o‘rta ta‘limning ona tili fanidan Milliy o‘quv dasturi (1–11-sinf). – Toshkent, 2020.
- Б.Менглиев. Тилшуносликнинг амалий масалалари. Монография. –Тошкент: Globe Edit, 2020.
- Захарова Г. Ф. Лексико-стилистические особенности учебных текстов для обучения чтению научно-технической литературы на английском языке // Гуманитарный вестник. 2015. №1 (27). – С. 3–17.
- С.К.Абдуллаева. Лексическая стилистика учебного текста. Молодой учёный, 2015. №7 (87). – С. 719–721.
- Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // Linguistica Antverpiensia, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
- Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
- Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
- Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
- Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Монография. ISBN-10: 6200515077; ISBN-13: 978-6200515070 Издатель: GlobeEdit (7 февраля 2020 г.); 260 страниц
- Гюрджян Н. С. Речевые и языковые манифестации когнитивного конфликта в английском и русском языках (контрастивный аспект) // Научная мысль Кавказа, 2008. №1 (53).

- 11.Редькина О. Ю. Производность лингводидактического дискурса и её следствия // Вестник ЧелГУ. 2019. №10 (432). – С. 124–129.
- 12.N.Mahmudov va b. Ona tili. 11-sinflar uchun darslik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018.

ONA TILI TA’LIMIDA O‘ZBEK TILINING MILLIY KORPUSIGA EHTIYOJ SEZILMOQDA

THE UZBEK NATIONAL CORPUS IS NEEDED FOR TEACHING THE NATIVE LANGUAGE

Dilorom Yuldasheva*
Dildora Yusupova*

Annotatsiya: Kelajak avlodni ma'naviy barkamol, hozirjavob, mustaqil fikrli, izlanuvchan, umummilliy va umumbashariy qadriyatlarga sodiq qilib tarbiyalash talabi ona tili ta'limi vositalarining zamonaviy ko'rinishlariga bo'lgan ehtiyojni oshirmoqda. Shu sababli bugungi kunda ona tili ta'limining elektron vositalari (masalan, elektron o'quv lug'atlari, elektron ma'lumotnoma, elektron qomus va b.) tarmog'ini amaliy asosda yaratish va rivojlantirish, o'quv lug'atlarining foydalanishda qulay variantlarini tuzish va ulardan internet tizimida erkin foydalanish imkonini yaratish juda muhim. Ona tili ta'limining mazkur ehtiyojini qondira oladigan asosiy manba o'zbek tilining milliy korpusi ekanligiga shubha yo'q.

Kalit so'zlar: ona tili ta'limi, talab va ehtiyoj, elektron resurslar, o'zbek tilining milliy korpusi

Annotation: The need to teach the next generation to be spiritually mature, responsive, independent, curious, committed to national and universal values, increases the need for modern forms of education in their native language. Therefore, today the creation and development of a network of electronic means of teaching the native language (for example, electronic textbooks, electronic reference books, electronic encyclopedias, etc.) On a practical basis of convenient educational dictionaries, it is very important to create options and make them available on the Internet. There is no doubt that the main source that can satisfy this need for teaching in the native language is the national corpus of the Uzbek language.

Keywords: education in the native language, demand and need, electronic resources, the national corpus of the Uzbek language

O'zbekiston ayni paytda o'z taraqqiyotining yangi bosqichi – milliy yuksalish davriga kirdi. Mamlakatimizning bugungi mavqeyi, jahon hamjamiyatida tutgan o'rni, qolaversa, globalizm fenomeni bilan bog'liq turli omillar davlat tili va uning ta'limi masalasiga jiddiyroq yondashuvni kun tartibiga qo'ydi. Zero, “bugungi globallashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o'z milliy manfaatini ta'minlash, bu borada avvalo o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiydir” [Mirziyoyev, 2019: 3].

Zero, ona tili ta'limida mustaqillik mafkurasiga hamohang yangi maqsad – o'quvchilarning ijodiy, mantiqiy, obrazli va assotsiativ tafakkur qilish, tafakkur mahsulini og'zaki va yozma shakllarda nutq sharoitiga mos ravishda to'g'ri va ravon ifodalash kompetensiyalarini rivojlantirish, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'zgaralar fikrini anglaydigan, muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirish – ijtimoiy buyurtma sifatida belgilandi. Zotan, “... davlat tili masalasi milliy g'oyamizning asosiy tamoyillaridan biri bo'lishi zarur. Yosh avlod qalbiga ona tilimizni bolalikdan singdirish maqsadida ta'limning barcha bosqichlarida o'zbek tilini zamonaviy va innovatsion texnologiyalar asosida mukammal o'rgatishga alohida e'tibor qaratishimiz lozim. Toki bolalarimiz o'zbek tilida ravon o'qiydigan, ravon yozadigan va teran fikrlaydigan insonlar bo'lib yetishsin” [Mirziyoyev, 2019: 1].

Bugunning yoshlari katta avlod singari jild-jild kitoblarni (mashaqqat bo'lsa-da) “kerakli toshning og'iri yo'q” deb ko'tarib yurmaydi; kitoblarning, lug'at-u qomuslarning qog'oz variantlariga ko'milib kun bo'yi ishlab o'tirishga toqat qilishlari ham qiyin. Bugungi yoshlar davr kabi shiddatkor, vaqt kabi tezlikni yoqtirishi hech birimizga sir emas. Demak, bugunning yoshlariga eskicha metodlarda, an'anaviy ta'lim vositalari yordamida dars berishning imkoni soat sayin, daqiqa sayin qisqarib bormoqda. Shunday ekan, bugun tilshunos olimlarimiz ham, tadrishi-yu omilkor o'qituvchilarimiz, to'g'rirog'i, sohaning barcha jonkuyarlari kompyuter ilmi bilimdonlari (informatiklar) bilan jips birlashishlari, butun diqqat-

* Dilorom Yuldasheva, Buxoro davlat universiteti professori.

* Dildora Yusupova, Buxoro davlat universiteti doktoranti. diloromxon.68@mail.ru

e'tiborni o'zbek xalqi (ayniqsa, maktab, litsey, kasb-hunar kollejlari o'quvchilari, oliy va undan keyingi ta'lim talabalari, ilmiy izlanuvchilar, soha mutaxassislari) ehtiyojmand bo'lgan lingvistik resurslarning elektron shakllarini yaratishga qaratishlari zarur.

Internet sahifalarida hozirgacha yaratilgan – o'zbek tilida mavjud lug'atlar matnining elektronlashtirilgan shakllari mavjudligini kuzatamiz. Ammo mazkur lug'atlardan zarur paytda, masalan, ona tili mashg'ulotlarida tez va qulay foydalanish imkoniyati juda cheklangan. Masalan, buni quyidagi o'rinlarda kuzatish mumkin:

- birgina lug'aviy birlikning asosiy xususiyatlarini aniqlash uchun kamida 6-7ta lug'at (masalan, izohli lug'at, sinonimlar lug'ati, antonimlar lug'ati, graduonimlar lug'ati, omonimlar lug'ati, paronimlar lug'ati, morfem lug'at va h.) sahifalarini ochib ko'rishga to'g'ri keladi (Aytaylik, birgina *xalos* so'zining leksik ma'nosi-yu grammatik xususiyatlarini aniqlamoqchi bo'lsak, maktabda ona tili mashg'uloti uchun ajratilgan 45 daqiqaning kamida 15-20 daqiqasini sarflashimizga to'g'ri keladi. Tabiiyki, bu noqulaylikdan maktabning eng omilkor o'qituvchisi ham qochadi);

- o'zbek tilida yaratilgan lug'atlarning 80 foizida kerakli ma'lumotni ko'chirib olish imkoniyati yo'q (Demak, ko'rish bor-u "yeyish" yo'q. Lug'atdagi zarur ma'lumotni o'quvchi hamisha qo'l mehnati bilan amalga oshirishi darslardagi vaqt tejamlorligiga putur yetkazadi, odatda);

- o'zbek tilidagi mavjud lug'atlarning yaratilishida ham aniq tizim yo'q (Ba'zi lug'atlar "so'zdan tushunchaga" tamoyiliga bo'ysunsa, boshqasi, aksincha, "tushunchadan so'zga" qarab yunaladi. Demak, universal lingvistik lug'atlardan maktab o'quvchisi erkin va to'laqonli foydalana olmaydi. Bu esa ta'limda o'zbek o'quv lug'atchiligiga kuchli ehtiyoj mavjudligini ko'rsatadi);

- Lingvistik lug'at maqolalarida illyustrativ misollar miqdori nihoyatda chegaralangan (o'quvchi ularga uzog'i bilan bir-ikki marta murojaat eta oladi, xolos);

- o'zbek lug'atchiligida nafaqat maktab o'quvchisi, balki tilimizni o'rganuvchilar yoki undan foydalanuvchilar uchun ham zaruriy lug'atlarning barchasi (qog'oz shaklda ham) mavjud emas (masalan, uyadosh so'zlar lug'ati, partonimlar lug'ati va b.).

Bu kabi noqulayliklar anchagina. Demak, o'zbek leksikografiyasida ham yetarlicha muammolar mavjudki, bu muammolarni tezroq bartaraf etish cheki bugungi kun leksikograflarining zimmasiga tushmoqda desak, adashmagan bo'lamiz.

Zero, milliy istiqloлга erishganimizdan buyon o'zbek ziyolilarining oldida ikkita hal etilishi kechiktirib bo'lmaydigan vazifa turibdi:

birinchisi, mustaqillik uzgan yetmish yillik istibdod zanjirlari yetkazgan ma'naviy zararni qoplash, ya'ni ijtimoiy hayotning barcha jabhalaridagi har bir nuqtani milliy madaniyat, milliy o'zlik, milliy qadriyatlarimiz nuqtayi nazaridan ko'rib chiqish va sho'ro davri "g'orat qilgan" har bir voqelikni milliy o'zanlarga qaytarish kerak;

ikkinchisi, bugungi kunda davrimizning taraqqiyot darajasi nihoyatda tezlashgani, intellektual salohiyat, tiniq tafakkur dunyoda yashab qolishning asosiy shartiga aylanganligi, internet imkoniyatlarining misli ko'rilmagan darajada yuksalishi, milliy ma'naviyatni asrab qolish noziklashayotganini inobatga olib ta'lim tizimini ijtimoiy hayot bilan uyg'unlashtirish zarur.

Zero, shu ikki jihat zimmamizga zalvarli vazifalarni yuklayotganligi hech birimiz uchun sir emas. Bunday vaziyatda davr, muhit, mafkura va boshqa omillar ta'sirida sodir bo'ladigan o'zgarishlar, avvalo, hozirjavob, tezkor lug'atlarda muttasil ravishda, obyektiv tarzda aks ettirilishi muhim. Ayniqsa, bugungi izohli va tarjima lug'atlarida lingvomadaniy farq va o'xshashliklarga ko'proq e'tibor qaratish, ya'ni davr bilan bog'liq holatda lug'atlarning til va milliy madaniyat, til va umummadaniyat mushtarakligiga erisha olish kerak. Agar lug'atlardan foydalanuvchilar auditoriyasining kattagina qismini ta'lim oluvchilar tashkil etishini inobatga olsak, o'quvchida lingvistik, kommunikativ, lingvomadaniy, lingvoma'naviy, etnolingvistik kompetensiyalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etuvchi o'quv lug'atlari ham milliy madaniyat zaminidan uzilmagan holda dunyo sivilizatsiyasiga yuz tuta oladigan bo'lishi muhim.

Demak, til ta'limi borasida hozirgacha yetkazilgan jarohatlarni ham "bog'lashimiz", ikkinchi tomondan, milliylik zaminidan uzilmagan holda taraqqiyotga ergashishimiz zarurligini davr taqozo etmoqda.

Zero, XXI asrning uchinchi o'n yilligida inson hayotini lug'atlarsiz, ayniqsa, ta'lim tizimini o'quv lug'atlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi [Nigmatova, 2020: 129].

Kelajagimiz bugun maktab partasida o'tirgan farzandlarimizga bog'liqligi –aksioma. Ularning ma'naviy, ma'rifiy yoki jismonan rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan har qanday to'siqni bartaraf etmasak,

ertaga jabrini chekishimiz aniq. “Biz bitta lug‘at yoki boshqa biror kitobni izlab poytaxtlargacha borganmiz” degan gapni takrorlayverishimiz hech qanday natija bermaydi, aksincha, zimmamizdagi vaziflarni ado etishga g‘ov bo‘ladi, xolos.

Bolalarimiz boshqa tillar (masalan, ingliz tili, rus tili yok nemis, fransuz tillari) ta’limida orfografik, orfoepik va boshqa lingvistik jihatlardan o‘sha tillar uchun yaratilgan milliy korpuslardan qulay foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lsa-yu, o‘z ona tilida bunga erisha olmasa, u bora-bora o‘z tilini chuqur o‘rganishdan voz kechishi tayin.

Demak, bugun bolalarimizni XX asr o‘rtalaridan beri foydalanib kelinayotgan ta’limning didaktik vositasi (asosan, darslik) bilan ham, XX asr oxirlaridan boshlab foydalanish urfga kirgan ta’limiy slaydlar bilan ham “alday olmaymiz”. Yoki tinimsiz ta’na-dashnom berish bilan ham ijtimoiy tarmoqlardan muttasil foydalanishdan farzandlarimizni uza olmaymiz. Shunday ekan, bugun onalarimizdek mo‘tabar tilimizning ta’limini ham 50-60 foizda internet tizimiga ko‘chirishga majburmiz. (Biz bu o‘rinda shunchaki online darslarni nazarda tutmadik.) Bu borada bizga (dunyoning rivojlangan mamlakatlari ta’lim tizimi tajribalarida sinovdan o‘tib keng amaliyotda bo‘lgani kabi) O‘zbek tilining Milliy korpusi yaqin ko‘makdosh bo‘la olishiga hech shubha yo‘q.

Zero, maktab ona tili ta’limida zarur bo‘lgan jihatlar – zamonaviylik, takomillashganlik, kompyuterlashganlik, leksikografik, orfografik, orfoepik kompetentlik asosida ijodiy tafakkurni rivojlantirish uchun qulaylik va imkoniyat kabi muhim mezonlarning asosini o‘zbek tilining Milliy korpusigina ta’minlay oladi.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21- oktabrdagi PF-5850-sonli “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni // www.lex.uz
2. Mirziyoev Sh.M. Milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli. (O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutq) // “Xalq so‘zi” gazetasi. – Toshkent, 2019. – № 218.
3. Нигматова Лолахон. Ўзбек тили махсус корпуслари –тил ва маданият муштараклигини ўрганиш воситаси // “Сўз санъати” халқаро журнали 3-сон, 3-жилд. – 2020. – 129-135-б.

ЭЛЕКТРОН ЎҚУВ ЛУҒАТЛАР ВА МИЛЛИЙ ТИЛ КОРПУСИ: муаммо, эҳтиёж ва таклифлар

ELECTRONIC LEARNING DICTIONARIES AND NATIONAL LANGUAGE CORPORATION: problems, needs and suggestions

Ҳамроев Гофир Ҳасанович*

Аннотация: Мақолада электрон ўқув лугатларини яратишда миллий тил корпуслари талабларини инобатга олиш, босма анъанавий лугатлар ва электрон лугатларнинг фарқи, афзаллиги тавсифланди, қулайлик ва тезкорлик, тизимлилик каби сифатларга эга тил корпусига боғлаш масалаларига доир таклиф ва тавсиялар баён қилинди.

Калим сўзлар: анъанавий лугатчилик, терминология, тил корпуслари, ўқув лугатлари, афзаллик, қулайлик, тезкорлик, тизимлилик

Abstract: the article describes the requirements of the national language corpus for the creation of electronic educational dictionaries, the differences, the advantages of printed traditional dictionaries and electronic dictionaries, suggestions and recommendations for linking to the language corpus with such qualities as simplicity and speed, systematization.

Keywords: traditional dictionary, terminology, language corpus, educational dictionaries, advantage, convenience, speed, systematization

Ахборот коммуникация технологиялари пайдо бўлиши билан дастур яратувчилар янги лугат тури – электрон лугатлар яратишга киришдилар. Лугатнинг бу тури лексикография тарихида мутлақо янги сўз бўлиб, ўз тараққиётининг янги сифат босқичини белгилаб берди. Ҳозир электрон лугатлар қоғоз лугатларни деярли ўз соясида қолдирмоқда, дейиш мумкин. Зеро, электрон лугатлар анъанавий лугатларга нисбатан бир қатор яққол ва муҳим афзалликларга эга бўлиб, ягона камчилиги уларнинг шахсий компютерга боғлиқлиги эди. Бироқ, бу камчилик интернет тизимида яхлит база – миллий тил корпусларининг ишга тушурилиши билан ўз ечимини топади. Босма лугатларнинг катта камчилиги ўз вақтида такомиллаштириб бўлмаслигидадир. Зеро, бир марта нашр қилинган лугат қайта такомиллаштирилиши учун узоқ вақт ва катта ҳажмли маблағ талаб қилади. Қолаверса, бугунги кунда тезкорлик талабларига жавоб бера оладиган ягона восита интернет тизими ва электрон лугатларидир.

Шу маънода 2020 – 2030 йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш концепциясини 2020 – 2022 йилларда амалга ошириш дастурида Ўзбек тили ўқув лексикография тармоғини ривожлантириш, янги авлод ўқув ва атамалар лугатларини яратиш, уларнинг электрон вариантларини ишга тушириш масаласи вазифа сифатида қўйилган [1: 9-б.].

Жумладан, Фармоннинг 6-банди бевосита “ўзбек тилига оид барча илмий, назарий ва амалий маълумотларни ўзида жамлаган электрон кўринишдаги ўзбек тили миллий корпусини яратиш чораларини кўриш” вазифаси ҳам олимлар олдига асосий вазифа сифатида белгилаб берилган [1:2-б.].

Маълумки, миллий тил корпуслари лугатлар базасига таянади. Мамлакатимизда 2020–2022 йилларда қўлаб лингвистик ва соҳавий лугатлар яратиш давлат дастурига киритилган. Шуни ўринда таъкидлаш лозимки, босма лугатлардан кўра электрон лугатлар тайёрлашга элоҳида эътибор бериш лозим. Зеро, электрон лугатлар миллий тил корпусининг асосини ташкил қилади ва унинг қуйидаги афзалликлари мавжуд: кун сайин такомиллаштириб бориш мумкинлиги; турли лингвистик тадқиқотларда интенсив фойдаланиш имконияти; деярли харажатсиз чекланмаган фойдаланувчиларга узатиш имкониялига эгалиги; тилнинг тадрижий тараққиётини тизимли намоён эта олиши; миллий тил корпусига боғланганда лисоний бирликларнинг мажмуавий

*Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбек тилини ривожлантириш жамғармаси бош мутахассиси педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

маъноларини ифодалаб бера олиши; лингвистик экспертиза жараёнида таҳлил воситаси сифатида ёрдам бера олиши; энг муҳими, вақтни тежашнинг максимал даражасига эгалигидир. Тўғри, босма луғатларда ҳам таъкидланган имкониятлардан айримлари бор, аммо серхаражатлиги, ҳар қайта нашр қилинганда олдингисига салкам тенг миқдорда маблағ талаб қилиши, қолаверса, инсон учун энг қиммат бўлган вақтнинг ҳаддан кўп сарфланишидир.

Мамлакатимизда тилни ривожлантириш учун кўплаб маблағ ажратилмоқда. Катта ҳажмли луғатлар босма шаклда нашрдан қикарилмоқда, албатта, бу яхши, бироқ уларнинг бугунги кун нуқтаи назаридан фойдалилик даражаси қанчалик аҳамиятли? Бугун жамият нимани талаб қилмоқда? Салкам экспонантга айланиб бораётган жавонларнинг кўрки бўлган том-том луғат-китобларними ёки исталган жойда, турли мулоқот вазиятида иш бера оладиган, исталган тилга таржим қилиб бера оладиган, исталган сўзнинг исталган маъносини бир зумда топиб бера оладиган электрон луғатлар, яъни – тил корпусиги эҳтиёж борми?

Масалан, дунёнинг иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларида тил ва таълимий корпуслар тараққий этганлиги сабабли барча соҳада иш юритиш, вақтни тежашга ва тежалган вақтдан унумли фойдаланишга эришилмоқда. Биз яқиндан билган инглиз, рус ёки қардош турк тилларида турли мавзуда электрон луғатлар ҳозирда жуда кўп. Хусусан, таржима луғатлари ҳам мобил илова шаклида фаол қўлланилди. Ҳозир лексикография билан махсус шуғулланадиган тадқиқотчида бошқа деярли ҳеч ким луғат китоб варақлаб ўтиришга тоқат қила олмайди. Бирданиги интернет тармоғидан муайян сўзнинг изоҳи ёки таржимасини қидиришга тушади. Бироқ, ўзбек тилидан фойдаланувчилар ҳозирча ўзлари қидирган ҳамма маълумотларни, исталган сўзнинг изоҳи, лингвистик хоссаларини топа олаётгани йўқ. бунинг учун, энг биринчи Милллий тил корпуси яратилган бўлиши, унинг мустақкам устунлари сифатида лингвистик луғатлар, барча мулоқот вазиятини акс эттирган миллионлаб матнлар турли форматда қайта ишланиб интернет базасига – бир корпусга бирлаштирилиши лозим. Корпус – тил бирликларининг хусусиятларини аниқлаш мақсадида қидирув дастурига бўйсундирилган матнлар мажмуи, табиий тилдаги электрон шаклда сақланадиган ёзма ёки оғзаки, компьютерлаштирилган қидирув тизимига дастурий таъминот асосида жойлаштирилган матнлар жамланмаси. Тил корпуслари – тил бўйича тадқиқот ва амалий топшириқлар ечими учун инкор этиб бўлмас иш қуроли [Менглиев, 2020: 2].

Электрон луғатлар нафақат транскрипсияни ўз ичига олади, балки сўзларни талаффуз қилиши мумкин. Масалан, имло луғатининг ўзидан тил корпусига бирлаштириб, орфоэпик вазифани бажаришда ҳам фойдаланиш мумкин. Бу ерда ҳам иккита ёндашув мавжуд. Мултиплекс ажралмас овоз синтезаторига эга ва барча сўзларни бирма-бир талаффуз қилиб беради. Бироқ, бу ёндашувни транскрипсия орқали текшириб кўрмасдан ишониш қийин. Синтезатор талаффузни нотўғри қўйиши ёки ҳатто сўзнинг талаффузини бузиши мумкин. Бу аудио ёзувни тайёрлашда дикторнинг – талаффуз қилувчининг нуткий кўникмасига ҳам эътиборли бўлишни тақозо қилади.

Электрон луғатларнинг яна бир афзаллиги – бу луғат мақоласининг номи учун эмас, балки қоғоз версиясида ҳақиқатдан йироқ бўлган луғатларнинг бутун катта ҳажми учун ҳам бир вақтнинг ўзида қидиришдир. Бундай изланиш сўзнинг кўп ўлчовли портретини яратади, қолаверса, унинг ишлатилишига аниқ мисоллар ва сўз юзага келадиган барқарор ифодалар луғат ёзувининг тубидан чиқарилади, балки сўз ҳосил қилиш қоидаларига бўйсунувчи тил қонунлари ҳам намоиш этилади. Ҳатто мобил электрон луғат ҳам тилнинг барча оний ҳаракатларини акс эттира олмайди, лекин бу ўзгаришларни тушуниш ва тушуниш учун калитни тақдим этиши мумкин. Бу аниқ семантик таржима талаб қилинганда ҳам жуда муҳимдир, чунки у мос ифодани танлаш вазифаси эмас, балки кенг маънода бир маданиятни ифодаловчи сўзнинг бошқа тилга мос муқобилини ишлатишидир.

Тил реал ҳаётнинг инъикосидир. Ва ҳаёт ҳали ҳам тўхтамайди: ишлаб чиқариш, илм-фан, бизнес ва маданиятнинг янги тармоқлари пайдо бўлади. Оддий сўзлашув нутқида янги сўзлар, атамалар ва барқарор иборалар келади. Бундан ўн йил муқаддам юртдошларимиз нутқида “фрилансер”, “пайнет” каби сўзларни тасаввур қилиш мумкин эдимиз? Луғат – бу ёзувчининг она тилида синонимлар, иборалар ва улардан фойдаланиш ҳолатлари ҳақида маълумот беришнинг энг яхши усулидир. Электрон луғат яратишнинг ўзи етарли эмас, аслида тил корпусига мос яратилган замонавий электрон луғатлар бугунги ўзбек лексикографиясининг ютуғидир.

Луғат тилнинг модели бўлиб, бу технологияларга асосланган расмий моделларга қараганда бутунлай бошқача тамойилларга асосланган. Масалан, морфологик таҳлил технологияси фақат матндан олинган сўзнинг асл шакли билан бундай шакл мумкин бўлган лексемалар тўплами ўртасида мослик ўрнатиш имконини беради. Ажратиш алоҳида луғат ёзувлари бўлган сўз бирикмалари учун ҳам худди шундай ёндашиш мумкин.

Электрон луғатлар яратаётганда энг муҳими луғат тайёрловчи босма луғатларда кўп ёки кам учрайдиган ички тузилмани эътиборга олишидир. Электрон луғатларни, жумладан электрон корпусларни яратишда морфологик структура жуда муҳим ҳисобланади. Катта ҳажмли бутун бошли тилни миллий корпусга бўйсундириш тилнинг, хусусан, морфологик шаклларнинг умумий қонуниятларини аниқлаш, яхлит моделлар шаклига келтириб олишдек мураккаб жараёни талаб қилади. Натижада, тўлиқ матнли кидирув, масалан, таржималар, фойдаланиш мисоллари ва шарҳларни фарқлаши мумкин, бу унинг имкониятларини фойдаланувчи нуктаи назаридан тубдан яхшилайдди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ўзбек тили ва келажак тилшуносликнинг тақдири тилнинг электрон корпуси билан боғлиқ. Бу борада мамлакатда давлат буюртмаси ва олимлар фаолиятини мувофиқлаштириш, асосий кучни босма нашрларга эмас, электрон иш юритиш, электрон таълим, электрон мулоқотнинг самарали бўлишига эришиш катта аҳамиятга эга. Шу маънода ТошДЎТАУ олимлари томонидан олиб борилаётган ўзбек тилнинг миллий корпусини яратиш ишларини давлатнинг тил сиёсати ижросини таъминлашга доир муҳим амалий тадқиқот сифатида ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш зарур.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 октябрдаги “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6084-сон фармони javascript.
2. Менглиев Б. Ўзбек тилининг ҳам миллий корпуси яратилиши лозим. <https://kun.uz/>
3. Козлова Н. В. Лингвистические корпуса: определение основных понятий и типология. <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvisticheskie-korpusa-opredelenie-osnovnyh-ponyatiy-i-tipologiya/viewer>.

ПАРЕМИОЛОГИК ГРАДУОНИМИЯНИНГ ЛИНГВОПРАГМАТИК ЖИХАТЛАРИНИ ЎРГАНИШДА ТИЛ КОРПУСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

USING CORPORA IN ANALYSING LINGUO-PRAGMATIC FEATURES OF PAREMIOLOGICAL GRADUONYMY

Абдуллаева Наргиза Эркиновна*

Аннотация. Ушбу мақола синонимия, антонимия, омонимия, гипонимия сўзларнинг лексик-семантик алоқаларининг турларидан бирини мақоллар мазмуни асосида ифодалайдиган градуонимиянинг лингво-прагматик хусусиятларини корпусга асосланган ёндашув асосида ўрганишга бағишланган. Бундан ташқари, ушбу мақолада корпусдаги асосий сўзлар орқали мақолларни излаш муаммоси таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: мақол, паремиялогия, градуонимия, корпус, контекст, частота, BNC, COCA.

Annotation: This paper is devoted to the investigation of linguo-pragmatic features of graduonymy, which denotes one of the types of lexical-semantic relations of words such as synonymy, antonymy, homonymy, hyponymy, etc., in proverbial contents on the basis of corpus-based approach. Moreover, the problem of searching proverbs through its Keywords in corpora have been analysed in this work.

Keywords: proverb, paremiology, graduonymy, corpus, context, frequency, BNC, COCA.

Таркибида градуонимлар мавжуд бўлган инглиз халқ мақолларининг прагматик жиҳатларини ўрганиш учун уларни инглиз тили корпусларидан фойдаланган ҳолда таҳлил қилиш самарали усулдир. Бунинг асосий сабаби, айнан тил корпусида ҳақиқий тил эгалари томонидан яратилган оғзаки ва ёзма матнлар мавжуд бўлиб, унда уларнинг статистикаси ҳамда манбасини аниқлаш бирмунча осонроқ кечадиган жараёндир. Ўз диссертациясида тил корпуси ва унинг лингвистик тадқиқотлардаги аҳамияти борасида алоҳида тўхталиб ўтган Ж.Ш.Джумабаева градуонимиянинг лексик-семантик муносабатлар (ЛСМ) тизимидаги ўрни, унинг луғатшунослик (лексикография) ва тилшуносликнинг бирмунча замонавий тушунчаларидан бири – тил корпусидаги аҳамияти ҳақида батафсил фикр юритди ҳамда градуонимия иштирокида ўзбек луғатшунослигини тараққий эттириш ва ҳалигача ўзбек тилшунослигида мавжуд бўлмаган корпус лингвистикасини олиб қириш, шу орқали ўз навбатида ўзбек тили корпусларини яратиш муаммосини ўртага ташлади [Джумабаева, 2014: 120-130].

Корпус тушунчасига инглиз тилшунослигида қуйидагича таъриф берилади: «Corpus (n) – a collection of naturally occurring samples of language which have been collected and collated for easy access by researchers and materials developers who want to know how words and other linguistic items are actually used. A corpus may vary from a few sentences to a set of written texts or recordings. In language analysis corpuses usually consist of a relatively large, planned collection of texts or parts of texts, stored and accessed by computer. A corpus is designed to represent different types of language use, e.g. casual conversation, business letters, ESP texts....» [Richard, 2010: 137]. Яъни корпус тилда табиий ҳолда учрайдиган матнлар жамланмаси бўлиб, мазкур матнлар тадқиқотчилар томонидан осон топилиши ва қўлланилиши учун ҳамда тил ўрганувчилар учун тилда кўп қўлланиладиган сўзлар ва бошқа лисоний бирликларни ўрганиш учун мослаб яратилади. Корпусда бир нечта гапдан иборат матндан бошлаб, то катта ҳажмли ёзма матнлар ёки оғзаки нутқнинг ёзиб олинган вариантларигача топилади. Унда турли ҳажмдаги ва турли услубдаги оғзаки ва ёзма матнларнинг электрон варианты тўлиқ ёки қисман киритилади, турларга ажратилган ҳолда тўпланади ва ушбу жамланма фақат электрон шаклда мавжуд бўлганлиги сабабли, унга фақат компьютер орқали мурожаат этиш мумкин. Корпусда кишиларнинг тилдан турли қўриниш ва услубдаги фойдаланиш ҳолатларига мисоллар топиш мумкин, масалан: оғзаки норасмий мулоқот, расмий хатлар, инглиз тилини иккинчи чет тили сифатида ўрганиш учун яратилган матнлар ва бошқалар.

Корпус терминига Ж.Ш.Джумабаева қуйидагича таъриф беради: «Корпус лингвистикасининг асосий манбаси – ахборот-қидирув тизимида солинган матнлар тўплами

* PhD, доц.в.б., ЎзМУ, Инглиз филологияси кафедраси, n.abdullayeva@nuu.uz

бўлиб, у *корпус* деб аталади» [Джумабаева, 2014: 127]. Ҳозиргача инглиз ва немис тиллари каби бир нечта тилларнинг корпуслари яратилган бўлиб, уларнинг нафақат тилни ўрганиш ва ўргатишдаги, балки тилнинг муайян бир хусусиятини турли лингвистик мақсадларда ва усулларда тадқиқ қилишдаги амалий аҳамияти тан олинди. Шу сабабли ўзбек тили корпусини яратиш ўзбек тилшунослигининг ҳар қандай соҳасидаги ривожланишга замин бўлади. Бинобарин, олима замонавий ўзбек тилшунослигида мазкур муаммоларнинг ечилиши катта аҳамиятга эга бўлишини таъкидлаган ҳолда, ўзбек тили корпусларини яратиш ҳозирги замон тилшуносларининг олдидаги долзарб вазифалардан бири эканлигини уқтиради. Хусусан, ўзбек тили илк корпуси [<https://corpus-uz.herokuapp.com>]нинг яратилиши ушбу жараённинг бошланганлигини кўрсатади.

Инглиз тилида барча турдаги матнларни ўз ичига олган BNC (British National Corpus) [<https://www.english-corpora.org/bnc/>] – Британия Миллий Корпусида *little pitchers* жумласини қидириш учун буйруқ берилганда, иккита контекст натижа сифатида экранда пайдо бўлди. Уларнинг биринчиси матн таркибидаги сўз бирикмаси (... *little pitchers that had to be filled...*) бўлса, иккинчиси эса мақол кўринишида: ... *allusion to the saying «Little pitchers have big ears», meaning that children have very sharp hearing.* Мазкур контекст Н.Бургис, М.Слетер ва Б.Николаснинг «The Dickens index» номли таҳлилий китобидан олинган бўлиб, унда мақолнинг мазмунида Диккенс асаридаги ёш боланинг ифодаланаётганлиги баён этилади. Ушбу мақолдаги *little* ва *big* градуонимлари ўсувчи ёйиқ макроградуонимик муносабатга (*miniature* → *tiny/petty* → *little/small* → *normal* → *large/big* → *great/mickle* → *huge* → *gigantic*) эга бўлиб, ушбу мақолнинг *Little pitchers have large ears* ва *Little pitchers have long ears* (*long* лексемаси *big* лексемасининг маънодоши сифатида «узун ва шунинг билан бирга катта» маъносини бермоқда) вариантлари ҳам мавжуд. Мазкур икки мақолда ҳам ўсувчи макроградуонимик қатор аъзолари қатнашганлигига қарамай, берилган контекстда айнан *little* ва *big* градуонимли мақол қўлланилганлиги унинг прагматик салоҳияти қолган иккитасининг прагматик салоҳиятидан юқори эканлигини исботлайди. Ушбу контекстдаги мақолда *кичик* кўзаларнинг (болаларнинг) *катта* қулоқларга эга бўлиши, яъни мазкур мулоқот вазиятида ёш болаларнинг борлиги, одатда болаларнинг эшитиш қобилияти жуда яхши бўлиши ва адресант томонидан у гапираётган гапни эҳтиёт бўлиб, ёш болаларнинг олдида айтиш ёки айтмасликни ўйлаб кўриб, кейин гапириши лозимлиги уқтирилади. Яъни мақолдаги мазкур градуонимлар унинг прагматик салоҳиятини белгилаб бермоқда.

Британия Миллий Корпусида бир қанча мақоллар қидирилганда шу нарса маълум бўлдики, ушбу корпусда миқдор жиҳатдан энг кўп учраган мақол *Like father, like son* бўлиб, унинг таркибида “*grandparents /grandfather/grandmother* → *parents/father/mother* → *child/son/daughter* → *grandchild/grandson/granddaughter*” камаювчи микроградуонимик қатор аъзолари мавжуд. Ушбу мақол мазкур инглиз корпусида 8 та контекстда учрайди. Уларнинг иккитаси ёзма бадиий асарларда (*W_fict_prose*), биттаси ёзма шаклдаги катта ҳажмли миллий газетадан олинган турли мавзудаги матнларда (*W_newsp_brdsht_nat_misc*), биттаси ёзма шаклдаги газетадан олинган тижорат мавзусидаги матнда (*W_newsp_other_commerce*), учтаси ёзма шаклдаги ҳаётий билим ва қарашлар баён этилган матнларда (*W_pop_lore*), биттаси ёзма шаклдаги илмий гуманитар мавзудаги матнларда (*W_ac_humanities_arts*), биттаси ёзма шаклдаги илмий бўлмаган ижтимоий мавзудаги матнларда (*W_non_ac_soc_science*) учрайди.

Инглиз тилидаги яна бир катта ҳажмли ва доимий янгиланиб турувчи тил корпусларидан бири COCA (Corpus of Contemporary American English) [<https://www.english-corpora.org/coca/>] – Замонавий Америка Инглиз тили Корпусида ҳам мақоллар улардаги калит сўзлар орқали қидирилди, масалан *the pounds* калит сўзлари орқали бу жумла қатнашган мақоллар қидирилиши натижасида фақат битта мақол топилди:

«*I want you to take you to lunch at Windows,*» *Jenny said a week or so later.*

«*I happened to pass by there when I was taking a walk this morning,*» *I said.* «*The menu looked really expensive. Uncle Rakesh always said to me, if you watch the pennies, the pounds will take care of themselves. And remember, we’ll still have the hotel to take care of.*»

«*Don’t worry about the expense. I’m taking you to lunch.*»

I flinched. «*It is not in my cultural pattern for a woman to pay for me. We Rajputs are very proud people and we hold our heads very high.*»

«*You said some priceless things, Arjun,*» *she said, ...* . (Ved Mehta, *The Widow’s Son*. Raritan: Summer, 2011)

Бадий асардан олинган мазкур парчани қуйидагича прагматик таҳлил қилиш мумкин: 1) ушбу контекст матннинг боши ҳам эмас, охири ҳам эмас, мулоқот қатнашчиларининг суҳбати ҳали тугамаган; мулоқот қатнашчилари яқинда танишишган ёш ёки ўрта ёшдаги эркак ва аёл; 2) аёл ўз ватанида истиқомат қилаётган инглиз аёли Женни, эркак эса Ҳиндистондан Англияга келган Аржун; 3) аёлнинг ижтимоий мақоми/табақаси аниқ эмас, эркак эса ўз юртида бирмунча юқори табақа ҳисобланган Ражпутлар авлодидан; 4) Женнида Аржунни нархлари қиммат бўлган кафедра овқатланишга олиб бориш интенцияси мавжуд; 5) Аржунда пулни бекорга сарфламаслик учун қиммат кафега бормаслик интенцияси мавжуд; 6) Ракеш Аржундан катта қариндоши ёки таниши (ҳинд менталитетига ўзидан ёши катта кишиларни «амаки» деб чақириш хос); 7) контекстда Аржуннинг менталитетига аёлнинг эркак учун пул тўлаши қаттиқ уят ҳисобланиши ҳақидаги тўғри маънодаги (кўчма ёки ироник (кесатик) маънода эмас) инференцияси англашилади; 8) Аржуннинг гапидан сўнг Женнинг унга бўлган ҳурмати янада ошди ва қўнгли кўтарилди.

Ушбу мулоқот вазиятидаги мақол – *If you watch the pennies, the pounds will take care of themselves* ўз таркибида *penny* → *shilling* → *crown* → *pound (sterling)* ўсувчи уникал даражаланиш қаторининг градуонимларини компонент сифатида сақлайди. Унинг *Take care of the pence and the pounds will take care of themselves* кўринишдаги инварианти ҳам мавжуд бўлиб, келтирилган мулоқот вазиятида адресант – Аржун адресат – Женнига нисбатан юмшоқлик билан мулоқотга киришиш мақсадида мақолнинг буйруқ шаклидаги инвариантини эмас, балки шарт майлига эга дарак гап шаклидаги инвариантини қўллаган. Мазкур мақолдаги пеннилар ва фундлар инглиз пул бирликлари бўлиб, ушбу вазиятда улар адресантнинг пулини ифодалаб келмоқда, яъни Аржуннинг нутқида у кам бўлса ҳам пуллари асраса, бу пуллар кўпайишини ва кейинги чиқимлари (масалан, меҳмонхона тўловлари) учун фойдаланиши борасидаги импликатура мавжудки, ушбу импликатуранинг таъсир босқичи, яъни перлокутив босқичи нутқ жараёнида жуда тез содир бўлган ва ижобий таъсирга эга бўлган. Бунга бир нечта сабаблар мавжуд: биринчидан, асл миллати инглиз бўлмаган Аржун ўз нутқида инглиз мақолини қўллаши ушбу мулоқот иштирокчиларининг эътиборини жуда тез тортади; иккинчидан, мазкур мақолнинг таркибидаги уникал градуонимлар инглиз халқининг пул бирликлари бўлган лингвокультуремалардир; учинчидан, Аржун мулоқотдаги адресати аёл жинсига мансуб эканлигини ҳисобга олган ҳолда, мазкур мақолнинг буйруқ гап шаклидаги инварианти эмас, дарак гап шаклидаги инвариантини қўллади; тўртинчидан, миллати инглиз бўлмаган адресантнинг ўз нутқида инглиз халқ мақолини (хусусан, таркибида уникал градуонимлар мавжуд бўлган) ишлатиши миллати инглиз бўлган адресатга ижобий таъсир қилди. Бундан ташқари градуонимик муносабатни ўз мазмунида сақлаган ушбу мақол контекстдаги вазиятга ишора қилаётгани сабабли, ушбу мақол контекстда дискурс дейксиси вазифасини бажармоқда.

Демак, матнда ёки мулоқот ҳолатларида матн муаллифи ҳамда мулоқот иштирокчилари томонидан мақоллардан матн ёки мулоқотнинг семантик, экспрессив, эмоционал, социологик ва прагматик хусусиятларини кучайтириш учун фойдаланилади. Хусусан, градуоним таркибли мақоллар таркибида градуонимик муносабат мавжуд бўлмаган мақолларга нисбатан ўзи қўлланилаётган контекстнинг юқорида санаб ўтилган хусусиятларининг янада кучлироқ намоён бўлишига сабаб бўлади.

Мақолларни корпусда излаш жараёнида уларнинг бир ёки бир нечта жумласини калит сўзлар сифатида киритиш орқали мақол топилади. Чунки унда мақолни тўлиқ таркибда киритган ҳолда излашнинг имкони йўқ. Агар бир сўз ёки жумла тил корпусида изланса, нафақат ушбу сўз ёки жумла қатнашган мақоллар, балки оддий ҳолатда қўлланилган контекстлар ҳам чиқади, ҳамда уларнинг статистикаси умумий бўлади. Бу ҳолатлар паремиолог олимларга бироз қийинчилик туғдиради, шу сабабли мақолларни тўлиқ таркибда излашнинг бир усули яратилса, бу ҳолат фойдадан холи бўлмас эди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Джумабаева Ж.Ш. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик градуонимия. Монография. – Т.: Мумтоз сўз, 2014. – Б. 120-130.
2. Richards J.C., Schmidt R. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. Fourth Edition. – Edinburg: Pearson Education Limited, 2010. – P. 137.

3. <https://corpus-uz.herokuapp.com>
4. <https://www.english-corpora.org/bnc/>
5. <https://www.english-corpora.org/coca/>

TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA KOMPYUTERDAN FOYDALANISH VA O'RTA MAXSUS TA'LIM TIZIMIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

SOME COMMENTS ON THE USE OF COMPUTERS AND THE SECONDARY SECONDARY EDUCATION SYSTEM TO IMPROVE THE QUALITY OF EDUCATION

Baxtiyarova Fotima Sodiqovna*

Annotatsiya: Mazkur maqolada bugungi kun ta'lim tizimida axborot texnologiyalari va internet xizmatini tizimli yo'lga qo'yish, ta'lim sohasining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash orqali ta'lim sifatini yanada takomillashtirish xususida fikr yuritiladi. Shuningdek, talaba (o'quvchi)larda mustaqil izlanish ko'nikma va malakasini shakllantirish ta'limda unumdorlikni kuchaytirishi haqida alohida ta'kidlab o'tiladi. Shu bilan birga o'rta maxsus ta'lim tizimida qo'lga kiritilayotgan yutuqlar va yo'l qo'yilayotgan kamchiliklar, bu kamchiliklarni bartaraf etish chora-tadbirlari borasida ham atroflicha to'xtalib o'tiladi.

Kalit so'zlar: integratsiya, differentsiya, uzluksiz ta'lim, ta'lim menedjeri, dars reja, didaktik material, elektron o'quv vositalari, trening, multimedia.

Annotation: This article discusses the need to further improve the quality of education through the systematic introduction of information technology and Internet services in today's education system, strengthening the material and technical base of education. Emphasis is also placed on the fact that the formation of independent research skills and competencies in students increases the productivity of education. At the same time, the achievements and shortcomings of the secondary special education system, as well as measures to address these shortcomings will be discussed in detail.

Keywords: integration, differentiation, continuing education, education manager, lesson plan, didactic material, e-learning tools, training, multimedia.

O'zbekiston Respublikasining davlat tili – o'zbek tili ekanligi O'zbekistonda yashovchi har bir fuqaroga to'g'ri va toza til iste'molchisi bo'lish mas'uliyatini yuklaydi. Bu esa o'z o'rnida, milliy tilimizning ta'lim muassasalarida o'qitilish masalasiga jiddiy yondashish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Oliy ta'lim muassasasini bitirgan har qanday mutaxassis mehnat faoliyatini, asosan, davlat idoralarida boshlaydi. Ularning o'zlari egallagan soha bo'yicha yetarli bilimga ega bo'lishlari; davlat, xalq, millat manfaatlarini yo'lida o'z fikrlarini davlat tilida bayon eta olishlari zamon talabiga aylanmoqda. Chunki millatning dunyoda borligini, mavjudligini bildiruvchi asosiy belgi uning milliy tilidir. Mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari deb hisoblangan bugungi kunda bir guruh tilshunos olimlarimiz tomonidan o'zbek tilining milliy korpusini yaratish masalalariga e'tibor qaratilmoqda. Milliy til korpusining yaratilishi foydalanuvchilarga o'zbek tili fanining, tilimizning imkoniyatlarini tushunarli tarzda soddalashtirib berishga xizmat qiladi. O'zbek tili milliy korpusining yaratilishi ta'lim tizimida manfaatli islohot bo'lishiga umid qilamiz. Har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi bo'lgan ta'lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Ta'lim shunday jarayonki, u uzluksiz yangilanish va islohotlarni talab etadi. Ta'lim muassasalari resurs kadrlar va axborot bazalarining yanada mustahkamlanishi, shuningdek, o'quv-tarbiya jarayonining yangi o'quv-uslubiy majmualar, ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan to'liq ta'minlanishi islohotlarning natijasini kafolatlaydi [Abdurazzoqov, 2017: 205] Yangi axborot texnologiyalarining o'quv jarayoniga tatbiq etilishi, iqtisodiy samara berishi bilan birga ta'limda yangicha o'quv metodlarni keng ravishda qo'llashga imkoniyat yaratib beradi.

Hozirgi davr oliy ta'lim tizimiga yangi talablar qo'yimoqda, uni mehnat bozorida talab etiladigan raqobatbardosh diplomli mutaxassislar tayyorlashga yo'naltirmoqda. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi mamlakatimizda ta'lim tizimini modernizatsiya qilishni, jahon talablariga javob beradigan mutaxassislar tayyorlashning ilmiy-amaliy asoslarini yaratishni nazarda tutadi. Ta'lim sohasida izchil amalga

*O'qituvchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.
fbaxtiyarova83@gmail.com

oshirilayotgan siyosat, bir tomondan, jahon ta'lim standartlarining yuksak darajasiga erishishga qaratilgan, ikkinchi tomondan esa muayyan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni, shuningdek xalqimizning ma'naviy-madaniy qadryatlari va o'ziga xosligini hisobga oladi. O'zbekistonda ta'lim sohasidagi islohotlarning keng ko'lamliligi, mazkur jarayonda davlatning o'rni, ta'lim tizimini, shu jumladan oliy ta'limni takomillashtirish yo'lida olib borilayotgan oqilona yondashuvlarda ko'rinadi. O'quv jarayonida yangi texnologiyalarni qo'llash ta'lim sifatini oshirish maqsadida doimiy ravishda takomillashtirilib borilmoqda. Bu esa sifatni mazkur tizim doirasida ta'lim oluvchilar va bitiruvchilarning jamiyat tomonidan qo'yilgan va o'quv yurtlari bajarishga harakat qiladigan talablarga muvofiqligini ta'minlovchi omildir. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta'ldanganidek, *“Inson, uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur, ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi, umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir”*. Fan va texnikaning jadal sur'atlar bilan rivojlanishi natijasida ko'plab ilmiy bilimlar, tushuncha, tasavvurlar va axborotlar hajmi keskin ortib bormoqda. Bu bir tomondan fan va texnikaning yangi bo'limlari hamda sohalarining shakllanishini ta'minlayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, fanlar orasidagi integratsiya jarayonining tezlashishiga olib keladi. Ta'lim yo'nalishlari boshidan kechirayotgan bunday differentsiyalashish va integratsiya jarayonlarining o'qitishda o'z aksini yetarli darajada topa olmayotgani ham bugungi o'rta maxsus va oliy ta'lim tizimida ma'lum muammolarni keltirib chiqarmoqda. Xususan, ta'lim mazmuni va to'plangan boy ilmiy axborotlar o'rtasida uzilish vujudga kelmoqda. Shu sababdan o'qitishni va o'quv materiallarini bayon etishni takomillashtirish tamoyillarini qayta qarab chiqish zarur.

Bugungi o'quv jarayon o'qituvchilardan faqat o'z predmetini mukammal bilishnigina emas, balki mutaxassisligi asosida namunali o'quv-uslubiy, metodik qo'llanmalar yarata olish, dars jarayonini tashkil etishda kompyuter va telekommunikatsiya texnologiyalaridan unumli foydalana olish malakasiga ega bo'lishini ham talab etmoqda. Bundan ko'zlangan maqsad o'qituvchini texnik vositalar yordamida ta'lim jarayonidan “siqib chiqarish” yo'inki, “hissiz robot”ga aylantirish emas, balki uning tashkilotchilik qobiliyatini o'stirish, vazifalariga yengillik kiritish shu bilan birga, o'qituvchilik faoliyatini yanada serqirra kasbga aylantirishdir. Dars jarayonida o'qituvchi nafaqat dars berishning turli shakl va usullaridan, balki o'quv vositalaridan ham foydalanadi [Qudratov, 2019: 203]. Buning uchun an'anaviy o'qitish usullari bilan birgalikda o'quv jarayonini tashkillashtirishda elektron o'quv vositalaridan foydalanish samarali hisoblanadi. Bu albatta o'qituvchidan katta mehnat talab qiladi, ya'ni informatsion texnologiyalar yordamida har bir darsning dars rejasini ishlab chiqishi, har bir o'quvchi yoki talabaning individual xususiyatidan kelib chiqqan holda alohida vazifalar va didaktik materiallar yig'ishi lozim. Lekin boshqa tomondan, bu vositalar o'qituvchining dars jarayonidagi vazifasini osonlashtirish orqali ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Kompyuter texnologiyalaridan foydalanishda, o'qituvchi uning mazmuniga ko'ra bir qancha vazifalarni bajarishi mumkin. Ta'lim tizimini tashkillashtirishda faol foydalanish imkoniyatiga ega kompyuter texnologiyalari quyidagi didaktik vazivalarni bajaradi:

- multimedia texnologiyasini qo'llash o'quvchi va talabalarda fanga qiziqishni rivojlantiradi;
- ta'limning interfaolliги tufayli o'quvchi va talabaning fikrlash qobiliyatini faollashtiradi va o'quv materialini o'zlashtirilishining samaradorligi oshadi;
- o'quvchi va talabalarga mustaqil izlanish yo'li bilan materiallarni izlash, toppish hamda muammoli masalalarga javob topish orqali ma'lum tatqiqot ishlarini bajarish uchun imkoniyat yaratadi;
- o'quvchi va talabalarining yangi mavzuni o'zlashtirishi, insho, bayon yozish ishlarida o'quv materiallari bilan mustaqil tanishish, tanlash va ma'lumotlarni tahlil etish kabi masalalarni tez bajarish uchun sharoit yaratadi;
- o'quvchi va talabalar jahonning salmoqli ilmiy- metodik adabiyotlaridan foydalanish imkoniyatlariga ega bo'ladilar;
- turli mavzularda videokonferentsiyalar tashkil qilishga erishiladi;
- fan o'qituvchilari tomonidan o'zaro trening va seminarlar tashkil etiladi;
- masofaviy ta'lim va axborotlar almashish kabi juda ko'plab imkoniyatlarga ega bo'ladilar.

Oliy ta'lim tizimida talabalar, o'qituvchilar bu borada yetarlicha tajriba va ko'nikmalarga ega. O'rta maxsus ta'lim tizimida vaziyat qanday?

Bugun ta'lim tizimi shaxsga yo'naltirilgan xarakterga ega bo'lishi, ya'ni shaxsning har bir xususiyati va sifatiga e'tibor qilgan holda tashkil etilishi talab etilmoqda [Jo'raqobilova, 2014: 364]. Shaxsga yo'naltirilgan o'qitish, avvalo, ta'limning paradigmasini o'zgartiradi, ya'ni shu paytga qadar amaliyotga joriy qilingan ta'lim tizimida o'qitish ustuvor sanalgan bo'lsa, hozirgi jamiyatning axborotlashuvi davrida ustuvorlik o'qishga o'rgatishga yo'naltirilgan. Shu sababdan ta'limning o'qituvchi-darslik-talaba (o'quvchi) paradigmasi bugun talaba (o'quvchi)-darslik-o'qituvchi paradigmasi bilan o'rin almashishi zarur.

Bugungi kunda o'rta maxsus va oliy ta'lim o'qituvchisi bilim manbayi emas, balki bilim menedjeri bo'lishi talab etiladi. Biz maqolamizda ta'lim tizimini takomillashtirishni o'rta maxsus va oliy ta'lim tizimi doirasida ko'rayotganligimiz sababli maktablarda ona tili darslarining sifatli tashkil etilishidagi ayrim muammolar haqida gapirib o'tishni o'rinli deb topdik. Bu o'rinda muammo deyilganda o'quvchilar soni nazarda tutilmoqda. To'g'ri, "yaxshi o'qituvchi bo'lsa, 45 daqiqa davomida 35-40 ta bolani bemalol "ushlab o'tirishi" mumkin" (shuning uchun ham bugungi kunda maktablardagi ta'lim jarayoni tubdan isloh qilinish darajasiga kelib qolgan), lekin bugun maktablarga "yaxshi o'qituvchi" emas, bilimdon, talabchan, o'z ustida muntazam ishlaydigan o'qituvchilar kerak, chunki maktab inson uchun kelajakda u qaysi sohaning vakili bo'lishidan qat'iy nazar poydevor vazifasini bajaradi. Shunday ekan, ta'lim tizimidagi islohn dastlab maktabdan boshlash zarur. Bugun o'z ustida ishlaydigan, bilimdon o'qituvchilar davlat maktablarida ishlashni xohlamaydi yoki jon kuydirib ishlamaydi. Nega? Chunki ular 45 daqiqalik dars jarayonida 35-40 ta bolaga mavzuni talab darajasida yetkazib berishga ulgura olmaydilar. (O'quvchilar abituriyent yoki talaba emas!) Achchiq bo'lsa ham aytish kerak, bunday sinflarda interfaol metodlardan foydalanib dars o'tish "o'yin" hisoblanadi. Astoydil ishlayman deb "yeng shimarib" kelgan o'qituvchilarning (ona tili fani o'qituvchilari!) "yaxshi o'qituvchi"ga aylanib qolayotganligi ham shunda.

Maktab ta'lim tizimida avvaldan ingliz, rus tili fanlari ikki guruhga bo'lib o'qitilgan. Bugungi kunda ham bu an'ana davom etib kelmoqda. Fan o'qituvchilarining yutuqlari, muvaffaqiyatlari ham shunga yarasha, albatta. Fikrimizcha, maktabda ona tili fanining o'quvchilar uchun zerikarli, tushunarsiz, murakkab emas, balki qiziqarli va sevimli darslar qatoriga kiritish uchun alohida e'tibor beriladigan vaqt keldi. Bugungi kunda milliy tilimiz ravnaqi yo'lida ko'plab vazifalar amalga oshirilmoqda, yangi darsliklar, o'quv va o'quv-uslubiy qo'llanmalar yaratilmoqda. Ayniqsa, bir guruh tilshunos olimlarimiz tomonidan maxsus dastur asosida ona tili darsligining qayta ko'rib chiqilishi tom ma'nodagi inqilob bo'ldi [Azimova va boshq., 2020]. Dasturda asosiy e'tibor o'quvchining fikrlash qobiliyatini shakllantirish orqali nutqiy savodxonligini oshirishga qaratilgan bo'lib, unda o'quvchilarning bilim va ko'nikmalariga aniq talablar qo'yilgan. Bu ona tili fanidagi islohnning ichki tomoni, tashqi va asosiy tomoni yuqorida aytib o'tganimizdek, o'quvchilar sonini 45 daqiqalik darsga muvofiqlashtirishdir, ya'ni maktabda ona tili darslari ham xuddi rus va ingliz tili darslari kabi bo'lib o'qitilishi kerak! Chunonchi, yetishtirgan yoki ishlab chiqargan maxsulotimiz qanchalik talab darajasida bo'lmasin xaridorga ko'ngildagidek yetkazib bera olmasak, bu maxsulot butun foydali xususiyatlari bilan o'z mohiyatini yo'qotadi. Shu singari maktab darsliklari ham jahonning ilg'or dasturlari asosida qanchalik mukammal yaratilgan bo'lmasin, darslar pedagogik texnologiyalar asosida ideal darajada tashkil etilmasin, mas'ul shaxslar tomonidan ona tili darslarida o'quvchilar sonining dars sifatiga ta'siri haqida o'ylab ko'rilmagan ekan, kutilgan darajadagi natijalarga erishish ehtimoldan uzoq.

Hozirgi globallashtirish sharoitida ta'limning internatsionallashtirish va bir xillashuvi kuzatilmoqda. O'zbekiston oliy o'quv yurtlarining chet el ta'lim muassasalari bilan hamkorlikni rivojlantirishdan manfaatdorligi va o'zaro manfaatli tus berishi oliy o'quv yurtining potensial imkoniyatlari va reytingini oshiradi. Xalqaro hamkorlikdan ko'riladigan naf ta'lim jarayonida zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanish borasidagi xorijiy tajribani o'zlashtirishda ham namoyon bo'ladi.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, xalqaro hamkorlikka intilish jahon ta'limi va ilmiy axborot bazasiga ega bo'lgan zamonaviy oliy o'quv yurtining uzviy qismi hisoblanadi. Mazkur faoliyat yetakchi xorijiy universitetlar bilan hamkorlik dasturlari, ta'lim sohasida xalqaro loyihalarni amalga oshirish, ilmiy-amaliy seminarlar va konferensiyalar tashkil etish, o'qituvchilar va talabalarning ikki tomonlama tajriba almashuvi doirasida olib borilmoqda. Hozirgi davrda ta'limning ertangi kuni haqida o'ylaydigan davlatlar xalqaro maydonda raqobatlashish uchun oliy ta'limning imkoniyatlarini kuchaytirishga ko'p

miqdorda investitsiya kiritmoqda, ta'lim va tadqiqotlarni moliyalashtirish resurslarini ko'paytirmoqda, hamkorlik loyihalarini grantlar orqali qo'llab-quvvatlamoda.

ADABIYOTLAR:

1. Abdurazzoqov E. O'zbek tili va uni o'qitish masalalari. – Toshkent, 2017.
2. Qudratov A. Tarjima nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2019.
3. Jo'raqobilova H. Xorijiy tillar bo'yicha talabalar bilim darajasini aniqlashning zamonaviy modelini yaratish masalalari. – Toshkent, 2014.

ПАРАЛЛЕЛ КОРПУСНИНГ ЛИНГВИСТИК, ХОРИЖИЙ ТИЛ ЛИНГВОДИДАКТИКАСИДАГИ АҲАМИЯТИ ВА ТАРЖИМОНЛИК СОҲАСИДАГИ ИМКОНИЯТЛАРИ

IMPORTANCE OF FOREIGN LANGUAGE LINGUADIDACTICS, LINGUISTICS IN PARALLEL CORPORA AND ITS USAGE IN TRANSLATION

Каримов Рустам Абдурасулович*

Аннотация. Мақолада параллел корпуснинг лингвистик ва хорижий лингводидактикасидаги аҳамияти ва унинг таржимада тутган ўрни таҳлил қилинган. Параллел корпуснинг таржимада мавжуд имкониятлари ўрганилган.

Калим сўзлар: грамматика, корпус, корпус лингвистикаси, аслият, таржима, лингводидактика

Summary. This article deals with the parallel corpora, linguistic corpora and their importance in foreign lingua didactics, in translation of the text. In article mainly discussed the opportunities of parallel corpora in translation.

Keywords: grammar, corpora, linguistic corpora, original text, translation, lingua didactics.

Параллел корпусдан университет лингвистик таълимида фойдаланиш. Корпус лингвистикаси асри келиши тилшуноснинг эмперик билиш жараёнини анча енгиллаштирди: тадқиқ этилаётган ҳодисани кузатиш, мисол/далил йиғиш, таққослаш, хулоса чиқариш учун мисоллар массивининг мавжудлиги ўрганишнинг ушбу босқичини қулайлаштирди. Тил корпусидаги қулай интерфейс ва кидирув тизими тадқиқотчига тадқиқ объекти сифатида хизмат қилмоқда; тадқиқ материални ўрганиш катта, ичида ойлаб, йиллаб материал кидириладиган кутубхоналарда эмас, битта компьютер ёрдамида амалга оширилмоқда. Грамматик талқинларнинг тил эгалари нутки мисолида далилланиши корпус лингвистикаси асри учун янгилик бўлмай қолди. Корпусда типик ҳолатлар, мисолларнинг ўн, юз, минглаб учраши тадқиқотчига хулоса чиқаришга ёрдам беради; ноодатий ҳолатлар эса янги-янги назарий қарашларни ҳам пайдо қилади. Аниқроғи, нутқда учраган янги қўлланиш, янги бирикма ва структура тилшуносликда янги фаразлар пайдо бўлишига имкон беради [Гёрн].

Корпус лингвистикаси ривожланиши олий таълим муассасасида RuN-Euro корпуси лойиҳаси асосида магистрлик дастурлари ишлаб чиқишга асоси бўлди; шу корпус асосида магистрлар контрастив лингвистика бўйича тадқиқотлар олиб бормоқда. Рус, норвег, инглиз тилларини қиёслаш асносида магистрлик, докторлик диссертациялари ёқланмоқда. Масалан, квантитатив ва квалитатив ёндашувнинг фарқи борасида қилинган иш шулар жумласидан [Krave, 2011]. Рус, норвег, инглиз тилидаги равишларнинг берилиши параллел корпус мисоллари асосида кузатилган, статистик усул билан аниқланган ҳодисалар асосида умумлашмалар қилинган. Ушбу корпус асосида олиб борилган магистрлик ва PhD илмий изланишлари сирасига “Вид в славянских императивах” (Alvestad, PhD 2013), “Реалии в переводах с русского на норвежский” (Kharina, PhD 2013-15), “Дискурсивные частицы в сопоставлении”, “Интерпретация и перевод местоимений с -то/-нибудь”, “Перевод на норвежский глаголов начинательного способа действия с предложениями по- и за-” каби ишларни киритиш мумкин. Ушбу тадқиқотларда корпус тадқиқ объекти манбаи сифатида хизмат қилган. Е.Соснина параллел корпусдан тил таълимида фойдаланиш ҳақида шундай фикр билдиради: “Корпусдан олинган мисоллар тил таълимида асқотади. Талабага амалий топшириқ ва таҳлил қилиш учун реал нутқий вазиятлардан олинган, маданиятлараро мулоқотда фойдаланиш ҳақида ёрқин тасаввур уйғотадиган материал берилади. Кўп дарсликларга хос саналган умумий камчилик шундаки, улардаги мисоллар, одатда, муаллиф томонидан ўйлаб топилади, ёзилади, улар ҳақидаги хулосалар бир ёки икки кишининг фикри асосида шакллантирилади. Аммо Ғарб замонавий методикасида дарсликдаги мисолнинг корпус ёки бошқа аниқ манбадан олинishi одат тусига кирган” [Соснина, 2005: 12].

*БухДУ катта ўқитувчиси

Корпус хорижий тил таълимида мавжуд материални таҳлил қилиш ва камчиликларни аниқлашда ҳам асқотади. Бу ишлар умумметодологик характерга эга – у ёки бу структура/лексика мавжуд типик дарслик, луғат ҳамда корпус асосида таҳлил қилинади; кейин иккала манбадаги натижа таққосланади. Бундай тадқиқотларнинг кўпчилиги қуйидаги хулосага олиб келди:

1. дарслик, корпусда кўрсатилганидек, тил эгаларнинг қандай гапиришини “ўргатади”;
2. айрим дарсликлар муҳимроқ аспектларни четлаб ўтади ёки камдан-кам қўлланиладиган оборотларни намуна сифатида келтиради (дарсликлардаги умумий камчилик шунда);
3. таълим материали реал контекстни инобатга олмаслиги билан ўқувчини чалғитади, тил эгаллаш интенсивлигини пасайтиради.

Демак, параллел корпус лингвистик тадқиқотлар учун материаллар массивини тақдим этувчи замонавий ўқув-услубий восита саналади.

Қуйида параллел корпуснинг хорижий тил таълимидаги ўрни ҳақида тўхталамиз.

Биринчи мисол. Маълумки, рус тилида предлог категорияси мавжуд. Рус тилдаги предлоглар инглиз тилига турлича таржима қилинади. Параллел корпусга асосланган статистик таҳлил предлогларнинг турли нутқий вазиятда қўлланишидаги систематик фарқни кўрсатиб беради. Иловадаги мисоллар таҳлили кўрсатадики, на предлоги таржимада турли эквивалентга эга; бу предлогни инглиз тилида қўллаш ушбу тилни ўрганишнинг дастлабки босқичида турган ўқувчига қийинчилик туғдиради.

Иккинчи мисол. Тил ўрганишда ўқувчига қийинчилик туғдирадиган яна бир ҳолат – феъл шакллари, хусусан, феъл-ибораларнинг предлог билан ишлатилиши. Айрим ҳолларда таржимада феъл маъноси ўзгариб кетади ва контекстан англашилади. Мана шундай феълларни таржима қилиш ва ундан нутқий вазиятда фойдаланиш учун вариантларни параллел корпусдаги мисоллар асосида ўрганиш – қулай йўл. Параллел корпусда шундай феълларнинг ишлатилиши бўйича олинган 7 та мисол (қўлланилиш контексти) хулоса чиқаришга ёрдам беради. Иловадаги жадвалда кўриниб турибдики, to put феълнинг таржима луғатда берилган маъноси феъл-ибораларни таржима қилиш учун етарли эмас. Шундай вазиятда ҳам талаба корпус материаллари асосида хулоса чиқаради, билимини ҳам бойитади, маънонинг юзага чиқишини реал нутқий контекстда ҳам кўради.

Учинчи мисол. Тилда ўзаро синоним саналадиган сўзлар кўп. Луғат ва тезаурусларда бундай сўзлар маъноси бир-бирига яқин сўзлар сифатида қаралади. Синоним сўзлар турли нутқий вазиятда қўлланиши билан бир-биридан услубий жиҳатдан фарқ қилади. Корпус асосидаги лексикографик таҳлил шундай тил бирликларининг турли вазиятда қўлланилишини кузатиш; кўп сонли контекстни кузатиш асносида тўғри хулосага келиш имконини беради.

Big, large ва great сўзларини корпусдан кузатамиз. Тезаурусларда бу сўзлар катталикни билдирувчи маънодош сўз сифатида қаралади. Рус-инглиз параллел корпусидан олинган мисолларда эса улар қуйидагича ишлатилган:

Следует сказать, что Дидро не верил вначале в возможность создания в Петербурге большой картинной галереи.	It should be noted that Diderot first did not believe in the possibility of collecting a big picture gallery in Petersburg. [28]
Но все больше фактов свидетельствуют о том, что самые большие опасности заключает в себе экипаж.	But there is increasing evidence to show that one of the greatest hazards lies in the crew itself.[30]
За годы своего существования он превратился из дворцовой галереи в музей, выделяющийся в ряду крупнейших музеев мира разносторонностью своего собрания.	From a palace's picture gallery it went down to our time as one of the world's largest museums distinguished for versatility of its collection.[28]

Келтирилган мисоллар таҳлили шуни кўрсатадики, large сўзи кўпроқ катталик маъносини, аниқ предметни номловчи сўзнинг сифатини билдиради, big ва great сўзларида бу вазифа чегараланмаган. Large сифатига нисбатан big ва great сўзлари турғун бирикмалар таркибида кўпроқ учрайди. Great кўпроқ хис-туйғуни ифодалаш учун ишлатилади: great weariness, great feeling. Рус-инглиз параллел корпуси синоним сўзларнинг қўлланиш ҳолатини аниқ кўрсатиб

беради. Луғатларда эса бундай маълумотлар мавжуд эмас. Улар орасидаги яна бир фарқ – бу лексемаларнинг сўз бирикмаси таркибида учрашида. Big noise, big head каби бирикмаларда сифатни унинг синонимлари билан алмаштириш ўринсиз. Ҳамма вақт ҳам мазмунни сақлаган ҳолда сўзни синоними билан алмаштиришнинг иложи йўқ.

I like you and it's obvious you're a big hit with the pretty girls.	Ты мне нравишься, и я рад, что к тебе липнут хорошенькие девчонки.[29]
With a feeling of great weariness, Garraty looked down at Gary Barkovitch.	Это, конечно же, был Баркович. Гэррети почувствовал, что его усталость растёт.[29]
He thought about a great big chocolate cake with a cherry on the top.	Потом подумал о большом шоколадном торте с вишенкой наверху.[29]

Талабалар кўчирма гапни ўзлаштира гапга айлантирганда, одатда, say феълини ишлатишади (she said that; he said that; they said that;). Бу ҳикоя қилиш усулининг бир хиллига олиб келади. Параллел корпус талабага феълнинг синонимини топишда ёрдам беради (яъни фақат to say эмас). Ўзлаштира гап, кўпинча, газета мақолаида ишлатилади. Бу мақолалар санъат ва сиёсат намояндалари нутқини ўзлаштира гапга айлантириш натижасида вужудга келган.

Теперь президент США дает российской газете интервью, в котором открыто говорит о проблемах, вызывающих беспокойство у Запада.	Now the U.S. president has given an interview to a Russian newspaper in which he raises publicly many Western concerns.

Бешинчи мисол. Талаба услубий хатога ҳам йўл қўяди. Параллел корпусдан турли жанрдаги контекстларни танлаб олиб ўрганиш йўл қўйиладиган услубий хатоларнинг ҳам олдини олади. Кўргазмалар материал доим оғзаки тушунтиришдан кўра кўпроқ тушунарли бўлади; хотирада сақланиши осон бўлади.

Dear Prof. Roshier, ?. Regards	Уважаемый профессор Рошер!?!..

Реал нутқий вазият бўйича кўргазмалар материалнинг камлиги ёки умуман йўқлиги – талаба нутқидаги хатони тузатишга тўсиқ бўлувчи омил. Параллел корпус хорижий тил таълимида бу мауммони еча оладиган яхши таълимий восита бўла олади. Шундай таълимий ресурсларсиз, фақат дарслик ва луғатларга таяниш қуруқ назарий маълумотга суянишдир. Параллел корпус жанри, услуби турли бўлган контекстларга ҳавола қилади; мисол ва манбаларнинг чексиз намунасини тўплаб беради. Шу билан бирга, хорижий тил таълимида параллел корпуслар асосида материал йиғиш, манбаларни таҳлил қилиш, умумлаштириш ва хулосалаш жараёни талабадан тўла мустақил фаолиятни талаб қилади. Талабанинг мустақил ишлаш кўникмаси яна ошади. Мустақил тарзда хулоса чиқариш – хотирада осон қолиши, тезроқ кўникмага айланиши исботланган жараён. Параллел корпус билан таржима луғатларни таққослар эканмиз, шуни айтиш жоизки, фақат сўз маъноси мавҳум қолган, таржима тилида эквиваленти луғатларда берилмаган сўз ва ибораларни ўрганишда параллел корпус таржима луғатларидан устунлиги билан ажралиб туради.

Куйида корпус асосида бажариш мумкин бўлган ўқув топшириғи намуналарини келтирамиз.

1. Предлогларнинг (масалан, ҳақида/about) қўлланиши ва таржимасини кузатинг.
2. Қўшма гапларда тиниш белгиларининг қўлланишини кузатинг.
3. tell/say, listen/hear сўзларини ишлатиш ўринлари параллел корпусда кузатиб, статиктик асосда хулосалар чиқаринг.
4. information retrieval/searcher каби атамаларнинг фарқини параллел корпус мисоллари асосида таҳлил қилинг.
5. run сўзининг контекстда қўлланишига мисоллар топинг; семаларини ажратинг.
6. Параллел корпусдан байналмилал сўзларни топинг. Уларнинг она тилингиз ва таржима тилидаги маънолари айнан мос келадими? Шу ҳақда хулоса чиқаринг.

Параллел корпуслардан таржимонлик таълимида фойдаланиш. Ёрн параллел корпусдан таржимонлик таълимида фойдаланиш тажрибасини шундай мисол билан изоҳлайди:

“Ушбу дастур, энг аввало, таржима назарияси ва амалиётини ўқитиш учун, қолаверса, рус тилини мустақил равишда юқори даражада ўрганиш учун тузилган. Шу сабабли бу дастурдан, асосан, бакалавр, магистр ва аспирантлар фойдаланишади. Талаба ўз таржима вариантини on-line режимда корпусга киритиши, кейинчалик уни маълумотлар базасидаги тил эгалари варианты билан солиштириши, унга қолдирилган изоҳларни ўқиши, бошқа талабалар томонидан қилинган таржималарни кузатиши, улардаги типик хатоларни кўриш ва уларнинг ишига муносабат билдириш ҳам мумкин. Ушбу олинган натижалар таржиманинг қимматини белгилашда ишончли манба вазифасини бажара олади”.

Дастур муаллифлари RuN-Euro корпусидан рус-норвег таржима матнлари ичидан 12 та фрагментни ажратиб олишган. Кейинчалик 8-10 та рус тили эгаларидан айнан шу лавҳаларини рус тилига таржима қилиш сўралган. Натижада, илк маълумот сифатида қуйидаги мазмундаги материални қўлга киритишган:

1. Sofie Amundsen var på vei hjem fra skolen.
(Jostein Gaarder, «Sofies verden»/«Мир Софии»)
- 1a. София Амундсен возвращалась домой из школы.
- 1b. София Амундсен шла по дороге домой из школы.
- 1c. София Амундсен возвращалась из школы домой.
- 1d. София Амундсен возвращалась домой из школы.
- 1e. София Амундсен шла со школы домой.
- 1f. София Амундсен шла из школы домой.
- 1g. София Амундсен шла домой из школы.
- 1h. София Амундсен шла домой после школы.
- 1i. София Амундсен шла домой из школы.

“1a”даги мисол – RuN-Euro корпусидagi профессионал таржима. Ҳаваскор таржимонларга эса оригинал парча мазмуни сақланган ҳолда чиройли ва силлиқ услубда таржима қилиш топширилган. Корпусда мавжуд таржима ва тил эгаларининг қилган таржимасини системали қиёслаш асосида контрастив лингвистик тадқиқотлар учун таржима (рус бадиий адабиётининг профессионал таржимонлари томонидан қилинган таржималар)нинг қанчалик лингвистик қимматга эга эканлиги ҳақида нисбатан тўлиқ ва аниқ хулосага келиш мумкин. Хўш, улар оригинал матнга қанчалик яқин таржима қилишар экан? Параллел корпусда тўпланган таржима материаллари таҳлили шуни кўрсатадики, рус таржимонлари новег таржимонларига нисбатан эркин бадиий таржимани афзал кўришади» [Гёрен].

Параллел корпус таржимонлик таълимида ҳам қулай таълимий ресурс бўла олади. Бундай ёндашув австриялик тилшунос М.Вандрушка ва унинг издошлари томонидан қўлланила бошланган. Ҳатто таржима бўйича методик қўлланмаларнинг кўпчилиги (масалан, В.В.Кабакчи, Т.А.Казакова томонидан тузилган дарсликлар) параллел корпус материаллари асосида тузилган. Бу дарсликларда оригинал ва таржима тилдаги эквивалентларни қиёслаш бўйича машқлар тўплами мавжуд. Бундай топшириқларнинг асосийси параллел контекстдаги гапларнинг лексик ва грамматик структурасини таҳлил қилиш ҳақида бўлади. Талабага асл ва таржима (таржиманинг бир неча варианты) матн берилади; тадқиқ/таҳлил манбаи аниқ бўлади; фақат анализ/синтез қилиш, лингвистик умумлашмалар ҳосил қилиш, олинган хулосаларни таржима малакасига олиб кириш талаба зиммасида қолади. Бу ўринда параллел корпус аниқ манбалар манбаи вазифаси билан бошқа таълимий ресурслардан устунликка эришади. Аслида, таржима кейинги таҳрирни назарда тутиб амалга оширишили мақсадга мувофиқ. Таржимон (хусусан, ҳали катта тажрибага эга бўлмаган таржимон) у ёки бу “стандарт конструкция”ларнинг таржима эталони вазифасини бажара оладиган ресурсларга эҳтиёж сезади. Маълумотларга қараганда, таржима жараёнида таржимоннинг 50, ҳатто 80 % вақти луғат билан ишлашга кетар экан. Электрон параллел корпус ва компьютер технологияси бу вақтни сезиларли даражада қисқартириш имконига эга. Улар таржима усул ва йўллари ўрганишда профессионал таржима намуналарини кўрсатиши билан қимматли аҳамият касб этади.

Параллел конкорданс дастури асосида таржимани ўрганаётган мутахассис ўзини қизиқтираётган лексик бирлик эквивалентини топа олиши, атоқли от, географик номларнинг (транскрипция, транслитерация) қандай тамойиллар асосида таржима қилиниши, идиома, атамалар, грамматик, стилистик оборотларнинг қўлланилиши кузатиши, контекст намуналарини компьютер хотирасида сақлаб қолиши, кейинги таржима жараёнларида улардан фойдаланиши мумкин. Худди шундай имконияти билан параллел корпус таржима таълимида ўқитувчи учун ҳам таълимий ресурс сифатида хизмат қилиши мумкин. Демак, параллел корпус ўқитувчи ва талаба учун бирдек таълимий ресурс вазифасини бажара олади. Қуйидаги мисолларда Е.П.Соснина таржима назарияси ва амалиётида параллел корпуслардан фойдаланиш бўйича бир неча мисоллар келтиради. Унинг фикрича, маълумотлар базаси кўринишидаги ПКлар қатъий талабларга бўйсунувчи (конвенционал) матнлар билан ишлаш жараёни учун жуда муҳим. Бундай матнларнинг жанрий-услубий хусусияти ва стилистик ишлов берилиши ижтимоий-маданий нормалардан четлашиш ҳолатларига йўл бермайди. Бундай ҳужжатлар сирасига, асосан, иш юриши ҳужжати, об-ҳаво маълумоти матни, шартнома матни киради. Турли услубдаги матнлар таржимада нафақат лексик ўзига хослик, балки грамматик, синтактик қилиплар мавжудлиги билан ҳам услубий хослишига эга бўлади. Улар инвариант матннинг варианты тарзида юзага чиқиши лозим. ПК намуна-матнлари, уларнинг типологик модел-характеристикалари талаба-таржимон учун инструктор қўланма бўлиши билан ёрдам бера олади. Бу вазифани оддий луғатлар бажара олмаслигига шубҳа йўқ [Соснина, 2005: 3].

Параллел корпус атамани таржима қилишда атама эквивалентни қидиришда ҳам қулай манба ҳисобланади. Илмий, технологик, сиёсий соҳалардаги тезкор тараққиёт соҳа терминологик луғатларини яратишни ортда қолдириб кетаётганлиги билан таржимон учун муаммо келтириб чиқаради; натижада бир-бирини инкор этувчи таржималар юзага келади. ПКлар сўз-атама ва бирикма-атамани автоматик топа олиши билан қулайлик туғдиради. Бундай ҳолатларда илмий-техник, сиёсий, иқтисодий ва юридик матнларнинг параллел корпуси актуаллик касб этади.

Бадиий асарлар таржимасини қиёсий ўрганишда ПКдан фойдаланиш фойдадан холи бўлмайди. Масалан, рус-немис ПКга «Телба» романининг 20 хил таржимаси киритилган: таржима назариясини ўрганиш учун тайёр йиғиб қўйилган материал. Табиийки, 20 та муаллиф 20 хил услубга эга. Демак, бир асарнинг турли таржимонлар томонидан қилинган таржималарининг ПКларда тўпланиши нафақат икки тил орасидаги лексик эквивалент, синтактик, грамматик конструкцияларни кузатиш манбаи, балки тадқиқ объекти сифатида турли таржималарни қиёслаш асосида у ёки бу таржима стратегияси ҳақида хулоса чиқариш учун асос-материал вазифасини бажариши мумкин.

Айтиш мумкинки, ПК талаба-таржимон учун таржима усуллари кўргазмалли материали ёки кейинги таржималари учун намуна бўлади. ПКларни икки тили луғатлар билан солиштириш натижасида қуйидаги фарқлар ажратилди:

1) икки тили луғатлар лексик бирлик ва атамалар эквиваленти тўплами; ПК эса эквивалентлар тўплами ва таржимонлар тажрибаси тўплами.

2) таржимон эквивалентни таржима луғатидан топар экан, у сўз ёки сўз маъноларидан йнан қайси бирини таржима матнида қўллаш мумкинлиги ҳақида яқка ўзи хулоса иқаришга мажбур бўлади; ПК эса муаммоли вазиятлар учун бир неча тажрибали таржимонлар ишини намуна сифатида кўрсатади.

3) ПК икки тилли луғатларда мавжуд бўлмаган маълумот билан таъминлайди. Улар фақат бир сўз доирасида эквивалент таклиф қилмайди, балки эквиваленти мавжуд бўлмаган лексик бирлик таржимасида ҳам ёрдам беради; таржимон шундай бирликни таржима қилишда қандай йўл тутганлигини кўргазмалли тарзда ўргатади.

Параллел корпуслардан таржимонлик таълимида қуйидаги ўқув топшириқларини тайёрлашда фойдаланиш мумкин:

1. Атоқли отларнинг таржима қилиш усуллари топинг ва изоҳланг.
2. Атамалар қандай таржима қилинади?
3. Иш ҳужжатларининг стилистик структураси қанақа бўлади?
4. Эквивалентли мавжуд бўлмаган бирликларни қандай таржима қилиш мумкин?
5. Таржима ва аслиятдаги матн белгиларини санаб чиқинг ва уларнинг миқдори ҳақида хулоса чиқаринг. Қайси тилда белгилар миқдори кўп?

6. Рус ва инглиз тилида предлогларни қўллаш бўйича лексик-грамматик ўхшашлик ва фарқларни тушунтириб беринг (бундай топшириқни турли грамматик шакл ҳақида қўйиш мумкин бўлади).

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, замонавий таржима таълимига корпус методи асосидаги ёндашув янги-янги имкониятларни яратади. Миллий корпусдан фарқли равишда бундай корпус катта массивли материал асосида аниқ бир соҳадаги таржима хусусиятларини ўрганишга замин ҳозирлайди. Илмий-техникавий, ижтимоий-сиёсий, иқтисод ва бошқа соҳага оид параллел корпуслар яратиш айнан шу соҳада тилнинг услубий имкониятларини махсус тадқиқ қилишга имкон беради. Бугун дунё компьютер лингвистикасида қатор конкорданс дастури, корпус менежерлари, улар асосида махсус мақсадларни кўзловчи кичик (параллел ва қиёсий) корпус яратиш имкони мавжуд. Ўзбек тили учун ҳам шундай конкорданс ва корпус менежерлари ишлаб чиқиш бугун компьютер лингвистикаси мутахассиси олдида турган долзарб вазифа саналади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Добровольский Д. Какие задачи решают параллельные корпусы // <https://postnauka.ru/video/54851>.
2. Кокорева А.А. Корпус параллельных текстов в обучении иностранному языку. – Вестник ТГУ (Тамбовский государственный университет), выпуск 2 (118), 2013. – С. 57-62.
3. Мельник В.И. Переводческие корпусы – что они могут сказать нам о переводе и его преподавании? // <https://cyberleninka.ru/article/n/perevodcheskie-korpusy-chto-oni-mogut-skazat-nam-o-perevode-i-ego-prepodavanii>.
4. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
5. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
6. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
7. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
8. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Монография. ISBN-10: 6200515077; ISBN-13: 978-6200515070 Издатель: GlobeEdit (7 февраля 2020 г.); 260 страниц
9. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М.: АЗЪ, 1995.; Русча-ўзбекча луғат. (С.Акобиров, З.Магруппов таҳрири остида) 2 томлик. Тошкент: Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси.1-том. 808 б.
10. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М.: АЗЪ, 1995.; Толковый словарь русского языка: в 4 т. / Под ред. Д.Н.Ушакова. М.: Русские словари, 1994. (1-е изд. 1935-1940).
11. Соснина Е.П. Параллельные корпусы в обучении языку и переводу // http://ling.ulstu.ru/linguistics/resources/literature/articles/corpus_education_translation/.
12. Тао Ю., Захаров В.П. Разработка и использование параллельного корпуса русского и китайского языков // Автоматизация обработки текста. <https://www.researchgate.net/publication/306911853>.

BAHOLASH VA MILLIY KORPUS

ASSESSMENT AND NATIONAL CORPORA

Abdiraimov Shohruh Samad o'g'li *

Annotatsiya: Maqolada korpuslarining ta'lim jarayonida qo'llanilish istiqbollari haqida fikr yuritiladi. Xususan, ta'lim tizimining muhim komponenti bo'lgan baholash jarayonida korpuslardan foydalanish imkoniyatlari haqida so'z borgan. Shuningdek, o'zbek tilini ona tili va xorijiy til sifatida egallash darajasini baholash jarayonida korpuslardan foydalanishning samaradorligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: korpus, korpus lingvistikasi, baholash jarayoni, yozma ishlarni baholash, matn tanlash

Annotation: The article discusses the prospects of using corps in the educational process. In particular, there was talk of the use of corps in the assessment process, which is an important component of the education system. It also reveals the effectiveness of the use of corpus in assessing the level of proficiency in Uzbek as a mother tongue and a foreign language.

Keywords: corpus, corpus linguistics, assessment process, written assessment, text selection

Ma'lumki, global zamon axborotlar ummoniga aylanib bormoqda. Axborotlar maydonidan keraklisini tez va muvaffaqiyatli foydalanish uchun xalqaro internet tarmog'i mavjud. Zamon taraqqiyoti bilan bu tarmoq insoniyatning barcha sohalarida yillar davomida bajariladigan yumushlarini qisqa vaqtda sifatli bajarish imkoniyatini yaratib bermoqda. Shuningdek, ma'lumotlarni uzoq vaqtga saqlash, ajdodlardan avlodlarga yetkazishning muhim manbasiga aylanib bormoqda. Buning uchun global dasturiy ta'minotlar yaratilib, ularning imkoniyatlaridan samarali foydalanilmoqda. Shu bois har bir xalq o'z urf-odatlarini, qadriyatlarini, an'alarini, umuman asliyati kelajak avlodlarga bus-butun yetkazib berishni xohlar ekan, kompyuterga uni o'rgatishi, global tarmoqlarga joylashi lozim bo'ladi. Dunyo tarjibasi shuni ko'rsatmoqdaki, davlat ham bu kabi amaliy ahamiyatli g'oyalarni chegaralanmagan miqdordagi moddiy ta'minot bilan qo'llab-quvvatlashi maqsadga muvofiq bo'ladi, negaki bunday dasturiy ta'minotlar faqatgina madaniy merosni avlodlarga yetkazib berish bilan cheklanmay, iqtisodiyotni rivojlantirish uchun katta foyda keltirishi, yangi imkoniyatlarni paydo qilishi o'z isbotini topmoqda.

O'tgan asrning 90-yillaridan boshlab jahon ilm-fanida "korpus", "korpus lingvistikasi" kabi tushunchalar faol qo'llanila boshlandi. Bir qancha mikrokorpuslar yaratildi. Bu esa amaliy tilshunoslikda yangi istiqbolli yo'nalish paydo bo'layotganligidan dalolat berardi, chunki ilk tuzilgan mikrokorpuslar ham til nazariyasi bilan bog'liq bo'lgan ko'p bosqichli murakkab jarayonlarni osonlashtirgan, samaradorligini oshirgan edi. Avvalo "korpus" tushunchasiga to'xtalsak. Bu tushunchaga turli ilmiy manbalarda bir-birini to'ldiruvchi izohlar berilgan. Jahon tilshunosligida Linda Taylor va Fiona Barker tadqiqotida quyidagicha izoh beradi: "Korpus" kompyuter ma'lumotlari bazasida saqlangan, turli xil lingvistik tahlillarga asoslangan katta matnlar to'plami" [Lynda Taylor, 2008: 253]. Darhaqiqat, korpus minglab, yuz minglab matnlarni o'z ichiga oladigan, yuz millionlab, milliardlab so'z shakllarini qamrab olgan lingvistik baza hisoblanadi. O'zbek tilshunosligida ham "Milliy korpus"ni ishlab chiqish yuzasidan harakatlar boshlangan. O'zbek tilshunoslaridan B.Mengliyev "korpus" atamasiga shunday ta'rif beradi: "Til korpusi qidiruv dasturlariga bo'ysundirilgan ma'lum tilga oid bo'lgan matnlar majmuyi bo'lib, u o'n milliondan tortib, yuz milliongacha, hatto milliardlab so'z qo'llanishlarini o'z ichiga oladi" [Mengliyev, 2020: 54]. Boshqa bir olim N.Abduraxmonova esa quyidagicha ta'riflaydi: "korpus" matnlar jamlanmasi bo'lib, umashina o'qiy oladigan formatda matnlarni lingvistik analiz qilish, tabiiy tilni qayta ishlashga mo'ljallangan bo'ladi [Abduraxmonova, 2021: 284].

Demak, "milliy korpus" milliy tildagi millionlab so'z shakllarini qamrab olgan, turli uslublarga oid bo'lgan minglab yozma va og'zaki matnlardan iborat bo'lgan global tarmoqdagi lingvistik baza hisoblanadi. Bu bazadan nafaqat nazariy va amaliy tilshunoslikdagi tadqiqotlarni olib borishda, balki ta'lim-tarbiya jarayonida ham faol foydalaniladi. Xususan, "Ona tili va chet tillarni o'qitish va o'rganish

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi, e-mail: abduraimov.shohrux@mail.ru

borasida korpusning ahamiyati beqiyos [Mengliyev, 2020: 55]. Bu borada, ayniqsa, ta'lim tizimining muhim komponenti bo'lgan baholash jarayonida ham til korpuslaridan foydalaniladi. Keyingi yillarda jahonning rivojlangan davlatlarida birinchi(L1) va ikkinchi til(L2)ni bilish darajasini aniqlash uchun tashkil etiladigan sinovlar tizimida ham faol qo'llanib kelinmoqda. Xususan, IELTS va TOEFL til sinovlarida ham foydalaniladi. Birinchilardan bo'lib, ingliz olimi Alderson bu haqida o'z qarashlarini bayon qiladi. U topshiriqlar ishlab chiqish, test tuzish, test natijalarini baholash bilan bog'liq jarayonlarda korpuslardan foydalanish samarali ekanligini ta'kidlagan. Bu qarashlar keyinchalik rivojlantirilib, baholash jarayonida samarali ishlatib kelinmoqda. Ona tilini bilish darajasini aniqlash sinovlarida ham milliy til korpuslaridan foydalanish mumkin. O'quvchilarning yozma va og'zaki sinovlardagi javoblarini baholashda, o'qib tushunish va eshitib tushunish malakalarini tekshirish uchun foydalaniladigan autentik matnlar topishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Til sinovlarida yozma ishlarni baholash jarayonida maxsus dasturiy ta'minot yaratiladi va milliy korpus bazalari bilan bog'lanadi. Natijada kompyuterga o'rnatilgan bu dastur o'quvchilarning yozma ishlarini avtomatik tarzda tekshiradi va belgilangan mezonlar asosida baholaydi. Ya'ni yozma ishning imloviy, punktuatsion, leksik va grammatik xatolarini erkin aniqlay oladi, shuningdek, ularning ko'chirilganlik darajasini ham baholaydi. Bu esa sinovlar jarayonida o'quvchilar bilimini xolis va tez baholashga imkon beradi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, baholashda foydalaniladigan dasturiy ta'minotlar sifatli tayyorlangan bo'lishi ham muhim, agarda belgilangan darajada bo'lmasa teskari natija ham berishi mumkin. O'quvchilarning og'zaki so'rovlarga bergan javoblarini ham baholash imkonini yaratish mumkin. Buning uchun korpusga og'zaki matnlarning minglab namunalari kiritilishi lozim bo'ladi. Shunda og'zaki so'rovga berilgan javob og'zaki adabiy me'yorlarga mosligini baholash imkoniyati tug'ilishi mumkin. Shu o'rinda shuni ham ta'kidlashimiz kerak bo'ladi, o'qib tushunish va eshitib tushunish jarayonini baholashda topshiriqlar tuzish uchun kerakli yozma va audio matnlarni izlab topish ham murakkab jarayon hisoblanadi. Agarda milliy korpus ishlab chiqilsa, bu jarayonlar ham qulaylashadi va osonlashadi.

Milliy korpus o'zbek tilini xorijiy til sifatida baholash jarayonini tashkil etishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Negaki ikkinchi til sifatida baholashda til o'zlashtirishning qaysi darajasida ekanligini aniqlash korpusdagi matnlar va unda keltirilgan so'zlarning grammatik shakllari va leksik ma'nolariga bog'liq bo'ladi. Umuman, til bilishning A1, A2, B1, B2, C1, C2 darajani belgilash, unda o'qib tushunish, eshitib tushunish malakalarini baholashda foydalaniladigan test topshiriqlarini tuzishda ishlatiladigan matnlar va so'zlarning darajasini aniqlash uchun milliy korpusga ehtiyoj bor. Bundan tashqari yozma va og'zaki sinov natijalarini avtomatik baholashda ham milliy korpus bazalariga tayanish samarali hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilining milliy korpusini yaratilishi nazariy va amaliy filologiyaga oid tadqiqotlarning ishonchliligini, samaradorligini ta'minlaydi, shu bilan birga, ta'lim tizimining ham bir pog'ona ildamlashishiga, o'qitish jarayoni, baholash tizimi bilan bog'liq to'planib qolgan muammolarga yechim sifatida xizmat qiladi. Bu muammolarga yechim topilishi iqtisodiyotni o'sishiga, o'zbek tilini, madaniyatini dunyoga yoshishga sabab bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Alderson, J.C.: 1996, "Do corpora have a role in language assessment?", in J.A. Thomas and M.H. Short (eds.), *Using Corpora for Language Research*, Longman, London.
2. Mengliyev B., *Tilshunoslikning amaliy masalalari*. Monografiya. –T.: Globeedit. 2020. 90 b.
3. Mengliyev B., Hamrayeva Sh. *Korpus lingvistikasi: korpus tuzish va undan foydalanish*. Qo'llanma. – T.: Globeedit. 2020. 50 b.
4. Abduraxmonova N., *Kompyuter lingvistikasi*. Darslik. –T.: "Nodirabegim". 2021. 394 b.
5. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. *The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
6. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
7. Khamroeva Sh. *Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // "MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN". VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.*

8. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
9. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Монография. ISBN-10: 6200515077; ISBN-13: 978-6200515070 Издатель: GlobeEdit (7 февраля 2020 г.); 260 страниц
10. Hamrayeva Sh. O'zbek tili morfologik analizatorining lingvistik ta'minoti. Monografiya. –T.: Globeedit. 2020. 243 b.
11. Lynda Taylor and Fiona Barker. Using Corpora for Language Assessment. Encyclopedia of language and education. 2008 Springer Science+Business Media, LLC. Volume 7: Language testing and Assessment. 241-257.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТА’ЛИМИЙ КОРПУСИ БАЗАСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАР ЛУҒАТЛАРИНИНГ ЎРНИ

THE ROLE OF PRESCHOOL CHILDREN'S DICTIONARIES IN IMPROVING THE UZBEK LANGUAGE EDUCATIONAL BUILDING BASE

Раҳматова Зоира Ҳақназаровна*

Набиева Шарифа Исмоиловна*

Аннотация. Мақолада мактабгача ёшдаги болалар учун тузиладиган нутқ ўстирувчи воситалар – иллюстратив энциклопедиялар, лугат-минимумлар ҳамда турли мавзувий изоҳли лугатларнинг таълимий корпусни такомиллаштиришидаги роли, бу борадаги муаммолар ва уларнинг ечимлари хусусида сўз боради.

Калим сўзлар: мактабгача ёшдаги болалар лугати, болалар энциклопедиялари, иллюстратив энциклопедия, лугат-минимум, лексик минимум, расмли лугат, нутқ ўстириши воситаси, коммуникатив компетенция

Annotation. The article discusses the role of speech development tools for preschool children - illustrative encyclopedias, dictionary-minimums and various thematic annotated dictionaries in improving the educational corps, the problems and their solutions.

Keywords: preschool children's dictionary, children's encyclopedias, illustrative encyclopedia, dictionary-minimum, lexical minimum, pictorial dictionary, speech aids, communicative competence

Мамлакатимизда мактабгача таълимнинг ислоҳ қилиниши, узлуксиз таълим тизимининг энг муҳим бўғини сифатида эътироф этилиши, қолаверса, мактабгача таълим муассасасининг давлат ўқув дастури асосида боланинг коммуникатив, ижтимоий, билиш компетенцияларини шакллантириш вазифасининг ётиши бу тизим учун мўлжалланган нутқ ўстириш воситалари – лугатлар, лексик минимумлар, қўшимча ахборот манбаларига бўлган талабни оширмоқда.

Мактабгача ёшдаги болалар нутқини ўстиришнинг энг муҳим воситаларидан бири – бу лугатлар, хусусан, энциклопедик ўқув лугатларидир. Мактабгача ёшдаги болалар учун яратиладиган ҳар қандай нутқ ўстириш воситасининг сўзлигини шакллантириш ва ҳар бир лексик бирликни изоҳлашда бир қатор лингводидактик талаблар ҳам қўйилади. Ушбу талаблар мазкур ўқув лугатларининг спецификаси – ўзига хос характерли хусусиятларини белгилайди. Уларнинг энг муҳимлари хусусида тўхталиб ўтамиз.

Биринчидан, ҳажм қатъий чегараланади. Умуман, ҳажм – ўқув лугатининг барча қўринишлари учун ҳам муҳим мезон. Бироқ ўқув лугатининг комплекс лугат, супер лугат каби турлари ҳажман катта бўлиши ҳам мумкин. **Мактабгача ёшдаги болалар лугати ҳажми турли безаклар, иллюстрациялар билан бирга 100 бетдан ошмайди.** Аксарият лугатлар 20-40 бет атрофида бўлиб, сўзлик миқдори 10дан 100гача бўлиши кузатилади. Бу тоифадаги лугатлар ҳажм билан боғлиқ чегара сабабли мавзучаларга бўлиниб, кичик-кичик китобчалардан иборат бўлади ва кўп ҳолларда лугатлар туркумини юзага келтиради. Масалан, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти томонидан “Менинг биринчи энциклопедиям” туркумида 50 номдаги лугат нашр этилиши режалаштирилган бўлиб, ушбу болалар энциклопедиясининг 2018 йилда 10таси (“Техника оламига саёҳат”, “Бу жуда қизик”, “Қапалаклар олами”, “Қоинотга саёҳат”, “Дунё бўйлаб саёҳат”, “Баликлар оламига саёҳат”, “Ҳайвонот оламига саёҳат”, “Ўсимликлар оламига саёҳат”, “Тарихга саёҳат”, “Ёш билимдон”) нашр этилган.

Иккинчидан, умумий энциклопедия, ҳатто энциклопедик ўқув лугатларининг бошқа турларидан фарқли равишда бу типдаги лугатлар корпуси материални ўзига хос тартибда тақдим қилиши билан характерланади. Аниқроғи, лугат сўзлиги камдан-кам ҳолларда алфавит, кўпинча мавзувий тартибга асосланади. Воқеабула (бош сўз) бир пайтда ҳам сўзлик, ҳам умумий мавзу остида жамланган лугат мақолалар уяси номини англатади ва моҳиятан идеографик

* Қарши давлат университети таянч докторант, zaira.raxmatova.82@mail.ru

* ТАТУ Қарши филиали ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси

луғатларни эслатади. Сабаби болалар луғатининг сўзни эмас, айнан тушунчани изоҳлаш (кўп ҳолларда кўрсатиб изоҳлаш)га йўналтирилганлиги билан боғлиқ. Умуман олганда, луғатларнинг илк кўриниши бўлган идеографик луғатлар ҳам мана шу эҳтиёж билан юзага келган эди.

Мактабгача ёшдаги таълим олувчиларга мўлжалланган луғатларнинг асосий кўриниши бўлган болалар энциклопедиялари ҳам маълумотни тақдим этиш усулига кўра идеографик луғатларни эслатади. Масалан, 2010 йилда нашр этилган “Менинг энг биринчи энциклопедиям” луғати “Ҳаммаси одам ҳақида”, “Атрофимиздаги техника”, “Санъат олами” каби қисмлардан ташкил топган бўлиб, улар ўз ичида биринчи, иккинчи, учинчи даражали кичик-кичик луғат мақола ва изоҳлардан ташкил топган.

Учинчидан, луғат мақоланинг **жумла тузилиши низоҳатда оддий** бўлиб, асосан, содда гаплардан ташкил топади. Мураккаблаштирувчи воситалар, киритма, ажратилган бўлақлар деярли қўлланмайди. Лексикографик семантизациялаш, изоҳ қисми ёзишда боланинг ёши, жисмоний ҳолати, у яшаб турган жойнинг иқлими, жонли ва жонсиз табиати ва бошқалар ҳисобга олинади. Изоҳлар услубан алифбе дарсликлари матнини эслатади:

ADIR

Tog'liklardan so'ng boshlanadigan tepalik yerlar, balandliklar adirlardir.

Elchi bahor keldi yana, Qir, adirga durlar sochib. (T.Adashboyev. “Orzularim - qo'sh qanotim”)

[M.A'zam, 2016: 6]

QOZON

Ovqat pishirish yo suv isitish uchun kerak bo'ladigan cho'yan idishni qozon deymiz. *Cho'mich kular taraqq-turuq, Qozon kular sharaq-shuruq.* (A.Obidjon. “O'g'irlangan pahlavon”) [M.A'zam, 2016: 136]

Сўзликда лексикографик символика – шартли белги, қисқартмалардан деярли фойдаланилмайди.

Тўлиқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун бир лексик бирликнинг турли луғатлардаги изоҳини солиштирамиз:

Изоҳ	Луғат номи
САМОЛЁТ (рус. сам – ўзим ва летать – учмоқ), аэроплан – ҳаводан оғир учиб апарати. Двигатель ёрдамида илгариланган ҳаракатланганда қанотларда вужудга келадиган кўтариш кучи таъсирида ердан кўтарилади. Двигатель валига ўрнатилган винт тез айланганда ҳосил бўладиган тортиш кучи (поршенли двигателлар ўрнатилган С.да) ёки сопло орқали катта тезликда чиқадиган газларнинг итариш кучи (реактив двигателли С.да) таъсирида олдинга ҳаракатланади. Қанотларнинг бир ёки икки текисликда жойлашишига қараб, С. Моноплан (қаноти бир текисликда) ва биплан (қанотлари икки текисликда), двигателлари сонига қараб 1, 2, 3 ва 4 моторли; двигателлари турига қараб, винтли (поршенли ва турбовинтли), реактив двигателли (к. Авиация двигатели), йўловчилар ўринлари сонига қараб, бир, икки ва кўп ўринли; қўлланишига қараб ҳарбий ва фуқаро, санитария, юк ва махсус турларга бўлинади.	Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 7-жилд. 2004. – Б.481
САМОЛЁТ – қадим-қадимдан одамлар қанотли машиналарни орзу қилиб келишган. Лекин ҳавога йўлни аслида бензин билан юрадиган двигател олган. Самолёт кўпайиб кетгандан кейин одамлар бу “қуш”ни авиация дея бошлашди. “Авис” сўзи латинчада “қуш” маъносини беради.	Аристонова В.В., Галперштейн Л.И. ва бош. Менинг энг биринчи энциклопедиям (2-китоб) Тарж. Т.Алимов. – Т.: Чўлпон, 2010. –Б 46

Тўртинчидан, бошқа луғатлардан фарқлаиб, бу типдаги луғатлар махсус полиграфик талабларга жавоб бериши лозим. Маълумки, мактабгача ёшдаги бола мустақил ўқиш қобилиятига эга бўлмайди ва адресат луғатдан катталар ёрдамисиз тўлиқ фойдалана олмайди. Улар

тарбиячилар ёки ота-оналар кўмагида кўрсатиш ва эшитиш йўли билан маълумотларни ўзлаштиради. Мактабгача ёшдаги болалар луғатига хос ушбу муҳим хусусиятларга амалиётда, одатда, луғат муаллифлари изоҳ бериб ўтадилар. Масалан, Н.Н.Малофееванинг “Мактабгача ёшдаги болалар энциклопедияси”га “Китобхонга” сарлавҳаси билан берилган кириш қисмида “Уйингда, албатта, дунёдаги ҳамма нарса ҳақида билиб олиш мумкин бўлган энциклопедиялар бор бўлса керак. Бироқ улар, асосан, катталар учун чоп этилган. Энди сенинг махсус тузилган ўз энциклопедиянг бор. Агарда ўқишни билмасанг, бу борада сенга ота-онанг ёрдам беради. Кейинчалик, ёшинг улғайгач, китобни ўзинг бир неча марта ўқиб чиқасан деган умиддамиз” [Malofeyeva N.N, 2010: 6].

Шу боис мактабгача ёшдаги болалар луғатига махсус эстетик, полиграфик талаблар қўйилади. Аввало, у тасвири ва рангли бўлиши, иллюстрацияга – сўзнинг семантик ва грамматик хусусиятига қўшимча тавсиф берадиган, унинг қўлланилиш доирасини аниқлаштирадиган визуал воситага эга бўлиши лозим.

Илмий педагогика асосчиси Я.А.Коменский (1592-1670) лингводидактик характердаги “Тушунчалар олами расмларда” энциклопедиясининг “Кириш” қисмида ўз асарини “Кўриниб турган олам энциклопедияси” деб номлайди. Коменский тил ўқитиш амалиётига кўрсатиш орқали ўргатиш методикасини олиб кирган олим бўлиб, у кўп марта, хусусан, “Буюк дидактика” асарида ҳам кўришнинг ҳис этиш, билиш фаолиятида энг муҳим рол ўйнаши хусусида таъкидлайди. Коменский ушбу асарида “Ўргатиш самара берсин десангиз, нарсани нафакат расми, балки ўзини, масалан, инсон аъзолари, кийимлар, ўқув қуроллари, жиҳозлар ва бошқаларни жонли кўрсатиш билан ҳам тушунтиринг” [Komenskiy, 2020], деб айтган эди.

Умуман, замонавий таълимда бугунги кунда ҳам визуал ҳис этиш болалар учун китоб ёзишнинг муҳим мезонларидан ҳисобланади. Шунингдек, ҳарф ўлчами, шакли, унда ишланган суратлар ҳам боланинг руҳий-физиологик ҳолатига мос бўлиши; қоғоз, мукова сифати (оқ, ялтироқ (глянцевый) қоғоз, қаттиқ (плотный), мукова беаги бежирим ва миллий руҳга эга бўлиши; китобнинг ҳажми (А4 формат) билан боғлиқ қатор талабларга жавоб бериши лозим: “Китобимиз ўз расм-шаклларида эга олти қисмдан иборат. Расм-шакллар сенга қизиқарли мавзунини тезда топишингга ёрдам беради. ... Саҳифаларнинг оч ҳаворангдаги қисмларида лабиринтлар бўйлаб “йўл юрасан”, расмлардаги фарқларни аниқлаб, мозаикаларнинг ортқча фрагментларини топасан”. [Malofeyeva, 2010: 6-7]. *Бешиндан*, ўқув луғатларининг барча турлари, хусусан, мактабгача ёшдаги болалар энциклопедияларида луғат микроқурилишидан фақат сўзлик ёки луғат мақола эмас, балки расм чизиш, бўяш, турли шаклларни ясаш билан боғлиқ **топшириқлар, тестлар, шунингдек, тез айтиш, топишмоқ, шеър ва бошқотирмалар ҳам жой олади:**

REDISKA

Rediska yeyishli poliz ekini bo‘lib, shoir Anvar Obidjon sholg‘om tilidan uni shunday ta’riflaydi:

Popuk bargli

Boshim bor.

Vazmingina

Toshim bor.

Dumi uzun

Rediska –

Menga

Kenjatoy uka. (A.Obidjon. “O‘g‘irlangan pahlavon”). [M.A’zam, 2016: 143]

Маълумки, бола тафаккурининг ривожланишида унинг йирик ва майда моторикаси, хусусан, нутқ, мулоқот, ўқиш ва ёзиш кўникмаларининг ўсишида қўл панжасининг майда моторикасининг ривожланиши муҳим рол ўйнайди. Инсон бармоқлар орқали ахборот олади. “Қўл бармоқчалари моторикасининг ривожланиши қуйидаги ҳолатларни юзага келтиради: – тафаккурнинг ривожланиши; – ҳаракат координациясининг ривожланиши; – хотира ва диққатнинг ривожланиши; – ёзиш кўникмаларининг шаклланиши; – нутқнинг ривожланиши” [Ўринбаева, 2018: 8].

Демак, мактабгача ёшдаги болалар луғати қуйидаги белгиларга эгаллиги билан характерланади:

1. ҳажман ихчам бўлади;
2. сўзлиги, асосан, мавзувий тартибга кўра жойлаштирилади;

3. луғат мақолалар тузилишига кўра содда ва ихчам бўлиб, унда бола учун тушунарли ва изоҳ учун энг зарур сўзларгина иштирок этади, лексикографик символикага кам йўл қўйилади;
4. болалар адабиётларига қўйиладиган махсус полиграфик талабларга жавоб беради;
5. луғат микроқурилмасидан қўл моторикасини ривожлантиришга қаратилган турли топшириқлар, тестлар, шунингдек, тез айтиш, топишмоқ, шеър ва бошқотирмалар ҳам жой олади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, мактабгача ёшдаги болалар луғати ҳажман ихчам бўлиши, сўзлиги, асосан, мавзувий тартибга кўра жойлаштирилиши, луғат мақолалар тузилишига кўра содда ва ихчам бўлиб, унда бола учун тушунарли ва изоҳ учун энг зарур сўзларгина иштирок этади, лексикографик символикага кам йўл қўйилиши, болалар адабиётларига қўйиладиган махсус полиграфик талабларга жавоб бериши, луғат микроқурилмасидан қўл моторикасини ривожлантиришга қаратилган турли топшириқлар, тестлар, шунингдек, тез айтиш, топишмоқ, шеър ва бошқотирмалар ҳам жой олиши билан характерланди.

ADABIYOTLAR:

1. Изображение и наименование всех важнейших предметов в мире и действий в жизни. Коменский, Ян Амос. https://ru.wikipedia.org/wiki/Коменский,_Ян_Амос.
2. Malofeyeva N.N. Maktabgacha yoshdagi bolalar ensiklopediyasi. Tarj. A.Akbar. – T. Cho‘lpon, 2010.
3. Miraziz A‘zam. Ming bir so‘zni bilaman: Bolalar uchun rasmlı izohli lug‘at. – Toshkent: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2016. – 200 b.
4. Ўринбаева Д., Раҳимова М. Мактабгача ёшдаги болаларнинг ижодий тафаккурини шакллантириш усуллари. – Самарқанд, 2018. 120 бет.

O‘ZBEK TILINING MULTIMEDIYA KORPUSINI YARATISH TAMOIYILLARI

PRINCIPLES OF CREATING THE MULTIMEDIA CORPORA OF THE UZBEK LANGUAGE

Saydaliyeva Matluba Shuxrat qizi*

Annotatsiya: Maqola o'zbek tili milliy korpusi tarkibida multimedia korpusini yaratish zarurligiga bag'ishlangan. Maqolada multimedia korpusining boshqa an'anaviy tayyor multimedia dasturlaridan afzalliklari ko'rsatildi va uni yaratish masalasi dolzarb degan xulosaga kelindi.

Annotation: The article is devoted to the need to create a multimedia corps within the Uzbek language national corps. The researcher has demonstrated the advantages of the multimedia corpus over other traditional ready-made multimedia applications, and concludes that the issue of its creation is relevant.

Kalit so'zlar: Korpus lingvistikasi, subkorpus, klip, klipmatn, klikst, imo-ishora komponenti

Keywords: corpus linguistics, subcorpus, clip, clip text, click, sign component

Korpus tilshunosligini rivojlantirish bilan bir qatorda, korpuslar qurish ham zamonaviy tilshunoslikning dolzarb muammolaridan biridir. Hozirgi vaqtda korpuslardan foydalanish ko'pgina lingvistik tadqiqotlarda yetakchi rol o'ynaydi.

Korpus lingvistikasi XX asrning 60-yillarida asosan ingliz tili materiallari asosida paydo bo'ldi, biroq tez orada boshqa tillarning ham korpuslari vujudga kela boshladi. 1963-yilda AQShdagi Braun universitetida U.Frensis va G.Kuchera kabi olimlar tomonidan birinchi matn korpusi yaratilgan bo'lib [Xampoeba, 2018], bu korpus 500 ta matndan iborat edi. Mazkur matnlarning har birida ikki mingtadan so'z bo'lib, ular AQShdagi eng ommabop hisoblangan 15 turdagi nasriy janrda yozilgan inglizcha matnlar edi. Shuningdek, ushbu korpusga chastota ko'rsatkichi hamda ayrim statistik ma'lumotlar ham ilova qilingan.

Ko'pgina mamlakatlar Braun korpusidan o'rnak olib, o'zlarining milliy korpuslarini yaratishga qaror qilishdi. Bugungi kunda dunyo mamlakatlarining juda ko'pi o'z milliy korpusiga ega. O'zbek tilining ham milliy korpusini yaratishga oid tadqiqotlar kun sayin ko'payib bormoqda.

Mavjud milliy korpuslar o'z ichiga yana bir nechta kichik subkorpuslarni oladi. Gazeta korpusi, she'riy matnlar korpusi, parallel korpus, shevalar korpusi hamda multimedia korpusi shular jumlasidandir. Korpus tilshunosligining yangi yo'nalishi multimodal (multimedia) matn korporatsiyalarini yaratishdir.

Multimedia korpusi – bu muloqot ishtirokchisi videoyozuvini ham o'z ichiga olgan, mimika, qo'l, ko'z, qosh harakati va h. belgilar asosida razmetkalangan korpus [Zaxapov, 2014].

Korpusning asosini ularning transkriptlariga moslashtirilgan video va audio yozuvlar tashkil etadi, bu esa uni nafaqat lisoniy birliklarni, balki turli vaziyatlarda ma'ruzachining nutq harakatlarini va uning og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlarini (yuz ifodalari, imo-ishoralar) o'rganish mumkin. Agar beshta yoki undan ortiq hissiy sezish usullari mavjud desak (masalan, ko'rish, eshitish, teginish, hidlash va ta'mga bilish), ulardan ikkitasi multimedia korpusida ishlatiladi, ya'ni ko'rish va eshitish (yuzma-yuz muloqotda imo-ishora va nutq).

Ayni paytda korpus tilshunoslari orasida og'zaki nutqda hissiyotlarni yetkazish usullari – ajablanish, quvonch, qayg'u kabilarni ifodlashni o'rganishga katta qiziqish mavjud. Bunday tadqiqotlarda multimedia subkorpusi yordam beradi.

Yaratilgan barcha milliy korpuslarning tarkibida multimedia korpusi mavjud emas. Rus tili milliy korpusidan ushbu korpus ham o'rin olgan. 2010-yilda rus tilining milliy korpusi tarkibida multimedia korpusi ommaga taqdim etilgan. Ushbu multimedia korpusi an'anaviy matn korpus xususiyatlari (morfologik, semantik, metamatn)dan tashqari, og'zaki matnlarning nutq harakatlarini, takrorlanishlarni, interjektsiyalarni va vokal imo-ishoralarni belgilash, nutq uslubi va boshqalarni belgilashlarni ham o'z ichiga oladi. Tadqiqot maqsadida rus tilidagi og'zaki hikoyalar korpusi yaratildi va unga olti daqiqali video “Armut haqida film” (“Armut film”) ilova qilindi [<http://ruscorpora.ru>]. Demak, bunda tadqiqotchi korpusdan izlagan so'zining nafaqat lingvistik ma'lumotlarini olishi, balki uning talaffuzini eshitishi va qanday qo'l, yuz harakatlari bilan ifodalanishini ham ko'rishi mumkin bo'ladi. Rus tili multimedia

korpusida nutq harakatlari va imo-ishoralarni qidirish imkoniyati orqali quyidagicha qo‘shimcha ma‘lumotlarni ham olish mumkin:

- videodagi ma‘ruzachilar soni;
- videoda aks etgan ijtimoiy holat;
- nutq harakatlarining turlari;
- kaftning yo‘nalishi;
- harakat yo‘nalishi.

Multimediya korpuslari tabiiy dialogning og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan tarkibiy qismlarining o‘zaro ta‘sirini o‘rganish nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir. Bundan tashqari, ushbu korpus leksikografiya, mashinalarni tarjima qilish tizimini yaratish, interfeyslarni yaratish, sun‘iy intellekt tizimlarini yaratish va boshqa ko‘plab sohalarda amaliy qo‘llanilish uchun yuqori salohiyatga ega.

Multimediya korpusida ikki xil birlik namoyish etiladi [3axapov, 2011: 161]:

1. Multimediya fragmenti bilan mos keladigan ovoz va ularga giperhavlara orqali bog‘langan matn bo‘lagi. Bu birlik shartli ravishda klipmatn yoki klikst deb nomlanadi.
2. Multimediya fragmentini ifodalovchi imo-ishora materiallari. Bu birlik biror filmdan video yoki istalgan shakldagi klip bo‘lishi mumkin, lekin matn emas.

Har bir klikst yoki klip alohida matn hisoblanadi va uning muallifi, nomi, yaratilgan sanasi, janri, xronotopi va boshqa ba‘zi jihatlari bo‘yicha alohida matn sifatida tavsiflanadi. Shu bilan birga, multimediya korpusini an‘anaviy og‘zaki subkorpus bilan taqqoslaganda uning o‘ziga xosligini to‘liq ochib beradigan boshqa qo‘shimcha xususiyatlari namoyon bo‘ladi. Birinchidan, klipmatnning nutq komponentini tavsiflovchi parametrlarning ma‘lum tizimi beriladi:

- vaziyat turi;
- nutq harakatlarining turi (savol, so‘rov, kechirim, maslahat va hk.);
- nutq harakatlarining to‘liqligi (to‘liq, tugallanmagan, uzilib qolgan);
- nutq uslubi (oddiy nutq, pichirlash, qichqiriq, diktant);
- takrorlanishning mavjudligi va turlari (bitta, ko‘p, takroran so‘rab, iqtibos keltirish, taqlid qilish);
- vokal imo-ishoralarning mavjudligi va turlari (qarsak chalish, qarsak chalish, hushtak chalish, imo qilish va boshqalar);
- notiqlarning xususiyatlari (soni, jinsi, gapiradigan tili)

Bundan tashqari, parametrlar tizimi ishlab chiqilgan bo‘lib, unga ko‘ra klip va klipmatnning imo-ishora komponenti tavsiflangan [Xampoeva, 2018]:

- imo-ishorani bajaradigan organ (qo‘l, bosh, gavda, oyoq);
- faol organ (qo‘l, bosh, kaft, iyak, ko‘z va boshqalar);
- passiv organ (qo‘l, bosh, ko‘krak);
- adapter (tananing tarkibiga kirmaydigan, ammo imo-ishoraning zaruriy komponenti, masalan, imo-ishora uchun kiyim “ko‘ylagi” ni to‘g‘rilaydi);
- faol organing harakat yo‘nalishi (yuqoriga, oldinga, orqaga, yonga, pastga, tepadan, oldidan, orqadan, yondan, pastdan, aylanisiga va boshqalar);
- imo-ishoralarning chastotasi (bitta / ko‘p);
- imo-ishora turi (ichki holat, deytik, dekorativ);
- imo-ishoraning nomi (boshni chayqatish, ko‘zni yumish, qo‘lni silkitish);
- kommunikativ harakat turi / ichki holat turi (salomlashish, kechirim so‘rash, xayrlashish, kelishuv, rad etish, tahdid, tasalli va h.k.; noziklik, ajablanish, quvonch, taxmin va boshqalar);
- to‘siqning mavjudligi (imo-ishoralarning to‘liq bajarilishiga xalaqit beradigan obyekt);
- imo-ishoraning to‘liqligi (to‘liq, uzilib qolgan, o‘zgartirilgan va hk);
- imo-ishoraning haqiqiyiligi (tasvirlangan, aks ettirilgan, taqlid qilingan va boshqalar).

O‘zbek tilining ham multimediya korpusi yaratilsa, u qanday ko‘rinishda bo‘ladi? Bu savol bugungi kunda o‘zbek tili milliy korpusini yaratish ustida ish olib borayotgan har bir olim va tadqiqotchini o‘ylantiradi. Buning uchun bajarilishi lozim bo‘lgan eng muhim vazifa izohli lug‘atdagi so‘zlar ma‘lumotlar bazasiga kiritilishi lozim. Masalan, “baribir” degan so‘z qidiruvga berilsa, ushbu so‘z ishtirok etgan audio va videokliplar ekranda namoyon bo‘ladi. Qidiruv natijasi videolavhani tomosha qilish hamda eshitish imkonini beradi:

Film nomi	Sana	Murojaatning kimga yoki nimaga qaratilganligi	Aktyor	Aktyorning jinsi	Tug‘ilgan yili	Imo-ishora turi	Faol a‘zo
Mahallada duv-duv gap	1960	kingadir	Hamza Umarov	Erkak	1925	Qo‘l silkish	Qo‘l

Rus milliy korpusida tanlangan videolavhalar, asosan, milliy kinofilmlardan olinganligini ko‘rishimiz mumkin. O‘zbek tilining multimediya korpusida ham videolavha sifatida aynan milliy filmlardan foydalanish lozim degan fikrdamiz.

Biror tilning milliy korpusini yaratish uchun har qanday tilshunos va uning jamoasi quyidagi tamoyillardan foydalanadi:

1. Rejalashtirish.
2. Ma’lumotlarni yig‘ish hamda saralash.
3. Matn hajmi va uni kodlashtirish.
4. Korpus yorlig‘i (razmetkasi, belgisi, annotatsiyasi).
5. Korpusni saqlash va uni taqdim etish.

Multimediya korpusini uzoq vaqtdan beri o‘qitishda, ayniqsa chet tillarini o‘qitishda, qo‘llanilgan mavjud elektron manbalar – audio kurslar, multimediya qo‘llanmalari, o‘quv filmlari bilan taqqoslaganda uning o‘ziga xos xususiyati shundaki, bunda matnga moslashtirilgan, murakkab lingvistik va metalingvistik belgilar bilan ta’minlangan va qidiruv vositasi bilan jihozlangan audio va video materiallar mavjud va bu ulardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Buning yordamida korpus nafaqat o‘quv kurslarida, balki tadqiqot maqsadlarida ham qo‘llanilishi mumkin. Korpusdan ta’limda foydalanish ko‘lami ham kengayib bormoqda – bu nafaqat amaliy, balki tilni nazariy o‘rganishda – maktabda va universitetda fonetika, orfoepiya, stilistika va nutq madaniyati kurslarida ham foydali bo‘ladi.

Tayyor multimediya qo‘llanmalarining, shuningdek bosma darsliklarning yana bir kamchiligi shundaki, ularda ma’lum bir metodika mavjud bo‘lib, materiallar tanlovi muallifning didi va afzalliklarini aks ettiradi. Bunday yordamchilar umuman o‘qitishda, o‘zgarishsiz foydalaniladigan holatlar juda kam uchraydi. Odatda o‘qituvchi o‘z kursini shakllantirishda turli xil o‘quv materiallarini tuzadi. Korpus bu kabi kamchilikdan xoli bo‘ladi. U deyarli har qanday turdagi – taqliddan ijodiygacha bo‘lgan vazifalar va mashqlarni tuzishda ishlatilishi mumkin bo‘lgan materialni va turli xil ekstraktsiya usullari va kombinatsiyalarining katta tanlovini ta’minlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Хамроева Ш.М. Корпус лингвистики атамаларининг қисқача изоҳли луғати. – Бухоро, 2018.
2. Po‘latov A., Muhamedova S. Kompyuter lingvistikasi. – T., 2007.
3. Кутузов А.Б. Корпусная лингвистика. – (Электрон ресурс): Лицензия Creative commons Attribution ShareAlike 3.0 Unported - //lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp-video/CL/CorporeLingva.pdf.
4. Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика.– Иркутск: ИГЛУ, 2011. –161 с.
5. Гришина Е.А. Мультимедийный русский корпус: современное состояние и перспективы развития.
6. Богданова, С.Ю. О разработке учебного мультимодального корпуса текстов. [Текст] / С.Ю. Богданова // Материалы XLII международной филологической конференции. Секция прикладной и математической лингвистики. – С.-Петербург, 2013 – с.27-33.
7. <http://ruscorpora.ru>
8. <http://sara.natcorp.ox.ac.uk/>

V ШЎБА: ТАБИЙ ТИЛГА АВТОМАТИК ИШЛОВ БЕРИШ МУАММОЛАРИ

O‘ZBEK TILI STEMMING MASALASINI YECHISHDA PREFIKSLARNI QIRQISH ALGORITMINI YARATISH

DEVELOPMENT OF PREFIX CUTTING ALGORITHM TO SOLVE STEMMING PROBLEM IN UZBEK LANGUAGE

Sharipov Maksud Siddiqovich*
Salayev Ulugbek Ikramovich**

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi so'zlarning old qo'shimchasini qirqish (stemming) masalasi ko'rib chiqilgan. Bu masalani yechishda ikki xil yondashuv taklif qilingan bo'lib, birinchi yondashuv bo'yicha old qo'shimcha bilan boshlangan so'zlardan old qo'shimcha olib tashlanadi va natija so'z belgilangan lug'atdan qidiriladi. Ikkinchi yondashuvga asosan, old qo'shimcha va shu qo'shimchaga o'xshash harflar ketma-ketligi bilan boshlanuvchi so'zlardan lug'at yaratiladi, hamda ikkita to'plamga ajratiladi. Shular asosida chekli avtomatlar quriladi va algoritmlar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: Tabiiy tilni qayta ishlash, chekli avtomatlar, o'zbek tili, prefiks.

Annotation: In this study, it is analyzed the issues of stripping prefix on stemming in Uzbek. As proposed approaches, two algorithms were development to remove prefixes at Uzbek words for stemming purpose. The algorithms based on finite-state machines. According this, needful lexicon was created to use while performing the algorithms.

Keywords: Natural Language Processing, Stemming, Finite State Machines, Uzbek language, Prefix.

Stemmingdan ma'lumotlarni qidirish, mashinali tarjima qilish va matnni umumlashtirish kabi masalalarni yechishda samaradorlikni oshirish uchun oldindan ishlov berish bosqichi sifatida foydalaniladi. Shu sababli stemming tabiiy tillarni qayta ishlash jarayoni (NLP–Natural Language Processing)ning eng muhim masalasidir. Hozirgi kungacha o'zbek tili uchun stemming masalasini yechish bo'yicha yetarli darajada algoritmlar va dasturlar ishlab chiqilmaganligi sababli bu masalani o'rganish va yechish dolzarb hisoblanadi.

O'zbek tili asrlar davomida arab, fors-tojik hamda rus tillari bilan o'zaro aloqada shakllanib kelgan. Buning natijasida tilimizga o'sha tillarga xos bo'lgan yasalmalar va so'z yasaliş qoliplari ham o'zlashgan. Shulardan biri old qo'shimcha (prefiks) yordamida yasaladigan so'zlar sanaladi. Old qo'shimcha asosida yasalgan so'zlarga misol sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

ba–: batafsil, badavlat, bahaybat;

be–: bexavotir, beg'ubor, befarosat;

no–: noumid, noqulay, norozi;

ser–: serzavq, sergap, serhosil.

Shuningdek, o'zbek tilida kam hollarda qo'llanuvchi *badfe'l*, *badjahl*, *badnafs*, *xushxabar*, *xushro'y*, *xushvaqt*, *hamfikir*, *hamshahar*, *hamsuhbat* kabi so'z yasaliş holatlari ham mavjud.

ba–, ser– qo'shimchalari, asosan, otga qo'shilib, asosdan anglashilgan belgi-xususiyatning me'yordan ortiq, ko'p ekanligini bildirsa, be–, no– qo'shimchalari uning aksini, ya'ni asosdan anglashilgan belgi-xususiyatga ega emasligini anglatadi. Solishtirish uchun, *baquvvat*, *serma'no*, *behayo*, *noo'rin*. Mazkur qo'shimchalar –li, –dor, –siz qo'shimchalari bilan sinonimik munosabatda bo'la oladi.

Masalan: *badavlat* — *davlatli*, *beqiyos* — *qiyossiz*, *noo'rin* — *o'rinsiz*, *sertashvish* — *tashvishli* [Madvaliyev A. 2012].

* Urganch davlat universiteti Axborot texnologiyalari kafedrası dotsenti, maqsbek72@gmail.com

* Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

O‘zbek tilida old qo‘shimcha qo‘shib yasalgan so‘zlar soni ko‘p ekanligi va old qo‘shimchalar qo‘shilmasdan ham, shu harflar bilan boshlanuvchi so‘zlar (tub so‘zlar) mavjudligi stemming masalasida old qo‘shimchalarni olib tashlash masalasini qiyinlashtiradi. Shuni inobatga olgan holda, old qo‘shimchalarni qirqish algoritmi uchun lug‘atdan foydalanish zarur deb topildi. Bunda yaratiladigan lug‘at faqat old qo‘shimchalar bilan boshlanuvchi so‘zlardan iborat bo‘lishligi yetarlidir. Agar old qo‘shimcha tekshirishlarsiz so‘zdan qirilsa, xatolik yuz berish ehtimoli juda katta bo‘ladi. Masalan, *non*, *novvos*, *novvot*, *novda*, *novcha*, *nogiron* va boshqa shu kabi so‘zlardan *no*– harflarini olib tashlash mumkin emas. Shu sababli, mazkur ishda old qo‘shimchalar bilan boshlanuvchi so‘zlar uchun stemming masalasini yechish uchun ikkita yondashuv taklif qilingan.

Birinchi yondashuv bo‘yicha, har bir harf bo‘yicha alohida faylda saqlangan lug‘at hosil qilib olinadi. Kiritilgan so‘zda old qo‘shimcha yoki old qo‘shimchadagi harflar ketma-ketligi topilsa, u holda ushbu old qo‘shimchani so‘zdan qirqib tashlaymiz va hosil bo‘lgan so‘zni (dastlabki harfiga mos) lug‘atdan qidiramiz. Old qo‘shimchalarni to‘plami sifatida *–alla*, *–ba*, *–bad*, *–bar*, *–be*, *–bo*, *–dar*, *–ham*, *–no*, *–ser*, *–xush* elementlarini kiritib olamiz. Quyidagi 1-rasmda birinchi yondashuv uchun algoritm keltirilgan:

<i>Input S</i>		
$i = \overline{1..n}$		
	$Left(S, Len(P_i)) == P_i$	
	+	–
	$S_1 = Right(S, Len(S) - Len(P_i))$	
	$S_1 \text{ in } L[Left(S_1, 1)]$	
	+	–
	$return S_1$	
	$return S$	

Rasm- 1: Old qo‘shimchani qirqish algoritmi

S tahlil uchun kiritilgan so‘z

P_i, $i = \overline{1..n}$ old qo‘shimchalar to‘plami

L alohida faylda saqlangan so‘zlar to‘plami

Ikkinchi yondashuvga asosan, old qo‘shimcha va old qo‘shimchaga o‘xshash harflar ketma-ketligi bilan boshlanuvchi so‘zlar lug‘ati yaratildi. Ushbu yaratilgan lug‘atdagi so‘zlar soni 1-jadvalda keltirilgan:

1-jadval: Old qo‘shimchalar va unga tegishli so‘zlar soni

№	Old qo‘shimcha	Old qo‘shimcha yoki shu qo‘shimcha bilan bir xil harflar ketma-ketligi bilan boshlangan so‘zlar soni	Misollar(old qo‘shimcha yoki shu qo‘shimcha bilan bir xil harflar ketma-ketligi bilan boshlangan)
1	alla	51	allalash, allanima, allanarsa
2	ba	994	bayram, bazo‘r, baobro‘, baliq
3	bad	195	badan, badjahl, badnafs
4	bar	253	barobar, barg, barhayot
5	be	1542	beva, begumon, begim
6	bo	1028	bohush, boaq, bobo, boja
7	dar	222	daraxt, dargumon
8	ham	197	hamyon, hamma, hamkasb
9	no	663	noaniq, noasl, non, novvot
10	ser	357	sergo‘sh, seryog‘, server
11	xush	149	xushlash, xushlibos, xushhavo
	Jami	5651	

1-jadvalda keltirilgan to‘plamlarning har birini old qo‘shimchali va old qo‘shimcha bilan bir xil harf birikmasi bilan boshlanuvchi (tub) so‘zlarni aniqlagan holda ikkita qism to‘plamga ajratib olindi. Natijada har bir old qo‘shimchaga mos so‘zlar ikkita qism to‘plamga ajraldi:

Birinchi to‘plam tub so‘zlardan iborat bo‘lib, bu to‘plamdagi so‘zlar oldida old qo‘shimchadagi kabi harflar ketma-ketligi bor;

Ikkinchi to‘plam so‘zning oldiga old qo‘shimcha qo‘shib yasalgan so‘zlardan iborat;

Demak bizning jadvalimiz bo‘yicha 22 ta qism to‘plam hosil bo‘ldi. Bunda quyidagi belgilashlarni kiritib olamiz:

Qo‘shimchalar soni $n = 11$;

$A_i, (1 \leq i \leq n), A_i$ to‘plam i -chi old qo‘shimcha qo‘shilib yasalgan yasama so‘zlar, hamda old qo‘shimchadagi harf birikmasi bilan boshlanuvchi so‘zlar to‘plami;

$P_i, i \in \overline{1, n}$ P_i – old qo‘shimchali yasama so‘zlar to‘plami.

$Q_i, i \in \overline{1, n}$ Q_i – old qo‘shimcha bilan bir xil harflar ketma-ketligi qo‘shilib boshlanuvchi so‘zlar.

Bu holda quyidagi tengliklar o‘rinli bo‘ladi:

$$A_i = P_i \cup Q_i, i \in \overline{1, n}, P_i \cap Q_i = \emptyset$$

$$P_i = A_i \setminus Q_i, i \in \overline{1, n}$$

Qaralayotgan yondashuvga asosan, mos ravishdagi P_i va Q_i to‘plamlardan elementlari soni kichik

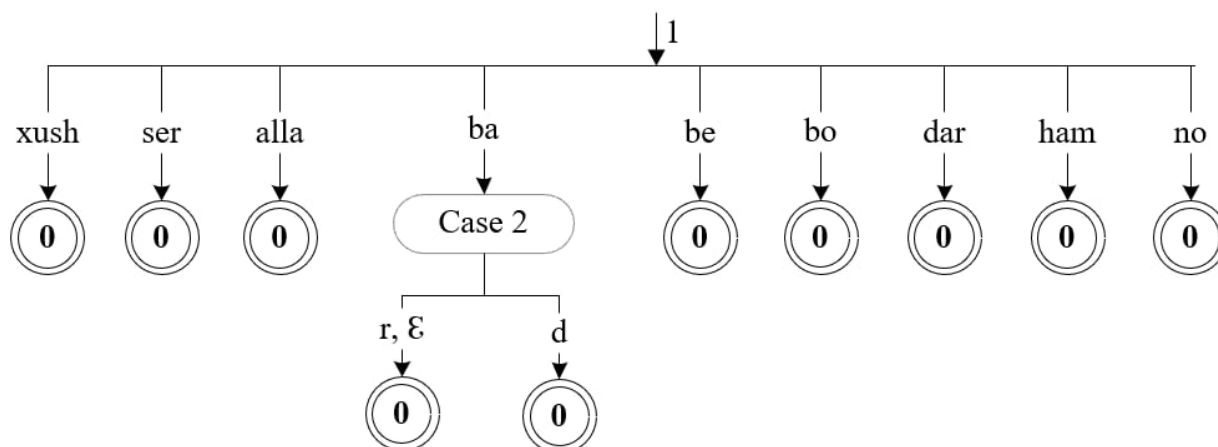
bo‘lgan to‘plamni $T_i (1 \leq i \leq n)$ shaklida belgilaymiz. Bu yerda aniqlangan T_i lar i -chi old qo‘shimchali yasama so‘zlar to‘plami yoki old qo‘shimcha bilan bir xil harflar ketma-ketligi qo‘shilib boshlanuvchi so‘zlar to‘plami bo‘lishi mumkin.

Old qo‘shimchalarni olib tashlash algoritmini yaratishda biz taklif qilayotgan yondashuvga asosan, har bir qo‘shimcha uchun unga mos ikkita qism to‘plamdan o‘lchami kichik bo‘lgan to‘plamni

lug‘at sifatida foydalanish uchun ajratib olamiz. Shu sababli, P_i va Q_i to‘plamlarining o‘lchami

kichigini T_i deb qabul qilib olamiz. Bunday yondashuvning asosiy maqsadi algoritmnining ishlash tezligini oshirish va kompyuter xotirasini tejashdan iborat.

O‘zbek tili so‘zlaridagi old qo‘shimchalarni olib tashlash uchun FSM yaratildi (2-rasm). O‘zbek tili morfemik qoidasiga asosan, so‘zga faqat bitta old qo‘shimcha qo‘shilishi mumkin. Stemming masalasini yechishda old qo‘shimchalarni qirqib tashlash uchun 2-rasmga asosan loyihalangan FSM asosida algoritmi tuzildi va ushbu algoritmda foydalaniladigan so‘zlar lug‘ati (leksikon) yaratildi.

Rasm- 2:Prefiks uchun chapdan o'ngga chekli avtomati

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Gülşen Eryiğit & Eşref Adalı, An affix striping morphological analyzer for Turkish, Proceedings of the IASTED International Conference Artificial Intelligence and Applications, Innsbruck, Austria, 2004, 299-304
2. Madvaliyev A. O'zbek tilining imlo lug'ati/A.Madvaliyev, E.Begmatov; muharrir N.Mahmudov.-Toshkent: Akademnashr, 2012. - 528 b.
3. <https://fayllar.org/ozbekiston-respublikasi-oliy-va-orta-maxsus-talim-vazirligi-v63.html?page=11>.

ҚАЗІРГІ ТҮРІК ТІЛІ МЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ОРТАҚ СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКА- СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

LEXICAL AND SEMANTIC SYSTEM OF WORDS COMMON TO MODERN TURKISH AND KAZAKH LANGUAGES

ӘМІРҒАЛИ ЖАНАР ОРЫНБАСАРҚЫЗЫ*

Аннотация. Мақалада көп мағыналы сөздердің мағыналық құрамы мен байланыстырушы және саралайтын белгілері қарастырылды. Қазіргі түрік тілі мен қазақ тіліне ортақ сөздердің лексика-семантикалық жүйесі мен құрылымы берілген. Кейбір ортақ сөздердің семантикалық моделі ұсынылды.

Кілт сөздер: интегралсема, дифференсема, полисема, семантика, модель, құрылым

Annotation. The article deals with the semantic composition and connecting and differentiating features of polysemantic words. The lexical and semantic system and structure of words common to the modern Turkish language and the Kazakh language are given. The semantic model of some common words is presented.

Keywords: integralseme, differential, polyseme, semantics, model, structure

Көп мағыналы сөздердің мағыналық құрамы, оның мағыналық түрлерге жіктелуі, түрлердің бір-бірімен ұқсастығы, олардың арақатысы, айырмашылықтары белгілі бір реттерге, жүйеге негізделеді. Жүйеліліктің, мазмұндық тұтасықтың табиғатын түсіну үшін оны құрамдық жіктерге, мағына түрлеріне талдау қажет.

Көп мағыналы сөздердің мағыналық құрамына комплестік синтез, компоненттік анализ әдістерін қолдану – көп мағыналы сөздер семантикасының мәселелерін шешудің бірден-бір жолы. Түсіндірме сөздік жасауда сөз мағыналарын түсіндіру, оны мағына, мән түрлеріне жіктеу белгілі дәрежеде компоненттік анализ болып табылады. Сондықтан көп мағыналы сөздерге семалық талдау жасау барысында негізінен түсіндірме, этимологиялық сөздіктердегі сөз анықтамасына сүйенетін боламыз.

Көп мағыналы сөздер жалпы мазмұнды, біртұтас мағыналық құрам болғанмен, оның құрамындағы мағыналарды байланыстыратын (интегралсема) және саралайтын (дифференсема) белгілер бар. Ал сема сөздің ең кіші мағыналық бөлшек екені белгілі [Шарапатұлы, 2011, 257].

- *Таш* – 1. Тас 2. Асыл тас 3. Мед. Бүйректің тасы

Тас – 1. Таудың қатты жынысы 2. Асыл тас 3. Мед. Бүйректің тасы 4. Ауыс. Ауыр, зілдей 5. Ауыс. Қатыгез, қатал

Бұл сөз тілімізде зат есім ретінде қолданылуынан басқа етістік, сын есім, үстеу сияқты сөздердің алдында келіп, заттық ұғымда емес, үстеулік мәнде қолданылады: тас керең, тас жетім, тас түйін, тас қараңғы, тас қып байлау, тас табандау, тас төбе т.б. Бұл тіркестердегі тас сөзінің тау-тас, тас көмір дегендердегі тас сөзіне қатысы жоқ. Тас сөзі монғол тілінде «мүлдем, әбден, мықты» деген мағынаны білдіреді. Жоғарғы келтірілген тіркестердегі тас осы ұғымда қолданылған. Демек, бұл да бір кезеңдерде түркі-монғол тілдеріне ортақ сөз болғанға ұқсайды. Қазақ тілінде өзге сөздермен еркін тіркесу қабілетінен айырылған бұл көне сөз тек белгілі тіркес құрамында тұрып қолданылу құқығын сақтап қалған [ҚТҚЭС, 1966, 162-163]. Түрік тілінде таудың қатты жынысы ретіндегі мағынасын сақтап, геологиялық тау жыныстардың жекелеген атауларына қатысты қолданылады.

- *Ев* – 1. Үй 2. Отбасы, үй-іші

Үй – 1. Баспана 2. Ауыс. Үй-іші 3. Ауыс. Отбасы, шаңырақ 4. Ауыс. Орын, ғимарат 5. Жерг. Түрме

Сөздің бастапқы тұлғасы оба/обак болса керек. Бұрын монғол тілінде төмпешіктің үстіне жын-перілер үшін тастан, ағаштан салынған баспананы обон//овоо деп атапты. Ертеде монғолдар осындай үйлерге келіп құдайына құлшылық ететін болған. Бұл сөз монғол тілінен түркі тілдеріне

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, zhanar.amirgali@gmail.com

ауысып, «төбе, төмпешік», кейбіреулерінде «моласы бар темпешік» деген мағынада қолданылып кеткен. Қазіргі қазақ тіліндегі оба сөзі осы мағынада жұмсалады. Бұрын түріктер оба деп көшпелі елдердің киіз үйін атапты. Осы мағынада оба сөзі В. В. Радловтың сөздігінде де кездеседі. Сонымен, бұл сөз ғасырлар бойы қолданылу үстінде обон>обоо>оба//ов//ев>ой//өй// /үй болып өзгерген. Қазақ тілінде революцияға дейін үй сөзі кең қолданылған, кейін тас үйлердің салынуымен байланысты кейбір оңтүстік-шығыс және солтүстік-шығыс аудандарда там сөзі пайда болған. Бұдан басқа кейбір зерттеушілер үй сөзі қытай тіліндегі чэн//ин//и — «қала, қоныс» деген сөзден шыққан деп жорамалдаса, екінші біреулер үй сөзін үю етістігімен түбірлес деп шамалайды[ҚТҚЭС, 1966, 203]. Екі тілдегі ев//үй сөзі дыбыстық өзгешелікке ұшыраған, бірақ мағыналық жақындығы сақталған.

- *Оджак* – 1. Ошақ, пеш 2. Камин 3. Кен, кен ошағы 4. Отбасы, үй-іші 5. Ошақ, орталық
Ошақ – 1. Тамақ пісіруге арналған үш аяқты қоршау темір 2. Ауыс. Үй-іші, бала-шаға 3. Ауыс. Бір нәрсенің шоғырланған жері

Ошақ сөзі түркі тілдерінде кездесетін *от* пен *жақ* (жағу) сөздерінен құралған болар. Сөз ішінде қатар келген т және ж дыбыстары біріне-бірі әсер етіп, екеуі де өзгеріп ш (кейбір түркі тілдерінде ч, ж, с) дыбысына ауысқан. Сонымен бұл сөз от (од + жак)+жаг> >отжақ+оджаг>ожақ//ошақ//очақ болып өзгерген тәрізді. Кейбір ғалымдардың айтуынша, бұрын түрік әмірі мен сұлтандарының жанында әдейі от жағушы кісі болған, оның аты ожақы болған. Қазір ошақ сөзі түркі тілдерінің көбінде кездеседі. Кейбір зерттеушілердің пікірі бойынша, от сөзіне кішірейту мағынасын білдіретін -жак/жағ жұрнағы қосылу арқылы ошақ сөзі пайда болған. Бірақ бұл күмәнді түсіндірме сияқты [ҚТҚЭС, 1966, 155].

Алданмақ – 1. Жаңылу, қателесу 2. Алдану, алданып қалу

Алдану – 1. Сеніп қалу, нану 2. Алданыш ету 3. Тоқтау, бөгелу, айналып қалу

Бұл сөздің түбір форманты ал — өз алдына жеке тұрып қолданылмайтын өлі түбір. Ғ. Мұсабаевтың пікірінше, ал сөзі о баста «алдау» деген мағынада қолданылған. Ал тілім емес, шын тілім, Ал тілге алданба дегендерді салыстырыңыз. Сөйтіп, ал сөзі «айла, алдау» деген мағынада қолданылғандығын М. Қашғаридың сөздігіндегі мына мақалда дәлелдейді. Аушы неше ал білсе, адығ (аю) сонша жол біледі. Бұл, әрине, аю аулап, оны кәсіп еткен кезде туған мақал. Кейбір көне түркі жазуларында және осы күнгі кейбір түркі тілдерінде ал сөзі жеке, дербес қолданылып «алдау, қулық, өтірік айту» деген мағыналарда жұмсалады [ҚТҚЭС, 1966, 52]. Көне түркі тілінде ал сөзі – алдау, қулық, айла мағынасында жұмсалғаны ойымызды дәлелде түседі.

- *Балчык* – балшық, батпақ, лай
Балшық – батпақ, лай, шөкпе тау жынысы

Балшық сөзі көне түркі тіліндегі бал деген түбірден жасалған. Бұл түбірлес сөздердің бәрі де жұмсақ, сұйық, тез езілетін, жайылып кететін нәрселермен байланысты ұғымда жұмсалады. Бұрын шағатай тілінде «саз» мағынасында балық/балқ сөзі қолданылған көрінеді. XI ғасырдағы кейбір түркі елдері (ұйғырлар т. б.) үйлерін көбінесе саздан салғандықтан, кейбір зерттеушілер бұрынғы Орта Азияда болған Іле-балық, Біш-балық, Янгі-балық тәрізді қалалардың аттарын осы сөзбен байланыстырады. Қазақ, қырғыз т. б. түркі тілдерінде бал сөзінен туған «қатты нәрсенің еруі» мағынасын беретін балқу етістігі бар, одан «лай, батпақ» мағынасындағы балқыч сөзі пайда болған (Балқаш көлінің атауы осы сөзбен байланысты тәрізді). Сөз ортасындағы метатезалық құбылыстың (қатар дыбыстардың орын алмасуы) нәтижесінде кейбір түркі тілдерінде (соның ішінде қазақ тілінде де) балқыч/балқыш деудің орнына балчык/балшық болып қалыптасқанға ұқсайды [ҚТҚЭС, 1966, 55].

- *Өгренмек* – 1. Оқу, үйрену 2. Ұғып алу, үйреніп алу 3. Білу, сұрастыру, анықтау

Үйрену – 1. Бір нәрсені біліп алу 2. Біреудің ісіне еліктеу, үлгі алу 3. Ауыс. Бір нәрсеге дағдылану, машықтану 4. Білу, жаттығу 5. Үлгі, өнеге ету 6. Бойы үйрену, бауыр басу

Бұл етістік *ой* деген есім сөзге етістік тудыратын *-ра/-ре* жұрнағы жалғануы арқылы жасалған, *-н* — етіс жұрнағы. Көне түркі нұсқаларында «*ойлау, түсіну*» мағынасында ө етістігі қолданылған, сол ө түбірінен өрбіп, бұл сөз ө<өг//өгрән//өгрән < өйрән//өйрен//үйрен болып өзгерген [ҚТҚЭС, 1966, 204].

Қазақ тіліндегі тап//дәп//дәл//дөп сөздерінің мағынасы «тура, нағыз, дәл». Бұл жарыспалы түбірлерді түрік тіліндегі араб тілінен енген там сөзімен салыстырсақ, мағыналық сәйкестілік көрінеді. Тіліміздегі дәл сөзін жуандатсақ тал. Қазақ тіліндегі дәл сөзінің араб тілінде дал вариаты

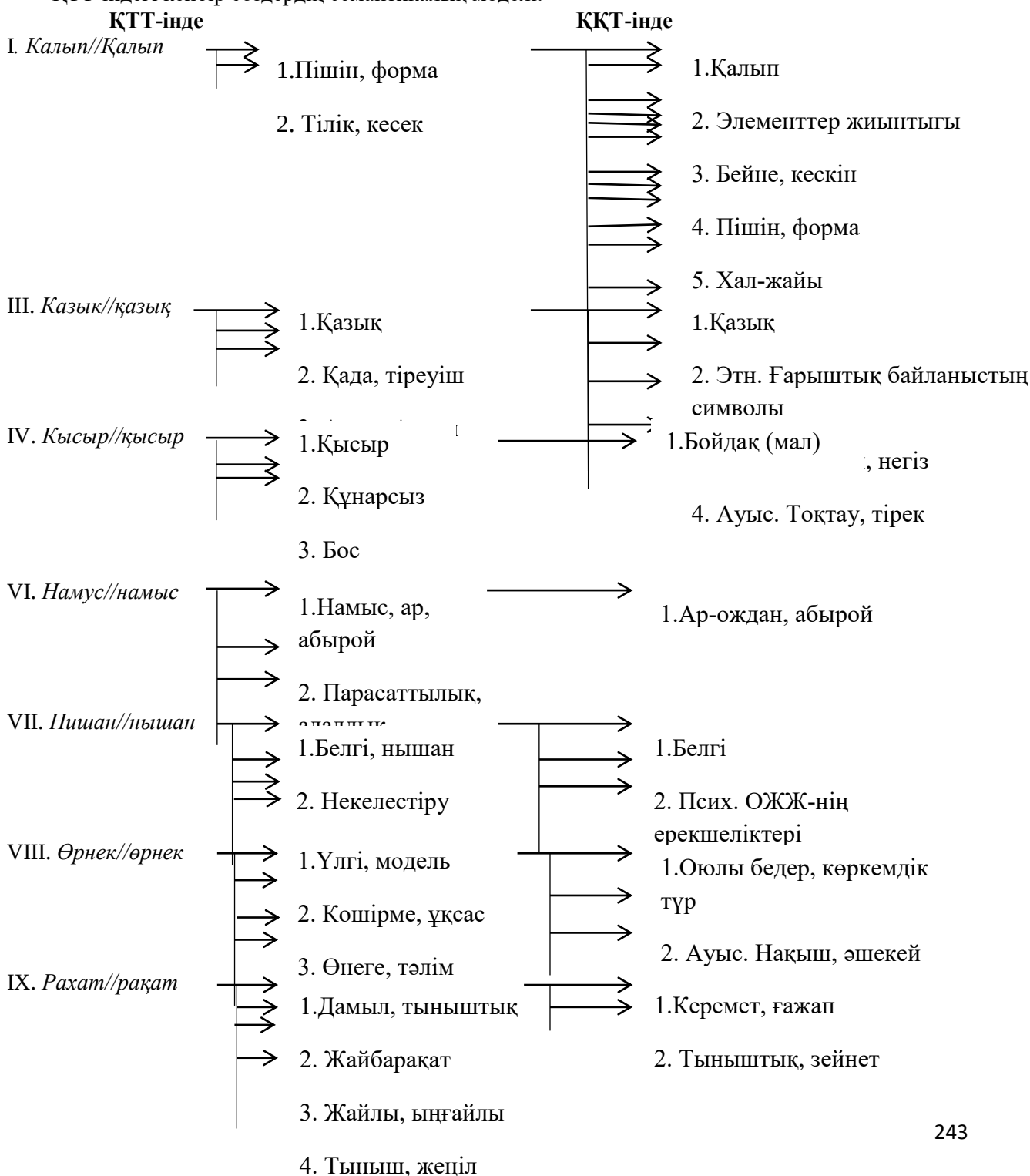
бар. «Тал түс» фразеологизмінің құрамында нағыз, шаңқай мағынасы ұшырасады. Там сөзі – дәл, тура мезгілдік мағынасын беріп, жоғарыдағы сөздермен байланысады.

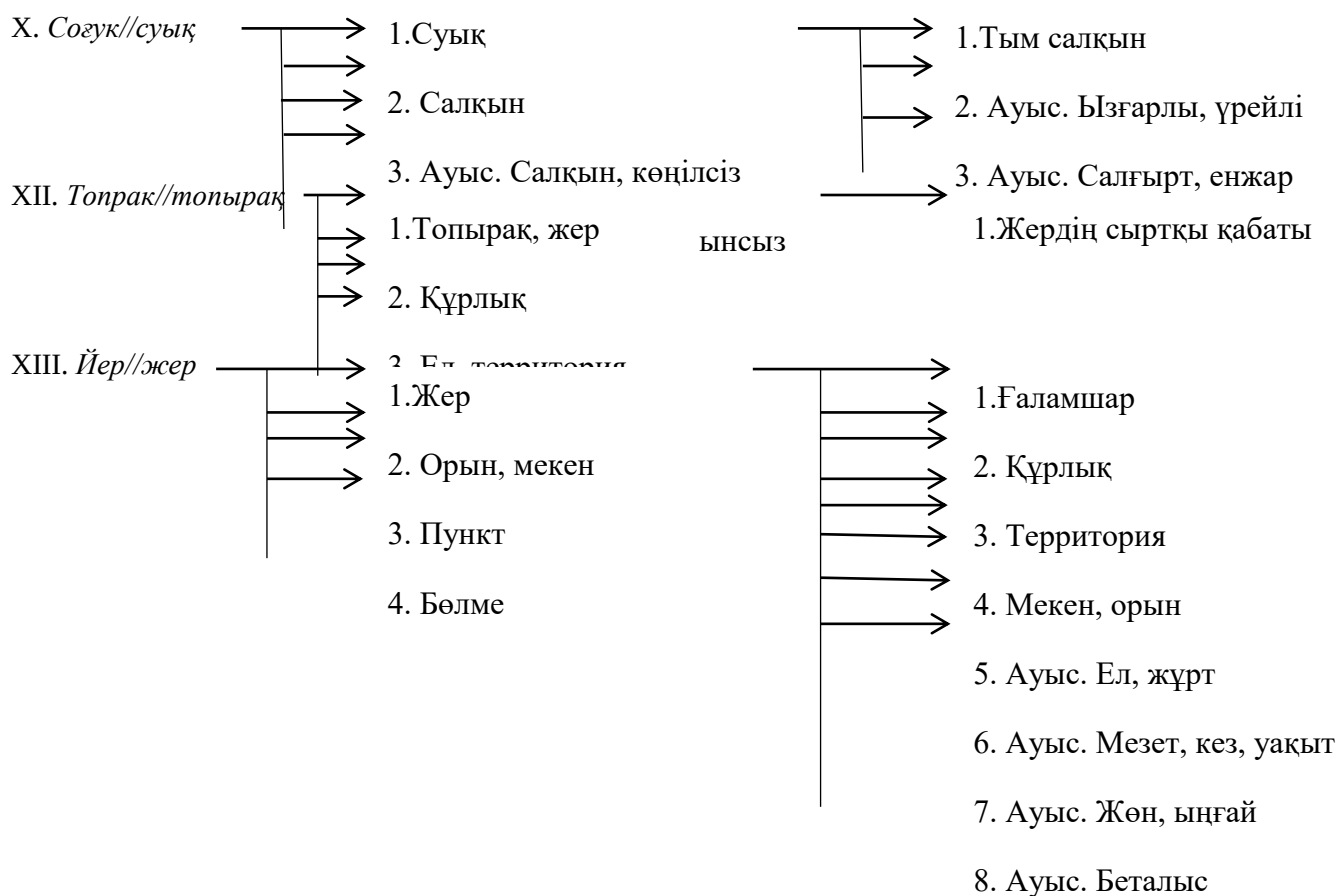
- *Бакмак* – 1. Қарау, назар аудару, көз жіберу 2. Іздеу, қарастыру 3. Күту, баптау 4. Асырау, бағу, қарау 5. Шұғылдану, айналысу

Бақ – 1. Малды күту, өсіру 2. Тәрбиелеу, өсіру 3. Күту, қарау 4. Байқау, аңғару 5. Қадағалау, тексеру 6. Аңду, байқау 7. Қору, күзету

Түрік тіліндегі бакмак етістігімен тіліміздегі *бақ* етістігін салыстырсақ, «*қарау, күту, баптау, байқау*» мағынасын беретін екі тілдегі сөздің түбірі ба екенін аңғарамыз. Осы түбір тіліміздегі «*аңғару, бақылау, тексеру*» мағынасын беретін байқа, «*байқау, қарау, бақылау, аңғару*» мағынасын беретін абайла сөзінде де кездеседі. Түрік тіліндегі «*қарасу, назар аудару*» мағынасындағы *бакышмак, бактырма* сөздері де *ба* түбірлі сөздер қатарына кіреді.

ҚТТ-індегі кейбір сөздердің семантикалық моделі:

Түбегейлі талдауды қажет ететін сөздің бірі – көне, орта түркі жазба ескеркіштерінен бастап, қазіргі қазақ және түрік тіліндегі «от» түбірлі сөздер.

Кесте 14. «От» түбірлі сөздер

Р/с	ҚТТ	ҚҚТ	Жалпы мағынасы
1	От	От	Малға азық боларлық шөп
2	Отаджы	Оташы	Емші, тәуіп
3	Отчул		Шөп қоректі
4	Отлак		Жайылым, өріс
5	Отламак	Отта	Жайылу
6	Отлатмак	Оттау	Жаю, бағу, оттату
7	Отлу	Отты	Шалғынды, шөбі қалың
8	Отлук		Шабындық, шалғын, жайылым
9		Оттық	Малға шөп салатын ақыр
10		Отай	Шөп қаулап шығу, құнарлану
11		Отамалы	Орылатын арам шөп
12		Отар	Жайылым
13		Отақ	Егін арасына шыққан арам шөпті құрту шарасы
14		Отық	Төлдің шөп жеуге бейімделуі
15		Отын	Жағылатын зат

«От» зат есімінен туындаған етістіктер мен зат есімдер 2 жолмен жасалған: алғашқысы от түбірінен жасалған туынды негіздер, екіншісі ота негізінен жасалған сөздер. Түрік тіліндегі от сөзі шөп мағынасында және дәрілік шөп деген қолданыста жұмсалады. Туынды сөздердің мағыналары

«от» сөзінің «шөп» деген негізгі мағынасы мен «дәрі» деген туынды мағынасынан таралады. «Шөп» семантикалық өрісінен «ору», «жайылу», «астау» мағыналары, «дәрі» семантикалық өрісінен «емші», «емшілік», «емдеу» мағыналары туындаған. Туынды сөздердің түрік тілінде 2, қазақ тілінде 1 мағынасы «от» сөзінің «дәрі» семантикалық өрісіне байланысты да, 13 мағынасы «шөп» семантикалық өрісінен туындаған. Танылушы зат адамның өмір-тіршілігінде қаншалықты қажет болса, соншалықты жан-жақты танылады. Жан-жақты танылған сайын күнделікті өмірде, шаруашылықта көп қолданылып, соған байланысты ұғым-түсініктер кеңейіп, аталатын зат-құбылыстар көбейе береді. Демек көбірек, кеңірек танымал құбылысқа, оның атауына байланысты сөздер де біршама болады. ҚҚТ-індегі туынды сөздердің 1 мағынасы ғана «от» сөзінің «дәрі» семантикалық өрісінен, қалған мағыналары «шөп» семантикалық өрісінен туындаған. Демек ҚҚТ-інде оттың шөптік қасиетінің көптеп танылуы қазақ халқының негізгі кәсібі- мал шаруашылығымен айналысуымен байланысты.

«Шөп» деген негізгі, «дәрі» деген туынды мағыналардан туындаған 15 сөздің семантикалық құрылымы:

Бұдан туынды сөздер негізінен «шөп» деген негізгі, бастапқы мағынадан жасалатынын көруге болады. Қазақ тіліндегі «от» сөзінің жағылатын зат, жалын мағынасы синкретті түбір болуының басты себебі – әуел баста жанатын зат, *отын* – өсімдік атаулы болғандығы.

Сөздердің қазіргі кезеңде көп мағыналы болуының басты себебі – зат-құбылыстардың, олардың қасиет-қалып, қызмет-қимылдарының кең, көп танылуымен байланысты. Кейбір объектілердің танылуы шексіз, мағыналары тұрақсыз күйін жалғастыра беруі мүмкін. Бұл, біріншіден, экстралингвистикалық фактор атаулының бәрінің тіл элементтеріне жаппай, тез әсер ете бермейтіндігінен, екіншіден, адам қоғамы, адамзат өркениетінің деңгейлес дамып, тұрақтылық орныққандығынан.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Раева Г. Түркі тілдеріндегі дыбыс сәйкестіктері. Монография. – Алматы: LP-Zhasulan, 2019. – 154 б.
2. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері – Алматы: Сардар, 2014. – 256 б.
3. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық. – Алматы: Ғылым, 2010. – 264 б.
4. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.
5. Шарапатұлы Ш. Түркі лексикасының семантикалық деривациясы (түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің материалдары бойынша). Монография. – Алматы: Кантана-пресс, 2011. – 552 б.

6. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе: Оқу құралы. – 2 бас. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 248 б.
7. Түркі тілдері: Ұжымдық монография / «Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы» РМҚК . – Астана, 2015. – 456 б.
8. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1966. – 240 б. // <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=22>
9. Садирова К. Түркі тілдері синтаксисінің зерттелуі (қазақ, башқұрт, татар тілдері материалдары негізінде): Монография/жауапты ред. Ж.А.Манкеева. Алматы: Үш қиян, 2013. – 86 б.
10. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түркі жазуының генезисі. Лингвистикалық ғылыми әдебиет. – Алматы: Арыс, 2007. – 304 б.

АФАЗИЯДА ЛИНГВИСТИК ВА ЭКСТРАЛИНГВИСТИК ОМИЛЛАРНИНГ ЎРНИ THE ROLE OF LINGUISTIC AND EXTRALINGUISTIC FACTORS IN APHASIA

Азимова Ирода Алишеровна*

Аннотация: Мақолада афазик нутққа таъсир қилувчи баъзи лингвистик ва экстралингвистик омиллар муҳокама қилинди. Жумладан, семантик тармоқ, транзитивлик, инструменталлик, сотиб олиш ёши билан боғлиқ масалалар таҳлилга тортилди. Муаллиф ўзбек афазияси тадқиқотларидан тегишли мисолларни келтирди.

Калим сўзлар: афазия, исм, феъл, нутқни ишлаб чиқариш, феълни тушуниш

Annotation: The article discusses some linguistic and extralinguistic factors which influence aphasic speech. Some of them are semantic network, transitivity, instrumentality, age of acquisition. The author gives relevant examples from Uzbek aphasia research.

Key words: aphasia, noun, verb, speech production, verb comprehension

Афазия – инсон тилни ўзлаштириб бўлганидан кейинги вақтда миянинг алоҳида бир қисмидаги жароҳат натижасида юзага келган, орттирилган лисоний нуқсондир. Одатда, миянинг бундай шикастланиши инсульт, жароҳат ёки бош миядаги ўсимта асорати бўлади. Афазияда баъзан тил бутунлай йўқолади, баъзан тил тизимининг айрим элементлари издан чиқади.

Турли тилларда афазияни ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мияси шикастланган шахслар отни қайта ишлаш(айтиш, тушуниш)дан кўра феълни қайта ишлашда кўпроқ қийналишади [Caramazza & Hillis, 1991; Zingeser & Berndt, 1988]. Мазкур ҳолат назарий жиҳатдан турлича изоҳланган. Маълум гуруҳ олимлар бунинг сабаби туб когнитив ва семантик универсалиялар билан боғлиқ, яъни отлар бу объектлар, феъллар эса ҳаракат демакдир, деган фикрни илгари сурадилар [масалан, Bak, O'Donovan, Xuereb, Boniface, & Hodges, 2001; Luzzatti, Aggujaro, & Crespaldi, 2006]. Бошқа гуруҳ олимлар эса от ва феъл диссоциацияси асосида уларнинг семантик хусусиятларидаги фарқда, деб тушунтирадилар. Хусусан, отлар ҳиссий-визуал семантик хусусиятларни ўзида жамлайди, феъллар эса функционал семантик хусусиятларга эгадир. Бошқача айтганда от туркумига оид сўз билан ифодаланган тушунча бу ташки оламда мавжуд объект бўлиб, у ҳақидаги тушунчамиз кўз билан кўриш, тери билан сезиш, ҳидини ҳидлаш, овози ёки товушини эшитиш каби қатор ҳиссий таъсирлар воситасида шаклланади. Феълларнинг маъноси эса маълум вазифанинг бажарилиши билан боғлиқ. Масалан, *юриш* феъли тана аъзоларининг маълум тарздаги ҳаракати воситасида тананинг бир жойдан бошқа жойга кўчишини англатади.

Феъл ва отларнинг бу каби семантик хусусиятлари уларнинг инсон онгида тасаввур қилиниш даражаси бир-биридан фарқ қилишига олиб келади. Феълларни тасаввур қилиш отларни тасаввур қилишга нисбатан қийинроқ кечади [Bird, Howard, & Franklin, 2000]. Тасаввур қилишнинг осонлиги от туркумига оид сўзларни айтишда ва қабул қилишда бажариладиган ақлий вазифани бирмунча енгиллаштиради. Ўзбек тилида ўтказилган тажрибавий тадқиқотда отларнинг айтилишида уларнинг қайси семантик гуруҳга мансублиги муҳим омил сифатида юзага чиққан. Бу окқуш, ўрдак, ғоз сўзларининг адаштирилиши, улоқча сўзининг ўрнига кўзичоқ сўзининг айтилиши, ананас сўзининг ўрнига киви, банан сўзларининг айтилишида кузатилган. Шунингдек, иштирокчиларнинг индивидуал хатоларининг ичида ҳам семантик гуруҳ таъсирини кўриш мумкин: тойчоқ – ҳўтик, болға – болта, хўроз – ғоз, кулоқ – бурун, кулф – калит, чойнак – челак, кучук – мушук, болға – омбур [Azimova, 2020, 34].

Айрим феълларнинг ҳам соғлом иштирокчиларда, ҳам афазияга чалинган иштирокчилар учун қийинчилик туғдирганини кўриш мумкин.

* Филология фанлари номзоди, доцент. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Амалий тилшунослик ва лингводидактика кафедраси. iazimova@gmail.com

Хусусан, *аксириш*, *йиглаш* каби феъллар тажриба иштирокчиларида бир оз қийинчилик туғдирган. Назорат гуруҳидан 6 киши *аксириш* феъллини тўғри айта олган бўлса, *йиглаш* феъллини иккита иштирокчи тўғри айтган, уларнинг учтаси “хафа бўлиш”, икkitаси “хўмрайиш” деб жавоб берган. Аграмматик иштирокчилар мазкур феълларни умуман айта олмаганлар. Ўрнига “шамоллаш”, “эснаш”, “тиш ювиш”; “хўмрайиш”, “қовоғини солиш”, “қувониш” каби феъллар айtilган.

Аграмматик иштирокчилар гуруҳида *чапак чалиш*, *эснаш*, *йўталиш*, *шўнғиш* каби феълларга фақат биттадан тўғри жавоб берилган. Соғлом иштирокчилар гуруҳида эснаш 5/7, йўталиш 5/7, шўнғиш 4/7, чапак чалиш 3/7 тўғри жавоблар берилган.

Мазкур феълларни бирлаштирувчи хусусият уларнинг барчаси бир аргументли эканлигидир. Расмни номлаш талаб қилинадиган тажрибаларда аргумент структурасининг таъсири кузатилмаганлиги бошқа тадқиқотларда қайд этилган [Thompson, Lange, Schneider & Shapiro, 1997]. Бизнинг тажрибамизда жами 16та бир аргументли феъл ишлатилган бўлса, улардан бтасидагина шундай ҳолат кузатилган. Қолган *ухлаш*, *югуриш*, *кулиш*, *сакраш*, *чўмилиш*, *ўтириш*, *куйлаш* каби феъллар 100 фоиз тўғри айtilган. Шундан келиб чиққан ҳолда, тажрибамизда кузатилган *аксириш*, *йиглаш*, *чапак чалиш*, *эснаш*, *йўталиш*, *шўнғиш* феълларининг афазияга чалинган иштирокчиларимиз учун қийинчилик туғдирганини улрнинг тасаввур қилиниш даражаси пастлиги билан изоҳлаш мумкин. Мазкур омилнинг аҳамиятли эканлиги психолингвистик тадқиқотларда таъкидланган [Bird, Howard, & Franklin, 2000]. Сўзларнинг семантик билимлар тармоғи билан алоқасини таъминловчи ягона тизим мавжуд деб қаралади. Тасаввур қилиниш даражасининг таъсири шу тизимга тегишлидир. Сўзнинг фаоллашувидаги фарқлар сўз билан семантик билимни боғлаб турган маълумотлар миқдорига боғлиқ. Тасаввур қилиниш даражаси паст сўзлар эса контекстга кўпроқ боғланган бўлади [Westbury, Cribben, Cummine, 2016].

Афазияга чалинган кишилар билан ўтказилган бир қатор тадқиқотлар феъл частотасининг ҳам феълни тушуниш ва айтишда муҳим роль ўйнашини қайд этганлар. С. Бредин, Р. Берндт каби олимлар юқори частотали феъллар частотаси паст феълларга нисбатан қийинроқ ифодаланиши ва тушунилишини қайд этганлар [Breedin & Martin, 1996; Berndt, Mitchum, Haendiges, & Sandson 1997]. Маълумки, юқори частотали феъллар турли контекстларда кенг қўлланади, бунинг натижасида эса улар кўпмаънолилик хусусиятга эга бўлади. Инсон онгида лисоний бирликларнинг акс этишида кўпмаънолилик семантик тўрнинг кўптармоқчилиги ва мураккаблиги билан характерланади. Айнан шу мураккаблик туфайли бундай феълларни айтиш ва тушуниш афазияга чалинган кишилар учун қийинлик қилади.

Д.Кеммерер ва Д.Транел мияси шикастланган 53 бемор билан ҳаракатни номлаш бўйича тажриба ўтказган. Тажрибада иштирокчиларга 100та ҳаракатнинг расми кўрсатилган ва уларни номлаш сўралган. Тажрибани ўтказишдан мақсад стимул омили, лексик омил ва концептуал омилларнинг феъл туркумига оид сўзларнинг мияда қайта ишланишига қандай таъсир қилишини аниқлаш бўлган. Стимул омилларига визуал мураккаблик даражаси, ҳаракатнинг тажриба иштирокчисига танишлиги, расмнинг мослиги кабилар киритилган бўлса, лексик омилларга ҳаракатнинг иштирокчилар томонидан бир хил номланиши фоизи, феълнинг қўлланиш частотаси, феълнинг от билан омофонлиги кабилар киритилган. Концептуал омиллар сифатида ҳаракатнинг қўл ёки тана ёрдамида бажарилиши, ҳаракат нечта иштирокчини талаб қилиши, ҳаракатни бажарувчининг ички ҳолати ўзгариш-ўзгармаслиги, ҳаракатни бажарувчи маконини ўзгартириш-ўзгартирмаслиги, ҳаракат бирор асбоб ёрдамида бажарилиши каби белгилар ҳисобга олинган. Тажриба натижаларига кўра ҳаракатнинг тажриба иштирокчисига танишлиги, расмнинг мослиги, ҳаракатнинг иштирокчилар томонидан бир хил номланиши, феълнинг от билан омофонлиги, ҳаракатни бажарувчи маконини ўзгартириш-ўзгартирмаслиги каби омилларнинг афазик сўзловчиларнинг ҳаракатни номлашларига таъсир қилиши аниқланган. Феълнинг қўлланиш частотаси тажриба иштирокчиларининг олтитаси учун аҳамиятли бўлган. Улардан икkitаси частотаси паст бўлган феълларни яхши айта олганлар, тўрттаси эса, аксинча, частотаси юқори феълларни частотаси паст феълларга нисбатан яхшироқ айта олганлар. Муаллифлар тажриба натижасини тушунтиришда ўзидан аввалги тадқиқотлар хулосасига тўлиқ қўшилмайдилар. Тадқиқотлар таянган феълларнинг частотали луғати ёзма матн асосида тузилганини, афазияга чалинган кишиларнинг нутқий имкониятларини баҳолашда феълларнинг оғзаки нутқда қўлланиш частотасига асосланиш кераклигини таъкидлайдилар.

Феълларнинг афазияга чалинган кишилар учун қийинчилик туғдириши феълларнинг лисоний хусусиятлари, жумладан, аргумент структураси (яъни феълнинг нечта аргумент олиши), ўтимли-ўтимсизлиги, отдан ясалган-ясалмаганлиги билан ҳам боғлиқлиги тажрибавий тадқиқотларда исботланган. Масалан, феъл камроқ аргумент олса, уни қўллаш афазик бемор учун осонроқ кечади, икки ёки ундан ортиқ аргументли феъллар афазиклар учун қийин бўлади [Thompson, 2003]. Бастианси ва Ёнкерс ўз тажрибаларида афазиклар ҳаракатни номлаш топшириғини бажаришда феълнинг ўтимли-ўтимсизлиги натижага таъсир қилганини кузатишган [Bastiaanse & Jonkers, 1996]. Беморлар ўтимли феълни ўтимсиз феълга нисбатан тезроқ айта олганлар. Бастианси ва ван Зонневилд гап айтиш топшириғида ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз бўла оладиган феъллар (*Pete breaks the glass* – Пит стаканни синдирди, *the glass breaks* – стакан синди каби) қўллаганда аграмматик афазиклар учун феъл ўтимли бўлган контекстда гапни осонроқ айта олганларини қайд этганлар. Олимлар буни ўтимсиз феълларнинг аргументлар сони кам бўлса-да, аргумент структураси мураккаблиги билан изоҳлашган. Хусусан, ўтимсиз феълларда субъекти ҳам, объекти ҳам битта предмет эканлиги афазиклар учун қийинчилик туғдиради, деб хулоса қилганлар [Bastiaanse & van Zonneveld, 2005].

Р.Бастианси ва Р.Ёнкерс ўз тадқиқотлари давомида феълнинг бирор асбоб билан боғлиқлиги (instrumentality) аномик афазияга чалинган кишилар учун муҳим эканлигини кузатганлар. Ҳаракат ифодаланган расмларни номлашда аномик афазияга чалинган тажриба иштирокчилари асбоб номи билан боғлиқ феълларни (масалан, *арраламоқ*, *дазмолламоқ*) асбоб номи билан боғлиқ бўлмаган феълларга нисбатан (масалан, *юрмоқ*, *ўқимоқ*) осонроқ айта олганлар. Аммо бу ҳолат афазиянинг аграмматик турига чалинган иштирокчиларда кузатилмаган [Bastiaanse & Jonkers, 1996]. Аномик афазияга чалинганлар учун феълларнинг от туркумидаги сўз билан алоқадор эканлиги феъллар билан боғлиқ нутқий жараёнларни осонлаштирган. Аграмматик афазияга чалинган кишиларда асосий лисоний етишмовчилик феъллар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли уларга мазкур ҳолат ёрдам бермаган.

Феълларнинг тушунилиши бўйича ўтказилган тажрибада эса аграмматик афазияга чалинган иштирокчилар асбоб билан бажариладиган, аммо асбоб номи билан боғлиқ бўлмаган феълларни нисбатан яхшироқ тушунганлар [Jonkers & Bastiaanse, 2006]. Масалан, *туйиш*, *кесиш* каби феъллар ҳовонча, пичоқ ё қайчи каби асбоблар ёрдамида амалга ошириладиган ҳаракатларни ифодалайди, бироқ уларда *арралаш* феълидаги каби асбоб номи билан бевосита боғлиқлик йўқ. Р.Ёнкерс ва Р.Бастианси тадқиқотида *арралаш* каби феъллар аномик афазия ва Вернике афазиясига чалинганлар учун тушуниш энг қийин феъллар эканлиги аниқланган. Ўзбек тилида ҳам феълларни тушуниш бўйича ўтказилган тадқиқотда бу омилнинг аҳамияти юқорилиги кузатилган [Azimova, 2021, 47-50]. Бу тажрибада энг ёмон натижани кўрсатган иштирокчининг тўғри жавоблари *шахмат ўйнаш*, *чанги учуш*, *кашта тикиш*, *югуриш*, *укол қилиш*, *супуриш*, *арралаш*, *сварка қилиш*, *ўтлаш* каби феъллар бўлган. Уларнинг хусусиятларини таҳлил қилсак, аксарияти от билан алоқадор бўлиб, бирор асбоб билан бажариладиган ҳаракатни ифодалайди. Р.Бастианси ва Р.Ёнкерснинг тажрибавий тадқиқотида худди шундай ҳолат нидерланд тилида сўзлашувчи аграмматик афазикларда кузатилган. Тадқиқотчилар бу ҳолатни Деллнинг фаолликнинг тарқалиши моделига асосан феъл ва отнинг биргаликда фаоллашуви натижасидир деб талқин қилганлар [Dell, 1986]. Деллнинг назариясига кўра, инсон онгида бир сўз фаоллашар экан, мазкур фаоллашув ўша сўз билан алоқаси бўлган бошқа сўзларга ҳам тарқалади. От ёки асбоб номи билан боғлиқ феъллар қабул қилинганда ҳам от, ҳам феъл фаоллашади. Масалан, *арралаш* феълни эшитганда ҳам *арра* сўзи, ҳам *арралаш* сўзи фаоллашади. Иккаласи шакл жиҳатдан ҳам бир-бирига яқин бўлгани учун барабар иккита сўзнинг фаоллашуви (co-activation) рўй беради. Феълда ҳаракатнинг от билан боғлиқлиги акс этмаган ҳолатларда эшитилган сўзнинг ўзи фаоллашади, кейин унга боғлиқ сўзлар фаоллашади. Афазияга чалинганларда айнан фаоллашувнинг рисоладагидай кечмаслиги нутқий муаммоларга сабабдир. Шунинг учун ҳаракатнинг от билан алоқадорлиги акс этган феълларда барабар иккита сўзнинг фаоллашуви (co-activation) лисоний амалларнинг яхшироқ бажарилишига сабаб бўлади.

Мазкур ҳолатлар инсоннинг бошқа когнитив фаолиятларининг тилни қўллашдаги бевосита таъсирини акс эттиради, дейиш мумкин. Хусусан, аграмматик афазикларда асбоб билан бажариладиган феълларда онгда асбоб ҳақидаги тушунчанинг фаоллашиши феълнинг фаоллашишига ҳам ёрдам берган. Аномик ва Вернике афазиясига чалинганларда эса *арралаш* каби

от билан боғлиқ феълларда *арра* отининг фаоллашиши *арралаш* феълининг фаоллашишига халал берган.

Farb афазіологияси феълларнинг афазіяда ифодаланиши бўйича юқоридаги каби қатор аҳамиятли натижаларга эга. Ушбу натижаларни ўзбек тили мисолида тадқиқ қилиш жаҳон нейролингвистикасига шу вақтгача бу йўналишда тадқиқ қилинмаган тил материаллари мисолида янгилик олиб кирса, ўзбек тилшунослиги учун янгича ёндашувни олиб кириши билан аҳамиятлидир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Азимова И. (2020) Ўзбек тилидаги аграмматик афазіяда от ва феълларнинг ифодаланиши// So‘z san’ati. № 1. – Тошкент, 2020. 31-36-б.
2. Azimova I. (2021) O‘zbek tilidagi agrammatik afaziyada fe’llarning tushunilishi.// Ilm sarchashmalari. № 4. - Urganch, 2021. 47-50 b.
3. Bak, T. H., O’Donovan, D. G., Xuereb, J. H., Boniface, S., & Hodges, J. R. (2001). Selective impairment of verb processing associated with pathological changes in Brodmann areas 44 and 45 in the motor neurone disease-dementia-aphasia syndrome. *Brain*, 124(Pt 1), 103–120.
4. Bastiaanse, R. & Jonkers, R. (1998) Verb retrieval in action naming and spontaneous speech in agrammatic and anomia aphasia. *Aphasiology*, 12, 951-969.
5. Bastiaanse, R., & van Zonneveld, R. (2005). Sentence production with verbs of alternating transitivity in agrammatic Broca's aphasia. *Journal of Neurolinguistics*, 18, 57-66.
6. Berndt, R. S., Mitchum, C. C., Haendiges, A. N., & Sandson, J. (1997). Verb retrieval in aphasia: 1. Characterizing single word impairments. *Brain and Language*, 56, 68–106.
7. Bird, H., Howard, D., & Franklin, S. (2000). Why is a verb like an inanimate object? Grammatical category and semantic category deficits. *Brain and Language*, 72, 246–309.
8. Breedin, S. D., & Martin, R. C. (1996). Patterns of verb impairment in aphasia: An analysis of four cases. *Cognitive Neuropsychology*, 13, 51–91.
9. Caramazza, A., & Hillis, A. (1991). Lexical organization of nouns and verbs in the brain. *Nature*, 349, 788–790.
10. Jonkers, R., & Bastiaanse, R. (1996), The influence of instrumentality and transitivity on action naming in Broca’s and anomia aphasia. *Brain and Language*, 55, 37-39.
11. Jonkers, R., & Bastiaanse, R. (2006) The influence of instrumentality and name-relation to a noun on verb comprehension in Dutch aphasic speakers. *Aphasiology*, 20 (1), 3-16.
12. Kemmerer, D., & Tranel, D. (2000). Verb retrieval in brain-damaged subjects: 1. Analysis of stimulus, lexical, and conceptual factors. *Brain and Language*, 73, 347–392.
13. Luzzatti, C., Aggujaro, S., & Crepaldi, D. (2006). Verb–noun double dissociation in aphasia: theoretical and neuroanatomical foundations. *Cortex*, 42(6), 875–883.
14. Thompson C.K. (2003) Unaccusative verb production in agrammatic aphasia: the argument structure complexity hypothesis. *Journal of Neurolinguistics*, 16, 151–167.
15. Thompson, C. K., Lange, K. L., Schneider, S. L., & Shapiro, L. P. (1997). Agrammatic and nonbrain- damaged subjects’ verb and verb argument structure production. *Aphasiology*, 11, 473–490.
16. Zingeser, L. B., & Berndt, R. S. (1990). Retrieval of nouns and verbs in agrammatism and anomia. *Brain and Language*, 39, 14–32.
17. Penfield, W., & Roberts, L. (1959). *Speech and Brain Mechanisms*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
18. Westbury CF, Cribben I and Cummine J (2016) Imaging Imageability: Behavioral Effects and Neural Correlates of Its Interaction with Affect and Context. *Front. Hum. Neurosci.* 10:346. doi: 10.3389/fnhum.2016.00346

ЛИНГВИСТИК ЛУҒАТЛАР ЯРАТИШГА ДОИР ЯНГИЧА ЁНДАШУВ

A NEW APPROACH TO THE CREATION OF LINGUISTIC DICTIONARIES

Адиба Ботирова*

Аннотация. Мақола сўз туркумларини таснифлаш асосида электрон лугатлар яратиш ҳақида бўлиб, у ўзбек лексикографиясида янгича ёндашув асосида имло ва талаффузни ўргатади, ўқув жараёнида, шунингдек, филологик тадқиқотларда, иш юритиш ва ҳужжатлаштиришда қўлланилади.

Калим сўзлар: компьютер лингвистикаси, тил корпуси, таълимий корпус, сўз туркумлари, лугат турлари, транскрипция, лингвистик тадқиқот, иш юритиш, ҳужжат тузиш.

Annotation. The article is about the creation of electronic dictionaries based on the classification of parts of speech, which is a new approach in Uzbek lexicography, teaching both spelling and pronunciation, used in the educational process, as well as in philological research, office work and documentation.

Keywords: computer linguistics, language corpus, educational corpus, vocabulary, dictionary types, transcription, linguistic research, stationery, documentation.

Жаҳон тилшунослигида замонавий ахборот технологияларига мослашиш жараёнилари ниҳоятда жадал кетмоқда. Хусусан, “Компютер тилшунослиги” ғарб тилунослигида, рус тилшунослигида, ҳатто турк ва қозоқ тилшунослигида ҳам муайян ютуқларга эришган. Бу борада ўзбек тилшунослигида айрим тадқиқотлар, жумладан, амалий ишлар энди олиб борилмоқда. Маълумки, тил луғатларда акс этади, бугунги кунда ўзбек лексикографиясида, компьютер лингвистикаси соҳаси олдида бир қатор муаммолар турибди. Ўзбек тилининг электрон платформасини яратиш, тил корпуси, таълимий корпусни ишлаб чиқиш учун соҳавий терминология, лингвистик луғатлар, ўқув луғатлари яратилиши керак. Электрон маълумотлар асосида кўпгина (Random House Dictionary, 1966, American Heritage Dictionary, 1969, Webster’s eighth Dictionary, 1973, Collins COBUILD Dictionary, 1979) электрон луғатлар яратилган. Ҳозирча шу асосда кўпчилик тилларда электрон луғатлар яратиш борасида кенг қамровли тадқиқотлар олиб борилган. Н.А.Сивакова, С.А.Стройков, С.В.Левонисова, С.С.Субботенко, Е.В.Жучкова, П.И.Сергиенко, И.Н.Савченкова, Г.Г.Бабалова, К.Д.Бак, Ж.Малкил, П.Н.Денисов, В.Г.Гак, Л.А.Новиков, В.В.Морковкин, С.Г.Бархударов каби бир қанча олимлар электрон луғат яратиш усуллари устида салмоқли ишларни амалга оширишган [Левонисова С.В., 2004:15].

Ҳар қандай жамиятнинг муайян тараққиёт босқичига кўтарилиши илм-фан ривожига янгича муносабатда бўлишни тақозо этади. Маълумки, теварак атрофда маълумот, ахборот кўп. Инсон учун бу маълумотларнинг барчасини тўплаши ва ўз хотирасида сақлаши жуда мушкул иш. Шунга кўра инсон ўзига керакли бўлган ахборотларни йиғиш ва уларга ишлов беришнинг йўллари кидиришга интилади. Компютер қурилмалари бу соҳада инсонга катта ёрдам беради.

Зеро, жамиятдаги ривожланиш, тартиб-қоидалар, мулкка эгалик қилиш одамлар онги ва тафаккурининг ўсишига, бир вақтнинг ўзида, эҳтиёжларнинг тобора ошиб боришига сабаб бўлади. Шундай экан, техник-технологик ёндашув полиграфик луғатлардан воз кечиб, электрон луғатлардан фойдаланиш заруратини кучайтирмоқда. Электрон луғатлар фойдаланувчилар учун қулай бўлиб, иқтисодий тежамкорлик билан бир қаторда, ундан истаган тил ҳодисасини тез кидириб топиш, таҳрир қилиш, турли вариантларидан, таржималаридан фойдаланиш имконини беради. Энг муҳими, у очиқ бўлиб, доимий янгиланб бориш хусусиятига эга бўлади. Замонавий электрон луғатлар тузиш ва ундан фойдаланиш маданиятини шакллантириш тил имкониятини эгаллашда самарадор эканлигини таъкидлаш жоиз. Электрон луғатлар тил имкониятини нисбатан тўла ва кенг қамровли намоён қилиш ва эгаллашда анъанавий воситалардан кескин фарқ қилади. Бу мамлакатимизда фан ва техниканинг жадаллашуви натижасида тилшунослик бўйича тадқиқотларга янги турдаги техника ва технологияларни, машина ва аппаратларни, электрон асбоб ускуналарни жорий этиш тезлашувини тақозо этади.

*Филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD), Навоий давлат педагогика институти

Ўзбек лексикографиясида ҳам айрим лингвистик, ўқув луғатлари яратилган, жумладан, А.Мадвалиев, Ҳ.Неъматов, Р.Сайфуллаева, Э.Қиличев кабилар ўзбек тилшунослигида лексикографиянинг ўқув луғатчилиги тармоғи пайдо бўлганини эътироф этишади. Б.Менглиев, С.Каримов, Б.Йўлдошев, Н.Улуқов, Б.Баҳриддинова кабиларнинг мақолаларида она тили таълимида ёрдамчи ахборот манбаи бўлган замонавий луғатларни яратишнинг назарий ва амалий масалалари кун тартибига олиб чиқилади. Айниқса, Б.Баҳриддинова ўзбек тилида лингвистик ўқув луғатлар яратиш назарияси ва амалиётига доир кенг қўламли тадқиқотлар олиб бормоқда.

Бугунги кунда таълим мазмунини такомиллаштириш учун ҳам, таълимий ва тил корпусларини яратиш учун лингвистик луғатлар яратиш масаласига янгича ёндашиш зарурати мавжуд [Йўлдошев, 2016: 9].

Хусусан, лингвистик луғатларни аҳамиятлилиқ даражасига кўра туркумларга ажратган ҳолда электрон луғатлар яратиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, нутқда от ва феъл сўз туркумларининг қўлланилиши бошқа туркумларга қараганда фаолроқ. Таълим жараёни ҳам босма маълумотлардан кўра электрон ўқув материалларига катта эҳтиёж сезмоқда. Бундай вазиятда, аввало, маълумот қидириш жараёнини ҳам тезлаштирадиган, вақтни тежаш имконини берадиган сўз туркумлари бўйича алоҳида луғатлар яратиш лозим.

Бундан ташқари, филология, тилшунослик, жумладан лексикология соҳасида тадқиқот олиб боровчилар учун туркумларга ажратилган электрон луғатлар иш самарадорлигини ошириш, умумий кўриниш ҳақида дарҳол тасаввурга эга бўлиш шароитини яратади.

Айниқса, от сўз туркумига доир “Атоқли отлар” луғатининг ўзи турли шаклларда ишлаб чиқирилиши мумкин.

1. “Атоқли отлар луғати”
2. “Ўзлашма атоқли отлар луғати”
3. “Жой номлари луғати”
4. “Фаол соҳавий атамалар луғати”
5. “Ташкилот-муассаса номлари луғати”

Бу луғатларнинг мавжуд умумий ва анъанавий луғатлардан фарқи шундаки, таснифланган мазкур луғатлар таркибига киритилган сўзлар, аввало, қўлланилишига кўра энг фаол сўзлардан таркиб топади, ҳар бир сўзнинг имлоси ва транскрипция бўйича талаффуз шакли ҳам берилади.

1. Бундан ташқари жамият эҳтиёжига кўра расмий фаолиятда иш юритиш учун, асосан, от ва феъл сўз туркумларига кўпроқ мурожаат қилинади. Хужжатлар, турли услублардаги матнларда такрорларни олдини олиш мақсадида “Маънодош отлар”, “Маънодош феъллар” луғатлари тайёрланиши тилдан фойдаланишда, иш юритишда қулайлик яратади [Менглиев, 2009: 34].

Ўзбек тилининг ўз қатламига доир сўзларни мулоқот жараёнида кенг қўллашни таъминлаш учун қуйидагича ёндашиш мумкин:

1. “Ўзбекча атоқли отлар луғати”
2. “Ўзбекча исмлар луғати”
3. “Ўзбекча феъллар луғати”
4. “Ўзбекча ўрин-жой отлари луғати”

Бундай луғатлар, албатта, электрон шаклида яратилади. Мазкур луғат таркибидаги ҳар бир сўз ҳам имло ва талаффуз меъёрларини ўрганишга ҳам хизмат қилади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, бундай луғатлар, аввало, узлуксиз таълим тизимида, асосан, филологик, лингвистик тадқиқотларда, шунингдек, иш юритиш, хужжатлар тайёрлаш жараёнида таълим оловчилар, тадқиқотчилар, соҳа ходимлари ва мутахассисларига яқиндан ёрдам беради. Мазкур луғат турлари компьютер лингвистикаси тараққиётига ҳам, корпус лингвистикасига ҳам бирдек хизмат қила оладиган қулай электрон контент вазифасини бажара олади.

АДАБИЁТЛАР

1. Левонисова С.В. Компьютерный словарь как средство изучения английского языка студентами неязыковых специальностей вузов: Дисс. Канд.пед.наук. – Москва, 2004 / <http://www.dissercat.com/content/>.
2. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тўплам. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017. – 384 бет.

3. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Частотали луғат. –Т: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. – 420 б.
4. Йўлдошев Б. Ўзбек лингводидактикаси тараққиётида ўқув лексикографиясининг ўрни масаласига доир // НавоийДПИ ахборотномаси, 2015, 1-сон. – Б. 66-72.;
5. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
6. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали, №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
7. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
8. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
9. Йўлдошев Б. Ўзбек тилшунослигининг мустақиллик йилларидаги тараққиёти ҳақида. Хорижий филология. №3, 2016 йил. –Б. 9-15.
10. Uluqov N. Lingvistik kompetentlikni shakllantirish omillari. “Til va adabiyot ta’limi”, 2018-yil, 6-son. –B.16-18.
11. Менглиев Б.Р., Баҳриддинова Б.М. Ўқув луғатчилиги: талаб ва эҳтиёж / «Айюб Фулом ва ўзбек тилшунослиги масалалари». Илмий тўплам. – Тошкент, 2009. – Б.34-41.
12. Қиличов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Бухоро: 1999., 226 б. – Б.125-126.

MAQOLLAR VA MATALLARNING MUVOFIQLOVCHI FUNKSIYALARI

RESPECTIVE FUNCTIONS OF PROVERBS

Turdaliyeva Difuza Soloxidinovna*

Annotatsiya: Ushbu maqolada paremiyalar vositasida amalga oshiriladigan nutqiy harakatlar funksiyasi va ularning ayrim turlari ko'rsatib o'tilgan. Paremik iboralarni amalga oshirish namunalari sifatida tasavvur qilish mazkur funksiya shu iboralar uchun yagona va hatto ustuvor ifoda ma'nosini bildirmasligi, bu mazkur funktsiyani ma'lum bir paremiya vositasida amalga oshirish haqida munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: paremiyalar, iboralar, mohiyat, nutqiy harakatlar, ko'ndirish, ogohlantirish, fosh etish, ta'na, tinchlantirish, da'vat qilish, maslahat berish, rad etish.

Annotation: This article describes the function of speech movements through paremia and some of their types. Thinking as examples of the implementation of paremic phrases does not mean that this function means a single and even stable expression for these phrases, it is an attitude to the implementation of this function by a particular paremia.

Keywords: parems, phrases, essence, verbal actions, persuasion, warning, revelation, rebuke, reassurance, encouragement, advice, rejection.

Paremik hikmatli so'zlar o'zlarining tub mohiyati jihatidan eng avval (ibratli namunani, obro'li shaxs fikrini va shu kabi dalil sifatida keltirish orqali) murojaat qilinayotgan shaxsning xulqiga ta'sir ko'rsatish maqsadini ko'zlaydi. Paremiyalar birinchi galda murojaat qilinayotgan shaxsning xulqini muvofiqlashtirishga va shuningdek, so'zlovchining o'z xulqini ham muvofiqlashga yo'naltirilgan. Paremiyalar vositasida amalga oshiriladigan regulyativ toifali nutqiy harakatlar ko'ndirish, ogohlantirish, fosh etish, ta'na, tinchlantirish, da'vat qilish, maslahat berish, rad etish kabi funksiyalar bilan o'zaro nisbatlanadi (mazkur funksiyalarning sirni oshkora qilish, tinchitish, yupatish kabi terminologik variantlari bo'lishi mumkin. Keyinchalik muvofiq regulyativ maqsadli ko'rsatmalarni (foydalanishning u yoki bu sohasida) amalga oshiradigan maqolli-matalli iboralarning namunalari, mazkur funksiyaning tub mazmuni nima ekanligini va ba'zi qarindosh funksiyalarni chegaralash mezonlari qanday ekanligini dastlabki tushuntirish sharti bilan keltiriladi. Shuni ham inobatga olish kerakki, paremik iboralarni amalga oshirish namunalari sifatida tasavvur qilish mazkur funksiya shu iboralar uchun yagona va hatto ustuvor ifoda ma'nosini bildirmaydi, to'g'rirog'i, bu mazkur funktsiyani ma'lum bir paremiya vositasida amalga oshirishdir. Shuningdek, korrelyatsiyalarni (lot.correlatio-nisbat, munosabat, tushunchalar, narsalar, funksiyalar orasidagi o'zaro bog'liqlikni, o'zaro moslikni, munosabatni bildiruvchi tushuncha) dastlabki unsurlari sifatida pragmatik maqsadlar chiqadi, muvofiq paremiyalar esa, ularning amalga oshirilishi, qolaversa boshqa maqsadlarning amalga oshirilish namunalari deb tasavvur qilish mumkin. Maqollar va matallar ma'lum mazmun jihatidan kommunikasiyada alohida talab etiladigan nutqiy harakatlarning eng mukammal obyektini tashkil qiladi. Shunisi qiziqarliki, o'zining funksiyalanishi yo'sinida maqollar va matallar gaplardan batamom farqlanadi, garchi rasmiy jihatdan gaplar ko'rinishida chiqsa ham. G.Rayl so'zning gapdan mavjud bo'lgan farqlanishlarining birini gap o'zining foydalanilishi jihatidan ma'lum emasligida ko'radi: "Biz qandaydir kishi ma'lum bir so'zdan qanday qilib foydalanish kerak va qanday qilib foydalanmaslik kerakligini biladimi deb so'rashimiz mumkin. Lekin u ma'lum gapdan qanday qilib foydalanish kerakligini biladimi, deb so'ray olmaymiz. Gapning o'zi har xil pyesalarda yana va yana ijro etilishi mumkin bo'lgan rolga ega emas. Agarda pyesaning o'zi ham go'yoki qandaydir rolni o'ynaydi, deb taxmin qilinmasa, u umuman hech qanday rolga ega emas. Gapning nima bildirishini bilmoq, kodeksga yoki qoidalar jamlanmasiga o'xshash narsani bilish ekanligi ma'nosini bildirmaydi, garchi gapni tarkiblovchi so'zlar yoki parchalardan foydalanishni boshqaruvchi kodekslar yoki qoidalarni bilish talab etilsa ham" [Rayl, 1998: 166-167]. Biror kimsa ma'lum bir maqoldan yoki mataldan qanday foydalanish mumkinligini biladimi degan savolni o'rinli deb hisoblash mumkin. Demak, ular o'zining qurilmaviy tasarrufi bo'yicha so'zlar kirgan qatorga taalluqlidir.

^{90*} Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Farg'ona davlat universiteti, dturdaliyeva79@gmail.com

“Ishontirish – bu qandaydir dalillar, isbotlar yordamida ko‘ndirish, iqrar qilish demakdir” [C.И.Ожеров, 1994.]. Ishontirish funksiyasi so‘zlashuv tilida “adabini bermog‘”, “hovuridan tushirmog‘”, “ko‘zini ochib qo‘yish”, “o‘z imkoniyatlarini hushyor baholashga da‘vat qilish”, “xayolparastlikdan qaytarish” kabi iboralarga muvofiq keladi.

Eng ko‘p holatlarda paremik iboralarda ishontirish funksiyasi bilan qo‘shiladigan quyidagi vaziyatli-tematik maqsadlar qayd qilingan:

1. Xom -xayollar, orzular, umidlar, armonlarning befoydaligiga ishontirish:

Axmoq o‘zini bilmaydi, o‘zgani ko‘zga ilmaydi.

Axmoqqa maqtov xush kelur.

So‘nggi pushaymon, o‘zingga dushman.

Har yerni qilma orzu, har yerda bor tosh-tarozu.

2. Ochko‘zlikdan, hasaddan qaytarish:

Ikki kemaga oyoq qo‘ygan g‘arq bo‘lur.

Izzat tilasang, ko‘p dema, sihat tilasang, ko‘p yema.

Baxilning bog‘i ko‘karmas.

Yemoqning qusmog‘i bor.

Baxil ehsondan qochar, xasis mehmondan qochar.

Baxil to‘ymas, o‘g‘ri boyimas.

Birovning mis qozonidan o‘zingning qora qozoning yaxshi.

3. Urushqoqlik kayfiyatidan, qasd olishdan qaytarish, adolatga da‘vat qilish:

Birovga kulma zinhor, senga ham kulguvchilar bor.

Bir kun urush bo‘lgan uydin qirq kun baraka ko‘tariladi.

Bir sinalgan yomonni qayta-qayta sinama.

Sinamagan otning sirtidan o‘tma.

Ursang eti, so‘ksang beti qotadi.

Xayr qilsang, butun qil.

Qaytib kiradigan eshigingni qattiq yopma.

Birlashgan o‘zar, birlashmagan to‘zar.

4. Maqtancholikdan, dimog‘dorlikdan, kekkayishdan qaytarish:

Maqtanma g‘oz, hunaring oz.

Bermasning oshi pishmas, pishsa ham qozondan tushmas.

Qulochingga qarab ketmon chop.

Quruq qoshiq og‘iz yirtar.

Qazisan, qartasan, asl naslingga tortasan.

O‘zingni er bilsang, o‘zgani sher bil.

Ko‘kka boqqan yiqilar.

Kalning nimasi bor, temirdan tarog‘i.

5. Befoyda hasrat-qayg‘ulardan, afsus-nadomatlardan qaytarish:

Bir kecha ming kecha bo‘lmas.

Birni kessang, o‘nni ek.

Arzon beillat emas, qimmat behikmat emas.

Ariq bir loyqalanib, keyin tinadi.

Avval o‘yla, keyin so‘yla.

Avval o‘zingga boq, keyin nog‘ora qoq.

Dushmanga joningni bersang ham, siringni berma

6. Asossiz da‘vo-dostonlardan qaytarish:

Da‘vogar sust bo‘lsa, qozi muttaha bo‘lar.

Gap egasi bilan yurmaydi.

Ko‘rpangga qarab oyoq uzat.

Chumchuq so‘ysa ham qassob so‘ysin.

Dushmaning sichqoncha bo‘lsa ham, kuching arsloncha bo‘lsin.

7. Kaltafahmlikdan, har narsaga ishonaverishdan qaytarish:

Sanamay sakkiz dema.

O‘ng ko‘zing chap ko‘zingga dushman.

Burunni sassiq deb kesib tashlab bo‘lmaydi.

8. Befoyda harakatlardan qaytarish:

Bo‘ynidan bog‘langan it ovga yaramas.

Bukirni go‘r tuzatar.

Bo‘rini qancha boqma, tozi bo‘lmaydi.

Baqa eti go‘sh bo‘lmas, laganbardor do‘st bo‘lmas.

Aqlingga aql qo‘sh, jahlingga sabr.

Ahmoqning katta-kichigi bo‘lmaydi.

9. Birovning jamiyatdagi o‘rnidan noroziligidan qaytarish:

Xayr qilsang, butun qil.

Xalqning molini yegan halqumidan ilinar.

Cho‘loq bo‘lsa ham no‘noq bo‘lmasin.

Shavla ketsa ketsin, obro‘ ketmasin.

Birovniki qiz ko‘rinibdi.

Mazkur guruhga mansub paremlar qatorida o‘zga shaxsga ham, so‘zlovchining o‘ziga ham bir xil darajada taalluqli bo‘la oladigan iboralar ayniqsa ko‘p. Ikkinchi holatda amalga oshadigan funksiyani o‘zini-o‘zi ishontirish deb nomlash mumkin. Masalan, “Kambag‘alni tuyaning ustida ham it qopadi” kabi. Amaliy kommunikatsiyada bu funksiya odatda suhbatdoshning biror e‘tiroziga yoki maslahatiga munosabat bildirishdek namoyon bo‘ladi. Masalan, so‘zlovchi o‘z suhbatdoshidan hayajonlanib so‘rashi mumkin: “Sen shunday haqoratga qanday qilib chidashing mumkin?” Berilgan savolga suhbatdosh mazkur maqol orqali munosabat bildirishi mumkin bo‘ladi. Maqolli-matalli hikmatli so‘zlar nutqiy o‘zaro munosabat vaziyatlarida kuzir kartalariga o‘xshaydigan vositalarni tashkil qiladi, mazkur vositalardan mahorat bilan foydalana oladigan kishi uchun suhbatdoshni yoki tinglovchilarni chaqqonlik bilan hiyla-nayrangli boshqarish imkoniyatini beradi. Mana shunday ta‘sir ko‘rsatish mexanizmlarining tahlili va tasnifi ham nazariya, ham amaliyot nuqtayi nazarlaridan, shubhasiz, qiziqarlidir. Nutqiy maqsadlar to‘g‘risidagi masalani faqat maqollar va matallar toifasidagi tarkibiy-to‘liq frazeologizmlar holatidagina to‘liq darajada qo‘yish mumkin bo‘ladi. Shularga nisbatan bir qator tadqiqotchilar paremiya tushunchasidan foydalanadilar, garchi mazkur tushuncha o‘zining hajmi bo‘yicha ancha kengroq bo‘lsa ham uni topishmoqlarga, tanlov sanoqlariga, masal-matallarga, qofiyali gaplarga ham taalluqlashtirish mumkin. “Paremiyalar – namunaviy diskurslar, ular ham leksik birliklar (so‘zlar, frazeologizmlar) kabi yaxlit va mustahkam shaklga, qayta takrorlanish muntazamligiga egadir, biroq mazkur sifatlardan farqli o‘laroq, ular bitta yoki undan ko‘proq, ya‘ni maqollar va matallar, hikmatli so‘zlar, latifalar, loflar, yomon ko‘zdan asrovchi duolar, hikoyatlar, ertaklar, miflar kabi fikr-mulohazalardan iborat...” [Borbotko, 1999: 90]. Paremiyalar funksional tasarrufining ular bilan o‘zaro nisbatlanadigan nutqiy aktlar yo‘sinidagi baholanishlari, qoidagidek, o‘z-o‘zidan fahmlanadigandek, muvofiq tahlilsiz umumiy shaklda beriladi, masalan, taqqoslang: “Kundalik foydalanishda maqollar, qoidaga muvofiq, qandaydir amaliy, pragmatik maqsadlar uchun foydalaniladi. Ular orqali o‘z holatlarini asoslaydilar, bashoratlar qilinadi, shubha-gumonlar bildiriladi, ta‘na-malomatlar qilinadi, biror narsada o‘z-o‘zini oqlaydilar yoki kechirim so‘raydilar, kimnidir yupatadilar, kimnidir masxara qiladilar va ustidan zaharxanda kuladilar, istak bildiradilar, va‘da beradilar, izn beradilar, buyruq beradilar va taqiqlaydilar va h.k.” [Krikmann, 1978: 94]. Maqollarni va matallarni bir-biridan farqlashtirish masalasida yana boshqa bir an‘ana mavjud, unga muvofiq maqollarda, albatta, metaforik timsol hozir bo‘ladi (shu bois ular ko‘chma ma‘noga ega bo‘ladi) va shu bilan bir vaqtda matallar faqat so‘zma-so‘z ma‘noda idrok qilinishi lozim. “Matallar deganda ... faqat so‘zma-so‘z yo‘singa ega bo‘lgan va grammatik jihatdan tugallangan gapdan iborat bo‘lgan qisqa xalq mulohazalari tushuniladi. Shuni nazardan qoldirmaslik kerakki, maqolli-matalli paremiyalarga bog‘liq funksiyalarning soni, ularning o‘ziga xos yanada kuchliroq variantlarining yoki turli ko‘rinishlarining mavjudligi hisobiga amalda g‘oyat ko‘proq bo‘ladi, ulardan bir qismi yuqorida keltirilgan (masalan, tinchlantirish – dalda berish, yupatish). Masala shundaki, qandaydir maqolli mulohazaga yaqin qarindoshlik funksiyalarning aynan qaysi biri xos ekanligi masalasini abstrakt ko‘rinishda uni amalga oshirishning aniq omillarini inobatga olmay deyarli hal qilib bo‘lmaydi. Belgilovchi paytlar sifatida bu yerda, masalan, funksiyasini o‘git-maslahatdek yoki ibratdek talqin qilinishi tabiiy bo‘ladigan fikr bildirish, undan kattaning yoshi kichikka murojaat qilganida, shuningdek ishtirokchilar o‘z tasarruflari bo‘yicha teng bo‘lgan vaziyatda

maslahat sifatidagi vaziyatda ham kommunikasiya ishtirokchi-larining o‘zaro nisbatlanuvchi tasarrufi kabi ekstralingvistik omillar chiqishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Sodiqova M. Qisqacha o‘zbekcha-ruscha maqol-matallar lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1993.
2. Борботько В.Г. Общая теория дискурса (принципы формирования и смыслопорождения). Автореферат дисс. ... докт. филол. наук. – Минск, 1983. -19 с.
3. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
4. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // *Сўз санъати халқаро журналы*. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
5. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
6. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
7. Крикманн А. А. Некоторые аспекты семантической неопределенности пословицы // *Паремиологический сборник. Пословица, загадка (структура, смысл, текст)*. – М., 1978.
8. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1994.
9. Райл Г. Обыденный язык. Аналитическая философия: становление и развитие. – М., 1998.

М. ШҮЙІНШАЛИЕВА «СЛУЖАК» ӘҢГІМЕСІНІҢ КӨРКЕМДІК ТАБИҒАТЫ, ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

ARTISTIC NATURE OF M. SHUINSHALIEVA'S STORY "CAMPAIGNER", TYPOLOGICAL ANALYSIS

Айдарбек Акбулатов, Зинолла Мүтiev*

Аңдатпа. Мақалада әдеби өлкетану мәселесі қазіргі әдеби процеспен байланысты қарастылады. Мира Шүйіншалиеваның «Служак» әңгімесіне басқа да қаламгерлердің әңгімелерімен типологиялық талдау жасалынған. Әңгімедегі бүгінгі қазақ қоғамындағы замандас бейнесі әлеуметтік, психологиялық жағынан жан-жақты көркем шындықпен талданған. Әңгімедегі заман бейнесі, қоғамның күнгейі мен көлеңкелі тұстары, типтендіре жинақтау мәселесі талданған.

Түйін сөздер: қазіргі қазақ прозасы, әдеби өлкетану, замандас бейнесі, образ, ар, антиобраздар, антиқұндылықтар

Abstract. The article considers the problem of literary local lore in connection with the modern literary process. Mira Shuinshalieva's story "Campaigner" is analyzed on the basis of a typological analysis of other writers stories. The contemporary image of today's Kazakh society in the story is analyzed from a socially and psychologically comprehensive artistic reality. The image of the time in the story, positive and shadow sides of society, the problem of typification have been analyzed.

Keywords: modern Kazakh prose, literary local lore, contemporary image, mode, honor, anti-images, anti-values

Тәуелсіздік кезеңі қазақ әдебиетінің жаңа сапада, жаңа мазмұнда дамуына ерекше серпіліс берді. Егемендік, тәуелсіздік ұғымдары қазақ қоғамындағы сөз өнеріне, яғни әдебиетіне де әсер ықпалын тигізді. Құлдық сана, кеңестік кезеңнің қатаң шынжырлы талабы мен сүзгісіне әбден көндіккен қазақ әдебиетін жасаушы тұлғаларға, оның ішінде қазақ әдебиетінде тәуелсіздіктің алғашқы кезеңдерімен тұспа-тұс келген қаламгерлерге бұл ерекше міндет жүктеді.

Қазақ прозаның көрнекті тұлғалары Ш.Мұртаза, Қ.Жұмаділов, Т.Нұрмағанбетов, Ж.Шаштайұлы, Р.Отарбаев, Н.Дәутайұлы, Ә.Асқаров сынды т.б. тәуелсіздік алған жылдарда да прозада белсенді шығармашылықпен көрінген жазушыларды айтпағанда, тәуелсіздік тұсында келіп қосылған А.Кемелбаева, Ж.Қорғасбек, А.Алтай, Д.Амантай, Д.Рамазан, С.Досжанова, Қ.Жиенбаев, Ә.Ыбырайымұлы т.б. шоғыр қаламгерлердің бел ортасында Ақжайық өңіріндегі жаңа заман проза саласын іргелі дамытқан талантты қаламгерлерді бірі – Мира Шүйіншалиева болды.

Қазіргі қазақ прозасының тақырыптық-идеялық ауқымы кеңейді, онда жаңа көркемдік ізденістер, өнікті құбылыстар байқалады. Адам мен адам, адам мен қоғам, топ пен тобыр, ой мен сезім, мансап пен ұждан, ынсап пен ындан, арман мен мақсат, іс-әрекет пен көзқарас, дүниетаным мен мінез-құлық арасындағы күрделі қарым-қатынастарды шынайы көрсетуге ұмтылыс жазушыларды жаңа көркемдік әдіс-тәсілді шеберлікпен игере білуге бағыттағаны даусыз. Осындай өзекті жағдайларды көрсететін қазақ қаламгерлерінің барша адамзат баласын ойландырып отырған сауалдарға жауап іздеу мақсатында туған, тың тақырыпқа құрылған туындылары жарық көре бастағаны қуантады, оларды ғылыми айналымға қосудың қисыны келді [1,5 бет].

Мира Шүйіншалиева прозасында бүгінгі қазақ қоғамындағы замандас бейнесін көркемдік тұрғыдан әлеуметтік, психологиялық жағынан жан-жақты ашып беруге тырысады. Оның «Өкініш» атты жинағына «Өкініш» повесі, сондай-ақ «Служак», «Тақсірет», «Тұяқ», «Жұмбақ жан», «Адасқан ару» атты әңгімелері енген. Аталған кітапқа енген әрбір туындының негізгі тақырыптық арқауы замандас бейнесін суреттеу арқылы қазіргі қоғамдағы адамзат баласының өзекті әлеуметтік, тұрмыстық мәселелерінен бастап, жеке басындағы махаббат, жан күйзелісі, жалғыздық, қоғам мен адам арасындағы көзге көрінбейтін психологиялық дағдарыстың себеп-салдары, тылсым күш, бір-бірін жатсыну сарыны ерекше көрініс береді.

* М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

Әдебиеттануда бір жазушының шығармаларын салыстыра кексеруге де болады, бір кезеңнің, болмаса бір әдеби ағымның мүшелерінің шығармашылығын, әр ұлттың сөз өнерінің өкілдерінің туындыларын салыстыра талдау үлгілері бар. Мұндай зерттеулер барысында әсер ету, еліктеу, ұқсастық, айырым мәселелері көтеріледі. Жеке тақырып пен идеяның көрінуі ортақ мотивтердің көркемдік қызметі, образдар әлеміндегі ұқсастықтар мен ерекшеліктер, жеке стильдер арасындағы байланыстар, бір шығарманың бірнеше нұсқасы арасындағы өзгерістер табиғаты – міне, осы мәселелердің қайсысы болмасын салыстыру арқылы көрсетіледі [2,158]. Жоғарыдағы салыстырмалы талдау әдісіне сүйенсек, М.Шүйіншалиева прозасы қазіргі қазақ әдебиетіндегі негізгі тақырыптық мәселелерге үңіліп, адамгершілік, қазіргі қоғамды жайлаған паракорлық пен даңғазалық, жағымпаздық пен жасандылық, көзбояушылық т.б. мәселелерді кеңінен қозғайды. Бұл мәселелер «Өкініш» повесінде байқалса, «Служак» әңгімесінде өзінше басқа қырынан суреттеледі.

Осы тұрғыдан келсек, көрнекті қаламгерлер, қазақ әдебиетінде ұлттық мазмұнның, ұлттық сананың терең тамырларын қаузап келген қабырғалы қаламгер Д.Исабековтың «Ескерткіш», Қ.Жұмаділовтің «Жемдеген қырғауылдар», орта буыннан асқан Мира Шүйіншалиеваның «Служак», жаңа заманның қаламгері Ерболат Әбікенұлының «Министр» әңгімелеріне арқау болған тақырып ортақ екенін байқаймыз. Ол - қоғамның саяси астарлы көрінісі, көзбояшылықтың астарындағы әлеуметтік проблемалар. Бұл аталған проблемалар ұлттық шеңберден тыс, жалпадамзаттық мәселе екені де даусыз.

Қ.Жұмаділовтың «Жемдеген қырғауылдар» әңгімесінде автор бүгінде бүкіл әлемнің саяси құрылымындағы шындық – «төменгінің» «төбедегіге» тәуелді болуы, басшының алдында тек жұмыс бабымен ғана емес, қарапайым тірліктен бастап, дастарханына дейін жауапты болу, күту, құдайындай сыйлау жан-жақты әрі шынайы суреттелген. Әңгіме оқып отырып саяси әлемнің көрінісі еріксіз көз алдына келеді [3,440].

Ал, қарымды қаламгер Дулат Исабековтың «Ескерткіш» әңгімесінде қоғамдағы дендеп алған формализм, шенге табынушылық, бюрократизм, рухани қуыскеуделік, тектен ажырау, халыққа тән ұлы қасиеттерді жоғалту себептері жазушының ащы әжуасы арқылы суреттеледі. Оның шығармаларындағы бір-біріне бергісіз комедиялық жағдайлар жинақтала келе қоғам трагедиясының картинасын құрайды [4,5 бет].

Мира Шүйіншалиеваның «Өкініш» жинағына енген әңгімелердің ішінде «Служак» әңгімесінің де өзіндік жазылу мәнері, қоғамның ащы шындығын көрсете білген авторлық идеядан зілсіз юмордың астары анық байқалады.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы тоқыраушылық кезең, жоқшылық, ауылдағы жұпыны тіршілік пен көз бояушылық астарында билік пен қарапайым халық арасындағы тұрмыстың алшақтығына көз жұма қараған тіршілікті қарапайым ауыл тұрғыны Үмбетқалиды кезіндегі службаға, Орал облысына әкім болып келген ел ағасының іздеп келуімен байланыстырады. Айдалада төбесінен су аққан жалғыз үйде тіршілік әлемінен тысқары, әйелі мен екеуі ғана өмір сүрген бейбақтарды ауыл мен аудан әкімінің аяқ астынан іздеп жарылқай қалуы, әрине саяси биліктің көзбояушылыққа әбден еті үйренген қоғамның, сол қоғам өкілдерінің бейнесін танытады. Бір күнде үй тазарып, жөнделіп, әктеліп, жиһазға толған үй ішінің сән-салтанатқа бөленуі, жұмақ орнауы, алыстан дөкей келеді дегенді естігендегі ауыл адамдарының қылықтары, бәрі-бәрі нанымды суреттеледі. Әрине, әңгімеде қарапайым ауыл тұрғынын іздеп келген облыс әкімінің адамгершілік тұлғасын жай ғана бір әрекетімен сипаттап көрсетсе де, автордың бірінші планға қоғамдық-саяси, әлеуметтік жағдайды шығарғаны анық байқалады. «Служак» әңгімесінде өз заманымыздағы ауылдың тұрмысы, тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығында құлдыраған экономика, жұмыссыздық, ауыл тіршілігінің құты қаша бастаған кезеңі негіз болған. Автордың осындай әлеуметтік-тұрмыстық мәселені адамдардың іс-әрекеті, мінез-құлық, характерлері арқылы ашып берудегі шеберлігі анық көрінеді. Бұған ауыл әкімінің жоғарыдан түскен тапсырмаға бас шұлғуы, Үмбет пен әйелінің ауыл адамдарына тән қарапайым да, қожанасыр қылықтары, ауыл тұрғындарындағы әдет-ғұрып, салт-сананың көріністері айқын дәлел. Әңгімедегі ұлттық сипат ел ағасы кеткен соң, ырымдап дәмнен бала-шаға ауыз тигізу, отырған орынға отырғызу тәрізді белгілерді айтуға болады. Мираның қаламына ілінген қоғамдық-әлеуметтік, тұрмыстық шындыққа көзбояшылықпен қарау мәселесі жас қаламгер Ерболат Әбікенұлының «Министр» әңгімесіне де арқау болған. Бірақ екі автордың көркемдік шешімдері екі басқа арнада тоғысады. Мира Шүйіншалиеваның «Служак» әңгімесі дәстүрлі прозаның

баяндау стилінде таза реалистік өмірді юмормен зілсіз жеткізуге тырысса, жас қаламгер Ерболат Әбікенұлы «Министр» әңгімесі таза сатиралық сипатта, образдың өзі-өзі әжуалауына құрылған.

Мысалы, Мираның «Служак» әңгімесі үшінші жақтан баяндауға негізделсе, жас қаламгер Ерболат Әбікенұлының «Министр» деген әңгімесін алып қарасақ, әңгіме басты кейіпкерінің нақты есімі аталмайды, бірінші жақтан баяндалған «менге» құрылған. Қос әңгіменің де көтерген проблемасы көзбояушылық, жауырды жаба тоқу, жалғандық. Мираның әңгімесінде ауыл, аудан әкімдерінің іс-әрекеттері арқылы бір ауылдағы көзбояушылықты зілсіз юмормен суреттесе, Ерболаттың әңгімесіндегі кейіпкер «мен» бір мекемедегі көзбояушылықтарды, жағымпаздықты, паракорлықты, бір сөзбен, айтқанда, қазіргі қоғамдағы тән екенін ашып көрсетеді. Мен кейіпкердің қожанасыр әркеті арқылы қоғамдағы кейбір жандардың іштей тынған кейпін, кейбір жарамсақтық қылықтардың оғаш көріністерін сынға алады.

Мираның әңгімесінде облыс әкімі келетін болса, Ерболаттың туындысында министрді күтеді. Бірақ жас қаламгер Ерболат Әбікенұлының әңгімесі бастан-аяқ сатиралық негізге құрылған. Министр келеді деп ала шапқын болған ұжымның ішінде бейжай селсоқ, ұжымның тірлігіне қожанасырлық кейіп танытқан «мен» кейіпкердің тірлігі абсурд, шындыққа жанаспайтын күлкіге құрылған. Бұл жерде жас қаламгердің өзіне дейінгі әңгіме дәстүрін шебер меңгергені анық байқалады. Дулат Исабеков әңгімелеріндегі абсурттық, кейіпкерлердің сайқымазақ күйге түсуі, аринен шынайы өмірде тура сол күйде көрінбеуі мүмкін. Бірақ постмодернизм әдеби үрдісінде кездесетін әдеби ойын, өзін-өзі аямай сынаушылық сатира анық байқалады. Ерболат Әбікенұлының осы әңгімесінде «мен» кейіпкердің жұрт шабылып қарбалас күй кешкенде, жаны қаламайтын нәрсені біреулердің ақылымен істеймін, жағымпаздық жасаймын деп, асыра сілтеуі шындыққа келмесе де, кейіпкердің сол қоғамдық іш мерез ауруға деген қарсылық әрекеті анық байқалады. Мысалы: «Ең төмен жақта, тура шыға берісте, есіктің көзінде отыратынмын. Алдымнан лыпылдап өтіп барады. Денем дір ете түсті. Күткен орайым әдірә қалып барады. Тұманданған болашағым көз алдыма бұлыңғыр сағым боп елестей қалды. Жүрегім денемнен бөлініп, осы министрмен бірге кетіп бара жатқандай. Жансызданып орнымнан теңселіп кеттім. Сол бұлыңғыр сағымның ішінде шашы үрпиіп әйелім жүргендей. «Орайды жіберіп алма!» дейді ербиіп. Дереу есімді жиып үлгердім де «министрді жібермеңдер, жақсылап күтіндер, тамақ ішпей кетіп қалмасын, байлап-матасандар да, тамақтандырыңдар» деп бар даусыммен ағай салдым» [5,104], - деп келеді де, одан әрмен жағымпаздық жасауды білмейтін кейіпкердің олқы іс әрекеттері еріксіз күлкі, аянышты халді тудырады. Бұл қазіргі қоғамды дендеп алған аурудың бір парасын суреттеу екені даусыз, яғни жағымпаздық іс әрекеттің оппозициялық ойын тәсілін қолдану арқылы шынайы өмір құбылысын жеткізіп отырғаны анық.

«Даусым тыныш кеңістікті жара, ары қарай жаңғыртып, ауада қалықтап бара жатты. Сосын әсері қандай болды екен деп жағалай көз жүгірттім. Барлығы маған аянышты кейіпте қарай қалыпты. Бастығымның ерні жыбыр ете түсті. Директордың басы кежең етті. Іштей қызғанды деп түйдім» [5,104] деген үзіндіден жағымпаздықтың сатираға құрылған образын «мен» кейіпкері арқылы танытады. Ол мен кейіпкердің арғы жағында қанша «мен» кейіпкерлер, қазіргі қоғамда ортамызда жүрген образдар бар. Бірақ қазіргі қоғамда ондай түсініктер қалыптасқан моралдық норма ретінде де қабылдануы мүмкін. Қалың бұқара мән бере ме, әңгіме арқауы осыны меңзейді.

Автор әңгімедегі мен образының тұла бойынан ішкі қарсылықтары сезіліп тұрғанын ашық айтып, тура әділдікті жақтаушы ретінде сөйлетіп, кейіпкерін геройлық образда көрсетсе, әңгіме арқауында жасандылық, әлде бір олқы тұстар көрінері анық.

Міне, тақырып таңдау бірнеше автордың көтерген мәселесі бір болғанымен, көркемдік шешімінде, әр автордың өзіндік шешім табуға тырысуы заңдылық. Қабдеш Жұмаділов «Жемдеген қырғауылдар» мен Мира Шүйіншалиеваның «Служак» әңгімесіндегі сатира қоғамның бейнесін шынайы реалистік образдар негізінде дәстүрлі баяндау үлгісімен-ақ нанымды суреттесе, Дулат Исабековтың «Ескерткіш» және жас қаламгер Ерболат Әбікенұлының «Министр» әңгімесінде белгілі бір уақыт пен мекен-шақ нақтыланбаған, бірақ қоғамдағы шындықтың ортақ мәселесі абсурдтық деңгейде жаңаша бағытта жеткізіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Шүйіншалиева М. Өкініш: Повесть, әңгімелер. – Алматы. «Қазақ кітабы» баспасы, 2020. – 488 бет.
2. Есембеков Т.О. Көркем мәтін теориясы: оқу құралы / Т.О. Есембеков. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 186 б.
3. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі жалпыадамзаттық құндылықтар. – Алматы: «Evo Press», 2014. – 708 бет.
4. Таңжарықова А.В. Д. Исабеков прозасының көркемдік әлемі. // ФҒҚД. – Алматы, 2008. – 130 бет.
5. Әбікенұлы Е. Министр. Әңгімелер жинағы. / Ерболат Әбікенұлы. – Алматы: «Таңбалы баспасы», 2014. – 136 бет.

СЕМАНТИК АНАЛИЗАТОР БОРАСИДАГИ ИЗЛАНИШЛАР ХУСУСИДА

ABOUT RESEARCH ON THE SEMANTIC ANALYZER

Гулямова Шахноза Кахрамоновна*
Холова Шахнозобуна Шухратовна*

Аннотация: Ушбу мақолада корпус лингвистикасида семантик анализаторнинг ўрганилиши, мақсад ва вазифалари борасида мавжуд барча ишлар таҳлилга тортилган. Изланишлардан аён бўладики, СА бирор тилда монографик планда ўрганилмаган. Бу мазкур ҳодисанинг мураккаблигидан, тадқиқотталабчилигидан далолатдир.

Калим сўзлар: анализатор, семантик, морфологик, синтактик анализатор, лексик-семантик теглаш, лингвистик процессор, лингвистик модел, морфологик анализ ва синтез

Annotation: The article analyzes all existing works on the study, goals and objectives of the semantic analyzer in corpus linguistics. The study shows that CA has not been studied monographically in any language. This is an indicator of the complexity of this phenomenon, the need for research.

Keywords: analyzer, semantic, morphological, syntactic analyzer, lexical-semantic tagging, linguistic processor, linguistic model, morphological analysis and synthesis.

Дунё компьютер тилшунослигида семантик анализ ва анализатор борасида бир қатор олимлар илмий изланиш олиб боришган. А.В.Тузов, М.В.Мозговой, А.В.Сокирко, N.A.Schlaefel, А.В.Мочалова, Д.Ш.Сулейманов, А.Р.Гатиатуллин, Б.Ергеш, А.Шарипбай, Г.Бекманова, С.Липницки, Е.А.Каневский, К.К.Боярский каби олимларнинг тадқиқотларини ана шундай ишлар сифатида қайд этиш мумкин. Улар ахборот-қидирув тизимида семантик анализнинг ўрни, моҳияти, муаммолари ҳақида батафсил фикр юритишган. Аммо семантик анализатор тузиш йўллари, мақсад ва вазифалари махсус тадқиқот объекти бўлмаган. Шундай бўлса-да, морфологик ва синтактик анализаторлар хусусида изланиш олиб борилганда, семантик анализатор бўйича айрим маълумот ва кўрсатмалар берилган.

Ўзбек корпус тилшунослигида ҳам бу масала бевосита тадқиқ этилмаган бўлса-да, лексик-семантик теглаш масаласи ўрганилган [Ахмедова, 2020: 247].

Семантик анализатор ва унинг вазифаси ҳақида гапиришдан олдин лингвистик процессор хусусида тўхталиб ўтиш лозим. Табиий тилга йўналтирилган ахборот тизимларининг асосий элементи лингвистик процессордир. Бу эксперт тизими ва фойдаланувчи ўртасида ахборот алмашинуви осонлаштиради. Лингвистик процессор – табиий тилда матнларни тушуниш ва ишлаб чиқиш имкониятига эга бўлган, компьютерда амалга ошириладиган формал лингвистик модел. Лингвистик процессор учун асосий вазифа жумла ёки матндан керакли маънони чиқариб, уни машина тушунадиган расмий воситалар ёрдамида талқин қилишдир. Тизим ахборот трансформациясининг уч даражасини ўз ичига олади: морфологик, синтактик ва семантик. Уларнинг ҳар бири қоидалар мажмуи билан белгиланади. Ушбу компонентлар матнни морфологик, синтактик ва семантик тузилмаларга айлантиришни таъминлайди. Лингвистик процессор ёрдамида матнни қайта ишлаш ҳар доим оддий, осон даражадан мураккабга қараб боради. Аввало, морфологик таҳлил амалга оширилади. Синтактик таҳлил орқали эса гапдаги сўзлар тартиби ва улар ўртасидаги синтактик муносабатлар аниқланади. Кўпинча синтактик таҳлил ҳар бир таҳлил қилинаётган гапнинг синтактик дарахти қурилиши билан яқунланади. Ахборотни таҳлил қилиш жараёнидаги учинчи ва энг қийин босқич – гап ёки матннинг семантик структурасини қуришдир.

Морфологик анализ ва синтез учун лингвистик процессорнинг таркибий қисмларидан бири – морфологик анализатордан фойдаланилади. Морфологик ва семантик анализаторлар орасидаги оралиқ боғланиш синтактик анализатордир. Синтактик анализатор, бир томондан, ўрганилган сўз шакллариининг морфологик структураларини синтактик структурага ўтказиш учун масъул бўлса,

* Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университети докторанти, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

* Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университети талабаси

иккинчи томондан, матнни янада аниқроқ семантик ифодалаш усулидир. Синтактик анализатор – лексемаларнинг кетма-кетлигини грамматик хусусиятлари билан таққословчи дастур. Ҳар қандай парсернинг энг муҳим вазифаси морфологик таҳлил давомида олинган лексемаларнинг морфологик хусусиятлари, луғат маълумотларидан фойдаланиб, табиий тилда гапнинг синтактик структурасини тузишдир. Худди морфологик анализатор сингари парсер ҳам анализ ва синтезни ўз ичига олади.

Табиий тил матнларини бир вақтнинг ўзида морфологик ва синтактик таҳлил қилиш учун парсерлар матнни сўз ва жумлаларга ажратиш, сон шакли ва бошқа грамматик хусусиятларни аниқлаш, сўзнинг контекстини ҳисобга олган ҳолда сўзни дастлабки шаклига келтириш, жумлада сўзларнинг синтактик муносабатларини аниқлаш, эга-кесимни топиш каби вазифаларни бажаради. Бундан ташқари, морфологик анализатор матнда қилинган имло хатоларини тузатиши учун “опечаток” (йўл қўйилган хатони тузатиш) режимини ёқиш мумкин [Волкова ва б., 2015: 36-46].

Семантик анализатор – сўровнинг синтактик тузилишини концептуал графиклар ёрдамида семантик жиҳатдан қайта ишлаш дастури. Концептуал график семантик ёки бошқача қилиб айтганда, табиий тилни тушуниш моделларида вазият ва билимни концептуал тасаввур қилишдир. Графиканинг тугунлари категория ва тушунчани ифодаловчи лексик бирликлар бўлиб, бир-бирига формал ва ассоциатив муносабат орқали боғланади. Графикдаги муносабатларнинг йўналиши ҳар доим юқоридан пастга – умумлаштиришнинг юқори даражадаги тушунчаларидан уларни тавсифловчи тушунчаларга йўналтирилади. Элементар маъно графикнинг бир-бирига боғланган қўшни тугунлари сифатида аниқланади. Бундай боғланишлар ҳар доим ҳам номланмайди, баъзан улар фақат икки сўз (талаба-институт, қайин-дарахт) ўртасидаги ўзаро таъсирнинг ҳосиласини қайд этади. График маълум бир сўзнинг лексик фаол ва пасив валентликларини очиб берувчи, рухсат этилган бирикмаларга кирувчи ўзаро боғланган элементар маънолар мажмуасидан иборат. Графанинг икки тугунни бирлаштирувчи боғланган қисми кичик гуруҳни ташкил қилади. Семантик анализатор материални қайта ишлаш жараёнининг охириги босқичидир. Лингвистик процессор тугагандан сўнг таҳлил қилинган ахборот индексация босқичига ўтказилади.

Шундай қилиб, ТТ матнларини ишлаб чиқишнинг икки алгоритмини тузиш мумкин: матн таҳлили алгоритми ва матнни синтез қилиш алгоритми.

1-расм. Таҳлил алгоритми

2-расм. Синтез алгоритми

Кўриниб турибдики, табиий тил матн синтези табиий тил матнини таҳлил қилиш учун тескари алгоритмдир.

Лингвистик процессорнинг сифати ҳозирги кунда бир қатор муҳим омиллар билан белгиланади. Яъни ахборот объектлари ва улар орасидаги боғланишларни танлаш қобилияти, идентификация қоидалари, тартиби ва табиий тил матнларини ташкил этиш мураккаблиги, шунингдек, янги ахборот объектларини яратиш ҳамда матн таҳлилига ажратилган вақтни назорат қилиш [Мушкова]. Демак, лингвистик процессорларнинг ривожланиши сунъий ақлни яратишга қаратилган яна бир қадамдир, чунки матнни табиий, инсон тилида аниқ таҳлил қилиш учун идеал алгоритмни яратиш тилнинг қандай ишлаши ва фикрни тушуниш учун калит бўлади.

Айтиш мумкинки, семантик анализатор матнларни таҳлил қилиш қобилиятига эгаллиги билан характерланади. У автоматик гаплар структурасини аниқлаб, ҳар бир сўзнинг маъносини тушунтириб беради (бунда расмий семантик тилдан фойдаланади). Иккинчи томондан, семантик таҳлил – реал вазибаларни ҳал этиш йўлида биринчи қадам.

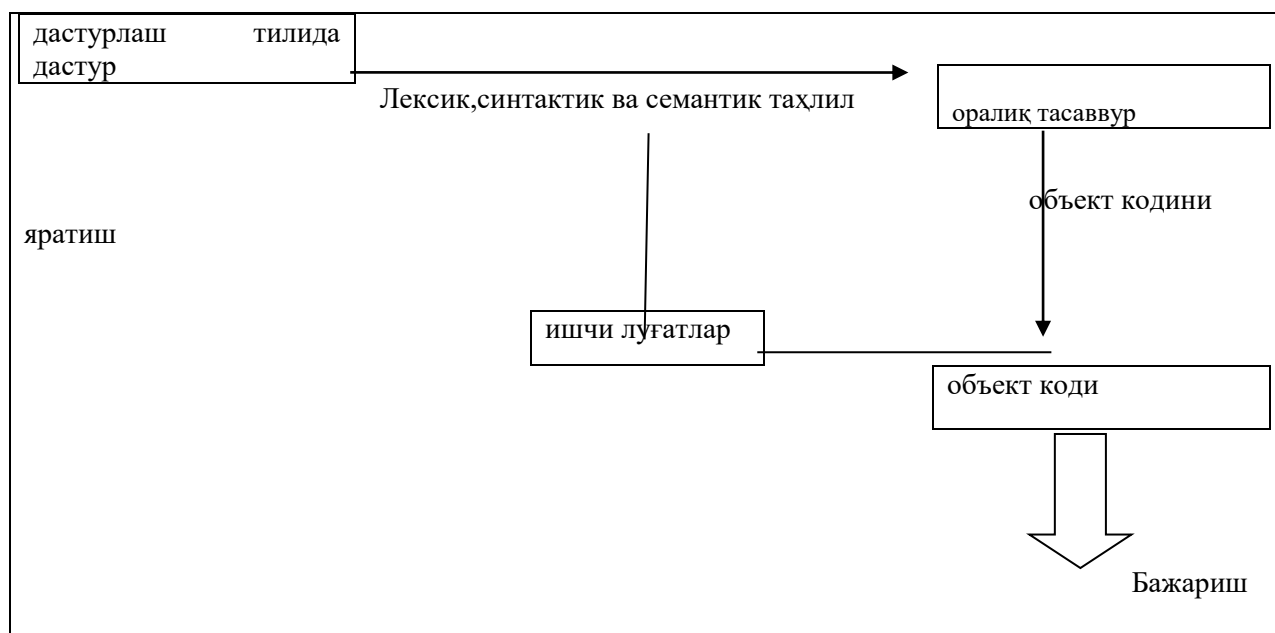
Семантик анализатор иккита асосий ҳаракатни амалга оширади – сўзнинг тўғри маъносини танлаш (компьютерда талқин қилиш) ва танланган маъноларни мустақил семантик изоҳга эга бўлган сўзларга боғлаш.

В.А.Тузовнинг “Компьютерная семантика русского языка” [Тузов, 2004: 391] китоби замонавий информатиканинг асосий муаммоларидан бири – рус тилидаги матнларни семантик таҳлил қилишга бағишланган. Унда семантик тил, рус тилининг семантик луғати, алгоритм масалалари борасида амалий ишлар кўрсатилган ва ҳал этилган. В.А.Тузовнинг ёндашуви рус тилини амалда расмийлаштириш муаммосини ҳал қилишдаги дастлабки уринишлар билан боғлиқ. У ўз китобида формал (семантик) тил ҳар қандай табиий тил ҳукмини қатъий аниқ шаклда ёзишга имкон берганда; табиий тил сўзларининг формал тасаввурларини ўз ичига олган семантик луғат мавжуд бўлганда; табиий тил матнини расмий шаклга айлантирувчи анализатор яратилганда расмийлаштириш амалга оширилган, деб ҳисоблаш мумкинлигини кўрсатади.

Ҳозирги кунда рус тили учун учта компонент муваффақиятли амалга оширилган, аммо расмийлаштириш ўз-ўзидан бўлмайди: бунинг учун амалий тизимларни куриш, натижаларни оқилона қўллаш керак. Матн ва компьютер дастури ўртасида ягона фарқ шундаки, табиий тилда гап маъноси анча чуқур яширинган бўлади. Бундай маънони компьютер доим ҳам “англай олмайди”, одатда, “оғизлик қилади”.

Анализаторнинг энг асосий қисмини синтактик-семантик луғат ташкил этади. Уни ишлаб чиқиш учун ойлар, ҳатто йиллар керак бўлиши мумкин, чунки тизим томонидан эътироф этилган барча сўзларни расмий баён қилиш керак бўлади (чунки дастур ҳар бир сўзнинг маъносини билмасдан матннинг мазмунини англай олмайди).

1. Манбаларда матн ва дастурлаш тили орасидаги алоқанинг асосий босқичлари қуйидагича кўрсатилади [Мозговой, 2006: 46]:

3-расм. Матн ва дастурлаш тили орасидаги алоқа

Кўринадики, матн лексик, синтактик ва семантик босқич асосида таҳлил этилади.

М.В.Мозговойнинг “Семантический анализатор и задача информационного поиска” мақоласида ахборот-қидирув тизимида семантик анализатордан фойдаланишни кўрсатиш, унинг афзалликларини намоиш этиш ва ривожланиши учун йўналишларни белгилаб бериш ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Ҳақиқатан ҳам, табиий тил конструкцияларини аниқлашга йўналтирилган система (тартиб) мукамал маълумот қидирувини бажаролмайди. Баъзи қидирув машиналари (масалан, Яндекс) сўзларнинг фақатгина морфологияси билан ишлай олади. Кўп ҳолларда бу имконият жуда муҳим бўлса-да, аммо семантик таҳлилнинг етишмаслиги сезилади. У рус тилидаги “мыть” сўзини мисол қилиб келтиради. Бу сўзга сўров юборилганда, Яндекс “Мой город”, “Моя семья”, “Мой сайт” каби “мыть” (ювмоқ) сўзига таллуқли бўлмаган маълумотларни юборади. Бу ўринда семантик таҳлил хато танланган гапларни филтрлашда ёрдам бериши мумкин.

“Семантик анализатор қандай қилиб қидирув сифатини яхшилаши мумкин?” деган саволга М.В.Мозговой экспериментал система қуйидагича ҳаракат қилишини таъкидлайди: дастлабки файллардаги барча гапларнинг семантик тасвири ишлаб чиқилади. Семантик анализатор, биринчидан, гапларнинг тузилишини аниқлайди. Иккинчидан, гапнинг ҳар қандай сўзи семантик формула тасвирига эга бўлиб, сўзнинг формал маъносини тасвирлай олади. Шу билан бирга, уларни базавий тушунчалар устида ўтказиладиган оддий операциялар кетма-кетлиги, деб кўрсатади. Бундан ташқари, сўзлар ўз тушунчаларига тўғри келадиган бўлимга жойлаштирилади. Кўп ҳолларда семантик анализатор берилган контекстдаги сўзлар маъносини тўғри аниқлаб бериш қобилиятига ҳам эга бўлади. Бизнингча, бир томондан, семантик формула сўз маъноси ҳақида тўлиқ тасаввур бера олади, лекин уни таҳлил қилиш ва тўғри қўллаш қийинроқ бўлади. Бошқа томондан, ўта муҳим қисмлари алоҳида олинганда ҳам тасвирланган сўз ҳақида қандайдир хулосалар бериши мумкин.

Ҳозирги вақтда экспериментал система қидирув машинасининг “маълумотлар базаси”да фақатгина сўзнинг ўзи, унинг синфи ва шу билан бирга, асосий операция тури сақланади. Чунки шу операция ёрдамида бу сўз базавий тушунчалар бўлимидан юборилади. Агар қўшимча маълумотлардан (синф ва операция тури) фойдаланилмаса, калит сўзлар орқали оддий қидирув системасига эришиш мумкин [Мозговой, 2005: 54-59]. Кўринадики, мазкур тадқиқот ҳозирги вақтда семантик анализаторни турли хил амалий тизимларда қўллашнинг асосий имкониятларига қаратилганлиги сабабли, экспериментал система, яъни ишлаб чиқилган дастур кундалик фойдаланиш учун мос маҳсулот сифатида ҳали мукамал эмас. Хусусан, фойдаланувчи ўз имтиёзларини янада аниқ шакллантириш учун кенгайтирилган сўровлар билан таъминлаши керак.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ахмедова Д.Б. Атов бирликларини ўзбек тили корпуслари учун лексик - семантик теглашнинг лингвистик асос ва моделлари: Филол. фан. бўйича фал. доктори (PhD) диссертацияси. – Бухоро, 2020. – 247 б.
2. Волкова И.А., Головин И.Г. Лингвистический процессор русского языка: анализ устойчивых словосочетаний // Научные труды SWorld. – 2015. – Т. 2, № 4 (41). – С. 36–46.
3. Мушкова В.В. Лингвистические процессоры и обработка текстов на естественных языках // Международный студенческий научный вестник. – № 3-2. URL: <http://www.eduherald.ru/ru/article/view?id=18266> (дата обращения: 08.01.2021).
4. Тузов В.А. Компьютерная семантика русского языка / В.А. Тузов. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. – 400 с.
5. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // Linguistica Antverpiensia, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
6. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
7. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
8. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
9. Мозговой М.В. Машинный семантический анализ русского языка и его применения: дисс. канд. физико-матем.наук. – Санкт-Петербург, 2006.
10. Мозговой М.В. Простая вопросно-ответная система на основе семантического анализатора русского языка / М.В. Мозговой // Вестник СПб университета. – 2005. – сер. 10. – вып. 1. – С. 116–122.
11. Сокирко А.В. Семантические словари в автоматической обработке текста (по материалам системы ДИАЛИНГ): дис. ... канд. техн. наук: 05.13.17 / Сокирко Алексей Викторович. – М., 2001. – 120 с.

ТИББИЙ ЛИНГВИСТИК БИРЛИКЛАРНИНГ ЭЛЕКТРОН ЛУҒАТИНИ ЯРАТИШ

CREATING AN ELECTRONIC DICTIONARY OF MEDICAL LINGUISTIC UNITS

Ғайбуллаева Нафиса Иззатуллаевна*

Аннотация: Ушбу мақолада тиббий терминология ва унинг шаклланиш тарихи ҳақида маълумот берилади. Турли соҳаларда замонавий атамаларнинг ўзбекча муқобилини яратиш, уларнинг бир хил қўлланишини таъминлаш долзарб вазифа бўлиб турибди. Айни дамда тилшунослик ва тиббиёт кесишувида амалга ошириладиган илмий тадқиқотлар мазкур вазифалар ечими сифатида тиббий терминология равнақи учун асос вазифасини ўтайди. Бугунги кунда тиббий лексикография соҳасининг онлайн ривожини ҳамда лексеманинг бутун моҳиятини тезкорлик билан китобхонга етказиш, маълумотларни қайта ишлаш тартибиди автоматлаштириш, янги фаол лексикографик системаларни яратиш, бунинг натижаси сифатида анъанавий лугатлардан автоматлашган (электрон) лугатлар яратишга ўтиш давр талаби саналади. Тиббий терминлар асосида тўпланган эвфемик, перифрастик, метафорик каби лингвистик бирликлар ўзбек лексикографияси фондини тўлдиришга хизмат қиладиган электрон лугат яратилишига ва шифокор касбий мулоқот маданиятини такомиллаштиришга асос бўла олади.

Калим сўзлар: семантик майдон, терминология, эвфемизм, перифраза, метафора, автоматлашган лугат, физиологик ҳолат

Annotation: This article will tell about medical terminology and the history of its formation. It is an urgent task to create an Uzbek alternative to modern terms in various fields, to ensure their uniform application. At the same time, scientific research carried out at the intersection of linguistics and Medicine serves as the basis for the development of medical terminology as a solution to these tasks. Today, the online version of the medical lexicography industry, as well as the rapid transmission of the whole essence of lexicography to the reader, automation of the order of data processing, the creation of new active lexicographic systems, as a result of which the transition from traditional dictionaries to automated (electronic) dictionaries is considered a periodical demand. Linguistic units such as evfemic, peripheral, metaphoric, collected on the basis of medical terms, can be the basis of creating an electronic dictionary that serves to fill the fund of Uzbek lexicography and improving the culture of Doctor professional communication.

Keywords: semantic field, terminology, euphemism, periphery, metaphor, automated dictionary, physiological state

Тилшунослик фанининг муҳим тармоқларидан бўлган лексикографияда лугат тузиш борасида бевосита махсус терминологик тадқиқотлар ҳам олиб борилади. Бу турли ҳажмдаги терминологик лугатларнинг яратилиши ва нашр этирилишида ўз ифодасини топиб, олимлар томонидан янги терминларнинг қайд этилиши, уларнинг илмий истеъмолга олиб кирилишини талаб қилади. Чунки, бугунги глобаллашув даврида ўзлигини англаган ҳар бир халқ миллати ва миллий қадриятларини асраб қолиш устида тинимсиз бош қотирмоқда. Техниканинг шиддатли ривожини, сиёсий-иқтисодий жараёнлар суръати ва маданиятлараро мулоқот кучайиб бораётган ҳозирги даврда замон билан ҳамнафас юришга, ўзининг тили, маданиятига бу жараёнларнинг “емирилиб кетиш” даражасидаги салбий таъсирини имкон қадар камайтиришга ҳаракат қилмоқда. Бундай глобаллашув жараёнида нафақат тилшунослар учун балки, барча касб эгалари учун миллий тилимизнинг софлигини сақлаш, унинг лугат бойлигини ошириш, турли соҳаларда замонавий атамаларнинг ўзбекча муқобилини яратиш, уларнинг бир хил қўлланишини таъминлаш долзарб вазифа бўлиб турибди. Айни дамда тилшунослик ва тиббиёт кесишувида амалга ошириладиган илмий тадқиқотлар мазкур вазифалар ечими сифатида тиббий терминология равнақи учун асос вазифасини ўтайди.

*Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Бухоро давлат университети, nafisa.ped@mail.ru

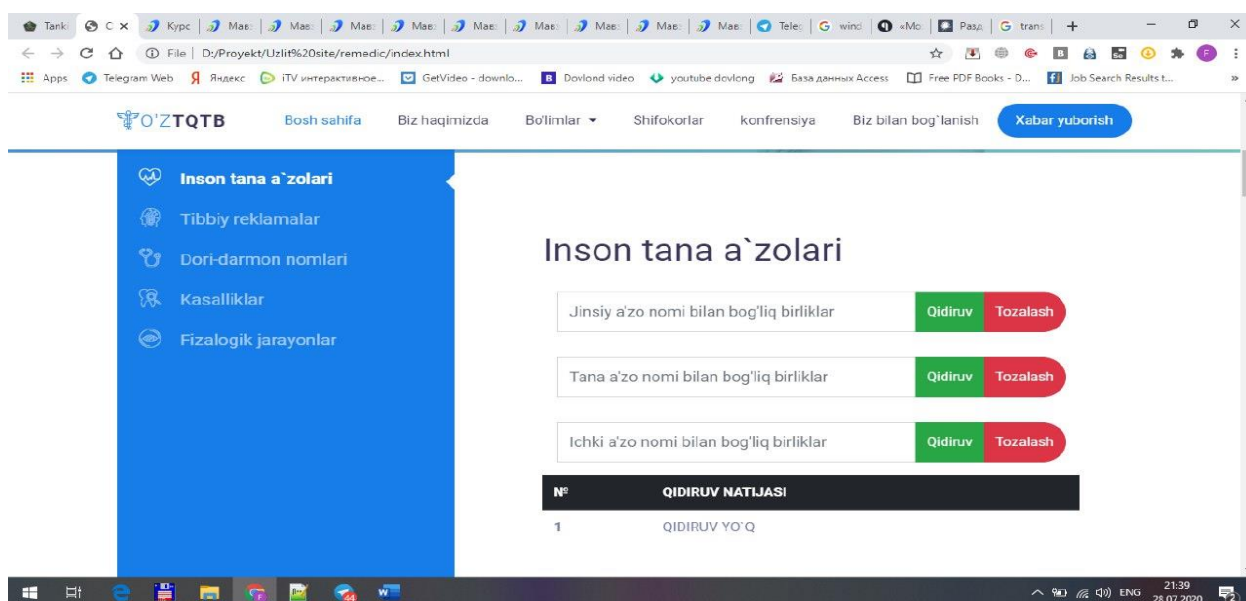
Тиббий терминология соҳаси алоҳида семантик майдон сифатида фан билан, фан тараққиёти, ундаги янгиликлар ва ўзгаришлар билан бевосита боғлиқ ҳолда юзага келади, яшайди ва соҳа учун хизмат қилади. Тиббиётни терминсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки фаннинг мавжудлиги ва ривожланиши маълум маънода терминлар билан боғлиқ. Термин фаннинг яшаш ва курашиш куралидир. Тиббиётга оид терминлар узоқ-узоқ ўтмишдаёқ шакллана бошланган. Тиббиёт терминлогияси тарихига назар ташлаймиз. Сурия, Бобил, қадимги Миср ва қадимги Юнонистон тиббиётнинг асосини ташкил этган бўлсада, бизгача шифокорлар ёзувларидан ҳеч қандай тил даллиллари топилмаган. Ҳиндистон, Миср халқларнинг тиббий луғати ва Европа тиббий терминологиясининг хронологияси Гиппократнинг асарлари ва унга бағишланган “Гиппократ тўплами” дан кўплаб тиббий мерос бизгача етиб келганлигидан хабар беради. Аристотель ҳам тиббий луғатни тўлдириш учун самарали фаолият олиб борган. Тиббий атамалар тарихидаги кейинги босқич Эллинистик давр Рим ва Лотин терминологиясининг ривожланиши билан боғлиқ. IX-X асрларда араб тиббий терминологияси ривожлана бошланди. Гиппократнинг деярли барча асарлари араб тилига таржима қилинди. XV асрга келиб араб тиббиёт тили кучсизланиб, яна лотин тиббий терминологияси ривожлана бошланди. Қадимги рус тиббий луғатлари яратила бошланди. Рус тиббий терминологияси юнон-лотин тиллари асосида ривожланди. Дунё тилшунослигида тиббий терминология кўплаб тадқиқотчилар томонидан ўрганилган ва турли илмий муҳокамага сабаб бўлган масалалар. А.А. Реформатского, Г.О. Винокура, В.В. Виноградова, Д.С. Лотте, В.М. Лейчика, В.П. Даниленко, Б.Н. Головина, С.В. Гринева, В. А. Татарина, А.И. Моисеева, В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Д.С. Лотте, Кобрин, А.С. Герд, В.А.Татарин, Н.Б. Гвишиани, П.Н. Денисов, Л.А. Капанадзе, Т.Л. Канделаки, А.В. Суперанская, Г.П. Немец, И.М. Кобозева, Т.Х. Каде, Л.Ю. Буянова, С.Г. Казарина каби тилшунос олимлар томонидан тиббий терминлар, тиббиёт лексикасининг турли томонларини лотин-рус-инглиз тили материаллари асосида тадқиқ этишган. Мазкур тадқиқотчилар талқинида тиббиёт терминларнинг турли қирралари, хусусан, уларнинг этимологияси, шаклланиш омиллари, маъновий гуруҳлари ҳамда функционал жиҳатлари, миллий-ментал хусусиятлари изоҳланган қатор луғат ва электрон луғатлар яратилган.

Ўзбек тилшунослигида ҳам тиббий терминология бўйича қатор илмий изланишлар олиб борилган. Аммо тилшунослигимизда тиббий атамаларнинг электрон луғатлари мавжуд эмас. Электрон луғатларнинг афзалликлари шундаки, ўзбек тилшунослигида йўқолиб бораётган халқона атамаларимизни қайта тиклаш, ёки лингвистика ва тиббиёт ораллиғида ечимини қутаётган муҳим масалаларни бартараф этишга хизмат қилади. Тиббий атамалар электрон луғати яратилган луғатлардан батамом фарқланиб, унда тиббиётга оид атамалар (терминлардан фарқланган ҳолда халқона услубда яъни оммабоп услубда) бадиий тасвирлар орқали изоҳланади. Тиббий лексикография соҳасининг онлайн ривожини ҳамда лексеманинг бутун моҳиятини тезкорлик билан китобхонга етказиш имкониятини беради. Маълумки, маълумотларни қайта ишлаш тартибини автоматлаштириш, янги фаол лексикографик системаларни яратиш, бунинг натижаси сифатида анъанавий луғатлардан автоматлашган (электрон) луғатлар яратишга ўтиш давр талаби саналади. Биз олдинги тадқиқотларимизда “Тиббий атамаларнинг тасвирий-изоҳли электрон луғати” нинг назарий асослари ҳақида батафсил тўхталган эдик. Бугунги мақоламизда ушбу луғатни амалиётга қандай жорий этилиши ҳақида тўхталмоқликни жоиз деб билдик. Ушбу электрон луғатдаги тиббий бирликлар изоҳи асосан 3 мавзувий гуруҳдан иборат.

1. Тана аъзолар номи билан боғлиқ бирликлар.
2. Физиологик ҳолат номи билан боғлиқ бирликлар.
3. Касаллик номлари билан боғлиқ бирликлар.

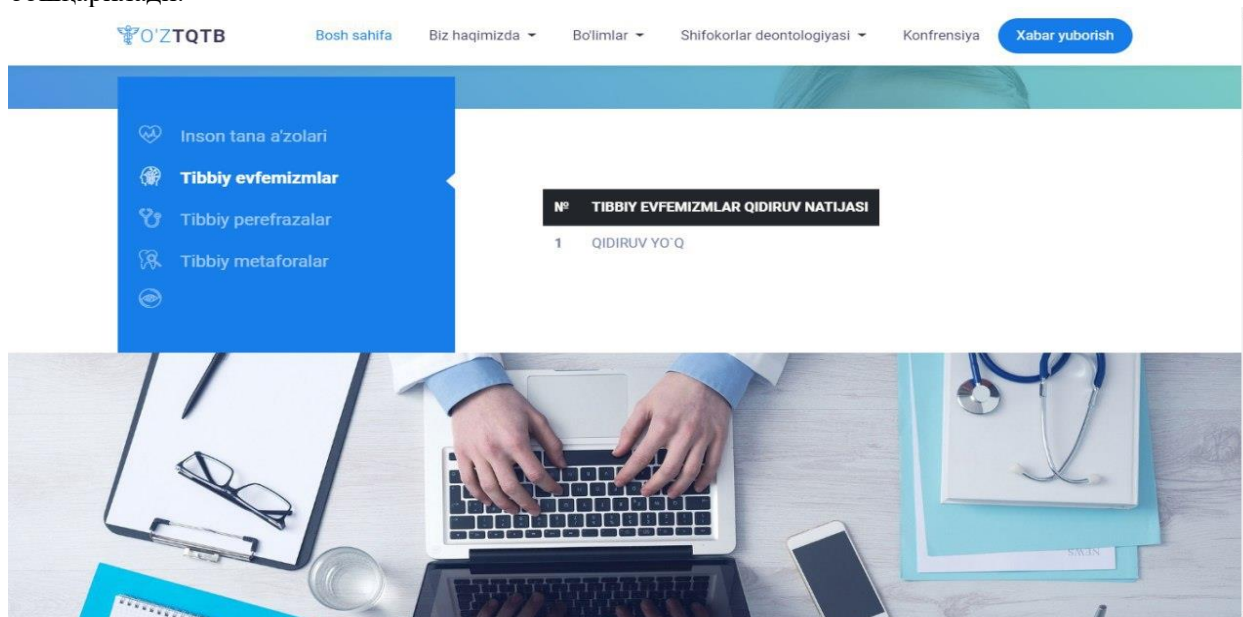

Бу 3 мавзувий гуруҳларнинг ўзи ҳам ички қисмларга бўлинади. Масалан, Инсон тана аъзолари 3 гуруҳга : жинсий аъзо, тана аъзо, ички аъзо каби.

Ҳар бир тиббий бирлик 3 хил лингвистик бирлик эвфемистик, перефразистик, метафорик кўринишда тавсифланади.
Қидирув тугмалари орқали луғат

бошқарилади.

Масалан:

ЖИНСИЙ АЪЗО НОМЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚ ТИББИЙ БИРЛИКЛАР

Бокиралик мезони (эвф.) *Қизлик пардаси – бокиралик мезоними? (“Шифо-инфо”, 2019. №11. –Б.32.)*

Ёргоқ (эвф.) *Ўғил болада ёргоқ ичидаги ҳарорат тана ҳарорати бўлмиш 36-36,5 дан 1-1,5 гача паст, яъни 35-35,5 даража бўлади. Айнан шу паст ҳарорат моякларнинг яхши ривожланишига етарлича имкон беради. (“Шифо-инфо”, 2016. №13. –Б.34.)*

Жиддий аъзолар (эвф.) *Жиддий аъзоларни микроблардан тозалаида (дезинфекция), ишқорли совунлардан фойдаланган маъқул. (“Шифо-инфо”, 2016. №20. –Б.21.)*

Иффат пардаси (эвф.) *Гимен, яъни иффат пардаси қин даҳлизи ва унинг бўшилиги орасида, тахминан, 1,5-3 см ичкарилиқда жойлашган шиллиқ қават бурмаларидан иборат бўлади. (“Бекажон”, 2017.№11. –Б.23.)*

Наслий тизим органлари (эвф.) *Жинсий аъзолар кўпайиши ёки репродуктив наслий тизим органлари деб ҳам юритилади. (“Ташхис”, 2018. №12. –Б. 12.)*

Номус пардаси (эвф.) *Бокира қизларда қин тешиги ташқаридан кирилган томондан нозик бириктирувчи тўқимали номус пардаси билан қопланган бўлади. (“Бекажон”, 2017.№11.– Б.23.)*

Нозик соҳалар (эвф.) *Сочиқлардан фойдаланишида ҳам эътиборли бўлиш фойдадан холи бўлмайди. Нозик соҳалар учун сочиқлар ҳам тоза, юмшоқ ва, энг асосийси, шахсий бўлмоғи зарур. (“Шифо-инфо”, 2016.№20. –Б.34.)*

Остлар (эвф.) *Тоза туғилган чақалоқ қизчанинг остлари шундай ювиладик, инфекция вужудга келишидан сақлайди. (“Ҳамшира”, 2018.№21.–Б.11.)*

Орт (эвф.) *Ортим бирам ачишидики, бирам ачишидики, асти қўяберинг...(Ў.Ҳошимов. Икки карра икки –беш. –Б. 186.)*

Орқа чиқарув йўли (эвф.) *Орқа чиқарув йўли гигиенасида махсус ювувчи воситалардан фойдаланиш тавсия қилинмайди. (“Шифо-инфо”, 2016. №20. –Б.33.)*

Пешоб чиқариш канали (эвф.) *Беморда пешоб тутилиши кузатилгани боис унга цистостома ўрнатилади. Бу усул аденоманинг пешоб чиқариш каналини бевосита эзиб турувчи қисми олиб ташланади. (“Шифо-инфо”, 2016. №20. –Б. 47.)*

ТАНА АЪЗОЛАРИ НОМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ТИББИЙ БИРЛИКЛАР

Ижод маскани (эвф.) *Бачадон – аёлнинг ижод маскани. Бачадоннинг ҳолати бу дунёда ўзингизни аёл, она, хотин сифатида қай даражада намоён эта олганингизни акс эттиради. (В.Синельников. Дардингни сев.–Б.285.)*

Буйрак - бир жуфт жафокаш (эвф.) *Хафақоннинг асоратлари бир жуфт жафокашга азият етказмаслиги учун доимий тарзда қон босимини ўлчатиб туриш мақсадга мувофиқдир. (“Шифо-инфо”, 2017.№19. –Б.9.)*

Пешоб пуфаги (эвф.) Абу Али ибн Сино гиёҳлардан қўрак оғриғи, ўпка ва пешоб пуфаги касалликларини даволашда самарали фойдаланган. (“Шарқ табобати”, 2017. №2. –Б.4.)

Танани тозаловчи беминнат ва заҳматкаш аъзо (эвф.) Касалликлар танамизни тозаловчи беминнат ва заҳматкаш аъзога инфекция тушириб, хасталик авж олишига сабаб бўлади. Ортиқча вазн ва қабзият буйракларга ҳалокатли таъсир кўрсатиши мумкин. (“Шифо-инфо”, 2017. №19. –Б.9.)

Таянч ва суянч тимсоли (эвф.) Ҳар қандай зўриқиш таянч ва суянчимиз тимсолига таъсир қилади. Бу муаммо ўзингиз қўлингиздан келмайдиган ишни бажарилиши оқибатида пайдо бўлади. (В.Синельников. Дардингни сев.–Б.227.)

Тананинг бош қўмондони (эвф.) Бош мия асоси (пастки юзаси)дан олдинма кейин бошланувчи 12 жуфт нерв. Тананинг барча аъзоларини бошқарувчи бош қўмондон.

Танамизнинг чегараси (эвф.) Тери танамизнинг чегараси. У
ишкастланганда кучли оғриқни ҳис қиламиз. (“Ташхис”, 2018. №1. –Б. 22.)

Экспертчи (эвф.) Тил – экспертчи, кичик аъзо. (“Ташхис”, 2018. №5. –Б. 9.)

Кўзгу мисол шаффоф аъзо (эвф.) Юрак инсон вужудидаги энг нозик, кўзгу мисол шаффоф аъзо ҳисобланади. Унга ўта мулойим муносабатда бўлиш зарур, у инсоннинг ҳар қандай касаллигининг энгиб кетишида жуда катта хизмат қилади. (“Ҳамшира”, 2018. №3. –Б. 13.)

Кислород ташувчи (эвф.) Ўпка – кислород ташувчи аъзо қандай тузилган? (“Шифо-инфо”, 2017. №12. –Б.4.)

Кўкс (эвф.) Ҳар киши анжир тановул айласа, Кўксидан балғамни ҳайдаб бартараф қилғай тамом. Турп уруғин егин, тандан балғамни даф қилур, Гар йўтал бўлсанг, йўталга дори бўлғай, на қилур. (Малҳам табобати)

“Меҳнат дафтарча” (эвф.) Қоматингизни кўркамлашириш учун “меҳнат дафтарчангиз”даги қисмларни озгина қисқартишга тўғри келади. (“Даракчи”, №64. – Б. 32.)

Эшиги туйнуксиз жой (эвф.) Боланинг вужудимизда пайдо бўлишию, яшаб, озиқланиб, эшиги туйнуксиз жойда нафас олиши ва тугилиши– мўъжизанинг ўзгинаси! (“Ташхис”, 2016. №19. –Б.16.)

Тўпланган тиббий лингвистик бирликлар асосида луғатнинг семантик базаси шакллантирилади ва таснифланади. “Тиббий эвфемизмлар луғати”, “Тиббий перифразалар”, “Тиббий лексика метафоралари” луғатлари ишлаб чиқилади ва нашр этирилади. Бунинг амалий натижаси эса ахборотни қайта ишлаш жараёнига автоматик усулларни татбиқ қилиш тиббий лингвистика, лексикография соҳасида ҳам мобил иловаларнинг имкониятлари асосида махсус оптимал технологиялар асосида ишлашни, луғатчиликка замонавий инфорацион лексикографик дастурларни фаол қўллаш орқали йўлга қўйилади. Бундан ташқари, ўзбек атамашунослиги захирасини бойитиш мақсадида ушбу автоматик луғатда терминларнинг атамалар орқали ёритилиши, аниқ ва ихчам терминлар ўрнига сермазмун изоҳларнинг берилиши, айтилиши ноўрин бўлган тиббий терминларнинг ноёб тиббий атамалар билан тўлдирилиши, уларни яратишда она тили имкониятларидан кенг фойдаланиши асос қилиб олинади.

Зеро, соҳа лингвистикасига киришиш жамият тараққиёти билан амалий боғлиқ. Чунки жамият саломатлиги шахснинг руҳий, жисмоний, маънавий соғломлигига боғлиқ. Демак, бу борада электрон луғат аҳолининг турли тоифа ва қатлам вакиллари билан иш кўрадиган тиббиёт соҳаси мутахассис-ходимлари учун ўз фаолияти жараёнида юксак маданий нутқ кўникмаларига эга бўлишлари ҳамда тил захирасидаги ҳар бир сўздан эҳтиёткорона фойдаланишлари улар касбий маҳоратининг зарурий шарт бўлган лисоний воситаларга масъулиятли ёндашишини талаб қилади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи”// 2019 йил, 21 октябрь// <http://uza.uz/oz/politics/>
2. Қосимов А. Тиббий терминлар изоҳли луғати. Икки жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Абу Али ибн Сино, 2003. – 568 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2006. –671 б.
4. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2002. 164 б.

5. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати // Н. Маллаев таҳририда. –Тошкент: Ўқитувчи, 1967. –300 б

ЎЗБЕК ТИЛИДАН ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛИГА ТАРЖИМАНИНГ ФУНКЦИОНАЛ МОДУЛИ

FUNCTIONAL MODULE OF TRANSLATION FROM UZBEK TO KARAKALPAK

Назирова Элмира Шодмановна*
Абидова Шахноза Баходировна*
Жамолов Нарзулло Файзулла угли*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek tilidan qoraqalpoq tiliga tarjima jarayonining funksional modullari, bir tildan ikkinchi tilga tarjimaning sxematik ko'rinishlari keltirilgan.*

Annotation: *This article presents the functional modules of the translation process from Uzbek to Karakalpak, schematic representations of translation from one language to another.*

Kalit so'zlar: *IDEF0, elektron tarjimon, funksional modul, til.*

Keywords: *IDEF0, electronic translator, functional module, language.*

Электрон таржимон жараёни (ЭТ) кириш матнига татбиқ этиладиган ўзгаришларнинг кетма-кетлиги бўлиб, уни чиқиш тилидаги матнга айлантиради, бу эса чиқиш тилининг воситаси сифатида асл матннинг маъносини ва одатда тузилишини максимал даражада қайта яратиши керак. Алоҳида жумлалар бўйича билвосита таржимани амалга оширувчи классик электрон таржимон (SMP) тизимларида ҳар бир жумла уч босқичдан иборат бўлган трансформациялар кетма-кетлигидан ўтади: ТАҲЛИЛ-ТРАНСФЕР-СИНТЕЗ. Ҳар бир босқич, ўз навбатида, оралик трансформацияларнинг мураккаб тизимини ўзида акс эттиради.

Агар электрон таржимонни яратиш бир тил гуруҳига қиравчи тегишли тиллар асосида амалга оширилса, таржима энг кам хато билан юқори сифатли бўлади. Аксинча, агар турли тиллар оиласига мансуб бўлган тиллар ўртасида таржима жараёни амалга оширилса, хатолар сони ортади.

Ўзбек тили туркий тиллар оиласига қиради, лотин ва кирилл алифболаридан фойдаланади ва қорақалпоқ, фин-уйғур, япон ва монгол тиллари каби агглютинатив турга қиради. Бу шуни англатадики, ҳар бир морфологик қийматлар алоҳида аффикс сифатида тавсифланади ва ҳар бир қўшимча аффикс битта қийматга эга бўлади.

Бунинг авфзаллиги шундаки, асос ва аффикслар тўпламидан ташкил топган мураккаб сўзлар, осонлик билан таркибий қисмларга ажратилади.

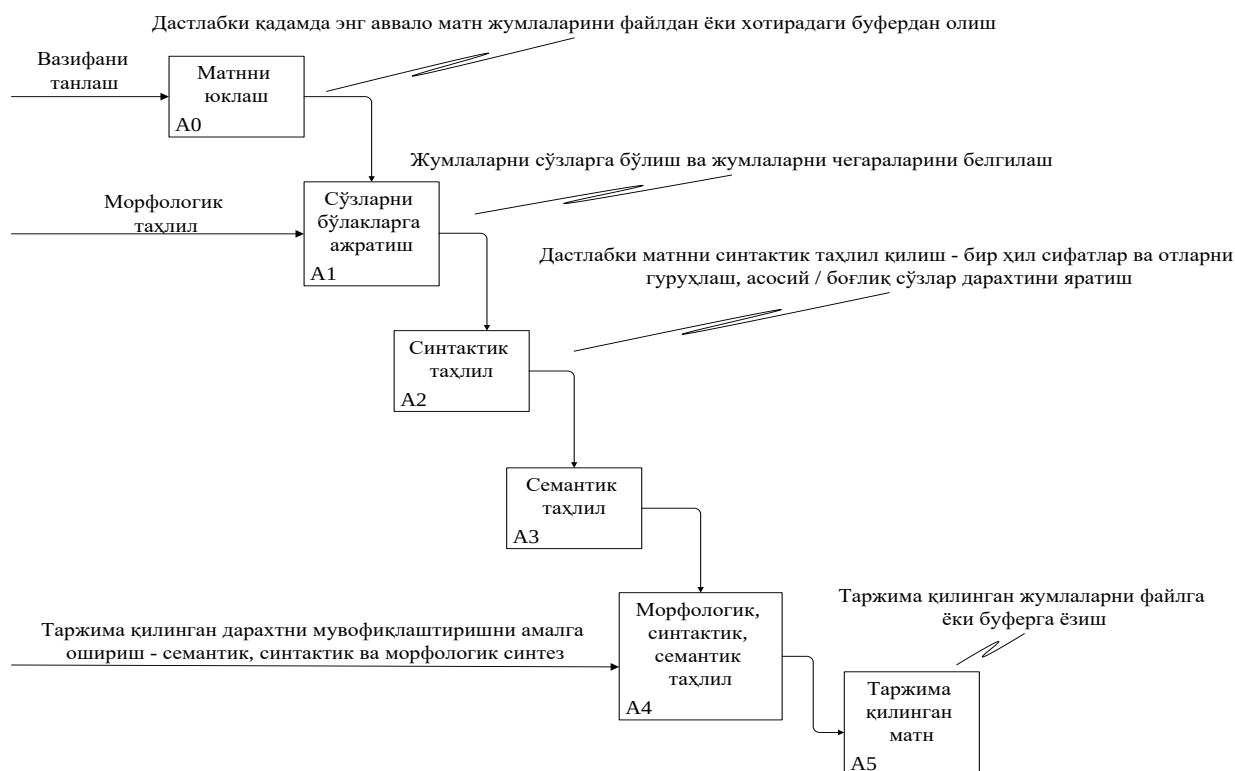
Умуман олганда, электрон таржимонлар яратиш, сўзларни морфологик таҳлилларини амалга ошириш компьютер лингвистикасининг бир бўлаги ҳисобланади.

Қуйидаги схемада бир тилдан иккинчи бир тилга матнни таржима қилувчи электрон таржиманинг IDEF0 схемаси тасвирланган:

* Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ, т.ф.д., доцент, elmira_nazirova@mail.ru

* Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ, катта ўқитувчи, shaxnoza23@mail.ru

* Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ, магистрант, jamolovnarzullo375@gmail.com

1-расм. Электрон таржимоннинг IDEF0 схемаси

Ушбу схемада электрон таржимага матнни юкланиш, таржима жараёнини амалга ошириш учун матнни гап бўлаклари, гапларни сўз бўлакларига бўлинишини кўриш мумкин.

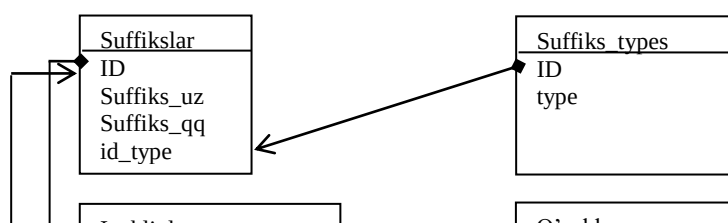

2-расм. Дастурий таъминот ишлашининг функционал схемаси

Ушбу юқорида келтирилган схемада икки тилли электрон таржимоннинг ишлаш жараёнининг функционал модули тасвирланган. Ушбу функционал модулдан кўриниб турибдики, электрон таржимон таржимани амалга оширишдаги вазифалар кетма-кетлиги тасвирланган.

Электрон таржимон қуйидаги модуллардан ташкил топган:

1. Сўзларни тил бўйича олд ва орт қўшимчаларни ҳамда ўзак сўзни ҳисобга олувчи модул.
2. Луғатда киритилган сўзларни олд ва орт қўшимча ва ўзак сўзни ҳисобга олган ҳолда қидирувчи модул.
3. Луғатдаги сўзларни таҳрирловчи, ўчирувчи ва янгисини қўшувчи модуллар мавжуд.

3-расм. Электрон таржимоннинг IDEF1x схемаси

Юқорида келтирилган IDEF1x схемасида электрон таржимон яратишда шакллантирилган жадваллар ва уларнинг ўзаро бир-бирига боғланиш усуллари кўрсатиб ўтилган.

Агарда таржима килинишда фойдаланилаётган сўзлар маълумотлар базасида учрамаса, фойдаланувчига огоҳлантириш беради ёки шу сўзни ўзини чиқаради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Абидова Ш.Б. Лингвистическая схема трансферной системы двуязычного перевода”. // Тезисы международной конференции “Актуальные проблемы прикладной математики и информационных технологий. – Тошкент, 2019, 14-15 ноябр. – С. 283-284.
2. Нуралиев Ф.М., Абидова Ш.Б. Роль морфологии узбекского языка для создания электронного переводчика. // Математик моделлаштириш, алгоритмлаш ва дастурлашнинг долзарб муаммолари” республика илмий-амалий конференцияси материаллар тўплами. – Тошкент, 2018, 17-18 сентябр. – Б. 373-375.
3. Нуралиев Ф.М., Абидова Ш.Б. Роль морфологии при переводе с одного языка на другой. // Материалы докладов 84-й научно-технической конференции, посвященной 90-летию БГТУ и Дню белорусской науки (с международным участием). – Минск, 3-14 феврал 2020. – С. 366-369.
4. Нуралиев Ф.М., Абидова Ш.Б., Холикулова Х.С. ЭЛЕКТРОН ТАРЖИМОН ЯРАТИШДА СЎЗЛАРНИНГ СЕМАНТИК МОДЕЛИ. // “Инновацион ғоялар, ишланмалар амалиётга: муаммолар ва ечимлар” Халқаро илмий-амалий онлайн анжуман. – Андижон, 2020, 27-28 май. – Б. 199-200.

“O‘ZBEK TILI ASSOTSIATIV LUG‘ATI”NI TUZISHDA QO‘LLANILGAN TAJRIBA METODI

EXPERIMENTAL METHOD USED IN PREPARING THE “ASSOCIATION DICTIONARY OF THE UZBEK LANGUAGE”

Tojiboyev Botir Raximjonovich*

Annotatsiya: Ushbu maqolada milliy-madaniy birliklar asosida tuzilgan “O‘zbek tili assotsiativ lug‘ati”ning tahlili va unda qo‘llangan metodlar haqida so‘z yuritiladi. Ushbu lug‘atda o‘zbek millatigagina mansub bo‘lgan milliy birliklarning assotsiativ munosabati tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: assotsiatsiya, milliy-madaniy birlik, assotsiativ bog‘lanish, assotsiativ munosabat, assotsiativ tahlil, assotsiativ tajriba, lisoniy omil, nolisoniy omil.

Annotation: This article discusses the analysis of the Associative Dictionary of the Uzbek Language on the basis of national-cultural units and the methods used in it. This dictionary analyzes the associative relations of ethnic groups characteristic of the Uzbek nation.

Keywords: association, national-cultural unity, associative connection, associative attitude, associative analysis, associative experiment, linguistic factor, non-linguistic factor.

Bugungi kunda dunyo tilshunosligida assotsiativ lug‘atlar asosiy hollarda an‘ana bo‘lib qolgan erkin assotsiativ tajriba metodi natijalari asosida yaratib kelinmoqda. Bu metodga ko‘ra sinaluvchilardan taqdim etilgan stimulni eshitish (yoki o‘qishi) bilan xotirasida tiklangan faqat birinchi javob reaksiyasini so‘rovnoma zudlik bilan qayd etish so‘raladi. Ammo jahon tajribasida bog‘li assotsiativ tajriba turi orqali ham assotsiativ me‘yor yaratilganligi kuzatiladi. Bu metodga ko‘ra sinaluvchilardan muayyan vaqt davomida (ko‘pincha 1-3 daqiqa oralig‘ida) stimul so‘zga nisbatan istalgan miqdordagi javob reaksiyalarini ifoda etish so‘raladi. Nazarimizda, stimul so‘zga til egasi xotirasida tiklangan faqat bitta javob reaksiyasini yozish talab etilganda, sinaluvchilarning til birligini tasavvur etishi, uning xotirasi imkoniyatlari chuqur ochilmay qoladi. Tajribalarda shunday holatlar ham kuzatilganki, sinaluvchilardan stimul so‘z bo‘yicha faqat bitta javob reaksiyasini yozish talab etilsa-da, ular ba‘zan bir necha assotsiatsiyalarni qayd etishgan. Bu holat inson tasavvurlari chegarasining kengligi, tasavvurda yondosh hodisalar yolg‘iz tiklanmasligini ko‘rsatadi. Masalan, *oila* so‘zi xotiramizda faqat otaning o‘zini emas, uning yonida turgan ona va farzandlarni ham bir vaqtda yodga soladi.

Keyingi yillarda zamonaviy tilshunoslikning psixolingvistika, pragmatolingvistika, ontolingvistika, sotsiololingvistika, assotsiativ tilshunoslik kabi yo‘nalishlari jadallik bilan rivojlanib bormoqda. Ayniqsa, assotsiativ tilshunoslik bo‘yicha jahon tilshunosligida birqancha lug‘atlar yaratilgan. Biz quyida so‘z yuritmoqchi bo‘lgan “O‘zbek tili assotsiativ lug‘ati (milliy-madaniy birliklar)” o‘zbek tili egalarining lisoniy qobiliyatini namoyish etuvchi lug‘at sifatida ahamiyatli. Lug‘at mualliflari aytishganidek, “bu tipdagi lug‘atlar muayyan tilning lug‘at tarkibini tekshirish, til egalarining leksik zaxirasi, xotirasi haqida ma‘lumotga ega bo‘lish, olam haqidagi tasavvurlari, bilimining tilda aks etishi masalasini o‘rganish, tilni me‘yorlashtirish kabi maqsadlarni ko‘zda tutadi” [Lutfullayeva va b., 2019: 3]. Xarakterli jihati shundaki, bu lug‘at o‘zbek xalqining tarixiy xotirasi ichiga kirib, uning o‘tmish madaniyati haqida ham ma‘lumot bera oladi.

Lug‘at materiallarini tahlil qilar ekanmiz, zamonaviy o‘zbeklarning milliy qadriyatlarimizni qanday bilishlari, qay darajada tasavvur qilishlari, milliy-madaniy birliklari bo‘yicha til bilimlarini anglab yetamiz. Stimul so‘zlarga berilgan xalq maqollari, matallar, hikmatlar, iboralar hamda o‘ziga xos individual qo‘llanishlardan iborat assotsiatsiyalar o‘zbek xalqining o‘tmishi, dunyoqarashi, milliy ongi va tafakkuri haqida tasavvur uyg‘ota oladi.

Ahamiyatlisi shundaki, lug‘atda stimul so‘z vazifasini bajargan har bir milliy-madaniy birlikning semantik strukturasi, derivatsion, uslubiy, dialektal, pragmatik xususiyatlari to‘liq ochib berilgan, sintaktik aloqalari yorqin aks etgan. Unda so‘zning izohli lug‘atlarda aks etmagan madaniy semasi, shevaga xos variantlari ham o‘z ifodasini topgan. Masalan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da *palov*

* Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, botirtajiboyev19@gmail.com

leksemasining milliy-madaniy semasi qayd etilmagan. Bu sema assotsiativ maydonda quyidagi birliklar orqali ochib berilgan: *milliy taom, milliy ovqat, milliylik, milliylik ifodasi, o'zbek milliy taomi*.

Shuningdek, lug'atda o'zbek tili egallari xotirasidan mustahkam o'rin olgan pretsedent birliklar, konnotativ ifodalar, til egallarining baho munosabatini aks ettiruvchi o'ziga xos qo'llanishlar o'rin olgan.

Bog'li assotsiativ tajriba turining muhim tomoni shundaki, unda sinaluvchilarga javob reaksiyalarini yozishda chegara qo'yilmasligi bois bir stimol so'z bo'yicha nafaqat jamoaviy xususiyatga ega, balki o'ziga xos individual assotsiativ qatorlarning ham bayon etilishini ta'minlaydi. Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, sinaluvchilar 3 daqiqada 10 ga yaqin javob reaksiyasini yozishga ulgurishar ekan.

Ayrim tilshunolar bog'li assotsiativ tajribada olingan oxirgi javob reaksiyalarining stimol so'z bilan assotsiativ aloqasi kuchsiz bo'lishi, hatto stimol so'z bilan bog'lanmasligi haqida fikr yuritishadi. Bizningcha, bu o'rinda javob reaksiyalarining stimol so'z bilan faqat semantik aloqasi nazarda tutiladi. Ammo javob reaksiyalari har doim ham so'zlar orasidagi semantik aloqa asosida hosil bo'lavermaydi. Javob reaksiyalarining hosil bo'lishida nafaqat lingvistik omillar, balki ekstralingvistik omillar ham muhim o'rin tutishini inobatga olish lozim. Albatta, bunday vaziyatda stimol so'z va javob reaksiyasining semantik aloqasi haqida gapirish o'rinli bo'lmas, ammo ularning bir-biri bilan mantiqiy jihatdan assotsiativ bog'lanishini inkor etib bo'lmaydi. Masalan, *belbog'* stimol so'ziga sinaluvchi Sh.Mamadaliyev (filolog, 43 yosh) tomonidan berilgan *bobom* javob reaksiyasi ekstralingvistik omil orqali hosil bo'lgan. Ya'ni sinaluvchi *belbog'* stimol so'zini eshitganda bobosining *belbog'* bog'lab yurish holati tasavvurida jonlangan. Bu holat *belbog'* stimol so'zi orqali *bobom* javob reaksiyasining yuzaga kelishiga olib kelgan. Demak, bunday holatlarda ham javob reaksiyalari stimol so'zdan mantiqan uzilib qolmaydi.

Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, ayniqsa, milliy-madaniy birliklarga berilgan javob reaksiyalari qatori bir-biri bilan zich bog'lanishi bois assotsiativ aloqada kuchli uzilish kuzatilmaydi. Masalan, sinaluvchi M.Rahmatov (filolog, 53 yosh) tomonidan *atala* stimol so'ziga berilgan javob reaksiyalari quyidagicha: *sut va undan tayyorlanadigan taom, taom turi, tuqqan ayol, quyuq bo'tqa, atala tayyorlash jarayoni, onam, atala tayyorlayotgan ayol, atala soladigan idish (sirli bedon), yo'l, avtobus, tug'ruqxona*.

E'tibor berilsa, sinaluvchi 3 daqiqa ichida *atala* stimol so'ziga 11 ta javob reaksiyasini yozgan. Bu o'rinda *atala* stimol so'zi bilan semantik jihatdan bog'lanmagan javob reaksiyalari sifatida *yo'l, avtobus* birliklarini ko'rsatish mumkin bo'lar. Ammo bu javob reaksiyalarining ham sinaluvchi uchun bevosita *atala* stimol so'zi bilan bog'liq holda shakllanganligi sezilarli. Sinaluvchi tasavvurida farzand ko'rgan ayolga onasining *atala* pishirishi, uni idishga solib, avtobusda tug'ruqxonaga yo'l olinganligi tasviri gavdalangan. Bu holat stimol so'zga nisbatan javob reaksiyalarining yuzaga kelishida ekstralingvistik omillarning muhim rol o'ynaganini ko'rsatadi. Demak, javob reaksiyalarining hosil bo'lishida, sinaluvchi omili, uning stimol so'zni qay tarzda, qanday idrok etishi, stimol so'z bilan bog'liq holda tasavvurida tiklangan individual obraz kabilar nihoyatda ahamiyatlidir.

“O'zbek tili assotsiativ lug'ati (milliy-madaniy birliklar)”ni tuzishda til egallarining milliy-madaniy birliklar bo'yicha tasavvurlari, qarashlarini chuqurroq o'rganish maqsadida noan'anaviy tarzda erkin assotsiativ tajribaning alohida ko'rinishi hisoblangan bog'li assotsiativ tajribadan foydalanilgan. Assotsiativ tajriba jamoaviy tartibda yozma va og'zaki so'rovnomasida asosida tashkil etilgan.

Dunyo tilshunosligida assotsiativ me'yorlarning aynan shu tajriba metodi asosida yaratilganligi ham kuzatiladi. Xususan, golland tilining “Word associations: Norms for 1424 Dutch words in a continuous task” assotsiativ me'yori shu tajriba usulida yaratilgan. Unda Belgiya Leven universitetining 10292 ta talabasi ustida o'tkazilgan assotsiativ tajriba natijalari qayd etilgan. Lug'atda 1424 ta stimol so'z (1266 ta ot turkumiga mansub birlik, 77 ta fe'l, 80 ta sifat va 1 ta son turkumiga oid birliklar) bo'yicha 3 ta birinchi javob reaksiyasini yozish so'ralgan. Tajriba natijasida jami 30311 ta stimol so'z va javob reaksiyasi hosil qilingan. [De Deyne & Storms., 2008: 6]

“O'zbek tili assotsiativ lug'ati (milliy-madaniy birliklar)”ni tuzishda ham assotsiativ tajribaning shu turidan foydalanilgan. Sinaluvchilarga faqat 3 ta javob reaksiyasini emas, balki 1 daqiqa ichida xotirasiga kelgan birinchi va yoki istalgan miqdordagi birliklarni bayon etish topshirig'i berilgan.

Lug'at yaratish ishi bir necha bosqichda amalga oshirilgan. Birinchi bosqichda lug'at mualliflari tomonidan milliy-madaniy belgiga ega xarakterli stimol so'zlar ajratib olingan. Ma'lumki, assotsiativ lug'atlar tuzishda stimol so'z sifatida ko'pincha yuqori chastotali leksemalar tanlanadi. “O'zbek tili assotsiativ lug'ati”ni yaratishda 100 ta turli mavzudagi milliy-madaniy birlik tanlangan.

Stimul soʻzlar roʻyxatini tuzishda milliy-madaniy birliklarning qoʻllanish doirasi, mavzusi, faollik darajasi, milliy-madaniy oʻziga xosligi kabilarga eʼtibor qaratilgan. Jumladan, sinonimik munosabatdagi madaniy birliklardan nisbatan faol qoʻllanuvchisi tanlab olingan. Masalan, *chopon*, *toʻn* sinonimik qatorida nisbatan faol qoʻllanishda boʻlgan *chopon* leksemasi olindi; *qiyiqcha*, *belbogʻ* qatorida adabiy tilda faol ishlatiladigan *belbogʻ* leksemasi; *goʻshanga*, *chimildiq* qatorida esa *chimildiq* leksemasi tanlangan. Bugungi kunda baʼzi milliy-madaniy birliklar (*chakmon*, *boʻyra*, *oʻgʻir*, *juvoz* kabilar)ning qoʻllanish chastotasi yuqori boʻlmasa-da, koʻpchilikka tushunarli ekanligi, ularning qachonlardir til egalari madaniy hayotida muhim oʻrin tutgani inobatga olinib, stimul soʻzlar roʻyxatiga kiritilgan. Shuningdek, *qurtava*, *loʻla yosti*q, *olacha* kabi qoʻllanish doirasi hududiy chegaralangan birliklarning ham milliy-madaniy oʻziga xosligi inobatga olinib, stimul soʻzlar roʻyxatiga kiritilgan.

Uyadosh birliklarning assotsiativ tarzda bir-birini yodga solib turishi eʼtiborga olinib, ular ichida nisbatan faol qoʻllanishda boʻlgan birlik stimul soʻz sifatida tanlangan. Masalan, *xomsuvoq*, *shuvoq*, *loysuvoq* uyadosh soʻzlar qatoridan *loysuvoq* leksemasi olingan. Yoki *turshak*, *mayiz*, *qoqi* birliklari qatoridan *turshak* leksemasi stimul soʻz sifatida qabul qilingan.

Butun-qism munosabatidagi milliy-madaniy birliklar qatorida butunni anglatuvchi birlik stimul soʻz sifatida olingan. Jumladan, *beshtik*, *sumak*, *tuvak*, *qoʻlbogʻ*, *oyoqbogʻ*, *toʻshakcha*, *koʻrpacha*, *yosti*qcha qatoridan *beshtik* leksemasi tanlangan. Tur va jins bildiruvchi milliy-madaniy birliklar ichidan stimul soʻzlarni ajratishda ikki xil yoʻl tutilgan. Stimul soʻzni belgilashda tur va jins bildiruvchi birliklarning milliy-madaniy belgisining ustuvorligiga eʼtibor qaratilgan. Masalan, *atlas*, *xonatlas*, *sakkiz tepki atlas*, *sariq atlas*, *qora atlas* birliklari qatorida jins bildiruvchi *atlas* milliy-madaniy birligi tanlangan. *Toʻy*, *fotiha toʻyi*, *beshtik toʻyi*, *sunnat toʻyi* birliklari qatorida *toʻy* leksemasi jins tushunchasini anglatasa-da, milliy-madaniy belgisiga ega emasligi sababli stimul soʻz sifatida olinmagan. Xuddi shunday, *somsa* va uning turlarini bildiruvchi leksemalar qatoridan milliy-madaniy belgisi ustuvor boʻlgan *koʻk somsa* birligi stimul soʻz sifatida ajratib olingan.

Koʻp maʼnoli madaniy birliklar takror javob reaksiyalarini hosil qilishi inobatga olinib, stimul soʻz sifatida asosiy hollarda bosh maʼnosida qabul qilingan. Masalan, *sayl* leksemasi faqat bosh maʼnosida olingan. Ammo milliy-madaniy belgi koʻp maʼnoli soʻzning boshqa maʼnolarida qayd etilsa, u shu maʼnosida stimul soʻzlar roʻyxatiga kiritilgan. Masalan, *kashta* stimul soʻzi *gul*, *kashta tikilgan mato* maʼnosida qabul qilingan.

Omonimik munosabatdagi madaniy birliklar sinaluvchini chalgʻitishi inobatga olinib, uning koʻzda tutilgan maʼnosi qavs ichida koʻrsatilgan. Masalan, *qatlama (non turi)*, *oʻsma (oʻsimlik)*, *surma (koʻz boʻyogʻi)* kabi.

Shuningdek, shevaga xos milliy-madaniy birliklar konnotativ, uslubiy jihatdan oʻziga xos boʻlsa-da, hamma sinaluvchilarga ham tanish boʻlavermasligini inobat olib, stimul soʻz sifatida tanlanmagan. Stimul soʻzlar roʻyxatiga bir leksemaning turli grammatik shakllari, uslubiy variantlari ham imkon qadar kiritilmagan.

ADABIYOTLAR

1. Лутфуллаева Д.Э. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: Meriyus, 2017.
2. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова, М. Ҳоҗиев А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1980.
3. Lutfullayeva D., Davlatova R., Tojiboyev B. Oʻzbek tili assotsiativ lugʻati (milliy-madaniy birliklar). – Toshkent: «NAVOIY UNIVERSITETI», 2019.
4. Манликова М.Х. Ассоциативный словарь русской этнокультуроведческой лексики. – Фрунзе: Мектеп, 1989.
5. Стернин И.А. О понятии лингвокультурной специфики языковых явлений // Язык. Словесность. Культура. – Москва, №1. – 2011.
6. De Deyne end Storms. Word associations: Norms for 1424 Dutch words in a continuous task. 2008

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ КОРПУСИДА ХАЛҚ ШЕВАЛАРИ РИВОЖЛАНИШ АСОСЛАРИГА БИР НАЗАР

A POINT OF VIEW AT THE BASICS OF THE DEVELOPMENT OF FOLK DIALECTS IN THE UZBEK NATIONAL CORPUS

Холова Муяссар Абдулҳакимовна*

Аннотация: соҳага оид тадқиқотда Ўзбек Миллий корпусда ўз аксини топаётган халқ шеваларининг илмий-назарий ва тавсифий-таҳлилий ўрганишга қаратилган ишлар Бойсун тумани "ж"ловчи тил вакиллари мисолида тадқиқ этилган. Бунда қипчоқ шевасининг нафақат ўзбек, балки қардош тиллар асосининг шаклланишидаги тутган ўрни ҳамда тадрижий тараққиётига эътибор берилган

Калим сўзлар: ўзбек стандарт тили, ау дифтонги, эронлашган ва эронлашмаган гуруҳлар, миллий корпусда диалектнинг ўрни, шеваларнинг лексик-мавзувий таснифи, адабий тил ва шевага оид 80 000дан ортиқ лексиканинг изоҳи

Abstract: Within the framework of a field study, using the example of representatives of the "speaking" language of the Baysun region, the work on the scientific-theoretical and descriptive-analytical study of the folk dialects reflected in the Uzbek National Corpus is studied. The main attention is paid to the role and gradual development of the Kipchak dialect in the formation of the basis of not only Uzbek, but also related languages.

Keywords: Uzbek literary language, diphthong, Iranized and non-Iranized groups, the role of the dialect in the national corpus, lexical-thematic classification of dialects, comments on more than 80,000 lexicons related to the literary language and dialect.

Ўзбек халқи ўзининг тарихий тараққиёт жараёнида ғоят мураккаб ва турли босқичларни ўз бошидан кечирди, турли халқлар билан ижтимоий, сиёсий ва маданий муносабатда бўлиб, ўз фонетик, лексик ва грамматик сатҳини бойитиб келди. Шу сабабли ўзбек тилининг луғат ва сўзлик таркиби узоқ даврнинг маҳсули бўлиб, шу халқнинг барча аъзолари учун тушунарли, иқтисодий-ижтимоий турмушда кўп қўлланиладиган, аниқ маъно бера оладиган, сўз ясалиши ва грамматик маъно бериш учун асос бўладиган жуда бой сўз ва сўз формаларига, фразеологик бирликларга эгадир.

Шеваларни маълум бир вақт оралиғидан сўнг яна ўрганиш табиий ҳолдир. Сабаби шиддат билан ривожланаётган бу даврда техника тараққиёти ва маданий-маиший ҳаётнинг ўсиб бориши "глобаллашаётган" келажак авлод тилидан шеваларни "сикиб" чиқариб, ўрнини адабий тилга ва адабий тил орқали кириб келаётган чет сўзларга бўшатиб бераётганлиги, диалектизмлар эса кекса авлод тилидагина сақланиб келинаётганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, шевалар бўйича олиб тадқиқотлар, бугунгача ўзбек шеваларининг фонетикаси, лексикаси, грамматикаси бўйича бир қанча китоб, монография ва мақолалар эълон қилинган бўлса-да, ҳозирги кунда ҳам шевалар диалектал луғат бойлиги тадқиқотчиларнинг диққат марказида турмоғи лозим.

Ушбу соҳага оид тадқиқотлар XX асрнинг 20-30- йилларида бошланган бўлса, бу даврдаги Е.Д.Поливанов, К.К.Юдахин, И.И.Зарубин сингари рус олимлари каби олимлар амалга оширилган ишларини эътироф этмаслик мушкул. Собиқ СССР даврида ўзбек тили у даражада кенг имкониятларга эга бўлмаса-да, рус тилшунослари, хусусан, шевашунослар томонидан илмий асосларга таянилган ҳолда тилимиз ва унинг ички бойиш манбаси бўлиб хизмат қилувчи шеваларимизни ўрганишга учун саъй-ҳаракатлар олиб борилди. Рус олимлари ўз илмий ишларида ўзбек стандарт тилини белгилаш учун уларнинг шеваларини атрофлича ўрганиш орқали ўзбек адабий тилининг бир меъёрга келтириш мумкинлигини таъкидладилар. Ўзбек тилшунослигида шеваларнинг фонетик, лексик, грамматик, хусусиятларига оид Т.Йўлдошев [Тожикистондаги ўзбек шевалари морфологияси, 1986: 23], С.Ибрагимов [Фарғона шевалари касб-хунарс лексикаси,

*Термиз давлат университети таянч докторанти, E-mail: xolovam@tersu.uz

1959: 8], Қ.Муҳаммаджонов [Жанубий Қозоғистон ўзбек шевалари морфологияси, 1983: 57], Н.Ражабов [Ўзбек шеваларида феълнинг морфологик тузилиши, 1990: 22], Олим Х. Дониёров [Ўзбек халқининг шажара ва шевалари, 1958: 33] ўзбек халқининг шаклланишида кипчоқлар асосий ўринни эгаллаган деб ҳисоблайди ва Ваҳобовнинг фикрига қўшилган ҳолда ўзбеклар ва уларнинг шеваларининг юзага чиқишининг уч гуруҳга бўлиб кўрсатади [Х.Дониёров., 1968]: 1. турк-ўзбеклар; 2. кипчоқ-ўзбеклар; 3. ўғуз-ўзбеклар.

Кипчоқ шеваси қадимги кипчоқ тили таъсирида юзага келган бўлиб, кипчоқ тили - кипчоқ қабилалари тили ҳисобланади ва туркий тиллар гуруҳига киради. Умумий Дашти кипчоқ номи билан машҳур бўлган Евроосиё минтақаларида тарқалган бу тил XIII асрдан бошлаб Олтин Ўрданинг ўзаро мулоқоти учун мўлжалланган тил бўлган, вақт ўтиши билан қорачой-болқор, татар, қозоқ, бошқирд, қорақалпоқ каби тилларнинг ҳам асосига кириб ўзлаша борган. Тадқиқотчи Маматов А. М. 1928 йилларда қрим-татар адабий тилнинг асосини фонетик ва лексик сатҳ доирасида кипчоқ шеваси эгаллаганини айтиб ўтган [Маматов А. М. 2015 г. С. 35–42]. Кипчоқ шевасининг фонетик таркибидаги баъзи фонетик ўзгариш элементларининг нафақат қрим-татар таркибидаги шевалар таркибида қўмик, қорачой-болқар, қарайим каби ғарбий ҳудудда, татар, бошқир каби шимолий ва қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз каби шарқий ҳудуд кузатилишини айтиб ўтади. Кипчоқ тиллари ўз навбатида ғарбий ва шарқий тилларига бўлинади. Ғарбий ва шарқий кипчоқ тилларининг ўзига хос фарқи аффонга дифтонг ривожланиши ҳисобланади: ғарбий кипчоқларда у сақланган (тау — “тоғ”, масалан, қозоқ тилида), шарқийларда қадимги даражада “ou”га ўзгарган (қирғизча тоо, жанубий олтойча туу, шеваларида тоу) [https://Qipchoq_tili]. Бойсун шеваси “ж”ловчи вакилларининг шеваларида эса айнан ғарбий кипчоқ тилларида мавжуд тав [тоғ] шаклида талаффуз этилишини кузатиш мумкин.

Ўзбек адабий тили ҳозирги босқичга қадар узок тараққиёт йўлини босиб ўтган. Узок ўтмишда уруғ-уруғ, қабил-қабил бўлиб ҳаёт кечирганларидан сўнг аста-секин элат, халқ бўлиб ташкил топиб, шу ҳудудда яшовчи миллатларнинг тиллари ҳам ушбу жараёни бошдан кечирган. Маҳмуд Қошғарий “Девони луғотит турк” асарида туркий халқлар турли қабилалар тилларининг умумий ва фарқли жиҳатларига, дифференсация [<https://Differensiatsiya>] ва интеграциясига [<https://Integratsiya>] тўхталиб ўтади. Ўзбек диалектлари ўзбек стандарт тилнинг ички бойиш манбаи ҳисобланади. Хусусан, Бойсун диалектал бирликларига эътибор қиладиган бўлсак, Зарубин ўзбек шеваларинини тўрт гуруҳга бўлиб, Ўзбекистон ҳудудининг катта қисмида яшовчи кипчоқ шеваларини ҳисобга киритмаган, Юдахин аввал ўзбек шеваларини бошқа (тожик) шевалар билан муносабатига кўра таснифласа, кейинроқ муфассал танишган ҳолда шеваларни 5 гуруҳга:

1) Тошкент; 2) Фарғона; 3) Кипчоқ; 4) Хива, (Хива ўғуз); 5) Шимолий ўзбек шеваларига бўлиб, Бойсун шевасини кипчоқ гуруҳига киритади.

Проф. Э. Д. Поливанов ўз таснифида метисация (қардош тилларнинг чатишуви) ва гибридизация (таркибий жиҳатдан турли тилларнинг чатишуви)ни ҳисобга олиб, эронлашган ва эронлашмаган гуруҳларга бўлиб чиқади. Бойсун туманининг марказга яқин билингвизм таъсиридаги ҳудудлар шеваси 1-тип Самарқанд-Бухоро шевасига, “ж”ловчи шевалар эса учинчи диалект *Ўрта ўзбек шеваларига* киритилади. Аммо Ш. Шороабдурахмонов Поливанов ўз назариясини ташқи факторларга боғлаб тушунтирилганини, ўзбек тилининг шеваларида рўй берган ички тараққиёт натижалари ҳисобга олмаганлигини таъкидлаб, айрим назарий хулосаларида чалғиш борлигини айтиб ўтади.

Бойсун диалекти Боровков [Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. 1978: 26] таснифига кўра шева *Шайбоний* – ўзбек ёки “ж”ловчи диалектлар типига, Ғози Олим таснифи бўйича *ўзбек-қипчоқ гуруҳига*, В. В. Решетов [Ashirboyev S. 2017] таснифига асосан, *ўзбек тилининг шимолий-ғарбий гуруҳининг қипчоқ лаҳжасига* киради. Тилнинг ривожланиш жараёнида унинг луғат таркиби (лексикаси) бошқа соҳаларга қараганда сезиларли, жиддий ўзгаришларга учрайди. Ўзбек тилининг изоҳли луғати таркибида миллий тилга кирувчи адабий тил ва шевага оид 80 000дан ортиқ лексиканинг изоҳи бериб ўтилган, ваҳоланки, халқнинг ўзлигини намоён қилувчи диалектал барқарор бирликлар тилимиздаги лисоний бирликларнинг шакл ва мазмуний имконияти кенг қамровли эканлигини кўрсатади.

Ҳар қандай халқ ҳаётида пайдо бўладиган воқеа ҳодисалар дастлаб тилнинг лексикасида, ундан сўнг фонетик ва грамматик тизимида кузатилади. Шу сабабли лексика тил тизими тадрижий ривожланувчи ва халқ маиший ҳаёти ва савиясини белгиловчи меъёрдир. Ўзбек халқи ўзининг

тарихий тараккиёт жараёнида ғоят мураккаб ва турли босқичларни ўз бошидан кечирди, турли халқлар билан ижтимоий, сиёсий ва маданий муносабатда бўлиб, нафақат ўз лексикасини, балки тил структурасидаги бошқа соҳаларини ҳам бойитди. Шу сабабли ўзбек тилининг луғат таркиби, тил тизими узоқ даврнинг маҳсули бўлиб, шу халқнинг барча аъзолари учун тушунарли, иқтисодий-ижтимоий турмушда кўп қўлланиладиган, аниқ маъно бера оладиган, сўз ясаши ва яшаш учун асос бўладиган жуда бой лексема, сўз ва сўзшакллари, фразеологик бирликларга эгадир.

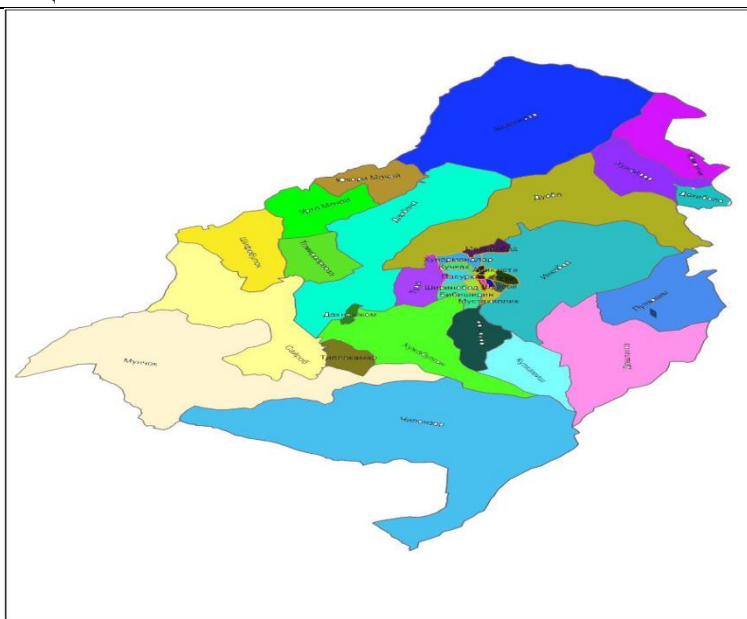
Ўзбек тилининг фонетик, лексик ва грамматик турлилиги аини пайтда Бойсун шеваларининг ҳам бойлиги саналади. Чунки бу ҳудудда яшовчи аҳоли ўзбек халқининг этник таркибини ташкил этувчи аҳоли сифатида моддий ва маданий ҳаётнинг мажмуасини ўзида акс эттирувчи ўз мулкига эгадир. Шундай экан, мазкур ҳудуддаги шевага хос барча бирликларни умумхалқ ўзбек адабий тили луғат таркибига, ўзбек адабий тилига қиёслаб ўрганиш, туркий тиллар ёки маълум гуруҳ шевалар учун умумий бўлган лексик-грамматик бирликларни қайд қилиш ҳамда уруғдош тиллар ёки бир-бирига ҳудуд жиҳатидан яқин бўлган бир тилнинг иккита тармоғи ҳисобланган шеваларга таъсирининг кучи ва салмоғини атрофлича текшириш ушбу шеваларнинг бугунги кундаги хусусияти ҳақида тўла маълумот беради. Профессор С.Раҳимов [Сурхондарё вилояти ўзбек шевалари, 1985] ҳозирги ўзбек тилининг луғат системасида шу тилда сўзлашувчиларнинг барчаси учун тушунарли бўлган умуммиллат характердаги сўзлардан ташқари, миллатнинг ижтимоий гуруҳланиши, яъни генетик жиҳатдан айрим қабила ва аҳолининг ҳудуд белгисига кўра жойлашиши ҳамда маданий, ҳўжалик, маиший ҳаёти билан боғлиқ бўлган сўзлар учрашини айтиб ўтган. С. И. Ожегов [Сборник упражнений по диалектологии, 1963: 5] эса ўзининг “Словарь русского языка” асарида қоида бўйича сўзлар кенг омма томонидан қўлланилмас экан, улар тилнинг луғат таркибига киритилмаслигини айтиб ўтади. Агар биз ҳам ушбу назарияга амал қилар эканмиз, тилимизда вақт ўтиши билан соф туркий илдизларига эга бўлган ўзбекча сўзларнинг аста-секин йўқолиб боришига йўл қўйган бўламиз. В.В. Решетов ва Ш.Шоабдурахмонов [Ўзбек диалектологияси., 1978] лар эса ўзбек халқ шеваларида учрайдиган айрим сўзларнинг ҳозирги кунда кекса авлод тилидагина ишлатилаётганини, уларнинг маъносини ёш авлод тушунмаслиги ва бунинг сабабини жойлардаги моддий-манавий ҳаёт шароитларининг кескин ўсиши билан боғлайди.

Бойсун шеваси тадқиқи жараёнида камида бир асрлик тарихга эга бўлган, географик жиҳатдан кенг Бойсун туманида яшаб келаётган, ижтимоий жиҳатдан ташқи ахборот воситалардан қисман узилган мобил алоқа воситалари (интернет) [B.Mengliev, Nigmatova L.2019.]дан фойдаланиш кўникмаларига эга бўлмаган кекса авлод вакили ва шаҳар зоналаридан ҳудудий жиҳатдан узоқ бўлиб тўғридан тўғри алоқа қилиш имкониятлари чекланган қишлоқ ва аҳоли пунктларида истикомат қилувчиларнинг сўзлашувига асосий урғу берилди. Бу билан миллий корпуснинг диалект, яъни шеваларининг назарий асосларига эга, фойдаланиш ва тадқиқотларни енгиллаштириш йўлида янги босқичга ўтилди, шу билан бирга замонавий тилшуносликнинг ушбу йўналишидаги янги корпус [Khamroeva Sh.M., Mengliev B. R. 2019: 106]ларнинг пайдо бўлишига бир қадар пойдевор бўлиб хизмат қилади [Adrian Leemanna, Ampersand 5 (2018) 1–17]. Тадқиқотимиз бошланишида, аввало, туман ҳақидаги тўлиқ маълумотнома тақдим этмоқни лозим топдик. Бойсун тумани 1926 йил ташкил топган, туман ҳудуди 3,25 кв. км., маҳаллалар сони 39 та, аҳоли истикомат қилувчи пунктлар 54 та, қишлоқ аҳоли яшовчи пунктлари 49 тани ташкил этади [https://dialect.uz/].

2020 йил март ҳолатига кўра Бойсун туманида яшовчи аҳоли тўғрисида **МАЪЛУМОТ:**

	Маҳалла фукаролар йиғини	Хўжалик сони
1.	Газа: а) Газа; б) Дийдоркам (Отабозори)	784
2.	Пулҳоким	525
3.	Даштиғоз	632
4.	Инқобод	782
5.	Дуоба (Дўғоба): таркибида Гуматак қишлоғи “ж”ловчилар	457
6.	Хўжайидод	276
7.	Дехиболо	187

8.	Ўрмончи	211
9.	Меҳриобод	545
10.	Хунармандлар	584
11.	Кўчкак	535
12.	Боғибולי	324
13.	Кўлкамиш	557
14.	Пасурхи: а) Пасурхи; б)Қорабўйин.	917
15.	Ширинобод	652
16.	Бибиширин	758
17.	Бошрабод	965
18.	Тўда	357
19.	Сайроб	662
20.	Мунчок	573
21.	Чилонзор	656
22.	Хўжабулғон	539
23.	Темирдарвоза	676
24.	Дарбанд	675
25.	Данажом (Даҳнаижом)	148
26.	Шифобулок	354
27.	Юқори Мачай	518
28.	Ўрта Мачай	531
29.	Қизилнавр	200
30.	Тиллакамар	324
31.	Шўрсой	986
32.	Пойгабоши	548
33.	Оби	514
34.	Косиблар	743
35.	Тузбозор	532
36.	Тоқчи	546
37.	Чорчинор	406
38.	Ариқусти	554
39.	Мустақиллик	470

Проф. С.Раҳимов Работ (ҳозирда Бошрабод), Питов, Ёмчи, Кофрун, Истара, Тўда, Истара, Хўжабулғон, Чилонзор, Мунчок, Ғоржак, Тиллакамар, Калламўзор, Хўжаулкан, Даштоғоз,

Тангимуш, Пудина, Сарикамиш, Хомкон, Паданг, Бешеркак каби аҳоли яшовчи пунктларни “ж”ловчи шева вакиллари эканлигини таъкидлайди [С. Раҳимов, 1985.].

Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Тўда, Чилонзор, Хўжабулғон, Данаижом, Қизилнавр, Даштиғоз, Пулҳоким, Инкабод, Кўлкамиш (Кофрун), Тиллакамар каби кишлоқ шеваларида унлилар тизимида жуфт қўлланиши ва сингармонизм кузатилади. Гуматак, Қайроқ, Бошработ, Шифобулоқ каби кишлоқларида кўчиш ва янги мактаблар қурилиши, кишлоқ инфратузилмасининг ўзгариши аста-секин аҳоли шевасига қисман ўз таъсирини кўрсатган, яъни бу ҳудудларда “й” (ж) товуши ўрнига “ж” (й) лашиш ҳолати кўпроқ кузатилмоқда. Бойсун ҳудуди шевалар таркибида XV асрлар [Э.И.Фозилов., 1983]да эски ўзбек тилида мавжуд бўлган тил товушига оид элементларнинг қўллаб-саклаб қолинганлигини ҳудуднинг тоғли зона бўлганлиги ва интернет тизимининг у ерда яхши ишламаслиги шаҳар шевасининг у даражада кириб бормаганлиги билан тушунтириб ўтиш мумкин. Шеваларнинг лексик-мавзувий таснифи Бойсун шевасининг нафақат ўзбек тилидаги, балки бошқа тиллардаги яхлит ҳамда алоҳида, ўзига хос хусусиятларини киёсий-тарихий тадқиқотлар учун замин бўлиб хизмат қилади. Юқорида лексик-мавзувий тур [Enzarov T. 2020: 32] лар учун қўлланган терминлар ўзбек шеваларидан ташқари турли тилга оид бўлган бошқа шевалар учун ҳам умумий кўрсаткич вазифасини ўтайди ва бу билан тиллараро шеваларнинг бир мавзувий-лексик турларга ва кундалик-маиший ҳаётга доир бўлган лексикаларнинг шевалар таркибида катта ўринга эгаллигини кўрсатиб ўтади. Бойсун тумани шеваси фонетик, лексик, семантик, грамматик диалектизм турларга бўлиб ўрганиш шеванинг замонавий шакллари сифатида тилшуносликнинг шевашунослик ва тарихий-киёсий туркий тиллар муносабатларини очиб беришда қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. –Т.:2017.
2. Bakhtiyor Rajabovich Mengliev, Nigmatova Lolakhon Hamidovna. Problems of language, culture and spirituality in general explanatory dictionaries of Uzbek language / International Journal of Psychosocial Rehabilitation. ISSN: 1475-7192.
3. Ёўлдошев Т. Тожикистондаги ўзбек шевалари морфологияси (феъл). –Т.: 1986.
4. Ибрагимов С. Фарғона шевалари касб-хунар лексикаси. –Т.:1959.
5. Мухаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистон ўзбек шевалари морфологияси. –Т.:1983.
6. Меметов А. М. Ф фонетико-морфологические и лексические особенности диалектов крымскотатарского языка. Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского Филологические науки. Том 1 (67). № 2. 2015 г. С. 35–42.
7. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // Linguistica Antverpiensia, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
8. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
9. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
10. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
11. Ражабов. Н.Ўзбек шеваларида феълнинг морфологик тузилиши. –Т.:1990. Х.Дониёров. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари.-Т.:1968.
12. Раҳимов С., “Сурхондарё вилояти ўзбек шевалари” Т.:1985.
13. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. –Т.:1978.
14. Санақулов У., Каримов С. Кипчоқ этноними профессор Худойберди Дониёров талқинида. ИЛМИЙ АХБОРОТНОМА. –Самарқанд.:2017. 2-сон. ISSN 2091-5446
15. Торшкова О., Хмелевская Т., Сборник упражнений по диалектологии. -М.:1963, стр.: 5
16. Фозилов Э.И.таҳ.остида. Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. IV томлик. –Т.:1983
17. Khamroeva Sh.M., Mengliev B. R. The authorship lexicography and authorship corpus // Материалы международной научной конференции межнаучная интеграция: лингводидактический, лингвокультурологический и психолингвистический аспекты 19-20 декабря 2019 год. Sumqayit – 2019. – С. 105-107.

-
18. Enazarov Tolib Dialektologiya metodologiyasi /Monografiya /– T:
2020, 152 b.
19. The English Dialects App: The creation of a crowdsourced dialect corpus. Adrian Leemanna,*,
Marie-Jose Kollyb, David Britainc www.elsevier.com/locate/ampersand 5 (2018) 1–17
20. <https://dialect.uz/>
21. https://enc.for.uz/wiki/Qipchoq_tili
22. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Differensiatsiya>
23. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Integratsiya>

SODDA GAPLARDAGI AYNANLIK, O‘XSHASHLIK HAMDA FARQLILIK KATEGORIYALARINING SUN’IY INTELLEKTDAGI O‘RNI

THE ROLE OF CATEGORIES OF SIMILARITY, SIMILARITY AND DIFFERENCE IN SIMPLE SPEECH IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abror Murtazayev*

Annotasiya. Ushbu maqolada ilmiy matnlardagi aynan o‘xshashlik, uning aniqlash uchun tilni qoliplashtirish, sodda darak gaplar(misolida)ning o‘zaro sinonimlik hodisasining o‘rni haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: gap, sun'iy intellekt, lingvistika, qoliplashtirish, ilmiy matn, sinonimiya, aynan o‘xshashlik, darajalanish, mualliflik huquqi.

Annotation. This article discusses the exact similarity in scientific texts, the importance of its definition, the role of language in the formation, in particular, the method of mutual synonymy of simple sentences.

Keywords: speech, artificial intelligence, linguistics, modeling, scientific text, synonymy, exact similarity, ranking, copyright.

Tabiiy tilda bayon qilingan fikrlarning inson tomonidan tushunilishi va hosil qilinishi; matnni tushunadigan va mag‘zini chaqa oladigan kompyuter dasturlari qoliplarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy qilish bugun har doimgidan ham dolzarb. Matn elementlari (so‘zlar, jumlar va matnlar) o‘rtasidagi semantik o‘xshashlikni o‘lchash, tabiiy tilni qayta ishlash bugungi kunda juda muhim tadqiqot yo‘nalishi hisoblanadi. Ushbu ishimizning asosiy maqsadi sodda gaplar misolida o‘zaro ma‘no-mazmun o‘xshashligini hisoblash modellari va ularni baholashni amalga oshirish.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili XX asrning ikkinchi yarmida yetakchilik qilgan, asosiy maqsadi o‘zbek adabiy tili me‘yorlarini yaratish, ona tili ta‘limi uchun lingvistik material va tavsiyalarni ishlab chiqish bo‘lganligi, ya‘ni o‘zbek formal tilshunosligi ta‘siri ostida shakllangan va XX asrning oxirgi choragida davrning talab va maqsadlarida sodir bo‘lgan keskin o‘zgarishlar natijasida sistem-struktur tahlil usullariga o‘tganligi ta‘kidlanadi. Bu o‘rinda tilga tafakkurni shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi, nutqiy muloqotda son-sanoqsiz shakl va ko‘rinishlarda voqelanadigan, har bir voqelanish ko‘rinishi o‘ziga xos maqsad va vazifalarga ega bo‘lgan imkoniyatlar xazinasida munosabatda bo‘lish yuzaga keldi. Bunday munosabat yuzaga kelganligi ta‘kidlansa-da, amalga oshirilgan ishlar ko‘lami bunga yetarli dalil bo‘lib xizmat qila olmaydi. Tilning sun‘iy intellekt sifatidagi qiyofasi e‘tirof etgulik darajada shakllangan emas. Bu holatga misol bo‘lishi mumkin bo‘lgan “imlo xatolarini topuvchi, tinish belgilari va uslubiy xatolarni tuzatuvchi” kompyuter dasturlari, “ovoqli lug‘atlar”ni hamon ishlab chiqilmaganligi ayni haqiqat. Biz ishimiz doirasida “Sodda darak gaplar...”dagi mazmuniy o‘xshashlik darajasining lingvistik asoslarini ishlab chiqishni maqsadi qilganimiz holda tilimizning rivojlangan tabiiy tillar qatorida o‘zining sun‘iy intellektga aylangan ko‘rinishi bo‘lishini ta‘minlashga erishish.

Xuddi shu yondashuvga ko‘ra, bir muncha yangi soha sifatida kognitiv tilshunoslik yuzaga keldi. Kognitivizmga ko‘ra, inson axborotni ishlab chiquvchi tizim sifatida o‘rganilishi, inson xulqi esa uning ichki holatlari terminlarida tavsiflanishi va izohlanishi lozim. Bu ko‘rinib turgan kuzatish mumkin bo‘lgan holatlar bo‘lib, ular to‘g‘ri yechish, axborotni qabul qilish, ishlab chiqish, saqlash va muayyan maqsadga yo‘naltirishga xizmat qiladi [Maslova, 2015: 5]. Bu o‘rinda axborotni qabul qilish, qayta ishlash va ma‘lum bir maqsadga yo‘naltirish uchun tugal fikrni ifodalovchi gapning ahamiyati yuqori. So‘z muayyan bir tushunchani ifodalasa-da, unda mavhumlik bor. Masalan, *odam* so‘zi umumiy mavjudotni ifodalasa *dangasa odam* so‘z birikmasida esa o‘sha odamning dangasa ekanligi haqida aniqroq tavsifiy tasavvur paydo bo‘lmoqda. Ko‘rinib turibdiki, bular ham yetarli tasavvur bera olmaydi.

*Mustaqil izlanuvchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti. abror.murtazayev.89@inbox.ru

“Dangasa baxtli bo‘lmaydi” gapida esa qanday odam baxtga erisha olmasligi ma’lum bo‘lmoqda, garchand bu o‘rinda odam so‘zi bo‘lmasa ham. Tildan foydalanish fikrni shakllantirish va bayon qilishdan iborat. Bu esa gap orqali amalga oshar ekan, demak, til yaxlit vujud sifatida sintaksisda namoyon bo‘ladi. Tabiiy tilda bayon qilingan fikrlarning inson tomonidan tushunilishi va hosil qilinishi; matnni tushunadigan va mag‘zini chaqa oladigan kompyuter dasturlari qoliplarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy qilish bugun har doimgidan ham dolzarb.

O‘zbekistonda ilmiy-tadqiqotning rivojlanishi, original ilmiy matnlarning paydo bo‘lishi, muayyan lingvistik nazorat (ko‘chirmakashliklarning oldini olish uchun) tartibini ishlab chiqishni taqozo qiladi. Buning qonuniy jihati O‘zbekistonda ham tartibga solingan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “*Intellectual mulk sohasida davlat boshqaruvini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida*” 2019-yil 8-fevraldagi PQ-4168-son va “*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Intellectual mulk agentligi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida*” 2019-yil 1-iyuldagi PQ-4380-son qarorlari hamda shu qarorlarga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 20-iyuldagi 609-son qarori [Lex.uz] bilan huquqiy jihatdan tartibga solinishi belgilab qo‘yilgan. Mualliflik huquqida qarshi kurashiladigan masala bu – ko‘chirmakashlik. O‘zbek tilining izohli lug‘atida ko‘chirmakash, ko‘chirmakashlik, ko‘chirmachi, ko‘chirmachilik - O‘zganing ishini ko‘chirib olib, o‘ziniki qilib ko‘rsatuvchi kishi, O‘zganing ishini ko‘chirib olish bilan shug‘ullanish. Bu umumiy izoh bo‘lib, yuridik atama sifatidagi ma‘nosi quyidagicha izohlangan: *Adabiy o‘g‘irlik. Plagiat – birovning asarini ko‘chirib, o‘ziniki qilib olish. Bunday o‘g‘irlik muallif ijazatisiz, ilmiy, adabiy, musiqiy yoki badiiy asarni o‘z nomidan to‘la yoki qisman bostirib chiqarishdan, kashfiyot yoki ixtirochilik takliflarini o‘ziniki qilib olish...* [O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 2020: 56]. bundan ko‘rinib turibdiki, qonunchilik ko‘chirmakashlikning maqomini uning qay hollarda jinoyat ekanligini belgilab qo‘ygan, biroq ish bu bilan tugamasligi aniq. Biror ishni ko‘chirmakashlik ekanligini o‘sha soha mutaxassislari, masalan, san‘at asarini ko‘chirilganligini rassom yoki haykaltaroshlar, ilmiy-badiiy asarning ko‘chirmakashlik ekanligini esa soha olimlari aniqlab beradi. Bu masalda muammolarning ko‘payishi oliy ta‘limda amalga oshirilayotgan ilmiy ishlarni internet tarmog‘iga joylashtirib borish bilan bog‘liq. Yuzaga kelgan bunday vaziyat bugungi kunga kelib, dunyoda o‘zganing intellektual mulkidan noqonuniy foydalanishga qarshi kurashishni yangi bosqichga ko‘tarishni talab qilmoqda. Ushbu kurashning avjiga chiqishi Internetning keng tarqalishi, undan arzonroq foydalanish (masofadan turib olinadigan xizmatlar) xizmatlar sonining ko‘payishi, elektron tijorat tizimlarining mavjudligi bilan bog‘liq. Bu borada qilingan ishlarni muallifning original ishi yoki ilmiy odobga amal qilinmay amalga oshirilgan o‘g‘irlik ekanligini aniqlash uchun inson omilining o‘zi yetarli bo‘lmay qoldi. Zero, biror sohadagi tadqiqotlar haqidagi batafsil ma‘lumotlarni (barcha ilmiy ishlarni) bir yoki bir nechta insonda jamlash imkonsiz ekanligini bilishning o‘zi fikrimizni dalillaydi. Inson tabiati doimo mashaqqatni xohlamasligi tabiiy bo‘lgani holda buning ham yechimini izlaydi. Jahon tajribasida ko‘chirmakashliklarni oldini olish uchun maxsus elektron antiplagiat dasturlar ishlab chiqilgan va amaliyotda qo‘llanilmoqda. Mazkur dasturlar matnlardagi aynanlikni tekshirib, uning umumiy hajmidan kelib chiqqan holda noqonuniy o‘zlashtirishlar miqdori foizlar hisobida ko‘rsatib beriladi. Biroq internetda bunga qarshi ko‘chirmachilik (plagiat)ni chetlab o‘tishga doir turli tijoriy takliflar ham paydo bo‘ldi. Dastlab antiplagiat dasturini matndagi alifbolarni, jumladan, rus alifbosini masalan “a”, “o” va “s” harflarini lotinga yoki aksincha qilish bilan ko‘chirmakashlikni kamaytirishga erishildi va bu 2016-yilgacha foyda berdi.

Antiplagiat dasturini aldash uchun matn orasiga turli ko‘rinmas belgi yoki harflarni kiritib, uni oq rangga bo‘yash kabi usullardan ham foydalanilgan bo‘lib, bular ham 2020-yilga kelib dasturni mukammallashtirish natijasida foyda bermay qo‘ydi [Antiplagiat.ru]. Antiplagiatning dastlabki turi “aynan bir xil matnlarni tekshirgan” bo‘lsa, keyingi bosqichi – bu “niqoblangan”, ya‘ni alifbo harflarni boshqa alifboga o‘zgartirib matn tayyorlash, turli ko‘rinmas belgilar kabilarni qo‘shilgan matnlarni aniqlashga xizmat qildi. Shuningdek, Antiplagiatning “mazmuniy o‘xshashlikni”, “ko‘p tilli” (tarjima ishlarni aniqlovchi) hamda “g‘oyaning o‘g‘irlanganligini” aniqlovchi turlari haqida turli nazariyalar mavjud. Bugungi kunda matnlar o‘rtasida mazmuniy o‘xshashlikni aniqlovchi antiplagiat dasturiga ehtiyoj har doimgidan ko‘ra yuqori ekanligini ta’kidlash lozim. Fikrimizning dalili sifatida 2019-yilda (ingliz va rus tillari uchun) “Aqlli sinonimizatorlar” [Antiplagiat.ru] deb nomlangan dasturlar avlodi paydo bo‘lganligini ta’kidlashning o‘zi kifoya. Vaqt o‘tishi bilan o‘ylab topilgan turli hiyla-nayranglar ham barham topgach, endi yana-da murakkab nayrang – “Aqlli sinonimizatorlar” paydo bo‘ldi. Bu esa

antiplagiat dasturining takomillashuvida kompyuter muhandislari bilan filolog mutaxassislarning professional hamkorligini talab qiladi.

Mazmun haqida fikr-mulohazalar yuritilganda soʻz va u bilan bogʻliq til hodisalaridan biri boʻlgan sinonimiya haqida toʻxtalmaslikning iloji yoʻq. Sinonimiya barcha tabiiy tillar uchun xos boʻlgani holda olimlarning doimiy eʼtibor markazida turadi. Oʻzbek tilshunosligida ham sinonimiya hamda tilda mazmun masalasida koʻplab qimmatli tadqiqotlar amalga oshirilgan. *Sinonimiya* (yun. *synonymia*— *bir xil nomga egalik*). *Til birliklarining* (soʻzlar, iboralar va b.) *bir-xil denotativ maʼnoga ega boʻlishi*: *Leksik sinonimiya. Frazeologii sinonimiya. Affiksial sinonimiya. Sintaktik sinonimiyam* [Hojiyev, 2002: 88] deb izohlanganligidan maʼlum boʻladiki, sinonimiya hodisasi, qoʻshimchalar, soʻzlar, iboralar hamda gaplarda ham mavjud hodisa. Oʻzbek tilshunosligida sinonimiya hodisasi qoʻshimchalar, soʻzlar hamda iboralar yuzasidan amalga oshirilgan boʻlsa-da, lekin gaplarda sinonimiya hodisasi hanuzgacha jiddiy tadqiq etilmagan. Nazariy jihatdan qoʻshimchalar, soʻzlar va iboralarda sinonimiya hodisasi ilmiy asoslanganidan keyin oʻz-oʻzidan bu boradagi ishlarni yaxlit tizim sifatida shakllantirish uchun gap sinonimiyasi boʻyicha ham asosli ilmiy tadqiqot qilish zaruriyatga aylanishini bugungi ijtimoiy ehtiyoj ham tasdiqlamoqda.

Sintaktik sinonimiya hodisasini nazariy jihatdan toʻgʻri va aniq ishlab chiqish hamda uni sunʼiy intellekt sifatida joriylantirishning ahamiyati haqida yuqorida ham aytib oʻtgan edik. Masalan, *Sintaktik sinonimlar. Mazmuni bir xil, shakliy qurilishi oʻzaro farqli boʻlgan sintaktik tuzilmalar: Hammani xabarlagan, buni aniq bilaman — hammani xabarlaganligini aniq bilaman. Odamga liq toʻla — odam bilan liq toʻla va b.* [Hojiyev, 2002: 88] izohiga eʼtibor qaratsak, keltirilgan ikki gap birinchi gapda qoʻshma gap va sodda gap sinonim, ikkinchisida ikkita sodda gap sinonim bunda faqat soʻz tartibi oʻzgargan xolos. Sinonim soʻzlarning shakli har xil, maʼnosi bir-biriga yaqin boʻlgan soʻzlar deyiladi. Yaʼni sinonim soʻzlar aynan bir predmet, belgi, harakat tushunchasini ham, qoʻshimcha maʼno ottenkalari bilan farqlanadigan predmet, belgi, harakat tushunchalarini ham anglatadi. Masalan, tilshunoslik – lingvistika sinonimlarining maʼnosi aynan bir xil. Yigʻlamoq, yigʻlamsiramoq sinonimlarining maʼnosida farq mavjud [Hamroyev, 2007: 47]. Soʻzlar yakka holda va umumiy matnga qarab aynan oʻxshash yoki qisman oʻxshash boʻlishi mumkin. Hozirgi kunga qadar sinonimiya hodisasi, gap mazmuni haqida amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari uchun asosan badiiy matn tanlangan. Biz ilmiy ishimiz uchun esa, ilmiy matnlarni asos qilib olganligimiz.

Sodda gaplar tadqiqot obyekti sifatida oʻzbek va xorij tilshunosligida juda koʻp oʻrganilgan. Jumladan, oʻzbek tilshunosligida R.Sayfullaeva tasdiq va inkor gaplarning sinonim boʻlib kelishini tadqiq qilgan. Shuningdek, M. Haynazarovanning filologiya fanlari nomzodligi uchun yozgan “Soʻroq gaplarda shakl va mazmun nomuvofiqligi”, D.Lutfullayevaning “Tasdiq gaplarda inkor va shakliy mazmuniy nomuvofiqlik” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi, “Gapning semantik-sintaktik qurilishi qolipi va propozitiv strukturasi oʻrtasidagi munosabati” mavzusidagi doktorlik ishi tadqiqotlarini misol qilishimiz mumkin. Yuqoridagi ishlarda shakl va mazmundagi nomuvofiqlik tadqiq etilgan boʻlsa-da sinonimiya hodisasi eʼtibordan chetda qolgan. Masalan, Biroq Nizom hozir bu baxtdan mahrum. (P.Qodirov “Avlodlar dovoni”) gapining kesimi benasib/dir, bebahra/dir, bahramand emas soʻzlari bilan almashtirilsa ham, “Nizomning baxtga ega emasligi” maʼnosi anglashiladi. Bunday SQLarning mahrum soʻzidan tashkil topgan SQdan farqi shuki, ularda kesim oʻziga tobe boʻlgan boʻlakni joʻnalish kelishigida qoʻllanilishini talab qiladi, shuningdek, mazkur SQLar inkor gap hisoblansa, kesimi mahrum soʻzidan tashkil topgan gaplar tasdiq gapdir. [Lutfullayeva, 1997: 38] deb keltirish bilan birga bunday gaplarning bir maʼno atrofida birlashishini taʼkidlaydi. Koʻrinib turibdiki, tahlilga tortishda olingan gap shakl va mazmundagi qarama-qarshilikning oʻzi bilan cheklangan.

Sodda gaplarni tahlil qilganimizda umumiy jihatdan mazmun saqlangani holda shaklni oʻzgartirishda uchta hodisa: qoʻshish, olib tashlash hamda almashtirish (soʻz, qoʻshimcha v.h.) oʻrinli ekanligini aniqladik. Quyida keltirilayotgan namunada buni koʻrib chiqishimiz mumkin.

1. Soʻnggi yillarda tashqi olamni fahmiy va idrokiy bilishdan amaliy-funksional bilishga boʻlgan intilish birmuncha ortdi.¹⁰¹
2. Taʼkidlash lozimki, soʻnggi yillarda tashqi olamni fahmiy va idrokiy bilishdan amaliy-funksional bilishga boʻlgan intilish birmuncha ortdi.

¹⁰¹ Til va adabiyot taʼlimi jurnali.2017-yil 7-son, 15-bet

3. *Hozirda* tashqi olamni fahmiy va idrokiy bilishdan amaliy-funksional bilishga bo‘lgan intilish birmuncha ortdi.
4. *Tashqi* olamni fahmiy va idrokiy bilishdan amaliy-funksional bilishga bo‘lgan intilish birmuncha ortdi.
5. *Bugungi kunda ilm-fan* tashqi olamni fahmiy va idrokiy bilishdan amaliy-funksional bilishga bo‘lgan intilish birmuncha ortganligi bilan xarakterlanadi.

Bu o‘rinda birinchi gap originali bo‘lib, ikkinchi gapda kirish so‘z, uchinchi gapda so‘z birikmasi so‘z bilan, to‘rtinchi gapda ham xuddi shunday va beshinchi gapda so‘z hamda qo‘shimchalarni o‘zgartirish bilan shakl o‘zgargan bo‘lsa-da, biroq ilm-fanda sodir bo‘lgan o‘zgarish haqidagi hukm aynan o‘zgarmasdan qolmoqda. Bu borada dolzarb bo‘lib turgan masala ilmiy matnlardagi sodda darak gaplar misolida umumiy matndagi aynanlik, o‘xshashlik hamda farqlilik qanday o‘lchanish chegarasini belgilab olishdir. Bu o‘rinda albatta statistik metoddan ham foydalanilib, unga yondosh sifatida til qurilishi hamda matematik-mantiqiy asoslarga ko‘ra belgilab olishni maqsad qilib olganmiz.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. V jildlik. 1-jild. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. – B. 56.
2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Samarqand, 2006.
3. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zME, 2002.
4. Abdullaeva M va boshq. Qisqacha falsafa lug‘ati. – Toshkent, 2004.
5. Nazarov Q. Falsafa. – Toshkent, 2000.
6. Maslova V.A. Kognitiv tilshunoslik (o‘quv qo‘llanma). – Samaraqand, 2005.
7. Sayfullaeva R., Mengliev B. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili – Toshkent. 2010-yil.
8. Hamroev. M. A. Ona tili (OTM uchun darslik) Toshkent 2007-yil
9. Bozorov O. O‘zbek tilida darajalanish. F.f. dok uchun diss.. Toshkent 1997-yil
10. Lutfillaeva.D.E Tasdiq gaplarda inkor va shakliy-mazmuniy nomuvofiqlik. Fil.fan. nom. Toshkent 1997-yil
11. Til va adabiyot ta’limi jurnali.2017-yil 7-son
12. Lex.uz
13. Ziyouz.com
14. Antiplagiat.ru

A PROBLEM OF PART-OF-SPEECH TAGGING IN THE UZBEK LANGUAGE CORPUS O‘ZBEK TILI KORPUSIDA SO‘Z TURKUMLARINI TEGGLASH MASALASI

Rabbimov Ilyos Mehrididinovich*
Kobilov Sami Saliyevich**
Qurdoshev Zarifjon Mansur o‘g‘li***

Annotation. Feature extraction is important in opinion classification using machine learning algorithms. In this paper, the methods of feature extraction used in automatic opinion classification are analyzed, and the issue of opinion classification of Uzbek text is performed.

Keywords: opinion classification, machine learning, feature extraction, stylistic features, statistical features, part-of-speech features, semantic features.

Annotatsiya. Mashinali o‘qitish algoritmlaridan foydalanib fikrlarni tasniflashda informativ belgilarni ajratish muhim hisoblanadi. Ushbu maqolada fikrlarni avtomatik tasniflashda qo‘llaniladigan informativ belgilarni ajratish usullari tahlil qilinadi va o‘zbek tilida yozilgan matnlardagi fikrlarni tasniflash masalasi bajariladi.

Kalit so‘zlar: fikrlarni tasniflash, mashinali o‘qitish, informativ belgilarni ajratish, uslubiy xususiyatlar, statistik xususiyatlar, so‘z turkumlariga asoslangan xususiyatlar, semantik xususiyatlar.

As the use of the Internet increases, so does the large amount of text created on social networks, blogs, and e-commerce platforms. The demand for intellectual data analysis methods and algorithms, which are used to extract high-quality data from such texts, is growing. One of the scientific directions of intellectual analysis of textual data is the problem of automatic opinion classification. Opinion mining is the study of people's moods, viewpoints, opinions, attitudes, and feelings toward subjects, such as services, products, research, political issues, organizations, and other topics. The purpose of opinion classification is to determine whether the opinion in the text is positive, negative or neutral. Automatic opinion classification can be used to determine customers' opinions of products or services and adapting them to their needs; in the analysis of public opinion on political events or new laws; when organizations seek feedback on their employees; in the automatic analysis of opinions of famous people and organizations about themselves and their brand. In general, the opinion classification is done at the document level, sentence level, and aspect level. Approaches to automatic opinion classification can be divided into rules-based methods, machine-based learning methods, and hybrid methods. The opinion classification includes the following main steps:

- collection of textual information;
- pre-processing of textual data;
- feature extraction;
- designing classification algorithms.

In this paper, the methods of feature extraction used in automatic opinion classification are analyzed, and the issue of opinion classification of Uzbek text is performed.

In the process of opinion classification using machine learning, deep learning algorithms, there is a need to express texts in the form of numerical vectors. There is a lot of scientific research on the problem of obtaining feature vectors that represents the statistical, lexical, stylistic, and semantic features of the text. Stylistic, syntactic, part-of-speech (POS), lexicon-based features, as well as one-hot encoding, term frequency-inverse document frequency (TF-IDF), Word2Vec, GloVe, and fastText models, are used for feature extraction from text.

Stylistic features. The stylistic features of the text tend to describe it lexical and structural. Vocabulary richness measure, frequency of special characters, distribution of word length, letters n-grams, special characters, digital n-grams, frequency of letters are used to determine the stylistic features [El-Masri, 2017: 5].

¹⁰² ** Associate professor, Samarkand State University, kobsam@yandex.ru

¹⁰³ *** Assistant, Samarkand State University, zarifbek001@gmail.com

Syntactic features. Syntactic features describe the structure of sentences and parts of sentence and how words sequence are related. Syntactic features of the text are often used for opinion classification and sentiment analysis. These include n-grams of words, n-grams of POS tags, n-grams of lemmas, positive adjectives after nouns, and negative adjectives after nouns and others.

Part-of-speech features. POS tagging is the assignment of lexical categories to words in a text. That is, to determine whether words in a text belong to categories such as verbs, nouns, adjectives, adverbs, numbers, pronouns, auxiliaries, conjunctions. The POS tags represent the distribution of words in a specific order. This sequence can be used as a text feature.

Lexicon-based features. Lexicon-based features are also used to increase the performance accuracy of the classification algorithm. Sentiment analysis dictionaries (sentiment lexicons) are used for this purpose. Usually, sentiment lexicon dictionaries present a word and its corresponding sentiment score, a value that helps to opinion classification in a text.

One-hot encoding. One-hot vector is a vector of size $1 * M$ consisting of single 1 and $M - 1$ zeros. For example, $book = (0, 0, 1, 0, \dots, 0)$, $science = (0, 0, 0, 1, 0, \dots, 0)$. In this case, the index with the value 1 in the one-hot vector determines the ordinal number of the word in the dictionary. In this approach, it is very difficult to identify semantic similarities between words.

Term Frequency - Inverse Document Frequency. The weighted TF-IDF value of a word in a set of words or in a document text is a statistical size aimed to display the degree of word importance in a document. TF-IDF weight size is widely used in text mining and natural language processing. Its value is usually calculated as follows. Suppose we have a set of N documents, f_{ij} is the frequency of word i in document j . If n is the number of all words in the document j , then the word frequency is calculated by formula $F_{ij} = \frac{f_{ij}}{n}$. If the word i in the N set of documents appears in n_i document, then for the word i

the IDF (inverse document frequency) is determined by formula $IDF_i = \log_{10}(\frac{N}{n_i})$. The formula $TF - IDF_{ij} = TF_{ij} \times IDF_i$ is also used for the word i in document j .

There are some disadvantages of methods such as one-hot encoding, TF-IDF. When working with large text data, word vectors increase in size and computation time. Since word vectors are formed by taking into account the number of occurrences of words in the text, they reflect the statistical features of words. It does not represent the semantic similarity between words. To overcome this and other inconveniences, distributed word representation technologies have been developed. This technology is also called word embedding, the most popular word embeddings are Word2Vec, GloVe, and fastText, etc.

Word2Vec. The Word2Vec [Mikolov, 2013: 3114] model is a neural network model that studies the semantics of a word from the text context and consists of the CBOW and Skip-gram models. Word2Vec represents each word as a numerical vector. The vectors corresponding to the words are chosen so that mathematically the cosine of the angle between the vectors (1) indicates the degree of semantic similarity of the words corresponding to these vectors.

$$\cos(\theta) = \frac{A \cdot B}{|A| \cdot |B|} = \frac{\sum_{i=1}^m A_i B_i}{\sqrt{\sum_{i=1}^m A_i^2} \sqrt{\sum_{i=1}^m B_i^2}} = \text{similarity}(a, b) \quad (1)$$

where m is the dimension of the word vector, A is a numerical vector corresponding to the word a , B is a numerical vector corresponding to the word b .

The CBOW model is designed to predict the target word from the context words that surround it. If the sequence of words in the text corpus is $w_1, w_2, \dots, w_N$, and the window size is c , the target word is w_t are predicted using $w_{t-c}, w_{t-c+1}, \dots, w_{t-1}, w_{t+1}, \dots, w_{t+c}$ context words. The purpose of the CBOW model

$$\frac{1}{N} \sum_{t=1}^N \sum_{-c \leq j \leq c, j \neq 0} \log P(w_t | w_{t+j}) \quad (2)$$

is to maximize the probability. The value of $P(w_t|w_{t+j})$ is calculated using the softmax function using formula (3).

$$P(w_t|w_{t+j}) = \frac{e^{\overline{w}_t \cdot \overline{w}_{t+j}}}{\sum_{k=1}^d e^{\overline{w}_k \cdot \overline{w}_{t+j}}} \quad (3)$$

where $\overline{w}_k$ is the numerical vector of the embedding matrix corresponding to the word w_k . d is the number of words in the V dictionary. Usually, there are a lot of words in the V dictionary, the values of the W - embedding matrix must be updated each time, and this is a balance problem in the sample. The number of occurrence different words will be various in the corpus. Therefore, multi-layer softmax and negative sampling optimization methods are used.

Skip-gram is similar in principle to the CBOW model, but the Skip-gram model is designed to predict the context words from the target word. That is, the Skip-gram model intends to predict $w_{t-c}, w_{t-c+1}, \dots, w_{t-1}, w_{t+1}, \dots, w_{t+c}$ context words from w_t target word which surrounds it with c width.

Word2Vec focuses on local context but does not use global statistics for the full text. Taking this into account GloVe (Global vector for word representation) is presented in [Pennington, 2014: 1535]. In GloVe word embedding, the number of occurrences of the word in the full text is also taken into account. GloVe also focuses on the number of word occurrence in the corpus.

Although Word2Vec is simple, efficient and semantically represents the word in the context, it does not describe out-of-vocabulary (OOV) words in the embedding matrix. Such words do not appear in the existing dictionary or the training corpus. There is much research done to solve this problem. One of these solutions is fastText, which was proposed by Facebook AI researchers [Bojanowski, 2017: 138].

fastText. fastText uses sub-word information to store the relationship between word letters and the internal semantics of a word.

The Uzbek movie review comments (UMR) corpus for opinion classification is a collection of posts on 75 Uzbek films using the YouTube Data API. The comments consist of 121,441 tokens written in the Uzbek Cyrillic and Latin alphabets, and the total number of posts is 17,486. The UMR dataset was labeled by 6 annotators. They labeled each post as positive, negative, or irrelevant. In this evaluation, 2044 positive and 519 negative posts were selected. All posts were converted to the Latin alphabet. Each word in the text was POS tagged by 2 linguists [Rabbimov, 2020: 4].

For each post in the dataset, statistical features, POS-based features, and emoji-based features are calculated.

Statistical Features. Total number of characters; total number of characters without spaces; number of special characters ('(', ')', '[', ']', '{', '}', '-', '/', '&', '|', '—', '#', '%', '+', '*', '@', '\$', '~', '=', '_', '<', '>', '<', '>', '^'); number of lower case characters; number of upper case characters; number of digits characters; number of all words; number of unique words; mean length of all unique words; maximum length of all words; minimum length of all words; mean length of all words; standard deviation of the length of all words; variance of the length of all words; kurtosis of the length of all words; skewness of the length of all words; percentile 25% of the length of all words; percentile 50% (median) of the length of all words; percentile 75% of the length of all words; number of punctuation characters (',', ',', '!', '?', ':', ';'); number of words with length less than 4 characters; number of the hapax-legomena; number of the hapax-dislegomena.

POS-based Features. Number of nouns; number of proper nouns; number of verbs; number of adjectives; number of numerals; number of pronouns; number of adverbs; number of helping words; number of coordinating conjunctions; number of subordinating conjunctions of review; number of modal words; number of imitative words; number of interjections; number of auxiliaries; number of other words (x) like undefined or incomprehensible/meaningless cases.

Emoji-based Features. Number of emoji; average of sentiment score of all emoji per post; number of positive emoji; number of negative emoji.

The number of statistical features is 23, the number of POS-based features is 15 and the number of emoji-based features is 4. The total dimensionality of the feature vector is equal to 42.

Different well-known machine learning algorithms are used in the classification stage. In particular, we used Instance Based Classifier (IBk), Neural Networks (NN), Support Vector Machines (SVM-rbf, SVM-poly), Bayesian Classifier (BN), Decision Trees algorithms C4.5 (J48), Random Forest (RF), Fast Decision Tree Learner (RT). All classification algorithms were implemented using WEKA software. For all algorithms, the free parameters were empirically selected, while parameter values not reported here were kept in their default values. For training and testing classification algorithms, 10-fold cross-validation was applied to the UMR dataset. The results obtained are presented in the table below.

Table 1. Opinion classification accuracy for different classification algorithms

Classification algorithms	IBk	NN	SVM-poly	SVM-rbf	J48	RF	RT	BN
Accuracy (%)	80.26	82.72	84.55	84.39	83.46	85.25	84.12	75.34

As can be seen in this table, the best classification accuracy was 85.25% for the random forest algorithm, while the SVM-poly, SVM-rbf, and RT algorithms achieved around 1% lower accuracy than the random forest algorithm.

REFERENCES:

1. El-Masri M., Altrabsheh N. and Mansour H. Successes and challenges of Arabic sentiment analysis research: a literature review. *Social Network Analysis and Mining*, 7(1), 2017. – pp.1-22.
2. Mikolov T., Sutskever I., Chen K., Corrado G.S., Dean J. Distributed representations of words and phrases and their compositionality. *Advances in neural information processing systems*, 2013. – P.3111-3119.
3. Pennington J., Socher R. and Manning C. Glove: global vectors for word representation. *Proceedings of the 2014 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP)*, 2014. – P. 1532-1543.
4. Bojanowski P., Grave E., Joulin A. and Mikolov T. Enriching word vectors with subword information. *Transactions of the Association for Computational Linguistics*, 5, 2017. – P.135-146.
5. Rabbimov I., Mporas I., Simaki V., Kobilov S. Investigating the Effect of Emoji in Opinion Classification of Uzbek Movie Review Comments. Volume 12335 of the series *Lecture Notes in Artificial Intelligence*. Springer, 2020.
6. Kuriyozov E., Matlatipov S. Building a New Sentiment Analysis Dataset for Uzbek Language and Creating Baseline Models. *Proceedings*. 2019; 21(1). – p.37.
7. Rabbimov I., Kobilov S. Multi-Class Text Classification of Uzbek News Articles using Machine Learning. In *Journal of Physics: Conference Series*, 2020, Vol. 1546. – P. 012097.
8. Rabbimov I., Kobilov S. and Mporas I. Uzbek News Categorization using Word Embeddings and Convolutional Neural Networks. 2020 IEEE 14th International Conference on Application of Information and Communication Technologies (AICT), Tashkent, Uzbekistan, 2020. – P.1-5.

ЎЗБЕК-ИНГЛИЗ ПАРАЛЛЕЛ КОРПУСИДА ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

DESCRIPTION OF UZBEK-ENGLISH PARALLEL CORPORA IN PEOPLE PROVERBS

Рустамжон Каримов*

Аннотация: Мақолада ўзбек ва инглиз тилларида халқ мақолларининг ифодаланиши, унинг параллел корпус орқали акс этиши таҳлили акс этган. Мақолларнинг ўзбек ва инглиз тилларида таржимада параллел корпуслар орқали ифодаланиш тартиби ўрганилган ва таҳлил этилган. Мақоллар турли тил бирликлари ва турли услубларда таржимада акс этиши кўрсатиб берилган.

Таянч сўзлар: урф-одат, фольклор, адабиёт, параллел корпус, нутқ, мақол.

Annotation: In article was discussed the translation problem of national proverbs in parallel corpuses, its importance in spirituality of youth. Here was written about the usage of parallel corpora in translation of Uzbek and English proverbs. In article was shown the description of proverbs with using different linguistic aspects and styles.

Keywords: tradition, folklore, literature, parallel corpuses, speech, proverb

Таржима – таржимондан катта масъулият, серкирра ижод, кучли билим, кўп изланишни талаб қилувчи фаолият; бевосита матн, мақол-матал, шеър, ҳикоя ва романдаги тил бирликларини ўгириш билан боғлиқ жараён. Таржимон қайси тилни таржима қилса, ўша халқнинг тили, дини, эътиқоди, тарихи, миллий маданияти, урф-одатлари, дунёқараши, тафаккури, турмуш тарзи ҳақида тасаввурга эга, шунингдек, она тилининг зукко билимдони бўлиши зарур.

Маълумки, бирор-бир халқнинг тарихи унинг урф-одати, турмуш тарзи, феъл-атвори, руҳияти, эстетик туйғулари, ижобий фазилатларини акс эттиради. Мақол/маталлар инглиз ва ўзбек фольклорида кенг ўрин олганлиги сабабли асрлар давомида жонли сўзлашув, ўзаро нутқий муносабатлар, тарихий, илмий, сиёсий, публицистик ҳамда бадий адабиётда доимо қўлланилиб келган [Одинаев Б., Холдорова М., 2019: 201-202]. Табиийки, ушбу бирликлар тил корпусида ҳам ўз ифодасини топади.

Ўзбек-инглиз параллел корпусида аслият ва таржимадаги мақолларни теглаш, фойдаланувчига қидирув натижасини параллел ҳолатда кўрсатиш корпуснинг қимматини, аҳамиятлилиқ даражасини яна ҳам оширади. Аслият ва таржима тилдаги ушбу бирликларнинг қиёсий-типология кузатув, таҳлил ҳамда тадқиқ имконияти пайдо бўлади. ПҚда мақолларни акс эттириш аҳамиятли эканлигини таъкидлаган ҳолда, таржимада мақол эквивентларини бериш масаласига эътибор қаратамиз.

Б.Одинаев, М.Холдорова ўзбек ҳамда инглиз тилидаги айни бир мақолнинг эквиваленти ёки таржимаси ҳақида бир неча мисолга мурожаат этишади. Ўзбек тилидаги (*сутдан*) *оғзи куйган қатиқни ҳам нуфлаб ичади* деган мақол эҳтиётсизлик оқибатида бир иш қилиб қўйиб, панд еб қолган, зиён-заҳмат кўрган, кейин эса ҳар бир ишни ниҳоятда эҳтиёткорлик қиладиган инсонларга нисбатан ишлатилади. Ушбу мақолнинг инглиз тилидаги эквиваленти *A burnt child dreads the fire* деган иборага тўғри келади. Кўриниб турибдики, икки тил ўртасидаги семантик фарқ ҳамма ҳолатларини бирдай қамраб ололмайди.

Б.Одинаев, М.Холдорова инглиз ва ўзбек тили ўртасидаги асосий фразеологик мувофиқликни қуйидагича фарқлашади [Одинаев Б., Холдорова М., 2019: 201-202]:

- 1.Тўлиқ мувофиқлик.
- 2.Қисман мувофиқлик.
- 3.Умуман мос келмаслик.

Баъзи таржимонлар фаолиятида мазмун биринчи ўринга қўйилиб, шаклга эътиборсизлик билан қаралади, муаллиф услуби ҳамда персонаж нутқи тасвири тўлақонли чиқмайди. Таржимада ҳамма вақт таржимон бадий асарнинг шакл ва мазмунига эътибор бермайди; асосан, асарнинг

* БухДУ катта ўқитувчиси

маъноси ва ғоясини бадиийлаштиришга ҳаракат қилади. Бадиий асарлардаги мақол-маталларни қайси усулда таржима қилиш ижобий натижа бериши мумкин? Ушбу бирликлар қандай таржима қилинса, контекстдаги маъно, бадиийликни сақлаб қолиш мумкин? Ушбу саволларга жавоб бериш учун А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асаридаги мақол-маталлар таржимасига эътибор қаратамиз.

1. Тўлиқ мувофиқлик – икки тил бирликларининг ҳам шаклан, ҳам мазмунан тўлиқ мос келиши. Масалан: *бировга ёмонлик соғинма* – *don't do anyharm to anybody*; *a rival is a rival* – *қундош қундошдир*; инсон учун дунёда ўлимдан қўрқинчли нарса йўқ – *for a person there is nothing more fearful than death*; *қўр қўрни қоронғуда монади* – *blind finds the blinds in the dark*.

2. Қисман мувофиқлик – шаклан бир хил, аммо лексик тузилиши, морфологик тартиби ва услубий ясаилиши ҳар хил. Масалан: киз давлат учун эрга теккандан, ерга тегсин – *a girl had better marry a stone than marry for wealth*; умр – отилган ўқ – *life flows like water*; итдан бўлган қурбонликка ярамас – *your puppies are worthy of nothing*.

3. Умуман мос келмаслик – бир тилдаги фразеологик бирлиكنинг бошқа тилда (рус, инглиз) муқобилининг мавжуд эмаслиги. Эквиваленти бўлмаган фразеологик бирликни таржимада сўзма-сўз ёки тасвирий ифода орқали ифодалаш мумкин. Масалан: *ойни этак билан ёпиб бўлмайди* – *a murder will come out*; *қўрпангга қараб оёқ узат* – *know how to act*; *эгасини сийлаган, итига суяк ташлар* – *like father, like son*; *қош қўяман деб, қўз чиқармоқ* – *don't hit the right nail on the head*.

Юқорида А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асарида учраган мақолларнинг эквиваленти ва таржимасини беришнинг усуллари келтирилди. Ўзбек-инглиз параллел корпусида халқ мақоллари шундай шаклдаги таржималарда кузатилади. Мақоллар таржимада қандай усулда берилишидан қатъи назар, ўзбек-инглиз ПКда параллел ҳолда тегланиши мақсадга мувофиқ.

М.Холбеков, Ф.Мамаризаева таржимада бадиий услубни шакллантирувчи лексик воситалар ўзига хос ўринга эгаллигини таъкидлар экан, улар сирасига омоним, синоним, ўхшатишлар, муболаға, шева унсурлари, фразеологик бирликларини киритишади [Mamarizayeva F., 2019: 218-219]. Хусусан, таржимада фразеологик бирлиكنинг берилиши алоҳида эътибор талаб қиладиган масала эканлиги кундай равшан. Маълумки, фразеологик бирлик ўз ва асл маъносидан узоқлашган сўз бирикмаси саналади. Шу сабабли бундай бирликлар реал бўлмаган кўчма маъноли воқеа, ҳолат, хусусиятни ифодалайди. Масалан:

Mehmonlarim senga biroq Omonatdir, bo'l ko'z-quloq [Longfello G., 1973: 184].

Таржимаси: *But these guests I leave behind me, In your watch and ward I leave them* [7].

Юқоридаги контекстда инглиз тилидаги идиоматик бирликни таржима қилишда ушбу бирлиكنинг ўзбек тилида эквивалентга эгаллиги қўл келган; мувофиқ таржимага эришилган.

Таржимонда шундай бирликлар лугати мавжуд бўлса, таржима сифати ошади. Ўзбек-инглиз параллел корпусида фразеологик бирликларнинг эквивалентини бериш, уларни параллел теглаш ПК тузишнинг асосий вазифаларидан бири саналади.

Маълумки, таржиманинг асосий вазифаси тил ва маданиятлар ўртасидаги тўсиқни олиб ташлашдан иборат. Ушбу вазифани бажаришда, айниқса, бадиий матн таржимаси таржимон зиммасига асл нусхадаги матн мазмун-моҳиятини таржима қилинаётган тил воситалари орқали тўлиғича ва яна бадиий маҳорат билан етказиб бериш масъулиятини юклайди. Тилимизга ўтирилган асарда тасвирланган бошқа халқ моддий ва маънавий ҳаётининг биз учун ҳайратомуз, ғалати томонлари ҳам ўрни ва меъёри билан сақланмоғи керак [Саломов Ф., 1983: 114].

С.Кўчқорова эртақ жанрини ҳам шундай матнлар сирасига киритади. Эртақни халқ оғзаки ижоди маҳсули сифатида бир халқнинг урф-одатлари, дунёқараши ва бошқа миллий хусусиятларини яққол намоён қилади [Кўчқорова С., 2019: 262-264]. Ҳар қандай “халқ эртақларида эл-юртни кўз қорачиғидай авайлаб сақловчи ажойиб қаҳрамонлар улуғланади; аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоя қилинади; узоқ масофалар яқин қилинади; кишилар характеридаги ярамас одатлар, номаъқул иллатлар танқид остига олинади; мардлик, эпчиллик, довжурлик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, вафодорлик, саҳийлик ғоялари улуғланади” [Жумабоев М., 2002: 13].

С.Кўчқорова ўринли таъкидлаганидек, эртақлар мўлжалланган муштарийларнинг асосини ёш авлод ташкил этганлигини ва уларнинг тарбиясида ижтимоий-маданий, маънавий кўникмаларини шакллантиришга бевосита таъсир қилувчи жанр сифатида қаралганда, турли халқлар эртақларини болалар онгига тушунарли тарзда етказиш таржимон олдидаги масъулиятни янада ошириши шубҳасиз.

Бизнингча, ўзбек-инглиз параллел корпусидаги матнларни танлашда ҳам эл-юртни кўз қорачигидай сақловчи ажойиб қаҳрамонлар улуғладиган (1); аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоя қилинадиган (2); кишилар характеридаги ярамас одат, номаъқул иллатлар танқид остига олиннадиган (3); мардлик, эпчиллик, довюраклик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, вафодорлик, саҳийлик ғоялари улуғладиган (4) мазмундаги матнларнинг танлаб олиниши ўзбек-инглиз параллел корпусида тарбиявий, ахлоқий-маданий омилларнинг эътиборга олинишини таъминлаган бўлади; ПК материаллари тарбия/маданиятимизга зид бўлган мазмундаги материаллардан холи бўлади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти. Дарслик. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 2002 й. - 232 б. – Б. 13.
2. Longfello G. Gayavata haqida qo'shiq. A. Abdurazzoq tarj. T., Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973. – 188 b. – Б.184.
3. Mamarizayeva F. Xolbekov M. Badiiy uslubni yuzaga keltiruvchi leksik vositalar va ularning ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilishda ifodalanishi (Longfelloning “Gayavata haqida qo'shiq” dostonining o'zbek tiliga tarjimasini misolida) // Таржима, ахборот, мулоқот – сиёсий ва ижтимоий кўприк. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2019. – 360 б. – Б.218-219.
4. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // Linguistica Antverpiensia, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
5. 5.Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарақ ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
6. 6.Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
7. 7.Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
8. 8.Одинаев Б., Холдорова М. Бадий асарларда мақол-маталлар таржимасидаги муаммолар А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асари талқинида // Таржима, ахборот, мулоқот – сиёсий ва ижтимоий кўприк. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2019. – 360 б. – Б. 201-202.
9. 9.Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. Тошкент: “Ўқитувчи”, 1983. – 232 б. – Б.114.
10. Қўчқорова С. Ш.Перро эртақларининг ўзбекча таржимасига оид // Таржима, ахборот, мулоқот – сиёсий ва ижтимоий кўприк. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2019. – 360 б. – Б.262-264.
11. 10.https://archive.org/stream/songhiawaththe00longrich_djvu.txt

O‘ZBEK TILIDAGI ELEKTRON AXBOROT MATNLARI KORPUSINI YARATISHDAGI O‘ZIGA XOSLIKLAR

CHARACTERISTICS OF BODY CREATION OF ELECTRONIC TEXTS IN UZBEK LANGUAGE

Abdullayeva Oqila Xolmo‘minovna*

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tili elektron axborot matnlari korpusini qurishning nazariy va amaliy masalalari yoritilgan. Korpus qurish uchun tanlangan dastur va lingvistik ta’minotning o‘ziga xos xususiyatlari, korpusda matnlarni yuklash, saqlash, qayta ishlash, teglash masalalari atroflicha yoritilgan.

Kalit so‘zlar: teglash, konkordans, lemmatizatsiya, tokenizatsiya, nutq qismlarini ajratish.

Annotation: In this article, theoretical and practical issues of building a corpus of electronic information texts are discussed in Uzbek. The specifics of the software and linguistic software selected for the construction of the corpus, the issues of loading, storage, processing and tagging of the texts in the corpus are covered in detail.

Keywords: tagging, concordance, lemmatization, tokenization, part of speech.

Amalga oshirilayotgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, korpuslar til nazariyasi emas, balki ma’lumotlarni ham miqdor, ham sifat jihatidan ko‘rish va tahlil qilish usulidir. Korpus-lingvistik yondashuvdan til xususiyatlarini tavsiflash va turli lingvistik doiralarda shakllangan har xil farazlarni sinab ko‘rish uchun foydalanish mumkin, ya’ni tabiiy ravishda uchraydigan til namunalari yordamida tilni o‘rganadi. Har bir tadqiqot ishida kuzatilgani kabi til korpuslarini yaratish jarayoni ham ma’lum bir bosqichlari va muammoli jihatlari bilan murakkabdir. Korpusni qayta ishlash nafaqat asosiy lingvistik tadqiqot va rivojlantirish ishlari uchun, balki til texnologiyalari uchun ham ajralmas hisoblanadi. Korpusni qayta ishlashning turli xil uslublari mavjud, masalan, statistik tahlil, konkordans, leksik so‘z birikmasi (collokatsiya), kalit so‘zlarni qidirish, mahalliy so‘zlarni guruhlash, lemmatizatsiya, morfologik tahlil va yaratish, qismlarga ajratish, so‘zlarni qayta ishlash, nutq qismlarini belgilash, izohlash, tahlil qilish va hokazo. Korpusni qayta ishlash natijasida olingan natijalar ko‘pincha til va uning xususiyatlari haqidagi sezgilarga zid ekanligi kuzatildi. Bugungi kunda juda ko‘p tillar uchun korpusni qayta ishlash bo‘yicha ko‘plab dasturlar mavjud. O‘zbek tili uchun esa hozirda korpus qurish va qayta ishlash uchun dasturlar yaratish ishlari boshlandi.

Hozirgi korpuslardan foydalanish ikki katta sinfga bo‘linadi. Bir tomondan, ular tilshunos mutaxassis uchun tabiiy til ma’lumotlari ombori sifatida intellektual tahlil uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Boshqa tomondan, ular kompyuter tizimlari uchun o‘quv materiallari sifatida ishlatiladi. Til korpuslarini yaratishda odatda maqsadli foydalanuvchilarni ham aniqlash zarur bo‘ladi yoki yaratilayotgan korpusdan kimlar foydalanishi mumkinligi muhim ahamiyat kasb etadi. Hind olimi Dash tadqiqotlarida korpusdan foydalanuvchilarning turlari va ularning korpus turiga bo‘lgan ehtiyojlarini jadval asosida bergan [Dash, 2015: internet manba].

Maqsadli foydalanuvchilar	Korpus turlari
Deskriptiv tilshunoslik vakillari	Umumiy, yozma, og‘zaki nutq korpuslari
Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va til texnologiyasi (LT) mutaxassislari	Umumiy, monitor, parallel, og‘zaki nutq korpuslari
Og‘zaki nutq texnologiyasini tekshiruvchi mutaxassislari	Og‘zaki nutq korpusi
Leksikograf va terminolog mutaxassislari	Umumiy, monitor, ixtisoslashtirilgan, ma’lumotnoma, opportunistik (imkoniyatli) korpuslar
Dialog tadqiqotchilari	Og‘zaki nutq, izohlangan, maxsus korpuslar

* Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti, abdullayevaokila@gmail.com

Sotsiolingvistlar	Umumiy, yozma, og‘zaki nutq, monitor korpuslar
Psixolingvistlar	Maxsus, og‘zaki nutq, yozma matn korpuslari
Tarixchilar	Badiiy asarlar, diaxronik korpuslar
Sotsiolog olimlar	Umumiy, yozma, og‘zaki nutq, maxsus korpuslar
Qiyosiy tilshunoslik vakillari	Ikki tilli, ko‘p tilli, parallel, taqqoslanadigan korpuslar
Mashina tarjimasini mutaxassislari	Ikki tilli, ko‘p tilli, parallel, taqqoslanadigan, izohlangan korpus
Axborot qidirish bo‘yicha mutaxassislari	Umumiy, monitor va izohlangan korpuslar
Teglash, qayta ishlash va tahlil qilish mutaxassislari	Izohlangan, monitor, yozma, og‘zaki nutq, umumiy korpuslar
Asosiy grammatik dizayneri	Taqqoslanadigan, ikki tilli va umumiy korpuslar
So‘z ma‘nosini farqlash bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislari	Izohlangan, monitor, yozma, og‘zaki nutq, umumiy korpuslar
O‘qituvchilar va talabalar	O‘rganuvchi, monitor va umumiy korpus
Tilshunoslari	Korpusning barcha turlari

1-jadval. Korpusdan foydalanuvchilar turi va ularning korpus turiga bo‘lgan ehtiyojlari

Mavjud tadqiqot ishlarini kuzatganimizda, korpus qurish va uning aniq balansi uchun ilmiy o‘lchov mavjud emasligini xulosa qildik [McEnery, 2006: 31; McEnery, 2012: 48; Aksan, 2012: internet manba]. Til korpuslari oldingi mavjud korpuslar modellari orqali quriladi. Biz ham o‘zbek tilining axborot matnlari korpusini qurish jarayonida rus tilining milliy korpusi modeli tizimidan foydalanishga harakat qildik. Ammo har bir tilning o‘ziga xos ichki xususiyatlari mavjudligi korpusni qurish jarayonida murakkablik tug‘dirdi. Britaniya milliy korpusi, Turk tilining milliy korpusi va rus tilining milliy korpusi modellari qiyosan o‘rganilib, korpusning dasturiy ta‘minoti qurildi. Korpusda ishlar bosqichma-bosqich amalga oshirildi. 1) o‘zbek tilining barcha lingvistik xususiyatlari ma‘lumot sifatida to‘plandi; 2) to‘plangan ma‘lumotlar kompyuterlashtirildi va taxminiy to‘g‘ri sxemasi ishlab chiqildi; 3) mavjud elektron axborot matnlari yuklab olindi; 4) yuklab olingan matnlar kodlandi, ya‘ni metama‘lumotlar kiritildi; 5) matnlar kontekstidagi nutq qismlari annotatsiyalandi; 6) qidiruv tizimi ishlab chiqildi: bunda webga asoslangan barcha foydalanuvchilar uchun qulay interfeys yaratildi; 7) qo‘shimcha ma‘lumotlar qidiruv interfeysiga joylashtirildi: korpus, korpus imkoniyatlari va korpus mualliflari haqidagi ma‘lumotlar; 8) korpusni e‘lon qilish: korpusning eng oxirgi bosqichidamiz, ya‘ni korpusni mahalliy sinovga chiqarish. Korpus versiyasi sinovdan muvaffaqiyatli o‘tgandan so‘ng xalqaro miqyosda foydalanilishi mumkin.

Korpuslarda ma‘lumotlar to‘plamini yaratishda ma‘lum vaqt oralig‘i ham tanlanadi. Chunki har bir korpus turi muayyan vaqt oralig‘ida aks etgan tilning turli xil xususiyatlarini aks ettirishi uchun aniq bir vaqt ko‘rsatgichi bilan olinishi kerak. Masalan, elektron axborot matnlari korpusida manbalar 2019-2021-yillar oralig‘idagi xabar saytlaridan olinadi. Ma‘lumotlar aniq vaqt oralig‘ida tildan foydalanish xususiyati va xarakterini yetarli darajada aks ettiradi. Ushbu ma‘lumotlar bazasi mazkur davrda sodir bo‘lgan o‘zgarishlar to‘g‘risida ishonchli ma‘lumot beradi.

Korpusda ma‘lumotlar to‘plamini yaratishda, matnlarni tanlashda o‘ziga xos usul va yondashuvlari mavjud. Ma‘lumotlarni kiritish usullari:

- Elektron manbalardan olingan ma‘lumotlar: bu jarayonda gazetalar, jurnallar, jurnallar, kitoblar va boshqalar matnlari, agar ular elektron shaklda mavjud bo‘lsa, kiritiladi.
- Veb-saytlardagi ma‘lumotlar: Bunga veb-sahifalar, veb-saytlar va uy sahifalaridagi matnlar kiradi. O‘zbek tili axborot matnlari korpusiga axborot saytlaridan matnlar yuklandi.
- Elektron pochta orqali olingan ma‘lumotlar: Ma‘lumot manbai sifatida elektron yozuv mashinasi, elektron pochta xabarlari va boshqalar ishlatiladi.
- Matnni mashinada o‘qish: Belgilarni optik tanib olish (OCR) tizimi yordamida bosilgan matnlarni mashinada o‘qiladigan shaklga o‘tkazadi. Ushbu usul yordamida bosma materiallar tezda korpusga kiritiladi.

- Ma'lumotlarni qo'lda kiritish: bu kompyuterga matnlarni terish orqali amalga oshiriladi. Bu qo'lda yozilgan materiallar, og'zaki matnlarning nusxalari va eski qo'lyozmalardan ma'lumotlarni yig'ish uchun eng yaxshi vosita.

Korpus qurilishida, matnlar joylashuvida, albatta, xorijiy tillarda oldindan mavjud korpus amaliyotlari va tajribalaridan foydalanildi. Hali ish to'liq yakunlanmagan bo'lsa ham, lekin jarayon tadrijiy va bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Korpuslar qurilishida dasturiy ta'minot korpus oldiga qo'yilgan maqsad, korpus turiga ko'ra ham tanlanadi. Korpus platformasi tayyor bo'lgach, matnlar yig'ila boshlandi. Mavjud korpuslar qurilishi o'rganilganda MySQL ma'lumotlar bazasidan foydalanilgani ma'lum bo'ldi. Biz o'zbek tili elektron axborot matnlari korpusi uchun PostgreSQL ma'lumotlar bazasidan foydalandik. Bu ma'lumotlar bazasi korpusda ma'lumotlarni saqlash, yangilash uchun ishlatilgan.

Olimlar korpusga to'plangan til namunalarini "xom" matnlar deb hisoblaydi [McEnery, Hardie, 2006: 31]. Korpusning boshqa ma'lumotlar bazasidan yoki internetdagi elektron matnlaridan farqi til birliklariga maxsus lingvistik belgilar qo'yilishi, ya'ni teglanishi hisoblanadi. Biz korpusda kontekstlarda nutq qismlarini teglash masalasini hal qilish uchun ingliz, rus va turk tillarining milliy korpuslaridagi teglash jarayonini o'rgandik. Shuningdek dunyo tilshunosligida yaratilgan CES (Corpus encoding standard) [CES: internet manba], TEI (Text encoding initiative) [TEI: internet manba], CLAWS (Constituent likelihood automatic word-tagging system) [CLAWS: internet manba] va Brill teglari [Brill: internet manba] va teglash usullari bilan tanishdik. O'zbek tilida nutq qismlari uchun lotin grafikasi asosidagi standard qisqartmalarni olishga qaror qildik. Masalan, sifat so'z turkumi uchun <SIF> tegi, tinish belgilari uchun <TB> tegi yoki birinchi shaxs egalik uchun <1shE> teglari belgilandi. Masalan, kontekstda *dorilarning* so'zi lemma: dori <morf ot+Ko'p+Qark, sem AnOT>, *keldim* so'zi lemma: kel, <morf fe'l+O'tz+Xab+1sh, sem Jisf>, *yozuvchining asari* so'z birikmasi lemma: yozuvchi <morf ot+Bir+Qark+Yas, sem AOT>, lemma: asar <morf ot+Bir+3shE sem AnOt> sifatida teglanadi. Korpusning hozirgi imkoniyatlarida o'zbek tilidagi matnlar morfologik va semantik xususiyatlariga ko'ra annotatsiyalandi. Nutq birliklarini yorliqlashda yana bir muammoga duch kelindi, ya'ni o'zbek tilida lisoniy birliklar uchun teglar ishlab chiqilmagan va bir me'yorga solinmagan. Chunki teglar leksik yozuvlardan farq qiladi. Biz leksik qoidalarda mustahkamlangan birliklarning qisqartma nomlarini belgilashga harakat qildik.

Albatta korpusda birliklarni lemma va teglarga ajratish masalasida, nafaqat korpus va unga oid bilimlardan, shuningdek, til haqidagi bir qator lingvistik bilimlardan foydalandik. Masalan, matnlarda uchragan ba'zi muammoli jihatlarini tushunish uchun o'zbek tilining 5 tomli izohli lug'atini tahlil qildik [O'zbek tilining izohli lug'ati]. Unda nafaqat ildizlar va bitta so'zlarni, balki ko'p so'zli iboralar, iboralar, nutqning alohida qismini tayinlashni talab qiladigan so'z birikmalarini va alohida qism bo'lgan so'zlarni o'z ichiga olgan keng qamrovli leksikoni ko'rib chiqildi. Tadqiqot ishimizning asosiy qismi hisoblangan O'zbek tili axborot matnlari korpusida har bir nutq qismi grammatikaga oid kitoblar va lug'atlar yordamida qo'l mehnati bilan lemmaga ajratilmoqda. Dunyo tajribasida ko'rish mumkinki, ilk korpus namunalarida matnlar ustidagi barcha amallar qo'l mehnati bilan amalga oshirilgan. Ammo yuqoridagi ilmiy nazariyalardan shuni aniqladikki, o'zbek tili lug'ati va barcha qo'shimchalarni ma'lumotlar bazasiga yuklab, o'zbek tili lemmatizatori algoritmini yaratsa bo'ladi. Albatta, ilk dasturlarda xatoliklar uchrashi mumkin, chunki til murakkab tuzilmalarga ega, tabiiy til namunalarida kutilmagan qoliqlarga duch kelish ehtimoli doim yuqori bo'lgan.

Korpus dasturi qurilishida hajmi masalasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ammo korpus lingvistikasi va korpuslar qurilishiga oid nazariyalarda miqdor o'lchovi qanday tartibga asoslanib olinishi isbotlab berilmagan. Korpusning kattaligi haqida gap ketganda, kelishilgan taxminiy standart hajm mavjud emas. Har bir korpus o'z maqsadi va ma'lumotlariga ega, shuning uchun qabul qilinadigan kattalik nima ekanligini aniqlash juda murakkab. Masalan talaba tomonidan 30 daqiqada tuzilgan korpus tadqiqot uchun mo'ljallangan korpusning o'lchamiga teng bo'lmaydi (va bo'lmasligi ham kerak). Tadqiqot maqsadida tuzilgan korpus buyumlarning til namunalariga oid turli xil dalillarni taqdim etishga harakat qiladi, shuning uchun dalil sifatida muhim ma'lumotlarni taqdim etish uchun u etarlicha katta va izchil bo'lishi kerak. Vaqt o'tishi va texnologiyalar rivojlanib borishi bilan korpuslar hajmi keskin o'sib bordi. Birinchi marta kompyuterlashtirilgan Brown Korpusi hajmi 1 million so'zni tashkil etdi va hozirgi korpuslar, masalan, Collins Cobuild Bank of English, 650 million so'zga ega va veb-korpuslar, bu 1 milliard so'zga teng bo'lishi mumkin. Tabiiy davr talabiga ko'ra bu 1 milliardlik korpuslar ham eskirishi

mumkin. Qabul qilingan haqiqat shundan iboratki, korpus qanchalik katta bo'lsa, shunchalik ko'p ma'lumotlar va ma'lumotlar tizimi bo'ladi (bu ma'lumotlar kerakli yoki ahamiyatli ekanligini anglatmaydi). McEnery, Hardie korpusda so'zning standartlashtirilgan chastotasi mavjud emas deb hisoblaydi [McEnery, Hardie, 2012: 88]. Ya'ni to'g'ri korpus qanchalik katta bo'lsa, balki so'zning uchrash chastotasi ko'proq bo'lishi mumkin, lekin so'zning taqsimlanishi bo'yicha qonuniyat yo'q. Qidiruvga berilgan so'z chastotasi ba'zi matnlarda ko'p, ba'zilarida umuman uchramasligi mumkin.

O'zbek tilining axborot matnlari korpusi keyingi 10 yillikda jadal rivojlantirilib, o'zbek tilining dunyo tillari qatorida munosib o'rin egallashida, tilda zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishda alohida ahamiyat kasb etishiga, shuningdek o'zbek tilining lingvistik xususiyatlariga, boy xarakteriga qiziqqan har bir tadqiqotchi uchun muhim manba bo'lishiga ishonamiz.

ADABIYOTLAR:

1. Brill tagger. <https://web.archive.org/web/20090425061222/>
2. CES <https://www.cs.vassar.edu/CES/>
3. CLAWS <http://ucrel.lancs.ac.uk/claws/>
4. McEnery T., Xiao R., Tono Y. Corpus-based Language studies. Routledge, 2006. –p. 31.; McEnery T., Hardie A. Corpus linguistics: method, theory, practice. – Cambridge, 2012.; Aksan Y., Aksan M., Koltuksuz A., et al. Construction of the Turkish National Corpus (TNC). <https://www.researchgate.net/publication/265914832>
5. McEnery T., Hardie A. Corpus linguistics: method, theory, practice. – Cambridge, 2012.
6. McEnery T., Xiao R., Tono Y. Corpus-based Language studies. Routledge, 2006. –p. 31.
7. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // *Linguistica Antverpiensia*, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
8. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // *Сўз санъати халқаро журнали*. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
9. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
10. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
11. Niladri Sekhar Dash. Corpus Linguistics : A General Introduction. Bishwa Ranjan Das, Srikanta Patnaik, Niladri Sekhar Dash. Development of Odia Language Corpus from Modern News Paper Texts: Some Problems and Issues. <https://www.researchgate.net/publication/295104366>
12. TEI <https://tei-c.org/>
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томли. – Тошкент, 2020.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ОМОНИМЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ ДАСТУРИЙ МУАММОЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ УСУЛЛАРИ

Рахманова Азизахон Абдугафуровна *

Аннотация: Мақолада ўзбек тилидаги матнларда омонимларни фарқлашда кодлардан, символлардан, туркумни билдирувчи тэглardan фойдаланиш шартлари ҳамда ўзбек тилидаги омонимлар билан боғлиқ дастурий муаммоларни бартараф этиш усуллари мисоллар асосида ёритиб берилган.

Калим сўзлар: теглар, компьютер лингвистикаси, кодалр, дастурий таъминот, матн корпуси, омонимлар.

Annotation: The article describes the conditions for the use of codes, symbols, tags denoting categories in the Uzbek texts, as well as examples of ways to solve software problems related to homonyms in the Uzbek language.

Keywords: tags, computer linguistics, codes, software, text corpus, homonyms.

Хар бир тилда сифатли разметкани таъминлашга тўсқинлик қилувчи омонимия (кўп маънолилиқ, турли маънолилиқ) мавжуд. Ҳозирги инглиз тилида туркум омонимиясини морфологик разметкада баратарф этиш учун қуршовдан (олдин ёки кейин келган сўздан: правие и левике коллокат) фойдаланилади. Бирикма сўзнинг қайси туркумга мансублигини аниқ кўрсатиб туради [Богданова С.Ю., 2010].

Ўзбек тилидаги матнларда омонимларни фарқлашда кодлардан, символлардан, туркумни билдирувчи тэглardan фойдаланиш талаб этилади. Бунинг учун изохли луғатларда фойдаланиладиган рим рақамларидан тэг сифатида фойдаланиш мумкин. Фақат рим рақамларини қатъий тарзда белгилаб олиш керак бўлади:

I –от, II–феъл, III–сифат, IV–равиш.

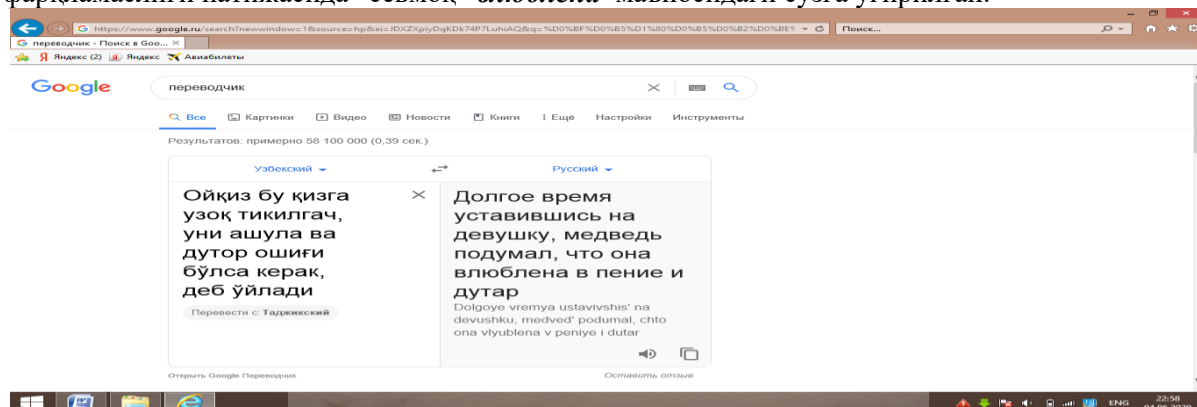
Ўзбек тилида от-феъл омонимлиги кўплиги даражасига кўра биринчи ўринда туради (тут I – дарахт, тут II –ҳаракат). От-сифат омонимлиги (чанқоқ I “ташналик” – чанқоқ III “ташна”) ёки феъл-сифат омонимлиги (ётII –ҳаракат, ёт III – “бегона”) кейинги ўринда туради. От-равиш омонимлиги учрамайди. Сифат-равиш-феъл омонимлиги кам учрайди: тик II ҳаракат, тик III “қия”, тик IV “тўппа-тўғри”.

ошиқ I –“ишқ соҳиби”; ошиқ I – “тана қисми”, ошиқ I – “ўйин номи”;

ошиқ II– “шошмоқ”; ошиқ III– “ортиқ”.

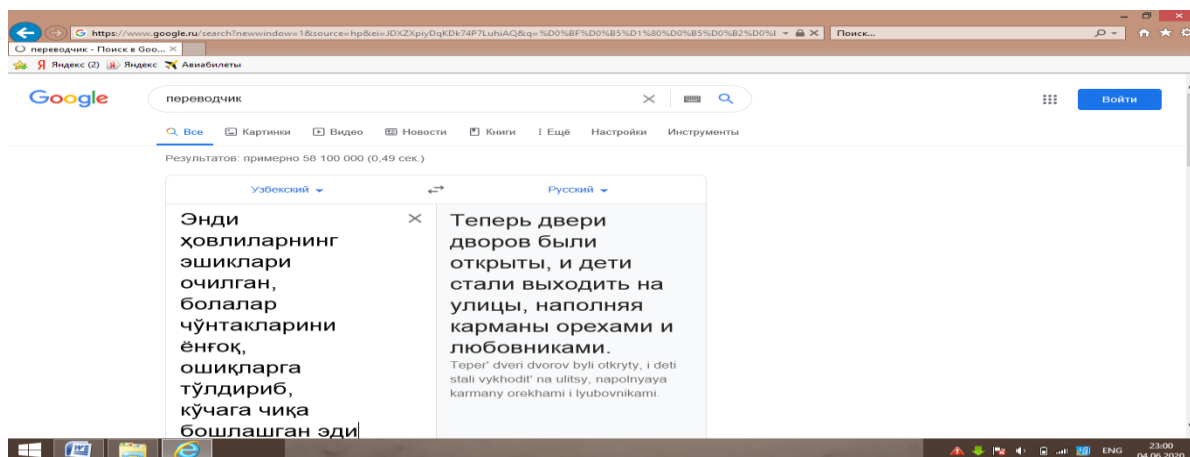
Ошиқ омонимлари иштирок этган матнларни компьютер дастури (Google transleyter)да таржима қилиб кўрамыз:

1.Ойқиз бу қизга узоқ тикилгач, уни ашула ва дутор **ошиғи** бўлса керак, деб ўйлади. Долгое время уставившись на девушку, медведь подумал, что она **влюблена** в пение дутар Бу мисолда “ёқтирмақ” маъносидаги **ошиқ** бўлмақ қўшма феъли таржимон дастурнинг омонимни фарқламаслиги натижасида “севмоқ” **влюблена** маъносидаги сўзга ўгирилган.

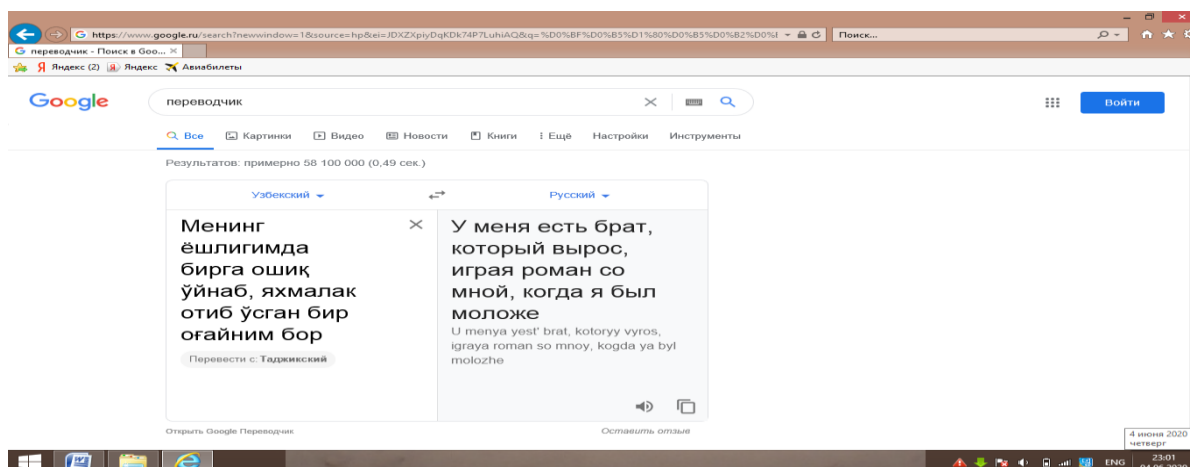
* Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти

2.Энди ҳовлиларнинг эшиклари очилган, болалар чўнтақларини ёнғоқ, **ошиқ**ларга тўлдириб, кўчага чиқа бошлашган эди. Теперь двери дворов были открыты, и дети стали выходить на улицы, наполняя карманы орехами и **любовниками**.

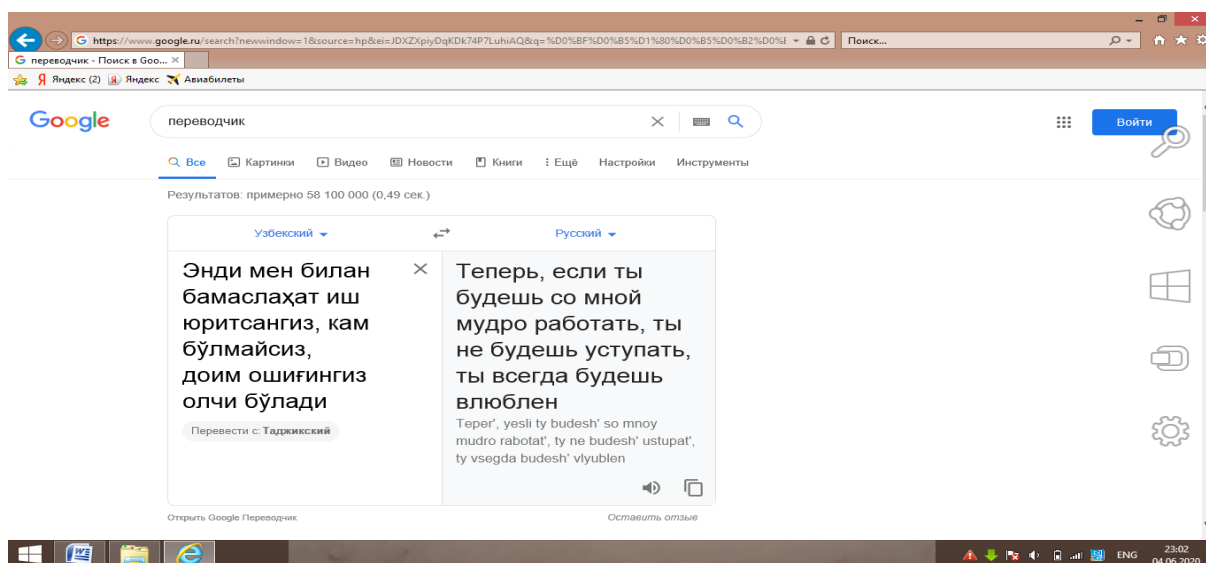
Ушбу мисолдаги ўйин ашёсини билдирувчи **ошиқ** сўзи “махбуба”, “севгили” маъносидаги омонимидан фарқланмаган.

3.Менинг ёшлигимда бирга **ошиқ** ўйнаб, яхмалак отиб ўсган бир оғайним бор. У меня есть брат, который вырос, играя **роман** со мной, когда я был моложе.

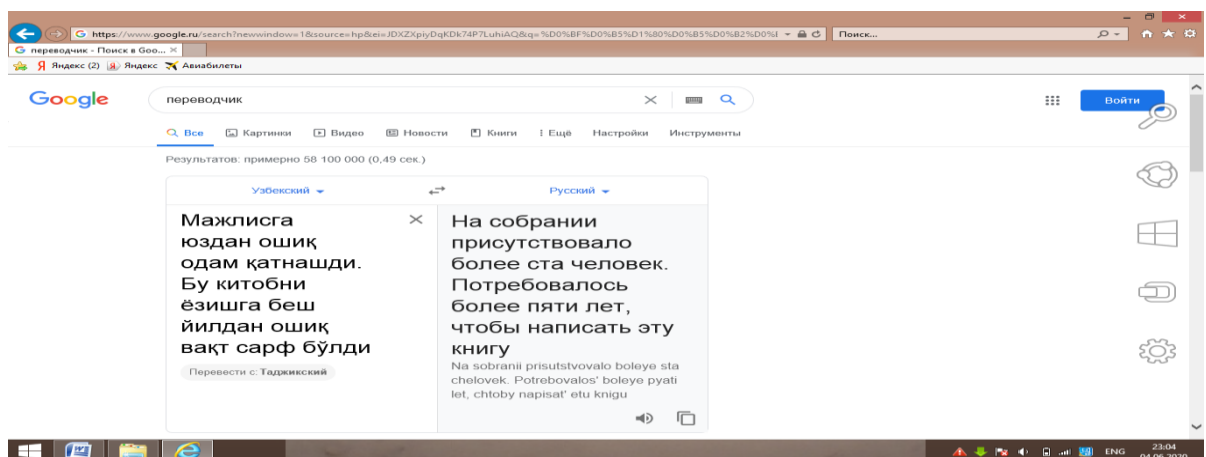
Ушбу мисолдаги ўйин номи **ошиқ** сўзи билан ассоциация ҳосил қилувчи “ишқ” мазмунидаги сўзга ўғирилган.

4.Энди мен билан бамаслаҳат иш юритсангиз, кам бўлмайсиз, доим **ошигингиз олчи** бўлади. Теперь, если ты будешь со мной мудро работать, ты не будешь уступать, ты всегда будешь **влюблен**.

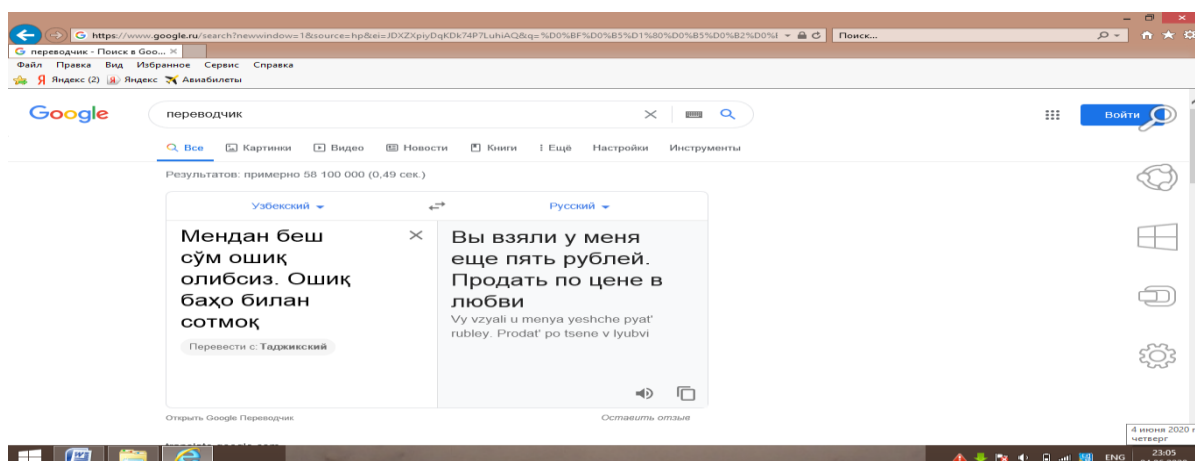
Мисолдаги “омадли, иши ўнгидан келадиган”, “иши юришадиган” маъноларидаги **ошиғи олчи** ибораси “севмоқ” маъносидаги феъл билан алмаштирилган.

5. *Мажлисга юздан **ошиқ** одам қатнашди. Бу китобни ёзишга беш йилдан **ошиқ** вақт сарф бўлди. На собрании присутствовало **более** ста человек. Потребовалось **более** пяти лет, чтобы написать эту книгу*

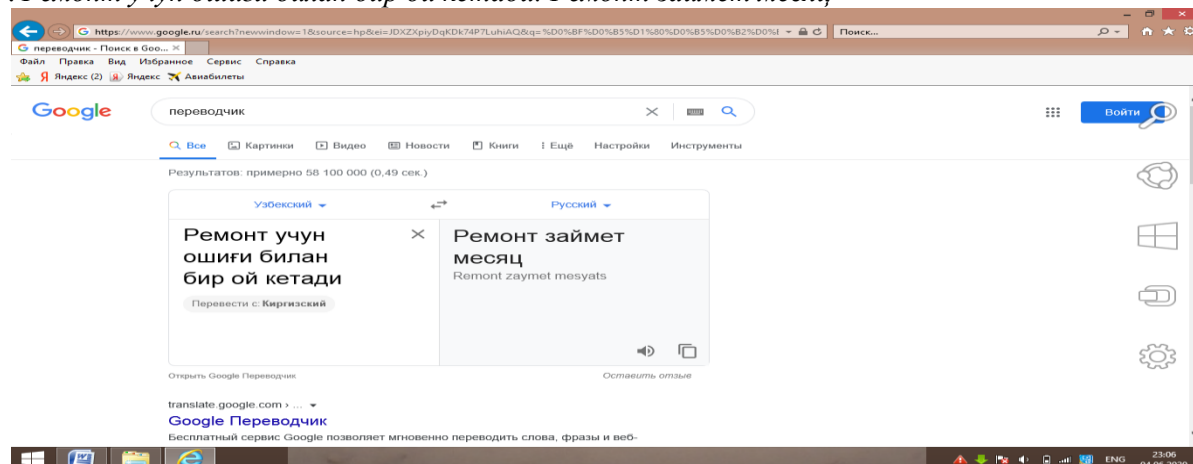
Ушбу мисолда ошиқ “ортиқ” маъносидаги ҳажм-ўлчов белгисини билдириб келмоқда. Машина жумлани тўғри таржима қилган.

6. *Мендан беш сўм **ошиқ** олибсиз. **Ошиқ** баҳо билан сотмоқ. Вы взяли у меня **еще** пять рублей. Продать по цене **в любви**.*

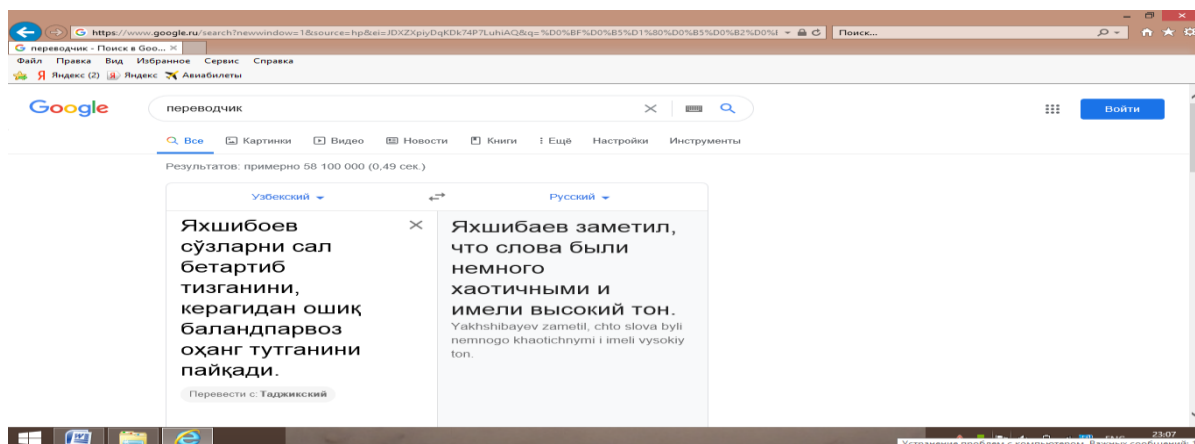
Ушбу мисолда ҳажм-ўлчов белгисини билдирувчи **ошиқ** сўзи “яна” маъносидаги “ещё” билан алмаштирилган. Иккинчи мисолда эса ҳажм-ўлчов белгисини билдирувчи **ошиқ** сўзи “севги, муҳаббат” маъносидаги сўз билан алмаштирилган.

7. Ремонт учун ошиғи билан бир ой кетади. Ремонт займет месяц

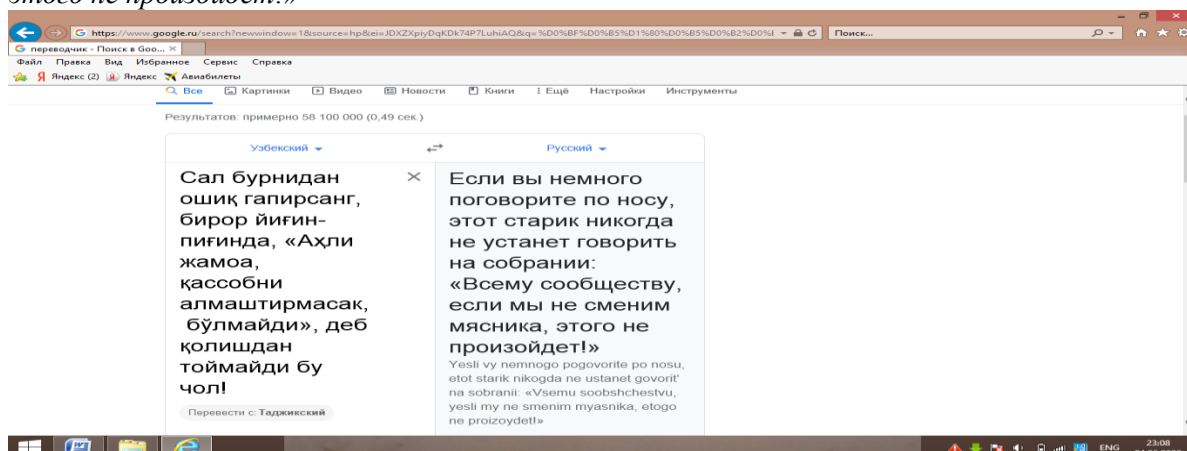
Ушбу мисола **ошиқ** сўзи таржима қилинмаган, шунчаки тушириб қолдирилган.

8. Яхшибоев сўзларни сал бетартиб тизганини, керагидан **ошиқ** баландпарвоз оҳанг тутганини пайқади. Яхшибаев заметил, что слова были немного хаотичными и имели высокий тон.

Ушбу мисолда “керагидан ортиқ” бирикмаси таржима матнда муқобилига эга эмас, тушириб қолдирилган.

9. Сал бурнидан **ошиқ** гапирсанг, бирор йигин-пигинда, «Аҳли жамоа, қассобни алмаштирмасак, бўлмайди», деб қолишдан тоймайди бу чол! Если вы немного поговорите по носу, этот старик никогда не устанет говорить на собрании: «Всему сообществу, если мы не сменим мясника, этого не произойдет!»

“Меъёридан ортиқ” деган маънодаги **бурнидан ортиқ** фраземаси “бурни бўйлаб” маъносидаги **по носу** деган бирлик билан алмаштирилган.

Келтирилган тўққизта мисолдан 3тасида “ўйин ашёси” маъносидаги **ошиқ** ўрнида “ишқ соҳиби” маъносидаги омоними таржима қилинган (2,3,4). Биттаси тўғри таржима қилинган (5). Биттасида шахснинг нарса-буюмга бўлган муҳаббати икки жинсдаги шахс муҳаббати маъносида таржима қилинган (1). Иккитасида **ошиқ** сўзи таржима қилинмаган, тушириб қолдирилган (7,8). Биттасида семантик жиҳатдан ёндош сўз билан алмаштирилган (9). Бу мисолда ҳам маъно тўғри талқин қилинмаган.

Ошиқ омоним лексемаларининг таржимада, аксарият ўринларда, “ишқ соҳиби” маъносидаги сўз сифатида талқин қилиниши лексик бирликнинг қўлланиш частотаси билан белгиланади.

№	Ошиқ омоними иштирокидаги контекст	Ошиқ сўзидан олдинги ёки кейинги қисм	Ошиқ лексемаси туркуми ва маъноси
1.	Ойқиз бу қизга узоқ тикилгач, уни ашула ва дутор ошиғи бўлса керак, деб ўйлади.	дутор $\emptyset \rightarrow$ ошиғи + бўлса; ошиғи + бўлса + г.в. $\rightarrow \emptyset$	шахс оти (ш.о), “меҳр соҳиби”
2.	Энди ҳовлиларнинг эшиклари очилган, болалар чўнтақларини ёнгоқ, ошиқ ларга тўлдириб, кўчага чиқа бошлашган эди.	$\emptyset \rightarrow$ ошиқ ларга; ошиқ + г.ш. + г.ш. $\rightarrow$ тўлдириб	турдош от (т.о), “ўйин ашёси”
3.	Менинг ёшлигимда бирга ошиқ ўйнаб, яхмалак отиб ўсган бир оғайним бор.	$\emptyset \rightarrow$ ошиқ ; ошиқ + $\emptyset \rightarrow$ ўйнаб	турдош от (т.о), “ўйин ашёси”
4.	Энди мен билан бамаслаҳат иш юритсангиз, кам бўлмайсиз, доим ошигингиз олчи бўлади.	$\emptyset \rightarrow$ ошигингиз олчи ; ошигингиз олчи + г.в. $\rightarrow \emptyset$	белги-хусусият сифати (х.с.), “омадли”
5.	Мажлисга юздан ошиқ одам қатнашди. Бу китобни ёзишга беш йилдан ошиқ вақт сарф бўлди.	юздан $\rightarrow$ ошиқ ; ошиқ $\rightarrow$ одам; беш йилдан $\rightarrow$ ошиқ ; ошиқ $\rightarrow$ вақт	равиш (р.), “ортиқ” равиш (р.), “ортиқ”
6.	Мендан беш сўм ошиқ олибсиз. Ошиқ баҳо билан сотмоқ.	$\emptyset \rightarrow$ ошиқ ; $\rightarrow$ олибсиз; $\emptyset \rightarrow$ ошиқ ; ошиқ $\rightarrow$ баҳо	равиш (р.), “кўп”; равиш (р.), “юқори”
7.	Ремонт учун ошиғи билан бир ой кетади.	$\emptyset \rightarrow$ ошиғи билан; ошиғи + г.в. $\rightarrow$ бир ой	равиш (р.), “кўпи билан”
8.	Яхшибоев сўзларни сал бетартиб тизганини, керагидан ошиқ	керагидан $\rightarrow$ ошиқ ; ошиқ $\rightarrow$ оҳанг	равиш (р.), “ортиқ”

	баландпарвоз оҳанг тутганини пайқади.		
9.	Сал бурнидан ошиқ гапирсанг, бирор йигин-пигинда, «Аҳли жамоа, қассобни алмаштирамасак, бўлмайди», деб қолишдан тоймайди бу чол!	0 →бурнидан ошиқ ; бурнидан ошиқ →гапирсанг	равиш (р.) “ортикча”

1-мисолда лексемадан олдин келган қисмда қаратқич келишигининг белгисиз қўлланилиши унинг от туркумига мансублигини кўрсатади. Чунки қаратқич келишиги ҳар доим **от+от** типдаги сўзларни боғлайди. 3-мисолда тушум келишигининг белгисиз қўлланилиши ҳам шу сўзнинг турдош отга мансублигини билдиради. Чунки тушум келишигининг белгисиз қўлланилиши фақат турдош отларга хосдир. 5-, 8-мисоллардаги чиқиш келишиги кўрсаткичи лексеманинг равиш туркумига мансублигини кўрсатишга хизмат қилади. Синтактик қуршов ошиқ омоним лексемасига доир битта янгиликни билишимизга асос бўлди. Лексема келтирилган 11та мисолдан 7(5,6,7,8,9) тасида равиш туркумига хос хусусиятни намоён этмоқда. Бир туркумга оид сўзларни фарқлаш зарурати омонимлар учун танланган тэгланинг чекланган томонини кўрсатади. Омонимик қатори аъзоларини фарқлаш учун яна махсус белги талаб қилинади: ошиқ I – “ишқ соҳиби”; ошиқ I – “тана қисми”, ошиқ I – “ўйин номи”. Бир хил тэгланинг омонимларни таржима дастури яна фарқламайди. Бу омонимик шаклларга қўшимча равишда махсус белгилар қўйиб чиқиш керак бўлади: ошиқ **Ish** – “ишқ соҳиби”; ошиқ **Iz** – “хайвон танаси қисми” (тананинг бу қисми умурткали жонзотларда, хусусан, инсонда ҳам бўлишидан қатъий назар сўз аниқланган тушунча фақат туёқлиларга нисбатан хосланиб қолган. Шу боис хайвонларга хосланиш белгисини ифодалашда **z** (zoonim) разметкасидан фойдаландик), ошиқ **Ib** – “ўйин номи”. Шундагина юқоридаги муаммоли ҳолат баратраф этилади. Компьютер дастури омонимик шакллардан тэг асосида белгиланган тегишли сўзни ажратган ҳолда таржима қилади. Функционал омонимияни ечиш учун рус тилида статистик усул, қоида асосидаги усул ва контекстуал усул қўлланилади. Бундай дастурларни яратиш жуда кўп вақт талаб қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Богданова С.Ю. Исследование слова и предложения компьютерными методами // Слово в предложении: кол. монография / Под ред. Л.М. Ковалевой (отв. ред), С.Ю. Богдановой, Т.И. Семеновой. – Иркутск: ИГЛУ, 2010.
2. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. - М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С.61.
3. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari.-Toshkent: Akademnashr, 2011.-B.4.
4. Гальскова Н.Д. Еще раз о лингводидактике / Н.Д. Гальскова // Иностранные языки в школе. 2008. - № 8. - С. 2.
5. Дорофеев Ю. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики // <http://www.NbuV.Cov.ua/portal/Sog-Gum/ls/2008-17/dorofeev/pdf>.
6. Po'latov A., Muhamedova S. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent, 2007.
7. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари. – Бухоро, 2018.
8. <http://www.corpus.leeds.ac.uk/list.html>
9. [http://www.wikipedia.org/wiki/corpus linguistics](http://www.wikipedia.org/wiki/corpus_linguistics)
10. <http://ruscorpora.ru>; <http://ruscorpora.ru>

SHAXSIY YOZISHMA TUSHUNCHASI VA LINGVISTIK EKSPERTIZA USULLARI

THE CONCEPT OF PERSONAL CORRESPONDENCE AND METHODS OF LINGUISTIC EXPERTISE

Dildora To'rayeva*

Annotatsiya: Maqolada shaxsiy yozishma tushunchasi, uning tarixiy manbalardagi ko'rinishi va ahamiyati va globallashuv davridagi variantlari xususida mulohazalar olib borilgan. Shuningdek, shaxsiy yozishmalarning stilistik xususiyatlari va ularning lingvistik ekspertizadagi amaliy ahamiyati haqidagi fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: shaxsiy yozishmalar, epistolar matn, shaxsiy yozishma tili, matn tasnifi, stilistika, nutq uslublari, lingvistik ekspertiza usullari

Annotation: This article outlines the concept of personal correspondence, its significance and forms in the historical sources, and its alternatives in the period of globalization. Furthermore, the stylistic peculiarities of personal correspondence and their practical values in linguistic expertise are discussed in the article.

Keywords: personal correspondence, epistles text, the language of the personal correspondence, stylistics, speech styles, linguistic expertise

Butun jahonda shiddatli rivojlanish jarayoni hukm surmoqda. Taraqqiyot rivoji oxirgi o'n yillikda sud ekspertiza tarmog'ida ham muammoli vaziyatlarni yuzaga keltirdi. Huquqni muhofaza qiluvchi organlarda shunday muammoli og'zaki va og'zaki bo'lmagan matnlar yuzaga keldiki, endilikda sud jarayoni tilshunosning nazariy va amaliy bilimlariga ehtiyoj seza boshladi. Tilshunoslar avvalgidek bir xonada nazariy fikrlar bilan band bo'lmay, endilikda o'rgangan bilimlarini amaliy tadqiqot etish orqali sud jarayonidagi munozarali vaziyatlarga yordam berishlari mumkin. “Nazariy me'yorlarning amaliy ifodasini o'zida mujassam etgan qator tilshunoslik sohalari vujudga keldi va bunda inson omili asos qilib olinmoqda. Bu, o'z navbatida, insoniyat uchun xizmat qiladigan qator ilmiy-amaliy tadqiqotlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi”[Mengliyev,Karimov,2020; Mengliyev, Sobirova, 2020; Gulyamova, Mengliyev, 2019].

Hozirgi davrda matn tilshunosligi va aloqa nazariyasi, qolaversa, sud-huquq tizimidagi matn tahlilining eng asosiy obyektlaridan biri shaxsiy yozishmalar (**epistolar matn** V.Y.Xolodyak) hisoblanadi [Xolodyak, 2017].

Shaxsiy yozuv – biron bir narsani o'ylash yoki shaxsiy tajribangizni boshqalar bilan baham ko'rish zarurati tug'ilganda foydalaniladigan vosita[<https://koreajob.ru/uz/sekrety-interesnyh-istoricheskikh-pisem-istoriya-pisem-interesnye-fakty/>]. Shaxsiy yozishmalar tushunchasi qay mavzu va yo'nalishda bo'lishidan qat'iy nazar, insonning individual yondashib amalga oshirgan harakatidir. Umuman, yozma nutq tilning qayta ishlangan shakli bo'lib, uning eng kichik tafsilotlarigacha qayta o'ylash va qayta yaratish undan keyingina aniq bir xulosaga kelish mumkin bo'lgan jarayon mahsulidir. Shuning uchun ham yozma nutq og'zaki nutqqa nisbatan aniq va tushunarliroqdir. K.Dolinning so'zlariga ko'ra, “xat (nutqning yozma shakli) – yozuvchi oldindan o'ylangan, qayta semantik jihatdan sintez qilingan va aytmoqchi bo'lgan fikrining eng yaxshi variantlaridan birini bayon etadigan matni”. Bu lingvistik ekspertiza nuqtayi nazaridan olib qaraganda, muallifning temperamenti, psixik holati, axloqi, ijtimoiy mavqeyi, hududiy mansubligi kabilar haqida ma'lumot olishimizga yordam beradi, huquqshunosning muammoli vaziyatlarni ochib berishida ancha qo'l keladi.Tilshunoslik nazariyasi me'yorlari asosida tahlil qilingan yozishmalar so'zlovchining umumiy portretini aniqlashtirib olishni ta'minlab beradi. Shuning uchun ham tahlil huquq va til kesishuvida olib borilsa maqsadga muvofiqdir.

Shaxsiy yozishmalar turi va tili juda ko'p bo'lib, ular xususiy-do'stona va samimiy yozishmalar, tijorat yozishmalari, ya'ni firmalar yoki jismoniy shaxslarning biznes aloqalarining rasmiy hujjatlari sifatidagi xatlar, xalqaro diplomatik, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-madaniy kabi sohalarga aloqador mavzuviy xilma-xillikga ega bo'ladi[https://uz.wikipedia.org/wiki/Diplomatik_yozishma]. Shaxsiy

^{106*} O'qituvchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, dildoratorayeva9@gmail.com

yo'zishmalar tarixan ham muhim ahamiyat kasb etgan. Maktublar va pochta xizmati haqidagi dastlabki ma'lumotlar qadimgi Yunonistondagi Ossuriya va Bobil davlatlari bilan bog'liq. Ossuriyaliklar miloddan avvalgi 3-ming yillikdayoq konvert sifatida loydan foydalanishgan. Avvalo, xat matni loy qatlami bilan qoplangan va ustiga qabul qiluvchining manzili yozilgan. Keyin planshet shaklidagi konvertlar ichidagi xatning maxsus ipi yoqilgan va uloqtirilgan. Xat manziliga yetgach qabul qiluvchilar konvertni sindirib, xatni o'qib chiqqan [<http://srttdshi.ru/uz/fizika/osobennosti-gostinic-i-pochtovoi-sluzhby-v-drevnem-rime-istoriya.html>]. Demak, maxsus konvert shaxsiy yozishmaning ham sirliligini ta'minlagan, ham manzilga uloqtirish uchun qulaylik yaratgan. Eng qadimgi davrlardan ham “Nasihat maktublari”, “Qo'mondonlik xati”, “Oddiy xushmuomalalik bilan yozilgan xatlar”, “Do'stlik yoki mehr-muhabbat izlayotgan xatlar” kabi turlarga ega bo'lgan. Qator davlatlarda, jumladan, Qadimgi Mesopotamiya, Misr, Yunoniston, Fors, Xitoy, Rim imperiyasining shtatlarida davlat pochta xizmati yaxshi yo'lga qo'yilgan edi. Bog'dodga asos solgan xalifa Mansurning mashhur bayonoti gapimizni tasdiqlaydi. “Mening taxtim to'rtta ustunda, mening kuchim esa to'rtta odamda: bu benuqson qadi (qozi), baquvvat politsiya boshlig'i, faol moliya vaziri va menga hamma narsani xabardor qiladigan dono pochta boshqaruvchisi” [<http://srttdshi.ru/uz/fizika/osobennosti-gostinic-i-pochtovoi-sluzhby-v-drevnem-rime-istoriya.html>]. Bu davrda yozma xabarlar piyoda va ot xabarchilar bilan yuborilgan. Yoinki pochta xizmatini kabutarlar ham bajarishgan, keyinchalik elchilik munosabatlari yo'lga qo'yilgan. Miloddan avvalgi davrlardan ham yozish uchun teri, tosh, papirus, yog'och kabi vositalardan foydalanilgan. Iskandar Makedoniskiy davrida ham “...teriga yozilgan xat topilgan, unda ushbu shahar Nekshapaya deb atalgan va uni ta'mirlash haqidagi buyruq aks ettirilgan. Keyinchalik nomi o'zgarib Naxshab, arablar davrida Nasafga aylangan” [To'xliyev, 2005: 45]. Shuningdek, massagetlarning qo'rqmas, qat'iyatli malikasi To'marisning Eron shohiga maktubiga ham tarix guvoh: “Ey qonxo'r Kir, uzum suvi yordamida bo'lgan bu voqeadan xursand bo'lma. Sen o'g'limni jang maydonida emas, nayrang bilan qo'lga olding. Endi quloq sol, senga bir yaxshi maslahatim bor. O'g'limni menga topshirgin-da, qilgan ishing uchun jazolanmasdan yurtingga jo'na. Yo'qsa, massagetlar tangrisi nomi bilan qasamyod qilib aytamanki, sen ochko'z yuhoning qonga tashnaligingni qondiraman”.

Turk xoqonligi davri ham O'rxun-Enasoy obidalarida yorliqlarida o'ziga xos lisoniy qolip shakllangan, yorliqlar matn jihatidan an'anaviy tarkibiy qismlarga ega bo'lgan. Masalan, eslab o'tilgan yorliqlarning birinchisi “To'xtamish so'zim Yag'aylag'a”, ikkinchisi “Temur Qutlug' so'zim”, uchinchisi esa “Sulton Umarshayx Bahodir so'zim” deb boshlangan. Bayonda ham muayyan qolip bor, shuningdek, yorliq yozilgan sana va joy ko'rsatilgan. Bundan ma'lum bo'ladiki, turk xoqonligi davrida maktublar “yorliq” nomi bilan yuritilgan va undan ko'proq xalqlar o'rtasidagi siyosiy-iqtisodiy munosabatlar masalasida foydalanilgan.

Temuriylar davrida esa xat, nomalar yozish va shu orqali munosabat o'rnatish, nisbatan rivojlangan. Hatto bu davrdan maktublar jamlamasidan iborat bir qator asarlar ham yuzaga kelgan. “Maktuboti Temuriya” (“Temuriylarning maktublari”), “Majmuayi murosilot” (“Maktublar to'plami”) maktublar majmuasidan iborat asarlar eronlik olim Abulhusayn Navoiy tomonidan to'plangan. Mazkur majmuaga Eron, Turkiya, Ozarbayjon va Fors hukmdorlarining xatlarini ham qo'shib, 1991-yili “Isnod va maktuboti tarixi Eron az Temur to shoh Ismoil” nomi bilan nashr etgan. Mazkur to'plamlarda Amir Temur va Temuriylar (Shohruh, Sulton Husayn va boshqalar)ning Fors, Ozarbayjon, Iroq va Turkiya hukmdorlari bilan yozishmalari jamlangan.

Ma'lum bo'ladiki, temuriylar davrida qo'shni davlatlar bilan yozishmalar orqali olib borilgan aloqa munosabatlari birda do'stona aloqalarga sabab bo'lsa, birda siyosiy-iqtisodiy ahvolning keskinlashuviga olib kelgan. Ibn Arabshoxning ma'lumotlariga qaraganda, Boyazidning Amir Temurga Sohibqironni har xil bo'lmag'ur so'zlar (haromi, qon to'kuvchi, zinokor buzuqi, qing'ir) bilan haqoratlab, unga yozgan xatining so'nggida quyidagilarni yozgan: “...Men bilamanki, bu so'zlar seni hech to'xtatmasdan bizning mamlakatimizga tomon otlantiradi. Agar sen (biz tomonga) kelmasang, sening xotinlaring uch taloq bo'lsin. Agar sen mening yurtimga kelsangu men senga qarshi qat'iy urush qilmay qochsam, u vaqtda mening xotinlarim uzil-kesil uch taloq bo'lsin” [Ibn Arabshoh, 1992: 259]. Shundan so'ng, Amir Temurning Boyazid ustiga yurishi va u g'alaba bilan tugallanganligiga tarix guvoh. Vaholanki, bu maktub ikki mamlakat o'rtasidagi siyosiy munosabatning keskinlashishiga sabab bo'ladi. Bu yozishmalar Amir Temur va Temuriylarning mazkur mamlakatlar bilan bo'lgan siyosiy munosabatlari tarixini o'rganishga, xususan, Amir Temurning 1381-1404-yillari Eron, Iroq, Ozarbayjon, Suriya va Turkiya ustiga qilgan harbiy yurishlarining saboqlarini to'g'ri anglashga yordam beradi.

Oxirgi 10 yillikda shaxsiy yozishmalar ancha rivojlandi. Avvallari insonlar mustahkam axloqiy qoidalar bilan nazorat qilingan bo'lsa, endilikda har bir kishi o'zini-o'zi tartibga chaqirib turishiga to'g'ri keladi. Zero, biz har tomonimizni qurshab olgan texnika asrida yashayapmiz. Fan-texnika rivoji natijasi o'laroq, shaxsiy yozishmalar olib borish elektron tizimga o'tdi. Dastavval, SMS xabarlar tizimi bo'y ko'rsatib, so'ng Twitter, Instagramm, Telegram, Whats upp, Facebook kabi ko'plab internet tarmoqlari yuzaga keldiki, ularda turli tipdagi, har xil mavzudagi shaxsiy yozishmalarga duch kelimiz. Shuning uchun ham elektron saytlardan foydalanishimiz qatorida, albatta, o'z suhbatdoshlarimiz, shaxsiy kabinetimiz va yozishmalarimizga ega bo'lamiz. Avvallari shaxsiy yozishmalarning maxfiyligi odob-axloq, shariat qoidalar bilan qat'iy ta'minlangan bo'lsa, endi internetda, jumladan, shaxsiy xabarlarda yozilgan barcha narsalar osongina ommalashishi mumkin. Shu orqali bir qator jinoiy ishlar ham amalga oshirilishi yoki ularning ochilishiga dalil bo'lishi mumkin. Bu xususda Rossiyaning Orlov davlat universiteti tilshunos olimlari L.A.Vlasova va I.V.Popova bahsli matnlarni o'rganish uchun, dastlab, semantic mohiyatni anglash lozimligini ta'kidlashdi. Bu masalada Y.A.Belchikov ham shunday fikrni bildirdi: “Huquqiy masalalar bo'yicha bahsli matnning lingvistik ekspertizasi –bu to'g'ridan-to'g'ri filologiyaning eng qadimgi tarmoqlaridan biri -germenevtika bilan aloqador, zero, germenevtikaning markaziy vazifalari biri matnni (yozma va og'zaki) talqin qilish va uni tushunishdan iboratdir”[Бельчиков, 2005:15]. Y.A.Belchikovning fikriga qo'shilgan holda, olimlar bahsli SMS xabarning lingvistik ekspertiza jarayonini 3 bosqichga ajratishdi:

1) suhbatning semantic bloklarini aniqlash – so'zlovchi va qabul qiluvchi o'rtasidagi suhbatning mavzusi aniqlanadi. Bunda mavzu markaziy o'rinda bo'lib, suhbatdoshlar bir nechta mavzuda suhbatlashayotgan bo'lsa-da, bir mavzu xususida bir aylana chiziq orqali harakatlanishadi, ya'ni suhbat davomida bir nechta bor aynan shu mavzuga qaytib kelishadi. Bu so'zlashuv jarayonining semantic maydonini tashkil qiladi;

2) nutq harakatlarining turlarini aniqlash – axborot berish, ma'lumot so'rash, rag'batlantirish, rozilik, norozilik, kelishmovchiliklarni ifodalash, suhbatdoshga bo'lgan munosabatni ifodalash, his-tuyg'ular kabilar. Matnda suhbat jarayoni xabar, bayonot, izoh, tushuntirish, fikr bildirish, taxmin, ogohlantirish, da'vat kabi nutq harakatlarida amalga oshadi. Bu, albatta, yozma matnlar uchun xos. Og'zaki, audio, video murojaatlarda esa nutq harakati ekstralingvistik omillarga ko'ra belgilanadi;

3) information komponentlarni aniqlash va tavsiflash – bahsli matnning ichki semantic mohiyatini yuzaga chiqaruvchi lingvistik birliklarni tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Shaxsiy yozishmaning umumiy strukturasi, so'zlarning to'liq yo to'liq emasligi, haqiqiy mazmunni yashirish uchun qo'llaniladigan adabiy me'yordan chetga chiqqan leksik unsurlarning qo'llanilishi, noadabiy grammatik shakllarning ifodasi kabi lingvistik tahlil olib boriladi. Bu yondashuv semasiologik tahlil yordamida amalga oshiriladi, shuningdek, jarayonda adabiy va noadabiy me'yorga ega grammatik birliklarning umumiy lug'atiga ehtiyoj seziladi. Zero, yozishmaning muallifini aniqlash uchun matndagi birliklarning leksik-grammatik ma'nolarini adabiy me'yorga ko'ra aks ettiruvchi baza zarurdir.

Bu, albatta, barcha shaxsiy yozishmalar uchun ham taalluqli emas. Masalan, hammaga ma'lum bo'lgan axborot haqida yozilgan bo'lsa, u hamma uchun ma'lum va maxfiy ma'lumot emas. Bunday vaziyatlarda tarqatuvchi shaxs jinoiy javobgarlikka tortilmaydi. Ammo agar u ilgari omma oldida mavjud bo'lmagan va shaxsiy hayotga taalluqli bo'lmagan ma'lumotlarga ega bo'lsa, masalan, asrab olish sirlari yoki u yashirgan romantik munosabatlar bo'lsa, u holda fuqarolik va jinoiy javobgarlik paydo bo'lishi mumkin[<https://daily.afisha.ru/relationship/>]. Shu nuqtayi nazardan, internetning rivojlanishi yangi kommunikativ makon, yangi tadqiqot obyektlarining paydo bo'lishiga olib keldi. So'nggi yillarda ekspert amaliyotini olib borish nisbatan rivojlanish bosqichiga o'tmoqda. Edilikda biz an'anaviy yozishmalar, diplomatik xatlar ustida emas, balki audio va vizual, og'zaki va yozma elektron ma'lumotlarning tahlilini olib borishimiz kerak. Bu borada Rossiya davlati ancha ilg'or. Rossiya Adliya vazirligining 2006-yil 526.1-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan “nutq faoliyati mahsulotlarini o'rganish” ixtisosligi bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash dasturi buning yorqin dalilidir. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasida ham bu borada qator huquqiy me'yorlar aks etgan. Masalan, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeksning 46-moddasi tibbiy yoki tijorat sirlarini, yozishmalar va boshqa xabarlarning sirlarini, notarial harakatlarni, bank operatsiyalarini va jamg'armalarni, shuningdek, fuqaroga, uning huquqlariga, erkinliklariga va qonuniy manfaatlariga ma'naviy yoki moddiy zarar etkazishi mumkin bo'lgan boshqa ma'lumotlarni oshkor qilish uchun javobgarlikni belgilaydi. Shuningdek, Jinoyat kodeksining 143-moddasida yozishmalar, telefon orqali muzokaralar, telegraf yoki boshqa xabarlarning sirini buzganlik

uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Ayon bo‘ladiki, qonunda faqat dahlsizlik haqida fikr yuritilgan va shu sababli ham sud jarayonida shaxsiy yozishmalar bilan aloqador, lingvistik ekspertizaga muhtoj ishlar yechimsiz masalaga aylanmoqda. Xorij davlatlarda ham mukammal o‘rganib bo‘linmadi, ammo ayrim mamlakatlarda bu soha rivojlanish jarayonidir.

Janubiy Afrika universitetida aynan ommaviy ijtimoiy tarmoqlardagi mualliflik tahlillari (Facebook, Twitter saytlari misolida) olib borilgan [Michell,2013:216]. Shuningdek, Belarusiyada ham ekstremistik materiallarni tadqiq qilish uchun keng qamrovli psixologik va lingvistik yondashuv qabul qilingan. Nisbatan yondosh respublikalardan Qozog‘iston Respublikasida ekspertlar amaliyoti va ilmiy-uslubiy ishlanmalar filologiya va psixologiya, dinshunoslik, siyosatshunoslik sohasidagi bilimlarni kompleks qo‘llash yo‘lidan bormoqda. Demak, ko‘pgina davlatlarda yozishmalar lingvistik ekspertizasi xususida turli tadqiqotlar olib borilgan va bu davom etyapti. Bu sohada, masalan, Rossiyada bir qator o‘quv qo‘llanmalari mavjud bo‘lib, ular universitet talabalari uchun fan yo‘nalishi sifatida kiritilgan. Konstitusiyada ham bir qator qonuniy me‘yorlar ishlab chiqilgan. Xususiy va davlatga tegishli bo‘lgan lingvistik ekspertiza markazlari tashkil etilgan. Tashkiliy ishlarning pirovardida inson manfaatlarini yotadi. Zero, ular ko‘pgina tarmoqlarning muammolarining yechimiga sabab bo‘ladi. Yurislingvistika o‘zbek tilshunosligi uchun yangi soha bo‘lib, bu, nisbatan, rivojlanish bosqichida.

ADABIYOTLAR:

1. Mengliev B., Karimov R. Theoretical fundamentals of uzbek-english parallel corpus \ JOURNAL OF CRITICAL REVIEWS ISSN- 2394-5125 VOL 7, ISSUE 17, 2020.
2. Mengliev B., Sobirova Z. Some issues related to the transfer of english tourism terms in uzbek language \ JOURNAL OF CRITICAL REVIEWS. ISSN-2394-5125 VOL 7, ISSUE 15, 2020 \ <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.14.194>.
3. Bakhtiyor Rajabovich Mengliev, Nigmatova Lolakhon Hamidovna. Problems of language, culture and spirituality in general explanatory dictionaries of Uzbek language / International Journal of Psychosocial Rehabilitation. ISSN: 1475-7192.
4. Shakhnoza Gulyamova, Bakhtiyor Mengliev. Lexical-semantic classification of euphemisms of the feminine gender in the Uzbek language // Academia Open. Vol 1. No 1. (2019): June Articles.
5. Холодняк Е.В. Стилистика писем М.А. Максимовича: Дисс. ... канд. филол. наук. – Харьков, 2017.
6. Madraimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik. –Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008 –B. 32
7. Ибн Арабшох. Ажойб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). – Т.: “МЕҲНАТ”, 1992. I китоб. Б. 259.
8. Бельчиков Ю.А. Лингвистическая судебная экспертиза – целенаправленное герменевтическое исследование // Спорные тексты СМИ и судебные иски: Публикации. Документы. Экспертизы. Комментарии лингвистов / под ред. проф. М.В. Горбаневского. М.: Престиж, 2005. С. 15–20.
9. <https://koreajob.ru/uz/sekretiy-interesnyh-istoricheskikh-pisem-istoriya-pisem-interesnye-fakty/>
10. https://uz.wikipedia.org/wiki/Diplomatik_yozishma
11. <http://srttdshi.ru/uz/fizika/osobennosti-gostinic-i-pochtovoi-sluzhby-v-drevnem-rime-istoriya.html>
12. <https://daily.afisha.ru/relationship/>

ЎЗБЕК ТИЛИДА ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАПЛАРНИ СИНТАКТИК ТЕГЛАШ ВА МОДЕЛЛАШТИРИШ

SYNTACTIC TAGGING AND MODELING OF COMPOUND SENTENCES IN UZBEK

Хидиров Отабек Жўрабоевич*

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек тилида эргашган қўшма гапларни автоматик теглаш, модел ва тегларини ишлаб чиқиш масалалари таҳлил марказига олинган.

Калим сўзлар: Эргаш гап, бош гап, қўшма гап, корпус, парсинг дастури, синтактик теглаш.

Annotation: In this article, the issues of automatic tagging, model and tag development of Uzbek compound sentences are taken to the center of analysis.

Keywords: adverb, preposition, compound sentence, corpus, parsing, program, syntactic tagging.

Синтактик теглаш масаласи, жаҳон компьютер лингвистикасида жуда кам ўрганилган муаммо. Шунингдек, қўшма гапларнинг синтактик теглари ҳам ишлаб чиқилмаган, чунки бошқа тилларда автоматик парсерлар ишга туширилган. Ўзбек компьютер лингвистикасида йўл-йўлакай қилинган айрим қайдларни учратиш мумкин. Ш.Хамроева қўшма гап қисмлари орасидаги функционал муносабатга кўра турларини ажратар экан, разметкада қуйидаги белги(тег)ларни таклиф қилади: [Хамроева, Менглиев, 2019: 36].

1. кесим тобе гапли ҚГ = <КҚГ>;
2. эга тобе гапли ҚГ = <ЭҚГ>;
3. ҳол тобе гапли ҚГ = <ХҚГ>;
4. тўлдирувчи тобе гапли ҚГ = <ТҚГ>;
5. аниқловчи тобе гапли ҚГ = <АҚГ>.

Таъкидлаш жоизки, эргашган қўшма гапларнинг тег тизимини ишлаб чиқишда ўзбек тилшунослигида эргаш гапларнинг таснифлари ҳақидаги хулосалар асос бўлади.

Қисмлари эргаштирувчи боғловчилар ёки шундай боғловчи вазифасидаги сўзлар ёрдамида боғланган қўшма гап эргашган қўшма гап ҳисобланади: *Илдиз озиқ берса, новда кўкаради*. Маълумки, эргашган қўшма гап таркибида нечта гап бўлишидан қатъи назар, доимо икки қисмдан ташкил топади: 1) бош гап; 2) эргаш гап. Мазмуни изоҳланаётган гап *бош гап*, бош гап мазмунини изоҳлайётган гап *эргаш гап* ҳисобланади [Абдурахмонов ва б., 1976: 560].

Эргаш гапли қўшма гап таркибидаги гапни ифодаловчи тегни қуйидагича белгилаймиз: бош гап=[bG]; эргаш гап=[eG].

Қўшма гап синтактик тег ва моделларини ишлаб чиқиш учун асосий шаклий воситалар – қўшма гап таркибидаги содда гапларни боғловчи воситалар муҳим рол ўйнайди. Шу сабабли эргаш гапни боғловчи воситалар уларнинг турини автоматик аниқлаш учун асосий восита вазифини бажаради. Ўзбек тилида эргаш гап бош гапга қуйидаги воситалар ёрдамида боғланади: [Абдурахмонов ва б., 1976: 560].

1. эргаштирувчи боғловчи: *Биз китобни севамир, чунки у билим манбаи.Юртимиз тинч, шунинг учун кўнглимиз хотиржам.*
2. кўмакчи қурилма: *шунинг учун, шу сабабли, шу туфайли;*
3. юкламалар (-ки): *Мақсадим шуки, ватанимга содиқ фарзанд бўлиш.*
4. нисбий сўзлар (ким... ўша, нима... шу, қаер... шу ер);
5. деб сўзи ва бошқалар.

Бош гапда ифодаланган мазмуннинг сабаби, мақсади, шарт ёки қиёсини билдирган эргаш гаплар бош гапга сабаб (*чунки, негаки*), мақсад (*токи*), шарт (*агар, агарда, башарти, мабодо*), қиёслаш-чоғиштирув (*гўё, гўёки, худди*) эргаштирувчи боғловчилари ёрдамида боғланади. Сабаб, мақсад, қиёслаш-чоғиштирув боғловчилари эргаш гап бошида қўлланади, эргаш гап бош гапдан

*Ўқитувчи, Жиззах давлат педагогика институти

сўнг келади. Шундай вақтда ёзувда эргаш гап бош гапдан вергул билан ажратилади. Шарт боғловчилари гап бошида келади. Эргаш гап кесими шарт майлидаги феъллар билан ифодаланади. Бундай эргаш гаплар бош гапдан олдин келади. Кўпинча, шарт боғловчилари қўлланмаса ҳам, шарт майли шакли қўшма гап қисмларини боғлайверади [Неъматов, Сайфуллаева, 2011: 312].

Ушбу ўрнатилган қоидалар эргаш гапни автоматик теглаш, модел ва тегларини ишлаб чиқишда мустаҳкам назарий асос бўлади. Шу сабабли эргаш гапни боғловчи воситаларига кўра қуйидаги турларини кўриб чиқамиз:

- 1) кўмакчили қурилма ёрдамида ЭҚГ;
- 2) *деб* сўзи ёрдамида ЭҚГ;
- 3) шарт майли воситасида ЭҚГ;
- 4) кўрсатиш олмоши ёрдамида ЭҚГ;
- 5) нисбий сўз ёрдамида ЭҚГ.

1. Кўмакчили қурилмалар ёрдамида эргашган қўшма гаплар. Бош гапда ифодаланган мазмуннинг сабабини билдирувчи эргаш гаплар бош гапга *шунинг учун*, *шу сабабли*, *шу тўғрисида* сингари кўмакчили қурилмалар воситасида боғланади. Улар бош гап таркибида келади. *Халқ Юсуфбек ҳожидан зарра ёмонлик кўрмаган, шунинг учун у қаёққа юрса, шу ёққа боришига ҳозир турар эди. (Абдулла Қодирий)* 2. Ёзи билан тинимсиз меҳнат қилдик, *шу сабабли* мўл ҳосил олдик. (Олимжон Холдор) 3. Тузумлар ўзгарса ҳам, Инсон ўзгармас экан, *Шул боисдан* Пайгамбар Умнат гамин еганлар; Аллоҳдан бошқасига сизинмагин еганлар. (А.Орипов) 4. Камтарин бўл, ҳатто бир қадам Ўтма гурур остонасидан, *шунинг-чун* инсон ўпар доим пешонасидан. (Э.Воҳидов) 5. Ўзимиз жуда чўллаб келган эдик, *шунинг учун* кечирдик. (Абдулла Қодирий). Мисоллардан кўриниб турибдики, бадийий услубда кўмакчили қурилмаларнинг *шунинг учун*, *шу сабабли*, *шул боисдан*, *шунинг-чун*, *шунинг учун* турли шакллари қўлланади. Бундай боғловчиларнинг тўлиқ рўйхати шакллантирилади ва улар умумий <KQ> теги билан белгиланади. Шу асосда бундай қўшма гапларнинг синтактик моделларини қуйидагича тузиш мумкин. Агар: [eG] + <KQ>[bG] бўлса, [eG] + [bG] = <EQG> / <сабаб-EQG>. Ушбу тегда эргашган қўшма гап ҳамда унинг маъно жиҳатдан сабаб маъносини ифодалаб эргашган қўшма гап эканлиги ҳақидаги ахборот мавжуд.

2. *Деб* сўзи ёрдамида эргашган қўшма гаплар. Бош гапда ифодаланган мазмуннинг мақсади, сабабини билдирувчи эргаш гаплар бош гапга кўпинча *деб* сўзи ёрдамида боғланади ва эргаш гапларнинг кесими III шахс буйруқ майли шаклидаги феъллар билан ифодаланади. Бундай гаплар таркибидаги *деб* сўзи *учун* кўмакчиси билан маънодош саналади, шунинг учун бир-бири билан эркин алмаша олади: [Неъматов, Сайфуллаева, 2011: 312].

Гул барглари учишади, тушмайин деб қўлингга (Ҳамид Олимжон). Шу мўъжаз уйимда ёнсун деб чироқ, Не азиз зотларга ёндошдим гоҳи (А.Орипов). Камалакдек ранго-ранг Бўлсин деб, санъат, тиллар, Асрларча қилдим жанг (Э.Воҳидов). Сен оташ ичида урасан жавлон, Душман қолмасин деб севган элимда (Ҳамид Олимжон). Ёвлар яксон бўлсин деб, Йигитлар жанг бошлади, Ёвлар қоча бошлади (Ҳамид Ғулом). Бундай восита ёрдамида боғланишни <debQ> теги билан белгилаймиз. Шу асосда бундай қўшма гапларнинг синтактик моделларини қуйидагича тузиш мумкин. Агар: [bG] + <...sin deb Q>[eG] бўлса, [eG] + [bG] = <EQG> / <мақсад-EQG>. Ушбу тегда эргашган қўшма гап ҳамда унинг маъно жиҳатдан мақсад маъносини ифодалаб эргашган қўшма гап эканлиги ҳақидаги ахборот мавжуд.

3. Шарт майли воситасида эргашган қўшма гаплар. Эргаш гапнинг кесими шарт майли шаклидаги феъллар орқали ифодаланганда, шарт майли кўшимчиси эргаш гапни бош гапга боғловчи восита ҳам саналади. Бундай эргаш гаплар бош гапда ифодаланган мазмуннинг юзага чиқиш ёки чиқмаслик шартини, пайтини билдиради: *Агар дарахт шохлари ёз фаслида саргайса, куз эрта келади. Олма, олча каби мевали дарахтлар иккинчи бор гулласа, бу кузнинг илиқ келишидан даракдир. Қалдирғоч пастлаб учса, ёгингарчилик бўлади. Чиннигул ўзидан ёқимли ҳид таратса, тез орада шамолни қутаверинг. Балиқ тез-тез сув бетига сапчиб чиқса, ёмғир ёғади. Мевали дарахтлар кўп ҳосил қилса, қиш қаттиқ келади* [Неъматов, Сайфуллаева, 2011: 294]. Бундай восита ёрдамида боғланишни <shartQ> теги билан белгилаймиз. Шу асосда ушбу қўшма гапларнинг синтактик моделини қуйидагича тузиш мумкин. Агар: [eG...ca] + [bG] бўлса, [eG] + [bG] = <EQG> / <шарт-EQG>. Ушбу тегда шарт маъносини ифодалаб келган эргашган қўшма гап эканлиги ҳақидаги ахборот мавжуд.

4. Кўрсатиш олмошили эргашган қўшма гаплар. Бош гап таркибидаги кўрсатиш олмошининг маъносини изоҳлаш учун қўлланган эргаш гаплар бош гапга *-ки* юкламаси ёрдамида боғланади. Бу юклама бош гап кесими таркибида бўлади ва эргаш гап бош гапдан вергул билан ажратилади. Баъзан бу бўлак қўлланмаслиги ҳам мумкин, аммо унинг ўрни билиниб туради. *Бахтим шуки, сени учратдим (З.Саидносова). Шундай ўзгаришлар бўлмоқдаки, ақлинг бовар қилмайди. Шуниси қувонарлики, синфдаги ўқувчиларнинг ҳаммаси бир-бири билан жуда аҳил. Шун биланги, ҳеч бир янгилик бехосият бўлмайди (Асқад Мухтор). Биз шундай кутубхона бино қилайликки, бутун эл қошида манзур ва мўътабар бўлсин (Ойбек).* Бундай восита ёрдамида боғланишни <olmoshQ> теги билан белгилаймиз. Ушбу тартибдаги боғланиш тури синтактик тегларини қуйидагича тузиш мумкин. Агар: [bG\shu\shuni\shunga\shunday...ki] + [eG] бўлса, [bG] + [eG] = <EQG> / <шарт-EQG>. Ушбу тегда бош гапдаги кўрсатиш олмоши маъносини ифодалаган эргашган қўшма гап эканлиги ҳақидаги ахборот мавжуд.

5. Нисбий сўзли эргашган қўшма гаплар. Эргаш гап таркибида қўлланувчи *ким, нима, қанча, қанчалик, қандай, қаер* каби сўроқ олмошлари ва бош гап таркибида унга жавоб бўлиб келувчи *шу, ўша, шунча, шунчалик, шундай* каби олмошлар бир-бирига нисбатан қўлланганлиги, бири иккинчисини тақозо этганлиги учун нисбий сўзлар ҳисобланади. Эргаш гапнинг кесими шарт майли шаклидаги феъллар билан ифодаланади [Неъматов, Сайфуллаева, 2011: 294].

Сиз Ҳиндистонда неники кўрган бўлсангиз, шуларнинг ҳаммасини жам этиб, бир китоб ёзмагунгиз даркор (А.Қаюмов). Каландаров югурдагини «Эшон ҳой!» деб чақирганда, Саида қанчалик хурсанд бўлган бўлса, ҳужрани кўриб шунчалик таъби тирриқ бўлди (Абдулла Қаҳҳор). Кимнинг кўнгли тўғри бўлса, унинг ўзи ҳам тўғри бўлади (Мақол). Кимки ўзининг яхши ишидан қувонса, ёмон ишидан хафа бўлса, демак, у ҳақиқий мўминдир (Ҳадис). Бу Ватанни эсон билан сақлашга, Чўлпон, ҳозир ўл, Кимки қасд этса анга кийсин пушаймондин кафан!(Чўлпон) [Х.Ғ.Неъматов, Р.Сайфуллаева, 2011: 295-296].

Бундай восита ёрдамида боғланишни <nisbiyso`zQ> теги билан белгилаймиз. Ушбу тартибдаги боғланиш тури синтактик тегларини қуйидагича тузиш мумкин. Агар: [eG\ ким\ нима\ қанча\ қанчалик\ қандай\ қаер...sa] + [eG\ шу\ ўша\ шунча\ шунчалик\ шундай] бўлса, [eG] + [bG] = <EQG> / <nisbiy so`z-EQG>. Ушбу тегда бош гапдаги нисбий сўз (олмош)ни изоҳлаш маъносини ифодалаган эргашган қўшма гап эканлиги ҳақидаги ахборот мавжуд.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, эргашган қўшма гапларнинг кидирув ойнасида қуйидаги параметрни жойлаштириш мумкин:

- Кўмакчили қурилмалар ёрдамида эргашган қўшма гаплар.
- Деб сўзи ёрдамида эргашган қўшма гаплар.
- Шарт майли воситасида эргашган қўшма гаплар.
- Кўрсатиш олмошили эргашган қўшма гаплар.
- Нисбий сўзли эргашган қўшма гаплар.

Шунингдек, эргашган қўшма гапларнинг қандай боғловчи воситалар асосида шаклланишига кўра автоматик таҳлилни амалга ошириш учун модел ва теглар тизимини қуйидаги шаклда ифодалаймиз:

1. Агар: [eG] + <KQ>[bG] бўлса, [eG] + [bG] = <EQG> / <сабаб-EQG>.
2. Агар: [bG] + <...sin deb Q>[eG] бўлса, [eG] + [bG] = <EQG> / <мақсад-EQG>.
3. Агар: [eG...sa] + [bG] бўлса, [eG] + [bG] = <EQG> / <шарт-EQG>.
4. Агар: [bG\shu\shuni\shunga\shunday...ki] + [eG] бўлса, [bG] + [eG] = <EQG> / <шарт-EQG>.
5. Агар: [eG\ ким\ нима\ қанча\ қанчалик\ қандай\ қаер...sa] + [eG\ шу\ ўша\ шунча\ шунчалик\ шундай] бўлса, [eG] + [bG] = <EQG> / <nisbiy so`z-EQG>.

Хулоса қилиш мумкинки, ўзбек тилидаги эргашган қўшма гапларни автоматик кидирув тизими учун тег ва моделларни эргаш гапни боғловчи воситалар асосида ишлаб чиқиш мумкин.

ADABIYOTLAR:

1. Ҳамроева Ш., Менглиев Б. Тил корпусларини синтактик разметкашнинг лингвистик асослари // “Осиё мамлакатлари тамаддуни ва ипак йўли”. Халқаро илмий анжуман материаллари. – Самарқанд, 2019 йил 21 август. – 236 б. – Б. 36-39.

2. Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. [Масъул муҳаррирлар: Ғ. А. Абдурахмонов ва бошқ.]. – Т., «Фан», 1976. – 560 б. – Б. 462.
3. Замонавий ўзбек тили: Синтаксис./Муаллифлар жамоаси. Масъул муҳаррирлар Ҳ.Ғ.Неъматов, Р.Сайфуллаева. ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. – Тошкент.: Мумтоз сўз, 2011. – 312 б. – 288-293.

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILINING LEKSIK ASOSINI DARAJALASHDA O‘ZBEK TILI MILLIY KORPUSINING O‘RNI

THE ROLE OF THE NATIONAL CORPUS OF THE UZBEK LANGUAGE IN THE LEXICAL BASIS OF THE MODERN UZBEK LITERARY LANGUAGE

Nasirdinova Oydinniso Dagarovna*

Annotatsiya: Hozirgi o'zbek adabiy tili leksik asosini darajalash har bir leksik birlikning matnlardagi o'rni – turli semantik va uslubiy ma'nolarini bilishdan boshlanadi. Tilni o'qitish va baholash jarayonida yozish, o'qish, tinglash va gapirish ko'nikmalarining barchasi har bir til darajasiga mos matnlarni talab qiladi. Tanlangan, saralangan va darajalangan matnlar faqatgina Milliy til korpusida namoyon bo'ladi. Shuning uchun tilni darajalab o'rganishda o'zbek tili milliy korpusining yaratilishi muhim dolzarb jarayondir.

Kalit so'zlar: tilning leksik asosini darajalash, darajalangan matnlar, darajalangan Milliy til korpus, B darajali matnlar, darajalangan til ko'nikmalari

Annotation: Leveling the lexical basis of modern Uzbek literary language begins with knowing the place of each lexical unit in the text - the different semantic and methodological meanings. In the process of teaching and evaluating a language, writing, reading, listening, and speaking skills all require texts appropriate to each language level. Selected, selected, and graded texts will only appear in the National Language Corpus. Therefore, the creation of a national corpus of the Uzbek language is an important process in the gradual study of the language.

Keywords: leveling the lexical base of the language, graded texts, graded National language corpus, B level texts, graded language skills.

Milliy va adabiy tilining yashovchanligini ta'minlash, har qanday til birliklarining mavjud imkoniyatlarini ko'rsatib berish va bunda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish nafaqat har bir tilshunosning, balki o'z tilini milliy qadriyat sifatida qadrlovchi barcha til sohiblarining asosiy vazifalaridan biridir. Aynan til taraqqiyotining amaliyotiga o'tilayotgan bir paytda o'zbek tilining asl mohiyatiga kirib borish, ona tilini chet elliklarga va millat egalari bosqichma-bosqich darajalab o'qitish hamda baholash jarayonida o'zbek tilining milliy korpusini yaratish tilshunoslikdagi barcha bo'limlarga oid dolzarb muammolarining yechimini topishda yetakchi va asosiy qurol bo'lib xizmat qiladi. Til korpusining vazifalari ko'p tarmoqli bo'lib, undan nafaqat tilshunoslar, ona tilini o'rganish maqsadidagi xorijliklar, balki barcha kasb egalari birdek foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Korpus – til birliklarining xususiyatlarini aniqlash maqsadida qidiruv dasturiga mo'ljallangan matnlar majmuyi, tabiiy tildagi elektron shaklda saqlanadigan yozma yoki og'zaki, kompyuterlashtirilgan qidiruv tizimiga dasturiy ta'minot asosida joylashtirilgan on-line yoki off-line tizimda ishlaydigan matnlar jamlanmasi. Til korpuslari – til bo'yicha tadqiqot va amaliy topshiriqlar yechimi uchun inkor etib bo'lmaydigan qurol [Mengliyev, 2020: 10].

Til korpusi uchun taqdim etiladigan manbalar, usullar va tushunchalar nafaqat lingvistik tadqiqotlarning, balki tillarni o'qitishdagi pedagogik amaliyotning muhim impulsini beradi. Tillarni o'qitishda korpuslarni qo'llash korpus vositalari – haqiqiy matn to'plamlari va dasturiy ta'minot to'plamlari, shuningdek, korpus ma'lumotlari bilan ishlovchi analitik usullardan foydalanishni anglatadi. Dastlab tillarni o'rgatish va o'rganish uchun korpus vositalaridan bilvosita foydalanadigan pedagogik korpus dasturlari 1997-yildan boshlab yaratila boshlagan. Bu dasturlar o'qituvchi va o'quvchilar to'g'ridan-to'g'ri kirib foydalanish imkoniyatiga ega bo'lgan, o'qitish jarayonida metodik yordam beradigan korpuslar sifatida shakllantirilgan.

Yirik umumiy korpuslar tilni loyihalashda kommunikativ salohiyatni ta'kidlaydigan o'quv dasturlarini tavsiya etadigan bebaho manba ekanligi isbotlangan. Jumladan, ingliz tilining ilk leksik dasturi sifatida 1987-yilda yaratilgan “Ingliz tilida eng keng tarqalgan so'z va iboralarining ma'nolari” deb

^{108*} Magistrant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.
oydinnisonasirdinova@gmail.ru

nomlangan korpus tom ma'noda ingliz tilidagi korpus tadqiqotlarining asosiy kashfiyotlaridan biri hisoblanadi. Bunda leksika va grammatika chambarchas bog'lanib ketgan. Ingliz tilini chet tili sifatida o'qitishda korpusga asoslangan so'zlar ro'yxatini tuzishda, asosan, ko'p qo'llaniladigan va mavzu jihatidan qamrovi keng so'zlarga alohida e'tibor berilgan. Bunda til o'rganuvchining imkoniyatlari va hayotiy ehtiyojlari inobatga olingan. Bu kabi korpuslarni ishlatib ko'rgan foydalanuvchilar oddiy lug'atlardagi an'anaviy ma'lumotlardan ko'ra korpuslarning ma'lumotlari ishonchli va samarali ekanligini ta'kidlashgan. So'nggi yillarda yaratilgan korpuslardan tilning o'zgaruvchan tabiatini ham ko'rsatib berish maqsadida, foydalanuvchining o'zi tomonidan topilgan misollar ham korpus dasturiga kiritilib borish imkoniyatiga ega [Rumer, 2009: 120]

Tilning leksik birliklaridan faqat so'zlardan tashkil topgan korpuslardan ko'ra frazema (ibora)larni o'z ichiga oluvchi korpuslar frazeologik birliklarning aniqlik, ravonlik va idiomatik sifatlarini o'zida mujassamlashtira oladigan kollakatsion lug'atlarni tuzib chiqish katta mehnat va vaqtni talab etadi.

Ibora va boshqa turg'un birikmalar tilning II darajasiga to'g'ri kelganligi uchun yaratilishi rejalashtirilgan o'zbek tilining Milliy korpusida miqdoran ko'p va eng boy lug'atga asoslanadigan manba aynan shu darajadagi korpuslarda namoyon bo'ladi. Tanlab olinayotgan yozma matnlar barcha nutq uslublardagi matnlarni o'z ichiga olsa, og'zaki matnlar esa xalq og'zaki ijodidagi barcha janrlardan tortib, oddiy dialog va barcha diskurslarni qamrab oladi. Bu jarayonda manba sifatida olinayotgan matnlar grammatik, stilistik, orfografik va orfoepik talablarga to'liq javob beradigan, xatosiz mukammal shaklda dasturga kiritilishi lozim. Chunki kompyuterning dasturiy tizimi kiritilayotgan har bir belgini avtomatik ravishda qabul qiladi hamda qolgan barcha o'rinlarda shu tarzda o'quvchiga havola qiladi.

Tillarni o'qitish va o'rganish maqsadida yaratiladigan korpuslardagi leksik birliklarning jamiki ma'nolari, uslubiy va dialektik xususiyatlarini aniqlash uchun til nazariyotchilari va amaliyotchilardan tashqari, butun millat vakillari birgalikda xizmat qilishi va bu jarayonda ishtirok etishi maqsadga muvofiq. Aynan til siyosatiga oid mana shu jarayonni tashkillashtirib berishda davlat tomonidan rasman e'lon qilinadigan qarorlar, rasmiy hujjatlarning mavjud bo'lishi ham bu ishning tezlashishiga hamda til amaliyotidagi yangi taraqqiy jabhalarining ochilishiga zamin yaratadi. Bunda o'zbek tilining mukammal grammatikasini shakllantirish lingvistlarning, til o'rganuvchining maqsadlarini inobatga olib tavsiya etigan aniq va oson metodika metodistlarining, yozma va og'zaki matnlarni topish esa butun millat vakillarining zimmasida bo'ladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilini darajalashda har bir daraja tasniflovchisi sifatida tanlab olinayotgan so'zlarning tanlanish mezonlari – tanlash manbalari (matnlar), so'zlarning iste'moldagi chastotasi, muayyan mavzuiy guruhlarini qamrab olganlik darajasi va barcha ma'no qirralarini topish kabi masalalar tadqiqotchi uchun anchagina qiyinchilik tug'dirishi tabiiy. Bu jarayonda tilning milliy korpusi bu muammolarga mukammal yechim topuvchi yagona asos bo'lib xizmat qiladi. Jumladan, hozirgi o'zbek adabiy tilining darajalangan leksik asosini yaratishda leksik birliklarning o'z va ko'chma ma'noliligi, shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari – sinonim, antonim, omonim va ko'p ma'noliligi, mavjud matnlardagi o'rni, uslubiyati – jamiki ma'no qirralarining imkoniyati osondan murakkablikka tomon o'sish darajasida aniqlanishi maqsadga muvofiq. Bir so'z, ibora yoki qo'shma so'zning ushbu keltirilgan leksik jihatlari faqat matnlar orqali oydinlashadi. Hozirda bu masalaga yechim izlayotgan tadqiqotchi leksik birliklarning barcha ma'nolarini topishda faqatgina izohli lug'atlar, sinonim, antonim, omonim lug'atlar bilan cheklanishi turgan gap. Bu bilan cheklanish leksemalarning nazariy jihatini ko'rsatib beradi, xolos. Ularni amaliyotda qo'llash uchun esa leksemalarning barcha matnlardagi o'rni va mavzuiy guruhlarini topish maqsadga muvofiq.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining II daraja leksik asosini yaratishda jahon miqyosidagi daraja ko'rsatkichlari talablari va ona tilini o'qitishda davlat ta'lim standartlarining mezonlarini inobatga olsak, ushbu daraja ko'rsatkichlari birlamchi fabulaga ega bo'ladi. O'zbek tilini darajalashda bu yo'sinda ish ko'rish bu boradagi boshlang'ich qadam bo'lsa-da, mohiyatan to'liq va mukammallik kasb etmaydi. Ta'limda ikkinchi til darajasining B1 va B1+ bosqichidagi til sohiblari DTS mezonlariga ko'ra 10-11-sinf o'quvchilarining o'zbek tilini bilish qobiliyati bilan o'lgangan. Bunda ushbu yoshdagi o'quvchilarning til bilish mahorati quyidagi til kompetensiyasidagi leksik bilimlarga asoslangan:

“B1 daraja leksika: so'zlarning ko'chma ma'nosi, uslubiy xususiyatlari va atamalarni farqlay oladi, ulardan nutqda to'g'ri foydalana oladi. O'zbek tili leksikasining rivojlanishi, boyish manbalarini izohlay oladi.

B1+ darajadagi leksika: o'zbek tili leksikasining rivojlanishi, boyish manbalarini tushuntira oladi" [DTS, 2021: 40]

Faqatgina shu izohga tayanib tilning darajalangan leksik asosini yaratish mumkin emas, albatta. Shuning uchun II darajani tasniflovchi leksik birliklarni DTS asosidagi 10-11-sinf ona tili darsliklarida taqdim etilgan leksemalar va matnlarni tahlil qilish bilan tadqiqotning amaliyotiga qadam qo'yish mumkin. Bu tahlil natijalari tilni darajalashda faqatgina ikki manba – 10-11-sinf ona tili darsliklari miqyosida chegaralanadi. Bir so'zning butun ma'no noziklarini izlab topish uchun esa bir yoki ikki manba emas, butun xalq tomonidan qay shaklda - og'zaki va yozma; qachon – til taraqqiyotining qaysi davrlarida; qaysi hududda – dialektologik variantlar asosida; qay vaziyatda – pragmatik xususiyatlari bilan; qaysi uslublarda va kim tomonidan – gender jihatlarini hamda etnosotsiologik jihatlarini e'tiborga olib yondashish tadqiqotning amaliyoti uchun biror tavsiya berolishiga zamin yaratadi. Biroq o'zbek tilining yuqorida sanab o'tilgan jihatlarini o'zida qamrab oladigan zamonaviy tizim – Milliy til korpusining yo'qligi tilni mukammal darajalashga to'sqinlik qiladi. Chunki tillarni o'qitish va baholash vazifasini bajaruvchi jahon miqyosidagi darajalash tizimlari faqatgina Milliy korpusi mavjud tillardagina o'zini oqlagan.

O'z ona tili yoki o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rganuvchilar, ayniqsa, o'qish ko'nikmasini shakllantirish maqsadida leksik birliklarning uslubiy ma'nolarini, ko'p ma'noliligini - ma'no noziklarini turli matnlar orqali o'rganishadi. Tabiiyki, o'z-o'zidan o'rganilayotgan so'z qatnashgan matnlar o'zbek tilida tarqoq holda bo'lib, ularni izlab topish alohida vaqt va mehnat talab etadi. Bu masalaning yagona yechimi esa til korpusining shakllanishiga bog'liq. Bugungi kun talabidan kelib chiqib, ham online, ham offline korpusning veb tizimlarini yaratish maqsadga muvofiq. Milliy korpusni yaratish murakkab jarayon bo'lib, buni birdaniga shakllantirish qiyin masala. Shu sababli tilda mavjud matnlarni uslublarga ko'ra ajratib, bosqichma-bosqich ravishda ish ko'rish vaziyatni osonlashtiradi. Jumladan, ingliz tili korpusini yaratishda ishlatilgan Source Finder usuli onlayn gazeta va jurnallarning matnlarini manba sifatida yuklab olish va ularni qayta ishlagan holda korpus uchun matn yig'ish bilan xarakterlangan [Passeigneur va b., 2002: 366]. Ammo bu korpusdagi matnlarni muayyan vaqtda yangilab turish imkonini bermagan. Shundan so'ng til o'rganuvchilar uchun soddalashtirilgan ishonchli matnlardan tashkil topgan Weekly Reader, Simple English Vikipediya va BBC Bitesize korpuslari yaratilgan, Jahon tajribalariga tayangan holda milliy korpusni kichik korpuslarni yaratishdan, matnlarni esa sodda va murakkabligiga ko'ra darajalashdan boshlash maqsadga muvofiq. Masalan, hozirgi o'zbek adabiy tilining birinchi darajadagi til o'rganuvchilari uchun A - birinchi daraja leksikasini o'zida jamlagan sodda matnli korpuslar, ikkinchi darajadagi til sohiblari uchun B – ikkinchi daraja leksikasidan iborat o'rtacha qiyinlikdagi matnli korpuslar, uchinchi darajadagilar uchun esa C – uchinchi daraja leksikasi mavjud murakkab matnli korpuslar o'zbek tilini o'qitish va darajalab baholash maqsadga muvofiq. Xuddi shunday matnlarni darajalab yaratilgan korpuslardan biri – SW4ALL korpusi bo'lib, u Aligned Vikipediya deb ataladi. Bunda bir til emas, bir nechta tillar tarmog'ining matnlari katta hajmdagi ensiklopedik manbani tashkil etadi. Bu korpusning ingliz tilida ikki versiyasi (Coster va Cauchak versiyasi, 2011) mavjud. Korpusga kiritilgan matnlar soddalashtirilgan bo'lib, mutaxassislar tomonidan tanlab olingan matnlardan tashqari, bir leksik birlikni o'rganayotgan o'quvchilar tomonidan misol tariqasida yozilgan yozma matn namunalarini ham qamrab oladi. Ushbu korpus CEFR asosida til o'rganuvchi 137 millatning 83 mingdan ortiq vakillari tomonidan 582 mingta so'zning turli yozma matnlardagi misollari asosida yaratilgan. Ushbu jarayon natijasida jami 40946 ta matn korpusi shakllangan bo'lib, shularning 9000 tasi A1, A2, B1, B2 darajalari uchun, 4466 tasi esa C darajadagilar uchun foydalanishga yaroqli deb topilgan. Mavzuviy maydonlariga qarab bir-birini taqozo etuvchi so'z va iboralar saralanib-saralanib, jami 10 mingdan ortiq matnni o'z ichiga oluvchi SW4ALL korpusi shakllandi [Rodrigo Wilkens va b., 2018: 368].

Korpus haqidagi fikrlarni umumlashtirib, kompyuter va korpus lingvistikasining mutaxassislaridan biri N.Aburahmonovanning "Umuman olganda, korpus tildan foydalanishda uning statistik analizi, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) dasturiy ta'minoti, leksik resurslarni yaratish, til o'qitishda yoki o'rganish kabi maqsadlarda qo'llaniladi. Matnlar korpusi tilning dinamik holatini tadqiq qilishda yoki lingvistikaning turli soha predmetiga ko'ra analiz qilishda muhim obyekt hisoblanadi" [Abdurahmonova N, 2020: 57] mazmunidagi fikrlari bugungi kunda zamonaviy o'zbek amaliy tilshunosligini yangi bosqichga olib chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Demak, tilning nazariy va amaliy jihatlarini tadqiq qilish uchun, avvalo, tilshunoslar, so'z san'ati egalari, metodistlar va har bir o'zbek tilida so'zlashuvchi millat a'zolari birgalikda Milliy til korpusini

yaratishda ishtirok etishi hamda jonbozlik ko'rsatishi o'zbek tilining yangi jabhada yangicha taraqqiy etishiga, zamonaviy bosqichda o'z maqomini yanada mustahkamlay olishiga zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR:

1. Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami). –Toshkent, 2021.
2. Rodrigo Wilkens, Leonardo Zilio and Cedrick Fairon. SW4ALL: a CEFR-Classified and Aligned Corpus for Language Learning. - CENTAL, 2018.
3. Mengliyev B. Korpus lingvistikasi: korpus tuzish va undan foydalanish. (O'quv qo'llanma). – Toshkent, 2020.
4. Абдурахмонова Н.З. Замонавий корпусларнинг компьютер моделлари // Ўзбекистонда хорижий тиллар. — 2020. — № 1(30). — Б. 50–58.
5. U. Rumer. Corpora and language teaching // Origin and history of corpus linguistics corpus linguistics vis-a-vis other disciplines. – Germany, 2009.

DUNYO TILSHUNOSLIGIDA TIL DARAJALARINING O‘RGANILISHI (O‘ZBEK TILI MISOLIDA)

THE STUDY OF LANGUAGE LEVELS IN WORLD LINGUISTICS (ON THE EXAMPLE OF UZBEK)

Saparova Dilnoza Maratovna*

Annotatsiya: Maqolada dunyo tilshunosligida til darajalarining, xususan o'zbek tilining o'rganilishi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: til darajalari, davlat buyurtmasi, ijtimoiy ehtiyoj, materiallar, o'qituvchining malakasi, axborot texnologiyalari.

Annotation: The article deals with the study of language levels in world linguistics, especially the Uzbek language.

Keywords: language levels, state order, social need, materials, teacher qualification, information technology.

Bugungi shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir zamonda mamlakatning jahon sahnasidagi mavqeyini belgilovchi omillardan biri –bu, shubhasiz, Davlat tilidir. Ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy: “Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurg'on til va adabiyotudur”. – degan so'zlarni bejiz aytmaganligi fikrimiz asosi bo'la oladi. Davlat tili mamlakatning rivojida asosiy omillardan biri hisoblanadi. Soat sayin iste'moldan chiqib “o'lik til” maqomini olishga tayyor turgan bir qancha tillar haqida eshitmoqdamiz. Bunday holatlar bir til boshqa tilning o'rniga kelishi, ko'p o'rganilishi natijasida paydo bo'lishi ko'rinib turgan haqiqat. Shunday ekan, tilimizning maqomini nafaqat mamlakat miqyosida oshirish, balki uni jahonga olib chiqish, dunyo tillari qatorida ko'rish ham muhimdir. Bundan ko'rinadiki, til fidoyilarining oldilaridagi eng katta vazifalardan biri – o'zbek tilini ikkinchi til sifatida tez va oson o'rganilishining o'ziga xos usullarini ishlab chiqishdir. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, til o'rganish bo'yicha bir necha yo'llardan foydalanib ko'rilgan va foydalanilmoqda. Bu yo'llarning ichida ko'pgina o'zini oqlayotganlari bor oqlamayotganlari borligi ham sir emas. Xo'sh, biz o'z tilimizni o'rgatish, uni jahonga ko'rsatish uchun nima qilmog'imiz lozim. Albatta, biz ham o'zini oqlayotgan yo'ldan o'z “poyabzalimizni” kiyib olgan holda o'tmog'imiz kerak. O'zbek tilini chet tili sifatida xorijliklarga o'qitishda bir necha omillarni keltirib o'tmoqchimiz:

- O'zbek tili o'rgatuvchisining malakasi

Bunda tilimizni o'rgatuvchining qobiliyati va metodikasi asosiy vazifani bajaradi. O'zbek tilini o'qitishda tilimizning leksik va grammatik sathi asosiy e'tibor markazida bo'lib, o'rgatuvchining bilim-malakasi shunga yarasha bo'lishi kerak. Til o'qituvchi til o'qitishning lingvometodika asoslarini mukammal bilishi lozim. Chunki til o'rgatuvchi tilning imkoniyatini bilsa va eng muhimi, o'rganuvchining psixologiyasini anglab yetsa, tilni o'rganish o'z samarasini ko'rsatadi;

- O'zbek tili bo'yicha materiallarning samardorligi

O'zbek tilini o'rganishda tilimizning strukturaviy jihatdan biroz murakkabligini hisobga olgan holda, til o'rganish uchun mo'ljallangan darslik va qo'llanmalarni, ko'rgazmali vositalarni, audio, vizual materiallarni sodda va ravonligini ta'minlash kerak. Buning uchun shu materiallar bilan ishlovchilarning ijodkorona katta mehnati talab etiladi. O'rgatilayotgan mavzudan kelib chiqqan holda matnlar tanlash, lug'atlar berish va albatta, grammatikani juda oson yo'l bilan tushuntirish lozim. Ayniqsa eshitish uchun mo'ljallangan materiallarning ham tushunarligi, ravonligi, qiziqarliligi talab etiladi;

- O'zbek tilini o'qitishda til o'qitish darajalariga e'tibor berish

Til o'rganuvchining til bilish darajasi eng muhim jihatlardan sanaladi. Chunki o'rganuvchining imkoniyat darajasidan kelib chiqqan holda bosqichma-bosqich til o'rganishning davom etishi ko'proq samara keltiradi. Bugungi kunda o'rganish talabi kuchli bo'lgan barcha tillar ma'lum bir me'yoriy darajalar orqali bosqichli tarzda o'rganilishini kuzatishimiz mumkin. Bu bosqichlarni baholash va shu bosqichlar uchun dastur va darsliklar bilan ta'minlanishi lozim. Qaysiki tilga qarasak, uning o'ziga xos

*Magistrant, Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TA universiteti

baholash tizimini ko‘rishimiz mumkin. Shu tufayli biz o‘zbek tilini bilish bosqichlarini A1, A2, B1, B2, C1, C2 kabi darajalar orqali baholashni ma’qul deb o‘ylaymiz. Bu ish esa UZLISA, ya’ni O‘ZBEGIM dasturi orqali namoyon bo‘ladi

- O‘zbek tilini o‘qitishda til o‘rganish aspektlariga tayanish

Til o‘rganish 4 aspektga tayanilishi ko‘pchilikka ma’lum. Shunday ekan, o‘zbek tilini o‘qitish ham shu aspektlarda, ya’ni o‘qish, yozish, tinglab tushunish va gapirish talablari yordamida shakllantirish asosiy jihatlardan sanaladi. Ularning har biri bo‘yicha alohida tushuncha va ko‘nikmalarni hosil qilish lozim. Buning uchun esa ularning ta’minoti yaratilishi kerak. O‘ZBEGIM dasturida shu jihatlariga alohida e’tibor qaratilmoqda.

- O‘zbek tilini grammatika sohasini soddalashtirish va shu asosida qo‘llanmalar yaratish

Har bir tilning “suyagi” bu uning grammatika sathi hisoblanadi. Bir tilni o‘rganishda inson ongi o‘z tilining grammatik qurilishi asosida til strukturasi qabul qiladi. Shuning uchun o‘zbek tilini boshqa til vakillari o‘rganishi uchun tilimizning grammatik jihatlarini soddaga va oson yo‘llar bilan shakllantirishimiz lozim. Buning uchun mavzular qiyinlik darajasi bo‘yicha chet el standartlariga javob bera oladigan sifatli va namunali mashqlar, qoidalar, qo‘llanmalarining turli variantlarini ko‘paytirish lozim.

- O‘zbek tilini o‘rgatishda axborot texnologiyalaridan unumli foydalanish

Til o‘rganishda axborot texnologiyalardan foydalanishning bir necha afzalliklari mavjuddir. Bu jarayon kompyuter, CD disk, player, kolonkalar yordamida mukammal amalga oshadi. Chunki shu vositalar yordamida o‘quvchi tilning to‘g‘ri talaffuzini, videoroliklar yordamida esa malakasini oshirib boradi. Bunda o‘quvchi bir paytning o‘zida so‘zlovchining talaffuzi, grammatik qoidalarga rioya qilganligi, so‘z boyligi va uning ma’nolariga e’tibor berishi talab qilinadi. O‘zbek tilidagi video roliklarni, dialoglarni, kino yoki multfilmlarni ham ko‘rish ham eshitish mumkin. Bu o‘zbek tili bo‘yicha ko‘nikmalarini rivojlanishiga yordam beradi.

- O‘zbek tilini o‘qitishda guruh shaklida o‘qitish

O‘zbek tilini o‘qitishda juft yoki kichik guruhlarda ishlashlari yaxshi samara beradi. Chunki guruh bo‘lib ishlash orqali o‘quvchilarning boshqalar bilan kommunikativ aloqa qilishlari uchun sharoit paydo bo‘ladi. Til o‘qitishda turli rolli, harakatli o‘yinlardan foydalanish ham o‘rganuvchining o‘zbek tiliga bo‘lgan qiziqishini yana ortishiga xizmat qiladi.

Bu kabi omillarni ko‘plab keltirish mumkin. Muhimi, tilimizning o‘rganishi oson bo‘lgan va ko‘pchilik o‘rganuvchi tillar qatorida ko‘rishdir. Buning uchun esa, albatta, yuqoridagi kabi omillarga asosan amaliy jihatlarini ham yaratish va ularni amaliyotga tatbiq etishdir. Bugungi kunda talabalar va hatto AQSh universitetlarining ba’zi professorlari turli sabablarga ko‘ra o‘zbek tilini o‘rganishmoqda. Ulardan ba’zilari uni tasodifan o‘rgana boshlashdi, boshqalari esa yaqin kelajakdagi ishlariga sababchi bo‘lishdi, unda ular ishonishadi. Shunday qilib, biz ba’zi Amerikada o‘zbek tilini o‘rganayotgan o‘rganuvchilarga internet orqali “O‘zbek tiliga qanday qiziqish uyg‘ondi?” yoki “Nega o‘zbek tilini o‘rganyapsiz?” kabi savollar bilan murojaat qildik va ularning bizga yuborgan javoblarini aynan keltirdik:

“Men Bernard Timmerman, Arizona shtati universitetida sotsiologiya professori bo‘lib, tadqiqotim Markaziy Osiyoga qaratilgan. Men rus tilida gapiradigan odamman, lekin o‘zimning tadqiqotlarim uchun mahalliy tillarni ham bilishim kerakligini sezmoqdaman. O‘zbek tilini tanlash g‘oyat tasodifan edi: ASU Melikian Markazida O‘zbekistondan kelgan Fulbrayt chet tillarni o‘qitish bo‘yicha yordamchi (FLTA) mezbolik qildi va u mening ilk O‘zbekiston o‘qituvchisi bo‘ldi. Men o‘zbek tilini o‘rgana boshlaganimdan oldin tasavvur ham qila olmagan ikkita narsa: bu tilning murakkabligi va boyligi; va men qanday qilib chuqur sevib qolaman. Men o‘zbek tilini o‘rganayotganimning uchinchi yilidaman. Bu juda qiyin ish, lekin bu ham katta quvonch. Tilni o‘rganish orqali o‘zbek xalqi, uning madaniyati, an’analari va kundalik hayoti haqida ko‘p narsalarni bilib oldim. O‘zbek tili turkiy, fors, arab va rus tillarini o‘zlashtirib olgan juda rangli va nufuzli tildir va bu murakkab murakkablik menga chinakam fayzdir. Mening o‘zbekim mukammal emas, lekin uni yaxshilashga qaror qildim. Men shu yilning yozida - O‘zbekistonga birinchi marta tashrif buyurishni umid qilaman. Nihoyat, mening barcha g‘ayrat va sa’y-harakatlarim uchta mukammal o‘qituvchi – Nigina Razzoqova, Nargiza Voxidova va Vazira Zabiyeva bilan barobar bo‘lmasdi”.

Briano Greko – 2017 va 2018 yillarda Arizona davlat universiteti Kritik Language Instituti tomonidan tashkil etilgan yozgi kurs talabasi: “Men avval o‘zbek tiliga qiziqib qoldim, chunki tilshunoslikka qiziqib qoldim va dunyodagi eng noyob grammatikasiga ega bo‘lgan turkiy til oilasini

topdim. Men o'zbek tilida lotin alifbosini va unli ohangdorligi yo'qligi sababli o'zbek tilini yoqtirdim va Arizona shtatining CLI ini yozgi o'qish imkoniyati deb bilganimda, men o'zimning sayohatni o'rganishim kerakligini bilar edim. Men juda minnatdorman bu tilni yashirganini bilib oldim va men o'z ichki ishim va madaniyatimni tushunishda o'sishni davom ettirishga umid qilaman. CLIda birinchi marta ish boshlaganimda, menda ta'lim olishni hujjatlashtirish va menga yordam beradigan resurslarni bo'lishishni istadim. Ilgari qiziqqan yoki o'zbek tiliga qiziqadigan boshqa odamlar. O'z blogimni o'zbek briyani <http://uzbekbrian.blogspot.com> saytidan boshladim va o'zimning o'zbekcha narsalar uchun ma'lumot, shaxsiy tajriba va foydali materiallar markazini yaratdim. O'quvchilarimdan olgan javobimdan juda xursandman. Umid qilamanki, u yerda juda ko'p bo'lmagan (ayniqsa ingliz tilida gaplashadigan dunyoda) resurslarni taklif qilish emas, balki, umuman, O'zbekiston va turkiy tillarni ko'rish uchun keng ko'lamda targ'ib qilishdir, menimcha, men afsuski, o'rganilmagan va yaqinroq bo'lishga arziydi Ko'pchilikni qidirib toping. Men <http://uzbekbrian.blogspot.com> saytim yoki mening YouTube-ga <http://youtube.com/uzbekbrian-> yoki oddiygina Facebook-ga aloqasi bor odamlar bilan bog'lanishni so'raymiz".

"Ikki yil muqaddam men Markaziy Osiyodagi ikki mamlakatni hatto nomlamagan edim, yoki O'zbekistonni xaritada ko'rsatgan bo'lardim. Biroq men o'tgan yil rus tilida Markaziy Osiyo haqida gapirganimdan ikki yoki uch kun o'tgach, menda qiziqish uyg'otdi. So'nggi o'n yil davomida Qozog'istonda ishlagan amerikaliklar sinfga kelib, mintaqaning madaniyati haqida gapirib berdilar va men Markaziy Osiyoda ozgina amerikaliklar tanish bo'lgan boy va qadimiy tarixga ega ekanini tushunib etdim. Rus tili o'qituvchim Qozog'istondan edi, rus tilida o'qiganimning deyarli yarmi qozoq talabalari edi. Ushbu dastlabki qiziqish ASU ning tanqidiy tillar instituti direktori mening rus tili darsiga kelganida va keyingi semestrda o'zbek tili darsligi haqida gapirib berganda yanada kuchaydi. U o'zbek tilida arab, rus va turkiy elementlar borligini va rus va arab tillarini o'rganayotganimdan xursand edi. Bundan tashqari, o'zbek tili AQShda kamdan-kam uchraydigan til bo'lib, ayniqsa, Markaziy Osiyoda iqtisodiy va boshqa jihatlarida o'sishda davom etayotgani uchun til bilimi qimmatli bo'ladi. Poliglot va havaskor tilshunos sifatida men o'rganishni boshlagach, men o'zbek tilini yanada ko'proq qiziqtirardim va hayajonlandim". Graham Vickowski - Shimoliy Arizona universiteti, psixologiya fanidan bakalavriat, xalqaro aloqalar bo'yicha bakalavriat va iqtisod sohasi bo'yicha yetuk mutaxassis Graham Vickowski - Shimoliy Arizona universiteti, psixologiya fanlari bo'yicha bakalavriat, xalqaro aloqalar bo'yicha bakalavr va iqtisod "O'zbek tilini o'rganishga qaror qildim, chunki u kulgili edi. Bu mening dasturimga mos keladi va men Markaziy Osiyodagi ishlar va tillarni juda qiziqtiraman. Ko'pgina millatdek bo'lgani kabi, o'zbek diasporasi ham bor va men o'zbek diasporasining O'zbekistonni qamrab oladigan hududlarga qanday ta'sir qilishiga juda qiziqaman". Shunday qilib, o'zbek tilini AQSh kollejlari va universitetlarida chet tillaridan biri sifatida o'rgatish juda yoqimli. Umid qilamanki, talabalar nafaqat yuqorida tilga olingan to'rtta universitetda, balki AQShda ham kengayib borganida, bu ajoyib tilni o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Chet tilini bilish har qanday kasb sirlarini o'zlashtirishda, malaka va mahoratga ega bo'lishda muhim omil hisoblanadi. Chet tilini bilish xalq xo'jaligining har qanday sohasida faoliyat yuritayotgan mutaxassisning yuqori darajali malakasini ifoda etadi. Shu sababli ham agar o'rta umumta'lim maktablari bitiruvchilari oliy o'quv yurtiga o'qishga kirish maqsadini o'z oldilariga qo'ymagan bo'lsalar ham, chet tilini chuqur o'rganishlari va erkin so'zlashuv ko'nikmalarini egallashlari xalq xo'jaligi turli sohalarida faoliyat yuritishni maqsad qilgan bo'lajak mutaxassislar uchun juda zarurdir. Til o'qitishda eng samarali yondashuvlar qatorida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida, masofaviy ta'limda til o'rgatish metodikalarini ko'rsatish mumkin. Kompyuter texnologiyalari, ayniqsa, Internetdan foydalanib, til o'rganishda juda keng imkoniyatlar mavjud.

Xorijiy til muloqot, bilish, axborot olish va to'plash vositasi hisoblangan chet tilida munosabatlar shartlari nutq faoliyati barcha turlarini bilish zarurligini belgilab beradi: ushbu chet tilida gapirish va nutqni tushunish hamda o'qish, yozish, nutqiy faoliyat u yoki bu turini bilish darajasi, bevosita chet tilida muloqot amaliyotida, ixtisosligi bo'yicha auteptik va yuksak mazmunli adabiyotlarni o'qishda, kitob, ularga annotatsiyalar, konferentsiyalar uchun tezislar, amaliy yozmalar ko'rinishida yozma axborot almashishda namoyon bo'ladi.

Ko'pincha, "amaliy sinovdan" o'tkazilganda, ayniqsa, o'rta maktabda chet tili bo'yicha olingan imtihon bahosi to'g'riligiga shubha uyg'onadi, chunki chet tilini bilish darajasiga sifat jihatidan yangi, ancha aniq talablar: imtihonlar hozirgacha tilning o'zida malakalar va ko'nikmalarga qaraganda, til

to'g'risidagi bilimlar, qoidalarga ko'proq e'tibor beriladi, og'zaki nutqni bilish boshqa nutqiy ko'nikmalarni o'qish va yozish ko'nikmalarini shakllantirish uchun shart bo'lib hisoblanmay, balki ikkilamchi bo'ysunuvchi xususiyatga ega bo'lgan an'anaviy yoki boshqa bir o'quv metodiga yo'naltirilgan bo'ladi.

Amaliyot ko'rsatishicha, audirovaniya ko'nikmasi ancha yuqori darajasini yaratish uchun foydalanuvchi taxminan 6 ming so'z birikmalariga teng lug'at boyligini egallab olishi zarur. Bu lug'atning alohida turi, uni bilish faqat haqiqiy tanish, dastlabki so'zlar hisobigagina emas, balki so'z hosil qilish qoidalarini bilish hisobiga ham amalga oshiriladi. Bu foydalanuvchida kontekstual anglash ko'nikmasini yaratish oqibatida, ko'plab notanish so'zlarni o'z ichiga olgan o'rganilayotgan chet tili ichki tuzilmasini yaratish bilan va muloqot ishtirokchisi har birida umuman, muloqot tajribasi hisobiga amalga oshadi. Muloqotda ishtirok etish boshqa tilda og'zaki nutqni bilishni, ya'ni gapirish ko'nikmasini yaratishni ko'zda tutadi.

Foydalanuvchini maqsadga muvofiq, unga kerakli kommunikativ bloklarni tanlab olish va jamlashtirishi, tushunib olish uchun sharhlarga murojaat etishga, ya'ni mazmunli, tushunib ish bajarishga majbur qiladi. Bunday izlanish yakuni yozma yoki og'zaki shaklda qayd etiladi. Yozma topshiriqlar til materiallari, shakllari, ma'lum grammatik hodisalardan foydalanishga o'rgatadi. Leksik-grammatik sharh foydalanuvchilarning til materialini mustaqil tizimlashtirish uchun tayanch omil hisoblanadi. Foydalanuvchilarga sharhlashda tushuntiriladigan hodisalar barchasi foydalanuvchilarga tanish bo'lganligi sababli ular tomonidan nutqda ko'p marotaba takrorlanganidan so'ng tanishish taklif etiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Mengliyev B. Globallashuv: tillar taraqqiyoti va tanazzuli // “Ma’rifat” gazetasi, 2017-yil, 19-oktabr, 76-son.
2. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
3. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
4. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Монография. ISBN-10: 6200515077; ISBN-13: 978-6200515070 Издатель: GlobeEdit (7 февраля 2020 г.); 260 страниц
5. Хамроева Ш. Корпус лингвистикаси атамаларининг изоҳли луғати. Globe Edit, 2020. – 96 б.
6. O'zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida” gi Qonuni. // Barkamol avlod –O’zbekiston taraqqiyotining poydevori. –Toshkent: Sharq, 1997. 20-29 betlar.
7. O’zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to’g’risida”gi Qonuni. //Barkamol avlod – O’zbekiston tarakdiyotining poydevori. – Toshkent: “Sharq”, 1997. 31-61 betlar.
8. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PF-4732-son Farmoni, 2015-yil 12-iyun.
9. <https://www.udemy.com>
10. <https://www.coursera.org/>
11. <http://yenka.com>

LEKSIK BAZANI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

LEXIC BASE FORMATION METHODOLOGY

Xaydarova Shahnoza Musirmon qizi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilini o'rganuvchi xorijliklar uchun yaratilayotgan o'zbek tili darajalari, uning omillari hamda leksik bazani shakllantirish metodikasi haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: CEFRL, adabiy til, darajalash, leksik baza, morfologik baza, sintaktik baza, boshlang'ich foydalanuvchi, mustaqil foydalanuvchi, malakali foydalanuvchi, tanlash manbayi, tanlash mezonlari, aktiv lug'at, passiv lug'at, metodik tasnif.

Annotation: This article informs on the levels of the Uzbek language, its factors and methods of forming the lexical base for foreigners studying the Uzbek language.

Keywords: CEFRL, literary language, ranking, lexical base, morphological base, syntactic base, beginner user, independent user, skilled user, selection source, selection criteria, active dictionary, passive dictionary, methodical classification.

Insoniyatga in'om etilgan ne'matlarning eng ulug'i bu – uning ona tilisidir. Bejizga ajdodlarimiz o'z tilini asrashga, rivojlantirishga harakat qilishmagan. Hatto bu yo'lda jonini ham fido qilganlar. Jadid ma'rifatparvari A.Avloniy ta'kidlaganidek, “Har bir millatning dunyoda borligini ko'rsatadigan oyinayi hayoti – bu uning milliy tili va adabiyotidir”. Qariyb bir asr ilgari aytilgan bu fikr bugun ham o'zining ahamiyatini yo'qotmagan. Zero, globallashuv jarayonida mavjud bo'lgan tillarning soni keskin kamayib borayotgan bir paytda, o'zbek tilidan foydalanuvchilar soni yer yuzida ellik million kishidan ortiqdir.

Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev 2019-yil 21-oktabr kuni “O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi”da tilshunoslar oldiga qator vazifalarni qo'ydi. Jumladan, “Yangi darsliklar, qiyosiy va turli sohalarga oid lug'atlar, ish yuritish va so'zlashuv qo'llanmalari nashr etish, lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini takomillashtirish, bu tizimga to'liq o'tish bo'yicha ko'plab ishlarni amalga oshirish” hamda “O'zbek tilining kompyuter dasturlarini, onlayn darsliklar, elektron lug'atlar yaratish” kabi bandlelari amaliy tilshunoslik sohasi oldiga qo'yilgan mas'uliyatli vazifalardandir. O'zbek tili xorijiy davlatlarning oltmishga yaqin universitetlarida va yuzdan ziyod maktablarida o'rgatilmoqda. Hozirda amaliy tilshunoslik oldida turgan katta vazifalardan biri – o'zbek tilini o'rganuvchilar uchun ommabop bo'lgan qo'llanmalar yaratish hamda kompyuter lingvistikasi uchun kerakli so'zlar jamlanmasini yig'ishdir. Ingliz tilini o'rganuvchilar uchun yaratilgan CEFRL (Common European of Reference for Language) dasturi 1989-1996-yillarda Yevropa Kengashi (European Council) tomonidan “Language Learning for European Citizenship” loyihasi asosida tuzilgan bo'lib, 2001-yil noyabr oyidan boshlab Yevropa tillarini bilish darajasini baholashda asosiy mezon sifatida butun dunyo mamlakatlarida foydalanilmoqda. Uning asosiy maqsadi umumiy Yevropa tillari uchun qabul qilingan baholash va o'qitish usulini taqdim etish bo'lib, hozirda maxsus sinov sertifikatini shaklida AQSh, Kanada, Avstraliya, Yevropa, Osiyo oliy o'quv yurtlarida amal qilmoqda. CEFRL til faoliyatining to'rt turini ajratadi: qabul qilish (tinglash va o'qish), ishlab chiqarish (og'zaki va yozma), o'zaro ta'sir (og'zaki va yozma), vositachilik (tarjima) kabi.

Bugungi kunda o'zbek tilini o'rganuvchilarining tilni bilish darajasini aniqlovchi maxsus qo'llanma yaratish uchun avval adabiy tilning o'zini darajalash ehtiyoji tug'iladi. Unga to'rtta ko'nikma – o'qib tushunish, eshitish, yozish va gapirish asos qilib olinadi. Ana shu ko'nikmalar I, II, III darajalarda farqlanadi:

- I – boshlang'ich foydalanuvchi;
- II – mustaqil foydalanuvchi;
- III – malakali foydalanuvchidir.

Hozirgi o'zbek adabiy tilini darajalashda ham avvalo, uning qoidalarini o'rganuvchilar uchun qulay tarzda ishlab chiqish hamda tilning leksik, morfologik hamda sintaktik bazasini to'plash lozim.

* ToshDO'TAU magistranti

Ma'lumki, jamiyatda ro'y beradigan har qanday o'zgarishlar tilda o'z aksini topadi. Bu hodisa ko'proq tilshunoslikning leksikologiya bo'limida sodir bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tili uchinchi darajasining leksik bazasini yaratishda til boyligining deyarli barchasi qamrab olinishi lozim. Chunki bu darajani qo'lga kiritgan foydalanuvchi – tildan erkin foydalanuvchi sifatida qaraladi. U har qanday vaziyatda muloqotga kirisha oladigan, suhbatdoshini qiyinchiliksiz tushuna oladigan, fikrlarini erkin bayon qila oladigan darajada til ko'nikmalarini egallashi ko'zda tutiladi.

Biror tilni o'rganayotgan odam, avvalo, o'sha tilning so'z boyligini yodlashdan boshlaydi. Xo'sh, leksikologiya bo'limini o'qitishda nimalarga e'tibor qaratish lozim? Birinchidan, so'rovnomalar o'tkazish jarayonida aniqlangan eng faol qo'llanuvchi so'zlar ro'yxatini shakllantirish. Ikkinchidan, sinonim so'zlar bazasini yig'ish va ular ichidan uslub tanlamaydigan hamda yodlashga, talaffuz qilishga qulay bo'lgan variantni tanlab olish. Keyinchalik uning boshqa variantlarini ham berib borish orqali o'rganuvchining so'z boyligini oshirish. Uchinchidan, muloqot jarayonida eng faol qo'llanuvchi frazalar ro'yxatini yig'ish hamda ular ichidan uslubiy bo'yoqdorligi kuchli bo'lganlarini tanlab olish. To'rtinchidan, yuqorida sanalganlar bazasidan foydalangan holda audio, video hamda sodda, qiziqarli matnlar yaratish va boshqalar.

Yuqorida sanalganlarini amalga oshirish uchun, avvalo, leksik bazani shakllantirib olish lozim. Leksik bazani yig'ish uchun so'zlar tanlab olinadi. Metodikada “tanlash” termini ifodalaydigan tushuncha mavjud. Lekin ushbu tushunchaga ilmiy-metodik ta'rif berilgan emas. Fanda ishlab chiqilgan mezonlar asosida til makrosistemasidan o'quvchi o'rganishi uchun mo'ljallanadigan mikrosistema yaratish hodisasi metodik tanlash deb ataladi. Metodist leksikani tanlashga kirishar ekan, quyidagi metodik tushunchalardan foydalanib ish ko'radi: “tanlash manbayi”, “tanlash mezonlari”, “tanlash birligi”.

Tanlash manbayi deganda, shakllanayotgan leksik minimumni til sistemasidan “tanlab” olish tushuniladi. Odatda, lisoniy minimum, jumladan, leksika o'rganilayotgan tildagi nutqdan tanlanadi. Aniqrog'i, aktiv minimum badiiy asarlardagi juft nutqdan yoki so'zlashuv-adabiy nutqning yozilgan fonogrammasidan tanlanadi. Passiv minimum esa yozma adabiyotdan olingan termalar (parchalar) asosida tanlanadi. Aktiv leksika jonli nutqdan olinib, o'quvchi og'zaki nutqida, passiv esa yozma manbalardan tanlanib, o'quvchi yozma nutqida qo'llashga mo'ljallanadi.

Tanlash mezonlari deganda, leksikaning qiymatini aniqlashda qo'llanadigan o'lchov va ko'rsatkichlar tushuniladi. Uch toifa mezonlar bir-biri bilan bog'langan holda qo'llanadi: hisob-kitob mezonlari, metodik va tilshunoslik mezonlari.

Hisob-kitob mezonlari so'zlarning qo'llanishiga oid odilona ko'rsatkichlarga erishish vositasi bo'lib, ular tarkibiga ko'p qo'llanish va keng tarqalganlik mezonlari kiradi. Ko'p qo'llanish terminining ma'nosi olingan manbada so'zlarning jami ishlatilish miqdorini bildiradi. Keng tarqalganlik deyilganda esa ushbu so'zni o'z ichiga olgan manbalar soni nazarda tutiladi. Ikkalasi birga qo'shib foydalanilganda ijobiy natija berishi fanda isbotlangan. Shunga ko'ra keng tarqalganlik mezonini birinchi hisoblanadi. Unga qo'shimcha tarzda so'zlarning naqdligi (qo'llanishga tayyor turishi) mezonidan foydalanish mumkin (bu mezon birinchi bor M.Uest tomonidan ishlatilgan, o'tgan asrning 50-yillarida uni fransuz metodistlari R.Mishea va J.Gugeneym audiovizual metodda yanada ijodiy takomillashtirishgan). Uning asl mohiyati gapiruvchi ongida naqd (ixtiyorida) turadigan so'zlarni tanlash mezonini demakdir. Ikkinchi toifadagilar esa o'qitish maqsadi va nutq mavzulariga mo'ljallab qo'llaniladigan mezonlardir. Ular orasida mavzularni hisobga olishdan tashqari tushunchalarni tasvirlash va semantik ahamiyatdagi mezonlarni uchratish mumkin. Qolgan tanlash mezonlari uchinchi guruhga kiradi. Ular mana bunday nomlarda qabul qilingan mezonlar: so'zlarning birikishi, so'z yasash imkoniyati, ko'p ma'nolilik, uslub jihatidan chegaralanmaganlik, sinonimlarni chegaralash (yakkalash) va gap tuzishdagi ishtiroki. Birikish mezoniga ko'ra tanlangan so'z boshqalari bilan iloji boricha ko'proq birikmaga kira oladigan bo'lishi talab qilinadi. So'z yasash mezoniga binoan ulardan hosila birliklar miqdori ko'p sonli bo'lishi kerak. Ko'p ma'noli so'zlarni tanlashga ham alohida e'tibor beriladi. Uslubda chegaralanmaganlik degani, tor doirada qo'llanadigan emas, balki nutq faoliyati turlarining barchasida va turli mavzularda ishlatiladigan so'zlarni tanlash mezonini tushuniladi. Sinonim so'zlardan ayrimlarigina yoki sinonimik qatorning bir a'zosigina tanlanadi. Chet til jumlarining tuzilishi uchun zaruriy hisoblanadigan yordamchi so'zlarni tanlash ham tavsiya etiladi.

Aktiv lug'atni tanlashda birinchi va ikkinchi guruhdagi mezonlar va uchinchisidan sinonimlarni chegaralash, so'zlarning birikishi, so'z yasash imkoniyati va ko'p ma'nolilik mezonlari asos bo'ladi.

Passiv lug‘atni tanlash chog‘ida esa birinchi guruh mezonlari va semantik qiymatga egalik va so‘z yasash imkoniyati, ko‘p ma’nolilik hamda mavzuiy aloqadorlik mezonlaridan foydalaniladi.

Tanlash birligi fanda uzluksiz bahslarga sabab bo‘lgan metodik tushunchadir. Ushbu birlikka tegishli metodik talablar qo‘yiladi: birinchidan, tanlash birligi mezonlar va tanlash tadbiriga mos tushishi kerak, ikkinchidan, ular xolisona amallar asosida ajratib olinishi zarur. Xullas, tanlash birligi qilib, so‘zlar, ularning leksik-semantik va leksik-frazeologik variantlari hamda nutq klishe (qolip-jumla) muayyan ma’noda olinadi. Bir ma’nodagi so‘z yoki so‘zga teng keladigan turg‘un birikma leksikaning tanlash birligi sanaladi (ma’no lug‘atda ko‘rsatiladi, so‘z mazmuni ushbu ma’noning nutqiy faoliyatda yuzaga chiqishidir, tushuncha esa tafakkurda shakllanadi). Miqdor va sifat jihatidan o‘quv dasturi talabiga javob beradigan lug‘at minimum darsliklar va qo‘llanmalar tuzish uchun „qurilish“ materiali vazifasini o‘taydi. Tanlangan leksik material metodik tasnif, taqsimot va statik taqdimot bosqichlaridan o‘tadi, dinamik taqdimotdan boshlab o‘quvchilar ko‘nikmasini hosil etishga xizmat qiladi. Lug‘at minimumning o‘qitish maqsadlariga ko‘ra taqsimotiga oid masalalarning muhtasar tahlili quyida bayon etildi.

Leksikaning taqsimoti. Ilmiy adabiyotlarda ushbu tushuncha (ruscha manbalarda “методическая организация”) “metodik tashkil qilish” degan termin bilan ifodalanadi. Til materialini tanlashdan ko‘ra taqsimlash masalasiga kamroq ilmiy e’tibor berilgan. O‘quv materialining taqsimoti fan asoslari o‘rgatiladigan o‘quv predmetlarida osondan qiyinga va boshqa didaktik prinsiplarga binoan amalga oshiriladi. Chet tilda faoliyat o‘rganilishi munosabati bilan leksik material chet til metodikasi qonun-qoidalari doirasida taqsimlanadi.

Leksikaning taqsimoti ikki bosqichda amalga oshiriladi:

1) aktiv va passiv leksik minimumlarga ajratiladi, ya’ni og‘zaki nutq o‘qitish maqsadi hisoblanadigan ta’limning birinchi va ikkinchi bosqichlarida aktiv, yuqori bosqichda o‘qish uchun passiv leksika farqlanadi, passiv leksikaning yarmi og‘zaki

nutqda ham taqdim etiladi;

2) reproduktiv va retseptiv tarzda egallanadigan leksika darslik tuzish chog‘ida sinflar minimumlari shaklida ajratib chiqiladi.

Leksik birliklarning xususiyatiga qarab, taqsim miqdori aniqlanadi. Undan tashqari idrok etib tushunish yoki fikr bayon etish uchun leksikaning qo‘llanishida ham tafovut mavjud, binobarin, taqsim miqdori ham farq qiladi. Ta’kidlangan taqsimot tartibini belgilashda metodik mezonlarga amal qilmoq zarur. Sodda qilib, taqsimot mezonlarini quyidagicha tavsiflash mumkin:

1) leksikani nutq faoliyati shakli (reproduktiv va retseptiv)ga qarab ajratish, ya’ni nutq talabiga ko‘ra taqsimlash yoki o‘qitish maqsadini nazarda tutish;

2) nutqiy mavzularni e’tiborga olish;

3) o‘quvchilar til tajribasini hisobga olish;

4) til ichki interferensiyasini bartaraf etishni ko‘zlash;

5) yangi grammatik hodisani tanish leksik birliklarda, yangi leksikani o‘rganilgan grammatika vositasida berish;

6) leksik qiyinchiliklarni bo‘lib (chegaralab) o‘rgatish.

Metodik tasnif (ruscha adabiyotlarda “методическая типология (классификация)”) deganda, til birliklarini o‘zlashtirishda sodir bo‘ladigan qiyinchiliklar tufayli ularni turli toifalarga ajratib chiqish tadbirlari tushuniladi. Demak, tasnif termini beixtiyor qiyinchilik hodisasi bilan fikran bog‘lanadi.

Metodik tasnifga bo‘lgan hayotiy ehtiyoj nima bilan isbotlanadi, degan savol tug‘ilishi tabiiy. Bir so‘z bilan javob berib, o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklarni darajalarga bo‘lib chiqish niyatida tasnif zarurligini eslatish kifoya. Xorijda va vatanimizda til materiali tasnifi masalasi metodistlar e’tiborini doimo jalb qilib keladi. Metodikada o‘tgan asrning oltmishinchi yillaridan tasnif bilan faol shug‘ullanishga kirishilgan va muhim tadqiqotlar o‘tkazilgan. O‘ttizinchi yillarda amerikalik chet til o‘qitish ruhshunosi H.Hyuzl ona tili bilan taqqoslash orqali chet til leksikasini oson/qiyin toifalarga bo‘lish haqida fikr bayon etgan edi.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi o‘zbek adabiy tilini darajalashda hamda leksik bazani aniqlashda quyidagilar muhim ahamiyat kasb etadi:

- darajalashga asos bo‘luvchi tamoyillarni ishlab chiqish;
- yaratilgan tamoyillarga tayanib leksik, morfologik, sintaktik bazani to‘plash;
- yig‘ilgan so‘z boyligini o‘rganuvchilarga qulay va qiziqarli tarzda yetkazib beruvchi turli xil vositalarni yaratish;

- tilni tezroq o‘rganishga yordam beruvchi muhitni shakllantirish;
- leksikani yig‘ish manbalarini aniqlash;
- aktiv va passiv lug‘atlarni ajratish.

ADABIYOTLAR:

1. A common European framework of reference for languages: learning, teaching and assesment. – Council of Europe: Cambridge University, 2001. – 35-51-betlar.
2. Цетлин В. С., Павлова Н. В. Словарь наиболее употребительных
3. слов французского языка. 5-е изд. — М.: Русский язык, 1992. – 2-12 с.
4. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
5. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
6. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Монография. ISBN-10: 6200515077; ISBN-13: 978-6200515070 Издатель: GlobeEdit (7 февраля 2020 г.); 260 страниц
7. Хамроева Ш. Корпус лингвистикаси атамаларининг изоҳли луғати. Globe Edit, 2020. – 96 б.
8. Huse H.R. The Psychology of Foreign Language Study. Carolina Press, 1931; H. R. Huse. Reading and Speaking Foreign Language, Carolina Press, 1945.
9. www.ester.edu.vn, www.openlibrary.com.
10. www.cambridgeenglish.org.

O‘ZBEK TILIDAGI MATNLARNI HISSIY JIHATDAN TAHLIL QILISH

EMOTIONAL ANALYSIS OF UZBEK LANGUAGE TEXTS

Allanazarova Sabohat Yusupboyevna*

Annotatsiya. *Dunyo bo'ylab ma'lumotlar hajmining keskin oshishi natijasida, ularni mavzuiy tasniflash, guruhlariga ajratish orqali kerakli va keraksiz ma'lumotlarni farqlay olishimiz mumkin. Bunda Sentiment tahlili yordam beradi. Avtomatik o'rgatilgan dastur asosida har qanday sohaga mansub bo'lgan matnlarni oson va tezda tahlil qilish mumkin. Xalqaro tajribalar yutuqlaridan foydalanish hamda o'zbek tilining xususiyatlarini hisobga olgan holda tizim ishlab chiqish orqali ko'pgina sohalar rivojiga erishish mumkin. Ushbu maqolada matnlarni hissiy jihatdan o'rganish masalasi muhokama qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Sentiment tahlili, hissiy tahlil, mashinali o'rganish texnologiyalari, tabiiy tillar jarayoni, klassifikatsiya, tonallik.*

Annotation. *As a result of the rapid increase in the volume of data around the world, we can distinguish between necessary and unnecessary information by thematic classification, grouping. Sentiment analysis helps in this. An automated learning program allows you to easily and quickly analyze texts in any field. The development of many areas can be achieved through the use of the achievements of international experience and the development of a system that takes into account the specifics of the Uzbek language. This article discusses the emotional study of texts.*

Keywords: *sentiment analysis, emotion analysis, machine learning, NLP, classification, tonality.*

Insoniyat yaratilibdiki, o'zgalarni fikrini o'rganishga va shu asosda xulosa qilib, harakat qilishga odatlanilgan. Biz uchun o'zgalarning fikri hamma narsadan ustun. XXI asr texnologiyalar va intellektual salohiyat asrida insonlarning fikrini o'rganish bo'yicha yangi metod paydo bo'ldi. Tuyg'ularni hissiy jihatdan tahlil qiluvchi bu metod Sentiment tahlil deb nomlanadi. Tuyg'ularni tahlil qilish va fikrlarni o'rganish - bu yozma matnlardagi ma'lum mavzu doirasidagi odamlarning fikrlari, baholari, munosabatini tahlil qiladigan o'rganish sohasidir. Bu tabiiy tilni qayta ishlashning eng faol tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi [1]. Tonallik- bu muallifning matnda ifodalangan ba'zi bir obyektga, real hodisa, jarayonga nisbatan hissiy munosabatidir. Leksema yoki kommunikativ parcha darajasida ifodalangan hissiy tarkibiy qism leksik tonallik yoki leksik tuyg'u deb nomlanadi. Inson dunyoni birdaniga ko'p miqyosda (yaxshiyomon, kuchli-zaif, katta-kichik, baxtli-baxtsiz, kulguli-g'amgin, tez-sekin) baholaydi. Sentiment tahlili bo'yicha so'nggi yigirma yil ichida ko'plab tadqiqot ishlari amalga oshirildi va yaxshi natijalarga erishildi. Bunda tadqiqot uchun o'rganiluvchi manba Youtube, Twitter, Facebook kabi messenjerlardan olinadi. Iltimoij tarmoqlarda mijozlar o'zlarining fikrlari va his-tuyg'ularini har qachongidan ham ochiqroq ifoda etishganligi sababli, kayfiyatni kuzatish va tushunish uchun muhim vosita bo'lib qolmoqda. Masalan, so'rovnomalardagi javoblar va ijtimoiy tarmoqlardagi suhbatlarni o'rganish mumkin. Bu ko'pincha korxonalar tomonidan brend obro'sini tekshirish va mijozlarni tushunish uchun ishlatiladi. Natijada mahsulot va xizmatlarni baholash, mijozlarni qoniqtiradigan yoki qoniqtirmaydigan narsalarni bilib olishga imkon beradi. Firma va korxonalar mahsulotga nisbatan norozi mijozlarni darhol aniqlab, imkon qadar tezroq javob berishga va aniq qaror qabul qilishga erishiladi.

Bu ishlab chiqaruvchilar uchun "Nega bu yangi mahsulot odamlarga yoqmaydi?"- degan biznesga oid bir qator savollarga yaxshiroq javob berishga yordam beradi.

Tuyg'ularni tahlil qilish kompyuterlarga yozuvning asosiy subyektiv ohangini tushunishga imkon beradigan kuchli vosita. Bu odamlar uchun qiyin vazifa bo'lib, tasavvur qilganimizdek, kompyuterlar uchun ham murakkab vazifadir.

Sentiment (hissiy) tahlildan ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchilar mahsulot haqida qoldirgan sharhlarini o'rganishda, media sohasi bo'yicha, fond bozoridagi vaziyat, siyosat, mafkuraviy jihatdan yot g'oyalarni tashuvchi noqonuniy matnlarni tanib olishda ishlatiladi [2].

* O'zbekiston Milliy universiteti magistranti, Allanazarovasabohat@gmail.com

Amerika, Rossiya, Turkiya va boshqa ko'plab rivojlangan davlatlar matnlarni hissiy jihatdan uch turga bo'lib o'rganadilar. Bunda fikrlar ijobiy, salbiy yoki betaraf (neytral) deb baholanadi. Masalan: Salbiy baho: “Shirin-shakar” firmasi chiqargan mahsulotlar bolalarda kassalliklar rivojlanishiga sabab bo'lmoqda. Ijobiy baho: Hozircha mahsulot bo'yicha o'tkazayotgan tajribam juda yaxshi natijalarni ko'rsatmoqda. Betaraf baho: Menda mahsulot bilan bogliq birorta yomon voqea roy bermadi

Ba'zi yomon narsalar yuz berdi, xafa bo'ldim, ammo bugun o'zimni yaxshi his qilyapman – gapini tahlil qilsak, yomon, xafa, va yaxshi so'zlari qo'llanilgan bo'lib, salbiy ma'no ifodalovchi ikkita va ijobiy ma'no ifodalovchi bitta so'z bor. Birinchi qismida salbiy, ikkinchi qismida ijobiy ma'no ifodalangan. Tarkibida **ammo, lekin, biroq** kabi bog'lovchilar qatnashgan gaplarda ushbu bog'lovchilardan oldin kelgan qism tahlilda tashlab ketiladi. Demak bu gap ijobiy ma'noda deb qabul qilinadi.

Ishsizlik, yomon, urush, xavf, muammo (salbiy ma'no) yoki **inson huquqlari, noyob, o'sish, yordam** (ijobiy ma'no) kabi ob'ektiv so'zlar to'g'ridan-to'g'ri hissiyotlarni ifoda etmaydi, balki matnda berilgan munosabatlarga hamroh bo'lishi yoki qarama-qarshi ma'no ifodalayotgan bo'lishi mumkin: U yomon odam (salbiy ma'noda) – Qo'pol so'zlarni aytish yomon (ijobiy ma'noda).

Fasebook, Instagram, Twitter kabi ijtimoiy tarmoqlarda sharhlarni tahlil qilishda yana bir jihat borki, bu emojilarning ko'p qollanilishi. Fikrini tezda va oson ifodalashning bir ko'rinishi bo'lgan emojilar har bir foydaluvchi kayfiyatiga mos bo'lgan ko'rinishlarni taqdim etadi: mamnun bo'lish, xafagarchilik, norozilik kabi.

Fikr bildirishning eng ixcham shakli ham bo'lib, bu yulduzchalardir. Ijtimoiy tarmoqlarda ko'p uchratadiganimiz bu yulduzchalar mahsulot yoki xizmatlarni baholashning tez va oson turi. Masalan: aloqa sifatini baholang deb bechta yulduzcha shakli ko'rsatiladi. Ikkigacha yulduzcha salbiy baho, to'rt yoki beshta yulduzcha ijobiy baho, uchta yulduzcha esa betaraf yoki o'rtacha baho berilganligini ifodalaydi.

Matn tahlilidagi asosiy qiyinchilik inson tillarining noaniqligidadir. O'zbek tilidagi matnlar uchun sentiment tahlili dasturini ishlab chiqishda mazkur tilning xususiyati hisobga olinishi zarur. O'zbek tili O'zbekistonda rasmiy til hisoblanadi. O'zbek tili turkiy tillar oilasining Oltoy guruhiga mansub bolib, viloyatdan- viloyatga o'zgaruvchi sheva va dialektlardan iborat ko'p tilli hissiy so'zlar to'plamini o'z ichiga oladi. Turkiy oilaga kiruvchi boshqa tillar, jumladan, turk va qozoq tillari bu sohada ancha ilgarilab ketishdi. Hissiy jihatdan qutblanish manbalari yaratilmagan tillar uchun eng oddiy yechim ingliz tilidagi manbalarni tarjima qilish bo'lishi mumkin [3]. Ammo agglyutinativ (so'z o'zak yoki asosini o'zgartirmasdan qo'shimcha qo'shish orqali so'z yasaladi) harakterga ega bo'lgan o'zbek tili uchun bu to'g'ri yechim emas. O'zbek tilida ibora, kinoya piching va kesatirlardan keng foydalaniladi. Bu esa mashinaga tahlil qilish jarayonida qiyinchilik tug'diradi. Masalan: Qirq marta o'lchab, bir marta kesadi – ehtiyotkor ma'nosida qo'llaniluvchi ushbu iborani kompyuter alohida-alohida so'zlar sifatida qabul qiladi. Kinoyaviy qollanilgan soz og'zaki nutqda oziga xos, farqli intonatsiya bilan aytilsa, yozuvda kopincha qoshtirnoq bilan ijratiladi: Bugun jug'rofiya oqituvchisi darsga kelmadi. So'ridan yiqilib, oyog'ini sindiribdi. Bu “xushxabar”dan keyin butun sinf boshadi-qoldi. “Shumxabar” tarzidagi bu kinoyani mashina tushunadigan dastur ishlab chiqishni talab qiladi.

Tasniflashdagi yana bir jihat so'zlarning mintaqalar va madaniyatlardagi farqlanishi ya'ni so'z ma'lum hududda ijobiy, boshqa hududda esa betaraf baholanishi mumkin: Ilonni yog'ini yalagan – bizda salbiy ma'noda tushunilsa, Koreys xalqida ayollarni ilon kabi deb ta'riflash ijobiy ma'noda qabul qilinadi.

O'zbek tilidagi sentiment tahlili ilk marotaba O'zbekiston Milliy universitetida Sanatbek Matlatipovning magistrlik dissertatsiya ishida Google Play Store ilovalarining 100 ta sharhlaridan birinchi kutblilik tasnifi amalga oshirildi. Ushbu ishda hissiyotlar salbiy va ijobiy jihatdan tasnif qilinadi, betaraf sinf ko'rib chiqilmagan [4]. Samarqand Davlat Universitetida Ilyos Rabbimov boshchiligidagi bir guruh izlanuvchilar o'zbek filmlariga qoldirilgan sharhlar emojilar asosida o'rganildi [5].

Mavjud adabiyotlarda fikrlarni avtomatik tasniflashning tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), mashina o'rganish algoritmlariga asoslangan klassifikatsiya (ML), logistik regressiya (LG), qo'llab-quvvatlash vektor mashinalari (SVM), Bayes klassifikatsiyasi, neyron tarmoqlari kabi ko'plab metodikalari tavsiya etiladi.

O'zbek tilida berilgan matnli ma'lumotlardan inson fikrini ifodalashni avtomatik keltirib chiqarishni shakllantiradigan modellar qurish asosiy vazifa bo'lib turibdi. Buning uchun ingliz tilida

bo'lgani kabi so'zlarni hissiy jihatdan tasniflashda qo'llaniluvchi ijobiy va salbiy bo'yoqdorlikka ega bo'lgan so'zlar lug'atini yaratish kerak. Ana shunda matnda qo'llanilgan so'zlar lug'at asosida guruhlanadi. Bu tadqiqot ishini osonlashtiradi O'zbek tilining izohli lug'ati asosida so'zlarni uch salbiy, ijobiy yoki betaraf guruhlariga ajratib chiqiladi:

1. **Salbiy so'zlar:** abgor, adabsiz, afsus, ajal;
2. **Ijobiy so'zlar:** abjir, adab, Afzal, ahil;
3. **Betaraf so'zlar:** abadiy, adabiy, adad, afisha, ahvol, aksirmoq.

Berilgan sharhlardagi so'zlar ushbu lug'at asosida belgilab chiqiladi. Bunday hisoblashda aniqlik yuqori darajada bo'ladi. Bu nafaqat tadqiqot ishi uchun balki o'zbek tilining o'qitilishida ham amaliy yordam beradi. O'quvchilarda so'zlarning ma'nolari bilan ishlash ko'nikmasi shakllantiriladi. Keyingi bosqichda Python dasturlash tili asosida mahsus dastur ishlab chiqiladi. Python - eng keng tarqalgan dasturlash tili bo'lib, hissiyotlarni tahlil qilishda tezda o'zlashtirmoqda Shunday qilib, biz yuqorida gapirganimiz zamonaviy matnlardagi hissiyotlarni avtomatik ravishda tahlil qilish O'zbekistonda ko'plab sohalarning qo'llanilish darajasi va istiqbollarini kengaytiradi. Dunyo bo'ylab axborotlarning xilma xilligi va ko'pligi sharoitida, ayniqsa, internet foydalanuvchilarining doimiy o'sishi matnli ma'lumotlarni tahlil qilish vazifasi dolzarb ekanligini ko'rsatmoqda. Shunga ko'ra inson o'ziga kerakli bo'lgan axborotlarni yig'ish va ularga ishlov berishning yo'llarini qidirishga intiladi. Dunyo ma'lumotlarining 90% qismi strukturasiz ekanligini ko'rsatmoqda. Matnlarni hissiy jihatdan tahlil qilish orqali hujjatlarni oson boshqarish, ma'lumotlarni tez fursatda va katta hajmda talqin qilish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Xususan so'ngi yillarda ekstremizm g'oyalarining internet foydalanuvchilari o'rtasida tarqalishi. matnlarni tahlil qilishning nechog'lik muhim ekanligini isbotlamoqda. Ekstremistik ruhdagi matnlarni neytral matnlardan farqlash orqali yurtimizda sodir bolishi mumkin bo'lgan xavflarning oldi olinadi. Axborot urushlari paytida bu vazifa eng muhim vazifalardan biridir. . O'zbekiston televideniya, gazeta va jurnallarida IT sohasi haqida juda ko'p gapirilmogda. Kompyuter yordamida bu vazifani bajarish orqali ancha kuch va vaqtdan tejashga sabab bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Dehkharghani R., Saygin Y., Yanikoglu B. et al. SentiTurkNet: a Turkish polarity lexicon for sentiment analysis. Language Resources and Evaluation. –2016. 50. – P. 667-685.
2. Лаврентьев А.М., Смирнов И.В., Соловьев Ф.Н., Суворова М.И., Фокина А.И., Чеповский А.М. Анализ корпусов текстов террористической и антиправовой направленности // Вопросы кибербезопасности. 2019. №4 (32).
3. Bing Liu Sentiment Analysis and Opinion Mining Synthesis Lectures on Human Language Technologies, May 2012, Vol. 5, No. 1, Pages 1-167 (<https://www.doi.org/10.2200/S00416ED1V01Y201204HLT016>)
4. Matlatipov S., Kuryozov E., Miguel A. A., Corlos-Rodriguez. Deep learning vs. classic models on a new uzbek sentiment analysis dataset. Conference: 9th language & technology conference: Human language technologies as a challenge for computer science and linguistics Poznan, – Poland, 2019. – P. 258-262.
5. Rabbimov I., Mporas I., Kobilov S. Investigating the effect of emoji in opinion classification of uzbek movie review comments. International Conference on Speech and Computer Science. – 2020. – P. 435-445.

TIL KORPUSLARI SEMANTIK TEGLARINI YARATISHDA SEMANTIK IZOH BERISH MUAMMOLARIGA DOIR

Soliyev Muslimbek*

Annotatsiya: Ushbu maqolada til korpuslarining semantik teglar tizimini ishlab chiqish, semantik teglarni yaratishda semantik izohlar berish muammolari, semantik teglashning o'zbek tili korpuslari uchun ahamiyati va afzalliklari xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: semantik teg, so'z, matn, semantika, teglar tizimi

Abstract: The article deals with the development of a system of semantic tags for the language corpus, the problems of semantic interpretation when creating semantic tags, the importance and advantages of semantic tags for the Uzbek language corpus.

Keywords: semantic tag, word, text, semantics, tag system.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikni kompyuter texnologiyasiz tasavvur qilish qiyin. Ayni holatni kompyuter lingvistikasida ham kuzatishimiz mumkin. Lingvistika yo'nalishida har tomonlama qulay, zamonaviy elektron lug'atlarning yaratilishi kompyuter oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi. Chunki shu kungacha ma'lum bir doirada semantik teglash amalga oshirilgan bo'lsada *Muammoning ilk bora tadqiqot obyekti sifatida tanlanishi mavzuning dolzarbligini ko'rsatadi* [Ahmedova, 2008: 8].

ASOSIY QISM

O'zbek tili korpuslari uchun semantik teglar tizimini ishlab chiqish uchun o'zbek tilining izohli lug'atidagi ot so'z turkumiga kiruvchi ma'lum guruhga kiruvchi otlar uchun atributlar tizimini ishlab chiqish, ushbu teg guruhlarining ichiga shu ma'no-mazmunga ega bo'lgan so'zlarni joylashtirib chiqish va natijada dasturiy ta'minot yaratish dolzarb masala hisobladi [Ўзбек тилининг изоҳли луғати 5 жилдлик, 2000-2006: 23].

O'zbek tili korpuslari uchun semantik teglar tizimini ishlab chiqish hozirgi kunda o'zbek tilidagi so'zlarni ma'lum guruhlariga biriktiradi. Buning natijasida, ma'lum soha odamlari uchun bir guruhga kiruvchi so'zlarni oson topish va qo'llashda qulaylik yaratishdan iborat. Semantik teglashni quyida batafsil tushuntirib o'tamiz.

1. **Qaldirg'och** 1 – Chumchuqsimonlar turkumining bir oilasini tashkil etadigan, qanotli ingichka va uzun, juda tez uchadigan, qora-ola kichkina qushcha. *Tuya qaldirg'och. Shahar qaldirg'ochi. Tog' qaldirg'ochi. Bir necha qaldirg'och Salorning oqishi bo'ylab uchar va uchgan qo'yi "valfajr" o'qir edilar.* A.Qodiriy. "O'tgan kunlar"

~**in** – Qush, hasharot va hayvonlarning yashash, bola ochish uchun qurgan joyi, uya:

– *Oyijon, qarang, uyimizga qaldirg'ochlar in qurishyapti. Demak, biz bilan birga yasharkan-da, – dedi ko'zlarini katta-katta ochib.*

<https://gulxan.uz/hikoyalar/qaldirgochlar-qaytadi>

~**uchmoq** – Qanot vositasida havoda harakatlanmoq, qaqnot qoqib, biror tomonga yo'nalmoq; parvoz qilmoq.

Ilon bir chang solib, uning tilini uzib olibdi. Bir payt qaldirg'och uchib kelib qolibdi.

Ilon: Qani, sen ayt-chi, dunyodagi eng shirin go'sht nimaniki ekan? — debdi.

<http://erkatoy.uz/uzb/kutubxona/hikoyalar/2558-qaldirg-och-himmati>

~**kelmoq** – Yurish, uchish harakati yoki transport vositalari bilan so'zlovchiga qarama-qarshi tomon (joy)dan so'zlovchi turgan tomonga, joyga yo'l olmoq, yo'nalmoq; shu tomondagi biror joyga yetmoq

Qaldirg'ochlar kela solib shoshilganча o'z xonalariga kirib ketishdi, keyin tezda qaytib chiqib nimalardir deb chug'urlasha boshladi.

<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/maqsud-qoriyev-1926-2010/maqsud-qoriyev-qaldirg-ochlar-bahorda-keladi-hikoya>

* Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti O'zbek tili fakulteti "Kompyuter lingvistikasi"

2. **Za'faron I** - (arabcha – ziravor o'simlik, zafar) Ingichka uzun bargli, to'q sariq gulli, piyozsimon ildizli o'simlik va uning gulidan tayyorlanadigan, ovqatni xushta'm va rangdor qiladigan ziravor. *Za'faron o'rta asrlardan beri bahosi va qadri tushmay kelayotgan yagona ziravoridir.*

~**o'smoq I** – Rivojlanib bo'yiga yoki uzunasiga o'zini quymoq, cho'zilmoq, rivojlanmoq

Bola yaxshi o'sdi. Katta maydondagi g'ozalar barq urib o'syapti. Bodom daraxti yer tanlamaydi, toshloq, qumloq joylarda ham o'saveradi. (Gazetadan)

~**o'simlik** – Havo va tuproqdagi organik va anorganik moddalar bilan oziqlanadigan, anorganik moddalarni organik moddalarga aylantirish xususiyatiga ega bo'lgan, odatda, biror joyga o'rnashgan holda rivojlanadigan organizm.

Za'faron – savsarguldoshlar oilasiga mansub subtropik o'simlik onaligining quritilgan tivitlaridir. Xalq tabobatida za'faronli choy yuragi zaif va nafasi qisadigan kasallarga ichirilgan. (<https://avitsenna.uz/zafaron/>)

~**dorivor** – (forzcha – shifobaxsh, dori bo'ladigan) Turli kasalliklarga dori bo'ladigan yoki dori olinadigan

Zafaron (shafran) dorivor giyohining inson salomatligi uchun o'ta muhim, foydali va shifobaxsh xususiyatlaridan xabardormisiz? (<https://agrobaza.uz/uz/zafaron-dorivor-simligi/>)

1. **Do'ppi** – Avra-astarli, ko'pincha qavima, pilta urilgan, tepa, kizak va jiyakdan tarkib topadigan guldor yoki gulsiz, to'garak yoki to'rtburchakshakldagi bosh kiyimi

Bosh omon bo'lsa, do'ppi topilar. (O'zbek xalq maqoli)

~**bosh I** – Tananing bo'yindan yuqorigi, oldingi (odamda, hayvonlarda) qismi; kalla

Do'ppi – yengil bosh kiyimi. Qadimdan eron va turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan. Turkiston xalqlari orasida (ayniqsa O'zbekiston va Tojikiston hududida) milliy kiyim turiga aylangan. Boshqa xalqlar do'ppilaridalaridan o'zbek do'ppilarilari o'ziga xos shakli, bezagi bilan farqlanadi. (<https://meros.uz/object/doppi>)

~**tikmoq I** – Igna-ip bilan choklab ulamoq, biriktirmoq;

Shuningdek, do'ppilar bayrambop, diniy va kundalik bo'ladi. Ushbu milliy bosh kiyimi yumshoq yoki qattiq matodan tikilib, kashta yoki munchoqlar bilan bezatiladi, unga yumaloq yoki kvadrat shakl beriladi. (<https://uzbekistan.travel/uz/o/ozbek-doppisi-sirlari/>)

~**omon** – (arabcha – havfsizlik; hotirjamlik; rahm-shafqat) Sog'-salomat, eson-sog'

Sharof Boshbekovning «Masxaraboz» filmida masxaraboz Tesha kaltak eb, keyin ust-boshini qoqa turib aytgan gapi bor: «Qo'l butun, oyoq ishlayapti, bosh ham soppa-sog'. Ie, do'ppi qani? Ha, mana ekan, topdim. Bosh omon bo'lsa, do'ppi topiladi, degani shu bo'lsa kerak...» Muallif xalqning dono naqlini o'z o'rnida qo'llab, so'z o'yini qilgan. (<http://mahalladosh.uz/oz/post?id=6822>)

XULOSA

Semantik guruhlardagi so'zlarning izohlarini berish o'zbek tili korpuslari uchun va uning foydalanuvchilari uchun keng imkoniyat va qulayliklarni yuzaga chiqaradi. Semantik teg guruhlaridagi so'zlarga bog'lanadigan so'zlar va ularning qanday holatda bog'lanib kelganligi misollar orqali ko'rsatib berilganligi bilan ham foydali.

ADABIYOTLAR:

1. Ahmedova D. Atov birliklarining o'zbek tili korpuslari uchun leksik-semantik teglashning lingvistik asos va modellari: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori disser. Avtoref. – T, 2020.
2. <http://idum.uz/uz/>
3. <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/10-o-zbek-tilining-izohli-lug-ati>
4. Khamroeva Sh. Morphotactic rules in the morphological analyzer of the uzbek language // “MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIC BULLETIN”. VOLUME 6, NOVEMBER 2020. – ISSN 2694-9970 – P. 45-49.
5. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer // Linguistica Antverpiensia, 2021, 2021(1), стр. 703-712.
6. Зализняк А.А. Русско-французский учебный словарь. – М., 1972.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (А.Мадвалиев таҳрири остида). 5 жилдлик. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2000-2006.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. М., 1981.

9. Хамроева Ш. Муаллифлик корпусининг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари // Сўз санъати халқаро журнали. – №2 (2020) – Б. 80-87. DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2020-2>
10. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: Globe Edit, 2020. – 253 б. ISBN: 978-620-0-61728-6
11. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент. Ўқитувчи, 1974.
12. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент. Ўқитувчи, 1974.

ELEKTRON LUG‘AT AMALIY LEKSIKOGRAFIYA RIVOJLANISHINING YANGI BOSQICHI SIFATIDA

Xusainova Zilola Yuldashevna*

Annotatsiyasi. *Lug‘atshunoslar tobora ko‘proq elektron lug‘atlarning ulkan imkoniyatlarini tan olishadi. Maqolada asosiy obyekti elektron lug‘at bo‘lgan leksikografiya – kompyuter leksikografiyasining nisbatan yangi sohasi haqida so‘z boradi. Maqolada oddiy "qog‘ozli" lug‘at bilan taqqoslaganda ushbu turdagi lug‘atning afzalliklari haqida to‘xtalib o‘tilgan va ba’zi bir elektron lug‘atlarga qisqacha ma’lumot berilgan.*

Tayanch so‘zlar. *Elektron lug‘at, lu‘at, kompyuter leksikografiyasi, Internet-entsiklopediya.*

Abstract. *Lexicographers increasingly acknowledge the enormous potential of electronic dictionaries. The article deals with lexicography, the main object of which is an electronic dictionary - a relatively new field of computer lexicography. The article discusses the advantages of this type of dictionary over a simple "paper" dictionary and gives a brief overview of some electronic dictionaries.*

Keywords. *Electronic dictionary, lexicography, computer lexicography, Internet encyclopedia.*

Kirish

Leksikografiya tilshunoslik fanining amaliy sohalaridan biri hisoblanadi. U yunoncha “lexikos – so‘z”, “lug‘at”, “grapho – yozaman” degan ma’nolarni anglatadi. Leksikografiya bo‘limida lug‘atlar, ularni tuzish yo‘llari va tamoyillari o‘rganiladi. Avtomatizatsiya ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga kirib kelishi natijasida lug‘atlar ham elektron holatda yaratilish imkoniyati yuzaga keldi. Kompyuter yordamida lug‘atlar bilan ishlashning optimallashtirish natijasida kompyuter leksikografiyasi yo‘nalishi shakllandi. Kompyuter leksikografiyasi amaliy tilshunoslikning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, unda lingvistik va dasturiy ta’minot asosida ishlaydigan, kodlash va dekodlash prinsipi asosida yaratilgan kompyuter lug‘atlari, ularni tuzish dasturlari, algoritmlari o‘rganiladi. Mazkur sohaning rivojlanishi natijasida turli nomlarda elektron lug‘atlar yaratilmoqda. Eng mashhur elektron lug‘atlar sirasiga CONTEXT, ABBY LINGVO, MULTITRAN, POLYGLOSSUM, MULTILEKS kabilar kiradi.

Leksikografiya sohasiga kompyuter texnologiyalarining tatbiq etilishi lug‘at tuzish ishlarini ancha yengillashtiradi. Axborot manbalarini yig‘ish bo‘yicha maxsus dasturlar (Database Software) lug‘at asosini tashkil etuvchi barcha ma’lumot va misollarni jamlash va sistematik tarzda ishlov berishga qulaylik tug‘diradi. Bundan tashqari boshqa maxsus dasturlar lug‘atni tahrir qilish va chop etish borasidagi ancha mashhaqqatli mehnatni bir qancha osonlashtiradi. Elektron lug‘atlar ham o‘z navbatida an’anaviy lug‘atlarga qaraganda bir muncha ko‘proq afzalliklarga ega. Mavzuning dolzarbligi ham shunda bo‘lib, aynan elektron lug‘atning ahamiyatini qiyosiy tahlillar bilan ochib berildi.

Asosiy qism

Zamonaviy leksikografiya lug‘atlarni yaratish va ulardan foydalanish uchun kompyuter vositalarini sezilarli darajada kengaytirdi va mustahkamladi. Amaliy tilshunoslikning ushbu sohasi kompyuter leksikografiyasi deb ataladi. Lug‘atga kirishni tashkil qilish usullari, lug‘atlarning tuzilishi va ularni yaratish texnologiyasi uni qiziqtiradigan markazdir.

Tabiiy fanlar va muhandislik bilan taqqoslaganda, tilshunoslikda kompyuterdan foydalanish asta-sekinlik bilan amalga oshirildi. Leksikografiyada kompyuterdan foydalanish to‘g‘risida gap ketganda, uning uchta bosqichni ajratib ko‘rsatdi:

1. Kompyuter yordamida (qog‘ozli) leksikografiya,
2. Mavjud qog‘oz lug‘atlarni elektron vositaga o‘tkazish,
3. Elektron muhit uchun yangi yaratilgan elektron lug‘atlar. Ushbu bosqichlarning har biri davomida lug‘at tuzuvchilar va metaleksikograflar o‘zlarining "kelajak lug‘atining" versiyasini tuzdilar va kengaytirib bordilar [Gilles-Maurice de Schryver, 2003:143-144]. CD-ROM va qo‘lda ishlaydigan qurilmalardan tashqari, Internet, smartfonlar va iPad-larning tez sur’atlarda

* Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti O‘zbek tili fakulteti “Kompyuter lingvistikasi” mutaxassisligi magistranti, zilolakhusainova1989@gmail.com

rivojlanishi va ma'lumot olishning boshqa usullari tufayli tadqiqotchilar ham onlayn lug'atlarga qiziqish bildirib boshladilar [Kefah A. Barham, 2017].

Kompyuter leksikografiyasi – ko'p asrlar davomida mavjud bo'lgan an'anaviy qo'lda yozilgan leksikografik amaliyotdan yangi qog'ozsiz axborot texnologiyalariga o'tish. Bu lug'atlarni yaratish uchun matnli ma'lumotlarni qayta ishlash usullari va dasturlari to'plami bilan ifodalanadi [Тузлыкова В.И., 2001:45].

Kompyuter leksikografiyasining markaziy ob'ekti bu kompyuter lug'ati bo'lib, u avtomatik qayta ishlash va to'ldirish dasturlari bilan jihozlangan mashina tashuvchilaridagi har qanday leksikografik ish sifatida tushuniladi [Герд А.С., 1986:36].

Kompyuter lug'atlarini yaratish g'oyasi "turli xil og'irlikdagi matnlarni tarjima qilishda tarjimon tomonidan yo'l qo'yilgan xatolar turini va sonini aniqlash uchun hamda tarjimon lug'atlar va ma'lumotnomalarda qidirish uchun sarflagan vaqtini hisoblash orqali izlanishlar natijasida paydo bo'ldi". [Карпова О.М., 2001:57]. G.M. Mandrikova kompyuter lug'atini – "mashina tashuvchisidagi har qanday leksikografik ish" [Карпова О.М., 2002:16] deb nomlashni taklif qiladi.

Ushbu mavzu bo'yicha adabiyotlarda ushbu turdagi lug'atlar nomining bir qator variantlari mavjud: avtomatik (L.N.Belyaeva, A.S.Gerd, Yu.N.Marchuk), mashina (L.L. Nelyubin), kompyuter (G.M. Mandrikov), elektron (VP Berkov, OM Karpova), zamonaviy versiyasi - raqamli lug'at. [Карпова О.М., 2002:14].

Hozirga qadar kompyuter leksikografiyasi o'z mahsuloti uchun bitta nom ishlab chiqmaganligini hisobga olsak, yuqoridagi barcha variantlarni ekvivalent deb hisoblash mumkin.

ABBY lingvistik tadqiqotlar bo'yicha direktori P. Selegey, elektron lug'at qog'ozli lug'atlarda turli sabablarga ko'ra talab qilinmaydigan ko'plab samarali g'oyalarni amalga oshirish va muomalaga kiritish mumkin bo'lgan maxsus leksikografik ob'ekt deb hisoblaydi. [<http://www.lingvo-plus.ru/leksikografiya/>].

Elektron lug'atlarning paydo bo'lishiga ob'ektiv holatlar sabab bo'ladi, ularning yordami bilan lug'at hajmi muammosini hal qilish, lug'atda kerakli ma'lumotlarni tezda topish va tarkibni hozirgi vaqtga moslashtirish mumkin. V.P.Berkovning fikriga ko'ra, XXI asr lug'ati quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak:

1. O'zining hajmida ulkan.
2. Foydalanuvchining ehtiyojlariga qarab ma'lumotlarning bosqichma-bosqich chiqarilishini ta'minlash.
3. Lug'atning sog'lom bo'lishi qobiliyati.
4. Kirish va chiqish tillari so'zlari haqida to'liq grammatik ma'lumotlarni, xususiylar nomlar bo'yicha keng materiallarni transkripsiya dasturlari bilan ta'minlash qobiliyati.
5. Grafik tasviriy materialni kiritish imkoniyati. [Берков В.П., 1996:15].

Ushbu ehtiyojlarning barchasini elektron lug'atlar qondiradi. Lug'atlarning entsiklopedik va lingvistik jihatdan umumiy qabul qilingan bo'linishiga endi oppozitsiya elektron(bosma) lug'ati qo'shildi.

Uning ortidan G.M. Mandrikova, biz ularning bir-biridan farqlarini quyidagi xususiyatlarga ko'ra ko'rib chiqamiz:

1. Egiluvchanlik - lug'atdan foydalanishni soddalashtiradigan va u bilan ishlashda foydalanuvchi imkoniyatlarini kengaytiradigan lingvistik va dasturiy ta'minot texnikasining kompleksi sifatida. Bu foydalanuvchi qisqa vaqt ichida lug'atga kirish va kerakli ma'lumotlarni olish uchun qulaylikdir;
2. Ko'p tillilik - har bir til uchun leksik birliklarni ushbu tilning qonunlari va vositalari asosida mustaqil tavsiflash imkoniyati sifatida;
3. Qaytaruvchanlik - kompyuterning lug'atiga kiritilgan har qanday tillardan kirish sifatida foydalanish qobiliyati sifatida;
4. Dinamizm - eskirgan ma'lumotlarni doimiy ravishda to'ldirish, tuzatish, olib tashlash imkoniyati sifatida dinamizm. Bunday o'zgaruvchanlik, lug'atning yaratilishi va ishlashi davridagi o'zgarishlarni sezish qobiliyati elektron lug'at bilan an'anaviy lug'at o'rtasidagi tub farqdir. [Тузлыкова В.И., 2001:47].

Yuqoridagilardan tashqari, elektron lug'atning yangi imkoniyatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: lug'at yozuvining mazmunini namoyish qilish uchun juda katta imkoniyatlar, shu jumladan turli mezonlarga muvofiq namoyish qilish qobiliyati, oddiy lug'atlarda ishlatilmaydigan turli xil grafik

vositalardan foydalanish; tarkibga kirish uchun morfologik va sintaktik tahlil, to'liq matnli qidirish, ovozni tanib olish va sintez qilish kabi turli lingvistik texnologiyalardan foydalanish.

Foydalanuvchi lug'atdan iloji boricha kerakli ma'lumotlarni lokalizatsiya qilishni xohlaydi. Lug'at javobining o'ziga xos xususiyati shundaki, u so'z yoki ibora haqida juda xilma-xil ma'lumot beradi, nafaqat tarjima o'yinlari, balki bir nechta mumkin bo'lgan asosli alternativlardan faol tanlovni o'z ichiga oladi. "Qog'oz" lug'atlari muqarrar ravishda eskirgan. Bu, ayniqsa, so'zlashuv so'zlari uchun to'g'ri keladi. Elektron lug'atlar kabi ommaviy dasturiy mahsulotlar tez-tez versiyalarining o'zgarishi va minglab foydalanuvchilarning doimiy mulohazalari bilan ajralib turadi. Shuning uchun elektron leksikografiya haqiqiy leksikografiya hisoblanadi.

Jild (ma'lumot tekis, kichik tashuvchida saqlanadi - CD, floppi yoki qattiq disk); informatsion to'liqlik; kerakli ma'lumotlarni topishga sarflanadigan vaqtni aniq qisqartirish; kompyuter bilan o'zaro aloqaning interfaol usuli, qulay va tushunarli dastur interfeyslari (ko'rsatmalar, "menyu", "yordam") va boshqalar yordamida taqdim etish bu foydalanish uchun qulaydir.

Til ma'lumotlarining elektron banklari, zamonaviy so'z birikmalari tufayli lug'atlarga boy materiallar kiradi. Elektron format tanada katta miqdordagi ma'lumotni saqlashga imkon beradi. Internetdagi lug'atlar doimiy ravishda yangilanib turish qobiliyatiga ega va elektron kataloglar bilan ishlaydigan foydalanuvchining qidirish strategiyasi bosma mahsulotlar taqdim etadigan imkoniyatlardan ko'ra ko'proq ijodiydir.

Elektron lug'atlar:

- bajarilgan vazifalarning mohiyati bo'yicha (masalan, ismning jinsi va holatini rasmiy aniqlash uchun lug'atlar);
- lug'atga kiritilgan leksik birliklarning tabiati bo'yicha tasniflanishi mumkin [Тузлукова В.И., 2001:33].

Ayni paytda juda ko'p sonli elektron lug'atlar chiqarildi. Masalan, eng mashhurlaridan birini olaylik: MediaLingua tomonidan ishlab chiqilgan MultiLex. MediaLingua kompaniyasi MultiLex lug'atlarini yaratishda juda oddiy strategiyaga amal qiladi. U taniqli kitob nashrlarining raqamli nusxasini yaratadi. Kompaniya veb-saytida ushbu printsipling formulasini topishingiz mumkin: "Elektron lug'atlar tarjimonlar, chet tillari o'qituvchilari, talabalar va maktab o'quvchilari orasida mashhurlik va e'tirofga sazovor bo'lgan kitob nashrlarining lug'at bazalariga asoslangan". [Марчук Ю.Н., 2007:165].

MediaLingua nuqtai nazaridan elektron leksikografiyaning vazifasi an'anaviy lug'atni imkon qadar aniqroq elektron shaklga o'tkazishdir. Ovoz sintezatori MultiLex-ga o'rnatilgan va barcha so'zlar talaffuz qilinadi. Biroq, ushbu yondashuvga transkripsiya orqali nazorat qilmasdan to'liq ishonish xavfli. Sintezator stressni noto'g'ri joylashtirishi yoki hatto so'zning talaffuzini buzishi mumkin. Multilex lug'ati A.D. Apresyan tomonidan tahrirlangan "Yangi Buyuk Inglizcha-Ruscha Lug'at" ga asoslangan. [Савина А.С., 1999:63]. Shuningdek, kengaytirilgan versiyasi mavjud bo'lib, unda asosiy lug'atga iqtisodiy va moliyaviy, huquqiy, qurilish, politexnika lug'atlari va bosib chiqarish va nashr etish uchun lug'at qo'shiladi. Albatta, Apresyan lug'ati leksikografiyaning ko'zga ko'ringan yutug'idir, ammo MediaLingua yondashuvida ham kamchiliklar mavjud. Birinchidan, an'anaviy lug'atlar lingvistik voqelikdan ancha orqada qolmoqda. Odatda bu kamida o'n yil. Elektron lug'atlarni deyarli har kuni yangilash mumkin. Ikkinchidan, yuz minglab lug'at yozuvlarini o'z ichiga olgan lug'atlarda, qanchalik malakali leksikograflar tuzilgan bo'lishidan qat'iy nazar, har doim xato va noaniqliklar mavjud, so'zlarning qo'shimcha ma'nolari paydo bo'lishi haqida gapirmasa ham bo'ladi. Qog'oz prototipiga qattiq bog'lanish elektronni tuzatishga va to'ldirishga imkon bermaydi, aksincha lug'at yozuvining tuzilishini o'zgartirish uchun xizmat qiladi xalos. Vikipediya kabi elektron lug'atlarga ehtiyot bo'lish kerak, ular ko'pincha tasdiqlanmagan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi va turli xil tillarda bitta maqola turli xil ma'lumotlarga ega. Saytning bosh sahifasida ijodkorlar o'zlarining lug'atiga har kim yaratishi mumkin bo'lgan bepul ensiklopediya deb murojaat qilishadi. Loyihaning ochiq tabiati, ma'lumotlarning ishonchsizligi olib keladi. Vikipediya jiddiy ilmiy ish uchun asosiy manba sifatida ishlatilmasligi kerakligini tan oladi.

Shunday qilib, elektron leksikografik mahsulotlar o'z pozitsiyalarini faol va muvaffaqiyatli egallab turgani aniq. Shunga qaramay, shuni ta'kidlash kerakki, elektron leksikografiya faqat boshlang'ich bosqichida va bugungi kunda uni to'liq baholash imkonsiz ko'rinadi. Kiber lug'atlarning samaradorligi va doimiy yangilanishi ularning ishonchsizligini belgilaydi, chunki leksikografiya tilni normallashtirish funksiyasini bajaradi va buning uchun sezilarli darajada konservatizm kerak. Bundan tashqari, har 10-15

yilda qayta nashr etilib, tilga kiradigan har bir an'anaviy lug'at tilning ma'lum bir tarixiy qismini o'z ichiga oladi, onlayn lug'atlar bunga yo'l qo'ymaydi.

Xulosa

Yuqoridagilardan xulosa qiladigan bo'lsak, elektron lug'atlarni yaratish:

- amaliy leksikografiyaning istiqbolli, faol rivojlanayotgan sohasidir;
- elektron lug'at qidirish vaqtini qisqartiradi, cheklanmagan hajmdagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi, bir vaqtning o'zida qidiruvni nafaqat lug'at yozuvining nomi bilan, balki butun lug'atlarning katta hajmida ham amalga oshiradi;
- bu qog'oz ko'rinishida haqiqiy emas, so'zlarni va lug'at yozuvlarini o'qiydi, ulardan foydalanish oson.

ADABIYOTLAR:

1. Gilles-Maurice de Schryver. LEXICOGRAPHERS' DREAMS IN THE ELECTRONIC-DICTIONARY AGE // International Journal of Lexicography, Vol. 16 No. 2. 2003. – P. 143-144.
2. Kefah A. Barham. The Use of Electronic Dictionary in the Language Classroom: The Views of Language Learners // The Second International Conference for Learning and Teaching in the Digital World \ Smart Learning on March 29th-30th, 2017, An-Najah National University, Nablus, Palestine.
3. Тузлукова В.И. Типология педагогических лексикографических источников в международной педагогической лексикографии // Сборник трудов Второй Международной научно-практической конференции "Международная педагогическая лексикография в теории и практике обучения в высшей школе"(25-26 августа 2001 года). – С. 45.
4. Герд А.С. Основы научно-технической лексикографии. - Л.: ЛГУ, 1986–С. 36.
5. Карпова О.М. Словари издательства HarperCollins: находки и решения // Language and Communication. Issue I. Rostov-on Don. 2001- С.57
6. Карпова О.М. Библиографический указатель «Словари современного английского языка». Спб., 2002.–С.16.
7. Карпова О.М. Учебные словари серии Collins COBUILD // Гуманитарное измерение меняющегося мира. Иваново, 2002. –С.14.
8. <http://www.lingvo-plus.ru/leksikografiya/>
9. Берков В.П. Двухязычная лексикография. - СПб.: СПУ, 1996. –С.15-35.
10. Тузлукова В.И. Типология педагогических лексикографических источников в международной педагогической лексикографии // Сборник трудов Второй Международной научно-практической конференции "Международная педагогическая лексикография в теории и практике обучения в высшей школе"(25-26 августа 2001 года). –С.47.
11. Тузлукова В.И. Типология педагогических лексикографических источников в международной педагогической лексикографии // Сборник трудов Второй Международной научно-практической конференции "Международная педагогическая лексикография в теории и практике обучения в высшей школе"(25-26 августа 2001 года). –С.33.
12. Марчук Ю.Н. Компьютерная лингвистика.- АСТ, Восток-Запад, 2007.–С1.65 с.
13. Савина А.С., Типикина Т.А. Что внутри электронного словаря? // Наука и жизнь.- №10, 1999 .– С.63.

LINGVISTIK EKSPERTIZADA SHAXSIY YOZISHMALARNING O‘RGANILISHI VA UNING AHAMIYATI

CHANGES IN PERSONAL CORRESPONDENCE AND ITS IMPORTANCE IN LINGUISTIC EXPERTISE

Abdurayimova Durdona Samat qizi*

Annotatsiya. Zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishlaridan biri lingvistik ekspertizaning asosiy obyektlaridan biri shaxsiy yozishmalar hamda ularning mavzu va shakl turlari haqida fikr yuritilgan. Bu tushunchalarga tilshunos olimlarning bergan te‘riflari havola qilingan hamda ularni umumlashtirib xulosa berilgan. Shu bilan birga, shaxsiy yozishmalarning o‘rganilishi lingvistik ekspertizada qanday o‘rni tutishi haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar. Lingvistik ekspertiza, psixolingvistika, matn tilshunosligi, shaxsiy yozishma, audio yozishma, sotsiolingvistika, pragmlingvistika, vedio yozishma.

Annotation. One of the main objects of linguistic expertise in modern linguistics is the study of personal correspondence and their subject and form. These concepts are defined by linguists and summarized. It also discusses the role of the study of personal correspondence in linguistic expertise.

Keywords. Linguistic expertise, psycholinguistics, text linguistics, personal correspondence, audio correspondence, sociolinguistics, pragmlinguistics, video correspondence.

Huquqiy tilshunoslik bu tilshunoslikning til sohasi, uning predmeti til va huquq sohasi bo‘lib, yuridik tilshunoslik ikki fan: til va huquq o‘rtasidagi munosabatlarni birinchi bo‘lib N.D.Golev tomonidan aniqlangan” [I.A.Yaroshchuk, N.A. Jukova, N.I.Doljenko, 2020: 5]. Ko‘rinib turibdiki, tilshunoslik va huquq kesishgan joyda yangi fan yuzaga kelmoqda. Bugungi kunga kelib hayotimizdagi har bir jarayonni til bilan bog‘lab o‘rganish kuchaydi, chunki har bir millatning, xalqning, urug‘ning va shaxsning holati tilda yaqqol namoyan bo‘ladi. Til va huquqning tutashishi jinoyat olamida yoki kundalik hayotimizdagi ochilmagan jumboqlarni ochish uchun xizmat qiladi. Ma‘muriy va jinoyi jarayonlarni tahlilga tortishda lingvistik ekspertizaning o‘rni ahamiyatlidir. Lingvistik ekspertizaning eng muhim o‘rganish obyektlaridan biri bu – shaxsiy yozishmalar hisoblanadi. Shu o‘rinda shaxsiy yozishma degan so‘zga aniqlik kiritib olsak, ko‘pchilik shaxsiy yozishma deganda faqat ruchka yoki boshqa yozish qurollari bilan varaqqaga yozilgan ikki kishi o‘rtasidagi shaxsiy maktublarni tushunadi, yoki ijtimoiy tarmoqlar orqali faqat ikki kishi o‘rtasidagi yozishmalar tushuniladi, ammo rus olimi O.Y.Antonov lingvistik ekspertizada shaxsiy yozishmalarni o‘rganar ekan, chatlar va messenjer yozishmadan tashqari audio yozishmalar va vedio yozishmalarni ham shaxsiy yozishmalarning tarkibiga kiritgan. Demak, biz ularni shakliga ko‘ra ham farqlaymiz. Ular quyidagicha guruhlariga ajratiladi:

- maktub shaklidagi shaxsiy yozishmalar;
- ijtimoiy tarmoqlardagi va SMS shaklidagi shaxsiy yozishmalar;
- audio shaklidagi shaxsiy yozishmalar;
- vedio shaklidagi shaxsiy yozishmalar.

Yuqorida shaxsiy yozishmalarni qanday shaklga ega ekanligiga ko‘ra 4 turga ajratdik, ularning har birini o‘rganishda o‘ziga xoslik mavjud.

Birinchi turi maktub shaklidagi, ya‘ni qo‘lyozma shaklidagi shaxsiy yozishmalar lingvistik ekspertizada o‘rganilganda maktub yozgan shaxsning hayot tarzi, yashash joyi, uning maqsadi, uning ochiq va yashirin g‘oyasi, savodxonlik darajasi (bu orqali ijtimoiy mavqeyi bilinadi), ruhiy holati, aqliy salohiyati, uning yoshi va jinsi kabilarni aniqlash mumkin. “Lingvistik ekspertizada grafologiyaning roli” mavzusida izlanish olib borayotgan G. Xotamovning fikricha: “Inson yozganda uning individualligi har bir harf shaklida namoyon bo‘ladi, chunki tana a‘zolarini, shu jumladan, qo‘lni miya va markaziy nerv tizimi boshqaradi. Natijada, yozish uslubi va shakliy belgilari genetik jihatdan aniqlangan shaxs turini ko‘rsatadi” [G. Xotamova, 2021:4].

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti,
www.Abdurayimovadurdona21@gmail.com

Ikkinchi turida SMS yoki chatlar orqali shaxsning hayot tarzi, qanday ruhiy holatda bo'lganligi, yashash hududi, maqsadi, oshkora va yashirin bo'lgan g'oyalari, aqliy salohiyati, savodxonligi, uning yoshi va jinsi kabilarni aniqlash mumkin. Shaxsiy yozishmaning bu turida turli xildagi smaylik va belgilardan foydalansa, u ham alohida ekspertik tahlilga tortiladi.

Uchinchi turida audio yozishma jo'natayotgan shaxsning yoshini va jinsini aniqlashda audio jo'natuvchi shaxsning faqat ovoziga e'tibor berish ekspertiza jarayonini boshqa yo'lga burilishiga olib kelishi mumkin, chunki audio jo'natuvchi ovozini o'zgartirish ehtimoli ham bor. Shunday vaziyatlarda uning so'zlayotgan so'zlari, uning ma'nosi va ohangiga e'tibor qaratish zarur. Qolgan barcha holatlarda birinchi va ikkinchi turlari kabi tekshiruvdan o'tkaziladi.

To'rtinchi turida esa vedio yozishma jo'natayotgan shaxsning jinsi va yoshini aniqlashda muammo bo'lmaydi (mustasno holatlar ham bor). Masalan, vedio jo'natuvchi shaxs niqobda bo'lsa, ovozini va tonini o'zgartirib gapirsa, u shaxsning so'zlariga e'tibor qaratish orqali yashash hududini, yoshini va jinsini bilib olish mumkin. Vedio va audio yozishmalarda yaqqol ko'zga tashlanadigan bir jihat borki, uni birinchi va ikkinchi turlarda aniqlash qiyinchilik tug'diradi, ammo uchinchi va to'rtinchi turlarda u o'zini yaqqol sezdiradi, bu – yozishma jo'natgan shaxslarning maqsadi va g'oyasidir. Jo'natuvchi shaxs aksariyat holatlarda maqsad va g'oyani ovoz tonlari va ohang bilan yozishmalar ichida yaqqol namoyan qiladi va bu tur ham qolgan holatlarni boshqalari kabi takrorlaydi. Yozishmaning bu turida shaxsning tashqi qiyofasi, yuz ifodasi, mimikalar va jestlar ham tahlil qilinadi. Uchinchi va to'rtinchi turlarda savodxonligi va ijtimoiy mavqeyi uning talaffuz, ohangi va lug'at boyligi orqali aniqlanadi.

XIX asr nemis tadqiqotchisi I.H.Groman o'sha paytda qo'lyozma matnlari orqali shu qo'lyozma yozgan shaxsning “bo'yini, yoshini, ovozini, ko'z va sochlarining rangini va hattoki yonoqlarining qizarishini ham aniqlash mumkin” degan fikr bilan chiqqan, ammo biz XXI asrda yashayotgan bo'lsak ham, hamon bizda qo'lyozma, ya'ni shaxsiy yozishmalarni o'rganish texnologiyasi oqsamoqda.

Shaxsiy yozishmalarni ishtirokchilarning aloqasiga ko'ra bir tomonlama va ikki tomonlama bo'lgan shaxsiy yozishmalarga ajratish mumkin. Bir tomonlama aloqada faqat birinchi shaxs yozishma jo'natadi, ikkinchi shaxs esa yozishmaga qayta javob yozmaydi. Ikki tomonlama aloqada esa birinchi shaxs jo'natgan yozishmaga ikkinchi shaxs javob qaytaradi. Ikki tomonlama bo'lgan aloqani yana bo'laklarga bo'lib, tahlil qilishimiz mumkin, bunda yozishmaga javob yuborayotgan shaxsning munosabati tahlilga tortilishi lozim. Shaxsiy yozishmalarni tahlil qilishda aynan mana shunday aloqalarning ham roli katta.

Shaxsiy yozishmalarni mavzusiga qarab turlarga bo'lish, ekspertlar uchun tahlil jarayonida qulaylik yaratishga xizmat qiladi. Shaxsiy yozishmalarni mavzusiga qarab quyidagi turlarga bo'lishimiz mumkin:

- tuhmat va g'iybat ruhidagi shaxsiy yozishmalar;
- haqorat ruhidagi shaxsiy yozishmalar;
- kamsitish ruhidagi shaxsiy yozishmalar;
- tahqirlash ruhidagi shaxsiy yozishmalar;
- ekstremistik ruhdagi shaxsiy yozishmalar;
- terroristik ruhdagi shaxsiy yozishmalar;
- tahdid ruhidagi shaxsiy yozishmalar;
- iltimos ruhidagi shaxsiy yozishmalar;
- korrupsion ruhdagi shaxsiy yozishmalar (tanish-bilishchilik);
- taklif ruhidagi shaxsiy yozishmalar.

Yuqorida keltirilgan ma'no turlarining o'zi ham yana ichki bo'linishlarni tashkil qilishi mumkin.

Lingvistik ekspertiza tahlilida shaxsiy yozishmalarni o'rganishda boshqa fanlarning ko'magi muhim sanaladi. Masalan, yozishma yuborgan shaxsning yoshi, savodxonligi, aqliy salohiyati, jinsi va kasbi kabilarni aniqlashda tilshunoslik, mazmuniy sintaksis, sotsiolingvistika, pragmalingvistika va matn tilshunosligi kabi fanlarga tayaniladi. Uning ruhiy holati va qanday vaziyatda ekanini aniqlashda pisixologiya, semasiologiya, psixolingvistika va matn tilshunosligi kabi fanlarga murojaat qilamiz, areal lingvistika va dialiktologiya esa yozishma jo'natgan shaxsning yashash hududini aniqlashda yordam beradi.

Shaxsiy yozishmalarning ma'no turlarining ichida eng muomolisi va munozaralarga sabab bo'ladigani haqorat, kamsitish va tahqirlash ruhidagi shaxsiy yozishmalar hisoblanadi, negaki o'zbek tilida haqorat, kamsitish va tahqirlash kabi so'zlar konkret ajratib ko'rsatilmagan, ammo yuqoridagi ma'no turining ichiga kiruvchi so'zlarni konkretlashtirib qo'ysak, O'zbekistondagi turli hududlarda

yashovchi fuqarolarning shevalari turlicha va bu hududlarning har biri o'ziga xos shevaga ega bo'lganligi uchun ma'lum bitta so'z ikki xil ma'noda qo'llanilishi mumkin. Ma'lum bir sheva uchun haqorat, tahqirlash bo'lgan so'z boshqa sheva uchun odatiy so'z bo'lib kelishi mumkin, ammo bunday so'zlarni ikki sheva vakili bir-biriga qo'llasa, o'rtada nizo kelib chiqadi, shuning uchun ham adabiy til barchaga tushunarli bo'lgani kabi haqorat, kamsitish va tahqirlash kabi so'zlarni konkret ajratib chiqish kerak. Shu bilan birga chetdan kirib kelgan vulgarizm va varvarizmlarni ham ma'lum bir qoliplarga solish zarur. So'zlarni konkretlashtirish jarayonida, albatta, milliy an'analar va urf-odatlariga tayanish lozim bo'ladi.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, shaxsiy yozishmalarning shakliga ko'ra to'rtta turi bor va bu turlarni ekspertik tahlil qilganimizda uning ma'no turlari, shaxsiy yozishmani bir yoki ikki tomonlamaligi kabi bir necha jihatlarini e'tiborga olishimiz hamda sud jarayonlarida hududlarda til va uning birliklaridan qanday foydalanishiga ham e'tibor qaratishimiz zarur, shu bilan birga, har bir shaxsiy yozishmanini o'rganayotganda, albatta, yuqorida keltirilgan fanlarga suyanishimiz lozim bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Антонов О.Ю. Особенности использования специальных знаний в области лингвистики при изучении электронной переписки в ходе расследования половых преступлений в отношении несовершеннолетних // Москва, 2018. – С. 5-11.
2. Ярошук И.А., Жукова Н.А., Долженко Н.И. Лингвистическая экспертиза // Россия- Белгород, 2020. –С. 5-95.
3. Батюшкина М.В. Лингвистические экспертизы в юридическом дискурсе: виды и аспекты // Россия – Омской, 2016. – С. 4-9.
4. Мўйдинов Қ. Ўзбек тили суд нутқи лексикаси: Филол.фан. докт ... дисс. автореф. – Тошкент, 2019 – 536.
5. Салимовский В.А. Типичные ошибки (уловки) в ненадлежащей судебно-лингвистической экспертизе / В. А. Салимовский, Е.Н. Мехонина // Вестн. Перм. ун-та. Российская и зарубежная филология. – 2010. – № 2. – С. 48-51.
6. Шмелев А.Д. Здравый смысл и лингвистическая экспертиза в различных правовых системах // Вестник Кемеровского государственного университета. 2016.№ 3. – С. 215-217.
7. Бринев К.И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза: монография / К.И.Бринев; под редакцией Н. Д. Голева. Барнаул: АлтГПА, 2009. С. 32.
8. Mengliev B., Karimov R. Theoretical fundamentals of uzbek-english parallel corpus \ Journal of critical reviews issn- 2394-5125 vol 7, issue 17, 2020.
9. Xolmatova G. Lingvistik ekspertizada grafologiyaning roli // – Scientific Journal Impact Factor ISSN 2181-1784 VOL 1, ISSUE 3, 2021.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	4
Қутлов	5
А.Қирғизбоев Корпус – миллий тил хазинаси	5
И.Султонов Миллий корпус – ўзбек тилини ривожлантиришга инновацион ёндашув	6
Н.Маҳмараимова Миллий тил корпуси – замонaviй таълим таянчи	7

ЯЛПИ ЙИГИЛИШ МАЪРУЗАЛАРИ

E.Adalı Derlem	9
В.П.Захаров, М.С.Коган Использование корпусов в изучении и преподавании языка в россии: достижения, проблемы, перспективы	16
Т.Хўжаўғли Ўзбек тилининг миллий миллий корпусини яратишда транскрипсия ва имло масаласи	21
F.Açık Ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитиш усуллари	22
Г.И.Эргашева, А.Н.Ахмедова Corpus-based translation studies	25
Б.Менглиев Ўзбек тилининг миллий корпуси”ни яратиш: ютуқлар, муаммолар ва вазифалар.....	28
С.Каримов Ўзбек тили миллий корпусини яратиш муаммолари ҳақида	30
Л.Раупова, Н.Зарипбоева Таълимий корпус: татбиқий, амалий электрон ресурс воситаси сифатида	31

ХИСОБОТ ВА ТАҚДИМОТЛАР

Ш.Хамроева, Ў.Холиёров Ўзбек тилининг феъл шакллари луғати” ўзбек тили корпуслари лингвистик таъминоти сифатида	36
М.А.Абжалова Ўзбек тили миллий корпусида синонимайзер ёхуд синонимизаторни яратиш масаласи	39
Б.Б.Элов, Х.А.Ахмедова, М.А.Абжалова Омоним сўзларни фарқлаш усуллари.....	42

I ШЎЪБА: ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ МИЛЛИЙ КОРПУСИ: НАТИЖАЛАР, МУАММОЛАР, ВАЗИФАЛАР

А.Б.Қаршиев, С.А.Каримов, М.С.Турсунов Ўзбек тили корпуси: токенайзер, лемматизер, разметкаш дастурларини тавсифлаш ва улардан фойдаланиш	47
З.Т.Холмонова Корпусларнинг лингвистик тадқиқот материали сифатидаги аҳамияти	52
М.К.Абузалова Корпусда тиббий бирликларни теглаш	58
Б.М.Бахриддинова, Г.Б.Баходирова Ўзбекистонда миллий тил ренессанси ва луғатчилик тараққиёти	61
М.Т.Абдурахмонова, М.М.Райимжонова, С.Н.Муротов Ўзбек миллий адабиёти муаллифлик корпуси архитектураси	64
А.Гатиатуллин, Н.Абдурахмонова “Туркий морфема” портали ўзбек тили электрон корпуси учун лингвистик аннотациялаш тизими сифатида	68
Х.Мадатов, Д.Хужамов, Б.Болтаев Турк WORDNETига асосланган ўзбек WORDNETини қуриш	72
М. Қ.Бағила, А.Т.Аширова Қазақ тіліндегі бағалауыштық лексика: зерттелуі мен динамикасы	78
Л.Х.Нигматова Ўзбек миллий корпусида халқ мақолларининг ўрни	86
Г.Тоирова Корпус тузишнинг айрим қоидалари ҳақида	90
И.Х.Исломов Миллий тил корпусида ўзбек тили географик терминларини жойлаштириш	

масаласи	93
И.М.Раббимов, С.М.Умирова, Б.Ф.Холмухамедов Ўзбек тили корпусида сўз туркумларини теглаш масаласи	97
А.Эшмунинов Корпусда разметка ва унинг хусусиятлари	101
Ш.К.Гулямова Корпус лингвистикасида омонимияни филтрлаш масаласи (от ва феъл ҳамда сифат ва феъл туркуми доирасида)	105
Д.Б.Ахмедова, М.Б.Ахмедова Semantic markup system and modelling	110
М.Б.Менглиева Параллел корпус учун ҳаракат тарзи маъноларининг лингвистик базаси	113
К.Х.Мусулмонова Миллий корпус яратишнинг кримнолингвистика тараққиётидаги роли ва истиқболлари	117
А.А.Рахманова, М.И.Акрамджанова Параллел матнлар корпусининг маданий муносабатларни ёритишдаги ўрни	121

II ШЎЪБА: ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТАЪЛИМИЙ КОРПУСИНИ ЯРАТИШ МАСАЛАЛАРИ

Б.Менглиев, Ш.Хамроева, Ў.Холиёров Ўзбек тили таълимий корпуси: тузилиши, таркиби, имкониятлари	125
Б.Менглиев, Ў.Холиёров, Ш.Хамроева Ўзбек тили таълимий корпусининг қидирув тизими хусусиятлари	130
Ш.Шахабиддинова, Ш.Хамроева, Д.Элова Таълимий корпус – электрон таълимий ресурсларнинг бир кўриниши	137
А.Т.Калиева Қазақ тілі сабақтарында ақпараттық технологияларды тиімді қолдану	141
Э.Ш.Назирова, Ш.Б.Абидова, Н.Ф.Жамолов Икки тилли электрон таржимада сўзларни таҳлил қилиш алгоритмини ишлаб чиқиш	144
Ш.А.Абдисаломова Она тили таълими учун терминлар корпусини яратиш масалалари	148
М.П.Ражаров Корпус – матнларни қайта ишлашнинг замонавий воситаси сифатида	151

III ШЎЪБА: ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ФОРМАЛ ГРАММАТИКАСИНИ ЯРАТИШ МУАММОЛАРИ

М.К.Хакимова Ўзбек тилида вақт маъносини кодлаш масаласи	156
Н.Ш.Ахмедова Ўзбек тили корпусини яратишда ассотсиатив бирликларнинг ўрни	161
Т.Жумаев Ўзбек тили морфологик анализатори учун тарихий лексикология муаммоси	164
М.Э.Умурзоқова Матн таркибланишида сегмент курилмаларининг ўрни	168
О.Бозоров Лексик бирлик ва унинг маъно модели	172
К.Т.Жумаева Ўзбек тили лексикологик анализатори учун тарихий асар тили муаммоси	177
Э.Ғ.Хонназаров Ўзбек тили корпусида замонни ифодаловчи грамматик шаклларни аннотациялаш муаммолари	182
А.Е.Қуадықова, Ў.Ғ.Жетекшісі: Б.Қ.Мўратбек Дидар амантай шығармалари: жаңашыл ізденіс, филологиялық таным және модустық үлгі	186
М.Ғ.Наврўзова Ўзбек халқ мақолларида тиббий бирликларининг қўлланилишини корпус воситасида тадқиқ этиш	192
Д.Д.Рўзикулов Ўзбек тилининг формал грамматикасида жамлиқнинг категория сифатида қабул қилиниши	196

IV ШЎЪБА: ТИЛ ТАЪЛИМИДА КОРПУСДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ш.Ж.Юсупова Ўзбек тили таълимий корпусини яратишда матн билан ишлаш ҳамда унда психоллингвистиканинг ўрни	200
.....	

К.М.Мавлонова, Н.С.Хакимова Она тили таълимида миллий матнлар корпусидан фойдаланиш зарурати	205
Д.Юлдашева, Д.Юсупова Она тили таълимида ўзбек тилининг миллий корпусига эҳтиёж сезилмоқда	209
Ғ. Ҳ.Ҳамроев Электрон ўқув луғатлар ва миллий тил корпуси: муаммо, эҳтиёж ва таклифлар	212
Н.Э.Абдуллаева Паремнологик градуонимиянинг лингвопрагматик жиҳатларини ўрганишда тил корпусларидан фойдаланиш	215
Ф.С.Бахтиярова Таълим сифатини оширишда компютердан фойдаланиш ва ўрта махсус таълим тизимида доир айрим мулоҳазалар.....	219
Р.А.Каримов Параллел корпуснинг лингвистик, хорижий тил лингводидактикасидаги аҳамияти ва таржимонлик соҳасидаги имкониятлари	223
Ш.С.Абдираимов Баҳолаш ва миллий корпус	229
З. Ҳ.Раҳматова, Ш.И.Набиева Ўзбек тилининг таълимий корпуси базасини такомиллаштиришда мактабгача ёшдаги болалар луғатларининг ўрни	232
М.Ш.Сайдалиева Ўзбек тилининг мултимедия корпусини яратиш тамойиллари	236

V ШҶЪБА: ТАБИИЙ ТИЛГА АВТОМАТИК ИШЛОВ БЕРИШ МУАММОЛАРИ

М.С.Шарипов, У.И.Салаев Ўзбек тили стемминг масаласини ечишда префиксларни қирқиш алгоритмининг яратиш	240
Ўмиргали Жанар Орынбасарқизи қазирги түрік тілі мен қазақ тіліне ортақ сөздердің лексика-семантикалық жүйесі	244
И.А.Азимова Афазияда лингвистик ва экстралингвистик омилларнинг ўрни	250
А.Ботирова Лингвистик луғатлар яратишга доир янгича ёндашув	254
Д.С.Турдалиева Мақоллар ва маталларнинг мувофиқловчи функциялари	257
А.Акбулатов, З.М.Мўтиев Шўйиншалиева «служак» әңгімесінің көркемдік табиғаты, типологиялық талдау	261
Ш.К.Гулямова, Ш.Ш.Холова Семантик анализатор борасидаги изланишлар хусусида	265
Н.И.Ғайбуллаева Тиббий лингвистик бирликларнинг электрон луғатини яратиш	270
Э.Ш.Назирова, Ш.Б.Абидова, Н.Ф.Жамолов Ўзбек тилидан қорақалпоқ тилига таржиманинг функционал модули	275
Б.Р.Тожибоев Ўзбек тили ассоциатив луғатини тузишда қўлланилган тажриба методи	279
М.А.Холова Ўзбек миллий корпусида халқ шевалари ривожланиш асосларига бир назар ..	282
А.Муртазаев Содда гаплардаги айнанлик, ўхшашлик ҳамда фарқлилик категорияларининг сунъий интеллектдаги ўрни	288
И.М.Раббимов, С.С.Кобиллов, З.М.Қурдошев A problem of part-of-speech tagging in the uzbek language corpus	292
Р.Каримов Ўзбек-инглиз параллел корпусида халқ мақолларининг фойдаланиши	296
Ў.Х.Абдуллаева Ўзбек тилидаги электрон ахборот матнлари корпусини яратишдаги ўзига хосликлар	299
А.А.Рахманова Ўзбек тилидаги омонимлар билан боғлиқ дастурий муаммоларни бартараф этиш усуллари	303
Д.Тўраева Шахсий ёзишма тушунчаси ва экспертиза усуллари	309
О.Ж.Хидиров Ўзбек тилида эргашган қўшма гапларни синтактик теглаш ва моделлаштириш	313
О.Д.Насирдинова Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик асосини даражалашда ўзбек	

тили миллий корпусининг ўрни	317
Д.М.Сапарова Дунё тилшунослигида тил даражаларининг ўрганилиши (ўзбек тили мисолида)	321
Ш.М.Хайдарова Лексик базани шакллантириш методикаси	325
С.Ю.Алланазарова Ўзбек тилидаги матнларни ҳиссий жиҳатдан таҳлил қилиш	329
М.Солиев Тил корпуслари семантик тегларини яратишда семантик изоҳ бериш муаммоларига доир	332
З.Ю.Хусаинова Электрон луғат амалий лексикография ривожланишининг янги босқичи сифатида	335
Д.С.Абдурайимова Лингвистик экспертизада шахсий ёзишмаларнинг ўрганилиши ва унинг аҳамияти	339

